TARİH

Sarık ve İstanbulin

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa: XIV.-XX. yüzyıllarda çatışma ve karşılıklı hayranlık

Jean-François Solnon

Sarık ve İstanbulin

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa:
XIV.-XX. yüzyıllarda
çatışma ve karşılıklı hayranlık

SARIK VE İSTANBULİN
Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa: XIV.-XX. yüzyıllarda çatışma ve karşılıklı hayranlık

Orijinal adı: Le Turban et la Stambouline:
L'Empire ottoman et l'Europe, XIVe-XXe siècle, affrontement et fascination réciproques

Yazan: Jean-François Solnon
Fransızca aslından çeviren: Ali Berktay

1. baskı / Nisan 2013 / ISBN 978-605-09-1400-9
Sertifika no: 11940

Kapak tasarımı: Geray Gençer
Kapak görseli: Leemage / Universal Images Group / GETTY IMAGES TURKEY
Baskı: Ayhan Matbaa Basım Sanayi ve Tic. Ltd. Şti.
Mahmutbey Mah. Deve Kaldırım Cad. Gelincik Sok.
No: 6 Kat: 3-4 / Bağcılar -İSTANBUL
Tel. (212) 445 32 38
Sertifika no: 22728

Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.
19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 1 Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL
Tel. (212) 373 77 00 / Faks (212) 355 83 16
www.dogankitap.com.tr / editor@dogankitap.com.tr / satis@dogankitap.com.tr

Sarık ve İstanbulin

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa: XIV.-XX. yüzyıllarda çatışma ve karşılıklı hayranlık

Jean-François Solnon

Çeviren: Ali Berktay

DOĞAN KİTAP

Claude Bouheret'ye

Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaşması, savaşan ve birbirini yiyip bitiren iki ayrı dünyanın sonunda farkına bile varılamadan nasıl iç içe geçip birbirlerini zenginleştirdiklerinin büyük örneğidir.[1]

Claudio Magris

İçindekiler

Önsöz / İki dünya arasında bir köprü 13
1 / Osmanoğullarının önüne geçilmez yükselişi 19
2 / Padişah Ayasofya'da 38
3 / Köpekten beter mi, yoksa iyi insanlar mı? 57
4 / Önünde durulmaz bir sel mi? 74
5 / Zambaklar ve hilal 94
6 / Ortak meraklar 112
7 / İki dünya arasında 144
8 / Batı donanması örnek alınıyor 173
9 / İmkânsız bir düş: Kızıl Elma 195
10 / Şeytanın baştan çıkarıcılığı 222
11 / İstanbul'daki Avrupa: Sefirler ve tercümanlar 243
12 / Önyargısız keşifler 265
13 / Düşlemsel bir Türkiye 289
14 / Kınanan bir Türkiye 315
15 / Batı'ya utangaç bir açılım 334
16 / Batı ile silahlar eşit mi? 363
17 / Avrupa'da Türkler 383
18 / Türkiye'deki Avrupalılar 404
19 / "Batı taklitçiliği modası" 440
20 / Boğaziçi'nin sanat perileri 468
21 / Hasta Adam'ın başucunda 501
22 / "Elveda Şark" 524
Sonuç / Tarihsel bir "Avrupa arzusu" 537
Notlar 539

Ekler 561

Kaynaklar ve Seçilmiş Kaynakça 569
Dizin 585

Önsöz

İki dünya arasında bir köprü

Dünya tarihinde biteviye tekrarlanan savaşlarda durmadan birbiriyle kapışan, asla uzlaşamayacak, ezeli düşman diye nitelenen halklar vardır. Bir de fethe hiç doymayan imparatorluklar vardır; komşu devletlerle sürekli mücadele içinde, parçalanmanın sınırlarına kadar büyümeye çabalar ve genellikle bu sınırları aşarlar. Büyük İskender, Cengiz Han veya Napoléon'un inanılmaz destanları, yerleştikleri uzamı sonsuza dek genişletmek isteyen, mecburi komşularla barış içinde bir arada yaşama fikrine isyan eden –ister monarşi, ister imparatorluk, ister tiranlık olsunlar– bu tarz güçlere ilişkin imgeyi zihinlere kazımıştır.

Örneğin, dünün ve bugünün birçok Avrupalısının gözünde, Hıristiyanlık yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun doymak bilmeyen ihtiraslarının acısını çekmiş, Osmanlılar doğaları gereği Hıristiyanlığı yok etme umuduyla bir adım bile geri atmadan onunla savaşmışlardır. Bu iki gücün ortak tarihinin durmadan yinelenen askeri seferlerden, sayısız kara ve deniz savaşından, işgaller ve ilhaklardan oluştuğu düşünülür. Bu ölümüne düellonun başlangıcı olarak, Konstantinopolis'in 1453'te Türkler tarafından alınması –halbuki Osmanlılar bu olaydan yüzyıl önce Balkanlar'ı fethetmiştir– gösterilirken, İnebahtı Savaşı (1571) veya Viyana Kuşatması da (1683) İstanbul'un efendilerinin ölçüsüzlüğüne karşı Hıristiyan direnişinin en parlak sayfaları olarak kaydedilir.

Türklere karşı mücadele fikri uzun süre, Osmanlı dünyasıyla diğer her türlü ilişkiyi dışlayacak şekilde, Avrupalıların zihinlerine musallat olmuş gibi gözükmektedir. Hıristiyanların ve sultanın tebaasının değişmez bir çatışma mantığı içinde yaşadıkları düşünülmüştür. Gerçi olgular da bu görüşü doğrular niteliktedir. XIV. yüzyılda Anadolu'nun kuzeybatı hudutlarında doğan küçük Osmanlı devleti ile Kanuni Sultan Süleyman'ın (saltanat

1520-1566) üç kıtaya yayılan imparatorluğu arasında, Hıristiyanlıktan koparılmış nice topraklar ve henüz fethedilmemiş olanlara yönelik nice tehditler sıralanmıştır! Böylesine büyük başarılar, olsa olsa –şeytanın da yardımıyla– Osmanlı devletinin olağanüstü askeri örgütlenmesinden kaynaklanmış olabilirdi.

Daha sonraları II. Friedrich'in Prusyası için de söyleneceği gibi, sultanların imparatorluğu Batılıların gözünde ordusu bulunan bir devlet değil, devleti ele geçirmiş olan bir orduydu. Sadece askeri yönünden ibaret olduğu sanılan ve hem çarpıcı idari örgütlenmesi hem de parlak uygarlığı görmezden gelinen bir imparatorluğu, padişahın askerlerinin –kendisi de gazilerin birincisi sayılıyordu– tek başlarına temsil ettikleri düşünülüyordu. Klasik çağda zaman zaman denizci İngilizler, tüccar Hollandalılar veya paralı asker İsviçreliler gibi nitelemeler kullanılırdı. Korku içindeki Hıristiyanlığın gözünde Türkler, her şeyden önce çok iyi eğitilmiş ve disiplin altına alınmış ürkütücü savaşçılar oldukları kadar, düşmanlarına en berbat vahşeti reva gören "kana susamış köpekler"di. Matbaaların onlara dair kötülük imgesini dilediklerince çoğalttığı bir dönemde, Roma'da veya Köln'de yaşayan Hıristiyan, Türklerin iblisçe vahşiliğini nasıl görmezden gelebilirdi? Türk, olağan bir düşman değildi: Mutlak kötülüktü, barbardı, ortak insanlığın dışında kalan bir varlıktı.

Modern zamanlarda yaşayan Hıristiyanlar tarafından da paylaşılan Türk korkusu ve nefreti, Osmanlı tehlikesi geçmeye yüz tuttuğu dönemlerde bile her an uyanmaya hazırdı. Özgürlük tutkusuna kapılan Yunanların uğradığı eziyetlerin haberi duyulduğunda, Avrupa coşkuyla ayağa kalktı; 1875'te Ortodoks Bulgarların maruz kaldığı vahşeti kınadı; resmen soykırım olarak tanınan 1915 Ermeni tehcirini ve katliamlarını mahkûm etti. V. Karl (Şarlken) devrinde yaşayanların veya *Orientales*'i yazan Victor Hugo'nun zaman zaman resmi propagandanın veya dezenformasyonun tuzağına düşmüş, Balkanlar'da ayaklanan Hıristiyanlar tarafından katledilen Müslümanları bilerek görmezden gelmiş olmaları hiçbir şeyi değiştirmedi: Türk yüzyıllar boyunca Hıristiyanlığın ve uygar dünyanın amansız düşmanı olarak kaldı.

Geniş ölçüde düşlemsel bir nitelik taşıyan bu olumsuz görüş Avrupa'da zihinlere musallat olmaya, hakaretleri beslemeye –"bir Türk kadar (veya ondan daha da) kötü" olmak– devam ederken günlük dilde çok tatsız imgeleri körükledi: *Dialogue des carmélites*'teki karakterlerden biri, "Evime kapıyı çalmadan, bir Türk gibi giriyorsun" diye kınar karşısındakini. O sırada Batı'daki zihniyetleri Osmanlı dünyasından ayıran kozmik mesafe ke-

sinlikle dini nitelikteydi. Ayrıca Hıristiyan Avrupa'nın değerlerinin zıddıymış gibi görünen toplumsal örgütlenme, kültür ve töreler de bu mesafenin parçasıydı.

Bir zamanlar Roma İmparatorluğu'nun mezarını kazmış olanlar kadar barbar, "dünyanın başındaki dehşet" diye nitelenen, böylesine yok edilemez bir düşmanla uzlaşmak söz konusu olamazdı. Böylesine bir günah keçisi figürüyle kimse el sıkışamazdı. Kesin bir saptama söz konusuydu: Türk sadece Hıristiyan dininin değil, insan soyunun da "ezeli ve ebedi düşmanı"ydı.

1961'de Nobel Edebiyat Ödülü'nü alan İvo Andriç, Balkanlar'daki Hıristiyan ahalinin Müslüman fatihlerine karşı alttan alta beslediği düşmanlığın kroniğini, romanın başkarakteri olan bir köprü etrafında kurgulamıştı.[1] İki dünya arasında bir köprü. İnebahtı Savaşı'nın yaşandığı 1571 yılında Bosna'da Osmanlı İslamı ile Hıristiyanlığı birbirinden ayıran Drina nehri üzerinde inşa edilen bir köprü. Gerçi nehrin her iki yakasına da aynı sultan egemendi, ama sol yakadaki Müslümanlığı henüz yeni sayılabilecek Bosna'daki caminin karşısında, sağ yakada, Osmanlıların egemenliğinde olan Ortodoks Sırbistan'ın kilisesi duruyordu. Coğrafyanın bir cilvesi sonucunda Garp (Sırbistan) doğuda, Şark (Bosna) ise batıda kalmıştı. Bu köprünün iki yakayı birleştirdiği kadar ayırdığı da söylenecekti. Ama bu durum komşu kasabalarda yaşayan ahalinin umurunda bile değildi: Her türlü yenilikten kuşku duyan Müslümanlar ve Hıristiyanlar bu inşaatı lanetliyor ve bitirilememesini diliyorlardı. Köprüye karşı herkes birleşmişti.

Hıristiyanlar bu köprünün bedelini ödemek istemiyorlardı. Halbuki inşaat için ağır angaryalara katlanmaları, ya bizzat çalışmaları veya atlarını ve öküzlerini vermeleri gerekiyordu. Osmanlı makamları gerekli Hıristiyan işgücünü toplamak için çevreye de el atmıştı. Bu nedenle tüm bölgede Drina'ya fazla yaklaşmanın pek iyi olmadığı kanısı yayılmıştı. Birçokları sadece fatihlere yarayacakmış gibi duran bu esere karşı söyleniyorlardı: Bir Sırp, "Bu köprüye Hıristiyanların değil, Türklerin ihtiyacı var" diyordu.

Köprünün banisi, on yaşına doğru yeniçeriler tarafından ailesinden alınıp İstanbul'a gönderilen, zorla Müslüman yapılıp sünnet edilen ve Türkleştirilen devşirme Hıristiyanlardan biri olduğu için, yapının Türklerin gaddarlığını yansıttığı düşünülüyordu. Balkanlar'daki Hıristiyan gençlerin bu şekilde zorla toplanıp sultanın hizmetine sokulması, ailelere dehşet saçarken tüm Avrupa'yı da öfkelendiriyordu.

Hıristiyanların inşaatı yavaşlatmak için giriştikleri sabotaj ey-

lemlerinin faillerinin ise dünyada sadece Türklerin yaygın bir biçimde kullandığı söylenen bir cezaya çarptırılarak kazığa oturtulması da Türk barbarlığını yansıtıyordu.

Hıristiyanlık şu konuda her gün yeniden ikna oluyordu: Türkler, "Hıristiyan kanına susamış, kuduz köpekler"di.

Oysa, Drina'dan uzaklarda, Türk'e duyulan nefret bazen yerini başka şeylere bırakıyordu. Bazı Avrupa devletleri şeytanla ticaret yapmayı kabul etmişlerdi. Bazıları da onunla ittifak kurmaya, hatta dostluğunu kazanmaya bakıyor, üstelik onun yanında diğer Hıristiyanlara karşı savaşıyorlardı. Venedik Cumhuriyeti İstanbul'un fethinin üzerinden daha bir yıl geçmeden muzaffer sultanla bir ticaret antlaşması imzalamıştı. Çok Hıristiyan Fransa Kralı, Şarlken'e karşı koyabilmek için padişahla ittifak yapıp, kuvvetlerini Habsburg imparatoruna karşı Osmanlı kuvvetleriyle birleştirmekte bir sakınca görmemişti. Padişahla iş görmek, ticaret ruhu ve reelpolitikle gerekçelendiriliyordu.

Ama istendiği kadar görmezden gelinsin, Hıristiyanlık bundan fazlasını da yapmıştı: Türkiye'nin sanatsal üretiminin en iyi parçalarına aşırı bir düşkünlük göstermiş, buna karşılık Türkler de hünerli Batılıların geliştirdikleri bazı ürünlere tutkuyla bağlanmışlardı. *Levant*'ın [Doğu Akdeniz] bazı âdetleri Avrupa'ya ithal edildi ve Türkiye'den gelen nesnelerin koleksiyonu yapıldı. Hükümdarlar için *alla turca* eğlenceler düzenlendi, büyük senyörler Osmanlı usulü giyinmekten hoşlanır oldular ve bu kıyafet değişiklikleri-nin anılarını tuvale geçirme işini ressamlara emanet ettiler. Türkler bir merak nesnesi haline geldiler. Hıristiyanlık, –bazen Türk usulleriyle alay edilmesiyle kendisini gösteren– her zaman hazır ve nazır olan korkusuna çok geçmeden düşmanına yönelik güçlü bir ilgiyi ekledi. Ötekinin süregiden yadsınmasının içine hayranlık da karıştı. Bu hayranlık karşılıklıydı da. Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa hâlâ amansız hasımlardı, ama silahların diline ticari alışverişleri, diplomatik ilişkileri, karşılıklı kültürel etkilenişleri katmayı bilmişlerdi. Rakip olmaya devam eden iki dünya artık birbirlerini görmezden gelmiyordu.

Bosna'nın ücra bir köşesindeki Drina köprüsü de birbirlerinden kuşku duyan komşuların bir arada yaşamasına kendi ölçeğinde yardım etti. Önceleri lanetlenen eser, kısa bir süre sonra ortak kullanılan, Hıristiyan, Yahudi veya Müslüman sakinlerin yaşamının merkezi, *kapia* üzerinde bir toplanma yeri haline geldi. Ortadan geçen yolun iki yanındaki çıkma taraçalarla köprünün genişlediği yer, ellerde kahve fincanlarıyla sonu gelmez soh-

betlerin yapıldığı bir mekâna dönüştü. Bölge sakinleri, hangi dinden olurlarsa olsunlar, barış içinde, yan yana ama birbirleriyle karışmadan yaşamayı öğrenmişlerdi. Nehir taştığında, cemaatler kurtuluşu, geçici de olsa sağlam bir dayanışmada buluyorlardı. Selden kurtulan evler kapılarını felaketzedelere açıyor, ama dini aidiyete de dikkat ediyorlardı: Müslümanlar Müslüman evlerine, Hıristiyanlar ve Yahudiler Hıristiyan evlerine konuk oluyordu. Buna karşılık, tüm mahallelerin ileri gelenleri yardım faaliyetini örgütlemek ve en zor durumdakilere yardım etmek konusunda birlikte çalışıyorlardı. Felaketin paylaşılması bu insanları birbirine yaklaştırıyor ve "cemaatleri birbirinden ayıran uçurumun üstünde, en azından bir akşamlığına, bir köprü" kuruluyordu.

XVIII. yüzyılda Türk fetihleri azalır, sultanın "yenilmez orduları" bozgunlara uğrar, barış antlaşmaları padişahın topraklarını –küçültür veya– dondururken, o zamana dek konuyu pek umursamayan Osmanlı İmparatorluğu Batı dünyasına açılmaya razı oldu. Önce askeri reçeteleri, sonra birkaç hükümet ve idare yöntemini ürkekçe adım adım uyguladı ve eğitimde başarı elde etti; Batı yasalarının bir bölümünü benimsedi, hatta kıyafetlerini, mimari tarzını, konutlarının rahatlığını taklit etmeye başladı. İstanbul'da 1839'da ilan edilen Tanzimat fermanıyla, reform, yeniden yapılanma ve Batılılaşma çağı açılmıştı. İmparatorluk, Avrupa'daki topraklarının birçoğunu kaybederken Avrupalılaşıyor, bu kayıplar onu büyük devletler karşısında "hasta adam" konumuna sokuyor ve Doğu sorununun yinelenip duran krizleriyle birlikte gücü sürekli azalıyordu.

1878'de Türkler Bosna'yı terk etmek zorunda kaldıklarında ve Berlin Kongresi'nde bir araya gelen büyük devletlerin kararıyla Bosna, Avusturya birlikleri tarafından işgal edildiğinde, Drina Köprüsü'nün birleştirdiği iki yakada yaşayanlar, Viyana'dan gelen yeni efendinin getirdiği yenilikleri önce dehşetle karşıladılar. Yaşını almış Müslümanlar, tıpkı torunlarını okula göndermeyi reddeden zengin toprak sahibi gibi, bu yenilikleri ellerinin tersiyle ittiler. Bosnalılar ile Avusturyalı memurların hayat tarzları kadar farklı iki dünya çok az bulunabilirdi, bu da Bosnalıların sessiz ayıplamalarına, bazen pasif direnişlerine yol açıyordu. Ama kasaba sonunda yeniliklere teslim oldu: İşgalciler kamu binaları inşa ettiler; harabeye dönmüş kervansarayın yerini bir kışla aldı, bir idare binası yapıldı; yolları onardılar ve yeni yollar açtılar. Çarşının bir hizaya girmeye zorlanan dükkânları yeniden ve taştan inşa edildi. Şehir sürekli bir aydınlatmayla donatıldı ve su kanalları sistemi kuruldu. Sokaklar daha te-

miz bir hale geldi. Giyim kuşam ve âdetler de değişikliklerden nasiplerini aldılar: Kadınlar ilk kez *kapia*'ya çıkmaya başladı. Yabancı memurların eşlerini ve kızlarını Müslüman kadınlar ve kızlar izledi.

Avusturyalı aileler de yerel âdetleri benimsediler. Çünkü Batı modernitesinin mimarları üzerinde, Doğu'nun büyüleyici etkisi sürüyordu. Bundan ilk etkilenenler çocuklar oldu. Küçük Avusturyalılar, Müslüman arkadaşlarının şarkılarını, deyimlerini, oyunlarını benimsediler. Ötekine açılmak asla tek taraflı bir durum değildi: İki dünya arasında karşılıklılık ilkesi ağır bastı.

Osmanlı devleti ile Batı arasındaki, imparatorluğun Müslüman Türk ve gayrimüslim nüfusu arasındaki ilişkilerin çalkantılı veya dingin dönemleri Bosna'nın küçük bir şehrinin sakinlerinin "sıkıcı ve kolay işler"le geçen günlük yaşamlarına bir şekilde nüfuz etti. Bu kitap imparatorluğun gayrimüslimlerinin uzun bir tarihini anlatmayı hedefliyor.

Ölümüne mücadelenin yerini çoğunlukla geçici, muğlak, bazen ancak gönülsüzce desteklenen bir birlikte yaşama aldı. Yine de, Osmanlı seçkinleri XIX. yüzyılda Avrupa'nın reçetelerini benimseseler bile, ne sömürgeleştirilmeye maruz kaldılar, ne de sömürgeci oldular. Edilgen bir Batıcılık içine düşmekten de sakındılar. Oryantalizm tutkunu olan ve sözde "otantik" bir Türkiye'nin yok olmasına hayıflanan Avrupalı seyyahlar kusura bakmasınlar ama, başlatılan reformlarda kör bir taklitçilikten eser bile yoktu, tam tersine önemli bir iddia söz konusuydu: Batılılığa bir Türk stili kazandırmak ve Türk damgası vurmak. Redingot ve cilalı kunduradan oluşan "reform kıyafeti"ni benimseyen Osmanlı memuru, Batı'nın tüm değerlerine intisap etmemişti. Buharlı gemi ve tramvayı kullanırken, geçmişini inkâr etmemişti. Claudio Magris'in yazdığı gibi, iki dünya "sonunda farkına bile varılmadan iç içe geçip birbirlerini zenginleştirmiş"ti.

Drina Köprüsü'nde yaşlı Müslümanların sarığıyla genç kuşakların istanbulini birbirine karışıyor, gelenekler ve yenilikler inceden iç içe geçerek bir arada yaşıyordu. Büyük tarih, Topkapı Sarayı'ndaki sultanların, belirleyici savaşların, ıslahatçı vezirlerin tarihi orada geçerli değildi. Bu tarihin daha meşhur yerleri dolduran gürültü patırtısı ancak boğuklaşmış yankılar halinde duyuluyordu *kapia*'da. Ama başka yerlerde olduğu gibi orada da, köprünün müdavimleri ötekinden duyulan korku ile ötekine duyulan merakı, iki dünyanın karşılaşmasından doğan nefret ve hayranlığı paylaşmışlardı.

Bu önsözü bize değerli yardımlarda bulunan kişiye teşekkür etmekten bitirmek olmazdı: Bu kitap, Türkiye hakkında engin bilgisi olan Claude Bouheret'ye çok şey borçludur.

1

Osmanoğullarının önüne geçilmez yükselişi

> Hayat kitabında yer alabilmek için İsa'nın askerleri, inanç şehitleri adını alalım.
>
> Sırbistan Despotu Lazar

> Ve bu ülkenin tarihlerine göre, bu hükümdar [I. Murad] kendi soyunun yetiştirdiği en yiğit kişiydi.
>
> Theodore Spandounes

Otranto şehitleri

Otranto Katedrali'nin kapısında ziyaretçileri durduran yaşlı kadın bir Rossellini filminden çıkmış gibiydi. Gri saçları darmadağın, bir deri bir kemik kalmış, bu ufak tefek kadın dışarıda tereddüt eden turistleri yakalayıp, olağan bir rehberin öncelik tanıyacağı gotik vitrayları, Rönesans stili ana kapıyı veya zengin taban mozaiklerini hiç umursamadan onları kilisenin dibine doğru sürüklüyordu. İnce siyah elbisesiyle iskemlelerin arasından bir fare gibi hızla süzülüyor, arada bir de avlarının geride kalıp kalmadıklarını anlamak için dönüp arkasına bakıyordu. Ağzından dökülen sözcük seli içinden bir alarm çığlığı gibi çınlayan birkaçı anlaşılabiliyordu: "*Turci, Turci, gli Turci*". Kolunu, bacağını ve kafasını bu organların vücudundan koparılışını ifade eden sinirli bir jestle gösteriyordu. Mihrabın önünde haç çıkardıktan sonra, sağa doğru yönelip bir şapelin girişinin önünde hareketsiz kaldı. Kendinden memnun, ziyaretçilere, "Bakın bize neler yaptılar" manasına gelen bir bakış yöneltti.

Görünüşte ilginç hiçbir şey yok gibiydi. Ama yaşlı manastır mensubunun bu heyecanına neden olan şey göz hizasındaydı. Mihrabın arkasındaki duvarda ve yan duvarların her birinin üstünde oldukça büyük bir camekâna, aralarına birkaç kavalkemiği serpiştirilmiş kafatasları ustaca yığılmıştı. Camekâna konmuş bir kemik yığını. Palermo'daki Kapuçin manastırında

bulunan tahnitlenmiş cesetler veya Rouen'daki Saint-Maclou Kilisesi'nin üstü açık toplu mezarı kadar çarpıcı değildi bu görüntü, ama daha gizemliydi. Palermolular yeraltı mezarlığındaki ebedi istirahatgâhlarını kendi istekleriyle seçmişlerdi: Öldükten sonra bile en güzel takılarıyla boy gösteriyorlardı. Saint-Maclou Kilisesi'ndeki üstü açık galeriler ise, sadece vefat etmiş Rouen'lıların kemiklerinin kurutulmasını sağlıyordu. Otranto'da ise katedralin içinde kafataslarının sergilenmesinin başka bir anlamı vardı. Bu kemik yığınlarının, küçük İtalyan şehrinin yaşadığı dramatik bir olayı hatırlatmak üzere oraya konulduğu kolayca anlaşılabiliyordu. Siyahlı kadının gayreti sayesinde dalgın veya bıkkın ziyaretçinin bunu görmeden geçmesi engelleniyordu.

Otranto sakinleri, XXI. yüzyıl başında, bunu daha dün yaşanmış gibi anlatsalar da, aslında olayın tarihi eskiydi. Hatta Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfinden önceye aitti. Temmuz 1480 sonunda İtalya'nın çizmesinin topuğunu Arnavutluk kıyılarından ayıran deniz, Osmanlı bandıralı kadırgalarla dolmuştu. Türk hilali, o güne dek sultanın bahriyesinin daha önce kıyılarına hiç çıkmadığı Hıristiyan diyarına yaklaşıyordu. Yunanistan ve Arnavutluk'a hâkim olan, Ege Denizi'nin kuzeydoğusundaki adalarda Venedik'i mağlup eden Osmanlılar, şimdi de Adriyatik'i istila ediyorlardı. Bir poker hamlesini andıran bu gözü pek girişimlerinin gerekçesi intikam isteğiydi.

Sultan II. Mehmed'in (Fatih, h. 1451-1481) ordusu Rodos Adası'nın başkenti olan ve St. Jean Şövalyeleri tarafından kararlı bir şekilde savunulan Rodos önlerinde başarısızlığa uğramıştı. İki buçuk ay süren amansız kuşatma keşiş askerlerin güçlü direnişinin hakkından gelememişti. Hıristiyan dünyası sevinç içindeydi. İstanbul'un efendisinin, Venedik'i mağlup edip Euboeia (Eğriboz) Adası'nı alan askerleri bu kez tökezlemişlerdi. Sultan Rodos'u alabilseydi, Doğu Akdeniz'in tartışmasız tek hâkimi olacaktı; ama alamamıştı. Talih dönüyor muydu? Aslında Osmanlı donanmasının geri çekilmesi kuşatma altındakilere ancak geçici bir soluklanma fırsatı vermişti. Şövalyeler donanmanın ertesi yıl daha güçlenip geri gelmesini bekliyorlardı. Yeni bir kuşatmaya dayanabilmek için, hasar gören surları gecikmeden onarmalıydılar. Ama sultan ikinci saldırı emrini vermedi. Daha iyisini yaptı. Doğuda yeniden saldırıya geçmesi beklenirken, batıda benzersiz bir baskın yaparak, Avrupa'nın Rodos kahramanlarını kutlamak için giriştiği şenlik hazırlıklarını yarıda kesiverdi.

Adriyatik kıyılarına gelen donanma, Hıristiyanlığı tam kal-

binden vurmak için batıya yelken açma emri almıştı. Napoli Krallığı'nın Arnavut direnişine verdiği destek bu baskına uygun bir bahane oluşturmuştu. Sultan, İtalya'nın bölünmüş olduğunu ve Venedik'in de tarafsızlığı yüzünden yerinden kıpırdamayacağını biliyordu. Son derece gözü pek de olsa, yapılabilir bir hamle söz konusuydu. 28 Temmuz'da, Otranto limanı, gördüklerine inanamayan ahalinin şaşkınlıktan faltaşı gibi açılmış gözleri önünde, padişahın kadırgaları tarafından kuşatıldı. Gemilerdeki askerler karaya çıkmaya hazırlanıyorlardı. Topçusu olmayan şehir kısa sürede düştü; bu başarıdan cesaret alan düşman ise dehşete kapılan komşu şehirlere akınlar düzenliyordu.

Türklerin zincirlerinden boşanmış dehşeti Otranto'nun üzerine çöktü. Sivil halka ihtida edip Müslüman olmak veya ölmekten başka bir seçenek bırakılmadı. En yaşlılar içinde yer alan sekiz yüz adamın inançlarından vazgeçmeyi reddettikleri söyleniyor: Onlar katledildiler. Gençler ise köle yapıldılar; başpiskopos ve rahipler öldürüldüler, kadınlar sunakların üstünde tecavüze uğradılar, kiliseler yıkıldı ve rölikler köpeklere atıldı.

Bununla birlikte, Osmanlılar zaferlerini daha ileriye götüremediler. Otranto'yu Batı'da bir köprübaşı haline getiremediler. İlk şaşkınlığın ardından Hıristiyan âlemi kendini toparlamıştı: Napolililer istilacıya karşı bir ordu göndermiş, Papa bir Haçlı seferi için çalışmaya başlamıştı. İtalya'daki tersanelerde de alelacele bir donanma inşa ediliyordu. Türkler gemilerine binip gittiler. Ama bu cüretkâr darbe belleklerden uzun süre silinmeyecekti.

Türklerin elinde can veren masum kurbanlar addedilen Otranto sakinlerinin ardından ağlanıyordu. Hıristiyan inancına sadık kalmalarından ötürü, din şehitleri diye kabul edilerek onurlandırıldılar. Hayatta kalanlar hemen onlar için bir kült oluşturdular. Seçilmişliklerini kanıtlayan olağanüstü işaretler vardı. Cellatları tarafından mezarsız bırakılan cesetlerinde uzun süre herhangi bir çürüme görülmemişti; üstelik mucizevi şekilde korunmuş cesetlerin esrarengiz ışıltılarla çevrili olduğu söyleniyordu. Bu ani dini coşku, geriye dönük korku ve ardından fetihten kurtulmanın getirdiği ferahlama ile açıklanabilir. Ama tehdit uzaklarda kalıp katliama tanık olan kuşak da ölüp gittikten sonra, bu din şehitlerinin yeniden olağan bir savaşın olağan kurbanlarına dönüşmeleri ve Otranto istilasının da ne denli dehşet verici olursa olsun Osmanlı yayılmacılığının diğer sıradan sayfalarından biri statüsüne dönmesi beklenebilirdi. Ama bu beklenti, dinsizlere karşı mücadelenin sadece siyasi değil, dini boyutunu da hesaba katmamak anlamına gelirdi.

Katolik Hıristiyanlığın başkentinin bulunduğu topraklara Osmanlıların kısa süreliğine de olsa ayak basmaları dini bilinçte bir canlanmaya yol açtı. Türk, asla fethe doymayan bir düşman olmakla kalmıyordu, aynı zamanda, daha ileride Şarlken'in yazacağı gibi, "kutsal Katolik inancının ebedi düşmanı"ydı. Onunla savaşmak her Hıristiyan'ın vazifesiydi, çünkü Tanrı için ve Tanrı adına verilen bir savaş söz konusuydu. Dinsizlerin darbeleriyle ölmek şahadet değerindeydi ve kutsanmaya giden yolu açıyordu. Gerçi Balkanlar'da veya Akdeniz adalarında Osmanlı orduları tarafından öldürülen Ortodoks kurbanlar kendi ülkelerinde benzer bir mertebe yükselmesi yaşamamışlardı. Otranto'nun zavallı sakinlerine tanınan özel statü, Katolik Hıristiyanlığın yaşadığı korkunun büyüklüğünü yansıtıyordu. Bu kez tehdit altında olan uzaktaki Ortodoks Sırbistan değildi; Aziz Petrus'un tahtı, Kilise Devletleri'nin başkenti, Müslümanların başına üşüşebileceği korkusunu yaşamıştı. O zamana dek tehlikenin uzağında kalan Roma, dinsizlerin kendisine kadar uzanamayacağını düşünmüştü. Ama Temmuz 1480'de kapısının önüne gelmişlerdi.

Bu nedenle Otranto baskını ve yağması kolektif bellekte iz bıraktı. Dramdan altmış yıl sonra, hayatta kalanlar veya onların çocukları arasında yürütülen bir soruşturma, sekiz yüz kurbanın Tanrı'nın seçilmişleri arasında olduklarının işaretlerini ortaya koydu. Yine de en hararetli din aşkıyla yananlar bununla da tatmin olmadılar. Dinin gereklerine uygun bir biçimde korunan cesetlerin tartışmasız bir şekilde ilahi niteliğe de büründürülmesi şarttı. XVII. yüzyılın ortasında bunun yolu bulundu. 1480 şehitleri geceleri öldürüldükleri yerlerde göksel bir ışık içinde görünmekle kalmadılar, hasta bir genç kız onların kalıntılarına dokununca aniden iyileşiverdi. İnançlarından vazgeçmeyi reddedenlerin tanrısal seçilmişlikleri bu mucizeyle tamamlandı. Bu mucize, Otranto şehitleri kültünün temelini attı. Katolik Kilisesi de onların azizlik mertebesine eriştiklerini 1771'de resmen onayladı.[1]

Bu olayın gerek öncesinde gerekse sonrasında, Hıristiyanlık ile Osmanlı dünyası arasındaki çatışma uzun süre dini ve kutsal bir savaş, bir Haçlı seferi olarak algılandı. Her savaş öncesinde, Hıristiyan tarafında savaşçıları manevi açıdan hazırlamaya yönelik ayinler, dini tören alayları, toplu dualar düzenlendi. Kutsal ateşi canlandırmak için asker safları arasında, bir elinde haç diğerinde kılıçla koşan ordu rahibi, savaşların alışıldık simalarındandı. Ama din savaşı, sadece Türklere karşı mücadeleden ibaret değildi.

XVI. ve XVII. yüzyıllar Avrupası'nda, Katolikler ile Protestanlar da Tanrı adına birbirlerini boğazlıyorlardı. Huguenot komutanı Agrippa d'Aubigné'nin veya Papacı Monluc'ün, Katolik İrlandalıların veya Cromwell'in "yuvarlak kafalıları"nın savaşlarıyla ilgili anlatılar, silahlı çatışmaları Tanrı'yla ilişkilendiriyordu. Roma'nın tanrısı ile Calvin'in tanrısı yüzyıllar boyunca kardeş kavgalarında çatışıp durdular. Ama Osmanlılarla savaşmak, Hıristiyanların Tanrısı'nı "kutsal adının düşmanı" ile karşı karşıya getiriyordu. İki din arasındaki nitelik farkının ortadan kalkması imkânsızdı; aşılmaz bir uçurum vardı. Chateaubriand'ın yazdığına göre, "zafer vaat edilmiş İslam orduları"nın savaşırken ölen askeri, "arşın yedinci katında [...] her daim genç ve bakire kalan, kara gözlü hurilerin yanında" yaşayacağına inanıyordu. Bir Osmanlı tarafından öldürülen Hıristiyan ise, Roma tarafından önünde azizlik yolu açılan bir şehit sayılıyordu.

Siyahlı ufak tefek kadın yakaladığı ziyaretçileri doğrudan Otranto Katedrali'nin kemiklerin konduğu camekânlarına götürürken, şehrinin eskiden yaşadığı bir trajediyi hatırlatmakla kalmıyor, aynı zamanda dinsizlere karşı verilen savaşın benzersiz ve ebedi dini değerine de işaret ediyor, "gerçek din"e sadakatin hakkaniyete uygun biçimde ödüllendirilmesini yüceltiyordu.

"Türkler Avrupa'ya yerleştiler"[2]

Yaşlı kadın, on beş gün boyunca hemşerilerinden sekiz yüzünü katleden Türklerin, İtalya'nın sahillerine Floransa'daki Lorenzo di Medici'ye haber verdikten ve Venedik'in iyi niyetli tarafsızlığını güvence altına aldıktan sonra çıktıklarını öğrense herhalde şaşırırdı. Zaten Il Magnifico [Medici] Fatih Sultan Mehmed'i Asya, Trabzon ve Büyük Yunanistan'ın muzaffer hükümranı olarak gösteren bir madalyayı vakit geçirmeden sultana armağan ettiğine göre, sultanın teşviklerini ve bu oldubittiyi kabullendiğini gizlememiş demekti.

Yaşlı kadın, Anadolu'nun kuzeybatısındaki bağımsız beyliklerinin 1300'de kuruluşunun üzerinden henüz yarım yüzyıl bile geçmeden Avrupa'ya ayak basmayı başaran Osmanlıların bu önüne geçilmez yükselişi karşısında ne düşünürdü? Osmanlılar hanedanının kurucusu Osman Gazi (ö. 1326) ile halefi Orhan Gazi (h. 1326-1362), kısa sürede birçok önemli Bizans kalesini ele geçirmişlerdi: İlk başkentleri yaptıkları Bursa'yı 1326'da, bin yıl önce ilk ekümenik konsilin toplandığı Nikaia'yı (İznik) 1329'da

ve büyük bir liman olan Nikomedia'yı (İzmit) 1337'de. Marmara Denizi'nin güney kıyısına egemen olan Osmanlılar, o sırada büzülmüş bir deri gibi Trakya, Selanik bölgesi, Çanakkale Boğazı yakınındaki birkaç ada ve Güney Yunanistan veya Mora'dan ibaret kalmış Doğu Roma İmparatorluğu'na ve Konstantinopolis'e meydan okur gibiydiler.

1480'den beri her 11 Ağustos'ta şehirlerinin yaşadığı trajediyi anan ve şehitlerine ağlayan Otranto sakinleri, Bizanslıların kapılarını yüz otuz beş yıl önce kâfir Osmanlılara kendi istekleriyle açtıklarını ve onları Çanakkale Boğazı'nın karşı kıyısına geçmeye davet ettiklerini bilseler, kendilerini ihanete uğramış gibi hissetmezler miydi?

Bizans İmparatorluğu XIV. yüzyılda korkunç felaketler yaşıyordu. Veba salgınları en az dini kavgalar, toplumsal çatışmalar, hanedan rekabetleri ve içsavaşlar kadar trajikti. İmparatorluğu çocuk yaşta bir imparator adına idare eden naip İoannes Kantakuzenos 1345'te imparatorluk tahtını ele geçirmek için, Osmanlı komşusunun, Orhan Bey'in askeri yardımına başvurmakta tereddüt etmemişti. Türk birlikleri derhal Çanakkale Boğazı'ndan karşıya geçmiş ve bu gasıp hükümdar adına Trakya'ya boyun eğdirmişlerdi. Böylece Kantakuzenos bir süreliğine (1347-1355) VI. İoannes adıyla imparator olmayı başarmıştı. O zamana dek Anadolu'da sıkışıp kalmış Osmanlıların önünde Balkanlar'ın kapıları açılmıştı. VI. İoannes Kantakuzenos bu yardımın ödülü olarak kızlarından Theodora'yı kurtarıcısı ve değerli müttefiki Orhan Bey'e vermiş, böylece Osmanlı beyi Bizans imparatorunun damadı olmuştu. İkisi birlikte uzun avlara çıkıp eğlenirlerdi. O günden sonra Türkler her zaman imparatorluğun içişlerine karıştılar.

Hem Bizanslı rakiplerine, hem de Sırp ve Bulgar düşmanlarına karşı *basileus*'a[3] destek veren Osmanlı beyi, gelecekteki daha büyük amaçları için ileri karakol vazifesi görecek birkaç garnizonu Trakya'ya yerleştirmek adına, bulunmaz bir fırsat elde etmişti. Orhan'ın oğullarından biri Çanakkale Boğazı'nın kuzeyindeki bir kaleyi ele geçirip derhal asker yerleştirdi; daha sonra 1354'te bir depremden istifade ederek Gelibolu'yu aldı. Burası, Balkanlar'a geçecek birliklerin nakliyesinde vazgeçilmez bir köprübaşıydı. Yani XIV. yüzyılın ortalarında, klasik savaştan çok, akın niteliğindeki birkaç askeri operasyon Osmanlıların ilk kez Avrupa'ya ayak basmalarını sağlamıştı. Hıristiyan müttefiklerine vaat ettikleri yardımı yaptıktan sonra, Osmanlılar kendi çıkarları uğruna çalışmaya başladılar.

Aslında bu akınların başını Orhan'ın halefi I. Murad (h. 1362-1389) değil –o sırada Müslüman Anadolu beyleriyle savaştığı için oradan ayrılamıyordu– hayranlıkla "uçbeyleri" diye adlandırılan Türkmen şefler çekiyordu. Bu beyler şehirleri yağmalıyor, ganimet ve köle topluyorlardı. Ama sultan Avrupa'ya döner dönmez onları kendine bağlayıp fethettikleri topraklara el koydu, böylece Osmanlı toprakları genişledi. Fethedilen en önemli yer, İmparator Hadrianus tarafından kurulan antik Hadrianopolis şehriydi. Bu şehrin 1363'te düşmesiyle birlikte Trakya'nın fethi tamamlandı. Sultan şehre Edirne adını verdi ve burası hem bir kavşak noktası, hem bir ticaret merkezi, hem de çok önemli bir müstahkem mevki olduğu için, başkentini Edirne'ye taşıdı. Sultanın sarayını Bursa'dan Edirne'ye nakletmesi, daha büyük amaçlar için Balkanlar'a yerleşmeye kararlı olduğunu herkese gösterdi.

Fetihteki sürat ve Bizans tebaasının itaati, o dönemde yaşayanların gözünde Osmanlı kuvvetlerinin korkusuzluğunun ve uyum sağlama yeteneğinin göstergesiydi. "Uçbeyleri"nin akınları, olağanüstü hızlı bir süvari kuvvetinin eseriydi. Akıncı adı verilen bu savaşçılar sefere her zaman iki atla çıkar, bunlardan birini yedekte tutar ve insanı hayrete düşüren bir hünerle dörtnala giderken ok atarlardı. Bir süre sonra bu yıkıcı akınlar tam olarak sona ermese de düzenli savaşların ardında ikinci plana düştü; akıncılara da düşman topraklarının içlerine dalıp korku saçmak ve ordunun ana bölümü harekete geçmeden önce düşmanın iletişim hatlarını kesmek görevi verildi. Gerek süratleri, gerekse indirdikleri darbelerin gözü karalığı nedeniyle "kara korsanları" diye adlandırıldılar. Bu ürkütücü unvanı uzun süre koruyacaklardı.

Osmanlılar gerçek manada askeri seferler yapabilmek için, istikbali parlak iki ayrı savaşçı sınıfından oluşan daha gelişkin bir askeri örgütlenme kurdular: Bu sınıflardan biri, sürekli piyade kuvveti rolünü üstlenen yeniçeriler, diğeri ise mevsimlik taşra süvari kuvveti rolündeki sipahilerdi. Kazanılan her savaşın ardından, sultan mağluplardan alınmış ganimet üzerinde *pençik* (beşte bir) hakkına sahip oluyordu. Özellikle de henüz ergenliğe geçmemiş, sakat veya hasta olmayan, ileride savaşçı olabilecek çocukları köle yapma tekelini elinde tutuyordu. Bu çocuklara, "pençik oğlanı" adı veriliyordu.

Son olarak da, I. Murad Trakya'ya fethedilen toprakların Türkleştirilmesi usulünü getirdi. Yerli nüfusun büyük bölümü Anadolu'ya sürülürken, onların yerini Anadolu'dan getirilip iskân edilen Türk yerleşimciler aldı.

Bizans İmparatorluğu ölüm döşeğindeydi. Aslında vasat bir imparator olan V. İoannes Paleologos'un (1341-1391) tahtta bu kadar uzun süre kalması insanı yanıltabilir; bu süre zarfında üç kez tahttan indirilmiş olması Konstantinopolis'teki siyasi mücadelelerin ve içsavaşların ne denli ciddi olduğunun kanıtıdır. Her yanda yağmaya hazır bekleyen komşuların tehdidi altındaki imparator, Batı'dan biraz olsun askeri yardım temin edebilmek amacıyla İtalya'ya, özellikle de papanın yanına gitti. Bu boşuna bir girişimdi, çünkü imparatorun paralı askerlere ödeyecek parası yoktu. Aşağılanmanın doruk noktasını ise, geri dönüş yolunda Venedik'te mola verdiği sırada, doç tarafından borçları nedeniyle tutuklanınca yaşadı! Katoliklerden yardım almak konusunda umudu kalmayan imparator, en sonunda Sultan Murad'a, düşmanla birleşmek daha büyük belaları defedebilirmiş gibi, ittifak çağrısında bulundu. 1372'de hiç işitilmemiş bir olay yaşandı ve Bizans imparatoru Osmanlı sultanının vassalı olduğunu açıkladı.

Vassallık bağları zorlayıcıydı. Vassal, Osmanlı sarayına haraç ödemek, askeri yükümlülükler üstlenmek, aynı diplomatik çizgiyi izlemek ve rehineler vermek zorundaydı. V. İoannes Paleologos bu şartların hepsine boyun eğdi. Ertesi yıldan itibaren, Murad'ın Anadolu'da düşman beyliklere karşı çıktığı sefere kuvvet gönderdi ve oğullarından Manuel'i yıllarca sultanın yanında kalmak üzere rehin verdi.

Daha 1345'te imparator ve sultan iyi arkadaşlar olarak av keyfi yaşıyorlardı; 1372'den itibaren ise metbu ve vassal olarak Müslüman ve Hıristiyan kuvvetlerini birleştirmiş, ortak bir düşmana karşı yan yana at koşturmaya başlamışlardı.

Murad'ın zayıf imparatorun üzerinde inanılmaz bir etkisi vardı. İkili bir ayaklanmanın sonuçlandırılma şekli bunu ortaya koydu. V. İoannes'in Manuel dışında, Andronikos adında bir oğlu daha vardı. Andronikos babasının tahtını ele geçirmeye çalıştı. Bunu başarmak için, sultanı devirmeyi tasarlayan Murad'ın oğluyla –tuhaf bir suç ortaklığı!– birlikte entrika çevirdi. Komplo açığa çıkarıldı. Murad hiç duraksamadan oğlunun gözlerine mil çektirdi –bu işkenceye dayanamayan şehzade öldü– ve imparatordan oğlu Andronikos'u aynı cezaya çarptırmasını istedi. Olaya tamamen el koyan sultan, Prens Andronikos'un *basileus*'un vârisi olmasını da yasakladı. Tüm olgular, sultanın imparatorun halefinin kim olacağını istediği gibi belirleyebildiğini gösteriyordu.

Benzersiz parıltısı artık uzak geçmişte kalan Bizans İmparatorluğu o sırada (meşhur bir tabiri saptırarak kullanacak olursak)

Ortaçağ Hıristiyanlığının "hasta adam"ı konumundaydı. Osmanlılar hastalığı iyice ağırlaştırmışlardı ve artık son darbeyi indirmenin hayalini kuruyorlardı. Antik ve saygıdeğer Hıristiyan imparatorluğu, kişisel hırsları tatmin etme çabası yüzünden, gücünü yanlış tarttığı bir Müslüman beyliğine kaderini tedbirsizce teslim etmişti. Aslında kendi çıkarlarının peşinde olan sultan imparatora yardım eli uzatmış, güçsüz ordularına takviye kuvvet vermiş, ama aynı zamanda topraklarına akınlar düzenleyip şehirlerini fethetmiş, onu vassal durumuna indirmişti. Yerini kimin alacağına da o karar veriyordu.

Türk baskısı Konstantinopolis surlarının içinde bile gözle görülür hale gelmişti. XIV. yüzyıl başında imparator Anadolu'dan Türk paralı askerlerini topladığında, onlara imparatorluğun başkenti de dahil olmak üzere, her yerde kendi dinlerinde ibadet etme hakkı tanınmıştı. O dönemde yaşayan bir Bizanslı, Türk muhafızların *basileus*'un sarayının iki adım ötesinde bağıra çağıra ilahi söylemelerini eleştiriyordu. "Sarayın kutsal mabedinde ayin yapılırken, bu barbarlar sarayın içinde korolar oluşturup, dans eşliğinde söyledikleri şarkılarla ilahileri bastırıyorlar. Anlaşılmaz çığlıklar eşliğinde Muhammed'e ilahiler okuyor, kilisede toplanan Hıristiyanların dikkatini dağıtıyorlar."[4] 1391'de Hıristiyan Konstantinopolis'in Sirkeci semtinde kendi camii ve mahkemesi olan bağımsız bir Türk mahallesi oluştu; burada Ortodoks keşişlerle ilahiyat tartışmalarına giren dervişlere rastlamak mümkündü.

Demek ki, Doğu'nun yaşlı Hıristiyan imparatorluğuyla genç Osmanlı beyliği arasındaki çatışmanın kaçınılmazlığı fikri üzerinde yeniden durmakta ve bazı ayrıntılarda değişikliğe gitmekte yarar var. Din farklılığı ne anlaşmaları ne de zaman zaman suç ortaklıklarını engelleyebilmişti. Hatta XIV. yüzyıl sonunda, Osmanlı hâkimiyetine giren topraklarda gerek seçkinler, gerekse halk düzeyinde, Hıristiyanlar ile Türkler arasında karma evliliklere rastlanıyordu. Üstelik ihtida olaylarında öyle bir çoğalma yaşanıyordu ki, muhtemelen teşhisinde abartıya kaçan bir Bizanslı yazar, "her gün bir sürü Hıristiyan'ın Müslüman olduğu"nu ileri sürüyordu.

Balkanlar'a çöken Osmanlı karanlığı

Osmanlılar Marmara Denizi'nin güney kıyısıyla sınırlı olan ufuklarını genişletmek için Çanakkale Boğazı'nı geçmişler ve Avrupa'da kalan Bizans topraklarını fethetmişlerdi. Elde ettikleri

başarılar iştahlarını artırdı: Balkan Yarımadası'ndaki Slav topraklarını fethetmek yeni hedefleri oldu. Yeni düşman –Sırbistan değil– Sırplardı. Çünkü Çar Stefan Duşan'ın (1331-1355) Tuna'dan Tesalya'ya ve Ege Denizi'nden Arnavutluk kıyılarına kadar uzanan Büyük Sırbistan'ı artık yoktu. Bu altınçağ Sırbistanı çoğu birbiriyle rekabet halinde birçok despotluğa bölünmüş ve bunlardan bazıları, 1371'deki ("Sırp bozgunu" adıyla da bilinen) Çirmen Savaşı'nda Osmanlılar tarafından mağlup edilmiş ve sultanı hükümdar olarak kabul etmişlerdi. Bu despotlardan biri olan ve kendine kral unvanını veren Lazar, Osmanlı vesayetinden kurtulmaya ve sultanın ordusuyla çatışmaya karar verdi. İki ordu (Gregoryen takvime göre) 28 Haziran 1389'da Hıristiyanlar ile Osmanlıların girdiği en meşhur savaşlardan birinin yaşanacağı Kosova'da karşı karşıya geldi.

Savaşın sonucu uzun süre belirsiz kaldı. Önce Hıristiyanlar ağır bastı. Üstelik bir Sırp, Sultan Murad'ın otağına girip sultanı hançerlemeyi başarınca, zafer kazandıkları kesin gibi görünmeye başladı. Bu başarının sağlayacaklarını düşünerek gözleri kamaşan Lazar'ın ordusu hemen Avrupa saraylarına elçiler gönderip zaferi müjdeledi. Paris'te kral *Te Deum*'u okuttu.

Ama akşamüstüne doğru Lazar'ın şansı döndü. Üstün geldikleri yanılsamasına kapılan Hıristiyanlar gevşediler; halbuki o sırada Murad'ın iki oğlu yedekte bekleyen ordularını savaşa sürmüşlerdi. Osmanlı askerinin disiplini kusursuz düzeydeydi. Birbirlerine zincirlenmiş develerden oluşan üç saf Hıristiyan tarafına dehşet saçarken, düşman süvarisi için de aşılması imkânsız bir cephe hattı oluşturdu. Hıristiyanlar dağılmaya başladı; saflarda ihanet söylentileri dolaşıyordu. Prens Lazar ele geçirildi ve sultanın öldürüldüğü otağda başı vuruldu. Sırp ordusu kılıçtan geçirildi. Zafer Türklerindi.

Bu savaşla ilgili öyküler uzun süre, Hıristiyanlar ile Müslümanlar veya Sırplar ile Osmanlıların iki blok halinde karşı karşıya geldiği bir muharebe fikrini besledi. Aslında sadece Sırplardan oluşmayan Lazar'ın ordusu da en az karşısındaki ordu kadar, ayrışık bir kuvvetti: Bölgedeki Hıristiyan halklardan, Arnavutlar, Boşnaklar, Rumenler, Bulgarlar, Macarlar, Lehlerden oluşan bir koalisyon görüntüsündeydi. Bu orduda Yunanlar yoktu, çünkü İmparator Paleologos sultanın vassalı olmuştu. Murad ise kendi birliklerine Anadolu'daki Müslüman müttefiklerini olduğu kadar, Bulgar ve Sırp vassallarından oluşan Hıristiyan kuvvetlerini de katmıştı.

Kolektif bellekte bu kadar derin iz bırakan bir Hıristiyan boz-

gunu azdır. Kosova Savaşı, Sırp ulusal imgeleminin tarihsel referansı haline geldi ve nüfus çoğunluğu Müslüman Arnavutlardan oluşan Kosova vilayeti üzerindeki otoritesini korumak isteyen Sırbistan Cumhuriyeti tarafından XX. yüzyıl sonunda bile bir meşruiyet aracı olarak ileri sürüldü. 1989'da, bu bölgenin özerk statüsünün Belgrad hükümeti tarafından iptal edilmesinden dört ay sonra, Başkan Miloşeviç savaş alanına bir milyon Sırp'ı toplayarak bu savaşın anısına dikilmiş kulenin dibinde Lazar'ın kaybettiği savaşın 600. yıldönümünü kutladı ve Sırp milliyetçiliğini yücelten bir konuşma yaptı. Bir bozguna böylesine hayranlık beslemek ilginç bir şey olsa da, bu vilayetin ebedi Sırbistan fikrinin nasıl tam kalbinde yer aldığının hatırlatılması da söz konusuydu.

Hıristiyanların Kosova'da uğradıkları ve Sırplar tarafından ulusal yas günü olarak kabul edilen bozgun, daha 28 Temmuz akşamı destansı bir boyut kazanmıştı. Herkes tarafından kaderine terk edilmiş yenik halk teması ve özellikle de savaşta şerefleriyle can veren kahramanlar hakkında bir anda şiirler ve türküler yazıldı. Bir halk edebiyatı yüzyıllar boyunca bu saplantılı hatıradan beslendi. Efsaneler de doğdu. Savaştan bir gün önce Kral Lazar'ı ziyaret eden bir meleğin ona dünyevi krallığı sağlayacak askeri zafer ile cennetin kapılarını açacak bozgun arasında tercih yapmasını söylediği anlatıldı. Lazar hiç duraksamamıştı: İsa örneğine uygun bir şekilde, göksel krallığı tercih etmişti. O zaman Sırbistan şehirlerini ve köylerini dolaşan kör ozanlar, yeni epik şairler veya *rhapsodos*'lar, arşelerini tek telli *gusla*'ları üzerinde gezdirerek göğe geri dönmeden önce adalet ve özgürlük uğruna kendini kurban eden prensin türküsünü bıkıp usanmadan söylediler. Böylece Sırp bozgunu ve kralın ölümü, Kosova savaş meydanını Sırpların kurtuluşunun trajik mekânı ve Lazar'ı da bir aziz ve din şehidi haline getiren dini bir mana yüklendi. Lazar'ın rölikleri 1989'da tüm ülkeyi kat eden uzun ve sofuca bir yolculukla Belgrad'dan despotun bizzat kurduğu Ravanica Manastırı'na törenle nakledildi.

Osmanlılar da savaşta onca "yiğitlik" gösteren sultanları için olay mahalline bir türbe dikerek zaferlerini yücelttiler. Burası Kosova Müslümanlarının ziyaretgâhı oldu ve hâlâ da öyledir. Prens Lazar gibi, haince öldürülen Murad da şehitlik şanına büründürüldü. Müslüman vakanüvisler savaşın şiirsel anlatımı işini sadece Hıristiyanlara bırakmadılar. Savaş alanını kaplayan, parlak sarıkları hâlâ başlarında duran sayısız kesik baş, içlerinden birine kırmızı ve sarı yaprakları dalgalanan geniş bir lale tarlasını çağ-

rıştırmıştı. Türklerin bu çiçeği eskiden beri uğursuzluktan korunmak için kullandıkları da ileri sürülür. İç çamaşırları üzerine nakışları işlenen bu çiçeğin –kaftanların ve sancakların üzerine tasvir yapmak yasaktı– bir tılsım kudretine sahip olduğuna inanılıyordu. İstanbul'daki Türk ve İslam Sanatları Müzesi'nde ön tarafına Kuran ayetleri, sırtına da laleler işlenmiş pamuklu bir gömlek bulunmaktadır. Gömleğin sahibi olan Bayezid (Yıldırım, 1389-1402) Murad'ın oğlu ve vârisiydi. Osmanlı ordusu onun savaşa girmesi sonucunda zaferi kazanmıştı.

Lazar'ın oğlu genç Stefan'ı sultanın vassalı konumuna indiren Kosova bozgununu Hıristiyan âlemi bir trajedi olarak algıladı. 1389, "Sırp bağımsızlığının son ürkütücü çığlığı" ve "sonu" oldu, ondan sonra krallığın üzerine "Osmanlı karanlığı" çöktü, diye yazıldı. Komşu devletler de aynı tehlikeyle karşı karşıyaydı. Bulgaristan, Sırbistan'ınkine o kadar yakın bir tarih –iki krallığa bölünmüş ve Osmanlıların vassalı haline gelmişti– yaşıyordu ki, aynı kaderi paylaşacağı düşünülebilirdi. Nitekim, 1385'te Sofya'yı alan Türkler 1393'te de Tırnova'yı (iki kraldan biri bu savaşta öldü), sonra da Vidin'i ele geçirdiler. Osmanlı topraklarına katılan Bulgaristan beş yüzyıl boyunca yok oldu. Zaferin coşkusuyla Sultan Yıldırım Bayezid ilk kez Tuna'yı geçti ve 1395'te Eflâk prensini yenerek bu ülkeyi de kendine tabi kıldı. Yenilmez yeniçerilerin bir sonraki kurbanı Macaristan Krallığı mı olacaktı?

"Macaristan seyahati"

Boucicaut diye bilinen, Fransız Jean Le Meingre "palazlandığından" beri savaşmaya hiç ara vermemişti. Askeri seferlerde hiç at sırtından inmemiş, hiç yerinde durmamıştı. İsyan eden Flamanlara karşı Fransız kralının emrinde savaşmış, sonra Töton şövalyelerinin yanında çarpışarak Litvanya içlerine kadar gitmişti. Bir Fransa mareşalinin oğlu olan bu adam ateşli, yorulmak nedir bilmez bir tabiata sahipti; görev almaya her an hazırdı, uzak diyarlara, örneğin üç kez gittiği Prusya'ya veya Castilla'ya yapılan seferlere hiç surat asmadan katılmıştı. Daha on altı yaşındayken Du Guesclin'in silah arkadaşı olan Bourbon dükü tarafından şövalye yapılmıştı; yirmi iki yaşında Kutsal Topraklar'a giderek hacı olmuş ve yirmi beş yaşındayken, Kral VI. Charles ilk delilik nöbetlerine yakalanmadan önce, babasının ardından o da Fransa mareşali unvanını almıştı.

Boucicaut'nun ünü, otuz gün boyunca kendisiyle boy ölçüş-

mek isteyecek herkese teke tek dövüşte meydan okuduğunu ilan edince Fransa sınırlarını da aşmıştı. Çığırtkanlar bu gözükara meydan okumayı tüm Batı saraylarında duyurur duyurmaz, şövalyelerin en seçkinleri yiğitliklerini yarıştırmaya koşmuştu. Böylesine yiğit bir şövalye, üstelik bir ozan olan, cesaretini birçok kez kanıtlayan Boucicaut, Ağustos 1395'te Türklere karşı Hıristiyan hükümdarlardan yardım isteyen Macaristan Kralı Sigismond'un çağrısına kulaklarını tıkayamazdı.

Boucicaut, yeni kurulmuş İsa'nın Çilesi Tarikatı'na katılmıştı. Tarikat mensuplarının yardıma gitme konusundaki coşkusunu o da paylaştı. Gönüllü sayısı o kadar çoktu ki, Fransa kralı, ülkesinin savunmasını zayıflatır endişesiyle bu sayıyı bin şövalye ve yardımcılarıyla sınırladı. İngiltere ve Almanya'dan da birçok savaşçı geldi. Rodos Şövalyeleri yardım vaadinde bulundular, Doğu Roma İmparatorluğu kadırgalar donatacak, Venedik de dört kadırga verecek ve rakibi Cenova da işin dışında kalmayacaktı. Şövalyeler, hizmetkârlar, yardımcılar ve paralı askerler, hepsi bir arada 120 bin mevcutlu bir Hıristiyan ordusu oluşturuyordu. Bizzat Boucicaut masraflarını kendi cebinden karşılayarak en az yetmiş soylu toplamıştı; bunların on beşi akrabası olan şövalyelerdi.

Büyük Hıristiyan devletlerinin hepsi savaşçı vermişti, ama seferin asıl gücü Fransa-Burgonya kuvvetiydi. Burgonya Dükü Atak Philippe komutan olarak kendi oğlu Nevers Kontu Jean'ı (geleceğin Korkusuz Jean'ı) atamıştı. Boucicaut 14 Nisan 1396'da Paris'ten ayrıldı, 23'ünde Dijon'dan geçip ayın 30'unda toplanma yeri olarak seçilen Montbéliard'da Fransa-Burgonya kuvvetlerine katıldı. Onlara Bavyera'da Alman birliği katıldı ve 24 Haziran'da, Saint-Jean yortusunda ordunun büyük bölümü Viyana'da toplandı.

Yeni bir Haçlı seferi mi açılıyordu? En son Haçlı seferini Saint Louis 1270'te Tunus Müslümanlarına karşı yürütmüştü. Bu defa da, savaşçıların çok çeşitli kökenlerden olması aynı şeyi düşündürüyordu. Bununla birlikte, Macaristan Kralı Sigismond yardım istemiş, ama Haçlı seferi çağrısı yapmamıştı. Kâfirlere karşı kutsal bir savaşa girmekten çok, Osmanlı tehdidini geriletmek söz konusuydu. Hedef, Kutsal Topraklar'a kadar ilerlemek değil, Macaristan Krallığı'nı Türk tehlikesinden korumaktı.

İlk savaş meclisi, artık tüm kuvvetlerin gelip biriktiği Buda'da (Budin) toplandı. Fikir ayrılıkları derhal su yüzüne çıktı. Kral Sigismond savunma yapılmasını istedi: Ele geçirilmesi olanaksız bir konum belirleyerek, orada Türkleri bekleyeceklerdi. Boucicaut ve tüm Batılı şövalyeler oraya düşmanı beklemeye de-

ğil, savaşmaya geldiklerini açıkladılar. Yola çıkmaya karar verildi. Hedef, Tuna üzerindeki Nikopolis'ti (Niğbolu). O sırada Konstantinopolis'i kuşatmakla meşgul olan Sultan Bayezid'in ordusu yetişmeden önce bu şehri almalıydılar. Koalisyon güçleri Tuna'dan aşağı doğru indiler, Bulgaristan'da Vidin'e girdiler, sadece Rachova'da direnişle karşılaştılar ve orayı yağmalayıp Türk ahaliyi yaş veya cinsiyet ayrımı yapmaksızın katlettiler. Niğbolu görünmüştü. Tüm Eflâk'a hâkim olan bu kaleyi bir Türk garnizonu savunuyordu. Kuşatma araçları olmadığı için surlar saldırılara dayandı. Batı ordusu şehri ablukaya almak zorunda kaldı; aç kalan şehrin sonunda teslim olacağını hesaplamışlardı.

Bilindiği gibi eylemsizlik orduları zayıflatır. Bu durum koalisyon şövalyeleri açısından ölümcül oldu. Şehrin teslim olmasını beklerken, her zamanki dinlence faaliyetlerine daldılar, yediler içtiler, birbirlerine misafirliğe gittiler, günlerini zar atarak gecelerini ise "hayat kadınlarıyla [...] her türlü zina ve sapkınlık yaparak" geçirdiler. Bir kronikçinin naklettiğine göre, "Durmadan kol yenleri ölçüsüz uzunlukta nakışlı yeni kıyafetler giyiyorlardı. Ama Türk tutsakları en çok şaşırtan, boyları bazen iki ayağı bulan, hatta geçen, sivri ve uzun burunlu ayakkabılarıydı: Bu tuhaf moda o sırada Fransa'daki soylular, özellikle de senyörler arasında çok revaçtaydı."[5] Atıl kalan şövalyeler askeri disiplini koruyacaklarına, her türlü aşırılık, zevk ve sefahatle meşguldüler; halbuki o sırada Bayezid şehri kurtarmak için birliklerini topluyordu. Hıristiyanların ordugâhında Türklerin yaklaştığıyla ilgili söylentiler dolaşıyor, ama kimse bunlara inanmak istemiyordu. Boucicaut da ordunun moralini bozabilecek bu kaygılandırıcı haberleri yayanları cezalandıranlar arasındaydı.

Ama sonunda durumu kabul etmek zorunda kaldılar: Sultanın güçlü ordusu yaklaşıyordu. Şövalyeler kumar masalarını devirip, kızları kucaklarından iterek tam bir kargaşa içinde silah kuşanmaya gittiler. Savaşmak için duydukları sabırsızlık disipline ağır basmıştı. Aynı sabırsızlık sonucunda yanlış bir iş yaparak, fidye almak umuduyla ellerinde tuttukları bin kadar Türk esiri de katlettiler. 24 Eylül akşamı meclisi topladılar. Macaristan Kralı Sigismond, bilgece bir tutumla, sadakatinden kuşku duyduğu Ulahları öncü kuvvet olarak kullanmayı, onların arkasına Macar piyadesini yerleştirmeyi önerdi. Fransızlar birinci savaş hattını oluşturacak, diğer uluslar da onların arkasında ilerleyecekti. Amiral Jean de Vienne gibi tecrübeli şövalyeler bunu kabul ettiler, ama Boucicaut ve genç şövalyeler planı küçümsemeyle reddettiler: Şövalye-

ler hiçbir zaman piyadenin arkasından gitmeyi kabul etmezdi; en ön saf onlara aitti. Sonunda onların dediği oldu.

Ertesi gün, 25 Eylül 1396'da, iki ordu karşılaştı. Hıristiyan birlikleri, tutarlı bir toplu eylem yerine kişisel kahramanlık göstermeye meraklı, çeşitli uluslardan savaşçılardan oluşan bir karışımdı. Yeniçeriler ve sipahiler gibi dehşet veren seçkin birliklerden oluşan Bayezid'in ordusu ise sayıca daha kalabalık olmasa da, daha homojendi, daha iyi örgütlenmişti ve hasımlarının bilmediği bir disipline sahipti. Sigismond sabahın erken saatlerinde Fransızlara bir kez daha kendi düzenini kabul etmeleri ricasında bulundu ama boşunaydı. Hıristiyan şövalyeler, ordunun savaş nizamı almasını bile beklemeden saldırı işareti verdiler. Pervasızlık ölçüsünde ateşli davranan şövalyeler "Yaşasın Saint-Denis, yaşasın Saint-Georges" haykırışlarıyla ileri doğru atıldılar.

Türk hafif süvarisi onların karşısında geri çekildi ve saldırganlara doğru yere saplanmış yüzlerce sivri kazıkla korunan 20 bin piyade ortaya çıktı. Fransızlar bir ok yağmuru altında kaldılar. Boucicaut bu ilk hattı yarıp geçmek gerektiğini hemen anladı, ama kazıklar atların karınlarını deşiyordu. Kayıplara rağmen ilerlemek zorundaydılar –düzenli bir ricat gerçekleştirmek imkânsızdı– ve Hıristiyanlar sayıları 10 bini ancak geçen ikinci Türk hattıyla karşı karşıya kaldılar. Ordunun geride kalmış ana bölümüne doğru geri çekilmeyi yine reddeden şövalyeler karmakarışık bir halde savaşıyorlardı, zaferi kazanacaklarına öyle inanmışlardı ki kaçanların bile peşine düşmekten kendilerini alamıyorlardı. Bu takip onları bir tepenin üstüne götürdü, ama o tepenin ardında sultanın 40 bin yeniçeri ve sipahiden oluşan yedek ordusu bekliyordu.

Hıristiyanların bir an kapıldıkları dehşet bozulup dağılmalarına neden olmak yerine, cesaretlerini ateşledi. Hepsi yiğitçe dövüştü ve Osmanlı tarafında, Kosova'da öldürülen Prens Lazar'ın oğlu Stefan'ın komutasındaki 5 bin Sırp devreye girinceye kadar savaşı kimin kazandığı belli olmadı. Ama askeri yardım yükümlülüğü olan, sultanın vassalı Stefan'ın kuvvetlerinin müdahalesi belirleyici oldu ve Hıristiyanların bozgununu hızlandırdı.

Fransız soylularının en seçkinleri Niğbolu'da can verdi. Boucicaut savaş esirleri arasındaydı. Kral Sigismond kaçmayı başardı. Haber Paris'e ulaşınca her yer "ağlamalar ve yakınmalar"la inledi. "Herkes ölmüş bir akrabasına veya dostuna gözyaşı döküyordu." Bu felaketin sorumlusu, tutarlı bir bütün oluşturamadan birleşmiş, stratejiden hiç anlamayan, yiğit savaşçılar olmakla birlikte yarım yüzyıl önce Crécy'de İngiliz okçuları karşısında bozguna

uğramalarına neden olan inatçı önyargıların körleştirdiği Batılıların çılgınlıklarıydı. Halbuki Bayezid, Hıristiyanların Niğbolu önlerine vardıklarını haber alır almaz Konstantinopolis'i kuşatan ordusunu hemen kuzeye yönlendirmeyi ve düşmana savaş nizamı içinde saldırmayı başarmış, böylece kendisine takılan "Yıldırım" lakabını hak ettiğini göstermişti. Bu muazzam zafer Türklerin itibarını daha da artırdı ve Balkanlar'daki konumlarını güçlendirdi. Artık Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırını Karadeniz'den Vidin'e kadar Tuna Nehri oluşturuyordu.

Hıristiyan tutsaklara reva görülen muamele Türklere dehşet verici bir ün kazandırdı. Sultan, fidye alınabilecek en soylu senyörler ve köle olarak satılacak gençler dışında, tüm tutsakların öldürülmesine karar verdi. Katliam –çoğu şövalyeler ve yardımcılarından oluşan üç bin adam– savaşın ertesi günü, 26 Eylül'de gün boyunca devam etti. Boucicaut'nun da başı tam vurulacakken, bir fidye vaadi sayesinde kurtulan Nevers kontu onu gördü. Sultanın ayaklarına kapanarak arkadaşının canının bağışlanmasını istedi. Fransızca konuştuğu için ne dediği anlaşılmadı. Cellat, Boucicaut'yu kolundan tutmuştu ki, mucize eseri bir ilham gelen Nevers kontu ellerinin parmaklarını birleştirerek tutsağın ve kendisinin iki kardeş gibi olduklarını ifade etti. Bu jest mareşalin hayatını kurtardı.

Geriye canları sultan tarafından bağışlanan senyörlerin fidyelerini ödeme işinin düzenlenmesi kalmıştı. Boucicaut, Akdeniz'deki Hıristiyan hükümdarlar, Venedikli ve Ceneviz tüccarlar nezdinde gerekli borçları ve kefaletleri bulmak için gönüllü oldu. Kendi fidyesini ödedi, ama arkadaşlarının kurtarılmasına yardım etmek üzere Doğu'da kaldı. Avrupa'ya dönmeleri epey zaman aldı. Bazıları esarete dayanamayıp Fransa'ya dönemeden öldüler ve zaten sonu gelmeyen ölüm listesini biraz daha uzattılar. Savaş alanından kaçıp Konstantinopolis'e sığınan Kral Sigismond, Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Akdeniz'e açıldığında, sultana tutsak düşmüş eski askerlerinin boğazın en dar noktasında iki yakaya sıralanıp bir vakitler kendilerinden yardım dilenmiş adamı krallığına geri götüren geminin geçişini öfkeyle seyrettikleri ve ona lanet okudukları anlatılır.

Mücadelenin muğlak yanları

Batı Avrupa'dan bakıldığında, Bizanslılar, Balkan Hıristiyanları ve Osmanlılar arasındaki çatışma hem kaçınılmaz bir sürtüşme hem de çözülmez bir muamma olarak gözüküyordu. Çünkü düş-

manlar arasındaki amansız muharebelerin yerini kimi zaman da eşyanın tabiatına aykırı ittifaklar veya suç ortaklıkları alıyordu.

Sultanlar art arda zaferler kazanıyor, Mora'ya yaptıkları akınları çoğaltıyor, Venedik donanmasının kalesi olan Selanik'i ele geçiriyor (1430), Balkanlar'daki konumlarını sağlamlaştırıyor, Konstantinopolis etrafındaki çemberi daraltıyorlardı. Bu parlak askeri başarılar karşısında Bizans İmparatorluğu'nda bölünme ve umutsuzluktan başka bir şey yoktu. Niğbolu felaketini izleyen yıl, İmparator II. Manuel Paleologos (1391-1425) ne parası ne de ordusu kaldığı için başkentin etrafındaki ablukayı kırmak üzere Batı'dan yardım istedi. Fransa kralı 1399'da yorulmak nedir bilmeyen Mareşal Boucicaut komutasında bin askerlik bir birlik gönderdi. Bu kuvvet, şehrin karşısındaki Asya yakasına yaptığı baskınlarla ablukayı gevşetmeyi başardı ve şehir sakinlerine yeniden erzak ikmali gelmesini sağladı. Ama bu soluklanma kısa sürdü.

Türkleri yenebilmek için büyük kuvvetler lazımdı. Bu nedenle İmparator Manuel gerekli yardımı bizzat istemek üzere Avrupa'da büyük bir geziye çıkmaya karar verdi. Gerek İtalya'nın küçük kent devletlerine, gerekse büyük krallıklara giden *basileus* yardım dilendi. Paris'te VI. Charles onu bir imparatora layık bir ihtişamla karşıladı, ama bu imparatorluk aslında sadece kâğıt üzerinde kalmıştı; VI. Charles sonuçta kurulacak bir orduya sadece bin iki yüz savaşçı verebileceğini bildirdi. O zaman Manuel Londra'ya kadar uzandı. 1400 yılının Noel'inde İngiltere Kralı IV. Henry onun onuruna unutulmaz bir şölen verdi ve güzel sözler söyledi. İmparator insanlarda acıma duygusu uyandırıyordu. Bir İngiliz hukukçu, "Sarazenlerin uzaktaki Doğu'dan kovduğu bu büyük Hıristiyan hükümdarın onlara karşı yardım dilenmek üzere Batı'nın en ucundaki adalara kadar gelmek zorunda kalmasının ne acımasız bir şey olduğunu düşünüyordum. Tanrım, ne oldu Roma'nın en eski ihtişamına?" diye soruyordu.[6]

Katolik dünyayı uyarmak ve yardım dilenmekle geçen üç yılın sonunda, Manuel bir Osmanlı ordusunun kuşatmaya hazırlandığı Konstantinopolis'e geri döndü. Bu kez şehri Moğol istilası kurtardı. Cihanın fethine çıkan "Tanrı'nın kırbacı" Timur, süvarilerini Doğu Anadolu'ya sokmuş ve 1402'de Ankara Ovası'nda Bayezid'in Osmanlı ordusunu ezdikten sonra, başkenti Semerkand'a geri dönmüştü. Böylelikle Konstantinopolis'in ömrü elli yıl uzadı.

Hıristiyanların gözünde, Bizans üzerindeki Türk tehdidini uzun süreliğine uzaklaştırmak, hatta Türkleri Balkanlar'dan kovmak

için bulunmaz bir fırsat söz konusuydu. Bayezid, Timur tarafından esir alınmış, kendini öldürmüş ve dört oğlu da taht kavgasına tutuşmuşlardı. Osmanlı İmparatorluğu parçalanıyordu.

Ancak Batı hiçbir adım atmadı. Soluk almakla yetinildi, ama hiçbir koalisyon kurulmadı.

Bunun bir nedeni de Hıristiyanlar ile Müslümanların karşı karşıya gelişinin sadece askeri çatışmaya indirgenemeyecek bir olay olmasıydı. Artık neredeyse yüzyıldır süren çatışmalarda çok yönlü taraflar eksik değildi. Örneğin hasımlarının yok edilmesi Hıristiyanların çıkarlarına her zaman uymuyordu. Daha 1345'te Bizans tahtına aday olanlardan biri tarafından yapılan yardım çağrısı sonucunda Osmanlıların Asya'dan Avrupa'ya geçtiklerini görmüştük. Daha sonra da Balkan devletlerinde görülen intihar benzeri sürekli bölünmeler Osmanlıların fetihlerine yardımcı olmuştu. En büyük tehlikeler yaşanırken bile, sonu gelmez siyasal krizler yaşlı Bizans İmparatorluğu'nu iyice zayıflatıyordu. Kimi zaman VII. İoannes Paleologos imparator amcası Manuel'i Türklerin yardımıyla devirebileceğini umut ediyordu. Başka bir zaman VIII. İoannes kuvvetlerini kardeşlerinin entrikalarına karşı kullanmak zorunda kalıyor, hatta bu kardeşlerden biri 1442'de Türk askerlerin yardımıyla Konstantinopolis'e saldırmaya kalkıyordu.

Papalık ise yardımı, 1054'te ayrılmış Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleştirilmesi şartına bağlamıştı, ama Katolikliğe düşman olan Konstantinopolis halkı bu teklifi tiksintiyle reddetmişti.

Gerçi hanedan içi bölünmeler sadece Bizanslılara özgü bir şey değildi. Osmanlılar da bunun zararlı sonuçlarını yaşıyorlardı. Bayezid'in oğullarından Süleyman, Bizans imparatoruyla ittifak kurmaya çalışmış, bazı şehirleri ona geri vermiş ve imparatorun yeğeniyle evlenmişti; Musa ise, ağabeyinin Bizans yanlısı politikasının tam zıt kutbunda yer alarak Konstantinopolis'i kuşatmış, kardeşi Mehmed ise onu yok etmek için Bizanslılar ve Sırplarla ittifak yapmıştı.

Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki savaşı hafifleten nedenlerden bazıları siyasi, bazıları ise ticariydi. Örneğin, akın yapmak, şehirleri fethetmek veya Hıristiyan topraklarında hırslı fetihlere girişmek üzere Asya kıyısından Avrupa'ya geçen Osmanlı birliklerinin nakliyesi genellikle Cenevizler tarafından yapılıyordu. Yetersiz Türk donanmasının eksiklerini kapatan Cenevizler kâfirlere karşı mücadeleyi pek umursamıyorlardı.

Demek ki Hıristiyanlar ile Osmanlılar arasındaki ilişkilerin tarihinde önemli kilometre taşları olarak yerlerini alan silahlı çatış-

malar, ne barış anlarını ne suç ortaklıklarını ne de sultanlarla Hıristiyan prensesler arasındaki evliliklerden kaynaklanan şaşırtıcı ittifakları dışlıyordu. Orhan'ın iki eşi de Bizanslıydı; I. Murad'ın eşi de öyleydi. Hatta II. Murad öldüğünde (1451) dul eşi Sırp Mara'yı Konstantinopolis'in yeni imparatoru olan Konstantinos'la evlendirmeyi bile düşünmüşlerdi.

Bu ilişkilerden hiç eksik olmayan çok yönlülük, 1444'te Lehistan ve Macaristan Kralı Vladislas ile müttefiklerinin Türklere karşı açtıkları Haçlı Seferi'nde de kendini gösterdi. Vladislas'ın Niğbolu felaketinin intikamını alması bekleniyordu. Hıristiyan orduları önlerine çıkan her yeri yağmalayarak yeniden Tuna yolunu tuttular; Karadeniz'de bekleyen Venedik donanmasıyla buluşacaklardı. Haçlı kuvvetleri sahil boyunca ilerleyerek Trakya ovasına çıkacak, sultanın rakip bir Müslüman beyi cezalandırmak üzere Anadolu'da bulunmasından istifade edeceklerdi. Venedik'in Çanakkale Boğazı'na gönderdiği donanmanın görevi, sultanın Avrupa'ya dönüş yolunu kesmekti. Ama Venediklilerin rakibi olan Ceneviz gemileri tarafından taşınan Murad'ın ordusu İstanbul Boğazı'ndan karşıya geçti ve 10 Kasım 1444'te Hıristiyanları Varna limanının önünde ezdi. Amansız bir çatışma yaşandı ve savaşta kral Vladislas'ın başı kesildi, sayısız şövalye can verdi. Ölçüsüz bir saldırıya kalkışan Hıristiyan şövalyeleri 1396'daki hatalarını tekrarlamışlardı.

Varna, Haçlı seferinin sonu oldu. Tuna'ya kadar uzanan toprakların hâkimiyeti sultana geçti. Artık herkes, sıradışı bir savaşçı ruhu olan, katı bir disiplinle sevk edilen ve düşmanları tarafından "dini bağnazlık" diye nitelenen duygularla beslenen Osmanlı ordusunun bariz üstünlüğünü kabul etmek zorundaydı. Trajik bir ironi de söz konusuydu: Varna yolundaki Hıristiyan ordusuna yardım etmeyi reddeden İmparator VIII. İoannes Paleologos, muzaffer sultana çeşitli armağanlarla birlikte tebriklerini sundu. Başkenti Konstantinopolis'in kaderinin artık mühürlendiğini göremiyordu.

2

Padişah Ayasofya'da

Sürekli ihtilaflarla uğraşılıyordu ve Türkler kapıya dayanmıştı.

Voltaire

Ya ben bu şehri alacağım ya da o beni ölü veya diri alacak.

Fatih Sultan Mehmed

Bundan daha korkunç bir olay asla yaşanmamıştır ve bir daha da yaşanmayacaktır.

Bizanslı bir keşiş

Birkaç yanlış fikir

Geçen yüzyılda ortaöğretimde kullanılan tarih ders kitapçıkları yüzünden, Osmanlıların saygıdeğer Bizans İmparatorluğu'nu tek ve belirleyici bir zaferle yendikleri, Konstantinopolis'in düşmesinin Avrupa'daki Hıristiyan topraklarının fethinin göz kamaştırıcı başlangıcını oluşturduğu sanılıyordu. Temkinsiz bir tavırla bu tarihin "Avrupa Hıristiyanlarının ortasındaki Türk imparatorluğunun gerçek manada" başlangıcını oluşturduğunu yazan Voltaire de böyle düşünüyordu. Oysa Türklerin kazandıkları askeri başarılarla uzun süredir Bizans İmparatorluğu'nun topraklarını küçülttükleri ve birçok Balkan prensliğini ilhak ettikleri veya vassal haline getirdikleri biliniyor. Bizans, 1453'ün hemen öncesinde başkenti ve civarındaki topraklardan ibaret kalmıştı.

Aynı ders kitapları, basitleştirme kaygısıyla, 1453'teki kuşatmayı Müslümanların Hıristiyan âlemine indirdikleri ilk ve belirleyici darbe olarak gösteriyorlardı. Halbuki şehir o güne kadar birçok kez kuşatılmış, ama yeterli topçu ateşiyle desteklenmeyen bu kuşatmaların hiçbiri başarılı olamamıştı.

Son olarak, ortaöğretimde öğretilen bu tarih, Haçlıların Niğbolu ve Varna'da yinelenen bozgunlarına hayıflanırken, Türklerle Balkanlar'daki Hıristiyan hükümdarlar, hatta Bizans imparator-

ları arasında kurulan ittifakları görmezden gelmeye çalışıyor, aynı şekilde Cenevizlerin Müslüman düşmana yaptıkları yardıma da hiç değinmiyordu. Ders kitapları Osmanlı tehdidini betimlerken, Hıristiyanlar arasındaki bölünmeleri ve bazılarının "kâfir"lerle işbirliği yaptıklarını da geçiştiriyorlardı. Geniş ölçüde savaşların tarihinin ağır bastığı bir anlatı içinde, Müslüman Osmanlılarla çatışma, inançlarına sadık Hıristiyanların ölmeleri ve köle yapılmalarıyla sonuçlanan kaçınılmaz muharebelerden ibaret bir biçim alıyordu, ama aslında kanlı savaşlar ile ateşkesler, çatışmalar ile ittifaklar, din şehitliği ile ihtidalar birbirini izlemişti.

Osmanlıların Konstantinopolis'i almaları Türklerin Batı'ya doğru yürüyüşünün başlangıç noktası değildi: Yüzyıldır süren bir fetih politikasının sonucuydu. Osmanlı Anadolusu ile büyük bölümü sultanların eline geçmiş Balkanlar arasındaki Konstantinopolis, muazzam bir imparatorluğun merkezi olmaktan çıkmış; toprakları küçülmüş, nüfusu azalmış, yoksullaşmış, kendi içine kapanmış, onu dört taraftan kuşatan imparatorluğun ortasında bir Hıristiyan adacığına dönüşmüş küçük bir devletin başkenti haline gelmişti.

Yine de şehrin Fatih Sultan Mehmed'in (h. 1451-1481) askerleri tarafından alınması, Amerika'nın keşfiyle birlikte, Ortaçağ ile Yeniçağ arasındaki simgesel sınır olarak kabul edildi.

Özenle hazırlanmış bir kuşatma

Sonuçsuz kalan yirmi kuşatmanın ardından şehir alınamazmış gibi görünüyordu. Devasa surları, bin yaşına gelmiş olsa bile, en büyük güvencesiydi. İki kenarını Haliç ve Marmara Denizi'nin kuşattığı üçgen biçimindeki bir yarımada üzerine yayılmış Konstantinopolis'in surları yirmi iki kilometre boyunca uzanıyordu. Çeşitli noktalarında kapılar, burçlar bulunan bu surlar denize bakan iki tarafında tek, kara tarafında ise çift sıra halindeydi –ortalarında derin bir hendek uzanan iki paralel sur. Eskilikleri surları zayıflatmamıştı. Bakımları yapılıyordu; önceki saldırılarda hasar gören bölümleri onarılmış, hendekler temizlenmişti. Böylesine iyi savunulan bir şehir plansız fethedilemezdi.

Fatih Sultan Mehmed tahta çıktığı andan itibaren bu fethe hazırlandı. Şehrin birkaç kilometre kuzeyinde, Boğaz'ın en dar yerinin Avrupa yakasına inşaatı üç ay içinde tamamlanan heybetli bir hisar yaptırdı: Rumelihisarı. Sultan Bayezid tarafından 1395'te Anadolu yakasına dikilen Anadoluhisarı'nın tam karşısına düşen bu ikinci hisarla birlikte, gemilerin Boğaz'dan iniş ve çıkışı istendi-

ğinde engellenebilecekti. Çok büyük üç topu bulunan hisara Türklerin verdiği adla "Boğazkesen", Kasım 1452'de denetimden geçmeyi reddeden bir Venedik gemisini batırarak ne denli etkili olduğunu kanıtladı. Konstantinopolis sakinleri açısından, böyle bir hisarın neden yapıldığı açıktı: Sultanın imparatorluk başkentini kuşatmaya hazırlandığı konusunda hiçbir kuşkuya yer kalmamıştı.

Fatih Sultan Mehmed, Bizanslı kronikçilerin ileri sürdükleri kadar kalabalık olmasa da, yine de 10 bini yeniçeri, 20 bin kadarı gayri nizami asker olmak üzere mevcudu 80 bini bulan devasa bir ordu topladı. Demirden bir disiplin altında tutulan ve gözleri gerçekten zafer isteğiyle dönmüş, ürkütücü bir ordu söz konusuydu. Sultan saldırının esas olarak, saldırganlara karşı her zaman direnmiş kara surlarına yöneltilmesine karar vermişti. Bu taştan devleri sarsmak ve bir gedik açabilmek için, Osmanlı ordusunun o dönemde henüz hiçbir orduda bulunmayan bir topçu kuvvetiyle donatılması gerekiyordu. Batı'da yaklaşık yüzyıldır kullanılan toplar sağlam bir suru yıkacak kadar güçlü değildi. Fatih Sultan Mehmed, çok büyük toplar yaptırarak bu konuda yeniliğe imza attı.

Urban adıyla bilinen ve o güne kadar görülmemiş güçte toplar üretebileceğini iddia eden bir Macar usta Fatih'e hizmetlerini sunmuştu. Rumelihisarı için imal ettiği top Venedik gemisini sulara gömmüştü. Mehmed ona bunun iki katı büyüklüğünde yeni bir top sipariş etti. Üretilen silah tam bir canavardı: Boyu sekiz metre, tunçtan gövdesinin kalınlığı yirmi santimetre, barut konulan arka bölümün çevresi seksen santimetre, önde gülle konulan yerin çevresi ise iki metre kırk santimetreydi. Topu kaldırıp arabaya yüklemek için yedi yüz kişi gerekmişti. Top Edirne'de denenmişti. Sonuç başarılıydı: Altı yüz kiloluk bir gülle bir buçuk kilometre uzağa fırlatılmış ve yerde iki metre derinliğe gömülmüştü. Geriye, bu harikulade topu Konstantinopolis surlarının dibine kadar taşımak kalıyordu. Özenle düzleştirilmiş bir yol üzerinde altmış kadar öküz tarafından çekilen, önceden berkitilmiş köprülerden geçirilen bu olağanüstü kafilenin ağır yolculuğunu hayal etmek gerekiyor.

Sultan hiçbir şeyi göz ardı etmemişti. Ordusunu en modern gereçlerle teçhiz ederken, Marmara Denizi'nde toplanarak kuşatılmış şehre takviye ve ikmal gelmesini engellemekle görevlendirilmiş donanmaya da büyük önem veriyordu. Bozkırın atlı savaşçıları olarak tanınan, denizcilikten çok binicilikte hünerli ve kendi donanması olmadığından o güne dek Asya'dan Avrupa'ya geçmek için Hıristiyan gemilerini kiralamak zorunda kalmış bir halk açısından, böyle bir donanma toplayabilmek tam bir gövde gös-

terisiydi. Her boyda, çeşitli silahlarla donatılmış iki veya üç yüz gemiden oluşan bu filonun komutası bir Bulgar dönmesine verilmişti. Bu deniz kuvveti, çok uzun bir süre düşmanlarına direnmiş bir şehri alma niyetindeki Osmanlıların kararlılığını ve bu işe ne kadar iyi hazırlandıklarını gösteriyordu.

Rumelihisarı inşa edilince, Konstantinopolis kuşatmanın çok yakında başlayacağını anlamıştı. İmparator Theodosius tarafından V. yüzyılda yaptırılan sur en büyük korunma güvencesi olarak değerlendiriliyordu. Ama bu aşılmaz duvarların arkasında savunmayı kaç kişi sağlayacaktı? Surlara yönelik saldırıları püskürtmek, merdivenleri devirmek, kapıları tahkim etmek, topları doldurmak, düşmanın üzerine ok yağdırmak, huruç girişimlerinde bulunmak için kaç asker lazımdı? Şehrin Aşil topuğu savunmacıların sayısıydı.

Konstantinopolis'in nüfusu çok azalmıştı, çünkü şehir sakinlerinden birçoğu 1453 ilkbaharını beklemeden evlerinden kaçmışlardı. Batı'ya yapılan yardım çağrıları ise umut kırıcı bir şekilde cevapsız kalıyordu. Yüzyıl Savaşları'nın yaralarını tedavi eden Fransa'dan veya uzaktaki İngiltere'den herhangi bir yardım beklenemezdi. Macaristan dışarıda bir savaşa giremeyecek kadar iç sorunlara boğulmuştu ve Balkanlar'ın Ortodoks hükümdarları ya kendi aralarındaki kavgalarla meşguldü ya da sultanın vassalı olmuşlardı, bu nedenle *basileus*'un yardımına koşamazlardı. Geriye Papa ve Venedik veya Cenova gibi Doğu'daki çıkarlarını ticari acenteleri aracılığıyla takip eden İtalyan kent devletleri kalıyordu.

Roma biraz silah ve erzak göndermişti, ama asker olanakları sınırlıydı. Papa V. Nicolaus samimi bir endişe taşımakla birlikte, yardım göndermeyi Katolik ve Ortodoks kiliselerin birleştirilmesi şartına bağlamayı sürdürüyordu. Cenova tarafsızlığının ardına gizleniyor, Venedik ise kadırgalarını kiralamayı geciktirmek için Papalık'ın kendisine olan borçlarını öne sürüyordu. Venedikli senatörler filonun düzenlenmesi konusunda boş sözlerle o denli zaman harcadılar ki, en sonunda Venedik donanması limandan ayrılırken Konstantinopolis on beş gündür kuşatma altındaydı!

Devletler yan çizseler bile, bireyler Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkentini savunmaya gitmek konusunda kararlıydılar. Genç, ama daha o yaşta itibar sahibi Giovanni Giustiniani komutasındaki yedi yüz Ceneviz askeri buna bir örnekti. Konstantinopolis'teki Venediklilere gelince, Haliç sahiline palamarlanmış altı Venedik gemisi ve Girit'teki kolonisinden gelen ilave üç gemi ile şehir savunmasına katılmayı düşünüyorlardı. Katalan veya Castil-

lalı başka gönüllüler de gelip şehre kapanmışlardı, ama bir avuç insandılar. Savaşabilecek durumdaki şehir sakinlerinin ve yabancıların toplam sayısı herhalde yedi bini geçmiyordu. Bu sayı, kara surunun uzun dış duvarını savunmaya ancak yeterdi.

2 Nisan'da ilk düşman birliği göründüğünde imparator kapıları kapattırdı ve hendeklerin üzerindeki köprüleri yıktırdı. Şehir kabuğuna çekiliyordu. O zaman nihai savunma tedbirinin de alınması emredildi: Sarayburnu ile Pera semtindeki kulelerden birinin arasına ahşap şamandıralar üzerinde duran ağır bir zincir çekildi ve böylece Haliç'in girişi kapatıldı. Bekleyiş başlıyordu.

"Latin külahındansa Türk sarığı görmeyi yeğlerim"

Fatih Sultan Mehmed'in herhangi bir kuşkusu yoktu. İnsan yirmi bir yaşında kuşku duymaz. Konstantinopolis, Yeni Roma, Peygamber'in vaat ettiği gibi düşecekti. Peygamber bir hadisinde "Onu fetheden ordu ne güzel ordudur" demişti. Türk sultanı Mehmed, Arap tarihçilerin bekledikleri mehdi, onun İstanbul'u fethetmesi ise dört kıyamet alametinden üçüncüsü olacaktı. Ne Peygamber sahabesinden Eyyub ne de dedesi Bayezid'in başarabildikleri işi o tamamlayacaktı. İstanbul'un fethi fikri gece gündüz hiç aklından çıkmıyordu. Bir Osmanlı vakanüvisinin belirttiğine göre, şehir sahip olunacak bir kadın gibi bekliyordu. Bu nedenle, "Yatakta veya yürürken, sarayında veya dışarıdayken genç padişahın aklı fikri, nasıl bir savaşla, nasıl bir hileyle Kostantiniyye'yi fethedeceğindeydi, tek kaygısı buydu."

Ama maiyetindekilerin hepsi bu kadar ateşli değildi. Babası II. Murad'ın da veziriazamı olan ve Fatih'e hiç yaltaklanmadan vasilik yapmış Sadrazam [Çandarlı] Halil Paşa savaşa karşı olduğunu açık açık ifade ediyordu. Eski kuşaktan başkaları da onun bu barış isteğini paylaşıyorlardı: Bir kuşatma pahalıya mal olacak, herhangi bir başarısızlık Osmanlıların itibarını sarsacaktı. Halil, hakkında ileri sürüldüğü gibi, Bizanslı komutanlara dostluk bağlarıyla bağlı, görkemli armağanlar karşılığında onlara satılmış biri miydi, "Rumların adamı" mıydı? Fatih buna inanıyor, ama belli etmiyordu. Başka bir çağa ait olan ürkek güvercinlerin karşısında, dönme bir Rum olan Vezir Zağanos Paşa, Mora'daki Bizans despotlarını sürekli mağlup eden Turahan Bey, sultanın yakın dostu olan Hadım Şahabeddin Paşa gibi Fatih'in güven duyduğu şahinler ekibi vardı.

Konstantinopolis surlarının arkasında da tam bir ittifak yoktu. Şehir kurtuluş umutlarını Batı'dan gelecek yardımlara bağlamıştı.

Ama Bizanslılar, Batılılar için kullanılan terimle, Latinlerden nefret ediyorlardı. Konstantinopolis'in 1204'te Haçlılar tarafından yağmalanması, uzak geçmişte kalsa bile belleklerden silinmemişti. Şehir yağmalanmış, soyulmuş, ırzına geçilmiş; gerçek dini koruduklarını iddia edenler şehrin hazinelerini çalıp götürmüştü. Adı Latin İmparatorluğu olarak değiştirilen Bizans İmparatorluğu'na yarım asrı aşkın bir süre (1204-1261) hâkim olan Batılılar, Bizanslı kardeşlerine karşı sömürgeci gibi davranmışlardı. Üstelik o devirden beri Venedik ve Cenova tüccarları Bizanslıların sırtından zengin oluyorlardı. Bu nedenle, Müslümanların tehdidi altındaki Konstantinopolis sakinlerinin yürek parçalayan yardım çağrıları karşısında Batı Hıristiyanları önce iki kilisenin birleştirilmesi, yani Roma'ya boyun eğilmesi şartını koşunca, Bizanslıların öfkesi iyice artıyordu. İmparatorluğun birkaç önemli ileri geleni koro halinde, Konstantinopolis'te "Latin külahındansa Türk sarığı görmeyi yeğlerim" demişti.

Daha 1439'da, İmparator VIII. İoannes Paleologos kiliselerin birleştiğinin ilan edildiği Floransa Konsili'nden döndüğünde, şehir ahalisi atalarının inançlarının bu şekilde ihlal edilmesine karşı şiddetli tepki göstermişti. Kiliseler Birleşmesi hayata geçirilmedi, ama zarar büyüktü: Konstantinopolis derinden bölünmüştü. İtalya'ya giden heyette yer alan ve birliği kabul eden filozof Amirutzes sadece bu kararın haklılığından kuşku duymakla kalmamış, aynı zamanda İslam'la anlaşmanın mümkün olup olmadığını araştırmaya başlamıştı. 1452'de imparatorun yeni ve acil yardım çağrısına, papa bir *legatus* (Papalık temsilcisi) göndererek cevap verdi. Bu temsilci askerlerin gelişinden önce 12 Aralık'ta Ayasofya'da Kiliseler Birliği'ni ilan etti ve Roma liturji kurallarına göre bir ayin yaptı. Gelecek yardım karşılığında ödenmesi gereken bedel buydu. O sırada kuşatmanın yakında başlayacağından kimsenin kuşkusu kalmadığı için, nüfusun büyük çoğunluğu Latin karşıtı nefret duygularını bastırdı ve oldubittiyi sakince kabullendi, ama şantaj yoluyla koparılmış bir birlikten ileride vazgeçilebileceği umudunu da korudu. Ortodoks Bizanslılar vicdanlarına ihanet ederek Türklere karşı yaşanacak bozgundan kurtulduklarını düşündüler. Ama vaat edilen yardım gelmedi. Korktukları bozgunu yaşayacaklardı.

"Bir suru mum gibi eritmek"

Her şey renkli bir resmigeçitle başladı. Kösler ve zillerle yüreklendirilen Türkler kara surunun karşısında saf tuttular. Mehmed kırmızı ve altın rengi otağını surların birkaç yüz metre uza-

ğına kurdurdu. Ordunun büyük bölümü iki tarafında yayılırken etrafında yeniçerileri duruyordu. Mevzilerine yerleştirilen toplar –Urban'ın dev topu da içlerindeydi– şehre meydan okuyordu. Şehrin içinde İmparator XI. Konstantinos Paleologos Venedikli denizcilerin sur boyunca, kuşatmacılar tarafından rahatça görülebilecek bir şekilde geçit resmi yapmalarını emretti. Türkleri, savunmacılar arasında büyük bir Venedik kuvveti bulunduğuna inandırmak istiyordu. Aslında birçok burç sadece bir tek okçu tarafından savunuluyordu. Tüm kiliselerin çanları çalmaya başladı. Eski bir İslam geleneğine uyan sultan, kuşatma altındakiler savaşmadan teslim olurlarsa canlarının bağışlanacağını bildiren bir haberci gönderdi. Bu reddedilirse hiç kimsenin canı bağışlanmayacaktı. Şehir sakinleri bunu reddettiler. Artık kuşatma başlayabilirdi.

Yedi hafta boyunca savaş, şehir surlarının güllelerle dövülmesi, gedikler açılması ve kapatılması, surlara merdivenler dayanması ve devrilmesi, ok, mızrak ve ateş topu yağmuru, saldırılar ve direnişler, atılan lağımlar ve karşı lağımlarla geçti.

6 Nisan: Osmanlı ağır topçusu bombardımana başladı; *9 Nisan*: Türk donanmasının Haliç girişine ilk saldırısı; *18 Nisan*: güneş battıktan iki saat sonra kara surlarının zayıf noktası olan Romanos Kapısı'nın bulunduğu kesime ilk saldırı ve saldıranların yenilgiye uğraması; *20 Nisan*: Khios (Sakız) Adası'ndan gelen silah ve erzak yüklü dört Ceneviz gemisi Osmanlı donanmasının ablukasını yarıp zinciri kaldırılan Haliç'e girmeyi başardı.

Kuşatma altındakilerin coşkusu kısa sürdü. İki gün sonra sabah kalktıklarında bir düşman filosunun Haliç'te olduğunu şaşkınlık içinde gördüler, zincir ise yerli yerinde duruyordu. Eğer bu bir mucizeyse, hayal gücünün, iradenin ve tekniğin yarattığı bir mucizeden söz edilebilirdi. Sultanın maiyetinden bir İtalyan mühendisin aklına, Türk gemilerini Boğaz'dan kara yoluyla Haliç'e nakletmek fikri gelmişti. Ama bunu başarmak için gemilerin Pera tepesini aşıp ondan sonra Haliç'e inmesi gerekiyordu. İki gün ve iki gece boyunca binlerce işçi ahşap bir yol hazırladı, üzeri yağ tabakasıyla kaplanan yol son derece kaygan bir hal aldı. Öküz ve insan gücüyle çekilen ve itilen gemilerin gövdeleri tahta kızaklara oturtulmuştu; yelkenler rüzgâr alıp insan gücüne destek olmaları için fora edilmişti. Bu vaziyette tepeye tırmandılar, sonra da aşağıya, limana doğru kayarak indiler.

XX. yüzyıl başında o sırada tahtta bulunan sultan [II. Abdülhamid] gözde ressamı İtalyan Fausto Zonaro'dan, Dolmabah-

çe Sarayı'nın Muayede Salonu için bu sahneyi gösteren bir tablo yapmasını istedi. Tabloda, çevresinde yeniçerileriyle, beyaz bir ata binmiş Fatih kolunu kaldırmış emirler verirken, arka planda öküz sürüleri ve harcadıkları güçten ötürü iki büklüm olmuş işçilerin ortasında, tahta yolun üstünde sıralanmış ve tepeye doğru tırmanmaya başlayan gemiler görülüyor. Vadesi dolmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bu saygıdeğer hatıraya gerçekten ihtiyacı vardı. Bağımsızlık hareketleri sonucunda Osmanlı topraklarının birçoğu yitirilirken, imparatorluğun şanlı günlerinin anılarını tazelemek faydalıydı.

Bu beklenmedik manzara –son geminin de Haliç'e indirilmesi öğleye doğru tamamlanmıştı– kuşatma altındakilerde derin bir çöküntüye neden oldu. Bu durum karşısında bir önlem almak için toplandılar: Düşman gemilerini ateşe vermek şarttı. Operasyon 28 Nisan gecesi, çok büyük bir gizlilik içinde gerçekleştirilecekti. Peralı bir Ceneviz'in ihaneti yüzünden bu girişim sonuçsuz kaldı. Haliç'e bakan sur artık Türk saldırılarına doğrudan açıktı. Fatih Sultan Mehmed Haliç'e hâkim olmuştu.

Sultan bir zafer kazanmıştı, ama ordusu henüz şehri alamamıştı. *7 Mayıs:* güneş battıktan dört saat sonra kara surunun merkezi kesimine üç saat süren Türk saldırısı; *12 Mayıs* gece yarısı: yeni saldırı; *18 Mayıs:* Türkler tekerlekler üzerine oturtulmuş ve en üst platformu sur yüksekliğinde olan ahşap bir kuleyi dış sura yanaştırdılar, ama savunmacılar geceleyin bu kuleyi havaya uçurmayı başardılar. *23 Mayıs:* Bizanslılar ele geçirdikleri Türk lağımcılardan tüm lağımların yerlerini öğrenince çok sevindiler, ama ufukta yardım donanmasının görülmediğini öğrenmek de morallerini bozdu.

Kuşatma başlayalı yedi hafta olmuştu! Hıristiyan şehrini almak için harcanan tüm gayretler boşa çıkmıştı. Türkler birkaç başarı kazanmışlardı –Haliç'e hâkim olmuşlar, surları sarsmışlar, erzak kıtlığı çeken şehri ablukaya almışlardı ve savunmacıların morali iyice bozulmuştu– ama Konstantinopolis hâlâ direniyordu. 25 Mayıs'ta sultan savaş meclisini topladı. Mecliste bölünme had safhadaydı. Sadrazam Halil Paşa kuşatmanın kaldırılması gerektiğini savundu:

> Sen vazifeni yaptın. Farklı günlerde, her iki tarafta da büyük kayıplara mal olan birçok ağır saldırıda bulundun. Şehrin savunulabilir ve adeta ele geçirilemez olduğunu görüyorsun; çünkü saldırıya geçenlerin sayısı arttıkça düşüp ölenlerin de sayısı artıyor; surlara kadar çık-

> mayı başaranlar da oldu, ancak püskürtüldüler ve kılıçtan geçirildiler. Senden öncekilerin hiçbiri senin kadar ileri noktalara varamamıştı. Bu senin için büyük bir şandır, tüm adamlarını yok etmek istemiyorsan bununla yetinmeli ve memnun olmalısın.[1]

Ama ikinci vezir Zağanos Paşa hasmına karşı çıktı:

> İşin en zor kısmını bitirdin, çünkü şehir surlarının büyük bölümünü yıktın; sert bir saldırı daha yaparsak onları alaşağı ederiz, başaramazsak ne düşünüyorsan onu yaparız!

Fatih Sultan Mehmed kararını verdi: Son bir saldırı deneyecekti ve adamlarını iyice kızıştırmak için, galiplerin şehri üç gün yağmalamasına izin vereceğini de ekledi.

Surun iki yanında her savaşçı hazırlık yapıyordu. Sultan askerlerine dualarına güç katması için oruç tutmalarını emretti. Şehrin içinde ise her gece düzenlenen ayinlere rağmen güven giderek sarsılıyordu. Karanlık kehanetler akla geliyordu. Gökyüzünde uğursuz işaretler görülüyordu: 24 Mayıs gecesi Ay tutuldu ve Konstantinopolis üç saat boyunca karanlığa gömüldü; ertesi gün öyle şiddetli bir fırtına patlak verdi ki her türlü ayinden vazgeçilmek zorunda kalındı; bir sonraki gün, şehir yoğun bir sis içinde kaldı. Mayıs ayında pek rastlanmayan bu olayın ardından sis dağıldığında Ayasofya'nın kubbesinde tuhaf ve kaygı verici bir ışıltı belirdi.

28 Mayıs: İmparator XI. Konstantinos Ayasofya'da bir ayin yaptırdı (bu, oradaki son ayin olacaktı); *28 Mayıs'ı 29'a bağlayan gece*, saat ikiye doğru: Fatih Sultan Mehmed saldırı emrini verdi.

Başıbozuklardan –her çeşit ve menşeden paralı askerler ve maceracılar– oluşan ilk dalga surlara çarpıp dağıldı. İyi silahlı ve disiplinli Anadolu askerlerinden oluşan ikinci dalganın da şansı daha yaver gitmedi; bu arada Osmanlı topları gümbürdüyordu. Sıra yeniçerilere geldi. Mehteran eşliğinde saflarını hiç bozmadan ileri atıldılar: Kararlı bir şekilde savaşarak, peş peşe dalgalar halinde ilerleyerek saatler süren savaşın ardından bitap düşmüş Bizanslılarla göğüs göğse çarpışıyorlardı; birden Blakhernai Sarayı'nın duvarının köşesindeki küçük bir sur kapısının iyi kapatılmamış olduğunu fark ettiler. Oradan içeri daldılar ve surun tepesine çıktılar. Ceneviz Giustiniani yaralandı ve savaş alanından uzaklaştırıldı. Kuşatma altındakiler paniğe kapılırken, yeni-

çerilerin saldırıları aralıksız sürdü, kimileri kapıdan içeri dalıyor, kimileri surlara tırmanıyordu. Bitkin düşen ve hasımlarının sayıca üstünlüğüyle baş edemeyen Bizanslılar imparatorun çevresinde toplandılar. Son arbedede imparator da can verdi.

Konstantinopolis alınmış ve imparator savaşırken ölmüştü. Derhal yağma başladı. Akşamüstü geç saatlerde Sultan II. Mehmed at üstünde şehre ve sonra da Ayasofya'ya girdi. Rivayete göre, kanlı elini, buraya sahip olduğunun işareti olarak tapınağın duvarına bastırdı. Théophile Gautier, "Haç kubbelerin tepesinden aşağı devriliyor ve yerini hilale bırakıyordu" diye yazacaktı.

Ticaret mi önce gelir, dini savunmak mı?

II. Mehmed zaferi kazanmıştı: Konstantinopolis düşmüştü. Batı'da birçok kişi düşmanın bu kadar yol kat ettikten sonra durmayacağını düşünüyordu. Çok geçmeden Roma da tehdit altında kalacaktı. Fatih, San Pietro'nun sunağında atına yulaf yedireceğine yemin etmemiş miydi, deniyordu. Hıristiyan âlemi ilk şoku atlattıktan sonra Haçlı seferi çağrısı yaptı. Hedef büyüktü: Papa, "Silaha sarılmazsak, dinimizin sonu gelecek" uyarısında bulunuyordu. Galiplerin olağan düşmanlar olmaması bu kanaati güçlendiriyordu: Tanrı'nın kutsal adının iğrenç düşmanı, gerçek dinin amansız celladı kâfirler söz konusuydu ve açılması gereken savaş –savaşların en kutsalı– diğerlerine benzeyemezdi. Padişahtan askerlerinin en küçük rütbelisine kadar Türkler ve Avrupa'da uyandırdıkları korku, bu yeni barbarlara karşı en amansız suçlamaların uzun süre ilham kaynağı oldu.

Gerçi korkunun da çeşitli dereceleri vardı. Uzaktaki Batı Avrupa sakinleri ile savaş alanlarına yakın Balkan Yarımadası'nda yaşayanlar arasında korkunun şiddeti haliyle değişiyordu. Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışına ağlayan seçkinler ile her şeyden önce barışa kavuşmak isteyen sıradan halk da aynı korkuları paylaşmıyorlardı. Batı Hıristiyanları silah kuşanmaya hazır olduklarını söylerken, yüzyıldır katliam ve yağmalara maruz kalan Balkanlar'ın yoksul halkları tam tersine tevekkül içindeydiler. Şeytani Türk'e karşı seferber olmaya hazır Batılı şövalyeler, birçok Hıristiyan köylünün Türklerin denetimine yeni girmiş topraklara doğru kaçtıklarını ve bazen bunun ardından ihtida ettiklerini görmek ya da duymak istemiyorlardı. Gerçi artık analiz değil savaş zamanıydı. Her yerden yükselen *ad bellum contra Turcos* çağrıları, sonu gelmez mantık yürütmelere kulak asmıyordu.

İstanbul'un fethi, vaizlerin "yeniden fetih" için coşku yaratma becerisini ateşleyen bir elektroşok etkisi yaratmıştı.

Yine de bu intikam zihniyetinin dışında kalan birkaç örnek de yaşandı. Gerçi Haçlı seferi şarttı; bu kadar kutsal bir dava uğruna kanını dökmek her gerçek Hıristiyan için bir yükümlülüktü, ama Osmanlıların en yakın komşuları olan, yüzyıllardır İstanbul ve Doğu Akdeniz'de yerleşik durumda bulunan Venedikli ve Ceneviz tüccarlar Batılıların bu patırtısına pek meyilli değildiler. Şeytanla sofraya oturmak için kaşığın sapının uzun olması gerekir, deniyordu; Cenevizler ise tam tersine bu Türk şeytanlarına çeşitli tavizler vermeye hazırdılar.

Cenevizler XIII. yüzyıldan beri Haliç'in kuzey yakasında bir tür küçük İtalyan şehri olan Pera semtinde bir koloni oluşturmuşlardı. Taştan evleri, kiliseleri ve *piazzetta*'sı (küçük meydanı) olan bu semt, sağlam bir surla korunmaktaydı. Bugün hâlâ ayakta duran Galata Kulesi bu surun tanığıdır. Konstantinopolis kuşatması esnasında koloni tarafsız kalmayı tercih etmiş, bu tarafsızlığı zaman zaman ihlal etse de bunu hep kuşatanlar ile kuşatılanlar arasında dengeyi koruma içgüdüsüyle yapmıştı. Pera Bizanslılara çalışan bir casus yuvasıydı, ama semt sakinleri Osmanlı gemilerinin Pera'nın arkasından geçirilip karadan Haliç'e indirilmelerini ne gördüklerini ne de duyduklarını ileri sürüyorlardı. Konstantinopolis düşünce, podesta (koloninin belediye reisi) hemen sultanın huzuruna çıkıp zaferinden ötürü tebriklerini sunmuş ve Bizanslıların Pera'ya tanıdıkları imtiyazların sürdürüleceği konusunda güvence istemişti.

Fatih Sultan Mehmed insanların can ve mal güvenliklerinin korunacağına söz verdi. Kiliselere dokunulmayacak, ama çan çalınması yasaklanacaktı ve sultanın görevlileri dışında hiçbir Türk Pera'da ikamet etmeyecekti. Osmanlıların hükümranlığının tanınması ve cizye adı verilen özel bir verginin ödenmesi karşılığında Peralılar imparatorluk içinde özgürce ticaret yapmaya devam edebileceklerdi. Vicdan kırıntıları Peralı Hıristiyanların sultana gönüllü olarak boyun eğmesini geciktirecek bir etki yaratmadı: İmtiyazlarını 1 Haziran 1453'te, Konstantinopolis düştükten sadece üç gün sonra aldılar.

Peralı Cenevizler örneği, Osmanlı dünyası ile Hıristiyan âleminin yan yana yaşayabileceklerini gösteriyordu. Venedikliler de, eşitsiz ve Batı'da hiç iyi gözle bakılmayan bu bir arada yaşama örneğinin düşünü kuruyorlardı. Onlar Ceneviz rakiplerinden daha elverişsiz bir konumdaydılar: 1444'te Varna Haç-

lı Seferi'yle işbirliği yapmışlar ve Konstantinopolis savunmasına katılmışlardı. Ama Venedik Cumhuriyeti Levant'da ticaret yapıyordu; 1430'da Fatih'in babası II. Murad ile avantajlı bir antlaşma imzalamıştı ve Adriyatik'ten Ege Denizi'ne kadar uzanan adalardaki toprakları nedeniyle şimdi Osmanlı hâkimiyetine giren toprakların komşusu haline gelmişti. Bu nedenle sultan 18 Nisan 1454'te eski antlaşmayı yeniledi: Alışveriş üzerinden yüzde 2 gibi düşük bir vergi ve 200 bin altın düka (712 kilogram altın) gibi ağır bir haraç karşılığında imparatorlukta ticaret serbestliği; hem Venedik'in Türkler nezdindeki elçisi, hem de şehirdeki Venedik kolonisinin sorumlusu ve yargıcı olan *balyos*'luk (*bailo:* haberci anlamına gelen Latince sözcük) mevkiinin yeniden tesisi. Balyosun Pera'daki konağı sultanın Haliç'in diğer yakasında inşa edilecek yeni sarayının tam karşısında yer alacaktı.

Venedik Osmanlılarla pazarlık masasına otururken, aslında Papa V. Nicolaus altı ay önce, 30 Eylül 1453'te tüm Hıristiyan hükümdarlara Haçlı seferi çağrısı yapan bir *bulla* (Papalık kararnamesi) göndermişti. Gerçek din için kanını dökmek mi, yoksa dinsiz ile ticaret yapmak mı? Venedik bu ikilemi hiç umursamıyordu. Zaten bizzat Venedikliler şöyle demiyorlar mıydı: "*Siamo Veneziani, poi christiani*" ("Önce Venedikli, sonra Hıristiyanız").

Genel seferberlik

"Duyduğum öfke susmama izin vermezken, çektiğim acı kendimi ifade etmeme engel oluyor. Hâlâ yaşamaya devam etmek ne utanç verici. İtalya, Almanya, Fransa, İspanya en gelişmiş devletler ve işte (ne büyük utanç) ihtiraslı Türklerin Konstantinopolis'i almasına izin verdik!"[2] Papa'yı Haçlı seferinin yönetimini üstlenmeye çağıran Kardinal Piccolomini bu öfkesinde yalnız değildi. Her tarafta travma yaşayan insanlar, Konstantinopolis'i korumayı beceremeyen Hıristiyan devletleri şehri geri almak için birleşmeye çağırıyorlardı. Hıristiyanlık öldürücü darbeler alırken şahsi çıkarların peşinde koşmak neye yarardı? Tehlikeye düştüğünde Hıristiyan imparatorluğa yardım etmedikleri için zaten suçlu olan Batılılar, Osmanlı zaferi karşısında elleri kolları bağlı bekleyemezlerdi. Her türlü işi bir kenara bırakıp verilecek cevabı örgütlemek, kaynak toplamak, iradeleri seferber etmek, silah kuşanmak şarttı.

Enea Silvio Piccolomini veya Kardinal Bessarion gibi enerjik Kilise adamları, kendilerini bu kutsal davaya adadılar. Bı-

kıp usanmadan yinelenen temel şiar, birlikti: Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun dietlerinde buluşan Alman prensleri, aralarındaki kavgaları unutmaya ve Haçlı seferinde birleşmeye davet ediliyorlardı. Papa, İtalya'daki rakip devletlere, aralarındaki durmadan tökezleyen ateşkeslerin ve geçici uzlaşmaların yerine, kalıcı ve samimi bir barış tesis etmeleri çağrısında bulunuyordu. İtalya'nın iç istikrarı sağlanırsa, tüm Hıristiyanlığın ortak düşmanına karşı birlik kendiliğinden doğacaktı. V. Nicolaus 1455 yılında imzalanan yirmi beş yıllık bir antlaşmayla, Milano, Venedik, Floransa, Napoli Krallığı ve Kilise Devletleri arasında "İtalya'nın barışı ve huzuru ve kutsal Hıristiyan inancının savunulması için İtalyan birliği"ni kurarak, bu yönde önemli bir adım attı.

Kralları ve prensleri en büyük tehlikenin doğuda olduğuna ikna etmek, kimsenin kendini bunun dışında tutamayacağına herkesi inandırmak, bozgunculuk anlayışını geriletmek, taviz ve uzlaşmaların çekiciliğine boyun eğmeyi reddetmek, girişimleri yüreklendirmek; Papa'nın temsilcilerine verdiği görev buydu. Bu amaçla tüm retorik araçları harekete geçirildi ve hedef kitleye göre uyarlandı. En eğitimli muhataplarla konuşulurken, tam isabet kaydetmek için mitolojiye başvuruluyordu: "Polyphemos hikâyesindeki Odysseus gibi, [dev tarafından] en son yenecek kişinin biz olmamıza mı sevinmeliyiz?" Verilen bir diğer örnek şuydu: "İtalyanlar, masalda olduğu gibi birbirlerine düştükleri için kurtlardan kaçmayı başaramayan her boy ve her cinsten köpeklere mi benzeyecekler?"

En geniş kitlelere yönelik olarak kullanılan Türk mezalimi hikâyeleri Hıristiyanları öç almaya teşvik etmek amacını taşıyordu. Bu iğrenç cinayetler cezasız mı bırakılacaktı? 1453 felaketinin insanların günahlarının karşılığı olduğu, Tanrı'nın gazabının hemen yatışacağa benzemediği tekrarlanıyordu: Ertesi yıl gökyüzünden geçen bir kuyrukluyıldız bunun kanıtıydı. Vaizler, Hıristiyanları ilahi gazabın yönünü değiştirme umuduyla harekete geçmeye teşvik etmek için halk inançlarını kullanıyorlardı. Haçlı seferinin savunucuları, ılımlıları ve kadercileri cesaretlendirmek için dezenformasyona başvurmaktan da çekinmiyorlardı. İnsanları Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığı konusunda ikna etmek isteyen Kardinal Bessarion, Osmanlı maliyesinin çok kötü durumda olduğunu ileri sürüyor ve askerlerinin –aksi yöndeki tüm somut kanıtlara rağmen– disiplinsiz, kötü eğitimli ve sadece dört aylık erzaka sahip oldukları konusunda güvence veriyordu. Enerjileri canlandırmak için Batı'nın çok ağırdan alarak suçlu duruma

düştüğü belirtiliyor, kendi kendini yok etmeye meyili olması eleştiriliyordu. Bir Papalık temsilcisi şöyle yazmıştı: "İşler o noktaya geldi ki en hızlı koşmamız gerektiği anda salyangoz ve kaplumbağa hızıyla ilerliyoruz."

İnsanları Haçlı seferi konusunda yüreklendireceği düşünülen görkemli ve duygusal dini törenler düzenleniyordu. Mora'yı Türklere bırakmak zorunda kalan Bizans despotu Thomas Paleologos, Aziz Andreas'ın o zamana dek Patras'ta saklanan başının alameti olan röliği alarak Roma'ya kaçtığı sırada, Papa 1462'nin Paskalya öncesi son Pazar günü muazzam bir kalabalığın toplandığı bir töreni yönetiyordu. Törenin amacı, Haçlı seferi ateşini körüklemekti.

Bu teşvikler duyuldu mu? Söz eyleme dönüştü mü? 17 Şubat 1454'te Burgonya Dükü İyi Philippe tarafından Lille'de düzenlenen ve "Sülün dileği" adı verilen tören böyle olduğunu düşündürüyordu. Bu unutulmaz, görkemli ve egzotik şölende, boynuna gösterişli bir altın kolye takılmış canlı bir sülüne –şövalyelik erdemlerinin simgesi– el basılarak Haçlı seferine girişme dileği ifade edildi. Kimi şövalye sultanın ordularıyla karşılaşıncaya kadar şarap içmemeye, kimi sofraya oturmamaya, kimi de yatıp uyumamaya yemin etti. Düşman adlı adınca ifade edilmişti: Şölen sırasında, kılık değiştirerek Soylu Kilise Hanım'ı temsil eden ağlamaklı ve acılı bir senyör, bir Türk tarafından çekilen file binip kâfirlere karşı silahlı müdahalede bulunulmasını istemişti.

Ama bu sevimli eğlenceden bir sonuç çıkmadı ve verilen taahhütler boşa gitti.

Yeminler unutuluyor, sözler tutulmuyor, ağızdan çıkan laflara uyulmuyor, Haçlı seferi tasarıları dile getirilir getirilmez, bazılarının çıkarları, bazılarının da ihtirasları yüzünden akim kalıyordu. Napoli Kralı Alfonso, Haçlı seferi için toplanan parayla kurulan donanmanın yönünü değiştirip, düşmanı olan Cenevizlere saldırmamış mıydı?

Kardinal Piccolomini 1458'de II. Pius adıyla papa olunca, bu yüksek din görevlisinin o zamana dek kâfirlere karşı mücadele konusunda sergilediği enerji beklenen intikamın nihayet alınacağının habercisi gibiydi. Hümanist ve verimli bir yazar olan yeni papa, Haçlı seferini papalığının birinci önceliği haline getirdi. Seçilir seçilmez, tüm Hıristiyan hükümdarları kendi yönetimi altında bir Haçlı seferine hazırlanmaya davet etti ve onları 1459 yazının ortasında Vatikan dışındaki Mantova'da toplanmaya çağırdı.

Açılış günü beklenenlerin hiçbiri gelmedi; ne Roma Germen

imparatoru ne de Burgonya dükü oradaydı. Buna rağmen II. Pius beklemeye karar verdi; Hıristiyanlığın çıkarlarının kralların ve prenslerin vicdanlarında er veya geç ağır basacağına inanıyordu. Yaşadığı hayal kırıklığı da aynı oranda büyük oldu. "Hıristiyanların hepsi yararsız hizmetkârlar olmuş" dedi.[3] İnat eden Papa, Haçlı seferinin açıldığını yine de ilan etti. Geriye bunu finanse etmek kalıyordu. Para çok yavaş akıyordu. Yeterli kaynak bulunduğunda II. Pius tasarıyı yeniden ele aldı ve sağlığı kötü olmasına rağmen sefere bizzat komuta etmeye karar verdi. Ancona'ya gitti ve Haçlıları nakletme sözü veren Venedik donanmasını beklemeye başladı. Ama ne gemiler ne de beklenen askeri birlikler buluşma yerine geldi. "Papanın en büyük ıstırap kaynağı, Hıristiyanlığın bu umursamazlığını görme utancıydı" diye yazıldı. II. Pius, 1464 yılının Meryem'in Göğe Çıkış Günü hayal kırıklığına uğramış ve kırgın bir halde Ancona'da ölmüştü. Haçlı seferi tasarısı bir kenara bırakıldı.

Papanın çağrısı

O zamana dek Hıristiyanlar ile Osmanlılar arasındaki ilişkilerin özünü askeri çatışmalar, fetih arzuları, Haçlı seferi düşleri belirliyordu. Yine de amansız düşmanlar arasında yeri geldiğinde yapılan ittifakları ve imzalanan ticari antlaşmaları unutmamakta yarar var. Ama XV. yüzyılın ikinci yarısındaki en şaşırtıcı yenilik Papa II. Pius Piccolomini'nin 1461'de Fatih Sultan Mehmed'e gönderdiği mektup olmuştu.

Şaşırtıcı olan hasımlar arasındaki mektuplaşma değildi. Böyle bir mektubun varlığı tek başına hiç şaşırtıcı gelmese de, içeriği beklenmedik bir nitelikteydi. İki kere beklenmedik bile denebilir. Papa, bir yandan sultana karşı açılacak bir Haçlı seferi için çalışırken, diğer yandan da kaleme aldığı uzun mektupta Hıristiyanlığın yeminli düşmanına Katolikliğe geçmesi koşuluyla kendisini imparator olarak tanımayı vaat ediyordu.

Piccolomini henüz kardinal iken, Batı'yı doğudan gelen ölümcül tehlikeye karşı güçlü sözlerle uyarmıştı: "Şimdi bizi evimizde, Avrupa'da vuruyorlar." Papa olduktan sonra Haçlı seferi için seferber etmeye uğraştığı Hıristiyan devletlerini Mantova'da bir araya getirmeye çalışmıştı. Ama Türklere karşı mücadelenin baş savunucusu şimdi, sultan vaftiz olmayı kabul ederse, fetihlerini meşru saymayı, onu Konstantinos'un halefi olarak tanımayı teklif ediyordu.

"İmparatorluğunu Hıristiyan halklara doğru da genişletmek ve en şanlı isme sahip olmak istiyorsan, altına, silaha, askere veya gemiye ihtiyacın yok. Küçücük bir hamleyle bugün yaşayan insanların en büyüğü, en güçlüsü ve en saygını haline gelebilirsin: Vaftiz olman için birkaç damla su, Hıristiyan dinine ve İncil inancına girmen yeterli olur. Eğer bunu yaparsan [...] sana Yunanistan ve Doğu'nun imparatoru unvanını vereceğiz ve zorla ele geçirdiğin ve bugün hiç hakkın olmadığı halde elinde tuttuğun o topraklar senin meşru mülkün haline gelecek."[4]

Bu inanılmaz vaftiz daveti, her açıdan ayrıymış gibi gözüken Hıristiyanlık ile Osmanlı dünyası arasındaki en tuhaf diyalog girişimidir. Papalık'tan gelen bu girişim tabiata aykırı olarak görülen önceki siyasi ittifakları veya Hıristiyanlığın kurtarılması amacına zarar verdiği düşünülen son ticari antlaşmaları bir anda sıradan işler düzeyine indirgiyordu.

Bununla birlikte, bu din değiştirme teklifi sadece Papa II. Pius'tan gelmemişti. 1453'ten sonra İtalya'ya sığınan eğitimli Bizanslılar sultana başvurarak, onu Büyük Konstantinos'un IV. yüzyılda sergilediği ve şanının kaynağını oluşturan Hıristiyanlığa geçiş modeli üzerinde düşünmeye veya ilahi hakikati kendisine gösterecek bir müdahale düşlemeye çağırmışlardı. İçlerinden biri, "En azından aynı zamanda Baba olan Yüce Tanrı'nın oğlu İsa Mesih sana, meşhur hükümdar Mehmed'e iman gözünü bahşetmiş olsaydı!" diye yazmıştı. Bilginler çalışma odalarının sakin havası içinde mucizevi bir din değiştirme olayının düşünü kurabilirlerdi, ama Hıristiyanlığın başındaki adamın teklifi bambaşka bir öneme sahipti: Vaftiz Fatih'e fethettiği toprakların meşru mülkiyetini ve imparatorluk itibarını kazandıracaktı.

Papa aklını mı kaçırmıştı? Aşırı saflık yüzünden günaha mı giriyordu? İsa Mesih'in çocuklarına ihanet mi ediyordu? Bu uzun mektubun gerçekten var olup olmadığı da haliyle epey sorgulandı. Ama mektubun varlığı ve gerçekliği konusunda hiçbir şüpheye yer yoktur. Papa öldükten sonra dağıtılmış ve İstanbul'a kadar ulaşmıştı. Ama II. Pius hayattayken sultana kesinlikle gönderilmemişti.

Gerçek ve geniş ölçüde dağıtılmış olan (nüsha sayısı bunu kanıtlamaktadır) bu mektup Mehmed dışında başka kişilere de mi gönderilmek üzere yazılmıştı? Bu şaşırtıcı mektubu yorumlayanlar, onun gerçekte Hıristiyan hükümdarlar için kaleme alındığını belirtmektedirler. Mektubun, uyuşmazlıkları ve bencillikleriyle her türlü Haçlı seferi girişimini akim bırakanları suçlamak için

bir oyundan başka bir şey olmadığını ileri sürmüşlerdir. Tanrı'nın şefaati sayesinde hüküm sürdüklerini iddia eden Batılı hükümdarlar ölüm tehdidi altındaki Hıristiyanlığı savunmaya burun kıvırırken, onların düşmanına din değiştirme olanağını, meşruiyeti ve imparator unvanını teklif etmekte ne sakınca olabilirdi? Hıristiyan hükümdarların umursamazlığı karşısında öfkelenmiş papanın gerçek niyeti bu hükümdarları utandırmak olabilirdi. Bu nedenle söz konusu papalık metni, "Bu hükümdarların hepsine indirilmiş müthiş bir şamar, [...] şereflerine sürülmüş silinmez bir lekeydi."[5] II. Pius, ilk bakışta skandal yaratmaya aday gibi gözüken, ama görünen muhatabına yönelik olarak kaleme alınmamış bu mektubu yazarak Türk tehlikesi karşısında Hıristiyanlığı bir kez daha uyandırmayı denemişti.

Tanrı'dan gelen şap

II. Pius uzun süredir, Basel'de ticaret yaptığı zamandan beri tanıdığı Giovanni di Castro'yu huzuruna kabul etmişti. Ticaretten çok edebiyata yeteneği olan Castro, tarih ve astronomiye olduğu kadar, kehanetlerin yorumu ve minerallerin araştırılmasına da tutkuyla bağlıydı. Lafı hiç dolandırmadan papaya şöyle dedi: "Bugün sana Türk'e karşı zaferi getirdim."

Acayp Giovanni di Castro! Nasıl bir sihir teklif edecek, kim bilir hangi gökbilimci masalına onu inandırmaya çalışacaktı? Derhal bir açıklama yapması istenen vasat tüccar, hiç durmadan dolaştığı Papalık Devletleri'nde şap taşı, yani bir hazine bulduğunu söyledi.

> Bulduğum yedi dağda bu madde o kadar bol ki yedi cihanı beslemeye yeter. Zanaatkârlar getirtip, fırınlar inşa ettirir ve taşları ısıttırırsan, Avrupa'nın tüm halklarına şap satarsın ve Türk artık hiçbir kazanç sağlayamaz. [...] Bu mineral savaşın püf noktasını –yani parayı– Türk'ten alıp senin eline verecek.[6]

Bu heyecanlı kısa konuşma Papa'nın görüşünü doğruluyordu: Giovanni boş hayallere meraklı bir nüktedandı ve huzurda bulunan kardinaller de aynı şeyi düşünüyorlardı. Şap çok değerli bir maddeydi ve bir yarım akıllının saçmalıklarını daha fazla dinlemeye değmeyecek kadar önemli bir ekonomik mevzuydu.

İstanbul'un fethi Doğu ticaretini ciddi anlamda sarsmış, daha

sonra Türklerin çok miktarda şap madeninin bulunduğu İzmir yakınındaki Foça'yı ele geçirmeleri Avrupa'nın şap ihtiyacının tedarik edilmesini zora sokmuştu. Şap fiyatları hemen başını alıp gitmişti ve en kötümserler Avrupa dokumacılığının yakında mahvolacağını haykırıyorlardı. Çünkü aynı zamanda tıpta da kullanılan ve sıkılaştırıcı bir madde olan şapın özelliği kumaş boyalarını sabitlemesiydi. Flandre ve İngiltere'deki bez dokuma faaliyetleri bu maddeye bağımlıydı. Batı'da az bulunan şap Anadolu'da çok boldu ve Cenevizler XIII. yüzyıldan beri şap madenlerini işletiyorlardı. Osmanlı fethi şap ihraç yolunu kesebilir veya bu mineralin ihracını Türklerin insafına bırakabilirdi. En iyi ihtimalle Türkler şapı altın fiyatına satmaya razı olabilirlerdi, ama papa o sırada Hıristiyanları kâfirlerle ticaret yapmamaya çağırıyordu. Foça'nın Türkler tarafından alınması, Avrupa açısından Osmanlı fetihlerinden kaynaklanan ilk ekonomik şoku temsil ediyordu.

Bu ürünün nadir bulunmasının iyi bir tarafı da vardı: Batı'daki maden arayıcılarını yeni yataklar aramaya teşvik ediyordu. Giovanni di Castro da başkaları gibi bu değerli beyaz taşı aramaya koyulmuştu. Papalık Devletleri'ni dağ tepe dolaşmış, kazmış, "geride bakılmadık bir toprak keseği veya çakıltaşı bırakmadan" her tarafı taramıştı. En nihayet Roma'nın kuzeybatısındaki, Civitavecchia'ya fazla uzak olmayan Tolfa'da şap taşı bulmuştu. Papa ve kardinaller Tanrı'nın yardım ettiği bu keşfe önce inanmadılar: Karşılaştıkları sayısız çılgın, şarlatan ve deli sabırlarını tüketmişti. Castro ısrar etti. Onun talebi üzerine II. Pius sözü edilen yere uzmanlar gönderdi, kullanıcılara danıştı, deneyler yapılmasını emretti. Sonuç beklentilerin de üstündeydi: Tolfa şapı Doğu'dan gelenden daha kaliteliydi.

Bu keşif Avrupa tekstil endüstrisini kurtaracak ve Castro'nun vaat ettiği gibi Kilise'nin kaynaklarını inanılmaz ölçüde artıracaktı. 1461'de mineral çıkarılmaya başlandı. Bu yatak sayesinde Roma artık Osmanlılara karşı savaşı finanse edecek olanaklara sahipti. Castro bunu öngörmüştü: "Şimdi Türklere karşı Haçlı seferini hazırlayabilirsin, madenler sana gerekli parayı temin edecek." Tolfa veya başka bir deyişle 1453'ün intikamı.

Yeniçerilerin gerek Balkanlar'da gerekse Akdeniz'de ilerleyişlerine eşlik eden gözyaşı vadisinde, Tolfa'da topraktan çıkarılan zenginlik umutları tazelemişti. Tanrı Hıristiyanlığı terk etmemişti. Ama Tanrı'nın bu armağanından tam olarak istifade edebilmek için, Türklerin madenlerinden çıkan şapın alımının yasaklanması gerekiyordu. 1463 tarihli *bulla*, "Hıristiyanlığa inanan herkesi"

bu yasağa uymaya çağırdı ve ertesi yıl da bu Papalık kararnamesi yinelendi. Avrupa pazarlarında sadece San Pietro'nun malı olan şap satılmalıydı.

Roma satış tekelini dayatmaya girişti ve buna kutsal bir gerekçe buldu: Gelirler "Hıristiyan adına düşman, dinsiz" Türklere karşı açılacak Haçlı seferinde kullanılacaktı. Ama nasıl ki hükümdarlar İstanbul'u Osmanlılardan geri almak için birleşmek istememişlerse, nasıl ki Cenova veya Venedik Osmanlılar ile her türlü ticareti kesmeyi kabul etmemişse, Batılı devletler de Roma'nın yasaklarına uymadılar. Venedik, Flandre şehirleri, Burgonya dükülüğü ve İngiltere şap alımlarını sadece Tolfa ile sınırlamayı reddettiler. Hepsi de –dinsizlerle bile yapılsa– ticaret özgürlüğünü savunuyordu.

Yasadışı kabul edilen birçok şap yüküne Papalık Meclisi denetçileri tarafından el konuldu, selametlerinden ziyade kâr etmeyi düşünen tüccarlar aforoz edildi, ama bunların hiçbir etkisi olmadı. Batı devletleri Papalık'ın buyruklarını görmezden geldiler. İçlerinde en kararlısı Venedik'ti. Venedikli tüccarlar, fazla yüksek olan Tolfa şapı fiyatının kendi dokumacılık endüstrilerini tehdit ettiğini söylediler ve Venedik hükümeti Papalık madenlerinden elde edilen servetin ancak bir bölümünün Haçlı seferine ayrıldığını, geri kalanının ise Kilise'ye aktarıldığını ima etmekten geri kalmadı.

Roma şap tekelini Avrupa'ya dayatma girişiminde başarısız oldu. Kuşkusuz Papalık bu ürünün başlıca tedarikçisi olmaya daha uzun süre devam etti, ama Osmanlı İmparatorluğu ile şap ticaretini durdurmayı asla başaramadı. Batılıların ekonomik çıkarları bir kez daha dinin gereklerine ağır basmıştı. Enerjik II. Pius bir gün acı acı iç geçirerek, "Her devletin kendi hükümdarı ve her hükümdarın kendi şahsi çıkarları var" demişti. Devlet menfaatleriyle karşı karşıya gelen her Haçlı seferi tasarısı daha baştan bozulmaya mahkûmdu.

3

Köpekten beter mi, yoksa iyi insanlar mı?

> Türkler her yaptıklarında köpeklerden daha beterdirler.
>
> Yazarı belli değil, 1526

> Türkler öyle bir imana sahiptirler ki, ne söz verseler tutarlar.
>
> Richer, 1540

Cahil Türk

Daha 1453'ten önce anlatılan birçok hikâyede, Osmanlıların başka kimselerinkine benzemeyen gaddarlığı işlenmişti. Ama Konstantinopolis'in alınması sırasında Hıristiyanlara uygulanan vahşet hakkında öyle şeyler naklediliyordu ki, bunların yanında geçmişin dehşet hadiseleri hafif kalıyordu. Şehri savunanlar içinde yer alan ve katliamdan kurtulan Papalık temsilcisi, Kievli Kardinal İsidoros, "Kan derelerinin aktığı tüm sokaklar, caddeler ve geçitler cesetlerle, karınları deşilmiş ve öldürülmüş insanlarla doluydu" diye yazmıştı. Düşman tarafından 29 Mayıs 1453 tarihinden başlayarak yaşanan tecavüzleri, işkenceleri, baş kesme ve deri yüzme hadiselerini sayıp döken tanıklar ve kronikçiler dehşet yarışına çıkmışlardı. Normalde savaşçıların övündükleri silahlı çatışma haberleri değildi gözler önüne serdikleri: Sözle ifade edilemez olanı naklediyor ve olayı genelleştiriyorlardı. Vahşiliğin ister cinayetlere aşina Osmanlı hanedanından olsun, ister günahlara gömülü basit bir tebaa olsun, Türk'ün tabiatının parçası olduğunu ileri sürüyorlardı. Böylesine kökten, böylesine canavarca bir barbarlık insanın bünyesinde yer alamazdı, o ancak şeytanın evladı olabilirdi. Çok daha sonraları yumuşak huylu Erasmus "Barbar ırk" diye yazacak, onu "iğrenç ırk" sözleriyle doğrulayan Luther, vatandaşlarının dikkatini şu noktaya çekecekti: "Siz etten kemikten yapılmış varlıklarla, başka bir deyişle insanlarla savaşmıyorsunuz. [...] Tam aksine, emin olun ki büyük bir iblis

ordusuyla mücadele etmektesiniz."[1]

Suçlama seçkisi sonu gelmez bir şekilde uzayıp gidiyordu. Eziyetler, katliamlar ve köleliğin yarattığı toplu korkuya bilginler de kendi fırça darbelerini ekliyorlardı: Türkler cahildi. Daha beteri: Sanat eserlerinin, kitapların, antik edebiyatın değerini küçümsüyorlardı. Batılı hümanistlerin gözünde, Türklerin kültürsüzlüğü onların alınlarına basılmış bir damgaydı. Onlara atfedilen suçlar hiyerarşisinde, günahların ilk sırasında Müslüman olmak yer alırken, cehalet de asla çok gerilerde kalmıyordu. Avrupa'nın Rönesans keşiflerinin heyecanına kapıldığı bir çağda, insan zihninin ürünlerini inkâr etmek barbarlığa bağlanıyordu. Hıristiyan âlemini Osmanlılardan ayıran cesetlerle dolu hendek böylece dipsiz bir uçuruma dönüşüyordu. İstanbul'un fethi bunu gözler önüne sermişti.

Osmanlıların antik Yunan kültürünü yok edebileceğinden kaygı duyan Kardinal Piccolomini, "Ey asil Yunanistan! Sonun şimdi mi geldi, ancak şimdi mi ölüp gittin?" diye soruyordu. "Heyhat, ünleri ve zenginlikleriyle güç timsali olan sayısız şehir sönüp gitti. Thebai, Atina, Mykenai, Larissa, Sparta ve Korintosluların şehri neredeler şimdi [...]? Can verdikleri yeri kimse gösteremez. Yunanistan'ı çoğunlukla doğrudan Yunanistan'da aradık, ama birer ceset haline gelmiş bu kentlerin içinde sadece Konstantinopolis ayakta kalmıştı..."[2] Ama artık Bizans da yoktu ve kuşatmadan kaçıp kurtulanlar –tüccarlar, eğitimli kişiler veya kilise görevlileri– ilim dünyasına gözleri önünde katledilen bir uygarlığın nasıl mahvolduğunu duyuruyorlardı. Giritli bir Venedikli, Türklerin elinde yok olan eser sayısını 120.000 olarak tahmin ederek, çıtayı iyice yukarı çekmişti. "Yunanların onca zaman, emek ve çaba sarf edilerek bulunmuş, geliştirilmiş ve mükemmelleştirilmiş dili ve edebiyatı ne yazık ki yok olup gitti" diye yazıyordu. Vandal Türkler bilgelik hazinelerini yakıp yok etmişlerdi. "Yunanların öğretisi ve bilmeyenin kendisine âlim diyemeyeceği ilmi kül olup uçtu" diye inliyordu bir Leh.[3] Barbarlar kitapları birkaç meteliğe satmakla yetinince, Hıristiyan âlemi Tanrı'ya şükrediyordu.

Yıkıcı ve cahil Türk imgesi böyle şekillendi.

Okumuş bir sultan

Yüzlerce yıllık bir kültürün kaybolacağı korkusuyla akıllarını yitirecek gibi olan Batılı hümanistler, Fatih Sultan Mehmed'in eğilimlerini bilselerdi epey şaşırırlardı. II. Mehmed her konuda

inatçı ve atak birisiydi, şana ve zafere açtı: Saltanatını başlatan mucizevi zafer sayesinde ona "Fatih" lakabı takılmıştı. Ama bu karmaşık kişilik aynı zamanda Roma'nın yüksek din görevlilerini şaşırtacak ve ona alelacele, haksızca yakıştırdıkları barbar etiketini sarsacak bir zihin açıklığına sahipti. Onu yakından gören yabancılar, seyyahlar, diplomatlar veya Venedikli tüccarlar önyargılarından yavaş yavaş sıyrılmış ve sultanda doymak bilmez bir bilgi açlığı olduğunu kabul etmişlerdi. Bu açlık doğal olarak Doğu'ya yönelikti. Mehmed Arapça ve Farsça yazmaları topluyor, Doğu şiirine ve tarihine ilgi duyuyor, İslam bilgisini derinleştirmeye uğraşıyordu. Ama Batılı gözlemciler her zaman uyanık olan dikkatinin bir kısmının da Hıristiyan âlemine yöneldiğini memnuniyetle kaydediyorlardı.

Dış dünyaya ilgisiz olan halkının aksine, sultan bu dünyayı tanımaya çalışıyor, haber ve bilgi alma kaynaklarını dilediğince çeşitlendiriyordu. Yolu imparatorluktan geçen yabancılar saraya davet ediliyor, ülkelerinden söz etmeleri isteniyordu. Bu tanıklıklara, Fatih Avrupa'dan getirttiği kitapları okuyarak edindiği bilgileri ekliyor; kitapların ya kendisine armağan edilmesini sağlıyor ya da seferlerde bunları ganimet olarak alıkoyuyordu. Esas olarak gümüş kap kacak, kumaş veya silahlara göz dikmeye meyilli adamlarının getirdiği ganimet içinde, Fatih'in kitapları ve yazmaları kendine ayırması onun insan zihninin ürünlerine duyduğu ilgiyi ortaya koyuyordu. Genellikle bu eserleri tercüme ettiriyor, özellikle Antikçağ kitaplarını, en başta da Ptolemaios'un *Geographica*'sını tercih ediyordu. Bir Venediklinin ifadesine göre, daha delikanlılık çağında "Roma tarihine ilişkin eserler ve başka tarih kitaplarını okutturuyordu: [...] Laertius, Herodotos, Titus Livius, Quintus Curtius ve papaların, imparatorların, Fransa krallarının, Lombardların kronikleri..."[4]

Çağının adamı olan II. Mehmed, bir fatih olarak beslediği niyetlere yararı dokunacak araçları ihmal etmiyordu. Hıristiyanlığın sırlarını öğrenmek bir hükümdar olarak onun vazifeleri arasındaydı. Coğrafya da dikkatini verdiği konulardandı. Yukarıda alıntıladığımız Venedikli, sözlerine şöyle devam ediyordu: "İtalya'nın konumu hakkında ustaca bilgi alıyor, papa ve imparatorun merkezlerinin nerede olduğunu, Avrupa'da kaç krallık bulunduğunu öğreniyor. Üzerinde krallıkların ve eyaletlerin işaretli olduğu bir haritası var." Bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde saklanan harita ve portulan koleksiyonu ona çok şey borçludur. Hatta II. Mehmed, İtalyan prenslerinin açık bir stratejik önemi olan coğrafi haritaları ve askeri antlaşmala-

rı kendisine göndermelerini sağlamaya çalışmıştı. Örneğin 1461'de Rimini senyörü Sigismondo Malatesta'ya –Papa ile arası bozuktu– İtalya haritaları ve Roberto Valturio'nun *De Re Militari* adlı eserini göndertmeyi başarmıştı. Ama bunları taşıyan gemiyi arayan Venedikliler, söz konusu belgelerin devlet sırrı kapsamına girdiği hükmüne varmış ve Rimini senyörünün bu başına buyruk davranışını ihanet olarak değerlendirmişlerdi.

Sultanın merakı sadece doğrudan çıkarlarına yönelik değildi. Sekiz yüz cilt kitap barındıran saray kütüphanesi için, çevresindeki Helen uzmanlarına –bu âlimlerden on altısının kimliği belirlenmiştir– teolojiden felsefeye, tarihten coğrafyaya çok çeşitli konularda kaleme alınmış Yunan yazmalarını kopya ettiriyordu. Osmanlı sarayının reisülküttap dairesinde, Yunanca bir *scriptorium* bölümü de yer alıyordu. İtalya devletleriyle diplomatik yazışmaların büyük kısmı bu dilde yapıldığı için söz konusu bölüm son derece aktifti. Yunanca ve "Slavca" bilen sultan, çevresinde yabancı ilim adamları bulundurmaktan hoşlanıyordu. 1451'den itibaren maiyetinde yer alan, Konstantinopolis surları önünde de ona eşlik eden İtalyan hümanisti, Ciriaco d'Ancona, öğretmenlerinden biriydi. İmroz Adası'nın soylu bir ailesinden gelen Kritovulos onun yaşamöyküsünü kaleme almıştı [Karolidi Efendi tarafından tercüme edildi: *Fatih Sultan Mehmed han-ı sâni*].

Onu bir barbar olarak tarif eden sıradan önyargıların aksine, Fatih Sultan Mehmed Rönesans hümanistlerinin gözde konusu olan Antikçağ tarihine çok düşkündü, bu konuda sürekli okuyordu. Teolojiyi de küçümsemiyor, Hıristiyan din adamlarıyla söyleşmeyi seviyordu. Kendisi için Patrik Gennadios [Scholarios] tarafından kaleme alınmış *Hıristiyan inancının kısa taslağı*'nı ve Aziz Tommaso d'Aquino'nun *Summa theologiae*'sini okumuş, bir gün Galata'daki bir Fransisken kilisesine girerek ayin izlemişti. Hatta kendi rölik koleksiyonuna sahip olduğu söyleniyordu.

Basileus'un halefi

İstanbul'un fethinden sonra Avrupa'da korkuyu yatıştırmak için Türklerin asil bir soydan gelmedikleri, küçük Osmanlı aşiretinin güçlü Selçukluların zayıf bir dölütünden başka bir şey olmadığı, mevcut sultanın da sadece yedinci hükümdar olduğu istendiği kadar tekrarlansın, sonuç olarak II. Mehmed Bizans'ı mağlup etmişti ve kendisini onun meşru halefi olarak görüyordu. "Tek bir dini ve tek bir hükümdarı olan bir tek imparatorluk bulunmalıdır" diyor-

du. Fatih, cihan hâkimiyeti iddiası taşıyordu ve zaferi onu Roma İmparatorluğu'nun meşru vârisi haline getirmişti. Jean Bodin'in 1576'da yazdığı gibi, "Hıristiyanların elinden Bizans'ı, imparatorluğun başkentini aldıktan sonra, Perslerden de Babil bölgesini alan [...], Roma'nın eski eyaletlerine Tuna ötesi diyarı da ekleyen Türklerin sultanını Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak görmek çok daha adil olurdu." Sultan artık selefleri gibi, adamlarının başında at sürerek ganimet açısından zengin şehirleri fetheden, kazançlı akınlar düzenleyen, mal açlığı nedeniyle sürekli hareket halinde olan yağmacı bir yarı-göçebe değildi. Antik tarihe aşina olan, çevresinde âlimler bulunduran Fatih, daha 1453'te –zaferi kazandıktan sonra– kendisini cihan hükümdarı ilan etmişti. Eski papalık sekreteri Georgios Trapezuntius [Trabzonlu], "Hiç kimse onun Romalıların imparatoru olduğunu tartışma konusu yapamaz" demişti.[5] Gerçekten de bu iddianın kanıtları mevcuttu.

Sultan, İstanbul'a girer girmez, merhumun gömülmesini bile beklemeden noteri çağıran sabırsız akraba gibi mirası ele geçirmişti. İlk resmi ziyaretini imparatorluk saraylarından birine değil, Ayasofya Kilisesi'ne yapmıştı. Bu kilise camiye dönüştürülmüştü, ama şehrin yeni hâkimi, inanılmaz bir kararla, Balkan Hıristiyanlarını ruhani önderden yoksun bırakmamak için yeni bir ekümenik patrik atadı. Georgios Scholarios Gennadios'un patriklik töreni geleneksel ritüele göre yapıldı. Sadece sivil otorite değişmişti: Bizans imparatorunun yerini sultan almış ve patriğe mevkiinin alametlerini şu sözlerle teslim etmişti: "Tüm seleflerinizin yararlandığı imtiyazlarınızı koruyun." Bir beratla bu imtiyazlar özenle kayda geçirilmişti.

Sultan, Bursa'nın Gregoryen Ermeni patriği Joachim'i (Hovakim) İstanbul'a davet etti ve onu da Gennadios'a benzer yetkilerle donatarak Ortodoks olmayan Hıristiyanların, yani Ermenilerin de içinde yer aldığı Doğu Hıristiyanlarının ve Katoliklerin ruhani önderi yaptı. Hiçbir şey değişmemiş gibi görünüyordu. Gerçi Ortodoks Patrikhanesi'nin merkezi olarak gösterilen Havariyyun Kilisesi, yerine sultanın Ayasofya'dan daha yüksek olmasını istediği bir caminin ve aynı zamanda kendi cenazesinin defnedileceği bir türbenin yapılabilmesi için yıkılmıştı. Bilinçli bir yer seçimi söz konusuydu. Hem Fatih Sultan Mehmed ataları gibi Bursa'da gömülmeyecek, hem de birçok Bizans imparatorunun mezarlığı olan yerde ebediyen yatacaktı.

Şehrin yeni hâkimi daha sonra sarayını inşa etti. İlk yer tercihi Theodosius Forumu oldu. Burası şehrin merkezinde ve ana ekse-

nin üstünde, bugün İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu yerdeydi. Saray 1455'te tamamlandı. Sultan, "Topkapı Sarayı" adı verilen yeni sarayı yaptırmaya karar verdiğinde, bu ilk saraya "Eski Saray" adı verildi. Topkapı Sarayı antik Bizans'ın akropolünde, Haliç, Boğaziçi ve Marmara Denizi arasında asılı gibi duran bir yarımadanın ucundaydı. Yüksek surlarla ayrıldığı şehrin uzağındaydı. Bahçelerin içine serpiştirilen köşkler ve kasırlarla Doğu usulünde inşa edilmişti. Bu yapılardan üçünün mimari biçemi siyasi bir niyeti de yansıtıyordu: Biri Türk tarzında, ikincisi Pers tarzında (Çinili Köşk; günümüzde bu üç yapıdan sadece o ayakta kalmıştır), üçüncüsü ise Yunan tarzındaydı. Sultan bu üç dünyanın da mirasını sahipleniyordu. Sarayın yerleşim alanı –Sarayburnu– Osmanlı sultanını cihan hâkimiyetinin bir ifadesi olarak "iki karanın ve iki denizin" hükümdarı diye anan gururlu retorik formülüne son derece uygundu. Son olarak, şehirden ayrı bir saray yaptırmak, orada yaşayan hükümdarı en az Bizanslı selefi kadar erişilmez bir imparator, yanına ancak korkuyla yaklaşılabilen bir tür esrarengiz ilah haline getiriyordu.

Zaten II. Mehmed şahsını maiyetinden tecrit eden ve halk arasına çıkacağı ender vesileleri titiz bir şekilde düzenleyen yeni bir saray teşrifatını hazırlayıp yasalaştırmıştı. O çağda yaşamış bir tanığın yazdığına göre, İstanbul fethedilince, "daha büyük bir ihtişam sergilemeye başladı." Resmi belgeler veya üzerinde onun suretini taşıyan sikkeler II. Mehmed'i hâlâ ilk sultanlar gibi "bey" olarak gösteriyordu, ama hükümdar artık "imparator" diye anılmak isteğini belli ediyordu. Bu amaçla, ya Farsça padişah ya da Latince kökenli *kayzer* unvanını kullanmaya başladı.

Son olarak, Fatih Sultan Mehmed eski hükümran Bizans ailelerinin soyundan gelen ve ihtida etmiş bazı şahsiyetleri maiyetine alarak, Bizans imparatorlarının erguvan rengine de bürünmeye çalıştı. Örneğin ilk veziriazamlarından bazıları Paleologos veya Angeloviç soyundandı; Angeloviçler, Angelos hanedanının Sırbistan'a yerleşmiş koluydu. Fransız Devrimi'nin mirasçısı olan I. Napoléon'un Ancien Régime'in bazı büyük soylularını kendine bağlamaya çalışması gibi, Fatih de yok olan Bizans İmparatorluğu'nun ileri gelenlerini yanına almanın itibarına çok şey kazandıracağını anlamıştı.

Yeni İskender

Vakanüvisler imparatorluk sarayının Asya'ya bakan, "iki denizin birleştiği ve İskender'in adıyla birlikte anılan" yerini överken, sul-

tanı Antikçağ'ın Makedon kahramanıyla özdeşleşmeye teşvik ediyorlardı. Saltanat için methiyeler düzen kaside yazarlarının kaleminden Büyük İskender'in adı hiç eksik olmuyor, sürekli hürmetle anılıyordu. Mehmed'in her eylemi İskender destanıyla kıyaslanıyordu. Başvuru kaynağı, taklit edilecek, hatta aşılacak örnek oydu. Konstantinopolis kuşatmasında, kuşatanların yüreklerine şüphenin düştüğü en kritik anda, sultanın yeni bir saldırıdan yana olan danışmanları tereddüt edenleri İskender'in daha küçük bir orduyla dünyayı fethettiğini hatırlatarak cesaretlendirmişlerdi. Şehir alındıktan sonra, II. Mehmed âlimlerin gözüne İskender'den daha güçlü bir hükümdar olarak gözüktü. Sultanın hasımları veya yandaşları sürekli olarak Asya'yı fetheden Antikçağ kahramanına gönderme yapıyorlardı. Mehmed de bu kahramana duyulan hayranlığı paylaşmakla birlikte, kendini onun mirasçısı, devamı olarak ilan ediyor, onun başarılarını geride bırakacağına inanıyordu.

Fatih, Makedonyalının destanının yabancısı değildi: Antik tarihçi Arrianus'un *Anabasis Alexandri* [Büyük İskender'in Seferlerinin Tarihi] adlı eserini kopya ettirmişti ve söylenene göre, her gün bu eserden birkaç sayfa okutuyordu. Sürekli İskender'e atıfta bulunulmasının kökü, Kuran'ın XVIII. suresine dayalı rivayetlerde yatıyordu. Bu surede, takdir-i ilahinin aracı olan "Zülkarneyn" figürü beliriyor ve "Sonra yine bir yol tuttu. Ve güneşin doğduğu yere ulaşınca" diye söz edilen bu figür Makedon kahramanla özdeşleştiriliyordu. Diğer Müslüman hükümdarlar gibi II. Mehmed de bu rivayetleri biliyordu. Ama bu rivayette, hiçbir tarihsel derinliği veya coğrafi referansı olmayan, gerçekten çok mitsel bir İskender söz konusuydu. Arrianus'un yazdığı eser sayesinde sultan klasik Antikçağ'ın gerçekten yaşamış bir kahramanına atıfta bulunuyordu.

II. Mehmed'in henüz fethedilen Atina'ya ve Akropol'e yaptığı dört günlük gezi ve Kritovulos'un anlattığına göre, 1462'de Troya sit alanına giderek, yenik şehrin kahramanlarını yad ettiği, Akhilleus ve Aias'ın mezarlarında dua edip tefekküre daldığı "kutsal ziyaret", onun *İlyada*'yı da bildiğini gösteriyor. Batılı âlimlerin cahil barbarı, aslında antik kültürün büyük bir bölümünü onlarla paylaşıyordu.

Padişahın portresi

Antik Yunan yazarlarını okumak, Fatih'in adamlarının gözünde gereksiz bir havailikti; ulemadan çok Ortodoks din adamlarıyla

sohbet etmeyi yeğlemesi rahatsızlık yaratıyordu; İsa'nın üzerinde doğduğu taş, İsa'nın Çilesi'nin araçları, İşaya'nın saçı, sakalı ve kulakları olan cesedi veya Herodes tarafından öldürülen Kutsal Masumlar gibi Hıristiyan röliklerini toplamak günahkâr bir akıl karışıklığının işareti olabilirdi.[6] Ama bir ressama yüzünün tasvirini yaptırmak, İslam'ın yasaklarından birinin doğrudan ihlali değil miydi? 1480'den sonra saray ricali efendilerinin yüz hatlarının, boyutları nedeniyle minyatür denemeyecek bir tuval üzerine geçirildiğine tanık olacaklardı. Ayrıca bu işten sorumlu olan sanatçı, Venedik Dukası'nın resmi portre ressamı olan Venedikli bir Hıristiyan, Gentile Bellini adında bir "kâfir"di.[7] II. Mehmed gözüpekliğin en uç örneğini vererek onu bizzat İstanbul'a davet edip bu tabloyu sipariş etmişti. Bu da, Konstantinopolis fatihinin Batı'ya duyduğu ilginin bir diğer kanıtıydı.

Daha 1461'de, Rimini Senyörü Sigismondo Malatesta ressam Matteo de Pasti'yi, padişahın hizmetinde çalıştırabilme umuduyla İstanbul'a göndermiş, ama Venedik gemileri sanatçının Girit'ten daha ileri gitmesine izin vermemişti. Birkaç yıl sonra, Napoli Kralı I. Ferranto, Costanzo da Ferrara adında bir madalyon sanatçısını Topkapı Sarayı'na, sultanın madalyon biçiminde portresini yapması için göndermiş, bu eserler İtalya'da 1470'lere doğru "*El Gran Turco*" diye adlandırılmaya başlanan Fatih imgesini güçlendirmişti. Sonra, 1479 yazının ortasında, II. Mehmed'in Venedik Cumhuriyeti'ne barış antlaşması teklif etmesinin ardından, bir Türk heyeti Venedik'e gönderilerek, doç, Fatih'in bu teklifinin ne kadar âlicenap olduğu ve altı yıl süren zorlu bir savaş döneminin ardından barışın imzalanması konusunda uyarılmıştı. Ama padişah ulaklarına bir görev daha vermişti: Venedik ona dostluk nişanesi olarak "portre yapmayı" ve madalyon deseni çıkarmayı bilen "iyi bir ressam" göndermeliydi! Bir mimar, bir heykeltıraş, bir tunç yapımcısı, bir çan takımı yapımcısı, Muranolu bir kristal ve ayna ustası da bekleniyordu. Venedik'te bu iş için ünlü bir ressam olan Gentile Bellini seçildi. Bellini eylül ayında gemiye binip Osmanlı payitahtına doğru yola çıktı.

Anlaşılan, ilk önce madalyonlar yapıldı. Bellini desenleri çizdi, Bellano da dökümleri yaptı. Günümüze on beş kalıp ulaşmıştır, ama daha sonra, hatta sanatçılar İtalya'ya döndükten sonra başka darplar da yapılmış olabilir; bu da Hıristiyan âleminin Konstantinopolis fatihine karşı beslediği eksilmeyen merakın bir işaretidir. Madalyonun her iki yüzünde de padişahın erdemleri Latince olarak kaydedilmişti: "Mehmed, Osmanlı sultanı, Türklerin impa-

ratoru. Savaşta bir yıldırıma benzeyen bu adam halkları ve şehirleri mağlup etmiştir", veya "Mehmed, Asya, Trabzon ve Yunanistan imparatoru."[8] Aynı dönemde Lorenzo de Medici'nin (il Magnifico) siparişi üzerine Floransa'da Bertoldo di Giovanni'nin elinden çıkan bir madalyonun arkasında ise, sanatçı sarıklı ve sakallı II. Mehmed'in zaferini *all' antica* kutlayarak, onu ağızlarından köpükler saçan atların çektiği bir savaş arabasının üstünde, sol elinde klasik ikonografyaya uygun olarak kanatlı Zafer figürünü sallar ve diğer elinde Yunanistan, Trabzon ve Asya'yı temsil eden taç giymiş üç çıplak ve zincirli kadını tutar halde tasvir etmiştir.

Bellini İstanbul'a gelir gelmez çalışmaya başladı. Babası Jacopo'dan kalan (ve bugün Louvre'da bulunan) iki resim defterini sultana armağan ettiği (veya sattığı) söylenir. Ayrıca Mehmed'in ona elinde olandan –kuşkusuz bir Bizans ikonası– daha güzel bir *Çocuklu Meryem* tablosu sipariş ettiği de belirtilir. Son bir iddia da, Bellini'nin sarayın bir salonunun duvarlarını erotik resimlerle kapladığıdır. Aslında bu resimler belki de Batı Rönesansı'nda çokça görülen şölen ve şenlik görüntülerinden ibaretti. Ayrıca Batı, Venedikli ressamın Doğu'da geçirdiği günler hakkında hayaller kurmaktan çok hoşlanıyordu. Buna uygun düşen erotizmin yanına zorunlu dehşet imgesi de eklendi: Padişahın, Aziz Vaftizci Yahya'nın başını tasvir ederken model olarak kullanması için Bellini'ye bir sürü "taze kesilmiş" kelle armağan ettiği öne sürüldü!

Londra'daki National Gallery'de bulunan II. Mehmed portresi, tablonun altında ve solunda yer alan yazının da doğruladığı gibi, 25 Kasım 1480'de tamamlandı. Sultan, başında büyük bir beyaz sarıkla, dörtte üçlük bir açıyla büst olarak tasvir edilmiştir. Omuzlarındaki kahverengi kürk etolün arasından, kırmızı bir kaftan giydiği görülmektedir. İzleyiciden nakışlı bir kumaşla kaplanmış bir korkuluk ile ayrılan figür, bir Roma zafer takını veya Topkapı Sarayı'nın iç avlusunun giriş kapısı olan Bâbü's-saade'yi çağrıştıran mermer bir kemerin altına yerleştirilmiştir. Koyu renkli fonun üstünde, kemerin her iki yanında ilginç bir şekilde havada asılı gibi duran üçer yaldızlı taç yer almakta, bir yedinci taç da korkuluğu kaplayan zengin nakışlı halı üzerinde bulunmaktadır. Bu yedi taç ya hükümdarın otoritesi altında birleştirilmiş krallıkları ya da bir bayrak direğine asılarak imparatorluk sancağını oluşturan yedi tuğu simgelemektedir. Halının üzerindeki değerli taşlardan yapılmış dört çiçek de Osmanoğulları tarafından ele geçirilen cihan hâkimiyetini temsil etmektedir: iki kıta ve iki deniz,

Karadeniz ve Akdeniz. Bugün kısmen silinmiş durumdaki alt yazı da bunu doğrulamaktadır: II. Mehmed *Victor orbis*, "cihan fatihi" olarak anılmaktadır.

Bellini, Osmanlı sarayında geçirdiği on altı ay boyunca sadece bu prestijli siparişlerle uğraşmadı. Bol bol çizim yaptı: sokaktaki adamlar, yeniçeriler, Yunan kadınları, Arnavutlar. Ülkesine döndüğünde, bu çizimler gerek onun atölyesinde gerekse Doğu'dan büyülenen meslektaşları tarafından Türk modelleri olarak kullanıldı. Padişahın tebaasının henüz yeterince bilinmeyen imgeleri Batı Avrupa'ya böyle yayıldı. Siena Katedrali'ndeki Piccolomini Kütüphanesi'nin fresklerini yapan Pinturicchio, *II. Pius'un Ancona'ya gelişi* bölümünde sarıklı bir Şarklıyı çizmek için, ayakta ve cepheden çizilmiş Türk deseninden daha iyi bir başvuru kaynağı bulabilir miydi? Gentile ve Giovanni Bellini kardeşlerin işbirliğinin ürünü olan *Aziz Markos'un İskenderiye Vaazı* adlı dev tuvalde, İskenderiyelilerin resimleri, Bellini tarafından çeyrek yüzyıl önce İstanbul'da çizilmiş İstanbulluların desenlerinden esinlenmişti.[9]

Gentile Bellini tarafından yapılan Fatih Sultan Mehmed portresi İstanbul'da da yankı buldu. *Bir gülü koklayan II. Mehmed* minyatürü bunu kanıtlamaktadır.[10] Padişah, sarayındaki sanatçıların önüne Venedikli ressamla boy ölçüşmek veya onu geçmek gibi bir sınav mı koymuştu? Bu minyatürün yapımı, kimliği etrafındaki esrar perdesi hâlâ tam dağılmayan Sinan Bey adında birine verilmişti: Diğer isimlerinden "saatçinin oğlu" anlamına gelen biri, bir Türk'ten ziyade dönme bir Fransız'ın söz konusu olduğunu düşündürmektedir. "Çetr-i hümayun emini" unvanıyla saraya bağlı olduğu için, sultanla doğrudan iletişim kurabilme olanağına sahipti. Yaptığı eser gerçi Bellini'nin portresinden farklıdır; sanatçı sultanın yüz hatlarını ve sarığını Bellini'nin tablosundan kopya etmiştir ve giysinin kıvrımlarını Osmanlı geleneklerine göre yapmamış, Batı tarzından esinlenmiştir. Bu nedenle bu minyatür sadece Venedikli ressamın portresine değil, Topkapı'ya diplomatik armağan olarak getirilen doç portrelerine de yakındır. Demek ki Fatih Sultan Mehmed saltanatının sonuna kadar kültürleri birleştirmekten zevk almıştır.

Fatih hayatı boyunca sanata gerçek bir tutku duymuştu: Fars minyatürleri, çizim –Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde onun çocukken yaptığı çizimlerin bulunduğu alıştırma defteri hâlâ saklanmaktadır–, madalyon biçiminde portre veya Batı tarzında resim. Bu merak, çevresindeki, başını büyük oğlunun çektiği tutu-

cuları rahatsız etmiş, hatta dehşete düşürmüştü. Onun 1481'de, belki de zehirlenerek ölmesinin ardından, "Veli" diye anılan halefi II. Bayezid (h. 1481-1512), babasının o kadar düşkün olduğu İtalyan tablolarını derhal Kapalıçarşı'da sattırmıştı. Bellini'nin tablosunu, Doğu Akdeniz'de ticaret yapan Venedikli tüccarlar satın aldı. Böylece eser Venedik'e döndü. Bununla birlikte, eser Osmanlı sarayında çok kısa bir süre kalmış olsa da, orada portre geleneğinin temellerini attı.

Sanat meraklısı sultanın, Venedikli misafirine gösterdiği yakınlık da ayıplanmıştı. Gerçekten de bir Müslüman hükümdar ile yabancı bir sanatçı arasındaki olağandışı bir yakınlık söz konusuydu. Bu nedenle Fatih öldükten sonra saray teşrifat usullerinde bundan böyle bir gayrimüslimin padişahın yakını olması yasaklandı. II. Mehmed bu suçlamayı duysa çok memnun olurdu: Venedikli ressam sayesinde örnek aldığı Büyük İskender seviyesine yükselmişti. Bellini onun Apelles'i olmuştu.

Antikçağ'dan alınan dersler

Venedikli gözlemciler tarafından aydınlatılan Batı kamuoyu sonunda II. Mehmed'in eklektik bir kültürel anlayışı olduğunu kabul etti. Buna karşılık, Türkleri ne geçmişi ne kültürü olan, seviyesiz bir halk olarak görmekte uzun süre ayak diredi; Hıristiyanlıkta bulunduğu varsayılan erdemlere karşıtlıklarını (o dönemde buna "antipati" deniyordu) suçlamak için hiçbir fırsatı kaçırmadı. Hıristiyan püritenliğinin karşısında Osmanlı sefahati, Batı'da verilen sözün tutulmasının karşısında Doğu kalleşliği, ince zevk sahibi insanlığın karşısında barbarlık ve cehalet vardı. Rönesans dönemi İspanyol edebiyatının anonim mücevherlerinden biri olan *Türkiye Seyahati* tüm kitap boyunca diyalog içinde olan üç arkadaştan birine, İstanbul'da "eski taşları sevmeyen Türklerin her şeyi bozup yıktıkları"nı söylettirir. İstanbul'da görevli olan bir Felemenk diplomat daha da ileri gider: "Türkler, bu dünyada ölümsüzlüğü aramanın çılgınlık olduğuna inandıkları için [...], binaların ihtişamını küçümsemeyi âdet edinmişlerdir." Rönesans döneminde Yunan ve Roma görkemini sürdüren mimari konusunda Türklerin hiçbir zevki olmadığını ileri süren birçok âlim, Türkleri antik mirasa yabancı, vahşi ve göçebe dünya içine yerleştiriyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Batılı seyyahlar, Paris, Roma veya Valladolid'de oturdukları yerden mutlak suçlamalar di-

le getiren hümanistlerin önyargılarını paylaşmıyorlardı. Mans'lı seçkin bir botanikçi olan Fransız Pierre Belon (1517-1564), 1547-1549 arasında İstanbul'da kalmış, Mısır ve Filistin'i ziyaret etmiş ve "Gözlemler"ini *Les observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie et autres pays estranges* adlı eserde kaleme almıştı. Ona göre, Türkler soylu Greko-Romen geçmişi korumuşlardı. Belon'un ilgi alanı edebiyat, felsefe veya mimari değil, âdetler, günlük jestler, basit yaşam tarzlarıydı. Genel kamuoyu yargısının aksine, "Türklerin arasında cereyan eden birçok şeyde Antikçağ etkisi hissediliyor" diye yazıyordu. İki dünya arasında kurduğu yakınlıklar bazen kof olabiliyor, âdetlere ilişkin oluşturduğu soyağacı her zaman ikna edici görünmüyordu belki, ama görüşleri yine de ilginçti. Genel olarak hor görülen ve korkulan bir halk ile yok olup gitmiş ama taklit edilen bir Antikçağ arasında köprüler kurmaya uğraşan seyyahın bu bakışı, en az gözlemlediği olgular kadar önemliydi. Pierre Belon'un saptamaları, hümanist incelemenin katı kurallara bağlı düzenine uymuyordu: Eserin sayfalarına dağılmış durumdaki bu saptamalar, daha çok "görülen şeyler" başlığına uygundu. Bu nedenle çok tatminkâr bir çeşitliliğe sahipti.[11]

Türklerin "herhangi bir iltihap durumunda veya başağrısı çektiklerinde ya da vücutlarının başka bir yeri ağrıdığında" başvurdukları dağlama uygulamasının Hippokrates tıbbından miras kaldığını ileri sürüyordu: "Yunanlar bu tedaviden bin altı yüzyıl önce söz etmişlerdi [...] ve bu tedavi Türklerde ve Araplarda öylesine devam ettirilmiştir ki, pek çoğunun alnında, şakaklarında ve uzuvlarında yanık yaraları bulunmaktadır." Zaten Türkler "oldukça iyi hekimdir." Gerçi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi hekimler daha bilgilidir, "çünkü kendi günlük dillerine çevrilmiş Yunanca, Arapça ve İbranice kitaplardan yararlanma olanağına sahiptirler." Ama, diye şerh düşer Belon, "Türklerin elinde de Aristoteles'in ve Platon'un Arapçaya ve Türkçeye çevrilmiş kitapları vardır."

Doğa bilimcinin dikkatini günlük yaşam çekmektedir. İmparatorluk sakinlerinin yaz vaktinde içtikleri suyu serinletmek için kar kullanmaları ve bu karı koruma tarzları da Galenos, Plinius ve Suetonius'un tanıklıklarının da gösterdiği gibi, "Roma'da da başvurulan bir usuldü." Padişah ise kendi kullanacağı karı, Bursa'ya hâkim olan Olympos dağından [Uludağ] toplattırıyor ve her hafta iki gemi bu karı İstanbul'a taşıyordu. "Bazı kubbeli ev-

lerde", buza karışmış kar sanki "örme bir duvar yapacakmış gibi" üst üste yığılıyordu. "Bu kar iki yıldan fazla bir süre erimeden kalıyor. Bu usul tüm Türkiye'de gözlemleniyor."

Türklerin Asya kökenli olduğunu unutarak, yemek yeme biçimlerini de Antikçağ'dan aldıklarını, "ayakkabılarını çıkarıp yere oturduklarını, böylece yiyip içtiklerini, *triclinium*'larında dirseklerinin altına yerleştirdikleri minderlere dayanan Romalılar gibi yaptıklarını" belirtiyordu. Ot ve bitki numuneleri toplamakla yetinmeyen Belon, saçları bakımlı, narin ve kadife gibi yumuşak ciltleri olan Türk kadınlarının güzelliğini de öve öve bitiremiyordu. Bu güzelliği, Latinlerde de kullanılan ve bir tür yağlı topraktan yapılmış bir merhemin dışında, Roma *thermae*'sinin mirasçısı olan hamamlara sık sık gitmelerine borçluydular. "Türk erkeklerinin ve kadınlarının sağlığı konusunda [...], hamamı sık sık kullanmalarından daha iyi bir sebep gösterilemez; bu, eski Romalılar tarafından da onaylanmış bir şeydi." Ve Columella'dan bir alıntı yapıyordu: "Günlük hazımsızlığımızı Sparta usulü banyoların sıcaklığında dağıtırız." Hiçbir Osmanlı hekimi bu reçetenin geçerliliğini inkâr edemezdi.

Onun gözünde, Türklerin fiziksel egzersizlerinin bile kaynağı Antikçağ'daydı. Erkekler ok atmada hünerliydi ve düzenli talim yapıyorlardı. Arapların aksine, çok eğri, küçük yaylar kullanıyorlardı; ama Araplar gibi, onlar da ok atmak için eldiven takmıyor, bunun yerine sağ başparmaklarını içine kaydırdıkları fildişi veya boynuzdan küçük bir halkayı kullanıyorlardı. Gözlemcimizin belirttiğine göre, bu küçük öğe, "yeni değil, çok kadim bir buluştu."

Belon'un bir diğer gözlemine göre, Türklerin sık sık başvurdukları bir eğlence de güreşti. "Güreşen adamlar, düz ve yağlı kıspetler dışında çıplak; kıspetlerin yağlı olmasının nedeni rakiplerinin kolayca tutmasını engellemek" diyordu. Bugün Edirne'de her yıl yapılan Kırkpınar Meydan Güreşleri güreş meraklılarını nasıl mest ediyorsa, seyrettiği gösterinin de gözlemcimizi aynı şekilde büyülediği anlaşılıyor. "Güreşin seyri öyle güzel ve sonucu öyle belirsiz ki, güreşçiler bazen hiçbirinin sırtı yere gelmeden bir saat tutuşsalar bile, hiç kimsenin canı sıkılmıyor" diye yazan Belon, Türkiye'deki güreş usulünün "eskiden Yunanistan ve Roma'da yapıldığı gibi" olduğunu belirterek bu spora asalet payesini de zevkle veriyordu.

Yukarıdaki gözlemler şunu gösteriyor: Hümanizma ve Rönesans çağında, başka açılardan vahşi ve gaddar olarak yargılanan halklar bile Antikçağ aracılığıyla soylu kılınıyordu. Bu hürmetkâr

geçmişin izleri silik, Antikçağ'dan alınan dersler de seçilmiş olabilir; ama yine de Türklerin de bu bakımdan dikkate alınması gereken bir karneye sahip olduklarını göstermeye yeterlidir. Birkaç Osmanlı âdeti içinde yakalandığı düşünülen antik miras, böylelikle üzerinde uzlaşmaya varılmış barbar imgesini değiştirmekte ve padişahın imparatorluğunu uygar uluslar topluluğu içine neredeyse katmaktadır.

Hümanizm ile daha az yoğrulmuş başka gözlemciler de sonunda Osmanlıların bazı erdemleri bulunduğunu teslim etmek zorunda kalmışlardır. Yoksa, kazandıkları göz kamaştırıcı askeri başarılar ve toplumlarındaki iç tutarlılık ve bütünlük nasıl açıklanabilirdi ki?

Türklere özgü erdemler

Osmanlıların gerek Balkanlar'da gerekse Doğu Akdeniz'de, gerek Macaristan'da gerekse Karadeniz'de, hem Venediklilere hem Habsburglara karşı peş peşe sıralanan zaferleri Hıristiyan âleminde kaygı ve dehşete yol açarken, aynı zamanda sultanın yenilmez ordularına karşı bir hayranlık duygusu da uyandırmıştı. Bazıları Hıristiyanların bozgunlarını Batılıların bölünmüşlüğüyle açıklarken, kimileri de bunu işlenen günahların bedeli olarak görmüş, ancak pek çok kişi düşmanın askeri vasıflarını övmüştü. Herkes tarafından ittifakla Osmanlı askerlerinin hanesine kaydedilen erdemler, yiğitlik, cesaret, disiplin, kanaatkârlık ve sabırdı. Osmanlı ordusunun vurucu gücü olan yeniçeriler antik Roma'nın lejyonerleriyle karşılaştırılıyor, böylece hayranlık ölçeği bir basamak daha yükseltilmiş oluyordu.

Pierre Belon veya Guillaume Postel gibi seyyahlar, askerlik alanındaki bu mükemmeliyetin sırrını çözmeye çalışmışlardı. Belon, Türklerin barış zamanında sürdürdükleri kanaatkâr hayatın onları daha çocuk yaşlarında ordugâhların sert yaşamına alıştırdığını belirtirken, Batılı soyluların "bir yatakta çarşafların üstünde, kuştüyü yorganlara sarınarak yatmayı ve her gün yağlı sıcak çorba yiyip, her yemekte seçkin şaraplar içmeyi alışkanlık haline getirdiklerini" vurguluyordu. Disiplin orduları güçlü kılar, gevşeklik ise bozgunları doğururdu. Postel de Hıristiyan askerlere karşı aynı sert tutumu benimsiyor, onların fazla efemine uğraşlarla geçirdikleri boş vakitlerin, kendilerini kösnül danslara bırakmayı reddeden Türklerin karşısında bir savaşçıdan beklenmesi gereken erkeksi sertliği törpülediğini ileri sürüyordu.

Düşmanın askeri değerini kabul etmek, askerin askere hakkını teslim etmesidir. Sıradışı bir durum değildir. Askeri tarih, mağlubun kendini yenen orduya hayranlığını ilan ettiği örneklerle doludur. Buna karşılık, hasmın sivil hayatta sahip olduğu erdemleri kabul etmek daha az bulunan bir davranıştır.

Türklerin hayırseverliği hayranlık vericidir, deniliyordu. Herkes tarafından kabul edilen bu erdem artık beylik bir klişe haline gelmişti. 1542'de, "Türkler hayırseverdir ve büyük hastaneler kurmuşlardır" diye yazılmıştı. Türklere karşı tavrı genelde daha olumsuz olan Nicolas de Nicolay, "En değer verdikleri şey hayırseverliktir" diye kaydetmişti. 1600'e doğru, "Bu barbarların aralarındaki en iyi ve övgüye değer husus [...] birbirleri için büyük imaretler oluşturmalarıdır" diye yineleniyordu. Gözlemcilerin içinde Guillaume Postel gibi en fazla Türksever olanlar da, tam tersine Hıristiyan âlemindeki dilenci sayısının fazlalığını hatırlatmaktan geri kalmıyorlardı. "Bu krallığın [1560'ın Fransası söz konusudur] birçok eyaletinde aşırı pahalılık yüzünden binlerce ve binlerce yoksulun açlıktan ölmesi bizi hiç utandırmıyor. [...] Oysa Anadolu'da imareti olmayan hiçbir şehir bulamazsınız."[12] Rouen'daki "açlık ve yoksulluk yüzünden bir deri bir kemik kalmış sayısız dilenci" karşısında Montaigne'in "vahşileri" nasıl utanca ve dehşete kapılmışlarsa, Venedik'te tüccar veya diplomat olarak bulunan az sayıda Türk de, Venedik sakinlerinin sefil durumdaki hemşerilerine karşı sergiledikleri umursamaz tavrı aynı şekilde suçlamışlardı.

Buna karşılık, Batılı yazarlardan Türklerin askeri ve manevi üstünlüğüne başka erdemler eklemeleri beklenemezdi. En insaflıları bile şu konuda hemfikirdi: Sultan sevgiyle değil korkuyla, despotça hüküm sürüyordu. İmparatorluktaki hiç kimse onun iradesine itaatsizlik etme cüretini gösteremezdi. Bir Venedik elçisinin kaydettiğine göre, halkının boyun eğmişliği "öyle büyük ki, sözle ifade edilemeyecek bir derecede"ydi. Machiavelli'ye göre bunun nedeni açıktı: "Padişahın tüm monarşisi bir tek efendi tarafından yönetiliyor, diğer herkes onun kölesi durumunda."[13] Kölelerden oluşan halk, despot sultan, bunlar sıklıkla paylaşılan yargılardı. Fransa'da Türk'ü konu alan trajediler –Gabriel Bounin'in *La Soltane*'ı (1561), Mairet'nin *Le Grand Solyman*'ı (1639), Georges de Scudéry'nin kız kardeşi Madeleine'in romanından esinlenerek yazdığı *Ibrahim* (1640), Desmarets'nin *Roxelane*'ı (1642), Racine'in *Bajazet*'i (1672)– sultanın zorbaca idaresinin kurbanı olan bir Türk kahramanın başına gelen belaları anlatırlar. Tiyat-

roda, uzak durulması gereken bu karşı-modeller sergilenirken, padişahın mutlak iktidarı paradoksal bir şekilde, Paris'te Jean Bodin'in (1530-1596) şahsında bir savunucu bulur.

Bodin'in hak edilmiş ünü bugün bile sürmektedir. İktisatçı, hukukçu, iblisbilimci, yargıç, Etats-Généraux'da üçüncü kesim milletvekili olan Bodin, birçok dile çevrilen eserleri o yaşarken çok satmış büyük bir Fransız hümanistidir. 1576'da yayımlanan *Les Six Livres de la République* [Cumhuriyet'in Altı Kitabı] nedeniyle, yazar bazen haksız olarak mutlak monarşinin kurucusu kabul edilir. Hükümranlık konusunda uzlaşmaz bir tutum takınan Bodin, yasalara tabi değil metbu olan hükümdara, tıpkı aile reisi olan babanın çocukları üzerinde sahip olduğu gibi, uyruklarının ölümüne ve yaşamına karar verme hakkını tanır. Bodin, tek iktidarın zorunluluğuna inandığı için de, 1553'te Mustafa'nın babası Kanuni Sultan Süleyman (h. 1520-1566) tarafından öldürtülmesini haklı bulur. Bu dram, parlak bir saltanat döneminin ilk hanedan trajedisiydi.

Osmanlı hanedanı uzun süre her türlü veraset kuralını yok saymış, sultanların soyundan gelen tüm erkeklerin tahtta meşru hak sahibi olduğunu kabul etmişti. Fatih Sultan Mehmed, bu adaylardan birinin seçilmesini sağlamak ve içsavaşlardan sakınmak için, kuşaklardır uygulanan kardeş katlini kanunlaştırmıştı. Bu durum Hıristiyan âleminde büyük bir infial yaratmış, dehşet çığlıkları yükselmişti. Racine de *Bajazet*'te bu duyguları yansıtıyordu:

> Biliyorsun sultanlarımızın alışılmış kurallarını:
> Nadiren izin verir bir ağabey kardeşlerinin mutluluğu tatmasına
> Onları kendi konumuna fazla yaklaştıran
> Bir kandan gelmenin tehlikeli onurunu yaşamalarına.

Kanuni Sultan Süleyman, saltanatının sonunda, saray entrikaları, oğullar arası rekabet, belki de kendisini devirmeyi amaçlayan bir komplo yüzünden, Şehzade Mustafa'nın öldürülmesini emretmişti. Pek çok kişiye iğrenç gelen bu cinayeti Jean Bodin kabullendi ve haklı buldu. Safevilere karşı muzaffer bir seferden dönen Mustafa, orduda öylesine övgüye boğulmuştu ki, babası kendi iktidarını tehdit edecek böyle bir şan ve şöhreti hoş göremezdi. Tahttaki hükümdarın meşruiyeti ve devletin bölünmezliği adına, şehzadenin öldürülmesi gerekli bir siyasi tedbirdi ve Bodin tarafından şöyle gerekçelendirilmişti: "Gökyüzünde tek bir Tanrı ve yeryüzünde tek bir sultan olmalıdır."

Hıristiyan âleminin Osmanlı tehdidi karşısında birleşik bir cephe oluşturamadığı biliniyor. Batılıların Türkler hakkında çizdiği tablo da tek tip değildi. Aksettirilen görüntü, korku ile merak, cazibe ve iticilik, antipati ve övgüler arasında gidilip gelindikçe bulanıyor, daha doğrusu kırılmış bir aynadaki gibi parçalanıyordu. Türk dinsizdi, ama dini "hoşgörü"ye açıktı; barbardı, ama rafine bir uygarlık yaratmıştı; despottu, ama asla tiran değildi, çünkü tiranlık tahtın gasp edilmesini gerektirirdi; efendisinin kölesiydi, ama soyluluktan çok liyakate değer veren bir toplumun üyesiydi. Türkler hakkındaki söylem sürekli değişiyordu: Bir savaş hazırlığına girilmişse, insan soyunun en kötü örneği haline geliyorlardı. Osmanlı sarayıyla iş yapma isteği ise bu önyargıları yumuşatıyordu; İstanbul'da ikamet eden yabancıların gözlemleri ise Batı Avrupa'da geliştirilen bu önyargılardan genellikle uzaktı. Onların gaddarlığından ürkülüyor, ama güçlerine ve "sağlam disiplin"lerine saygı duyuluyordu. Fatih Sultan Mehmed'den Kanuni Sultan Süleyman'a varıncaya dek, kendilerinden korkulan veya hayranlık duyulan Türkler, Hıristiyan âleminin saplantılı merak konusu olmayı sürdürdüler.

4

Önünde durulmaz bir sel mi?

Ey asrının gururu! Ey kaderin hâkimi Arnavut!
Senin ellerinden bozgunu tattı Türkler tam yirmi iki kez
Ordugâhlarının dehşeti, surlarının korkusu oldun.

Ronsard

Şayet Bizans imparatorları birer İskender Bey olsalardı, Doğu İmparatorluğu hayatta kalırdı.

Voltaire

"Her daim muzaffer"

Osmanlı fermanları bunu ilan ediyor, olgular bunu doğruluyordu: Osmanlılar zaferden zafere, fetihten ilhaka koşup duruyorlardı. Nefes almadan sürdürülen askeri seferlerin sonucunda, Balkanlar'da Sırbistan, Bosna, Hersek, Arnavutluk üzerinde hilalli sancak dalgalanıyordu. Buna paralel olarak, Fatih Sultan Mehmed'in ve onun halefi II. Bayezid'in (h. 1481-1512) orduları Karadeniz etrafına da yayılmaya başlamış ve yüzyıl daha sona ermeden bu deniz bir Türk gölü olmuştu.

Eski Bizans İmparatorluğu'nun başkentini ele geçiren Fatih kendini *basileus*'un vârisi olarak görüyordu: Doğu Akdeniz onun olmalıydı. Çanakkale Boğazı'na yakın adalar, sonra şanlı ve uyuklayan Atina şehri düştü. Atina'nın Parthenon'a yerleştirilmiş Bakire Meryem Kilisesi camiye dönüştürüldü. Mora da ele geçirilince, kıta Yunanistanı'nın fethi tamamlandı.

Dalmaçya kıyılarından Ege kıyılarına kadar düzenli aralıklarla serpiştirilmiş adaların sahibi durumundaki Venedik de kendini Osmanlı'nın pençesinden kurtaramadı. Türkler Venedik'in elindeki Negreponte (Euboia; Eğriboz Adası) ile Adriyatik girişindeki Valona'yı [Avlonya], Mora'nın en güneyindeki "Cumhuriyet'in iki gözü" adı verilmiş Modona ile Corona'yı teker teker aldıktan son-

ra, 1571'de de Kıbrıs'ı fethettiler. Bozkırın sert süvarileri Venedik ve Cenova ile başa çıkabilecek bir donanma kurmuşlardı.

Venedik Cumhuriyeti Ege Denizi'ni terk etmek ve Doğu Akdeniz'de Türk üstünlüğünü kabullenmek zorunda kaldı. Şaşırtıcı Venedik! İstanbul'da bir temsilci (balyos) bulundurma imtiyazını ilk elde eden ve Osmanlı sarayıyla ilk ticaret sözleşmesini imzalayan, Osmanlı İmparatorluğu ile ekonomik ilişkilerini herkese ve her şeye rağmen sürdürme kaygısından hiç vazgeçmeyen, Doğu Akdeniz'deki ticaret serbestliğini korumak için ağır haraçlar ödemeye hazır olan Venedik, ticaret alanında şefaat dilendikleri tarafından düzenli olarak soyuluyordu. İsa'nın Göğe Yükselişi yortusundaki geleneksel merasimde, *Bucentaure*'a binen Venedik doçu Cumhuriyet'in denizle evliliğini istediği gibi kutlamaya devam edebilirdi –*Noi ti sposiamo, o mare, in segno di vero e perpetuo dominio*–; neler olup bittiğinden haberi olanlar, bir asırda, 1463'ten 1573'e kadar yaşanan dört deniz savaşının Venedik'in Akdeniz'deki hükümranlığına son verdiğini biliyorlardı. Venedik'in sözde deniz üstünlüğüne hiç kanmayan Fransız Joachim du Bellay onlarla şöyle alay ediyordu:

> Denizle evlenmeye giden şu ihtiyar boynuzlular
> Onlar kocalık ederken, Türkler de denizle zina yapar.

Fatih Sultan Mehmed'den Kanuni Sultan Süleyman'a (h. 1520-1566) kadar uzanan süreçte, Balkan devletlerini devirip, Hıristiyanların elinden Akdeniz'deki topraklarını alıp, Mağrip kıyılarına ayak basan Osmanlı İmparatorluğu durmadan genişliyor, Türk gücü de Osmanlı devletinin başarılarını yüceltmeye yönelik resmi söylemi asla yalancı çıkarmıyordu. Reisülküttap dairesinde çalışan kâtipler, "İslam'ın zafere adanmış orduları"nı kutlayan, sultanın "zaferin damgasını taşıyan" kılıcını veya "kıvılcımlar saçan kılıcı"nı öven pohpohlayıcı formülleri bıkıp usanmadan kopya ediyorlardı. Fermanların başına vurulan tuğrada, hükümdarın adından sonra hiç değişmeyen "her daim muzaffer" ibaresi yer alıyor, yine hiç değişmeyen bir ifadeyle "soysuz kâfirleri" yendiği belirtiliyordu.

Böylesi bir retorikle şekillenen imparatorlukta padişahın ve askerlerinin yenilmezliğinden, onların kâfirlerin topraklarında sonsuza dek ilerleyeceğinden kim kuşku duyabilirdi ki?

İstanbul'daki seyyahlar, tüccarlar, diplomatlar Türk ordularını "yağmurlarla suları kabaran ve kendilerini engelleyen bentlerin

içine sızma yolu bulurlarsa gedikler açıp sonu gelmez yıkımlara neden olan sellere" benzetirken,[1] Avrupa'nın savaş alanlarından uzak bölgelerinde bile, Hıristiyanlığı tehdit eden bu ölümcül tehlikeyi kim görmezden gelebilirdi?

Gerek kendini beğenmiş fatihler, gerekse korkuya kapılmış Hıristiyanlar, hepsi aynı imgeyi üretiyorlardı: Hıristiyan âlemi üzerine bir sel gibi boşalan Osmanlı orduları. Olağan seferlerin dışında, Türklerin Batı devletlerinin sınırlarına, hatta içlerine yaptıkları akınların anlatıları da eklenince, hiç kimse sultanın ordularının yenilmezliğinden kuşku duyamıyordu. 1471'de Friuli ve Istria köylerini yağmalayıp sakinlerini kılıçtan geçiren yirmi bin Türk Venedik kapılarına dayanınca, şehir ahalisi San Marco Kilisesi'nin kubbeleri üzerine hilal yerleştirilecek veya bir sabah "horozlar Türkçe ötmeye başlayacak" diye korkudan titremişti. 1532'de V. Karl'ın (Şarlken) Alpler'deki eyaleti Styria bir ay boyunca Kanuni'nin askerlerinin yıkımına maruz kaldı; söylendiğine göre keşif kuvvetleri gözlerini karartıp Liechtenstein'daki Vaduz Şatosu'nun yakınlarına kadar gelmişlerdi. Herkesin gözünde, Hıristiyanlığı silip süpürmeye hazır bir Osmanlı seli imgesi canlanıyordu.

Zafer duyuruları başarıları şişiriyor, kurbanların telaşı tehlikeyi büyütüyordu. Yine de Osmanlı zaferlerinin peş peşe sıralandığı bir yüzyıl boyunca, Türkler sürekli ilerleme kaydetmemişlerdi. Sirius'tan bakıldığında, ilerleme med cezir görüntüsündeydi; XV. ve XVI. yüzyıllarda Balkanlar ölçeğinde ele alındığında, kâh yavaşlıyor kâh geriliyor, direnişlerle karşılaşıyor, zaman zaman da tereddütler yaşıyordu.

Hıristiyan kahramanlar: Belgrad savunucusu

Padişahın ordusu, Victor Hugo'nun sözleriyle, "yürüyen bir kuvvet" olmakla birlikte, zaman zaman yürüyüşünü yavaşlatan, ilerlemesini durduran, fetih planlarını bozan Hıristiyan komutanlarla karşılaşıyordu. Ne yapacağını şaşırmış Hıristiyan âleminin gözünde bu adamlar kahramandı, onlar İsa'nın askerleri, kurtarıcılardı. Daha hayattayken edindikleri ün yüzyıllar boyunca büyümüş, efsane ile gerçeğin iç içe geçtiği kahramanlıklarla beslenmiş, övücü karakter özellikleriyle desteklenmişti.

János Hunyadi'nin (1407-1456) adı Belgrad kuşatmasıyla özdeşleşmiş, Türkler bu kuşatmayı 1456'da, İstanbul'un fethinden üç yıl sonra kaldırmak zorunda kalmışlardı. Ama bu şanlı başa-

rı, Hunyadi'nin daha önce Türk ilerleyişini engellemek için sergilediği çabaları da silmemelidir. Sırplar yenilmiş, Bosna, Eflâk ve Boğdan vassal ülke haline getirilmişti; geriye yeniçerilerin karşısında durabilecek sadece Macaristan kalmıştı. Hunyadi, kral naibi olarak, Aziz Istvan'ın tacına[2] hizmet etme olanaklarına sahipti: Komuta yeteneği ve uzun bir askerlik tecrübesi vardı; Kral Sigismund'dan Milano'daki Visconti'lere varıncaya dek birçok yerel senyörün hizmetinde paralı asker olarak çalışmış, hepsi de onun hizmetlerini cömertçe ödüllendirmişlerdi. Asker toplamak ve çeşitli ittifaklar kurmak için şart olan muazzam bir servete sahipti –Macaristan'ın en zengin toprak sahibiydi; kendisine olağanüstü yetkiler verilmesini sağlayan devlet adamı vasıflarını da haizdi. O dönemde yaşayanlar, efsanevi bir cesaretle birleşen bu kadar çok kozun olsa olsa bir hükümdara ait olabileceğini düşünüyorlardı. János Hunyadi kendi başarıları sonucunda unvan kazanmış bir küçük soylu olmasına rağmen, ona baba olarak Kral Sigismund'u yakıştırmışlardı.

Hunyadi, 1441 ve 1442'de Türklere karşı başarılar kazandı. Sonraki iki yıl boyunca onlara karşı "uzun bir sefer" yürüttü, düşmanla yaptığı düzenli bir savaşı kazandı, düşman topraklarının iki bin kilometre kadar içine girdi, tek bir muharebe kaybetmeden Macaristan'a döndü. Kuşkusuz sultan karşısında nihai bir zafer kazandığını iddia edemezdi, ama onun başarıları Hıristiyan âlemini yeniden umutlandırmıştı. İyi savaştığı Varna bozgununa (1444) ve 1448'de II. Murad karşısında aldığı kişisel yenilgiye rağmen, hiç sarsılmayan savaş enerjisi sayesinde artık herkes Türklerin yenilmez olmadıklarını kabul edebiliyordu.

Hatta 1456'da, Belgrad'da Türklerin pekâlâ mağlup edilebileceklerini Hıristiyan âlemine gösterdi. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'da kısa süre önce kazandığı zaferin coşkusuyla, Macaristan'a saldırmaya ve Sava ile Tuna'nın birleştiği noktadaki Belgrad kalesini almaya hazırlanıyordu. Burası Macar ovasının kilit noktasıydı. Sultan önemli olanakları seferber etmiş, büyük bir ordu ve güçlü bir topçu kuvveti toplamış (topçu 1453'te belirleyici olmuştu), kuşatma makineleri yaptırmış ve iki yüz gemiden oluşan bir filoyu Tuna'ya sevk etmişti. Böylesi bir üstünlük Hunyadi kadar kararlı olmayan rakiplerin cesaretini kırabilirdi. Kuşatma başlamadan önce, Hunyadi kaleye beş bin paralı asker sokmayı başardı ve mevcudu on bini geçmeyen bir yardım ordusu topladı: Dönemin tanıklarından biri, "Macar senyörler derin bir tembellik uykusuna dalmışlardı ve tehlikedeki kaleye hiç-

bir yardımda bulunmadılar" diye hayıflanıyordu.[3]

Buna karşılık, Giovanni da Capistrano adında meşhur bir Fransisken vaiz tarafından yüreklendirilen bölgenin köylüleri ve zanaatkârları savunmacılara katıldılar. Bu kalabalık, ama tecrübesiz "Haçlılar" kendi topraklarını savundukları için iyice amansız bir biçimde savaşacaklardı. Capistrano vaazlarını Latince vermesine rağmen onların cesaretini tetikliyordu. Papa yardıma bir Hıristiyan ordusu gönderemedi, bunun yerine Hıristiyanlara çalıştıkları yerde öğle vakti çanlar çalınca Bakire Meryem onuruna yeni bir dua etmelerini bildirdi: Gün ortasında söylenen Angelus duası böyle doğdu.

Surlarda açılan gedikler, Tuna üzerindeki savaş ve Türk toplarının Hıristiyanlar tarafından ele geçirilmesi çatışmanın seyrini belirledi. Osmanlı ordusu bozguna uğradı, otuz bin Türk askeri öldürüldü ve Türkler tüm toplarını terk ederek çekildiler. Belgrad, "İslam'ın zafere adanmış orduları"na direnmiş, Hıristiyan kalmıştı.

İstanbul'da bu mağlubiyetin acısı yaşanırken, Hıristiyan âlemi ayinlerle, rölikler taşıyarak ve sevinç ateşleri yakarak zaferi kutluyordu. Belgrad savunması Osmanlıların ilk büyük yenilgisi olduğu için, Hıristiyanların gözünde büyük bir değere sahipti: Olağanüstü diye değerlendirilen bu zaferin Balkanlar'ın geri alınması sürecini başlatacağından herkes emindi ve Konstantinopolis'in bile geri alınabileceği umudu yeşermişti. Hunyadi intikam vaktinin geldiği düşüncesindeydi. Ama birkaç gün sonra vebadan ölünce bu hayalleri gerçekleşmedi. Çağdaşları ise kendi hayallerini terk etmediler: Tanrı'nın isteği olan zafer, Osmanoğullarının sonunun başlangıcı olacaktı.

Macarlar, yurttaşlarının başarıları sayesinde, XV. yüzyılın ortasından itibaren üstün bir görevle yükümlü oldukları, Hıristiyanlığı Türklere karşı savunma işinin onlara düştüğü kanısına vardılar. Hunyadi'nin zaferleri Avrupa'nın her yerinde şenliklere neden oldu. Macaristan'dan epey uzak olan Burgonya sarayında bile Hunyadi, kendisini "beyaz şövalye" kisvesinde hüküm süren dük modeli olarak sunan bir kronikçi bulmuştu. Öldüğünde mezar taşına şu yazıldı: "Dünyanın ışığı söndü."

Hunyadi'nin başarıları Osmanlıların yayılmasını durdurmadı, ama Macaristan'ın istilasını yetmiş yıl geciktirdi. II. Pius adıyla papa olacak kardinal, komutanın erdemlerini doğru bir şekilde tarif etti: "Macarlara, Türklerin karşısına dikilip onları kırmayı ve yenmeyi öğretti."

Bugün Macaristan dışında János Hunyadi'nin adını bilen yoktur,

ama Hıristiyanlık 1690'da, Osmanlılar Viyana önünde bozguna uğradıktan yedi yıl sonra aziz mertebesine yükseltilen meşhur Fransisken vaizin hatırasını korumuştur. Viyana'daki St. Stephan Katedrali'nin dibinde Belgrad savunucusu Aziz Giovanni da Capistrano'nun barok stildeki heykeli hâlâ dikili durmakta, Haçlı bayrağının sopasıyla Türkleri yere seren aziz görülmektedir. 1456'daki Belgrad direnişini 1683'te Habsburgların başkentinin savunulmasıyla birleştiren bu eser, Hunyadi'nin kahramanlıklarının önemini ve Fransisken vaizin kutsal belagat gücünü, Hıristiyanlığın Türklere karşı verdiği mücadelenin ilk aşaması olarak vurgulamaktadır.

Arnavutluk'un babası: İskender Bey

Rönesans'tan Romantik çağa kadar Avrupa edebiyatı kesintisiz bir şekilde İskender Bey'in, gerçek adıyla Gjergj Kastrioti'nin (1405-1468) askeri başarılarına övgüler düzdüğüne göre, Osmanlı fetihleri önüne geçilmez bir sele benzetilemez. İskender Bey'in hayatı istilacıya karşı direnişin simgesi haline gelmiştir. XIV. yüzyıl sonundan itibaren Arnavutluk'un büyük bölümü Türkler tarafından işgal edilmişti. Güney Arnavutluk ilhak edilirken, kuzeydeki küçük beyler sultanın vassalları olmuşlardı. Gjergj Kastrioti'nin babası da onlardan biriydi. Sadakatinin teminatı olarak oğlunu padişahın sarayına rehin göndermek zorunda kalmıştı. Müslüman olan delikanlı Edirne Enderun Mektebi'nde seçkin bir eğitim görmüş, burada kendisine İskender Bey ismi verilmiş, bu isim Avrupa dillerinde bozularak Skanderberg haline gelmişti. Bu yetenekli dönme, sultanın güvenini kazanarak kendi memleketinde idareciliğe atandı ve oraya dönüp yerleşti. Osmanlı devleti yerel ileri gelenleri kendine bağlayıp, Müslüman yaptıktan sonra imparatorluğun hizmetine sokmaya uğraşıyordu.

İskender Bey, Arnavutluk'a döndükten sonra bir kapıkulu olarak yaşlanmadı. 1443'te biatını inkâr etti, Osmanlı davasını terk etti, yeniden Katolik oldu ve dağa çıkarak direnişe geçti. 28 Kasım 1443'te Kruja şehrini (Tiran'ın kuzeyinde) ele geçirip bu şehrin kalesinin burçlarına ailesinin armasını taşıyan bir bayrak dikti. Böylece ayrılık mücadelesine parlak bir sayfa ile başladı. Savaş alanlarında gösterdiği kahramanlıklar, yiğitliği ve karizması sayesinde çok geçmeden Kartallar ülkesinde hilalin varlığını reddeden tüm yerel beyler tarafından "şef" olarak kabul edildi. İskender Bey yirmi beş yıl boyunca Arnavut direnişini şahsında temsil etti, tüm Osmanlı saldırılarını püskürttü ve böylece efsa-

nesini inşa etti. Başkenti yaptığı Kruja'yı [Akçahisar] bizzat kuşatmaya gelen sultana üç kez kafa tutmayı başardı. Hayatını hiç yenilgi yüzü görmeden tamamladı.

Hıristiyanlık kahramanını bulmuştu. Papa onu "İsa Mesih'in meşalecisi" olarak adlandırdı. Macaristan, Napoli kralı ve Venedik ona yardım ve destek sözü verdiler. İskender Bey umudu temsil ediyordu. Ancak 1468'de hastalanıp ölünce, Osmanlılar Arnavut kalelerinin denetimini yeniden ele geçirebildiler. O zaman Arnavutluk dört yüzyıl boyunca bağımsızlığını yitirdi. Aile armasının bulunduğu bayrak daha sonraları bağımsız Arnavutluk'un bayrağına dönüşecek ve 28 Kasım tarihi ulusal bayram olarak kutlanacaktı; İskender Bey'in destanı artık eksiksiz bir şekilde tamamlanmıştı. Bu mit büyüyerek sürecekti.

Aradan bir asır geçmemişti ki, Jacques de Lavardin adında bir Fransız onun tarihini yazdı (1576) ve bu kitap daha sonra defalarca basıldı. Ronsard, İnebahtı'daki Hıristiyan zaferinden beş yıl sonra kaleme alınmış ve Osmanlı fethini durduran darbeleri hatırlatan bu yaşamöyküsünü takdir etmişti. İskender Bey için açtığı parantezde onun hatırasını koruma erdemini göstermiş olan yazarı da saygıyla anıyordu:

> Ölmüş olacaktın buna rağmen, kader yutmuş olacaktı seni,
> Eğer âlim Lavardin'in bilgece emeği
> Ölümüne direnip, yeniden kazanmış olmasaydı zaferlerini.

Montaigne *Denemeler*'de, Arnavut kahramandan söz eder; Protestan şair Agrippa d'Aubigné, İskender Bey için ateşli dizeler döktürür:

> Sayısız çatışma, sayısız başarı, şan
> Herkes okuyabilir bunları, ama hiç kimse inanamaz okuduklarına.

O dönemin İspanyol yazarları da geri kalmaz; XVII. yüzyılın Fransız romanları âlimlerin yazıp durdukları İskender'in öyküsünden esinlenirler. Aydınlanma çağında Voltaire *Essai sur les moeurs*'ün *[Töreler Üstüne Deneme]* bir bölümünü ona ayırır ve Houdar de La Motte, onun destanından trajik olmaktan çok, uçarılığa yaslanan bir libretto çıkarır. XIX. yüzyılda –İstanbul'dan giderek bağımsızlaşma yüzyılı– Arnavut ulusal belleği çıkardığı en büyük adamı sürekli olarak yüceltir. Bugün bile İskender Bey'in anısı İsmail Kadare tarafından sürdürülmekte, *Les Tambours de*

la pluie (*Yağmur Davulları*) adlı romanda sultan ile kalesini savunan İskender Bey karşı karşıya konulmaktadır.

Sayısız şiir, heykel ve portreye konu olan, Arnavutluk dışında, hiç yenilgiye uğramamış bu direnişçiyi Avrupa da, modern zamanların ilk Haçlısı haline getirmiştir.[4]

Kazıklı Voyvoda: Katolikliğin savunucusu

Tepes (Kazıklı) diye bilinen Vlad Dracul (1430-1476) kötü bir üne sahiptir. Bunun nedeni, lakabından çok, İrlandalı yazar Bram Stocker'ın onu bir vampire dönüştürdüğü ve Murnau'dan (*Nosferatu*, 1922) Coppola'ya (*Dracula*, 1992) kadar birçok sinemacı tarafından beyazperdeye taşınan romandır. Ama Eflâk'ın bu enerjik Hıristiyan hükümdarının Türklere karşı savaştığı ve Fatih Sultan Mehmed'i yendiği unutulmaktadır.[5]

Sultana bağlı voyvodalardan birinin oğlu olan Vlad, tıpkı İskender Bey gibi, rehin olarak Osmanlı sarayına gönderilmişti. 1456'da kendisi voyvoda oldu; artık Osmanlı devletine ödenmesi gereken haracı o götürecekti. Ama Vlad asi bir vassaldı, 1459'da haracı ödemeyi ve Erdel'i yağmalamaya her zaman istekli olan Türklerin geçişine izin vermeyi reddetti. Sabırlı davranan sultan onu yola getirmek için önce bir heyet gönderdi, ama Osmanlı diplomatları bir daha asla Boğaziçi kıyılarına geri dönemediler: Vlad, saray pencerelerinin önünde onları kazığa oturtmuştu.

Türklerin misillemesini beklemeyen Eflâk voyvodası derhal 1462'de Osmanlı Bulgaristanı'nı işgal etti. Osmanlı devletinin peş peşe zaferlerle 1459'da Smederevo'yu [Semendire] aldıktan sonra tüm Sırbistan'ı ilhak ettiği, 1460'taki Mora seferiyle Yunanistan'ın fethini tamamladığı, ertesi yıl Karadeniz kıyısındaki minik Trabzon Rum İmparatorluğu'ndan geriye kalanları ele geçirdiği bir sırada, böyle bir adım atmak çılgınlık değil miydi? Sultanın orduları zafer üstüne zafer kazanırken Eflâk voyvodası İstanbul'a meydan okuyordu. Yıkıcılık konusunda kendini aşmıştı. Yaklaşık sekiz yüz kilometrelik bir mesafe boyunca akınları dehşet saçtı: Osmanlıları etkilemek, akıncı menzillerini tahrip etmek, Bulgaristan'ı bir çöle çevirmek söz konusuydu. Vlad, zaferlerini duyurduğu bildirilerde titiz bir muhasebeci gibi, öldürdüğü "23.883" kişiyi yerleşimlere göre tasnif ederken, "evlerinde diri diri yakılanları veya kelleleri subaylarımıza gösterilmeyenleri ise saymıyoruz" diye ekliyordu. Bu dehşet olaylarının bir sebebi vardı: En azından Vlad böyle iddia ediyor ve "tüm Hıristiyanlığın

korunması ve Katolik inancının sağlamlaştırılması" adına bunları yaptıklarını söylüyordu. Bu başarılar İtalya'da haber alınınca Roma ve Venedik, böylesine etkili bir Türk düşmanına para yardımı yapmaya karar verdiler.

"Her daim muzaffer" Fatih Sultan Mehmed, böyle bir cüreti cezasız bırakamazdı. Ordusu Tuna'yı aştı ve haini cezalandırmak üzere Eflâk ovasına girdi. Düzenli savaşa girmek istemeyen Vlad, cüretkâr bir hamle denedi. 17 Haziran 1462'yi 18 Haziran'a bağlayan gece Türk ordugâhına sürpriz bir baskın düzenledi. Sultanın askerleri öyle kalabalıktı ki böyle bir harekâtın başarılı olma şansı yoktu. Ama Vlad adamlarını tam anlamıyla ateşlemişti: "Ölümü düşünen peşimden gelmesin, burada kalsın." Amaç sultanı ve danışmanlarını öldürmekti. Katı bir disiplinle yönettiği askerlerinin çok yırtıcı bir şekilde dövüşmelerine rağmen bunu başaramadı. Orada bulunan Moskova prensinin elçisi olaya tanıklık etmişti: "Kendisiyle birlikte muharebeden dönenleri bizzat inceledi. Yarası göğsünde olanları ödüllendirdi ve şövalye yaptı. Ama sırtından yaralanmış olanların kazığa oturtulmasını emretti ve her birine şöyle dedi: 'Sen erkek değil kadınsın!' "

Bu gece baskınıyla fazla sarsılmayan Fatih'in ordusu Vlad'ın kendisine ikametgâh olarak seçtiği Targovitsa'ya doğru düzenli saflar halinde ilerledi. Şehre birkaç kilometre kala sultan tam bir dehşet manzarasıyla karşılaştı: Üç kilometre uzunluğunda ve bir kilometre genişliğinde bir alanda tam anlamıyla bir kazık ormanı uzanıyordu; bu kazıklara esir edilmiş yaklaşık yirmi bin Türk oturtulmuştu. "Annelerine bağlanıp kazıklara oturtulmuş küçük çocuklar da vardı ve göğüs kafeslerinin içine kuşlar yuvalanmıştı." Bu korkunç manzara, aslında düşmanlarını maruz bıraktıkları çok çeşitli vahşet sahnelerine –kellelerden oluşmuş piramitler veya diri diri deri yüzme– alışkın olan Osmanlıları bile etkiledi. Yeniçeriler yöreyi yağmalamak ve yakıp yıkmakla yetindiler, kale olmadığı için uzun süreli bir işgale girişemiyorlardı. Ama düzenli bir savaşa girilemeyince ne Vlad'ı ele geçirebildiler, ne de ordusunu yenebildiler. Fatih Sultan Mehmed'in seksen bin asker kaldırıldığı için çok pahalıya mal olan seferi basit bir misilleme saldırısına indirgenmiş ve bunun acısını sadece Eflâk şehirleri ve kasabaları çekmişti. Sultan, Tuna ağzındaki Kilia limanını bile ele geçirmeyi başaramadı.

Ama talih Kazıklı Voyvoda'ya da gülmüyordu. Aynı yılın kasım ayında Macaristan Kralı Matyas Corvinus tarafından esir alındı ve Corvinus bu hareketini haklı çıkarmak için Vlad'ın gerçek veya sözde kötülüklerini Hıristiyan devletler nezdinde yaydı. Böyle-

ce Avrupa onun işlediği suçların öyküsünü öğrendi ve Macar hükümdarın propagandası tarafından kandırılmış olabileceği aklına bile gelmedi. Türklerle defalarca savaşmış Eflâk voyvodasının karanlık efsanesi matbaanın da yardımıyla Rusya'ya kadar yayıldı. Ama Matyas Corvinus, Avusturya'ya yönelik emellerini gerçekleştirmek için Osmanlılarla mücadeleden vazgeçmiş ve onlara karşı her türlü askeri seferi kesme kararı almıştı: Bu nedenle Vlad'ı durdurması gerekiyordu.

On üç yıl sonra, Matyas Corvinus yeniden Osmanlılarla çatışmaya girdiğinde tutsağını serbest bıraktı, ona asker ve para verip kendi hizmetine aldı. Eflâk'taki tahtına bir daha oturamayan, ama fazla da kinci olmayan Vlad önce Bosna, ardından da Boğdan'da Türklerin karşısına çıkarak yeniden Hıristiyanlığın çıkarları uğruna çalıştı, 1476'da da savaşta öldü. Boynu vuruldu ve tahnitlenip içi Türk âdetlerine göre pamukla doldurulan kafa derisi Fatih Sultan Mehmed'e götürüldü ve önce sarayın duvarları üzerinde teşhir edildi, daha sonra da bir mızrağın ucuna takılarak imparatorluğun tüm şehirlerinde sokaklarda dolaştırıldı.

Günümüz imgeleminde hâlâ kötülüğün tecessümü olarak görülen bu kişiliğin ömrü bu şekilde sona erdi. Ama onu kahraman diye görenler de olmuş, Romanya'nın tıpkı komşusu Macaristan gibi Hıristiyanlığın kalkanı olma iddiasını desteklemek üzere kullanılmıştı. Mitleri inceleyen Rumen tarihçi Mircea Eliade bunu 1943 yılında lafı hiç dolandırmadan açıklamıştı: "Romanya'nın Hıristiyan Batı'nın kalesi olarak tarihsel bir misyona sahip olduğu fikri tüm büyük Rumen prenslerin bilincinde alttan alta varlığını korumuştur."[6] Vlad, Romanya'da büyük tarihsel şahsiyetler arayışına giren komünist yöneticilerin de ilgi odağı olmuştu. Onun, kanlı maceraları 1897'de Bram Stoker tarafından anlatılmış bir vampirler prensi olarak gösterilmesini yasakladıkları gibi, Vlad'ı ülkeyi Türklere karşı korumuş bir ulusal kahraman olarak da sundular. Başkan Çavuşesku voyvodanın gaddarlığını kuşkusuz kabul ediyor, ama adaletin hizmetinde kullanıldığını ileri sürerek bu gaddarlığı fazla önemsemiyordu. Bu nedenle Vlad'ın portresi posta pulları üzerinde yer almıştı ve yabancı turistler için bir "Dracula Turu" düzenleniyordu.

Eflâk ve Boğdan, haraç ödeyen eyaletler

Tarih haritaları bazen aldatıcı olabilir. Merkezi iktidara bağımlılık dereceleri birbirinden farklı olan eyaletleri, imparatorlukta ay-

nı statüye sahipmiş gibi gösterirler. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman devrindeki Osmanlı İmparatorluğu haritası, hem ilhak edilmiş toprakları hem de sadece vassal yapılmış ülkeleri aynıymış gibi gösterir. Bu ayrım fetih olgusunu görmezden gelmez, sadece İstanbul'a itaat şeklindeki farklılıkların altını çizer. Nasıl ki Türklerin ilerleyişi önüne geçilmez bir sel biçimini almamışsa, Osmanlı hâkimiyeti de her şeyi düzleyen bir silindir gibi olmamıştır.

Vassallaştırmak Türkler için bir diğer fetih yöntemiydi. Kuşkusuz bu yöntem de, özenle hazırlanmış askeri seferlerin, düzenli savaşların, metodik kuşatmaların bir sonucu olarak ortaya çıkıyordu. Ama vassallaştırılmış ülkelerin toprakları işgal edilmiyor, mutlak bir ilhak gerçekleşmiyordu; bu yöntemde ülkeye kesin biçimde girip yerleşen askeri birlikler, Türk kadılar ve idarecilerden oluşan bir ağın kurulması gibi olgular yoktu. Bazen vassallaşmanın ardından ilhak ve imparatorluk bünyesine katılma da gelebiliyordu. Bulgaristan'daki –başkenti Tırnova ve başkenti Vidin olan– iki küçük satraplığın başına bu gelmiş, her ikisi de önce vassallaştırılmış, otuz yıl kadar sonra da ilhak edilip imparatorluk sancaklarına dönüştürülmüşlerdi. Sırp prenslikleri de aynı kaderi paylaştı: Önce vassal haline getirildiler, 1459'da da ilhak edildiler.[7]

Ama vassal konumuna sokulsalar da böyle kalan ve hiç ilhak edilmeyen ülkeler de vardı. Aşağı Tuna'nın kuzeyindeki büyük bir ova olan Eflâk ve Karpatlar'ın doğusunda kalan Boğdan bunlardandı. 1395'te Sultan Bayezid Tuna'yı ilk kez geçerek Eflâk prensini yenmişti. Prens tahtını kurtarmış, ama sultanın vassalı olduğunu ilan etmişti. 1456'da sıra Boğdan prensine geldi. Her iki ülke de altın sikke cinsinden belirlenen yıllık bir haraç ödemeye mecbur bırakıldı. Haraç her yıl yeniden belirleniyor, tahta çıkan her yeni prensle birlikte yapılması gereken bağışlar, yeni bir veziriazamın atanmasıyla birlikte yollanması âdet olan bahşişler ve armağanlarla ağırlaşıyordu. Bunlara zorunlu olarak ve bedava gönderilen tarım ürünleri (tahıl, hayvan postu, tuz, büyük ve küçükbaş hayvan), askeri birlik tahsisi ve Osmanlı devletinin dış politikasının çizgisinden ayrılmama gibi yükümlülükler ekleniyordu. Tüm bunlar prensin ailesinden seçilen rehinelerin İstanbul'a gönderilmesi yoluyla teminat altına alınıyordu.

İster voyvoda, ister *hospodar* adını alsın, prens, "ülke meclisi" adıyla toplanan yerel soyluların belirlediği, hükümran bir kişilikti. Yeni prensi (voyvodayı) atama imtiyazını elinde tutan sultan, soyluların tercihini uysal bir prens adayına yönlendirmek konusunda şaşmaz olanaklara sahipti. Voyvoda, yükümlülükleri yeri-

ne getiriyorsa, kâğıt üstünde kendi evinde efendi konumundaydı.

Vassallaştırılan, ama ilhak edilmeyen bu bölge imparatorlukta ortak olarak uygulanan rejimin dışında kalıyor, yani şeriata göre yönetilmiyor, camiler inşa edilmiyor, topraklarında kadılar ve sipahiler (dolayısıyla da sipahilerin geçimini sağlayan tımar sistemi) bulunmuyordu. Demek ki Osmanlı İmparatorluğu taşra idaresi bakımından yeknesak bir görüntü sergilemiyordu. İstanbul'da hüküm süren pragmatizm genellikle Osmanlı devleti hakkında ileri sürülen yekpare imgeye pek uymayan bir çeşitliliğe neden oluyordu.

Türkler Eflâk ve Boğdan'ı neden fethetmemişlerdi? Gerek XIX. yüzyılda yaşayan Rumenler, gerekse Çavuşesku döneminin komünistleri tarihsel gerçeklikleri pek umursamadan, basit ve kendi gururlarını okşayıcı bir cevap bulmuşlardı: Rumenlerin kahramanca direnişi Osmanlıların her türlü fetih olasılığını, hatta hevesini ortadan kaldırmıştı.[8]

Biz bu masallar yerine coğrafyadan çıkarılabilecek derslere kulak vermek eğilimindeyiz. Türklerin Belgrad, Budin ve Viyana yönündeki ilerleyişleri, periferide kalan bölgelerle fazla ilgilenilmemesine neden olmuştu: Eflâk ve Boğdan Osmanlı yayılmacılığını Macar ovası kadar tatmin edemezdi. İmparatorluğun hakiki ekonomik çıkarlarına yönelik anlaşılabilir kaygı da İstanbul'un bu tercihini destekler nitelikteydi: Bu iki vassal Rumen eyaleti Osmanlı hazinesine, imparatorluk sancağı olsalardı sağlayacaklarından daha fazla katkı yapıyorlardı. Türkler durmadan ağırlaştırılan haraçla "ulusun iliğini sömüren doymak bilmez sülükler"[9] gibi davranırken, Osmanlı başkentine pazarda çok düşük bir fiyattan gönderilen tahıllar Rumen eyaletlerini İstanbul'un buğday ambarı haline getiriyordu. Bu bölgede kalabalık bir orduyu atıl bırakmak, pahalı bir idare aygıtı kurmak –her ikisi de klasik ilhakın ayrılmaz unsurlarıydı– gibi tedbirlere başvurmak zorunda kalmayan sultan, böylece Eflâk ve Boğdan'ı ekonomik açıdan ve dolaylı olarak sömürürken, doğrudan idarenin getireceği masraflardan da kurtulmuş oluyordu.

Ragusa, fetihsiz gelen vassallık

Bu şehir için 1458'den itibaren Osmanlı sarayına bağımlı olduğu ve sultanın "himayesinde" olduğu söylenmiştir, ama şehir ne surlarının içinde ne de önünde bir Osmanlı askeri görmüştür, çünkü asla herhangi bir fethin hedefi olmamıştır: Ragusa (diğer

adı Dubrovnik) hiç fethedilmemesine veya işgal edilmemesine rağmen İstanbul'un hükümranlığını tanır. Bu tavır, padişaha gönüllü bir biat, darü'l-İslam'a kendiliğinden katılım mıdır? Bir kez daha, siyasi veya askeriden ziyade iktisadi bir cevapla karşı karşıya olduğumuz anlaşılmaktadır.

Adriyatik'in doğu kıyısındaki Ragusa her zaman güçlü bir devletin himayesi altında yaşamıştır: Önce Bizans, daha sonra birçok kurumunu ödünç aldığı, ama denizlerdeki başarılarını kıskandığı için Ragusa'nın bir liman olarak gelişimini engelleyen Venedik, son olarak da, Venedik'in aksine, buraya ticari vasıflarına uygun geniş bir özerklik tanıyan Macaristan. Şehir –XV. yüzyıl başında "Cumhuriyet" unvanını almıştı– çok geçmeden iki yüz gemiye kadar çıkan bir donanmaya sahip olmuş ve Balkan hinterlandıyla ticarete başlamıştı. Bu ülkelerin hükümdarları Ragusalı tüccarlara değerli imtiyazlar tanıdılar. Bulgaristan veya Sırbistan'daki Osmanlı varlığı da bu ticareti durdurmadı, çünkü papa Ragusa'nın dinsizlerle ticaret yapmasına izin verirken, sultan da Bizans çağından beri bu krallıklarda sahip olduğu imtiyazları onaylamıştı.

Türk ilerleyişinin hızlanması ve İstanbul'un fethiyle doruk noktasına çıkması yine de yeni bir durumu gündeme getirmişti. Ragusa herhangi bir fethe maruz kalmadı, ama hinterlandındaki Osmanlı ağırlığı arttı, özellikle de buraya yerleşmiş durumdaki Ragusalı tüccarların kolonilerini denetimleri altına aldılar. 1453'ten sonra Hıristiyanlardan yardım geleceğine pek inancı kalmayan, kendi savunma sisteminin yetersizliğinin de bilincinde olan Ragusa –üstelik trajik bir veba salgınının pençesindeydi– ne yapacağını bilmez haldeydi. Temkinli davranmayı alışkanlık edinmiş ve başlıca kaygısı yolları tüccarlarına açık tutmak olan Ragusa, 1458'de sultanın "himayesi"ni kabul etmeye karar verdi.

Cumhuriyet, Osmanlı devletine bağımlı olduğunu kabul etti ve o tarihte bin beş yüz altın düka olarak belirlenen haracı ödedi. Osmanlıların 1463'te Bosna'yı, 1483'te de komşu Hersek'i fethetmesi Türk baskısını artırdı ve haraç tutarı 1480'de on beş bin altın dükaya kadar yükseldi. Bu ağır bir vergi yüküydü gerçi, ama İstanbul'un tanıdığı imtiyazlı bir gümrük resmi ile telafi ediliyordu. Ragusa daha önce hiç görülmemiş bir iktisadi refaha kavuştu. 1570'e doğru ticaret hacmi yedi katına çıktı; Osmanlı Balkanları'ndaki ticaret ağı durmadan genişledi. Mısır'a, İspanya'ya, İngiltere'ye varıncaya dek, her yerde Ragusalı tüccarlarla karşılaşmak mümkündü. Vassal ama özerk bir şehir olan Ragusa, savaş zamanlarında bile Hıristiyanlık ile Türk dünyası arasındaki

aracılık rolünü eksiksiz bir biçimde yerine getiriyordu.

Eflâk ve Boğdan eyaletlerinin ardından, Ragusa Cumhuriyeti de imparatorluğun çeşitliliğini artıran bir unsurdu. Denize daracık bir cephesi olan, Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak edilmiş topraklarla kuşatılmış ve kapılarında Osmanlı askerlerinin beklediği bin kilometrekarelik küçücük bir toprak parçası, Venedik geçmişinden miras kalan kurumlarını ve yasalarını koruyordu. Sınırları içinde Osmanlı memurları bulunmuyor ve "topraklarına gelmek" isteyen "tüm uluslardan insanlara" kapılarını açık tutuyor, hatta Macaristan'a olan ve Osmanlı hükümranlığıyla çelişen eski vassallığını 1526'ya kadar korumak gibi çeşitli anlamlara gelebilecek bir lüksten bile yararlanıyordu. Ragusa adeta bir ip cambazı yeteneği sergileyerek, Venedik kendisini tehdit ettiğinde sultanı yardıma çağırmıştı, ama İstanbul sıkıntıya düştüğünde Batı ile ittifak yapmaya da hazırdı; bu arada her iki tarafa da birbirleri hakkında değerli bilgiler vermekten geri kalmıyordu. Öyle ki, sultanlar bu küçük Adriyatik cumhuriyetini imparatorluklarının bir parçası olarak görürken, Ragusalılar her gün geniş özerkliklerini ve imtiyazlarını koruma uğraşı içindeydiler.

Demek ki imparatorluk içinde, Osmanlı devletine bağımlılığı siyasiden ziyade iktisadi bir nitelikte olan toprak parçaları vardı. Ragusa da, sürekli bir ilhak tehdidiyle karşı karşıya olmasına rağmen, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya açılan başlıca atardamarı" imgesini hak ediyordu. Türk dünyası ile Hıristiyanlık arasındaki demir perdede birkaç açık pencere bulunuyordu.

Macaristan, vassal ülke mi, ilhak mı?

Macaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak edilmesini geciktiren evlatlarının yiğitliği ve savaşçı vasıfları mıydı? Aziz Istvan'ın krallığı, oğullarının kanlarını akıtmaları sayesinde mi diğer Hıristiyan ulusları Türk boyunduruğundan koruyabilmişti? Kanuni Sultan Süleyman'ın askerlerinin II. Lajos'un Macar ordusunu Mohaç'ta iki saatten kısa bir süre içinde ezdiği hatırlanırsa, bu sorulara gerek kalmaz.

29 Ağustos 1526'da, Drava ile Tuna'nın buluştuğu noktanın yakınındaki sulak Mohaç ovasında sayıca üç veya beş kat üstün olan Türk askerler, II. Ladislas (Lajos) Jagellon'un disiplinsiz ama kahraman ağır süvarilerini iki saatten kısa bir sürede yenmişler ve genç kral II. Lajos da savaş alanının yakınlarındaki bataklık arazide ölmüştü. Macaristan, kralını ve ordusunun bir bö-

lümünü yitirmişti. Artık yeniçerilerin önünde Buda (Budin) yolu açıktı.

Ama bu tartışma götürmez Türk zaferine rağmen krallık hemen fethedilmedi. Bunu izleyen başarılı askeri seferler Macaristan'ı derhal bir imparatorluk eyaleti haline getirmedi. Osmanlıların Macaristan'ı bir buçuk yüzyıl gibi uzun bir süre işgal ettikleri doğru olmakla birlikte, sultan uzun süre vassal statüsü ile ilhak arasında tereddüt etti ve nihayet, 1541'de diğerlerine benzemeyen bir ilhak biçiminde karar kıldı. Ülkeyi bir iç sancak olarak değil, savunulacak bir hudut, bir serhat olarak kabul etti. Macaristan'ın durumu da, Osmanoğullarının yıldırım gibi ilerledikleri konusundaki genelgeçer fikri epey değiştiren bir örnektir.

Bir buçuk yüzyıl önce Kosova Savaşı'nın Sırplar için olduğu gibi, Mohaç da Macar tarihinin en büyük trajedilerinden biri haline geldi. Zafer kazanan Türk ordusu genç kralın dul eşinin de terk ettiği, boş Buda'ya girdi; bir tanığın anlattığına göre, şehirde sadece "yoksullar, topallar, körler ve budalalar" kalmıştı.[10] Kraliyet sarayı önce yağmalandı, sonra yakıldı ve Süleyman, Kral Matyas Corvinus'un kurduğu görkemli kütüphaneden geriye kalanlara el koydu. Sultan, Tuna'nın sol yakasına da "ebedi bir hatıra" bırakmak için Peşte'nin yakılmasını emretti ve derhal İstanbul'un yolunu tutup kasım ayında payitahtına ulaştı. Buda'da hiçbir garnizon bırakmamıştı. Mohaç Savaşı bir fetih seferinden çok, misilleme ve cezalandırma seferini andırıyordu.

Macar tacı seçimle belirlendiği için, soyluların oylarını isteyen iki aday çıktı: V. Karl'ın kardeşi, ölen kralın kız kardeşinin kocası olan, Habsburg hanedanından Ferdinand ve ülkenin en güçlü senyörü, Mohaç felaketinden hiç zarar görmeden kurtulmuş bir ordunun komutanı olan Erdel voyvodası János Zápolya. Yabancı prens ve voyvodanın her ikisi de seçildi! Üstelik kimi zaman aynı seçiciler her ikisini de seçtiler! Nasıl ki bir zamanlar Hıristiyanlığın iki papası varsa, şimdi de Macaristan'ın iki rakip kralı vardı: biri Alman, diğeri Macar'dı. Bunun üzerine içsavaş dönemi başladı: Mohaç bozgunundan hiçbir ders çıkarmayan ve Osmanlı tehdidini unutan soylular güçlerini taht kavgasında tüketmeye hazırlanıyorlardı. Habsburgludan daha zayıf olan ve ülkenin kuzeyine sığınan János, sultandan destek istedi. İstediği desteği aldı –bölünme Süleyman'ın işine geliyordu– ve buna karşılık Osmanlı hükümranlığını kabul etti. Eflâk veya Boğdan prensleri gibi, Macaristan tahtında da Osmanlı sarayının bir vassalı olarak oturacaktı. Habsburglu Ferdinand ise kendini, ülkeyi terk etseler bile

güneydeki yolları ellerinde tutan ve yeni seferlere çıkmaya hazır Türklerle mücadeleye adayacaktı.

Süleyman iki kez, 1529 ve 1532'de yeniden Macaristan'a girdi, her defasında Buda'yı geçici olarak işgal etti. Ama her iki seferde de amacına erişemedi: Türkler 1529'da Viyana önünde başarısızlığa uğradılar ve Avusturya'nın başkentine yeniden yönelemedikleri için üç yıl sonra Habsburgların elindeki Styria'yı yakıp yıkmakla yetindiler. Ferdinand Adriyatik kıyısından yukarı Tizsa vadisine kadar ülkenin kuzeyine hâkimdi, ama merkez Osmanlı birliklerine açık bir haldeydi. Buna rağmen Kanuni Sultan Süleyman vassallık anlaşmasına bağlı kaldı, yıllık haracı aldı ve Macar vassalının diplomatik ve askeri desteğinden istifade etti.

János Zápolya Temmuz 1540'ta, geride János Sigismond adı verilen on günlük bir erkek bebek bırakarak öldü. Kendini ülkeyi birleştirecek kadar güçlü gören Habsburglu Ferdinand, hiç vakit geçirmeden, ertesi ilkbaharda küçük yetimle annesinin ikamet ettikleri Buda'yı kuşattı. Bu olaylar üzerine, sultan o zamana kadar sürdürdüğü "sabırlı" politikasını bir kenara bırakıp müdahale etmeye karar verdi.

Ordusu şehri kurtardı, ama Süleyman bu kez Buda'yı kendi elinde tutmak istiyordu. Avusturya orduları gittikten sonra, Buda'yı savunan kodamanlar ve küçük János Sigismond sultanın otağına davet edildiler. Onlara verilen şölen sırasında, yeniçeriler tek bir el silah atmadan şehri işgal ettiler. Buda artık Türklerin elindeydi. Sultanın konukları ise tutuklandılar ve János Sigismond ile annesi Erdel'e gönderildiler. Bir tek günde, Mohaç Savaşı'nın on beşinci yıldönümüne denk gelen 29 Ağustos 1541'de, Macaristan'ın kaderi belirlenmişti.

Aziz Istvan'ın eski krallığı parçalandı. Sultan, başkent Buda olan ülke merkezini ilhak etti. Budin beylerbeyliğinin merkezi yapılan şehir, bir paşanın ikametgâhı oldu. Tisza'nın doğusunda kalan Erdel'in vassal satraplık statüsü korundu; buranın yönetimi János Sigismond reşit oluncaya kadar bir naibe bırakıldı. Ülkenin –Kraliyet Macaristanı adı verilen– kuzeyi ise Habsburgların elinde kaldı.[11]

Kanuni Sultan Süleyman, on beş yıl süren tereddüdün ardından, artık Osmanlı Macaristanı adını alan ülkeyi ilhak etmişti, ama kısmi bir ilhak söz konusuydu, çünkü ülkenin doğusu vassal statüsünde kalmıştı.

Sonra açılan üç seferde,[12] ülkenin sınırlarında sultanın orduları ile Habsburglu Ferdinand'ın askerleri yine karşı karşıya gel-

diler. Bu savaşlar Osmanlıların fethettikleri toprakların sınırlarını genişletmelerini sağladı, özellikle de Batı Macaristan'da başkenti koruyabilecek konumdaki bazı şehirleri ele geçirdiler, ama ülkenin üçe bölünmüş yapısında bir değişiklik olmadı. Etkileyici askeri gücüne ve Süleyman'ın dehasına rağmen, Osmanlı devleti Habsburgların elinde kalan Kraliyet Macaristanı'nı fethetmeyi veya vassal statüsünde kalan Erdel'i ilhak etmeyi başaramamıştı. Macaristan'ın Osmanlıların eline geçen merkezi bölgesine gelince, İstanbul'daki devlet ricali burayı çoğu zaman imparatorluğun ayrılmaz bir parçası olarak bile görmemişlerdi. Kanuni 1566 seferi sırasında ölünce, veziriazam dönüş yolunda askerin seferberlik durumuna son verdi. Sava'nın güneyine geçip Bosna'ya girdiklerinde, "Şimdi eve döndük" diyerek, Macaristan'ın Osmanlıların eline geçmiş olsa bile bir eyaletten ziyade, bir serhat (hatta daha doğrusu imparatorluğun periferisi) olduğunu ifade etmişti.[13]

Tökezleyen bir yürüyüş

Batı Hıristiyanları tarafından üretilmiş, düşmanın üzerine su baskını gibi varan, bentleri yıkıp en iyi savunulan kaleleri bile zorlayan Türk imgesi varlığını inatla korusa bile, Osmanlı fethi aniden patlayan bir kasırgaya benzemiyordu. Hersek'i yirmi senede fethetmişler, Arnavutluk üzerinde denetim kurmaları bir asır sürmüştü. Sultanın ordusu zafer üstüne zafer kazansa da –zaten bozgunlardan imparatorluk doğmaz– Hıristiyanlığı yeniden umutlandıran başarısızlıklar da yaşamıştı.

Uzun süre göz dikilen Belgrad'ın 1521'de, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının başlangıcında alınması, Osmanlılara Macar ovasının kapılarını açmıştı. Ama 1529'daki Viyana kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı. XVI. yüzyılda başka başarısızlıklar da yaşanacaktı.

Çünkü Osmanlıların sonsuza kadar süreceği varsayılan ilerlemesi sadece itibarlı rakiplerin direnişiyle değil, mesafe ve iklim gibi çoğu zaman etkileri birleşerek artan fiili engellerle de karşılaşıyordu.

Türk ordusu Balkanlar'da savaşmaya giderken görkemli bir merasimle Edirne'de toplanıyordu. Son ana kadar birliklerin ne yöne gittikleri gizli tutuluyor, ama her ne olursa olsun askerleri kat edilecek muazzam mesafeler bekliyordu. Bir seferin "uğurlu" geçmesi için bir yılda tamamlanması gerektiğinden, ordu zaferi kazanıp kış gelmeden İstanbul'a dönmek zorundaydı. Demek

ki ilkbaharda yola çıkıp, kış bastırmadan imparatorluğun merkezine dönmek kesinlikle uyulması gereken bir şarttı. Sultan "zaferin mührünü taşıyan kılıcı"nı uzaklara taşıdıkça, bu ideal sefer süresine uymak zorlaşıyordu. Macaristan'ın batısı ve Viyana, Avrupa'daki bir Osmanlı seferinin erişebileceği en uzak sınırlardı.

1529'da Viyana önlerinde yaşanan başarısızlık, mesafe ve iklim etkenleriyle açıklanabilir. Süleyman İstanbul'dan geç bir tarihte, 10 Mayıs'ta ayrılmıştı. Bin beş yüz kilometreyi kat edip Belgrad'a ulaşmak iki ay almıştı. Sonra Tuna'dan yukarı doğru çıkılmış, Habsburglu Ferdinand'ın bıraktığı zayıf bir Alman garnizonu tarafından savunulan Buda kuşatılıp alınmış, nehrin çizdiği kavis boyunca ilerlenmiş ve hilalli ordu yirmi sekiz devesi, yüz yirmi bin askeri ve üç yüz pare topuyla Viyana'nın iyi savunulan surlarının önüne ancak 27 Eylül'de ulaşabilmişti. Süleyman zaferi kazandıktan sonra kışı orada geçirmeyi düşünmüş bile olsa, şehri almak için geç kalınmıştı.

Ama sonbaharın ilk günleri felaketlerle dolu geçti, yağmur sağanak halinde boşalıyordu ve soğuk erkenden bastırmıştı. Türkler şehri kuşattılar, ama hendekleri ve lağımları dolduran su barutu ıslatıyor, zemini yumuşatıyor, ordugâhların balçığa gömülmesine yol açıyordu. Çamura ne gündüz ne de gece yakalarını bırakan şiddetli bir soğuk ekleniyordu. Kuşatma operasyonları çok zor ilerliyordu. Yağmur kesildi: Yeniden operasyonlar başladı. Saldırılar, huruçlar, top atışları, lağımlar, açılan gediklerin derhal kapatılması birbirini izlerken, 14 Ekim'de kar yağdı. Viyana'yı savunanların müttefiki olan kış bastırıyordu. İlk siperin kazıldığı 27 Eylül ile o 14 Ekim günü arasında, Viyana'yı kuşatanların şehri almak için sadece yirmi günlük bir süreleri olmuştu. Mesafe ve iklim Hıristiyanlığı kurtarmıştı. Türklerin üslerinden bu kadar uzağa ilerlemeyi bir kez daha göze almaları için bir buçuk yüzyıl geçmesi gerekecekti (1683).

1529'da Viyana'nın kurtarılması Macarlardaki direniş ruhunu canlandırdı. Üç yıl sonra Türkler yine Tuna'nın ötesine geçmişlerdi. Yeniden Viyana'yı hedefleyen Süleyman bu kez ordusunu nisan sonunda harekete geçirmişti. Ne ilginçtir ki, Avusturya'ya az bir mesafe kala Türkler küçük Köszeg şehri önünde durdular. Stratejik bir önemi olmayan ve zayıf bir şato tarafından savunulan şehir yine de onları 5 Ağustos'tan 30 Ağustos'a kadar tutmayı başardı. Miklos Jurisisch adında cesur bir komutan tarafından yönetilen bir avuç kararlı adam, şerefleriyle teslim olmadan önce, muazzam Osmanlı ordusunu yirmi beş gün geciktirmeyi ba-

şardılar ve söylendiğine göre, Osmanlıları Viyana üzerine yürümekten caydırdılar. Bronz alçak kabartmalar ve her gün on birde çalınan çan takımı bugün bile bu şanlı askeri direnişi hatırlatır.

Gerçi sultanı asıl caydıran, Viyana surları önünde yüz bin kişilik bir Hıristiyan ordusunun toplanması olmuştu. Ama birlikleri komşu Styria'yı yağmalamakla yetinen Süleyman, seferin başarısız geçtiği kanaatinin doğmasına izin veremezdi. İstanbul'a dönmeden önce Köszeg'in hiçbir şanlı yanı olmayan işgalini büyük bir zafer gibi gösteren bir bildiri yayınlattı. Buna karşılık Macarlar da en umutsuz durumlarda bile direnmenin boşuna bir çaba olmadığına inandılar.

Demek ki Osmanlıları durdurmak mümkündü. Yenilmeseler bile, ilerleyişleri yavaşlatılabilirdi. Yürüyüşlerini geciktirmek, kaleleri veya bazı müstahkem şehirleri almakla uğraşmalarını sağlamak muharebe mevsimini kısaltıyordu. Düşmanın yaz aylarını kapalı bir kilidin sürgüsünü zorlayarak geçirmesine neden olmak, ilerlemesini engelleyecek ve üssüne geri dönmeye mecbur edecek sonbahar yağmurlarına güvenmek anlamına geliyordu. Savunulabilecek durumdaki en küçük şehir bile, savunmacılarının kahramanlığı sayesinde, çok iyi hazırlanmış bir seferi tökezletebilirdi.

Yukarı Macaristan kapılarındaki Eger (Eğri) kalesinde bunun örneği yaşandı. 1552'de Komutan Istvan Dobo yönetimindeki iki bin asker tam otuz dokuz gün boyunca muazzam Osmanlı savaş makinesine kafa tuttu. Kadınların da seferber olduğu şehir savunması –Bertalan Székely'nin bir tablosunda kadınların bu kahramanlığı övülmüştür[14]– Türk saldırılarında bir plan değişikliğine yol açmadı, ama Macarların kalbini haklı bir gururla doldurdu. On dört yıl sonra Zigetvar'ın Kanuni Sultan Süleyman karşısında gösterdiği güzel direniş de onları gururlandıracak, sultan kalenin teslim olduğunu göremeden hayata gözlerini yumacaktı. Köszeg, Eğri, Zigetvar ve onların komutanları olan Jurisisch, Dobo ve Miklos Zrinyi simgeleştiler. Onlar kendilerini sadece şereflerini korumak için yapılmış savaşlarda feda etmemişlerdi. Küçük kalelerin düşmanın ilerleyişini durdurabileceğini, hatta bir seferin vaktinden önce bitirilmesine yol açabileceğini ispatlamışlardı.

Kötü hava koşulları, savaş alanlarının uzaklığı ve kendilerini feda etmeye hazır askerlerin yiğitliği Osmanlı idarecilerine de siyasi bir ders oldu. Zorlu Macaristan seferleri Kanuni Sultan Süleyman'ı, Macaristan'ı ilhak etmenin kendi devletinin gücünü aştığına ikna etti. Ülkeyi tamamen imparatorluk topraklarına kat-

mak, orada garnizonlar bırakmak, kaleleri teçhiz etmek, padişahın iktidarını her yerde mevcut kılmak anlamına gelecekti. Böyle bir çözüm gerçekçi gözükmüyordu. Osmanlıların pragmatizmi, askeri seferlerden çıkartılan ağır derslerle birleşince, Osmanlı yetkili makamlarının sadece stratejik bölgelerde yerleşmesine izin veren vassallık tercihi öne çıktı.

İster bağımlı ülke haline getirilsin ister ilhak edilsin, Macaristan Türklere karşı Hıristiyanlığı koruma misyonuna sahip olduğunu ileri sürmekten vazgeçmedi. Gerek edebiyat gerekse güzel sanatlar evlatlarının kahramanlıklarını yücelterek fazlasıyla övgücü bir kolektif belleği besledi;[15] ama bu bellek Batı'da çoğu zaman görmezden gelinen bir gerçeğin farkındaydı: Türklerin ilerleyişi ne kesintisiz olmuş, ne de sürekli zaferlerle bezenmişti.

5

Zambaklar ve hilal

> Türk'ü tüm gücünü toplamış ve savaşa hazır bir halde görmeyi candan istediğimi inkâr edememem.
>
> I. François

> Kralınız her zaman Hıristiyan inancının savunucusu olduğunu ilan eder ve hep tutamayacağı sözler verirken, ona nasıl güvenebilirim?
>
> Kanuni Sultan Süleyman, Fransa sefirine

Almanya'dan İspanya'ya, Hollanda'dan İtalya'ya kadar herkes bunu konuşuyordu: Hıristiyan Macaristan'ın Mohaç'ta Türkler karşısında uğradığı yenilginin ve Kral II. Lajos Jagellon'un 29 Ağustos 1526'da ölümünün sorumlusu Fransa Kralı I. François'ydı. Çok Hıristiyan Fransa kralı Osmanlılara silah, adam veya para göndererek yardım etmekle kalmamış, Kanuni Sultan Süleyman'ı zavallı Macaristan'a ve onun henüz yirmi yaşındaki hükümdarına saldırmaya teşvik etmiş, bu trajedinin mimarlığını üstlenmişti. Söylentide bu olayın nedenleri de açıklanıyordu. Fransızların teşviklerine duyarlı davranan sultan, Pavia'da savaş alanında bahtsızlığa uğrayan ve bir ay boyunca V. Karl'ın elinde tutsak olarak kalıp Burgonya'yı elinden alan ağır Madrid antlaşmasını imzalamaya mecbur olan bir kral uğruna bu savaşa girmeye razı olmuştu. "Düşürülen ve acılara boğulan" bu hükümdara acıyan Süleyman, yeniçerilerini Fransa kralının yeminli düşmanları olan Habsburgların akrabası –İmparator V. Karl'ın ve Ferdinand'ın kayınbiraderi– Macaristan kralının üzerine sürmüştü. Çünkü II. Lajos'un yenilgisi aslında onların da bozguna uğramasıydı. Bu zaferden sonra Orta Avrupa'da da var olan Türkler artık Habsburgları doğuda asker bulundurmak, dolayısıyla batıdaki Fransa sınırından asker çekmek zorunda bırakacaktı.

Bu masal –çünkü tam bir masal söz konusudur– Hıristiyan devletlerinin şansölyeliklerini dolaştı ve hepsinde gayet iyi kar-

şılandı. Askeri bozgunlara bir sorumlu bulmak gerekmez miydi? Mohaç'taki Macar bozgunu V. Karl'ın bir numaralı düşmanı olan Fransa kralının işine yaramamış mıydı? Dünyanın tüm günahları I. François'nın sırtına yıkılıyordu. "Türk'ü, hatta şeytanı Hıristiyanlığın ta kalbine kadar çeken" oydu.

Habsburg propagandası hedefi tam on ikiden vurmuştu.

Fransa yarım yüzyıl boyunca, I. François'dan II. Henri'ye kadar bu değişmez suçlamanın yükünü taşımak zorunda kaldı: Zambaklar krallığı Hıristiyanlık davasına ihanet etmişti. Sultana gösterilen yakınlık, kendisi gibi Habsburglara düşman olan Türklerle yapılan nesnel suç ortaklığı, padişahın huzuruna düzenli olarak heyetler gönderilmesi, onunla imzalanan ittifak ve –şerefsizliğin doruk noktası– ortak askeri seferler düzenlenmesi; her şey bu krallıktan Hıristiyanlığın intikam alması gerektiğine işaret ediyordu.

Fransa'nın Doğu politikası rakiplerinin propagandasına göre yazılamaz. Çünkü bu politika rakiplerini rahatsız etmiş, şoka sokmuş, dehşete düşürmüştür. Ültimatom etkisi yaratma konusunda hünerli, bol keseden, çoğunlukla tutulmayan sözler veren, bazen kaypak, her zaman karmaşık olan bu politika ideologların şeytani diye niteledikleri bir ilkeyi benimsemişti: politik gerçekçilik.

Aziz Louis'nin halefleri bu şekilde yargılanmayı hak etmişler miydi? 1526'dan sonra I. François sürekli olarak dinsizleri Hıristiyanlığın ta kalbine soktuğu iddiaları karşısında suçsuzluğunu dile getirdi, kendisini suçlayanlara "tiksindirici" bir yalan söyledikleri cevabını verdi ve ekledi: "Geçmişte seleflerim ve ben şerefle ve itibarla taşıdığımız unvanı [Çok Hıristiyan] şimdi değiştirmeyi düşünmeyecek kadar koruduk."[1] François, Fransa sarayının suçsuzluğunu belirtirken samimiydi ve doğru söylüyordu. XI. Louis, VIII. Charles ve XII. Louis Osmanlılara karşı hiçbir yakınlık göstermemişlerdi. Hatta Cem Sultan hadisesi onlardaki Haçlı zihniyetinin nasıl sürdüğünü yansıtıyordu.

Bourganeuf'lü Türk

Fatih Sultan Mehmed 1481'de öldüğünde geride iki oğul bırakmıştı: Ağabey Bayezid ve Cem. Kadim geleneğe göre, her ikisinin de tahtta eşit hakkı vardı. Tahtı –gerekirse zorla– kim ele geçirirse hükümdar o olacaktı. Galibin gönlünden, hükümranlığını sağlamlaştırmak ve her zaman baş kaldırabilecek bir rakipten kurtulmak için, tahtta hak iddia edenlerden kurtulmak geçerdi. İyi bir kardeş ölü bir kardeşti.

İktidar yarışında eşit konumda olan Bayezid ve Cem yandaşlarını topladılar ve Fatih'in ölümünden altı hafta sonra Bursa yakınlarında gerçekleşen bir muharebede kozlarını paylaştılar. Yarışın sonucunu silahlar net bir şekilde belirledi: Cem yenildi, ama –ne öldürüldüğü ne de tutsak edildiği için– kaçmayı başardı. Bayezid, II. Bayezid adıyla (1481-1512) padişah olurken, hayatta ve özgür kalmış bu kardeş tahtı için ciddi bir tehdit olmayı sürdürüyordu. Cem uzun bir kaçışın ardından o sırada Rodos'a hâkim olan Kudüs'ün St. Jean Şövalyeleri'nin yanına sığındı. Sultan şövalyelerle derhal temasa geçerek, Cem'in iadesini değil –Hıristiyanlar bunu reddederlerdi– orada ömrü boyunca tutsak kalmasını istedi; bir cinayetin kardeşinin ölümünü hızlandırabileceğini de umuyordu.

Birkaç ay içinde, tarikatın üstad-ı azamı olan Fransız Pierre d'Aubusson ile Osmanlı sarayı arasında papanın da icazet verdiği bir anlaşmaya varıldı. Şehzade tutsak olarak kalacak –şövalyeler onu başka hiç kimseye teslim etmemeyi taahhüt ediyorlardı– ama sultan da zindancılarına, okkalı bir tazminat ile bakım masraflarını ödeyecekti. Yılda 40.000 Venedik dükası anlamına gelen bu ödeme epey yüklüydü gerçi, ama Bayezid'in huzuru karşılığında adil bir bedel olarak görülebilirdi. Tutsaklığı süren Cem, ağabeyi için artık bir tehlike oluşturmayacaktı.

Osmanlı devleti ilk kez –bakım masrafı kisvesinde de olsa– haraç ödemeyi kabul ediyordu. Ayrıca söz konusu anlaşma, tam anlamıyla bir barış muahedesinin maddesi durumundaydı. Tarikat, Osmanlı topraklarından tahıl, hayvan ve diğer erzak ikmalini sınırsız bir şekilde yapma olanağını kazanmış ve yurttaşları için imparatorluğun tüm topraklarında ticaret yapma serbestliği elde etmişti.

Üstad-ı azamın usta bir diplomat olduğu ortaya çıkmıştı. Rodos sultana çok fazla şart dayatırsa, yeni bir Osmanlı seferinin kurbanı olabilirdi; ada üç yıl önce böyle bir seferin bedelini ödemişti. Buna karşılık, tarikatın Hıristiyan Batı'ya bağımlılığı İstanbul'a fazla yakın gözükmesini de engelliyordu. Şehzade Cem'i elinde tutmak tarikata bir barış teminatı, hatta Akdeniz'deki Hıristiyan nüfus topluluklarının durumunu iyileştirmek konusunda Osmanlı devletine bazı baskılar yapma olanağı sunuyordu. Rodos bir yandan komşusu Osmanlılarla dürüst ilişkiler geliştirirken, diğer yandan da Doğu Akdeniz'de Hıristiyanlığın savunucusu olmayı sürdürüyordu.

Türkler şehzadenin tam olarak nerede bulunduğunu bilmedik-

leri için uzlaşmacı davranmışlardı. Şövalyeler ise, Cem'in isteği üzerine, onu Batı'ya gönderdiler; araya girecek böyle bir mesafe sultanın adamlarının şehzadeyi kaçırma girişimlerini sonuçsuz bırakacaktı. 1 Eylül 1482'de bir gemiye bindirilen Cem Fransa'ya yollandı, orada tarikata ait bir kalede tutulacaktı. Tutsak, değerli bir rehineydi.

Şehzade 17 Ekim 1482'de Nice yakınındaki, o sırada Savoia düküne ait olan Villefranche'ta karaya çıktı. Bayezid, kardeşinin vaziyetinden emin olmak ve kralla "iyi bir dostluk ve sevgi" bağı kurmak için adamlarından birini Fransa'ya göndermeye karar verdi. Diplomatına verdiği teminat mektubu, XI. Louis'ye "Frenk sultanı" diye hitap ediyordu; bu ifade tarzı, Hıristiyan muhataplarına daha çok "beg" (veya bey) diye hitap etme eğiliminde olan Osmanlılarda daha önce görülmemiş bir saygı işaretiydi. Fransa kralına karşı iyi bir tutum takınan Bayezid sözlerini şöyle sürdürüyordu: "Biz dostuz. Aramızdaki ilişki şöyle olmalıdır: Başka büyük sultanlarla ne kadar dostluk ve sevgi kurmuşsak, sizinle de aynısını kuracağız, sizin ülkenizden insanlar buraya gelip gidebilsin, buna karşılık bizim insanlarımız da aynı şekilde size gelip gitsinler ve bu alışverişler dostluk ve sevginin başlangıcı olsun."[2]

Bu dostane mektup muhatabına hiçbir zaman ulaşmadı. O sırada ölüm döşeğinde olan XI. Louis, cennete gitme kaygısı taşıyan bir Hıristiyan olarak bir Müslüman'ı krallığına kabul etmeyi reddetti. Bu yüzden Osmanlı elçisi Fransa-Savoia sınırını geçemedi. Osmanlı sarayının kâfir bir devlete yaptığı bu olağandışı diplomatik açılım başarısız olmuştu. Philippe de Commines bu konuyu *Mémoires*'ında [Hatırat] aktarırken, sultanın temsilcisinin armağan olarak İstanbul'da korunan ve Osmanlı sarayının diplomatik amaçlarla sık sık kullandığı Hıristiyan röliklerinden çok miktarda getirdiğini belirtmişti. Ama Fransa kralının cehennem korkusu, röliklere olan bağlılığına ağır bastı. XI. Louis 30 Ağustos 1483'te öldü: Cem ancak o zaman, güçlü bir muhafız birliği eşliğinde krallığa girebildi.

Üstad-ı azam Pierre d'Aubusson'un memleketi olan Limousin'e götürüldü ve altı yıl boyunca tutsak kalacağı Bourganeuf'e yerleştirildi. Köy dünyanın bir ucunda olduğu için, şehzadenin güvenlik sorunu halledilmiş gibi görünüyordu. Creuse bölgesinin bu kasabasında şehzadenin hapsedildiği ve Avrupalıların ona verdiği isim nedeniyle "Zizim Kulesi" diye anılan bu sağlam kule ziyaretçilere hâlâ gösterilir. Cem Sultan hakkındaki efsanelerde, Limousin'deki tutsaklığı sırasında yaşadığı ileri sürülen olağanüs-

tü duygusal ilişkilere özel bir yer verilir.

Böylesine değerli bir rehineye başkaları da göz dikmişti. Macaristan kralı veya Napoli kralı gibi hükümdarlar Cem'i kendilerine teslim etmesi için tarikatı ikna etmeye uğraşıyorlardı. Ama bu yarışı papa kazandı. Kasım 1488'de Cem Bourganeuf'den ayrılıp Roma'ya gitti ve orada önce VIII. Innocentius'un, sonra da VI. Alexander'in zoraki konuğu oldu. Şövalyeler sultana verdikleri sözü tutmamışlardı, ama Müslüman bir şehzadeyi Hıristiyanlığın ruhani önderine teslim etmek buna değerdi.

Cem'in Roma'ya nakledilmesi Bayezid'i kaygılandırdı: Papanın aklında yeni bir Haçlı seferi tasarısı mı vardı, padişahın durumunu sarsmak için Cem'i serbest mi bırakacaktı? Şehzade San Angelo şatosuna kapatılmış, üstad-ı azam tutukluluğunun süreceği teminatını vermiş, Papa tarikatın onayı olmadan Cem hakkında hiçbir tasarrufta bulunmamayı taahhüt etmiş de olsa, Bayezid rakibinin yeniden ortaya çıkmasından endişe ediyordu.

O sırada VIII. Charles (1483-1498) İtalya'ya indi. XI. Louis'nin halefi olan Fransa kralı, Osmanlılara karşı bir Haçlı seferinin başlangıç noktası yapmak istediği Napoli Krallığı'na göz koymuştu. Adamlarının gerek Arnavutluk gerekse Yunanistan'da çıkardıkları karışıklıklar hazırlıkların doğruluğunu kanıtlarken, kralın bu konudaki kararlılığından şüphe edilemezdi. Zaten sayısız kadim kehanette, "ikinci Charlemagne" olacak Charles adında bir Fransız hükümdarın Yunanlara hükmedeceği, Türkleri boyunduruk altına alacağı ve Kudüs'ü kurtaracağı bildirilmişti.

Fransa, kısa süre önce Gırnata Müslüman Krallığı'nı mağlup eden İspanya'nın Katolik krallarının gerisinde kalamazdı ve kralın sözüne kulak verdiği Calabria'lı keşiş Aziz François de Paule, Charles'ı Türklerle savaşma konusunda kışkırtmak için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. Haçlı seferinin vakti gelmişti.

İstanbul da buna hazırlanıyordu. Sultan Çanakkale Boğazı'ndaki savunmayı tahkim etti ve Adriyatik sahillerini sıkı bir gözetim altına aldırdı. Bu kıyılarda, elinde tuttuğu limanlara bir çıkarma yapılması muhtemeldi. VIII. Charles'ın Aralık 1494'te girdiği Roma'da Şehzade Cem'i ele geçirmesi ve kraliyet propagandasıyla Cem'in vaftiz olmak istediği söylentilerinin yayılması, Bayezid'in kaygılarında haklı olduğunu gösteriyordu.

Ama tahttaki sultanın kardeşinin bu şekilde kullanılması ansızın sona erdi: Cem iki ay sonra, 24 Şubat 1495'te Napoli'de öldü ve Bayezid derin bir oh çekti. Bu ölüm, Fransa kralının İtalyan düşmanları tarafından yaratılan tehditle birleşince VIII. Charles

Haçlı seferi tasarısını ertelemek zorunda kaldı ve Paris'e döndü.

Osmanlı İmparatorluğu ile Hıristiyan âleminin karşıt çıkarlarının kavşak noktasında Cem'in yaşadığı dertler, sultanın Fransa ile diplomatik ilişkiler başlatmasına izin vermişti. Tutsağın gerek Bourganeuf'de kalışı, gerekse Napoli'ye doğru inerken VIII. Charles'ın yanında bulunması böyle bir fırsatı yaratmıştı. Kâfir toprağı olmasına rağmen Fransa'nın büyük bir devlet oluşu ve coğrafi uzaklığı nedeniyle bir rakip olarak gözükmemesi, sultanın bu fırsata kendiliğinden sarılmasına yardım etmişti. Cem'in serüveni, Türklere karşı mücadelenin baş savunucusu VIII. Charles'ın, "Çok Hıristiyan" unvanını taşımaya layık olduğunu da göstermişti.

Onun halefi olan XII. Louis de (1498-1515) bu unvanı hak etti, Osmanlılara karşı Venedik'in yardımına koşmaya hazırdı. Venedik ile Osmanlı devleti arasındaki savaş 1499'da yeniden başlamıştı. Üç ay bile geçmeden Venedik, Türk saldırısına direnme olanağı bulunmadığını anladı. Kendine müttefikler bulmalıydı. Fransa kralı buna razı oldu ve önce diplomatik yolu kullandı. Bayezid'e sert bir mektup göndererek, sultan derhal barış yapmazsa müdahale edeceği tehdidinde bulundu. Bu ültimatomdan hiçbir sonuç çıkmayınca, XII. Louis bir donanma hazırlayarak Lesbos (Midilli) Adası'ndaki Mytilene kalesini Osmanlılardan geri almayı denedi. Ama Venediklilerden başka müttefiki olmayan, erzak ve cephane sıkıntısı çeken Fransızlar bir süre sonra kuşatmayı bitirmek zorunda kaldılar.

Mohaç'taki Hıristiyan bozgunundan sonra I. François Macaristan'daki Osmanlı ilerleyişini kolaylaştırdığı yönündeki suçlamalar karşısında kendini savunurken, Fransız politikasındaki süreklilliği kanıt göstermiş ve kendisinin de seleflerinin izinden gittiğini belirtmişti. François da, tıpkı XI. Louis, VIII. Charles ve XII. Louis gibi, Türklerle suç ortaklığı yapmakla suçlanamazdı. Fransa hâlâ Kilise'nin büyük kızıydı. I. François'nın 1515'te başlayan saltanatının ilk yılları, "kalleş" ve "murdar" Türk'e karşı Hıristiyanlığı savunma konusundaki bu sadakati doğruladı. Ama bu ne kadar sürecekti?

Diplomasinin küçük adımları

Osmanlılara düşman olan I. François, Hıristiyanlık ve monarşinin geleneklerine göre davranıyordu. Bu nedenlere koşulların getirdiği yeni bir gerekçe ekliyordu: İmparatorluk tahtına [Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu] adaydı ve Habsburg hanedanın-

dan V. Karl'ın (Şarlken) rakibiydi. Papayı ve imparatoru Tanrı'nın yeryüzündeki iki yarısı olarak gören Victor Hugo'nun sözleri hatırlardadır. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu hatırı sayılır bir itibara sahipti ve Fransa kralının bu tahta adaylığı, genç ve kanı kaynayan bir hükümdarın kaprisi değildi. Yine de yüzyılı aşkın bir süredir Osmanlılar tarafından sürekli hırpalanan Hıristiyanlığı savunma konusundaki kararlılığını ispatlamalıydı. İmparatorluk tacı konusunda fazla olmayan şansını artırmak için, kral Türk karşıtlığında çok daha ateşli bir gayret içine girdi.

Haçlı seferine çıkmak için Hıristiyan hükümdarlar arasında ittifaklar kurma günüydü. I. François tahta çıkar çıkmaz Habsburg hanedanından İmparator I. Maximilien (1493-1519) ile birlikte, Türklere direnebilecek dev bir ordu toplamayı ve onların boyunduruğu altına girmiş eyaletleri yeniden fethetmeyi tasarlamıştı. Birkaç yıl sonra, 1532'de İngiltere Kralı VIII. Henry ile kurduğu dostlukta da ortak düşman olan Türkler unutulmamış, Londra antlaşmasının coşkulu ifadeleriyle, Türklerin "daha fazla ilerleyerek Hıristiyanlığa daha fazla zarar vermelerini" engellemekle görevli "iyi, büyük ve güçlü bir ordu" toplama tehdidi savrulmuştu. I. François 1544'te, Mohaç'tan on sekiz yıl sonra, V. Karl'a, imparator Macaristan'daki Osmanlıların üzerine yürüyeceği zaman birkaç bin adam vermeyi vaat etti.

Bu antlaşmalar, dostluk suçlamalarına itirazlar ve ittifak tasarıları okunduğunda, Batılı hükümdarların Türklere karşı bir genel seferberlik içine girdikleri sonucuna varılabilirdi. Ama gerek geçmişin dersleri, gerekse taahhütlere uyulmaması alışkanlığının kronikleşmesi, bunların laf ebeliğinden ve günübirlik açıklamalardan ibaret olduğunu gösteriyordu.

Politik gerçekçilik I. François'nın farklı tercihlere yönelmesini gerektiriyordu. Krallığın büyük düşmanı, uzaklardaki Türk değil, geniş topraklarıyla Fransa'yı kıskaca alan V. Karl'dı (Şarlken). Ayrıca imparator evrensel monarşi iddiasında olduğu için –nazırlarından biri "siz Hıristiyanlığı tek bir yönetim altında birleştireceksiniz" öngörüsünde bulunmuştu– François, krallığının hayatta kalması adına "cihan hükümdarı" olma iddiasındaki kişiye karşı müttefikler bulmalı ve V. Karl'ın karşısına yeni hasımlar çıkarmalıydı. Kral Polonya ve Macaristan'ı Avusturya hanedanından koparmaya çalışmış, ama bunda pek başarılı olamamıştı. Araştırmayı daha doğuya kaydırması lazımdı: Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu topraklarına çok yakın olan Osmanlı İmparatorluğu, bu müttefik rolünü üstlenebilirdi. Yine de padişahla, Hıristiyan dev-

letleri telaşa vermeden yakınlaşmak şarttı.

Fransa'nın İstanbul'la ilk temas kurma girişimi öyle gizli tutulmuştur ki, tarihi ve heyete kimin başkanlık ettiği bilinmemektedir. Tek bilinen, Fransız temsilcilerin Bosna paşası tarafından katledildikleri ve sultana gönderilen diplomatik armağanlara paşanın el koyduğudur. Hakkında daha çok belge bulunan ikinci elçilik heyeti, kralın tutsak düştüğü Pavia bozgunundan (1525) sonra gönderilmiştir. Durumun ciddiyeti, imparatorun dikkatini çekecek yeni bir düşmanın acilen ortaya sürülmesini gerektiriyordu. Heyetin başında, Fransa'nın hizmetinde çalışan Jean Frangipani adında bir Hırvat soylu vardı. I. François'nın annesi ve kral naibesi Louise de Savoie ona teslim ettiği mektupta, Fransa V. Karl'a saldırırken, sultanın da Macaristan kralına karşı sefere çıkmasını istiyordu. Böyle bir önerinin mutlak bir sır perdesiyle örtülmesi gerektiği için, mektubu taşıyan kişi onu çizmesinin pençesine gizlemişti. Bu sayede mektup İstanbul'a ulaştı.

Fransa Osmanlı sarayına yaptığı bu başvuruyla bir sınırı aşmış oluyordu. Oysa birkaç hafta önce kral Madrid antlaşmasında Türklerin girişimlerini kınayarak bir kez daha Osmanlı karşıtı gayretkeşliğini göstermişti. Gerçi bu, V. Karl tarafından dayatılan ve baskıyla imzalanan bir antlaşmaydı. Madrid'deki tutsaklığı sona erdikten sonra, I. François noter önünde verdiği taahhütleri hiç vakit kaybetmeden inkâr etmişti. Kadiri mutlak ve muzaffer bir imparatorla karşı karşıya gelen krallık, ancak V. Karl'ı iki cephede birden savaşmaya zorlayarak bir çıkış yolu bulabilirdi. Frangipani'nin çizmeleri Fransa'nın yeni diplomatik yönelimini Boğaziçi kıyılarına taşıyordu.

Fransa'nın bu gözü kara hareketi karşılık buldu: Süleyman'ın cevabı umduklarının çok ötesindeydi. Sultan her şeyi kabul etmekle kalmamış, Macaristan'a yapması talep edilen askeri harekâtlara bir de İspanya'ya denizden saldırma teklifi eklemişti. Mektup iyi niyetle dolup taşıyordu. Uğradığı bozgunun ve esaretin I. François'yı yıprattığını bildiği için, babaca bir tavırla ona cesaret aşılamaya çalışıyordu: "İçiniz rahat etsin! Ruhunuz asla teslim olmasın!" Kralın içini rahatlatmak ve ona güven vermek için, sultan kendi erdemlerini övüyordu: "Güçlü ve ulaşılması zor kaleleri ve eyaletleri her mevsimde fethetmişimdir."[3] İki hükümdarın çıkarları buluşuyordu: Fransa açısından "düşmanın düşmanı" olan Süleyman, Batı'da güçlü bir müttefike sahip olma gereğini anlamıştı.

Osmanlı donanması öngörüldüğü gibi İspanya kıyılarına doğru

yelken açmadı, ama yeniçeriler V. Karl'ın kayınbiraderi karşısında Mohaç zaferini kazandılar. İmparatoru Macaristan yakınında kuvvet bulundurmak zorunda bırakan bu Osmanlı zaferinden çok memnun olan I. François, Osmanlı sarayıyla olan ilişkilerini gizlice sürdürmek niyetindeydi.

Süleyman İskenderiye'ye yerleşmiş Fransızlara ve Katalanlara eskiden Memluklar tarafından sağlanmış güvenceleri, 1528'de, bu şehir Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra tanıyınca ilişkiler iktisadi bir nitelik de kazandı. Bu tüccarlar faaliyetlerini sürdürme özgürlüğünü korudular –özellikle de aranan malları Fransa'ya ithal etme–, adli konularda Fransız konsoloslarının yetki ve koruması altındaydılar ve kiliselerini açık tutma, bakımlarını yapma hakkına sahiptiler. Bu ayrıcalıklar meşhur "kapitülasyonlar"ın habercisiydi.

Fransa'ya tanınan avantajlar Hıristiyan dünyada söylentilere yol açtı ve I. François yeni suçlamalarla karşı karşıya kaldı. Fransa kralının, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1529'da çıktığı Macar seferinin suç ortağı olduğu ileri sürüldü, Budin önündeki Osmanlı ordugâhında temsilci bulundurması bunun kanıtıydı. Ya Viyana'nın Türkler tarafından kuşatılması? Bu seferi de kral teşvik etmişti. Fransız propagandası bu karalama kampanyasına cevap verse de pek ikna edici olamıyordu. Üstelik Fransa'nın diplomatik açılımları da giderek belirginleşiyordu.

1533-1534 yılları, Osmanlı ve Fransız temsilcileri arasında verimli buluşmalara sahne oldu. *Belgrad:* I. François'nın Macar sarayındaki temsilcisi olan Antoine Rincon Kanuni Sultan Süleyman tarafından görkemli bir şekilde karşılandı. *Le Puy-en-Velay:* Sultanın hizmetindeki meşhur korsan, Cezayir beyi ve geleceğin kapudan paşası Barbaros Hayreddin Paşa Fransa kralı ile buluştu; kral bir süre sonra sultanın bir sefirini de kabul etti. *Halep:* Fransız diplomasisinin gezgin elçisi Rincon, Sadrazam İbrahim Paşa ile bir antlaşma imzaladı; bu antlaşmanın sonucu olarak Barbaros İtalyan sahillerini kasıp kavuracaktı. *Marsilya:* Bir Osmanlı elçilik heyeti karaya çıktı ve o sırada Châtellerault'da bulunan I. François'nın huzuruna gidip, Paris'e kadar ona eşlik etti.

Bu buluşmaların sayısı, Hıristiyan Avrupa'yı telaşlandırmaya yetecek kadar çoktu. Bazıları gizli kalsa da, Fransa kralının elçisine Belgrad'da veya sultanın temsilcisine Paris'te yapılan görkemli karşılamalardan, karşılıklı verilen armağanlardan –özellikle de Barbaros'un I. François'ya hediye ettiği meşhur aslandan–, Cezayir beyinin temsilcisi tarafından Puy'de zincirleri çözülen

Fransız esirlerinden, Türk savaş gemilerinin daha önce görülmemiş bir şekilde Marsilya limanına girdiklerinden herkesin haberi vardı.

Hıristiyanlığın inanmaya cesaret edemese de tahmin ettiği şey gerçekleşti: Sahnelenen diplomatik bale gerçek bir Fransız-Osmanlı ittifakının yolunu açtı.

"Fransa kralı, Türklerin imparatorunun kardeşi gibidir"

Şubat 1535'te kral sultanın huzuruna yeni bir elçilik heyeti gönderdi; ama bu heyet öncekilere benzemiyordu. İlk kez, Çok Hıristiyan kralın elçisi İstanbul'da ikamet etmek üzere gönderilmiş, Süleyman da bu yeniliği onaylamıştı: "Elçinize burada, Dersaadet'te kalmasını buyurmuştunuz; dolayısıyla burada kaldı" diye yazdı I. François'ya.[4] Auvergne'li bir soylu olan elçi, Jean de la Forest yola tek başına çıkmamıştı. Yönettiği heyette bilimsel bir taraf da söz konusuydu, çünkü her zaman Doğu yazmalarının peşinden koşan meşhur hümanist Guillaume Postel de heyette yer alıyordu. Fransa kralının temsilcileri Cezayir'de bizzat Barbaros'la buluştular ve V. Karl'ın müttefiki olan Cenova'ya karşı ortak bir saldırı yapma kararı aldılar, daha sonra da haziran ayında İstanbul'a geldiler: Safevi şahına karşı sefere çıkan sultan şehirde değildi. Payitahtına ancak ertesi yılın başında döndü. Ama ittifak yine de kuruldu: Hem saldırı hem de savunma amaçlıydı. V. Karl Fransa kralından alınan toprakları iade etmezse, sultan ve kral, imparatora karşı birlikte savaş açacaklardı. Savaş yeri Macaristan değil –yoksa korkuya kapılan Alman prenslerini Habsburgların kucağına itmiş olurlardı– İtalya olacaktı. Barbaros Osmanlılar hesabına Sicilya ve Sardinya'yı ele geçirirken, I. François da Çizme'nin kuzeyine saldıracaktı. Kısacası, 1535'teki bu diplomatik ziyarette Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yüzyıllar boyunca sürecek bir ittifak doğdu.

Jean de la Forest'in elçiliği –Fransa kralının ilk kalıcı temsilcisi– aynı zamanda diplomatın Osmanlı sarayından kopardığı iktisadi anlaşma ile de ün kazandı. Yeni müttefikler arasında yapılan ve Fransa'nın Doğu'daki üstünlüğünün temelini oluşturan –"kapitülasyonlar" adıyla bilinir– ilk meşhur ticaret sözleşmesi 1536 tarihliydi. Bu sözleşmenin uzun süre kabul edilen gerçekliği bugün tartışılmaktadır. Metnin biçimi bile Osmanlı geleneklerine aykırıdır. "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi", "dünya yüzündeki

taçların dağıtıcısı", "hükümdarların tasdikçisi" olan sultan müttefikleriyle bile pazarlık yapmaz, ancak imtiyaz dağıtırdı. Dağıttığı ihsanlar sadece onun iradesinin sonucuydu, onun bir lütfuydu. İstanbul'da iki taraflı –iki tarafın eşit koşullarla yer aldığı– bir muahede yapılması düşünülemezdi. Zaten bu metin Osmanlı arşivlerinde de bulunamamaktadır ve sadece Fransızca çevirisi mevcuttur. Demek ki, Jean de la Forest tarafından geliştirilen ve belki de divandaki vezirlerle tartışılan, ama bir sonuç vermeyen ticari bir tasarı olma ihtimali daha kuvvetlidir. Sultan tarafından ne onaylanan ne de ilan edilen bu protokol, yine de Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu içinde ticari kolaylıklardan *de facto* yararlanmasına izin verdi; bu imtiyazlar, 1569'da Süleyman'ın halefinden elde edilen resmi kapitülasyonlarda hatırlatıldı.

1535'in askeri taahhütleri ilk önceleri fazla bir kazanç sağlamadı, çünkü Provence ve Picardie'nin V. Karl'ın orduları tarafından istila edilmesinden sonra, I. François Nice'te düşmanıyla on yıllık bir ateşkes antlaşması imzalamayı kabul etti. Birkaç gün sonra, 14 Temmuz 1538'de, iki hükümdar Aigues-Mortes'da buluştular. El sıkışıp ebedi dostluk sözleri verdiler. Gösterişli olduğu kadar uydurma bir sahne söz konusuydu. Türklere karşı ortak bir Haçlı seferi düzenlenmesi zorunluluğundan söz edildi, hatta François onlarla ilişkilerini koparmayı taahhüt etti. İstanbul'dan gelişmeleri izleyen Kanuni Sultan Süleyman müttefikinin pek de güvenilir olmadığına hükmetti.

Nice ve Aigues-Mortes bir Karagöz perdesiydi. Kral ile İmparator Karl arasındaki ilişki daha çok kuşku, entrika ve karşıdakinin ayağını kaydırma niyetleri üzerine kuruluydu. Bu nedenle, I. François, verdiği sözlere rağmen, Osmanlı ittifakını terk etmek niyetinde değildi. İttifakı yeniden canlandırmak ve Aigues-Mortes'daki kucaklaşmaları Türklerin hafızasından silmek için, La Forest'in halefi olarak bir İspanyol asilzadesini atadı. Fransız kralının hizmetinde çalışan, yorulmak nedir bilmez Antoine Rincon önceleri askerdi, ama aşırı şişmanlık yüzünden askerlikten uzaklaşmak zorunda kalmıştı. Bu becerikli diplomat Osmanlı devletinin girdisini çıktısını çok iyi biliyordu ve kurnazca dağıttığı rüşvetlerle Süleyman'ın vezirleriyle bağ kurmanın yolunu bulmuştu.

Fransa, yeniden kavuştuğu dostuna, dostluğunu kanıtlamaya girişti. Papa, Venedik ve imparator tarafından sultana karşı oluşturulan ve sonuçta Preveze'de yenilgiye uğrayan Kutsal Birlik içinde yer almayı reddetti. Venedik'teki casus ağını kullanarak, Venedik tarafından sultan nezdindeki görüşmecilerine veri-

len gizli talimatları çalıp İstanbul'a ulaştırdı. Bu girişimler sultanın kuşkularını yatıştırmak için yeterliydi!

Osmanlı sarayı ile yeniden kurulan diyaloğun mimarı Rincon'du. Süleyman tarafından Fransa'ya gönderilen Rincon, 8 Mayıs 1541'de kralı tarafından Türklerle yeni bir ittifak tasarısı için görevlendirilmiş olarak İstanbul'a doğru yola çıktı. V. Karl öfkeden köpürüyordu: Bu fazla becerikli diplomatın ortadan kaldırılmasını emretti. Rincon Kuzey İtalya'dan geçerken Milano valisinin adamları tarafından öldürüldü. Hıristiyan âlemi önce öfkelendi, sonra da olayı unuttu.

Rincon'un yerini La Garde baronu olan Komutan Polin aldı. Fransa ile İstanbul arasında yirmi bir gün süren gidiş gelişlerindeki sürat kadar, diplomatik başarılarıyla da herkesi şaşırttı. Brantôme onun hakkında şunları yazdı: "Gitti, sağa döndü, sola döndü, pazarlık yaptı, tekel kurdu ve işleri öyle iyi yürüttü ki padişahla dilediği gibi konuştu, sık sık görüştü ve kendini ona öylesine sevdirdi ki sonunda istediğini kopardı."[5] Bu, ayrıntıları kusursuz bir biçimde saptanmış ortak bir sefer planıydı: Süleyman V. Karl'a denizde ve Habsburglu Ferdinand'a Macaristan'da saldırırken, I. François Akdeniz'deki Osmanlı donanmasını takviye edecek ve Flandre'ı işgal edecekti. Fransız-Türk ittifakı yeniden doğuyordu. İş, planı hayata geçirmeye kalmıştı.

Nice Fransız-Osmanlı bombardımanı altında

Her şey kötü başlamıştı. Fransızlar müttefiklerini şenlikler ve şölenlerle uyutmaya bakarken, kapudan paşanın öfkesi, söz verilen erzak gelmediği için mürettebatının zor durumda kalması karşısında dinmek bilmiyordu. "Bu kadar uzun bir yolu bu kadar büyük bir donanmayla gelip de elinin kolunun bağlanması karşısında öfkeden kükrüyor, sakalını yoluyordu."[6] Barbaros, yüz on kadırgası ve dört büyük kalyonuyla 1543 ilkbaharında Marsilya limanına girmiş ve orada Fransa kralı adına Enghien Kontu François de Bourbon tarafından karşılanmıştı. Yirmi üç yaşındaki kont, genç yaşına rağmen, Doğu Akdeniz konusunda kralın başyaveriydi. Padişahın gemilerinin gelişi Marsilyalılar ve Provence'lılardan oluşan büyük bir kalabalığı limana toplamıştı ve ürkütücü korsanı görmek için Paris'ten kalkıp gelen saray senyörleri öyle çoktu ki sarayında kalan kral terk edilmekten şikâyetçi olmuştu. Hiç kimse böylesine benzersiz bir karaya çıkış hadisesini kaçırmak istememişti.

Osmanlı donanması onuruna yapılan merasimlere, karşılıklı alınıp verilen armağanlara rağmen Barbaros müttefikinin hafifliklerine sinirlenmeye devam ediyordu: Erzak ikmali yetersizdi, Fransız donanması zayıftı ve kötü teçhiz edilmişti –Fransızların Marsilya'da gemilere silahtan çok şarap yüklediklerinden kuşkulanıyordu– sefer planı sürekli sorgulanıyordu. Kapudan paşa, İspanya açıklarında Şarlken'in (V. Karl) donanmasıyla kapışmak için yanıp tutuşurken Fransa tereddüt ediyor, ayak sürüyor, Hıristiyanlığa bu şekilde cepheden saldırmaya çekiniyordu. Barbaros'un öfkelenmesi sebepsiz değildi.

I. François, V. Karl ile doğrudan savaşma olanağı bulunamayınca, onun müttefiki olan Savoia Dükü'ne saldırmayı önerdi. Kral, Batı Akdeniz'de deniz savaşına girileceğine, dükün müstahkem mevkilerinden Nice'i kuşatmayı tercih etti. Kafası epey bozuk olan Barbaros takviye kuvvet olarak, Enghien kontunun Provence, Gaskonya ve Toscana askerleriyle doldurulmuş on sekiz kadırgasıyla yetinmek zorunda kaldı. Fransız-Türk donanması 7 Ağustos 1543'te Villefranche'a çıkarma yaptı. Nice kuşatması başlıyordu.

Şehrin merkezi olan aşağı şehir, garnizonu mütevazı olmakla birlikte, sağlam bir şekilde tahkim edilmişti ve surları iri taş burçlar eklenerek yenilenmişti. Yukarı şehir ise olduğu gibi kaleye dönüştürülmüştü. Güçlü ve uyumlu bir bütün söz konusuydu. Fransız ve Osmanlı müttefikler Cimiez tepesinin üstüne, Mont-Gros ve Mont-Boron yamaçlarına yerleştirdikleri topçu bataryalarıyla Nice'i kuşattılar ve hemen bombardımana başladılar. Sonuçsuz kalan kara saldırılarının ardından, Barbaros'un kadırgaları deniz surlarının karşısında toplanıp sabahın sekizinde hep birden ateş açtılar.

O gün 15 Ağustos'tu, İsa'nın Göğe Yükselişi yortusuydu. Üç Fransız-Türk saldırısı püskürtüldü, ama kuşatmacılar yine de bir gedik açıp içeri girmeyi başardılar. Bir sancaktar tam elindeki bayrağı surlara dikmek üzereyken, Catherine Ségurane adında iriyarı ve gözü pek bir çamaşırcı kadın elinde tokmağıyla ileri atıldı, sancağı çekip çıkardı, birkaç askeri hendeğe düşürdü ve hemşerilerinin yüreklerini tutuşturdu. Tarih veya efsaneye göre, bir aşağılama işareti olarak sırtını düşmana döndü ve eteklerini beline kadar topladı. Bir tür Nice'li Jeanne Hachette olarak, bu kahramanlığı tüm edebi türlerde, resimde, popüler imgelerde ve müzikte kutlandı; 1923'ten bu yana da eski bir şehir surunun üzerine yapıştırılmış bir alçak kabartmada, Nice'lilere Türklerle girdikleri muharebeyi hatırlatmayı sürdürmektedir.

Ağır kayıplara uğrayan kuşatmacılar yine de şehri bombardıman etmeye ve surlara saldırmaya devam ettiler. Çok yıpranan Nice'liler pazarlığa oturup aşağı şehri teslim etmek zorunda kaldılar; burayı Fransızlar işgal etti, yağmaladı ve ateşe verdi. Kale ise hâlâ direniyordu. Bir yardım kuvveti geleceğinden korkan Türkler sonunda sabırlarını yitirdiler: 8 Eylül'de kuşatmayı kaldırdılar ve gemilerine bindiler, müttefikleri de onları taklit etti. Nice şatosu şehri kurtarmıştı.

Fransız-Osmanlı ittifakının en kayda değer safhası olan ortak sefer, güvensiz bir işbirliğinin ardından başarısızlıkla noktalanmıştı. Komutanlar arasında hüküm süren çekişme haliyle askerlere de sirayet etmişti. Barbaros'un leventleri Fransızların hafifliğini küçümserken, Enghien kontunun askerleri de müttefiklerinin çok kaba saba insanlar olduklarını düşünüyorlardı. Yine de teknik bir noktada hepsi uzlaştı: Osmanlı donanması kışı krallığın bir limanında geçirecekti.

Türkler Toulon'da

Kanuni Sultan Süleyman Barbaros'a doğrudan İstanbul'a dönmesini buyurmuştu. Ama ihtiyar kapudan paşa mevsimin yeniden denize açılamayacak kadar ilerlediğine hükmetti, üstelik İspanyol donanması da civarda devriye geziyordu. Dönüş yolunda onları misafir edecek bir liman bulmak imkânsızdı. Kışı Fransa'da geçirmeyi yeğledi. I. François'yı temsil eden Komutan Polin de aynı kanıdaydı. Türk kadırgalarının kralın sorumluluğunda olduğunu, ikmal ihtiyaçlarını karşılamayı taahhüt ettiğini hatırlatıyordu. Dolayısıyla bu şekilde erzaksız bir halde maceraya atılmalarına izin veremezlerdi. Bu büyük senyör jestinin arkasında, Osmanlı donanması denize açıldıktan sonra İspanyol gemilerinin misillemeye gelerek "Fransız topraklarında büyük hasara yol açacakları" korkusu vardı. İlkbahar geldikten sonra, gemileri onarılan Barbaros İspanyol sahillerine doğru yelken açmak ve oraların sakinlerini "akla gelebilecek her türlü yıkıma ve hasara uğratmak" konusunda tamamen serbest olacaktı.

O zaman, Fransa kralı Türk gemilerinin kış mevsimini Toulon'da geçirmelerini teklif etti. O sırada şehir büyük bir kasabadan ibaretti, limanı da bazen kraliyet gemileri tarafından sığınak olarak kullanılıyordu, ama kış hazırlığı yapıldığı takdirde limanın doğal vasıfları Osmanlı donanmasını barındırmaya yetecek boyutlardaydı. Peki ama Toulon'lular bu kadar ürkülen ko-

nuklarla bir arada yaşamaya razı olacaklar mıydı?

Toulon'un Ortaçağ'da Müslümanlar tarafından sık sık yağmalanmış olmasının anıları ortak bellekten silinmeye yüz tutmuş olsa da, şehir sakinleri limanın kısa bir süre önce (1530) Kuzey Afrikalı korsanlar tarafından yağmalanmasının etkisi altındaydılar. Ayrıca şehir 1524 ve 1536'da iki kez V. Karl'ın orduları tarafından işgal edilmişti. Acaba Hıristiyan olsa da düşman askeri kuvvetin işgalindense, müttefik Müslüman konukların geçici misafirliği tercih edilebilir miydi?

Yerli nüfusla Türk askerlerin aylar boyunca bir arada yaşamalarının imkânsız olduğunu bilen I. François, Provence valisine şehrin nüfusunu tahliye etmesi emrini verdi. Nüfusun tamamı gitmedi: On kadar aile reisi mallarını gözetim altında tutmak için geride kaldılar, ama diğer erkekler, kadınlar ve çocuklar kıra çıktılar. Leventler, sipahiler ve yeniçerilerden oluşan otuz bin Müslüman onların yerini aldı.

Türkler şehirde katı bir disiplin uygulayarak Provence'lıların hayranlığını kazandılar. Gerçi Barbaros şehrin hâkimi konumundaydı, ama –istisnai birkaç olay dışında– insanların canına ve malına saygı gösterilmesini bir namus meselesi yapmıştı. Bir tanığın belirttiğine göre, "İnsan Toulon'a girince kendini İstanbul'da sanıyordu, herkes kendi mesleğini yapıyordu." Bunu Polin de doğruluyor: "Hiçbir zaman bu kadar kanaatkâr ve bu kadar düzenli yaşayan bir ordu görülmemiştir."

Bu uyumdan son derece hoşnut kalan I. François, Barbaros'u armağanlara boğdu, gümüş yemek takımları ve "dünya haritalı bir duvar saati" gönderdi; bu arada yardımcılarını da "onların Paskalya'sında" –Ramazan böyle komik bir şekilde ifade edilmişti– ipek giysilerle onurlandırdı. İşin aslı, Türklerin masrafları yemek ve yatak temin eden kraliyet hazinesi tarafından karşılanıyordu. Her ay Barbaros'a 30.000 düka teslim ediliyordu ve komşu eyaletler Türklerin rızkı ve donanmalarının bakımı için gerekli olan gıda maddelerini ve diğer malzemeleri temin etmekten sorumluydular. Buna karşılık, Türkler gittikten sonra Toulon on yıl boyunca vergiden muaf tutuldu.

Böylece Ekim 1543-Nisan 1544 arasında Fransa Krallığı'nın küçük bir toprak parçası benzersiz bir tecrübe yaşadı. Hıristiyan Toulon şehrine altı ay boyunca Osmanlı atmosferi egemen oldu. Avrupalı hükümdarlar bu doğaya aykırı işbirliğini haber aldıklarında, Fransa kralının "Hıristiyanlığa en az Türkler kadar düşman olduğu" hükmüne vardılar.

"Utanç verici ittifak"ın muğlak anlamları

1525'ten beri I. François'nın Doğu politikası Hıristiyan hükümdarları rahatsız etmekten geri kalmıyordu. Nice kuşatması ve Osmanlı donanmasının kışı Toulon'da geçirmesi öfkelerini iyice körükledi. Bazıları, XV. yüzyıl başından itibaren sadece Fransa kralları tarafından düzenli olarak kullanılan "Çok Hıristiyan" unvanını yadsıdılar; bazıları da papaya Fransa kralını aforoz etmesini önerdiler. Bu politikanın I. François'nın halefi olan II. Henri (1547-1559) tarafından da sürdürülmesi ona da aynı acı suçlamaların yöneltilmesine neden oldu. 1551'de, Trablusgarp kuşatması sırasında Malta şövalyelerine karşı savaşan Türklerin arasında Fransa elçisinin de bulunması Hıristiyan âleminde bir skandal yaratırken, –devletleri Osmanlı donanmasının tehdidi altında olan– yeni Papa III. Iulius'un kralı aforoz etmesine ramak kaldı.

Fransız-Osmanlı dostluğunun kendini açığa vurduğu olayların dışında, Osmanlı diplomasisinin belgeleri padişahın krala nasıl bir itibar gösterdiğini yansıtıyordu. Padişah –cihanın tek imparatoru manasına gelen Farsça sözcük– Süleyman, V. Karl'a sadece "İspanya kralı" diye hitap ederken, Habsburg hanedanından Ferdinand'a ise "Viyana kralı" deyip geçiyordu; müttefiki I. François'yı ise giderek yükselen bir değer eğrisi boyunca, 1528'de "Fransa beyi", 1535'te "Fransa kralı" veya "Fransa diyarının kralı", Nice kuşatması sırasında "Fransa imparatoru", "İsa dininden hükümdarların en şanlısı" diye anmıştı. Türk sultanının sadece Kral François'ya bu şekilde itibar göstermesi, Batı'nın taçlı başlarını epey rahatsız etmiş olsa gerek.

Bununla birlikte ittifak dikensiz gül bahçesi de değildi. I. François birçok kez müttefikini hayal kırıklığına uğrattı: V. Karl Tunus'u istila ederken tarafsızlığa sığındı; İstanbul'un dilediği gibi savaşı İtalya'ya değil, krallığını savunmak için Picardie ve Flandre'a taşımayı tercih etti; V. Karl ile çeşitli ateşkesler imzaladı; 1544'te "dostlarını uyarmadan" imzaladığı Crépy-en-Laonnais ateşkesi Süleyman'ı öfkelendirdi ve kralın elçisini kazığa oturtmasına ramak kaldı.

Buna karşılık, Osmanlı ittifakı da Fransızların umutlarını her zaman karşılamadı. Sultan 1532'de I. François'nın V. Karl'a Almanya'da değil de İtalya'da saldırma isteğini veya 1547'de Macaristan'a sefer açmayı reddetti; 1556'da Napoli'ye karşı ortak bir deniz harekâtından geri adım atarak II. Henri'yi de zor durumda bıraktı; oysa bu harekât Paris'te "iyi ve mükemmel bir dost" davra-

nışı olarak karşılanacaktı. II. Henri döneminde düzenlenen sonuçsuz, hatta gereksiz ortak deniz seferlerini çoğunlukla bozan etken, Türk komutanların kötü niyetinin işareti olan yetersiz eşgüdümdü.

Ayrıca, iki müttefikin çıkarlarının her zaman örtüşmediğini de unutmamak gerek. Tutulmayan sözler, yarım ağızla alınan tedbirler, taktik gerilemeler, geri durmalar, tek taraflı girişimler, sürekli ve nihayetine ermiş olarak değerlendirilmemesi gereken bir ittifakı bozuyordu. I. François, Osmanlı sultanıyla ittifak kurarak Hıristiyan âlemini öfkelendirmiş, hatta utanç içinde bırakmıştı. Ama hâlâ Hıristiyan'dı, krallığı Germen imparatorunun tehdidinden kurtulduğu anda müttefikini terk etmeye hazırdı. Krallığın çıkarlarına göre, kâh Batılı hükümdarlara Türk'ü ortak düşman olarak işaret ediyor, kâh Habsburgların Fransa'yı soluksuz bırakma tehdidine karşı Osmanlı yardımını öne çıkarıyordu. Kral, Germen İmparatorluğu'ndan kaynaklanan tehlikeyi saptırmak veya azaltmak için Müslümanlarla kurduğu ittifakı kullanmayı bilirken, Avrupa hükümdarları içinden sürülüp atılma korkusuyla Hıristiyanlığı cepheden karşısına almaktan da sakınıyordu. Osmanlı ittifakı kral açısından sadece caydırıcı, yani asla kullanılmamak üzere havada sallanan türden bir silahtı; gerçi bazı ortak seferler bu silahın zaman zaman kullanılabileceğini de göstermişti.

François, Müslümanlarla ittifak kurarak, Ortaçağ'ın Hıristiyan birliği düşünü kırdı, ama bunu Habsburg tehdidi karşısında krallığını savunmak adına yaptı. Bir gün Venedik elçisi Marino Giustiniani'ye şu açıklamayı yapmıştı: "Türk'ün güçlenmesini onun kendi avantajı için istemiyorum, sonuçta o bir dinsiz ve biz Hıristiyan'ız; bunu yapmaktaki amacım imparatoru masrafa sokmak, böyle büyük bir düşman sayesinde gücünü azaltmak ve biz diğer tüm hükümdarlara biraz daha güvenlik sağlamak."[7] Fransa'nın böyle tersten bir ittifaka, Akdeniz'de İspanya donanmasına veya onun Ceneviz ve Napolili müttefiklerine karşı Osmanlı donanmasının desteğine ihtiyacı vardı. Türkler onun çağrısına cevap verdiler çünkü Fransız limanlarının lojistik desteğine gerek duyuyorlardı. Zaten Cateau-Cambrésis antlaşması (1559) ile Habsburglarla kalıcı barış temin edildiğinde, Paris ile İstanbul arasındaki dostluk sürse de, Fransa krallığının Osmanlı ordusuna ve donanmasına ihtiyacı kalmadı.

Askeriden çok diplomatik bir nitelik taşıyan Fransız-Osmanlı ittifakı iki tarafın birbirlerini daha iyi tanımasına da yardım etti. Elçilerin kabulü, armağan alışverişi iki ülke arasındaki ilişkilere kültürel bir boyut da ekledi. Gabriel d'Aramon'un 1546'da baş-

layan İstanbul elçiliği bunu göstermektedir. Diplomatın kalabalık ve şatafatlı maiyeti içinde kaliteli insanlar, soylular ve âlimler vardı; Pierre Gilles d'Albi ve Pierre Belon du Mans gibi isimler Venedik'ten kalkıp Ragusa, Yunan adaları ve Edirne üzerinden İstanbul'a gelirken, bu elçilik görevinden yararlanarak Levant'ı da ziyaret ettiler. Mısır ve Kutsal Topraklar'a da giden Pierre Belon, daha sonra Pierre Gilles, kozmograf André Thevet ve elçi ile birlikte sultana uzun İran seferinde eşlik etme onuruna eriştiler.

Bu âlimler ve sonra onları takip eden yine M. d'Aramon'un maiyetinden bir diğer seyyah, Nicolas de Nicolay siyasi bir operasyona bilimsel bir renk katıyorlar, bu bakımdan, on bir yıl önce elçi Jean de la Forest ile hümanist Guillaume Postel'in izinden gidiyorlardı.

İstanbul'a bir diplomatın maiyetinde âlimler göndermek, edebiyat ve bilime meraklı bir sultanın değerini de teslim etmek anlamına geliyordu. Bu misyonlardan kaynaklanan gözlemler, incelemeler ve seyahatnameler Batı'nın "Hıristiyanlığın celladı olan barbarlar"a karşı beslediği inatçı önyargıların yenilmesine değilse bile, sarsılmasına yardım etti.

6

Ortak meraklar

> Kahire'de çok güzel ve çok miktarda halı yapılıyor, bunlar İstanbul'a ve Hıristiyan dünyaya gönderiliyor ve Türkiye halıları diye adlandırılıyorlar.
>
> Jean de Thévenot

> Saray mensubu ne şekilde giyinmelidir [...] Çünkü bu alanda sonsuz bir çeşitlilik görüyoruz: Kimi Fransız usulü, kimi İspanyol usulü giyiniyor, bir başkası Alman gibi gözükmek istiyor; hatta Türklerin tarzında giyinenler bile var.
>
> Baldassar Castiglione

> Dünyada hiçbir millet yabancıların icatlarından istifade konusunda Türkler kadar elini çabuk tutmamıştır.
>
> Ghislain de Busbecq

İki dünyanın amaçları

Venezia bölgesindeki bir kilisenin rahipleri tarafından yılda iki kez giyilen değerli bir ayin cüppesi ile İstanbul'daki Saray-ı Âmire'de kullanılan ipekli kadife kaftanlar arasında ne gibi ortak bir yan olabilir? Bu nesneler iki ayrı ve çatışkılı dünyaya, Hıristiyan âlemine ve onun amansız hasmına ait olarak görüldükleri sürece, hiçbir ortak yandan söz edilemez. Yine de bu giysilerin tarihi, iki dünya arasındaki iletişimin olanaksızlığı efsanesini paradoksal bir şekilde sarsmaktadır.

Ayin giysisinin biçildiği nakışlı ipekli kumaş İstanbul'da dokunuyor ve XVI. yüzyılın yetmişli yıllarının başında Venedik balyosu Marco Antonio Barbaro tarafından satın alınıyordu. Oğlu olan Aquileia başpiskoposu ayin cüppesini Venedik'te diktirmiş ve bunu Friuli'deki küçük Cividale [del Friuli] şehrinde bulunan As-

sumptione Kilisesi'ne armağan etmiş, bunun yanına ailesinin işlemeli armalarını eklemeyi de ihmal etmemişti. Kilisenin rahibi, Aziz Donato yortusu olan 21 Ağustos ayininde ve Noel ayininde, Osmanlı ipeğinden dikilmiş muhteşem cüppeyi giyiyordu.

Buna karşılık, Türk devlet ricalinden biri için hazırlanan uzun kollu kaftanın biçildiği ipekli kadife genellikle Venedik menşeli oluyor, sultanın sarayında bu kumaş, çok sıradan bulunan Bursa ipekli kadifesine tercih ediliyordu. Bu tür giysiler söz konusu olduğunda İtalya kumaşı temin etmekle yetinmiyor, biçip dikme işini de üstleniyor ve en sonunda onu Osmanlı pazarına yönelik Türk motifleriyle süslüyordu. Bu nedenle Topkapı Sarayı'nda giyilen (ve bugün sarayın müzesinde korunan) hilatların çoğu tüm Avrupa'da revaçta olan bu İtalyan kadifesinden biçilmişti.

Katolik Kilisesi'ne ait bir ayin giysisinin Osmanlı kumaşından ve İstanbul'daki en gözde merasim giysilerinin İtalyan kadifesinden biçilmiş olmaları, Hıristiyan dünyası ile Osmanlı sarayı arasında aşılmaz bir demir perde bulunduğu fikrini yalanlamaktadır. 2006'da "Venedik ve Şark" sergisi münasebetiyle Paris'teki Arap Dünyası Enstitüsü'nde sergilenen bu değerli nesnelere eşlik eden etiketlerde her biri için, çok haklı olarak çifte menşe kaydedilmişti: Türkiye *ve* Venedik veya İtalya *ve* İstanbul![1]

İki dünyanın üretimleri ve tecrübesi arasındaki köşe kapmaca, Osmanlı ve İtalyan ürünlerinin birbirine karıştırılmasına dek vardı. Bunun en ileri örneğini seramik sanatında görüyoruz. Bu sanatın XV. yüzyıl sonunda Türkiye'de kaydettiği atılım, ilk üretim ocağı olan meşhur İznik atölyelerinin kazandığı benzersiz şöhretle onaylanmıştı. Ürünlerin kalitesi, dekoratif motiflerinin çeşitliliği, XVI. yüzyılın ortasına doğru meşhur parlak kırmızıyı tanıtan renk paletinin zenginliği İznik çinilerini özellikle Venedik'e gönderilen önemli bir ihracat kalemi haline getirdi. Venedik'in zengin saraylarında kullanılan tepsiler, tabaklar, kâseler, kupalar İznik'ten geliyordu. Venedikliler bu mallara öyle düşkündüler ki, şehrin zanaatkârları Türkiye'den ithal edilen ürünleri kopya etmeye ve kendi *alla turchesca* çinilerini üretmeye başladılar. İnatçı araştırmalar sonucunda bunu hemen hemen başardılar ve sadece tecrübeli bir gözün orijinali kopyadan ayırt edebildiği bir teknik ustalık düzeyine eriştiler. Taklit edilemeyen kırmızı boya dışında –Venedikliler bu boyada o kadar başarılı değillerdi– biri İznik'ten diğeri Venedik atölyelerinden çıkma iki desenli çini kolaylıkla birbirinin yerini alabilirdi.

Değerli kumaşlara veya çinilere yönelik ortak beğeni bir şe-

yi kanıtlıyor: Çatışma mantığı Osmanlı ve Hıristiyan dünyalarını karşı karşıya getirse bile, aradaki ilişkiyi zenginleştiren kültürel bir boyut da mevcuttur. Avrupa'da anlaşılır bir kaygı konusu olan Türk, aynı zamanda hem aranan lüks nesnelerin yaratıcısı hem de Batı'nın en iyi ürünlerinden haberdar bir meraklı çehresine de bürünmüştü.

Avrupalı ve Osmanlı diplomatlar arasında değiştokuş edilen armağanlar, sürekli yinelenmeleri ve çeşitlilikleriyle karşılıklı ilgi alanlarını ifade etmektedirler. Avrupa'da Türk halıları gibi mamul maddelerin veya lale gibi bilinmeyen çiçeklerin yayılması, Batılıların Osmanlı ürünlerine düşkünlüğünü yansıtmaktadır. Padişahın ordularında her zaman tehditkâr bir görünüm alan, ama yinelenen savaşların düşündürdüğünden daha istikrarlı bir ticari ortak olan Türk, hünerli, titiz ve rafine bir zanaatkâr olarak da kabul görüyordu. İthal edilen veya armağan olarak alınan Osmanlı ürünleri, Hıristiyan kralların ve prenslerin Boğaziçi kıyılarında hüküm süren uygarlığın parıltısıyla tanışmalarını sağladı. O zaman Türk tehlikesi hakkındaki Batı saplantısı bu sarıklı adamlara yönelik daha övücü bir bakışla değişti ve onlar –saray eğlencelerinde hazır bulunmalarının da yardımıyla– Avrupalıların imgelemini süslemeye ve düşlerine eşlik etmeye başladılar.

Diplomatik armağanlar

1546'da I. François, elçisi Gabriel d'Aramon'u, sultanın V. Karl'a saldırmasını talep etmekle görevlendirdi. Elçiye eşlik eden kalabalık maiyet, Fransa'nın bu misyona verdiği önemi gösteriyordu. Sultana sunulan armağanların değeri ise umulan başarının düzeyindeydi. "Lyon'da yapılan ve üzerinde, on iki saat boyunca içine konan suyu akıtan bir çeşme bulunan duvar saati", Süleyman'ı mest etmesi ve lütfuna mazhar olması beklenen "pahalı bir başyapıt"tı. Kırk yıl sonra, bu kez Venedik tatsız bir askeri hadisenin ardından sultanın öfkesini yatıştırabilmek umuduyla, III. Murad'a ve saray erkânına karşı büyük cömertlik gösterilerine girişti. İçlerinde üç veya dört ipek kadife kaftanın da yer aldığı giysiler, iki koltuk, iki akdoğan, cam lambalar, gümüşten ve kaya kristalinden yapılmış bir sandık, okka okka şeker ve peynir, birkaç şişkin kese ile birlikte diplomatik özrün karmakarışık malzemesini oluşturuyordu.

Osmanlı sarayı ile ilişkilerde armağan değiştokuşu vazgeçilmez bir unsurdu. Bu armağanlar İstanbul'daki yetkililerle tema-

sa geçilmesini kolaylaştırıyor, kâfirlere karşı geleneksel bir düşmanlık besleyen vezirleri yumuşatıyor, ikna çabalarına yardım ediyor, bir anlaşmayı kutluyor veya bir ihtilafı sonlandırıyordu. Bu nedenle diplomasinin zorunlu araçları haline gelmişlerdi.

Değerleri, onları armağan edenin kaprisine veya cömertliğine tabi değildi. Osmanlılar, birçok Doğulu gibi, armağanın değeri ile onu alanın statüsü arasında bağ kuruyorlardı. Fazla değersiz bir armağan yerel âdetler uyarınca onu alanın itibarını düşürdüğü için, hakaret olarak algılanabiliyordu. Böylece armağanlar da bir tür şeref kodunun parçası haline geliyor, verilmelerinde yönetim hiyerarşisinin göz önünde tutulması gerekiyordu. Teşrifat bilgileriyle meşhur olan Venedikli elçiler 1517'de I. Selim'e birtakım kumaşlar ve kaftan getirdiklerinde, bunları armağan verileceklerin konumuna göre özenle tasnif etmişlerdi. Diplomatik hediyeler, verilen kişinin itibarının ve devletler arasındaki ilişkinin kalitesinin göstergelerinden biri olarak kabul ediliyordu. Germen İmparatorluğu elçisi Ogier Ghislain de Busbecq 1559'da Süleyman'a armağanlarını sunmaya hazırlandığında, sultan armağanların "kendisinin ve imparatorun sadık dostlar olduklarını tebaasına göstermek için, ordugâhta, ordunun önünde" verilmesini istemişti.[2]

Fransızlar gibi az veya geç armağan verenlerin veya armağanlarını verilen kişinin konumuna göre ayarlayamayanların vay haline! Saray-ı Âmire'ye karşı pintilik yapmak gereksiz öfkeye neden olabilirdi. Bu kuralı herkes, hatta Venedikliler bile anlamıştı: 1582'de bir Venedik elçisi, "Bu saraya karşı eli açık davranmazsam, hiçbir şey koparamam" (*"Non donando, e largamente, non si ottiene cosa alcuna a quella Porta"*) diyordu.

Avrupa, armağanların rolünün diplomasiyle sınırlı olmadığını çok geçmeden anladı: Batı ürünlerini İstanbul'da tanıtan armağanlar, sosyeteye cömertçe dağıtıldığı takdirde, zevkleri yönlendirecek ve ticari siparişler verilmesine neden olacaktı. Devlet ricali ve padişahın hareminden kadınlar çoğunlukla yabancı temsilcilere yönelik kesin istekler dile getiriyor, bir armağan mı yoksa sipariş mi olduğunun takdirini onlara bırakıyorlardı. Avrupa menşeli bu nesnelerin uzun vadede Batı uygarlığının Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygınlaşmasının mütevazı ama hakiki aracıları olduklarını bugün biliyoruz.

En sık verilen armağanlar kumaşlar ve giysilerdi. Osmanlılar dokunmuş sırmalı kumaşlara ve özellikle koyu kırmızı kadifeden kaftanlara çok meraklıydılar. Venedik'te asalet alameti olarak kabul edilen bu ürünler, Topkapı Sarayı'nda da çok revaçtaydı. Sul-

tanın ailesinin üyeleri Avrupa modasındaki son yenilikler hakkında bilgi alıyorlardı –yazışmaları bunu doğruluyor– ve valide sultanlar, hanımlar veya prensesler moda olan yeni kumaşları veya renkleri bir an önce almak konusundaki sabırsızlıklarını kararlı bir dille ifade ediyorlardı. Ayrıca bazen sipariş edilen kumaşlarda Osmanlı motiflerinin benimsenmesini şart koşuyorlar, pusulalara siparişlerini açıklayan çizimler de ekliyorlardı.

Türkler camcılığa da tutkuyla bağlıydı. Aldıkları kaliteli armağanlar içinde kaya kristali, lüks bardaklar, aynalar, camdan boncuklar veya kiminin içinde minyatür bir kadırga, kiminde tahtadan bir cami maketi bulunan küreler hiç eksik olmuyordu. *Calcedonio* denen renkli, mermersi cam çok revaçtaydı; bu malzemeden kâseler, maşrapalar, karafakiler yapılıyordu: Bu Murano spesiyalitesi öyle pahalıydı ki, Türkler onu taklit etmeyi de denediler.

İstanbul'da yeterli yerel üretim bulunmadığı için, Batı'nın cam ürünleri, özellikle de camiler veya saraydaki köşkler için kesilen daire biçimindeki camlar ısrarla ısmarlanıyordu. 1572'de Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın eşi bu camlardan en az bin adet ısmarlamış, sipariş on iki fıçı içinde deniz yoluyla getirilmişti. Sadrazam, cami için cam lamba –1569'da üç yüz adet– siparişleriyle Venedik elçisini bunaltmıştı; Venedik atölyeleri bu tarz lambaları sadece ihraç etmek üzere üretiyorlardı. Sadrazam, istediği lambanın biçimini bizzat çizmekten de geri kalmıyordu: İnce uzun ayaklı, geniş karınlı, geniş ağızlı olacaklardı; siparişin bir bölümü adi camdan yapılacak, geri kalanlar ince *redeselli*'lerle süslenecekti. Sokollu Mehmed Paşa'nın bir başka çizimi üzerine, Murano camcıları *cesendello* (ateşböceği manasına gelen Latince kelimeden türetilmiştir) *alla turchesca* adı verilen ikinci bir model ürettiler: Silindir biçimindeki bu uzun lambanın dekoratif bir madeni tabanı ve geniş bir ağzı vardı; ağzın etrafında askı olarak kullanılan madeni bir halka bulunuyordu. Bu model, hem Hıristiyan âleminde hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük başarı kazandı: Hem Venedik kiliselerinin mihraplarını ve bunların süslü oyma arkalıklarını, hem de İstanbul camilerini, payitahtın şadırvanlarını ve San Marco Meydanı'nı çevreleyen *Procuratie*'lerin kemeraltarını aydınlatmakta kullanıldılar.

Türkler Almanlardan cep ve duvar saatleri bekliyor, bunlar için deli oluyorlardı. Kanuni Sultan Süleyman çın çın öten cep saatlerine bayılmıştı ve sürekli bunlardan istiyordu. Ava çıktığında üzerinde on ila on iki saat taşıyordu. Diplomatlar ona minyatür saatler armağan ederek veya satarak (arada ince bir sınır oldu-

ğu biliniyor) gözüne girmeyi biliyorlardı: Bu saatlerden biri öyle ufaktı ki, bir yüzük kaşının içine sığabiliyordu. Osmanlı devlet ricalinin karmaşık mekanizmalara merakı bitmek bilmiyordu: Augsburg'dan gelmiş anıtsal duvar saatleri, mekanik gemi maketleri, çeşitli otomatlar –bunlardan biri olan dans eden bebek, darü'l-İslam açısından çok tuhaf bir armağandı– değerli hediyelerdi.

Bu hediyelerin dağıtımı güçlü bir ticari talep doğurunca, Galata'ya bir Batılı saatçi kolonisi yerleşti. 1592'den itibaren Cenevizler model üretmekle değil –yoksa kendi memleketlerine zarar vermiş olurlardı– saatlerin ve duvar saatlerinin bakımını ve tamirini yapmakla uğraşıyorlardı. Örneğin 1705'te saatçi Isaac Rousseau karısını ve çocuğunu Cenova'da bırakıp İstanbul'a yerleşti ve kendisine gösterişli –ve sözde!– saray saatçisi unvanını verip, saat parçalarını onarmaya başladı. İstanbul'da yaklaşık altı yıl kaldıktan sonra Cenova'ya döndü: 28 Haziran 1712'de doğan Jean-Jacques Rousseau, "bu geri dönüşün meyvesi" oldu.[3]

Sarayda neyin hoşa gidebileceği konusundaki tahminlere dayanan veya ev sahiplerinin kesin dileklerini yerine getirmeye uğraşan Batılı diplomatlar, sunulan armağanların türünde sonsuz bir çeşitlilik yarattılar. Sonu gelmeyen uzun listede kumaşların, cam işlerinin ve mekanizmaların yanı sıra, av kuşları, av köpekleri, hatta III. Murad'ın annesi Valide Sultan Nurbanu'ya getirilen salon köpekleri de vardı. Valide Sultan kendisinin küçük ve beyaz köpekler istediğini belirtip, getirilenleri fazla büyük ve tüylü bulmuştu!

Sultanın sarayına sunulan armağanlar içinde –II. Mehmed'in saltanatı sona erdikten sonra– tablolar, heykeller, Batılı mobilyalar azdı: Ara sıra gelen bir avize veya iskemleler, Osmanlı konaklarının dekorunu etkileyemezdi; bunun tek istisnası sultanın Şark usulü, bağdaş kurarak üzerine yerleştiği sıra biçimindeki imparatorluk tahtıyla XVII. yüzyıl başında rekabete giren koltuk oldu. Türklerin yere oturma âdetiyle çelişen Avrupa mobilyaları zihniyetleri de sarsıyordu. 2006'da Nobel Edebiyat Ödülü'nü alan Orhan Pamuk'un *Beyaz Kale* adlı romanında, İtalyan kölenin Osmanlı efendisine armağan ettiği Batı usulü masa hiç beğenilmez: "...Hoca önce hoşlanmadı, bu eşyayı musalla taşına benzetiyordu, uğursuz olduğunu söylüyordu."[4]

Sultan veya vezirleri bazen coğrafi haritalar isterler, hatta silah sipariş verirlerdi. Bu son talep yerine getirilmiyordu, çünkü Papalık vetosu Hıristiyan ulusların böyle tehlikeli teslimatlar yap-

malarını yasaklıyordu. Ticari ortak veya müttefik olarak görülebilen padişaha yönelik diplomatik baştan çıkarma manevraları, onun Hıristiyanlığın büyük rakibi olduğunu unutturmuyordu. Üstelik bu padişahların en meşhuru olan Kanuni Sultan Süleyman da cihan imparatorluğu iddiasını zaten gizlemiyordu.

Padişahın *regalia*'ları

Nesnenin kendisi artık yok, ama Londra, New York veya Louvre'da korunan estamplarda (baskı resimler) görülüyor.[5] Sultan Süleyman için hazırlanmış, bir kuyumculuk başyapıtı olan inanılmaz bir miğfer söz konusu. Bir hilalin üzerine oturtulmuş geniş bir tuğun altında, tabanında bir ense koruyucu ve bir alınlığın birleştiği, üste üste konulmuş dört tacı olan uzun bir koniye bir laciverttaşı, yirmi yedi zümrüt, kırk yedi yakut, kırk dokuz inci ve elli pırlanta kakılmıştı. Bu şekilde ağırlaşan miğfer bir kayışla çenenin altından bağlanıyordu. Aslında bu çılgınca miğfer takılmak üzere değil, sadece önemli şahsiyetleri ve yabancı elçileri kabul ederken sultanın yanında bir şatafat nesnesi olarak sergilenmek üzere hazırlanmıştı.

Fikir, efendisini Batılı hükümdarlarınkilere denk iktidar sembolleriyle donatmak isteyen Süleyman'ın gözdesi Sadrazam İbrahim Paşa'ya aitti. Ama Osmanlı iktidarının bu simgesi Venedik'te, Venedikli sanatçılar tarafından yapılmıştı. 16 Mart 1532'de Doçlar Sarayı'nda halkın beğenisine sunulan miğfer, yüz on altı bin düka karşılığında sultana satılmış ve teslim edilmişti. Yine Venedik'te imal edilmiş, üzerine değerli taşlar kakılmış bir asanın da içinde olduğu diğer *regalia*'larla [krallık sembolleri] birlikte 1532'de sultanın Belgrad'a zaferle girişine eşlik etmişti. Sadrazam İbrahim Paşa, V. Karl'ın kısa süre önce Bologna'da taç giymesiyle yarışabilecek bir merasim düzenlemek istemişti. Sokaklara sıralanan zafer takları, sultanın gelip altına yerleşeceği bir sayvan, antik Roma'dan esinlenmiş resimli süslemeler, Hazine'nin şatafatlı bir şekilde sergilenen zenginliklerinin ortasına kurulmuş otağda elçilerin kabulü; her şey padişahın şerefine düzenlenen merasimin Batı'dan esinlendiğini gösteriyordu. Bu yakınlık konusunda iş, Pieter Coecke Van Aelst adında Felemenk bir desinatörün İstanbul'a getirtilmesine kadar vardırıldı. I. François ve V. Karl'ın himayesindeki büyük bir Brüksel halı fabrikasının gönderdiği Van Aelst, yukarıda anlatılan olayı kutlayacak kalıpları hazırlamakla görevlendirilmişti.

Avrupa monarşilerinde sık rastlanan, ama Osmanlı'da bilinmeyen bir nesne olan Süleyman'ın miğferinin tasarımı, Venedik kuyumcularının ve mücevhercilerinin hayal gücüne bırakılmamıştı. Çizimi İbrahim Paşa göndermiş, sanatkârlar onu gerçekleştirmişlerdi. Eser birçok mirastan esinleniyordu. Hilalin üzerine oturtulan tuğ Şark menşeliydi; Büyük İskender'in tolgasını anımsatan miğfer antik görünümlüydü; incilerin ve mücevherlerin bolluğu Kutsal Germen imparatorlarının tacını hatırlatıyordu. Hepsine birden verilmiş ince, uzun biçim ise Papalık tacından alınmıştı, ama daha üstün, daha yüksek, daha zengin bir taç söz konusuydu, çünkü papanın başlığında üst üste bindirilen üç taca, bu miğferde bir dördüncü eklenmişti. Padişahın miğferi Hıristiyan hükümdarların taçlarıyla yarışmakla kalmıyor, onlara üstünlük de kuruyor, böylece "yeryüzünde taçların dağıtıcısı olan" İstanbul'un efendisinin hiç kimse tarafından geride bırakılamayacak şanını ve cihan hâkimiyeti iddiasını yansıtıyordu.

Sadrazam tarafından düşünülen, hükümdarların en büyüğünün şanını kutlamak için yaratılan, ama Venedik'te imal edilen ve Batı teşrifat zihniyetinden etkilenen bu tuhaf ve prestijli başyapıt iki dünyanın kesiştiği noktayı temsil ediyordu.

Avrupa'yı fethe çıkan *tapedi turchesco*'lar

Scuola di San Rocco'nun üyeleri masraftan hiç kaçmıyorlardı. Venedik'in en büyük altı hayırseverlik kurumundan biri olan *scuola*'larının XV. yüzyıl sonundaki kuruluşundan beri, ihtişam bakımından en eski kurumlarla rekabete girmişlerdi. Yoksulların ve hastaların kabul edildiği, ama aynı zamanda üyelerin toplantı salonunun da bulunduğu binanın cephesi yeni tamamlanmıştı: Duvar ayaklarına dayanan sekiz serbest sütunuyla şehirdeki en güzel bina cephelerinden biriydi. Dindar ve zengin tüccarlar olan önde gelen üyeler keselerini muhtaçlar için açmakla yetinmiyorlardı, aynı zamanda beğeni çıtaları yüksek, sanat koleksiyoncularıydılar. Daha ileriki bir tarihte, *scuola*'nın iç dekoru için düzenleyecekleri yarışmada Venedik'in en iyi ressamları boy ölçüşecekti.[6]

Ama şimdilik farklı bir döşeme unsuru edinmeye karar vermişlerdi: Konsey üyelerinin toplandığı birinci kattaki uzun masayı kaplayacak bir halı. Bu alım için para ayrılmıştı. Daha mütevazı boyutlarda iki halı alacaklarına, masayı örtecek ve girişe bakan yüzünde aşağı sarkacak kadar büyük, tek bir halı alınmasına karar verdiler. Böylece içeri giren ziyaretçiler halının motiflerini her

zaman hayranlıkla seyredebileceklerdi. Üyeler 1541'e doğru, on metre boyunda ve dört metre enindeki bu muazzam halıyı –bugün hâlâ bu soylu kurumun malıdır– satın aldılar.

"Memluk halısı" diye bilinen, yani o sırada Osmanlıların elinde olan Kahire'de üretilmiş bu eseri hazırlayan sanatkârlar İstanbul'da, sultanın sarayında bulunan dokuma ve motif usullerini benimsemişlerdi. Böylesi bir parçanın satın alınması sıra dışı bir olaydı, ama Venedik'in Türk halılarının ithalatında oynadığı rol biliniyordu. Çünkü Avrupa'nın Şark'a açılan penceresi olan bu şehir büyük bir lüks ürün ithalatçısıydı ve Osmanlı tüccarlarından satın aldığı çok miktarda halıyı daha sonra Batı ülkelerine satıyordu. Ticaret kadırgaları bu değerli malı satıldığı her yerde, Osmanlı Mısırı'nda, İzmir'de ve İstanbul'da alıp yüklüyorlardı. Çünkü yüzyıllar boyunca Avrupa'ya giden Şark halıları için bir geçiş bölgesi olan Anadolu, önemli bir üretim merkezi haline gelmişti. Gördes (Türk halısının ayırt edici özelliği olan simetrik düğüme adını vermişti), Bergama, Uşak, Ladik veya Marco Polo'nun XIII. yüzyılda "dünyanın en güzel halılarının dokunduğu yer" olarak gösterdiği Konya'da üretilen Anadolu halıları özellikle Venedik'in aracılığı sayesinde Avrupalıların zevkini tatmin etmeye hazırdı.

İhracat için kullanılabilecek karayolu İstanbul'dan başlıyordu, ama azımsanamayacak kadar uzundu, üstelik Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'ı fethetmiş ve Tuna'nın kuzeyine ayak basmıştı. Bu bölgelerde Osmanlı İmparatorluğu ile Hıristiyan güçler arasındaki çatışmalar, silahların sesi biraz kısıldığında, ticareti engellemiyordu. Örneğin Sultan II. Bayezid (1481-1512), Macaristan'ın asker kralı ve aydın sanat hamisi Matyas Corvinus (1458-1490) ile, tüccarlara iki ülkenin topraklarında dolaşım özgürlüğü ve güvenlik sağlayan bir ticaret antlaşması imzalamıştı. Gümrük kayıtlarında bu faaliyetin izleri görülmektedir. 7 Ocak-16 Kasım 1503 arasında, yani sadece on aylık bir sürede Erdel'deki Braşov şehrine beş yüz halı girmişti. Şehrin bu ticaret vasfı meşhur Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi tarafından da doğrulanıyordu; Evliya Çelebi, 1660'lı yıllarda Braşov'un büyük pazarında birçok Türk, Acem, Arap veya Hintli halı tüccarı görmüştü. Üstelik bu ticari vasıf süreklilik de arz ediyordu, çünkü şehir tüccarları XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca Kara Kilise adıyla bilinen şehir kilisesine öyle çok sayıda Doğu halısı hediye etmişlerdi ki, bu halılar bugün bile etkileyici bir koleksiyon oluşturmaktadır.

Demek ki Balkanlar'ın karayollarında Türk halıları dolaşıyor

ve bunlardan bazıları Osmanlı İmparatorluğu'na haraç ödeyen bir şehir olan Ragusa'ya ulaşıyor, Adriyatik Denizi'ni geçerek İtalya'daki Ancona limanına varıyordu.

Fakat halıların nakliyesinde daha güvenli olan deniz yolunun sık sık tercih edildiği doğrudur. Floransa ile Cenova'yı geride bırakan Venedik'in, birinci halı alıcısı ve Batı Avrupa'nın başlıca halı tedarikçisi rolü de buradan kaynaklanıyordu. Venedik'teki halı düşkünlüğü atasözlerine bile konu olmuştu. Küçük seccadelerden sultanın sarayında revaçta olan motifleriyle orta boy kilimlere ve *scuola di San Rocco*'nun satın aldığına benzeyen çok pahalı şatafatlı büyük halılara kadar her boyutun alıcısı vardı.

Hıristiyanlık ile Türk dünyası arasındaki alışverişlerde, Venedik'te –XVI. yüzyıl sonunda 180 bin olan nüfus içinde iki bin beş yüz Yahudi yaşıyordu– ve 1492'de İspanya'dan kovulduktan sonra Osmanlı topraklarında kalabalık bir topluluk oluşturan Yahudiler, aile ve cemaat ilişkileri sayesinde belirleyici bir rol oynuyorlardı. Zaten Venedik 1541'de, Osmanlı uyruğu olan Yahudi tüccarların Balkanlar'la yapılan ticarette sergiledikleri etkinlik nedeniyle geçici bir süre için şehre yerleşmelerine izin vermişti.[7] Rehin karşılığı borç verme, tıp ve ikinci el malların ticareti gibi meslekler yapmalarına izin verilen Venedik Yahudileri, 1515'ten itibaren halı ticareti yapma hakkını da elde ettiler. Doçlar Sarayı'na ve şehrin büyük bayramlarına halı temin etmeye başladılar.

Venedikli ailelerin mal dökümlerinde, bu mal varlığının hatırı sayılır bir unsurunu oluşturan Türk halılarının sürekli sayılması bu ürünün kazandığı satış başarısını kanıtlamaktadır. Ayrıntılar konusunda genellikle cimri davranan bu noter belgeleri yine de –boyutlarını belirtmeseler de– halıların küçük veya büyük olduğunu, nerede kullanıldıklarını (yerde, sandık veya masa üzerinde) ve tiplerini belirlemek üzere de menşelerini kayda geçirmişlerdir. Biri *caiarino* (Kahire), bir diğeri *cimicasa* (Çemişgezek), bir üçüncüsü de *damascino* (Şam) halısı diye adlandırılmıştır.

Lüks bir mal olan halı diplomatik armağanlar içinde de kendine yer bulabilen bir üründü. II. Mehmed, Napoli kralı Ferdinand'a (veya Ferrante) yüz kadar halı armağan etmiş, II. Bayezid de 1495'te, iki Osmanlı-Venedik savaşı arasındaki sürede Venedik Cumhuriyeti'ne okçuluk silahları, üç safkan at ve birçok halı göndermişti. Venedik de yabancı bir hükümdarı veya nüfuzlu bir politikacıyı onurlandırmak istediğinde hediye olarak halıyı seçiyordu. Armağan edilen eser değerli olduğu için şehrin ticari uzmanlığına tanıklık ediyordu, ayrıca bu, armağanı alan talihli kişinin ge-

lecekte yeni siparişler vermesine yol açabilirdi. Böylece verilen armağan Venedik ticaretinin tanıtımına da yarıyordu. Şehir arşivleri bilinen muhasebeci titizliğiyle Senato'nun yüz elli bir lehte, on aleyhte ve bir çekimser oyla İngiltere kralı VIII. Henry'nin kadiri mutlak nazırı ve York Başpiskoposu, Kardinal Wolsey'e zengin halılar armağan etmeye karar verdiğini açıklıyor. Tüm Hıristiyan dünyası bu nazırın şatafatlı yaşam tarzını ve açgözlü bir koleksiyoncu olduğunu biliyordu.

Satın veya armağan alınan Türk halıları –o sırada genel bir isimle Şark halısı deniyordu– XIV. yüzyıldan beri Avrupa'nın belli başlı saraylarında bir koleksiyon nesnesiydi. Fransa Kralı V. Charles 1380'de öldüğünde yüz kırk üç halıya sahipti ve Orléans dükü olan küçük oğlu Louis 1398'de on iki halı satın almıştı. Floransa'da Mediciler Memluk halılarını biriktiriyorlardı: Armalarından biri Şark halılarından parçalarla süslenmiş olan Lorenzo Magnifico, her birinin değeri 40 ila 60 altın florini bulan halılarıyla övünüyordu.

Kutsal Kilise'nin, halıların dinsizlerin elinden çıktığını unutmuş görünen ileri gelenleri de önemli halı alıcıları arasındaydı. Kroniklere göre, Avignon papası olan ve Papalar Sarayı'nın yapımına girişen Fransız XII. Benoit (1334-1342) doymak bilmez bir halı koleksiyoncusuydu. Papalık tahtının önüne sekizgenler içinde büyük kuş motifleri olan en sevdiği numuneyi serdirmişti. 1489'da Papalık Roma'ya geri döndüğünde hazırlanan bir envanter, San Pietro Bazilikası'nı süsleyen dört halıyı ayrıntılarıyla tasvir etmektedir. Bazı ziyaretçilerin yere atılmış halıları gördüklerinde kapıldıkları ayıplama duygusuyla karışık şaşkınlık, bu eserlerin yüksek fiyatlarıyla açıklanabilir; XVII. yüzyıl sonuna kadar halılar ayaklar altında çiğnenemeyecek kadar değerli nesneler olarak kabul edildiklerinden, ancak çok istisnai durumlarda yere serilmelerine göz yumuluyordu.

Buna karşılık, halılar özellikle bayramlar ve şenlikler münasebetiyle sarayların veya zengin konaklarının cephelerine gerilerek dikey süs olarak kullanılıyorlardı. Venedik'te ister dini –Bakire Meryem veya azizlerle ilgili yortular, manastır ve tarikat bayramları–, ister sivil –yeni doçun seçilmesi, İsa'nın Göğe Yükseliş gününde doçun denizle nikâhının kıyılması, bir elçinin gelişi, deniz seferi ve barış antlaşması, bir salgının sona ermesi– olsun, sayısız bayram ve şenlik vardı. O zaman binaların cepheleri halılarla süsleniyor, bu halılar bazen ürünlerinin reklamını yaptıkları için çok memnun olan tüccarlardan ödünç alınıyordu.

Venedikli Matteo Pagan sayesinde bu resmi törenlerden biri hakkında elimizde güzel bir tanıklık var. 1560'ta yaptığı bakır üzerine gravürler, uç uca eklendiğinde doç ve senatonun San Marco Meydanı'nda yaptıkları geçit resmini tasvir eden uzun bir friz oluşturuyordu.[8] Tasvir edilen müzik aletlerini tanımlamaya çok meraklı olan müzikologların büyük değer verdiği bu olağanüstü "çizgi roman"ın ikinci planında, geçit alayının arkasında Procuratie binası (o sırada sadece *Procuratie Vecchie* inşa edilmişti) ve bu binanın balkonlarında ve pencerelerinde dirseklerini geometrik motifli küçük halılara dayamış, aşağıdaki töreni seyreden zengin hanımlar görülüyor. Bu özelliğin belirlenmesi, Türk halılarının söz konusu olduğunun anlaşılmasını sağlıyor.

Demek ki Venedik Cumhuriyeti'nin şanını kutladığı şatafatlı merasimlerde Türk halıları da yer alıyordu. Vazgeçilmez bir dekor unsuru olarak, belirli kurallara bağlanmış bir kullanıma da konu oluyorlardı. Örneğin özel şahısların aşırı lüksüne karşı düzenli olarak israf yasaları çıkaran şehir yönetimi, gondolların zeminine serilen ve *zenie* denilen kaba, küçük halıları da zaman zaman hedef alıyordu.

Batı'nın Türk halılarına düşkünlüğünün –eğer gerek kalmışsa– bir diğer işaretini de Flaman ve İtalyan resim sanatı ortaya koymaktadır. Sadece en meşhurlarını sayacak olursak, Van Eyck, Memling –Bruges'lü ressam– veya Alman olarak doğup önce Basel'de, ardından Londra'da çalışan ve orada ölen Holbein, Floransalı ve Venedikli ressamlar Giotto, Ghirlandaio, Bellini, Carpaccio, Crivelli veya Lotto ister portre ister dini sahneler söz konusu olsun, eserlerinde sık sık halıları da kullanmışlardır.

Scuola di San Rocco büyük Memluk halısını satın aldığı sırada, Lorenzo Lotto (d. 1480-ö. 1556) Venedik'teki Santi Giovanni e Paolo Kilisesi'ne *Sadaka Dağıttıran Aziz Antonin*'in (1541) tasvir edildiği, büyük boyutlarda bir tablo teslim etmişti. Tabloda, ihtiyaç sahiplerinin ellerinin üzerinde hâkim bir konumdaki iki çömez, kırmızı fon üzerine sarı örgü bitki motifli bir halı örtülmüş alçak bir duvarın üstünden sadaka dağıtıyorlardı. Ressam, *Giovanni Della Volta Eşi ve Çocuklarıyla Birlikte* portresinde de (Londra, National Gallery, 1547) Türk halısını tablonun merkezine koymuştu. Ailenin etrafında toplandığı masanın üstüne benzer motifte bir halı seriliydi. Lotto'nun tablolarındaki halılar hiç kuşkusuz sipariş sahiplerine aitti, ama ressam onları eserlerinde öyle sık kullanmıştı ki bu nesneye gerçekten hayran kaldığı anlaşılıyordu. Kendisi de bir sürü halının yanı sıra, büyük bir Türk halısı-

na da sahipti ve bunu 1548 yılında Venedik gettosunda rehine verip daha sonra kurtardığını biliyoruz.

Felemenk veya İtalyan ressamları Türk halılarına öyle uzun bir süre ustalıkla resmettiler ki onların adlarıyla anılan bir sınıflandırma bile oluştu. "Lotto halısı"ndan, "hayvan desenli" "Crivelli halısı"ndan, "çengel gibi konturları olan motiflerle bezeli" "Memling halısı"ndan veya "Holbein halısı"ndan söz edilir oldu. Genç Hans Holbein'in (1497-1543) meşhur tabloları olan *Elçiler* (1533, Londra, National Gallery), Londra'ya yerleşmiş Alman tüccarı *Georg Gizse'nin Portresi* (1532, Berlin) veya *Burgmester Meyer'in Madonna'sı*'nda, kâh bir rafın, kâh bir çalışma masasının veya Bakire Meryem'in ayakları altındaki yerin üzerine serilmiş halılar görülür. Kareler içine oturtulmuş sekizgen motifleriyle bunların Uşak halıları olduğu düşünülmüşse de, uzmanlar onları daha çok Bergama halılarına benzetmektedirler.

Burjuva veya aristokrat mal varlıklarının dökümleri, şenlik dekorları, tablolarda sık sık yer almaları –şık ve sessiz iç mekânların tablolarını yapan Vermeer resimde halı kullanımını XVII. yüzyılda da sürdürecektir–, her şey Türk halılarının Batı'da ne kadar revaçta olduğunu göstermekte ve bu durum Akdeniz'in iki yakasında ortak bir sanatsal duyarlılığın varlığı kadar, aradaki ticari ilişkileri de kanıtlamaktadır. Hıristiyanlığın din ve din dışı seçkinlerinin "dinsizler"in ellerinde şekillendirilmiş bir ürüne duydukları hayranlık, asla uzlaşamaz diye düşünülen iki dünya arasına bir birleştirme çizgisi çekmiştir.

XVII. yüzyıl başına gelindiğinde Acem halıları sayısal bakımdan Anadolu halılarıyla yarışa girmiş, ama hiçbir zaman onlara denk olamamıştır. Catherine de Médicis'nin ölümünde çıkartılan mal envanterinde (1589) birkaç İran halısı sayılmaktadır. O zaman halı, Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi İmparatorluğu arasındaki siyasal rekabetlerin maddi bir simgesi haline gelmiş, Osmanlıların ve Safevilerin giriştikleri nüfuz mücadelesinde bir araca dönüşmüştür. İstanbul'daki sultanın geleneksel düşmanı olan şah, XVII. yüzyıl başında Venedik'e diplomatik armağan olarak değerli metallerden ipliklerle işlenmiş ipek "temsilli halılar" göndermemiş, böylece Batı'da Acem halısı modasını başlatmamış mıydı?

Demek ki Venedik, Osmanlı İmparatorluğu ile Hıristiyan dünya arasında uzun süre arabuluculuk rolü oynamış, herkes tarafından imrenilen bu rol sayesinde Türkiye'den aldığı halıları Avrupa'ya satmıştı. Venedik ilginç bir şekilde bu ticari rolle yetinmişti. Bel-

ki de bu iş dalına büyük miktarlarda yatırım yapmayı reddettiği ve yeterli uzmanlaşmış işgücüne sahip olmadığı için, üretici konumuna geçmemişti. Hiçbir Şark halısı Venedik'te üretilmemişti. XV. ve XVI. yüzyıllarda "Venedik halıları" etiketi, şehrin atölyelerinden veya imalathanelerinden çıkmış ürünleri değil, Venedikli tüccarlar tarafından İstanbul'dan, İzmir'den veya Kahire'den satın alınmış halıları ifade ediyordu.

Lale ve lale çılgınlığı

Batılı bir seyyah İstanbul sokaklarında aylak aylak dolaşmaya mı çıktı? Bir İngiliz'in belirttiğine göre, "Dervişler ve yeniçeriler size çiçekler ve başka ufak tefek şeyler hediye etmeden tek bir adım atamazsınız."[9] Bir diplomat sadrazamın huzuruna kabul mü edilecek? Hoş geldin işareti olarak eline küçük bir çiçek buketi tutuşturulur. Osmanlıların erkek konuklarına çiçek vermeleri sadece kibarlık gereği değildir, hiyerarşide üstünde olan kişiye güzel kokulu bir demet sunmak iyi terbiyenin de işaretidir.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda geçerli olan ve günümüze kadar da süregelen bu âdetler, Türklerin çiçeklere duydukları ölçüsüz sevgiyi yansıtıyor. Hatta Türklerin çiçeklerin simgesel dilini icat ettikleri iddiası bile mevcuttur. İstanbul'da her gün Mısır Çarşısı'nın yanı başındaki çiçek pazarına toplanan yoğun bir kalabalık çeşitli tohumlar, çiçekler ve soğanlar satın alır. En güzel kokulu çiçekler, kokulu menekşe, sümbülteber, beyaz yasemin en revaçta olanlardır. Osmanlılar, Fransızlarınkinden farklı olarak, cetvel gibi çekilmiş çizgilerle düzenlenmemiş, dolambaçlı, düzensiz ve Le Nôtre'a hayran biri tarafından mezbelelik diye ayıplanabilecek bahçelerinde bu çiçekleri yetiştirirler. Müslüman mezarlıklarının da ayrıkotlarının ve hür bir şekilde biten çiçeklerin istilası altında oldukları, bu manzaranın Théophile Gautier gibi bir gezginin hoş düşlere dalmasına, hatta ölüm melankolisinin dermanını bulmasına yardım ettiği bilinmektedir.

Tam anlamıyla bir Osmanlı çiçeği olan lale kadar itibar görmüş başka bir çiçek yoktur. Allah'ın çiçeği değil midir o? *Lale* ismi Arapça elifbayla, "Allah" kelimesindekilerle aynı harflerle yazılmaktadır. Bu nedenle sık sık dini simge olarak da kullanılmıştır.

Türkler laleyi henüz göçebe çobanlar oldukları dönemde, Orta Asya platosunda, Pamir'in kuzeyinde yabani halde keşfettiler. Türk aşiretleri XI. yüzyılın sonunda Doğu Anadolu'ya girdiklerinde lale bahçelerde yetiştirilmeye başlanmıştı. Sasaniler laleyi

kutsal addediyorlar, şairler Isfahan ve Bağdat bahçelerinde yetiştirilen lalenin kusursuzluğuna şiirler düzüyorlardı. Türklerin ne zaman lale yetiştirmeye başladıkları bilinmiyor, ama bu iş hızla kendini kabul ettirdi ve lale ilk Osmanlıların en gözde çiçeği oldu. Kesildikten sonra buket oluşturmaya burun kıvıran lale, kendisine daha çok hayran olunması için alçak sehpalar üzerine yerleştirilen dar boyunlu, ince, uzun vazoların yalnızlığını tercih ediyordu.

Başlangıçta, İstanbul'da yetiştirilen lale yumurta biçimindeydi ve sapı kısaydı; bugünkü lalelere çok benzer bir görünümü vardı. Daha sonra, XVI. yüzyılda, Karadeniz'in kuzey kıyılarında keşfedilen çeşitlerinin etkisiyle inceldi: Taçyaprakları uzayarak dikene, hatta iğneye benzedi; bu yapraklar öyle inceydi ki eğilip bükülerek akla gelmedik şekiller çiziyorlardı. O zamana dek daha çok kısa ve yuvarlak olan lale inceldi, zarifleşti. Çünkü Türkler bazı soğanları değiştirmeyi ve zevklerine uygun yeni çeşitler yaratmayı başarmışlardı. İster parlak kırmızı, ister turuncu, ister sarı renkte olsun, halkın sevdiği lale, uzun ve dar taçyapraklarının kazandırdığı temrenimsi bir biçime sahipti.

Bu çiçeğe duyulan ilgi neredeyse bir karasevdaya dönüştü. Bahçelerde ve vazolarda görülen lale, günlük yaşamın dekoruna da girdi ve onu bir tuğ gibi sarıklarına takan adamların gönlünü fethetti. Hem sanatçılar hem de zanaatkârlar onu kimi zaman eserlerinin tek motifi haline getirecek ölçüde benimsediler; ipekli kumaşlar üzerine yayıldı, kaftanları istila etti, çinileri sömürgeleştirdi, halıları çiçeklendirdi. Saraya da girip padişahın gönlünü çeldi. Zırhını bir tek kabartma laleyle süsleten ve miğferini mücevherle işlenmiş altın lalelerle taçlandıran Kanuni Sultan Süleyman çiçeğe önemli bir itibar kazandırdı. Lale kemikten yapılmış merasim kalkanlarının üzerinde de ipek liflerini karanfillerden oluşan bir dekor içine yerleştirilmesiyle kendine yer bulmuştu. Allah'ın çiçeği Süleyman'ın damadı Sadrazam Rüstem Paşa ve Sokollu Mehmed Paşa camilerinin duvarlarını kaplayan İznik çinilerinin çiçek motifleri içinde ibadet mekânlarına da girmişti. İki yüzyıl sonra bile, III. Mustafa'nın yaptırdığı Laleli Camii'ne adını veriyordu. Bugün de İstanbul Uluslararası Film Festivali'nin ödülü *Altın Lale*'dir.

Lale Osmanlıların kalbine taht kurmuştu. Laleye her türlü özen gösteriliyordu ve aile dekorlarının ayrılmaz parçası olmuştu. Ama Avrupa onu henüz tanımıyordu.

Övgülere boğulan bu çiçek Batı'ya nasıl geçmiş, Rembrandt'ın

çağında onun için aynı tutkuyla yanıp tutuşan Hollanda'nın simgesi haline nasıl gelmişti?

Bu çiçeği Avrupa'ya getirme imtiyazının kime ait olduğu tartışmalı bir konudur. Bazen bu şeref, çiçeği Seylan'dan Lizbon'a götürdüğü iddia edilen bir Portekiz Hindistanı valisine mal edilir. Ama bu babalık iddiası ikna edici olmamıştır. Onun yerine, Habsburglardan İmparator I. Ferdinand'ın İstanbul'daki sefiri olan Felemenk bir asilzadenin, becerikli diplomat ve amatör botanikçi Ogier Ghislain de Busbecq'in (1522-1592) babalığı tercih edilmiştir. Busbecq, Osmanlı başkentindeki uzun ikameti sırasında Latince kaleme alınmış meşhur *Mektuplar*'ında, Edirne-İstanbul yolunda daha önceden bildiği nergis ve sümbül tarlalarının ortasında laleleri nasıl keşfettiğini anlatmaktadır. Onlara, "Türklerin söyledikleri gibi" *tulipan* adını verdiğini yazar. Bu isim ya taçyapraklarının ya sarılmış sarıktan (Türkçede *dülbend*, Flamancadaki bozulmuş haliyle *tulbend*), ya da muslin anlamına gelen Farsça kökenli *dûlbend* kelimesinden türemiştir. "Lale pek veya hiç kokmaz, ama güzelliği ve renklerinin çeşitliliğiyle insanı hayran bırakır." Diplomat, yöre sakinlerinin kendisine muhteşem buketler hediye etmesi karşısında önce çok sevindiğini, ama sonra bu hediyelerin parasını ödemesi gerektiğini anladığını belirterek, "herhalde kesemin boşalmaya başlaması o tarihe rastlıyor" diye filozofça bir not düşer.

Bu keşfin kesin tarihini ve daha da önemlisi çiçeğin Avrupa'ya ne zaman yayıldığını saptamak konusunda tereddütler var. Busbecq laleleri 1554'te yaptığı ilk İstanbul seyahatinde mi görmüştü (ama payitahta kış ortasında vardığı biliniyor)? Yoksa Mart 1558'de, lalelerin açması için daha uygun bir mevsimde yaptığı bir başka seyahat mi buna vesile olmuştu? Keşfinden nasıl ve ne zaman söz etmişti?

Bazen, Busbecq'in laleyi Avrupa'ya, sonbahar 1562'de diplomatik misyonu sona erdikten sonra getirdiği ileri sürülmektedir. Botanikçi Charles de L'Ecluse Viyana'ya dönen diplomattan lale soğanları aldığını açıklarken, bu armağanlardan istifade etmiş başka âlimler Antikçağ'dan beri bilinen kokulu kök *akoros*'u, akasyayı, leylağı, çınarı ve atkestanesi ağacını onun sayesinde keşfettiklerini ifade etmişlerdir. Lalenin cazibesine kapılan Busbecq'in geri dönmeyi beklemeden, soğanları Almanya'da veya kendi memleketi Felemenk'te bulunan yazıştığı kişilere göndermiş olması daha büyük bir ihtimaldir. Bunların birçok kişiye gönderilmiş olması şaşırtıcı değildir. Örneğin, İstanbul'dan kumaş yüklen-

miş bir geminin 1562'de Anvers limanına girdiği biliniyor. Geminin yükünde lale soğanları da vardı. İthalatçı tüccar bunun ne olduğunu bilmediği için, yarısını kızarttırmış, sonra da sos dökerek tadına bakmıştı. Geri kalanı ise meyve bahçesine dikmiş ve ilkbahar geldiğinde lahanaların arasından boy atan sarı ve kırmızı güzel laleleri görünce şaşkına dönmüştü.

Türkiye'den gelen soğanların güzergâhlarını adım adım izlemek imkânsız olsa da, 1560'lardan itibaren çiçeğin ülkeden ülkeye yayıldığı ve derhal herkesçe beğenildiği görülmektedir. Her yerde insanlar laleye vurulmuştu. Hollanda'da ise tam bir lale hezeyanı yaşanıyordu. Doğal bir güzelliği olan bu yeni konuğun, çekiciliğini iki katına çıkaran Doğulu bir egzotikliği de vardı. Zengin ticaret burjuvazisinin yurdunda, lale başları döndürmüş ve servetlerin el değiştirmesine sebep olmuştu.

Hayranlık çılgınlık sınırındaydı: En ciddi işadamları, en oturaklı *burgmester*'ler lale uğruna, hiçbir zengin çapkının metresi için yapmayacağı çılgınlıkları göze aldılar. Soğanların sınırlı sayıda olması fiyatları yükseltiyordu, dizginsiz bir spekülasyon işin geri kalanını tamamladı: 1630'a doğru bir tek soğanın fiyatı bir, hatta iki ev değerine çıkmıştı. Dikkatli babalar kızlarının çeyizine lale soğanı da koyuyorlardı. Lale de, lüks ürünler olan karabiber veya tarçın gibi, borsaya kote ediliyordu. Rembrandt'ın *Doktor Tulp'un Anatomi Dersi* tablosuna (1632) hayranlıkla bakarız ama, tablonun kahramanının, Amsterdam'ın en gözde cerrahı olan ve yeni Vesalius (Van Wesel) olarak gösterilen cerrahlar loncası başkanı Nicolaes Claes Pietersz'in bu çiçeğe duyduğu sevgi nedeniyle adını Bay Lale (Flamancada *tulp*) olarak değiştirdiğini bilir miyiz? Delft fayansçıları da sarıklı Türk başı şeklinde tek çiçeklik vazolar imal ederek lalenin anavatanını onurlandırmaktan geri kalmamışlardı. Descartes'ı ağırlayan ülke, 1636'daki ıstıraplı borsa çöküntüsünden sonra aklı başına gelene dek, tam bir lale çılgınlığına yakalanmıştı.

İstanbul'daki lale merakı, Hollanda'daki çılgınlık düzeyine erişmese de, asla sona ermedi. Bu tutku XVII. yüzyıl başında bile tam dinmemişti. İkinci kez Viyana'yı kuşatan sultan IV. Mehmed devrinde (1647-1687) lale kendine yine ateşli hayranlar bulmuştu. Cenneti, padişahın sarayıydı. Bostancıbaşı tarafından idare edilen yaklaşık iki bin beş yüz bostancı laleye her türlü özeni gösteriyor, özel bir kayıt defterine not ettikleri çeşitler üretiyorlardı: Liste her yıl biraz daha uzuyordu: 820, 839, 1108, 1580 tür... Şiirsel bir isim takılan her yeni türün bulunuşu sevinçle kutlanıyordu.

Ya benzer bir tutkuya kapılan ya da efendilerinin gözüne girmeye çalışan vezirler bile, bir veya birçok çeşit üretmeye uğraşıyorlardı. Üretmek, türlere ayırmak, tasnif ve isim takmak buna uygun bir örgütlenme gerektiriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik zihniyetine uygun bir şekilde, Çiçek Encümen-i Danişi doğdu. Bu meclisin bilirkişileri yenilikler hakkında karar veren yargıçlar konumundaydılar, yeni türün özelliklerini belirliyor, ona uygun bir isim veriyor, güzellik ödülleri dağıtıyor, spekülasyonun önünü almak üzere narh koyuyor, ilmi incelemeler kaleme alıyorlardı.

En güzel lalelerin sultanda olması gerekmez miydi? IV. Mehmed sarayın dördüncü avlusuna [Sofa-i Hümayun] tamamen kendisine ait bir bahçe ektirdi. Tutkusunu oğluna da aktardı ve lale III. Ahmed devrinin (1703-1730) simgesi haline geldi. Bu dönem bir Türk tarihçi tarafından "Lale Devri" diye adlandırıldı. Topkapı'da nisan ayında düzenlenen lale şenliği iki gece sürüyordu. Birinci gece, sultan konuklarının hürmetlerini kabul ediyordu. Konuklardan, hayran hayran seyrettikleri çiçeklerin rengiyle uyumlu giysiler seçecek kadar zevkli olmaları bekleniyordu. Erkeklerin girmesi yasak olan ikinci gece boyunca harem kadınları efendileriyle birlikte çiçeklerin arasında hazine avına çıkıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun paşaları açısından, sultanın gözüne girmenin en kesin ve kestirme yolu ona kendi arazilerinde yetiştirilmiş soğanları veya daha da iyisi, en nadide türleri hediye etmekti. Sadrazam 1726'da sultanı evinde ağırlarken bahçesini şu şekilde hazırlamıştı: Laleler şişelere yerleştirilmişti ve Fransa sefirinin anlattığına göre, "her dört çiçekten sonra yere çiçek boyunda bir mum gömülmüş ve çiçek sıraları arasındaki yollar içlerinde her türlü kuş bulunan kafeslerle süslenmişti. Çok gürültülü bir alaturka musikinin eşlik ettiği bu aydınlatma, lalelerin çiçeklerini korudukları süre boyunca her gece devam etti." Bu şeylerin fiyatlarını bilen diplomat şunu da eklemişti: "Masrafın hepsi, tüm bu süre zarfında padişahı ve maiyetini evinde ağırlayıp karınlarını doyuran sadrazamın kesesinden çıktı." Manzaradan çok hoşlanan sultan, sadrazamdan bunu birçok kez yinelemesini istemişti!

Yine de Hollanda'daki saçmalıkları haber alan sultan, lale alanını yeniden ele geçiren ticari çılgınlığı engellemeye gayret etti ve bu amaçla en nadir türlere narh koyup, başkente yerleşmiş çiçekçilerin sayısına sınırlama getirdi. Zaten laleyi Avrupa'ya armağan eden imparatorluk, lale yetiştiriciliğindeki öncülüğü de kaptırmıştı: Artık soğanlar Hollanda veya Fransa'dan ithal ediliyor-

du. “Lale Devri”ne son veren 1730 ayaklanması, renkli anıları hâlâ İznik çinilerinde ve minyatürlerde korunan uzun saplı ve sivri yapraklı çiçeğe duyulan kolektif tutkuyu da söndürmüştü.

Alla turchesca eğlenceler

Türk’ün bir tabloda, sultanı yenmiş bir hükümdarın şehre törenle girişi sırasında, sırtı kambur bir esir veya kılık değiştirmiş bir figüran olarak tasvir edilmesinde şaşırtıcı bir yan yoktur. Rönesans döneminde, kralların şehirlere girişleri Roma usulü bir zafer görüntüsüne bürünüyor, zincirlenmiş mağluplar galibin erdemlerini yüceltiyorlardı. V. Karl 1535’te Tunus’u aldıktan sonra İspanyollar binlerce Müslüman’ı esir almış ve şehirdeki Hıristiyan köleleri serbest bırakmışlardı. İmparator tüm Avrupa’da herkes tarafından yeni bir Scipio olarak selamlandı. İtalya’nın güneyinden kuzeyine doğru ağır ağır çıkarken, her yerde muzaffer bir komutan olarak karşılanıyor, Ekim 1535-İlkbahar 1536 arasında sırasıyla Palermo, Messina, Napoli, Roma, Sienna ve Floransa şehirlerine resmi geçitle giriyordu. Boyalı ahşap ve yalancı mermer süslemeler türünden merasim ritüelleri hiçbir anakronizm kaygısı taşımadan antik kültür göndermelerini –muzaffer *imperator*– bir gün öncesinin gerçeğiyle, Barbaros’a karşı kazanılan zaferle iç içe geçiriyordu. İmparatorluk yüceliğini en iyi şekilde yansıtabilmek için Roma panteonu, Iupiter, Atlas, Hercules, Mars olağan sembolleriyle birlikte bu merasimlerde yerlerini alıyorlardı. Bu zincirleme zafer kutlamalarının gerekçesini oluşturan Tunus mağluplarına da bir yer ayrılmıştı: Onlar herkese, başarıyla tamamlanan muzaffer Haçlı seferini hatırlatıyorlardı.

Messina’da başlıca gösteri unsuru olağanüstü altı savaş arabasından oluşuyordu; bunlardan ilkinde, üzeri zafer nişaneleriyle dolu bir mihrabın ayağına zincirlenmiş altı Mağribi bulunuyordu. Katedralin nefine Osmanlı Konstantiniyyesi’nin maketi asılmıştı. Ayin sırasında İncil okunurken havada süzülen bir imparatorluk kartalı şehrin [maketin] üzerine indi ve onu paramparça etti, şehrin harabelerinden bir haç çıktı. Napoli’de bir zafer takını süsleyen bir dizi tuval üzerinde V. Karl’ın zaferi seyredilebiliyordu. Roma’da da San Marco Sarayı’na dikilen geçici bir zafer takının üzerine Afrika seferi çizilmişti. Vasari’ye göre tüm taklar içinde en görkemlisi buydu. Son olarak, Floransa sokaklarında da bozguna uğramış Türklerin ve kaçan Barbaros’un resmedildiği tablolar imparatora eşlik etti.[10]

Kutlanan olayla bağlantılı bu resmi törenler, Müslümanlar karşısında kazanılan askeri başarıları Hıristiyan dünyanın yüzüne haykırmayı amaçlıyordu. Türklere karşı kazanılan zaferler saray şenlikleri içinde de kendilerine yer buluyorlardı. Bir şehir nüfusundan daha sınırlı bir seyirci kitlesine seslenen, gerekçesini oluşturan olayla arasında kısa veya uzun bir zaman aralığı bulunan bu şenlikler, üzerinde uzlaşıma varılmış zafer takları stiline, eğlencenin daha serbest ve hayal gücü ağır basan bir biçimi olan manzum yazıtları veya kâğıt hamurundan heykelleri de ekliyorlardı. Tasvir edilen Türkler galibin ayaklarının dibine serilmiş mağlup esirlerden ibaret değildi, sonunda bozguna uğrayacakları bilinse bile düşman savaşçılar da şenliğin aktörleri haline geliyorlardı.

Mayıs 1589'da Toscana Grandükü I. Ferdinando di Medici'nin (1587-1609) Catherine de Médicis'nin torunu Christine de Lorraine ile evlenmesi münasebetiyle Floransa'da düzenlenen merasimler, resmi törene özenli bir eğlence unsuru da ilave etmişti. Grandükün gelecekteki eşinin geçeceği yol, kentin tarihini anlatan, Medici'leri ve Lorraine hanedanını yücelten veya Medici'leri yeniden iktidara getiren V. Karl'ı öven zafer taklarıyla döşenmişti. Yolun sonundaki büyük tablolar tahttaki grandükün babası olan I. Cosimo'nun (1537-1574) on sekiz yıl önce katıldığı İnebahtı (Lepanto) zaferini tasvir ediyorlardı. Daha sonra konuklar için hazırlanmış eğlencelere sıra geldi. Üç hafta süren eğlenceler 11 Mayıs günü Pitti Sarayı'nın avlusunda düzenlenen bir *naumachia* [deniz savaşı canlandırması] ile sona erdi. Temsil biçimi doğrudan klasik Antikçağ ile bağlantılı olsa da, deniz savaşı canlandırması yine İnebahtı Deniz Savaşı'nı konu alıyordu. On sekiz Hıristiyan kadırgası bir Türk kalesine saldırıya geçip, savunucuları oradan kovdu. Zafer takları üzerinde bozgun halinde dondurulan Türk, bu tür canlandırmalar içinde Hıristiyanlığın aktif hasmı olarak sahneye çıkıyordu.

Çok beğenilen saray eğlenceleri olan bu savaş taklitlerinin birçok anlamı olabiliyordu. Akdeniz'de gerçekten yürütülen deniz seferlerini canlandırabildikleri gibi, "dinsizler"in ardı arkası kesilmeyen saldırıları karşısında Hıristiyan devletlerin yaşadıkları sıkıntıyı da gözler önüne seriyor ve cesur ama her zaman kaybeden bir düşmanı sahneye taşırken, Batılıların içinden korkuyu atmayı da amaçlıyorlardı.

Saray eğlencelerinin tanıdık siması Türk, bıkıp usanmadan anılan bir Hıristiyan zaferinden sonraki mağlup olarak ortaya çı-

kıyordu, aynı zamanda Hıristiyan dünyanın karşısında birlik olması gereken düşmandı.

17 Nisan 1454'te bir Haçlı seferine girişmek üzere Lille'de edilen meşhur Sülün yemininde, Burgonya Dükü İyi Philippe, Türk'ü İstanbul fatihi olarak tanıtmıştı. Dokuz ay önce düşen şehri kurtarma sözünden önce yapılan sonu gelmeyen şölen içine çeşitli ara oyunlar veya eğlenceler serpiştirilmişti. Bunlardan yirmi ikincisinde soylu konukların karşısına bir fil (gerçek mi otomat mı?) çıkmış, sırtındaki kulenin içine Dük Philippe'in bir yakını tarafından canlandırılan, matem giysilerine bürünmüş Kutsal Kilise sığınmıştı (veya esir olarak orada tutuluyordu). Hayvanı düşman bir dev (hiç kuşkusuz dükün devi olan Hanse) çekiyordu; dev, Sarazen (Kuzey Afrika Müslümanı) tarzında giyinmişti, ama Türk'ü simgeliyordu. Bu karışıklık nedensiz değildir. 1468'den önce Türk ile Mağribi arasında ayrım yapılmıyordu. Batı, Mağribi Müslümanlara, özellikle de Granada'da yaşayanlara aşinaydı, ama Türk hakkında hemen hiçbir şey bilmiyordu. Zaten Türk'ün ayırt edici özelliğini oluşturan "tulban" (*turban* kelimesinin –sarık– eski biçimi) 1490'a kadar Fransa'da bilinmeyen bir kelimeydi. Sonuç olarak Burgonya eğlencesinde (sarıksız ve yaysız) kişinin tam kimliği bu oyunu düzenleyenler açısından pek de önemli değildi; önemli olan onun dini kimliğiydi. Hıristiyanlığın düşmanı olmak tüm "dinsizler" için geçerli bir kimlikti.

Detayları karanlıkta kalan bu alegoride, sadece yakın bir geçmişteki Osmanlı başarılarının izini görmüyor, aynı zamanda Kutsal Kilise'nin vahşi devin ilerleyişini durdurma konusunda verdiği emri de algılayabiliyoruz. Hıristiyan devletler kilisenin iradesini kabul ettirmesine yardım edecek miydi? Bildiğimiz gibi, konuklar Konstantinopolis'i kurtarmaya yemin etmişlerdi.

Demek ki saray eğlencelerinde Türk'e yüklenen işlevlerden biri Hıristiyan birliğinin katalizörü olmaktı. Bir günah keçisi olarak tasarlanan bu figürden aynı zamanda Osmanlı'ya karşı ittifaklar kurulmasını teşvik etmesi de bekleniyordu. 1473'teki Roma karnavalında, Mora'daki topraklarından Osmanlılarca kovulan Tomas Paleologos'un oğullarına Papa IV. Sixtus'un yeğeni Kardinal Pietro Riario tarafından verilen ziyafetin sonunda, efendisi adına gençlere meydan okuyan bir sözde sultan elçisi peydahlanmıştı. Ertesi gün düzenlenen sözde turnuvada, ihtilaf silahlar aracılığıyla çözüldü. Padişahın karşısına Akkoyunluların Türkmen şefi Uzun Hasan çıkarılmıştı; Hıristiyan dünya, "düşmanımın düşmanı benim dostumdur" şiarıyla, Fatih'e karşı onunla ittifak kurma-

ya çalışıyordu. Sözde dövüşte zaferi tabii ki Hıristiyanların Türkmen müttefiki kazandı, padişahı yenerek onu Roma sokaklarında zincirli bir halde gezdirdi.

Hıristiyanlığı gardını asla indirmemesi konusunda ikna etmek için, kötü Türk şenliklerin zorunlu konuğu oluyordu. Haçlı seferi alevini canlı tutmak için sürekli hatırlatılması gereken ölümcül tehlikenin cisimleşmiş hali olan bu kişiliğin varlığı şarttı. Sülün yemini kadar resmi olmayan merasimler de aynı şeyi hatırlatmaktadır. 1501'de Lyon'da imzalanan antlaşmayla XII. Louis'nin kızı Claude de France ile henüz on sekiz aylık olan ve kendisini muazzam bir imparatorluğun hükümdarı haline getirecek tüm mirasları rüyasında bile görmesine imkân bulunmayan geleceğin V. Karl'ı (Şarlken) nişanlandı. Bu vesileyle düzenlenen şenlikte yapılan bir maskara gösterisinde, Türk kılığına sokulan bir kişi, Avrupa uluslarını simgeleyen dans eden çiftleri ayırmaya çalışıyordu. Dansçılar, ilk korkuları geçtikten sonra, aralarında ittifak kurup davetsiz misafiri kovdular. Mesaj açıktı: Hıristiyan devletler ancak birlik olurlarsa Türklere karşı direnebilirlerdi.

Saray eğlenceleri, hiçbir hükümdarın hafife almadığı siyasal bir araçtı. Buralarda Türk'ün varlığı Osmanlıların Batı karşısında oluşturdukları tehdidi hatırlatıyordu. Şenliklerdeki Türk'ün görevi umursamazları heyecana getirmek, tereddüt edenleri ikna etmek, cesaretleri bilemekti; bu Türk kişiliğinin insanları eğitmesi gerekiyordu. Ama seyircileri eğlendirmesi de yasak değildi. İki görev bazen iç içe geçiyor, bazen de birbirinden ayrılıyordu. Böylece, her türlü diplomatik referanstan koparılmış bir şekilde, Türk figürü atlı geçit törenlerinde, balolarda veya turnuvalarda boy göstermeye başladı.

Göze alıp söyleyelim: Türk'ün görevi eğlendirmekti. Krallar ve prensler, büyük senyörler ve Kilise görevlileri sadece kostümlerin ihtişamı, bu tipin canlandırdığı Şark lüksü imgesi, temsil ettiği ve hem korkulan hem de bıkıp usanmadan hayran olunan büyük güç nedeniyle bile, Türk kılığına girmeye can atıyorlardı. Türk kostümü de diğerleri gibi bir kılık değiştirme unsuruydu. Adab-ı muaşeret uzmanı Baldassar Castiglione, kıyafet âdetlerinin ne denli çeşitli olduğunu saptamıştı. "Kimi Fransız usulü, kimi İspanyol usulü giyiniyor, bir başkası Alman gibi gözükmek istiyor; hatta Türklerin tarzında giyinenler bile var."[11] 1541'de I. François'nın sarayında Jeanne d'Albret'nin düğünü münasebetiyle düzenlenen maskara temsilinde, dansçıların "Türklerin modasına uygun bir şekilde sırmalı atlastan giysiler giymesi"nin nede-

ni yeni bir Haçlı seferi hazırlığı değildi. Bunun tek nedeni, padişahın sarayından ödünç alınmış egzotik bir şatafat arayışıydı. Sanat için sanat, diyelim.

Osmanlılar tehditkâr bir hal aldıklarında, Türk'ü esir veya yenik göstermek tercih ediliyordu. Acaba onların gücü insanları ürkütüyor muydu? Âdetlerinin parodisi yapılıyor, imajları gözden düşürülüyordu. Hıristiyan âlemi onlarla alay ederek, onları aşağılayarak korkusunu atmaya çalışıyordu. Sonra ticari alışverişler, seyahatler, elçilikler sayesinde Osmanlı uygarlığını keşfedip saygı duydular. Saray eğlenceleri de bu uygarlığa ayna tutmaya çalıştı. Öyle ya da böyle, Avrupa Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik bastırılmaz bir hayranlık duygusundan kaçamadı. Ürkütücü, korkutucu, ama aynı zamanda değer verilen Türk, Batı imgeleminde Rönesans'a girdi. Orada kalmayı başaracaktı.

Büyük Türk (padişah) "meşhurlar" arasında

Borgovico, Como Gölü, 1552. Başarılarla dolu çalışkan bir yazarlık ve kendisine Mediciler ile Farneseler'in dostluğunu, Papa X. Leo ile Papa VII. Clemens'in de yakınlığını kazandıran gayretli bir saraylı yaşamının ardından Paolo Giovio ölür. Giovio, çok çeşitli yeteneklere sahip, meşhur bir hümanistti: Hekim, tarihçi, doğabilimciydi, sanat meraklısı, koleksiyoncu, devrinin büyük olaylarının kronikçisi, yaşamöyküsü yazarıydı. Dostu ve danışmanı olduğu Vasari'yi sanatçıların yaşamlarının yer aldığı meşhur eserini yazmaya o teşvik etmişti. Edebiyat, sanat ve politika alanlarında ne kadar önemli şahsiyet varsa hepsiyle yazışmıştı. Kuşkusuz, saraylı bir okur kitlesinin hoşuna gidebilmek için kaleme aldığı vasat şövalye öyküleriyle yazarlık ününü zedelediği de olmuştu. Piskopos olduğunda –Nocera'da piskoposluk da yapmıştı– piskoposluk bölgesini biraz ihmal etmiş ve uzun süre kardinal şapkası giymeyi beklemişti. Ama düşünü gerçekleştirdi: Sonraki kuşaklara *Museo*'sunu, doğduğu ve ölmeye hazırlandığı Como'da özel olarak inşa ettirdiği villada bir araya getirdiği koleksiyonlarını bıraktı.

Otuz yıllık iz sürme, araştırma, siparişler sonucunda dört yüze yakın meşhur adam portresi toplamıştı. Bu portreler, bir zamanlar Plutarkhos ve Varro tarafından başlatılmış, sonra Petrarca tarafından yeniden canlandırılmış antik bir merakın, Giovio'nun çağında tam bir moda haline gelmiş meşhur adamlar tutkusunun yansımasıydı. Giovio'nun çağdaşları, anlatı yoluyla, *uomi-*

ni illustri'nin şanlı eylemlerinin düşünü kuruyorlardı; o ise insan soyundan bu kahramanların resimlerini seyretmeye, hayal edilmiş değil –özellikle madalyalardan hareketle– "asıllarına sadık" kalınarak veya öyle olduğu varsayılarak kopya edilmiş yüzlerini incelemeye meraklıydı. Krallar ve şairler, sanatçılar ve komutanlar, papalar ve âlimler, geçmişin ve şimdiki zamanın şanlı simaları, "sonraki kuşaklara taklit edilmesi gereken meşhur eylem örnekleri aktarmış" herkes, Giovio tarafından bu *Museo*'da bir araya getirilmişti ve müzesi kimi zaman hükümdarların yollandığı bir ziyaretçi topluluğu tarafından sürekli geziliyordu.[12]

Paolo Giovio olağanüstü bir koleksiyon bırakmıştı. Çapı açısından bir eşi daha bulunmayan, üslup birliğinden güç alan, herkesin hayran kaldığı bu koleksiyonu göstermeyi çok seviyordu. Yüce gönüllü davranarak portrelerinin kopyalarının yapılmasına izin vermiş ve ömrünün sonunu her tablonun altına yerleştirilmiş yorumları tekrardan ele alıp genişleten eserler yazmaya hasretmişti.[13] Altmış altı yaşına gelen Giovio sevgili portrelerinin ortasında memnun ve mesut ölebilirdi: Henüz Edebiyat Cumhuriyeti adı takılmamış olguya layık bir isim olarak, "*studia humanitatis*"leri hak etmişti.[14]

Villasındaki portreler arasında, papalara yakın olan bir kilise ileri geleninin evinde bulunması şaşırtıcı olabilecek birçok kişilik vardı. Gerçekten de *Museo* savaşçı erdemleriyle meşhur adamlar arasında kendilerine yer edinmiş on bir Osmanlı sultanının portrelerine de ev sahipliği yapıyordu. Türklerin tarihi uzun süredir hümanist piskoposumuzun ilgisini çekiyordu. Daha 1531'de V. Karl'a ithaf edilmiş ve derhal altı dile çevrilen bir *Commentario delle cose de'Turchi* adında –Fransızcası *Histoire des Turcs* [Türklerin Tarihi] başlığıyla çıkmıştı– bir eser kaleme almıştı. Bu eserde söz ettiği on bir sultanın yaşamöykülerini 1551'de yayımlanan *Elogia*'larında yeniden ele almıştı. *Commentario*'da, Osmanlı fetihleri ve imparatorluğun doğuşu anlatılıyordu. Yazar sultanın ordusunun gücünü överken amacı, İmparator Karl'a daha iyisini yapmanın şart olduğunu hatırlatmaktı. Ama *Museo*'da artık taraflı bir tarihçinin tutumunu sergilemek zorunda değildi. Osmanlı sultanlarını meşhur adamların arasına katmak bir skandala neden olabilirdi. Güçlü ve örnek kralların ve prenslerin arasında "barbarlar"ın yeri var mıydı? "Erdemliler", Hıristiyanlığın yeminli düşmanlarıyla nasıl yan yana konabilirdi?

Paolo Giovio bu şeytani portreleri kimden almıştı? Hikâye, Barbaros'un Fransa kralının desteğiyle Nice'i kuşatmaya hazır-

landığı döneme kadar uzanıyordu. 1543 ilkbaharında kapudan paşa Marsilya'da muhteşem bir şekilde karşılanmış ve hediyelere boğulmuştu. I. François'nın hizmetine geçmiş bir İtalyan asilzade, Kont dell'Anguillara Virginio Orsini ona gümüş yemek takımları ve çok sayıda ipekli kumaş hediye etmişti. Buna karşılık Barbaros da birkaç değerli silah, parlak kırmızı bir atlas ve kadife kaftan, abanoz ve fildişinden yapılmış bir sandık vermişti. Sandık içinde muhtemelen İstanbul'daki ressamlar tarafından yapılmış on bir sultan portresi bulunuyordu. Bir süre sonra Orsini on bir tabloyu, hümanist ve sanat hamisi Cardinal Alessandro Farnese'ye ödünç vermiş, o da tabloların iki dizi kopyasını yaptırıp bir diziyi Caprarola'daki sarayına ayırmış, diğer diziyi ise sadık dostu Giovio'ya göndermişti. Osmanlı sultanları bu yoldan Como'daki *Museo*'ya girmişlerdi.

Tabloların nasıl bir düzene sokuldukları, hangi portrelerin yanında yer aldıkları, öncelikli bir yer işgal edip etmedikleri bilinmiyor. Ama varlıkları, Kardinal Giovio'nun koleksiyonunun dinsel çeşitliliği kabul ettiğini gösteriyor. Benimsenen sıralamada, yaşayan ve ölmüş âlimlerin ve şairlerin, sonra da sanatçıların ardından, krallar ve komutanlar hiçbir sorun yaşanmadan Doğulularla, düşmanlarla, "dinsizler"le yan yana yer alıyorlardı. Her birinin durduğu yerin tek ölçütü şöhretti. Bir koleksiyoncu olarak yaptığı tercihler *Monsignore*'nin vicdanını hiç rahatsız etmişe benzemiyor.

Davetsiz Müslüman konuklara ayrılan ve pek çok kişiye ilginç, hatta şok edici gelen bu yer aslında hiç görülmedik bir şey değildi. Gerçi, Frederico de Montefeltre'nin, yapımı 1476'da tamamlanan, Urbino'daki meşhur *studiolo*'sunda –türünün modeli– bulunan yirmi sekiz portre içinde "meşhur" Hıristiyanlar ve paganlar karışık duruyordu, ama içlerinde hiç Doğulu yoktu. Buna karşılık, XIV. yüzyılda ve XV. yüzyıl başında Roma, Floransa veya Padova'da yapılan aynı türden fresklerde, antik kültürün ustalarının yanında Timur veya Salahaddin gibi Müslüman hükümdarlara da bir yer açılmıştı. Demek ki dini engelleri ilk aşan kişi Paolo Giovio değildi. Yine de onun koleksiyonundaki Osmanlı sultanları uzak bir tarihe gönderme yapnuyor, Hıristiyanlık açısından tehditler ve tehlikelerden oluşan, çoğunlukla yakıcı bir güncelliği ilgilendiriyorlardı. Ama *Museo*'da öne çıkarılan savaşçı *virtu*'nun [erdem] siyasal sınırı veya dinsel temeli yok gibiydi. Sultanlar koleksiyonda kendilerine meşru bir yer bulmuşlardı, çünkü onlar da büyük bir komutanla veya önde gelen hasımları V. Karl ile aynı

şanı paylaşıyorlardı. Bunun dinle imanla bir ilgisi yoktu.

Sultanların koleksiyondaki varlığı inançsız bir koleksiyoncunun kaprisinin sonucu değildi. Derhal ün kazanan portreler sadece hayranlık uyandırmakla kalmadı, Dük I. Cosimo di Medici –kadife kaftan giymeyi severdi– veya Arşidük Ferdinand de Tyrol bunların kopyalarını istediler, bunlardan da yeni kopyalar üretildi. Giovio'nun bu merakı çok kişi tarafından paylaşılıyordu.

Böylesine gözde olan konuklar dilsiz de değildi. Hümanist her biri için bir *elogia* yazmıştı; bu metinlerin içeriği fizyognomonik [insanların karakterlerini yüzlerinden tanıma bilgisi] analizlere yakındı. İstanbul'u fetheden II. Mehmed'in "sarımtırak bir benzi, griffon gözleri, zalim bir Tatar bakışı, ucu dudaklarına değecekmiş gibi duran kartal burnu" vardı. I. Selim'in (1512-1520) "kalbindeki doğal şiddeti ve acımasız gaddarlığı gösteren" korkunç bir yüzü ve yırtıcı gözleri vardı. Giovio'nun bu yüzlerde okuduğu şey sadece gaddarlık değildi. Örneğin güzel alınlı ve hassas tenli I. Mehmed (1413-1421) erdem timsali, örnek sultan olarak tanıtılıyordu.

Âlim koleksiyoncu portre üstüne portre edinmekle yetinmemişti. Bir mesaj aktarmak istemişti. Sultanlar meşhur adamlar panteonuna savaş alanındaki yiğitlikleri sayesinde girmişlerdi. Bu *virtus bellica*'nın hasımlarının sultanlara duyduğu kini ve Hıristiyanların onların "sahte dini"ne karşı besledikleri tiksintiyi yenmesi gerekiyordu. İnsanı ebediyete taşıyan şan, dini inançtan bağımsızdı.

Kaygı ve tiksinti konusu olan Türk yavaş yavaş bir merak ve ilgi odağı haline gelmişti. Saray eğlencelerinin Türk'ü, mağlup bir esir veya şatafatlı bir Doğulu idi, daha sonra da komedilerin tiranı oldu. Savaşçı erdemleriyle Paolo Giovio'nun gözdesi olan Osmanlı liderleri, Hıristiyanlarla paganların zaten yan yana yer almaya başladıkları, ölçüt çıtası yükseltilmiş bir *uomini illustri* topluluğu içine kabul edildiler. Avrupa önyargılarını yavaş yavaş aşıyordu. Gözleri açılıyordu.

Portre merakı

Türk fetihleri, kazandıkları ilk başarılardan itibaren Orta Avrupa'da olduğu gibi İtalya'da da düşmanca propaganda eserleri, tek yapraklı gazeteler ve resimli kitapçıklar ortaya çıkmış, bunlar Batılı okurlara uyandırdığı korku oranında kötüleşen bir Türk imgesi sunmaya başlamışlardı. Buna karşılık Kanuni Sultan Süleyman'ın imparatorluğunda bulunan ilk seyyahlar ve dip-

lomatlar Osmanlı günlük yaşamını daha nesnel bir gözle göstermeye çalışan incelemeler kaleme almışlardı. Hıristiyanların boynunu bir yatağan darbesiyle vurmaya ve İsa'ya inanmaktan başka bir suçu olmayan sakin köylüleri kazığa oturtmaya hazır, dişlerine kadar silahlı ve yırtıcı suratlı Türklerin yerini panoramik İstanbul görüntüleri, sultan portreleri, saray merasimleri, yerel kostüm albümleri aldı.

Osmanlı gerçekliğiyle ilişkilenen bu ikonografyanın sorumlusu olan ressamlar genellikle Avrupa'nın Osmanlı sarayına gönderdiği resmi temsilcilere eşlik ediyorlardı. Örneğin Flandre'da Alost'ta doğan ve Avusturya Arşidükü Ferdinand'ın elçisinin maiyetinde yer alan Pieter Coecke 1533'te Türklerin ilk doğrudan yapılmış resimlerini teslim etti.[15] Seyahati sırasında yaptığı ve ölümünden sonra yayımlanan yedi çizim, seyahat sahnelerini, Edirne yakınındaki bir cenaze törenini ve Hipodrom'dan [At Meydanı] geçerek Cuma selamlığına giden Süleyman'ın alayına fon işlevi gören iki ayrıntılı İstanbul görüntüsünü içeriyordu.[16] Yayının başlığı bu görgü tanıklığını doğruluyordu: "Türklerin bu âdetleri ve tarzları [...] o sırada Türkiye'de bulunan Pieter Coecke tarafından o anda resmedilmiştir."

Yirmi yıl sonra, Kral II. Henri'nin elçisi Gabriel d'Aramon'a eşlik eden kozmograf Nicolas de Nicolay 1568'de Lyon'da yayımlanan kitabını[17] Türkiye'deki çeşitli sosyal gruplar tarafından giyilen kostümlerin öyle ayrıntılı gravürleriyle resimledi ki, bu gravürler onlarca yıl boyunca Fransız ve yabancı ressamlara ilham kaynağı oldu. O dönemde kostüme duyulan merak sadece egzotizm arayışıyla sınırlı değildi. Kostüme bir ülkenin ruhunun özü, kültürünün yansıması ve sosyal örgütlenmesinin işareti olarak bakılıyordu. Bu nedenle Rönesans'tan itibaren kostümleri konu alan eserler durmadan çoğaldı.

Sultan, paşa ve vezir portreleri de aynı ilgiyi uyandırıyordu. 1555'te Germen İmparatorluğu'nun meşhur elçisi Ogier Ghislain de Busbecq'e eşlik eden Holstein'lı Melchior Loris Osmanlı topraklarında beş yıl boyunca imparatorluğun siyasi ve askeri örgütlenmesini konu alan bir kitap üzerinde çalıştı. Bu kitap, başkent panoramaları, yerli kostümler ve Osmanlı hanedanının soyağaçları ile resimlenmişti ve bunlara sultanların madalyon biçimindeki portreleri eşlik ediyordu. O sırada Avrupa kendi hanedanlarının da bu tarz portrelerinden hoşlanıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sultanları içinde, Avrupa'da en çok portresi yapılan isim Süleyman oldu. Saltanatının uzunluğu,

Fransa kralıyla ittifakı, ardı arkası kesilmeyen askeri seferleri ve zaferleri, Habsburglar üzerinde oluşturduğu baskının Almanya'da Luther reformunun başarısına yardım ettiği duygusu; bütün bunlar bu sultana duyulan merakı ve resimlerinin çoğalmasını açıklayan nedenlerdir. Albrecht Dürer onu 1526'da bilinmeyen bir modele bakarak çizdi; Tiziano ve öğrencileri sultanın büst portresinin birçok versiyonunu yaptılar, ama Kanuni Sultan Süleyman, Fatih Sultan Mehmed'in aksine, asla bir Avrupalı ressama poz vermedi.[18] Belki de Melchior Loris'in İstanbul'da kaldığı sırada çizdiği portre model olarak kullanılmıştı. Özellikle Venedik'te üretilen Osmanlı İmparatorluğu haritaları bile her zaman Mohaç galibinin bir portresiyle süsleniyordu. Ama portre gravürlerinin, çok sayıda olmalarına rağmen sultanların gerçekçi bir görüntüsünü yansıtmaktan çok, aslında üzerinde uzlaşıya varılmış bir resmi tekrarladıkları doğruydu.

O sırada İstanbul'da Haydar Reis adında (1494-1572) usta bir nakkaş yaşıyordu. Mahlası Nigâri olan bu sanatçı hem donanmada reisti, hem tersanenin yöneticisiydi, hem de şair ve ressamdı. Yaşlı Süleyman'ın ve onun halefi II. Selim'in, Barbaros'un Avrupa ressamları stilinde, büst ve profilden çizilmiş, ama onları Doğu usulüne uygun olarak bir karanfil koklarken gösteren portrelerini yapan Nigâri öyle bir gerçeğe uygunluk kaygısı taşıyordu ki modelleri güzelleştirmeye yanaşmıyor, hiçbir kusuru gizlemiyordu. Onun Süleyman'ı kara kuru ve bıkkın, uzun bir siluetten ibarettir; Selim ağır ve cüsselidir, şiş ve kırmızı bir yüzü vardır. Eserleri içinde sıra dışı nitelikleriyle öne çıkan ikisi Nigâri'nin Batı'ya duyduğu ilgiyi doğrulamaktadır. Meşhur nakkaş, düşman Şarlken'in ve müttefik I. François'nın portrelerini yapmıştır. Her ikisi de büst portresi olan bu eserlerde, Batı âdetleri uyarınca kral dörtte üçlük bir duruşla, imparator ise profilden çizilmiştir. Sanatçının Avrupa'ya hiç seyahat etmediği bilindiğine göre, İstanbul'da yaşayan ve Saray-ı Âmire'ye girip çıkan Avrupalıların ellerindeki çizimleri model olarak kullandığını kabul etmek gerek. Hıristiyan dünyası ile Osmanlı İmparatorluğu arasında tabloların ve çizimlerin dolaşımının söz konusu olduğu anlaşılıyor; bu da bir kez daha iki dünya arasında çoğunlukla sanıldığından daha fazla ilişki bulunduğunu gösteriyor.

Kitap meraklısı III. Murad'ın saltanatında (1574-1595) ve onun adına Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın Venedik balyosu Niccolo Barbarigo'ya bildirdiği şaşırtıcı talep de bu kültürel temasları kanıtlıyor. Aynı zamanda sanat hamisi olan sadrazam, saray şa-

iri Seyyid Lokman'a, Osmanlı sultanlarının manzum tarihini anlatan bir eser [şehname] sipariş vermişti; metne, Nakkaş Osman'a (faaliyet yılları 1560-1581) ısmarlanan sultan portreleri eşlik edecekti. Sadrazam şairden, hattatlardan ve nakkaştan saray için daha önce üretilmiş yazmalara denk ve daha önce görüp hayran kaldığı resimli Avrupa hanedanı tarihleriyle yarışabilecek olağanüstü bir eser bekliyordu.

Nakkaşın eski yüzyılların sultanlarını tasvir ederken hataya düşmesini engelleme kaygısıyla, sadrazam Batılıların bizzat çizdikleri padişah portrelerinden esinlenmek istemişti. Venedik'te bu tür derlemelerin bulunduğunu bilen sadrazam, 1578 yazında balyostan kendisine bir örnek getirtmesini istedi.

Bu talep Venedik Cumhuriyeti'ni sıkıntıya soktu: Ellerinde sultan portrelerinin eksiksiz bir serisi yoktu. Yine de Sokollu Mehmed Paşa'nın arzusunu yerine getirmek isteyen senato "Veronalı genç bir ressama" özgün bir portre dizisi sipariş etti; yağlıboya portreler Venedik'te bulunan veya bu nedenle satın alınan gravürler model alınarak yapılacaktı. Hızla bitirilen dizi 1579 sonbaharında gemi ile İstanbul'a gönderildi. Bu tuvallerin pek çoğu bugün Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir.

Batılı bir devlet ile onun elinden kısa süre önce Kıbrıs'ı koparıp almış, sonra da Kutsal Birlik armadasıyla İnebahtı'da savaşa tutuşmuş, hilal sancaklı kadırgaları hâlâ Sicilya ve Güney İtalya sahillerini haraca kesen bir imparatorluk arasında aykırı bir işbirliğiydi bu! Osmanlı sarayı tuhaf bir taleple, bir hasmından, kendi tarihini yazmasına yardım etmesini istemişti!

Rivayetlerin aksine, "Veronalı ressam" o dönemde artık genç bir adam olmayan Veronese değildi. Ressamın kim olduğu bilinmiyor. Canlı portreler yapmayı başarmıştı, ama kimisi profilden, kimisi dörtte üçlük duruşla çizilmiş portrelerin hepsinde ciddi bir ifade vardı. Kimsenin neye benzediklerini bilmediği ilk sultanların portreleri kesinlikle düş gücünün ürünüyken, tahttaki sultan III. Murad'ın kendine özgü yüz çizgileri vardı. O dönemde yapılmış başka Osmanlı portreleri de bu hatları doğrulamaktadır, ama Veronalı ressamın bu bilgiyi nasıl edinebildiği bilinmemektedir.

Venedik'ten gelen seriden de yararlanan Osman bunların sadık kopyalarını yapmayı reddetti. Büst portresi konusundaki Avrupa formatını dikkate almak yerine geleneksel Doğulu poz ve duruşları tercih etti –sultanlar alaturka biçimde bağdaş kurmuştu, ellerinde mendil veya çiçek vardı– ama Avrupa'ya özgü dörtte üçlük duruşu korudu. Ortaya çıkardığı eser öyle beğeni kazandı ki

yüzyıllar boyunca Türk minyatürlerinde model olarak kullanıldı. Böylece Seyyid Lokman'ın şehnamesi Avrupa ile Osmanlı dünyası arasındaki kültürel temasların bir sonucu olarak, Hıristiyan dünyasındaki resimli hanedan tarihlerinin Doğulu bir versiyonu oldu.

Kaçırılan randevular

Batı'dan gelen meraklı seyyahların ve resmi diplomatların dışında, Avrupa'daki sanat dünyasının en meşhur evlatlarından bazıları da, ülkesine faydalı insanları yanına çekmeye kararlı bir sultanın göz kamaştırıcı teklifleri karşısında, Osmanlı perisinin cazibesine kapılarak İstanbul'a gitmek üzere denize açılmaya hazırlanmışlardı. Örneğin Leonardo da Vinci II. Bayezid tarafından çağrılmıştı. Üç ay önce XII. Louis'nin Fransızları tarafından işgal edilmiş Milano'dan Aralık 1499'da kaçtığından beri, Leonardo kendine yeni bir hami arıyordu. Mantova, Venedik ve Floransa sarayları arasında mekik dokuduktan sonra, Papa VI. Alexandre'ın gayrimeşru oğlu Cesare Borgia'nın hizmetine girmişti. Meşhur *condottiere* onu Romagna'daki topraklarına askeri mühendis olarak atamış, bu faaliyet de o sırada hidrolik çalışmalarından veya askeri eserlerden başka bir şey düşünmeyen da Vinci'yi çok memnun etmişti. Ekim 1502'de Cesare kış karargâhını Imola'ya kurmuş, sanatçı da onun yanına gitmişti. Yılın bu dönemi Borgia'nın sarayını dolduran elçilik heyetlerini kabul zamanıydı. Bu heyetlerden biri çok büyük merak uyandırmıştı. Türkiye'den gelen bir Osmanlı heyeti bir taleple Cesare Borgia'nın huzuruna çıkmıştı: Haliç'te İstanbul ile Galata'daki Avrupa mahallesi arasına köprü yapabilecek bir inşaatçı arıyorlardı.

Ününün Boğaziçi kıyılarına dek nasıl ulaştığı bilinmiyor, ama aranan *Kayalıkların Meryemi*'nin ressamı veya gözde bir portre sanatçısı olarak Leonardo değildi: Osmanlı hükümetinin ilgisini çeken sadece onun mühendisliğiydi. Meraklı ve coşkulu bir tabiata sahip olan Leonardo teklifi ciddi ciddi düşündü: Şehrin topografyasını soruşturdu ve yalın çizgili dev bir köprü şeması çizdi; köprü Haliç'i açıklığı iki yüz kırk metreyi bulan tek bir kemerle aşıyordu. Bugün onun çiziminden hareketle gerçekleştirilmiş maket çarpıcı bir modernliğe sahiptir. Bu yeni iddiayla yakından ilgilenen ve elli yaşına rağmen maceraya atılmaya hazır olan sanatçı, sultana bir mektup yazdı. "Arapça taklidi bozuk cümleler-

le" kaleme alınmış bu mektupta, bir zamanlar Milano dükü nezdinde yaptığı gibi, vasıflarını övüyordu: Yel değirmenleri veya otomatik bir su pompası inşa etmek sultanın ilgisini çekebilir, diye düşünüyordu. Mektubun aslı kayıptır, ama 1952'de Türkçe bir kopyası bulunmuştur: Reisülküttaplıkta çalışan kâtipler bu mektubun kısmi ve kötü niyetli bir tercümesini yapmışlardı. Teklifin devamı gelmedi, Leonardo da Vinci İtalya'da kaldı ve en meşhur kadın portresi üzerinde çalışmaya başladı.

1506'da yine II. Bayezid, Michelangelo'ya çeşitli tekliflerde bulunduğunda, sanatçının kişisel durumu rakibininkinden çok daha kötüydü. Papa II. Iulius'un kendisine mezarını sipariş ettiği ve buna çoktan pişman olduğu Roma'da Michelangelo, papanın, Bramante'nin –yeni yapılan San Pietro'nun mimarı– ve Rafaello'nun kendisine eziyet ettikleri kanaatindeydi. Papa, mezarda kullanacağı Carrara mermerleri için yaptığı masrafları kendisine ödemeyi unutmuştu; aşırı işkilli dâhi, adı geçen diğer iki kişinin ise kendisini öldürtmeye çalıştıklarına emindi. Michelangelo bunun üzerine Floransa'ya kaçtı. Papa şehir makamlarına üç kez başvurarak onun geri gönderilmesini istedi. Sanatçı tam daha da uzaklara gitmeyi düşünürken, Galata'daki Fransisken cemaatinin başrahibi haber göndererek, sultanın onu Haliç üzerine bir köprü yaptırmak üzere davet etmek istediğini duyurdu.

Michelangelo'nun bu teklifi kabul etmesi için tüm teşvik edici unsurlar hazırdı. Kuşkusuz heykeli sanatların en soylusu sayıyordu ve henüz mimarlık yapmamıştı, ama Roma entrikalarından, komplolardan, hakaretlerden kaçabilmek için pekâlâ gönye ve pergel sanatına da geçebilir, "dinsiz"lere de hizmet edebilirdi. Tıpkı Leonardo gibi, Michelangelo da daveti ilgiyle karşıladı. Ona zulmeden papaya karşı sone biçiminde kaleme aldığı yergilerden birinin sonunda, yakında İstanbul'a gideceğini gizlememiş, önceden şu imzayı atmıştı: "Türkiye'den yazan Michelangelo'nuz." Floransa sancaktarı Soderini onu sağduyuya çağırdı: "Türk için yaşayacağına, papanın yanında öl daha iyi." Yüksek görevli tüm ikna kabiliyetini kullandı. Sanatçının içindeki kırgınlığı, onu Floransa Senyörlüğü'nün resmi Roma elçisi atayarak yumuşattı. Michelangelo yeniden Vatikan'ın yolunu tuttu ve az daha İstanbullu olacağını unuttu.

Düşlere yasak konamaz. Michelangelo şayet Türkiye'ye gitseydi, en büyük Osmanlı mimarı olan, sayısız başyapıt inşa etmiş, kendisinden on dört yaş genç, Batılıların da Osmanlı Mic-

helangelosu adını taktıkları Mimar Sinan ile (1489-1588) kuşkusuz tanışacaktı. Böylece, utangaç ve eşitsiz bir şekilde birbirine açılan, kılıç şakırtılarının ve top seslerinin her zaman bastıramadığı ilişkiler kuran iki ayrı dünyada doğmuş, iki çağdaş dâhi bir araya gelmiş olacaklardı.

7

İki dünya arasında

> Gezgin Yahudiler sarı sarık takarlar, Ermeniler, Rumlar, Maruniler, Hintliler, Kıptiler ve Hıristiyan dininden diğer tüm milletler mavi renkte veya karışık renklerde sarık takarlar; çünkü sadece Türkler beyaz sarık takarlar.
>
> Pierre Belon

> Bursa'da üç dil konuşulur; şehir sakinlerinin hemen hepsi bu dilleri bilir. Bu dillerden biri Yahudilerin dili olan İspanyolca, diğeri Rumca ve en yaygın olan üçüncüsü de Türkçedir. Ayrıca birkaç Arap, Ermeni ve İtalyan aile de vardır.
>
> Pierre Belon

Osmanlı İmparatorluğu'nun fetihlerinin ardı arkasının kesilmemesi şunu çoğunlukla unutturur: Bu imparatorluk sadece Türklerin var olduğu ve sadece Müslümanların yaşadığı yekpare bir blok değildir. Padişahın "memalik-i mahrusa"sı etnik bakımdan çoğul, dini bakımdan çeşitli bir görünüm arz eder ve Batı dünyasından tamamen tecrit olmamıştır. Yüzlerce yıllık tarihleri olan Balkan halklarına boyun eğdiren ve "Kitaplı dinlere" göreli bir hoşgörü gösteren Osmanlı sarayı Hıristiyanlığa genellikle iddia edildiği kadar yabancı değildi. Meici dönemi öncesi Japonya veya uzun süre içine sızılamayan Çin gibi kendi içlerine kapanmış ülkelerden farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu her türlü dış temasa düşman, her türlü etkiye karşı korunaklı, kapalı bir kutu olarak yaşamadı. Tam tersine, bağrında yaşayan tabi halklar –örneğin Ortodoks Rumlar– ve başka yerlerden gelmiş insanlar –esirler, Yahudiler, dönmeler–, İslam topraklarındaki gayrimüslimlerin –Hıristiyanlar ve Yahudiler– dinsel özgürlüğüne ve konuşulan dillerin Osmanlı şehirlerini Babil kulesine dönüştüren çokluğuna duyarlı Batılı seyyahları şaşırtan o kozmopolit karakteri impara-

torluğa kazandırıyordu. Tüm bu yabancı kökenli, ancak seçkinler arasına girmiş insanlar içinde üçünün öyküsü genel çerçeveyi anlatmaya yeterlidir.

Ortodoks, Yahudi ve Katolik

29 Mayıs 1453'te Konstantinopolis'teki Pantokrator Manastırı'nda Georgios Scholarios, diğer adıyla Gennadios bir yeniçeri tarafından yaka paça hücresinden çıkartılmıştı. Asker yağma sarhoşluğuna kapılıp düşünmeden başını uçuracağına, köle olarak satarsa iyi para edeceğine güvenerek onu sağ bıraktı. Birkaç gün sonra keşişi zengin bir Türk satın aldı ve Edirne civarındaki mülküne götürdü. İçine düştüğü aşağılayıcı duruma rağmen, tutsağın yaşı ve kültürü hürmet uyandırıyordu: Bu nedenle yeni efendisi ona özenli davrandı. Zaten bu satın alma işleminden de hiçbir kazanç sağlayamadı. Çok geçmeden padişahın adamlarının bu din adamını aradıkları öğrenildi. Onu buldular, yanlarına kattılar ve padişahın huzuruna çıkardılar. Çünkü Gennadios herhangi bir keşiş değildi.

Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışına yakın yıllarda Ortodoks âleminin önde gelen şahsiyetlerinden biriydi ve Doğu Kilisesi ile Roma Kilisesi'nin birleşmesinin en amansız muhalifi olmuştu. Acaba bu âlim din adamının nesi Fatih'in ilgisini çekiyordu? Kiliselerin birliği konusundaki bitmez tükenmez kavga kılıçla kesilip atılmıştı: Konstantinopolis artık Osmanlıların elindeydi, çok geçmeden de payitaht olacaktı.[1] Birlikçi veya birlik karşıtı olmak artık anlamını yitirmişti. İnce teolojik kavgaların vakti geçmişti: Kiliseler camiye dönüştürülecek, minareler İstanbul göğünü mızrak gibi delecek, müezzinler ezan okuyacaktı; çan sesleri ise çoktan susturulmuştu bile. Dindar Müslümanlar yenik şehrin adım adım İslamileştirilmesinden memnundular. Zaferden sadece birkaç gün sonra, Peygamber sahabesinden 672'de ölmüş Ebu Eyyub'un (Türkler Eyüp der) mezarının mucizevi bir şekilde bulunması Allah'ın bir işareti olarak kabul ediliyordu. Bu mucize İstanbul'u İslam'ın kutsal şehri seviyesine yükseltiyordu. Fatih Sultan Mehmed yaşlı Ortodoks keşiş hakkında ne düşünüyordu?

Sultanın Gennadios'u tüm imparatorlukta aratma zahmetine katlanmasının nedeni, canlandırmayı düşündüğü çok eski bir mevki ve unvanı ona teklif etmekti: Yüzyıllardır Ortodoks Kilisesi'nin kaderine hükmeden İstanbul Ekümenik Patrikliği. Fatih, Rumların dinlerini korumasına ve ibadetlerini sürdürmesi-

ne izin vermekle kalmamış, başına itinayla tanımlanmış imtiyazlardan yararlanan bir "patrik" koyduğu kiliselerini de sürdürmelerine karar vermişti. Gennadios, kilisenin Bizans imparatorları döneminde yararlandığı "tüm yetkilerle ve otoritesi hiçbir şekilde azaltılmadan" patrik olacaktı. Artık imparatorluktaki Ortodoksların dini cemaatini yönetecekti; bu cemaat Rum milleti diye adlandırılacaktı.

Gennadios sultanın teklifini kabul etti, 6 Ocak 1454'te patrik ilan edildi ve kilisesinin yeniden yapılandırılması, yani İstanbul'un yeni efendisinin lütfettiği güvenceler ve imtiyazlar konusunda padişahla birlikte çalıştı. İmparatorlukta çoğunlukta olan Ortodoks Rumlar ve Müslüman Türkler Fatih'in isteğiyle yan yana yaşayacaklardı. Ortodoksların sultan nezdindeki tek temsilcisi olan ve Fatih'in bir dostu gibi davrandığı Gennadios, Katolikler tarafından skandal diye nitelenen bu tuhaf rolü, Hıristiyan Ortodoks dünya ile Osmanlı İslam dünyası arasındaki aracılık görevini üstlendi. Rum asıllı ve Ortodoks dininden olan, ama artık Osmanlı tebaası sayılan Gennadios birçok kimliği şahsında birleştirmişti.

Doğu Hıristiyan Kilisesi'ne bir statü tanıyan yeni *basileus* Fatih Sultan Mehmed –bunun Rumların İstanbul'u yeniden iskân etmelerini teşvik edeceği ve böylece ticarete yatkın kişilerin şehirde kalmasının sağlanabileceği düşünülmüştü– açık görüşlülüğünü ve bilgeliğini kanıtlamıştı. Yakın çevresine başka gayrimüslimleri de kabul edip onlara güvenerek bunun başka kanıtlarını da verecekti. Giacomo di Gaeta bu gayrimüslimlerden biriydi. İtalyan asıllı olan Giacomo –Gaeta, Roma ile Napoli arasında bulunan bir limandır– Yahudi'ydi. İstanbul'a sığınmış ve sultanın özel hekimi olması için huzura çağrılmış, Fatih'in saltanatı süresince de bu görevde kalmıştı. Musevi olmasını hiç önemsemeyen sultan onu danışmanlarından biri yapmış ve ihtidasından hem önce hem de sonra ona siyasi sorumluluklar vermişti. Müslüman olunca Yakub Paşa adını alıp vezir olan Giacomo, sultanın sarayına olduğu kadar Venedik balyosunun Pera'daki konağına da istediği gibi girip çıkıyor, Osmanlı sarayı ile Venedik Cumhuriyeti arasındaki çıkar ilişkilerinden yararlanıyordu. Öldüğünde geride biri Yahudi diğeri Müslüman iki aile bıraktı; her ikisi de padişahın tanıdığı vergi muafiyetinden yararlandılar.[2]

Alvise Gritti ise (1480-1534) maceracılar soyundandı. İstanbul'daki Venedik balyosu ile Rum bir annenin oğluydu ve gayrimeşru çocuk olması Venedik'te kariyer yapmasını engelliyordu.

Öğrenimini Venedik ve Padova'da tamamladıktan sonra gayrimeşru çocuk diye bir kavramı tanımayan İstanbul'a döndü. Hemen hemen tüm Venedikliler gibi tüccar olduğu için, tahıl, ipek, baharat ve değerli taş ticaretinde inanılmaz bir servet edindi. Ama duygusal bakımdan baba tarafından atalarının şehrine bağlı kalmıştı ve bu sadakatini çeşitli vesilelerle kanıtladı: Örneğin Osmanlı sarayı ile kriz yaşanırken bile Venedik'e buğday teslimatı yaparak kıtlık belasını kovdu. Uyanık bir tacir olduğu için, Kanuni Sultan Süleyman'ın mücevher tutkusunu kullanarak onun kişisel mücevheratçısı oldu. Bu, sultanın hizmetinde güzel bir kariyerin başlangıcıydı.

İtalyanca, Yunanca ve Türkçeye hâkim olan Gritti hem İstanbul'daki Batılı tüccarlar dünyasına egemendi, hem de kendinden önce babasının yaptığı gibi iktidar yollarında dolaşıyordu. Büyük bey tavrının kendisine sağladığı rahatlıkla gözde vezirlerle temas kurdu ve Sadrazam İbrahim Paşa'nın sırdaşı ve dostu oldu. Pera'daki İtalyan stili görkemli konağında Sultan Süleyman'ı ağırlamak gibi görülmemiş bir onura erişti. Burada, emrindeki hizmetçi ordusu ile çok gösterişli bir yaşam sürüyor ve herkesin hayranlığını toplayan muhteşem atlarıyla gurur duyuyordu. Babası Andrea Gritti 1523'te Venedik doçu seçilince, Alvise'ye İstanbullular "Bey oğlu" adını taktılar. Konağının bulunduğu semtin adı buradan gelmektedir. Alvise Gritti, hâlâ Venedikli miydi, yoksa artık Türk mü olmuştu? Alvise İstanbul'da Doğulu bir prens gibi yaşıyor, Türk usulü giyiniyordu, sultanınkini geride bırakan bir hareme sahipti. Unutulmaz şenliklere ev sahipliği yapan Gritti, Doğu'nun misafirperverlik geleneklerine uyarak evini ve epey ünlü olan sofrasını cömertçe paylaşıyordu. Osmanlı kültürünün onun için yabancı bir tarafı kalmamıştı.

Bu zengin ve kültürlü, akıllı ve istekli, devlet ricalinin yakını olan adamın siyasi faaliyetlere hevesli olması doğaldı. Bu nedenle 1526'da sultanı Macaristan'a saldırmaya teşvik ederek, Venedik ile Kanuni Sultan Süleyman'ın çıkarlarını uzlaştırmaya gayret etti. Babası olan doç da onu buna teşvik ediyordu, çünkü böylelikle İtalya üzerindeki Osmanlı baskısını başka bir yöne kaydırma fırsatı buluyordu. İçine girdikleri atalet nedeniyle bir yıl önce kazan kaldıran yeniçeriler ise kâfirlerle kozlarını paylaşmak için sabırsızlanıyorlardı. Gritti'nin mimarlarından olduğu Venedik-Osmanlı ittifakı V. Karl'ı öfkelendirdi ve Venediklileri bağımsızlıklarını korumak için "Cehennemden iblisleri yardıma çağırmak"la suçlayarak, bu yakınlaşmanın aktörlerini "tehlikeli ve zararlı, cimri ve

ikiyüzlü, inançsız ve kanunsuz bir klik" diye eleştirdi.[3]

Alvise kuliste gayriresmi aracıyı oynuyordu: Nüfuzlu adam rolü ona uyuyordu. Venedik'ten kendisine büyük bir gizlilik içinde yazan babasının tavsiyesi üzerine, sadrazama Macaristan'da Habsburglardan Ferdinand'ın rakibi olan Janos Zápolya'ya askeri ve siyasi destek vermesini öğütledi. Bunun üzerine, İbrahim Paşa ve Alvise Gritti'nin telkinleriyle harekete geçen sultan, Zápolya'yı müttefiki ve vassalı yaptı. Gritti de Zápolya'nın başdanışmanı oldu: 1529'daki Viyana kuşatması sırasında hazinedar ve Macaristan'ın başkomutan yardımcısı, Kanuni Sultan Süleyman 1532'de yeni bir sefer başlattığı sırada da genel vali ve Macar ordusunun başkomutanı oldu. Girişimci ve vazgeçilmez bir kişilik olan Gritti efendisinin yerini alabilir miydi? Söylentiler bunu ima ediyordu: Sultan, Zápolya'nın çıkarlarını bir kenara itip, Hıristiyan olan Gritti'yi Osmanlı'nın vassalı konumundaki Macar kralı yapabilirdi.

Hırslı Alvise artık kendi hesabına çalışıyor, Venedik'in çıkarlarını umursamıyordu, öyle ki sonunda babasıyla da bozuştu ve onu bir daha hayatı boyunca görmedi. Andrea Venedik'i yönetirken, Alvise Osmanlı çıkarlarını savunuyordu. Temmuz 1530'da sultan onu olası bir Habsburg saldırısına karşı Budin'i hazırlamakla görevlendirince, Venedik balyosu öfkelendi:

"Ne? Siz bir doç oğlu olacaksınız ve böyle itaat edeceksiniz ha? İmparator ne diyecek bu işe?"

Gritti de şu cevabı verdi:

"Ben Türk Senyörü'nün hizmetkârıyım!"[4]

Türklerin hizmetkârı mı, yoksa düşmanlarının iddia ettiği gibi uşağı mıydı? Aynı anda Venedik, Zápolya ve padişaha hizmet ettikten sonra, Gritti kişisel maceraya meyletmişti. Bu yüzden 1534'te sefere çıktığı Erdel'de öldürüldü.

Osmanlı sultanı nezdinde Rum milletinin resmi temsilcisi olan bir Ortodoks patrik, padişahın çok yakınında yaşayan bir Yahudi ve Türklerle fazla dost bir Venedikli... Köken, din ve faaliyet bakımından çok farklı bu üç kişinin yazgıları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Avrupa'da sonradan hâkim olacak ulus-devlet modelinden ne kadar uzak olduğunu gösteriyor. İmparatorluk bu çift kimlikli insanlarla dolup taşıyordu.

Hıristiyan gençliği sultanın hizmetinde

Valois'ların Fransası'nda, İngiltere'de veya İspanya'da baş nazırların hemen hemen tamamının yabancı asıllı olması düşünü-

lebilir mi? Bu krallıkların yüksek memurlarının en seçkinlerinin ve en iyi askerlerinin yerli nüfustan olmaması tasavvur edilebilir mi? Batı Avrupa'da düşünülemeyecek bu durum Türkiye'de sıradan bir olaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümet ve idaresi Türkler tarafından değil, ülkeleri fethedilen halklardan gelen adamlar tarafından yürütülmüş, imparatorluğu büyüten ve savunan onlar olmuştu.

Osmanlı yayılması öylesine geniş toprakları kaplamıştı ki, sadece Türklerden oluşan bir ordu ve idare, ilhak edilen topluluklara hâkim olup onları idare etmeye yetemezdi. Fetheden halkın dışında kalanların istihdam edilmesi şart oldu. Bu nedenle fethedilen ülkelerde doğmuş insanlara başvuruldu. Ayrıca, yeterli servet ve otoriteyi edindikten sonra sultanın iradesiyle rekabete girebilecek bir sivil ve askeri aristokrasi yaratmaktan da sakınmak gerekiyordu. O halde tek görevleri her şeyleriyle bağlı oldukları sultana hizmet etmek olan, yükselişlerini soylarına değil sadece onun iradesine borçlu olacak, ailevi, coğrafi veya dini köklerinden koparılmış, kısacası hiçbir bağları kalmamış adamlar devşirmek lazımdı. Yoksul uyruklar böylesi koşulları karşılamaya yetmezdi. Türk değil, yabancı asıllı adamlar devşirilmeliydi. Ya savaş esirleri –bu durumda da insan kaynağı savaşlardaki talihe bağlı olacaktı– ya da fethedilen ülkelerde ailelerinin elinden alınacak erkek çocuklar kullanılacaktı. Yaşlarının küçüklüğü, doğdukları ortamdan tam anlamıyla kopmalarının güvencesi olacak ve –uygun bir eğitimin de yardımıyla– yeni efendilerinin şahsına bağlılıklarını güçlendirecekti. "Kapıkulları" diye adlandırılacak bu insanlar, tamamen sultana bağımlı bir seçkinler grubu oluşturacaklardı. Devşirmenin düzenli aralıklarla yenilenmesi sayesinde de onların babadan oğula geçen bir kasta dönüşmeleri engellenecekti.

XV. yüzyılın sonuna doğru devşirme sistemi böyle doğdu; önce Rumeli'den, daha ileriki dönemlerde ve daha düşük sayılarda Anadolu'dan Hıristiyan çocukları toplandı. Bu Osmanlı kurumu çok uzun süre yürürlükte kaldı.

İhtiyaca göre hemen hemen her beş yılda bir birkaç yüz devşirme ağası köy köy dolaşarak hane başına bir çocuk hesabıyla yaşları sekiz ile on altı veya yirmi arasında değişen ve sağlıklı görünen Hıristiyan Ortodoks erkek çocukları zorla toplarlardı. Türkler, doğuştan Müslümanlar, Yahudiler ve Ortodoks olmayan Hıristiyan çocuklar, ailenin tek erkek evlatları ve yeni evlenmiş gençler bu "devşirme"nin dışında tutulurdu. Papazların tuttukları do-

ğum ve evlilik kayıtlarına güvenilir, ama bazen o anın gerekleri uyarınca ağalar kuralları çiğneyerek devşirme sınırlarını genişletirlerdi. Böylece her toplamada, üç ila dört bin çocuk ve genç ailelerinden koparılırdı.

İstanbul veya Bursa'ya gönderilen bu çocuklar zorla ihtida ettirilir, sünnet edilir, Türkçe öğrenmeye zorlanır ve ne tarafa yönlendirileceklerini belirleyen zorlu bir elemeye tabi tutulurlardı. En güzelleri ve en zeki görünenleri sultanın sarayına ayrılırdı. Acemi Oğlan ocaklarında, bu içoğlanları seçkin bir eğitim alırdı. Osmanlı sarayındaki görevlerin veya en parlakları için hükümetteki yüksek mevkilerin kapısı ancak böyle bir eğitimle açılırdı. Diğerleri önce Anadolu'daki Türk ailelerin yanına yerleştirilir, daha sonra da askeri eğitimden geçirilerek Osmanlı ordusunun seçkin ve vurucu savaş gücünü oluşturan Yeniçeri Ocağı'na girerlerdi.

Batı'dan bakıldığında, devşirme sistemi Türklerin zaten kabarık suç listesi içinde, onlara atfedilen barbarlığın yeni bir kanıtıydı. Bir çocuğun ailesinden koparılması insanları dehşete düşürüyor ve kendi uyruklarını köleleştiren bir sistem herkes tarafından kınanıyordu. Seyyahlar ve hümanistler kadar, gravürler ve şarkılar da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan Ortodokslar arasından bu şekilde insan alınmasını mahkûm etmekten geri kalmıyorlardı.

> Lanet sana imparator, üç kere lanet,
> Yapmakta olduğun ve yaptığın kötülük için!
> İhtiyarı ve başpapazı yakalayıp zincirliyorsun
> Çocukları yeniçeri yapmak için.
> Anne babaları gözyaşları içinde, erkek ve kız kardeşleri de,
> Ben de öyle ağlıyorum ki canım yanıyor artık;
> Yaşadıkça ağlayacağım
> Çünkü geçen yıl oğlum ve bu yıl da kardeşim gitti.[5]

Halbuki bu uygulama, yarattığı meşru infiale karşın, o kadar da tek yönlü değildi. Hıristiyan aileler bu işlemden kurtulmak için bazen devşirme ağalarına rüşvet vermeyi deniyor –gelecekte Süleyman'ın sadrazamı olacak Sokollu Mehmed Paşa'nın, yani genç Bayo Sokoloviç'in babası ve amcası bu yolu denemiş, ama sonuç alamamışlardı– veya oğullarını henüz çocuk yaşta evlendiriyorlardı. Buna karşılık muaf tutuldukları devşirme sisteminden istifade edebilmek için Hıristiyan çocuklarının yerine kendi çocuklarını veren Türk aileler de vardı. Boşnaklar ise, İslam'ı kabul etmelerine karşın, devşirmeye tabi tutulmayı kendileri ta-

lep etmişlerdi. Çünkü bu uygulama kurbanlarına bir toplumsal yükselme, hatta pek az ailenin sağlayabileceği parlak bir gelecek temin ediyordu. Kararı siz verin: Kendilerine "padişahın kulları" ("hizmetkâr" manasında) demekten gurur duyan yeniçeriler ve devlet kadrolarının çoğunluğu daha çocukken ailelerinden koparılıp "Türkleştirilen" bu insanlardan oluşuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1453-1623 arasında görev yapan kırk yedi sadrazamdan sadece beşi Türk asıllıydı, geri kalan hepsi –Arnavutlar, Rumlar vd– devşirmeydi. Osmanlı devletinin XVIII. yüzyılda giderek kullanılmaz hale gelen bu en önemli kurumu, imparatorluğun yönetici sınıfı içindeki olağanüstü etnik çeşitliliğin kaynağıydı. Dolayısıyla Osmanlı devletinin başlıca kapıkulları iki dünyayı bir araya getiriyorlardı: Henüz ergenliğe geçerken ihtida ettirilip Türkleştirilerek içine girdikleri Osmanlı dünyası ve içinden koparılıp unutmak zorunda bırakıldıkları Hıristiyan dünyası. Çünkü bu gençleri etnik, dini ve kültürel köklerinden koparmak için her şey yapılıyordu. Ama belki de bu kopuş her zaman padişahın şart koştuğu kadar kesin olmayabiliyordu.

Basit hamamdan dev Süleymaniye Camii'ne kadar üç yüzden fazla bina yapmış, yorulmak nedir bilmeyen büyük Mimar Sinan (1490-1588) bu duruma bir örnekti. Kayseri bölgesinde doğan ve Ortodoks dinine göre yetişen Sinan yirmi yaşında devşirilmiş, ihtida ettirilip Türkleştirilmiş ve yeniçeri olmuştu. Kökeni tam belli değildir, ama Rum veya Ermeni olabilir. Yirmi üç yılı Yeniçeri Ocağı'nda geçtikten sonra Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim'in hizmetinde hassa başmimarı oldu. Mimarlık kariyeri geç başlasa da çok uzun sürdü (yaklaşık elli yıl) ve parlak oldu. Kuşkusuz sultanın gözdesi olması dolayısıyla, kökenlerini gizlemek zorunda kalmadı. Kayseri'de kalmış Hıristiyan ailesinin sultanın yeni fethettiği ve iskân etmeyi amaçladığı Kıbrıs'a gönderileceklerin dışında tutulması için II. Selim'den izin almayı başardı. Zaten, Sinan'ın çocukları Müslüman olsalar bile erkek kardeşi Hıristiyan kalmıştı. Ayrıca, atölyesindeki on mimardan dokuzu dönmeydi. Bu nedenle İslam'a geçmenin, yeni mühtedilerde bastırılmış ama asla unutulmayan ortak bir geçmişe dayalı bir işbirliğini engellemediği düşünülebilir.

Osmanlı'dan ziyade Frenk olan bir sadrazam

Bir Rum balıkçı oğlunun Tanrı'nın her günü ağlarını denize atıp ömrü boyunca denizden tuttuklarıyla geçinmek dışında ne

gibi bir istikbali olabilir? Yine de 1493'e doğru Adriyatik sahilinde doğanlar bilir ki, insanların gazabı bazen dingin yaşamları da tehdit edebilir. Epir sahilinde, Korfu Adası'nın karşısına düşen bir mevkideki küçük balıkçı köyü Parga, tıpkı Korfu gibi Venedik toprağıydı ve bu nedenle Türklerin orada gözü vardı. Ayrıca tehlikeli bir deniz olduğu bilinen Adriyatik korsan kaynıyordu. Bir gün Pargalı balıkçının oğlu bu deniz eşkıyası tarafından kaçırıldı ve Manisa'daki köle pazarında satıldı. Ailesinin fidyeyi ödeyecek parası olmadığı için genç adam ya kadırgalarda forsa olarak çalışacak ya da bir efendinin kölesi olacaktı. Onu dul bir Müslüman kadın satın aldı. Çocuğun zarafetinden ve kıvrak zekâsından etkilenen kadın onun eğitilmesini sağladı. Müslüman olup İbrahim adını aldıktan sonra kendisini koruyan kadını utandırmak bir yana, onun hayal bile edemeyeceği bir başarı kazandı. Yakışıklı ve akıllı delikanlı, yabancı dilleri kolaylıkla öğrenerek eğitimli bir genç adam oldu.

Rivayete göre, Sultan Selim'in o sırada Manisa valisi olan oğlu Şehzade Süleyman bir gün onunla karşılaştı, güzelliğini ve müzisyen olarak yeteneğini fark edip maiyetine aldı. Süleyman sultan olunca, onunla aynı yaşta olan İbrahim de içoğlanı olarak saraya girdi. Pargalı balıkçının oğlunun bahtı açılmıştı.

En yetenekli devşirme çocukları gibi, korsanlar tarafından esir edilip Müslüman bir kadının kölesi olan İbrahim de hızlı bir yükselişin başlangıç noktası olan Saray-ı Âmire'ye girmişti. Hiç beklemeden lütuflara boğuldu ve hiyerarşinin en üst basamaklarına tırmandı: Sultanın baş doğancısı, sonra da has odabaşı oldu. İbrahim Paşa efendisinin tüm kişisel hizmetini yönetmekle kalmıyor, aynı zamanda görevi icabı her an Sultan Süleyman'ın çok yakınında bulunuyordu. Her yerde ona eşlik ediyor, uyurken başında nöbet tutuyordu. Bir padişahla bir kapıkulu arasında böyle bir yakınlık daha önce hiç görülmemişti. Has bahçede veya Boğaz'ın sularında kayan saltanat kayığında birlikte geziyorlardı; işleri nedeniyle uzak kaldıklarında birbirlerine pusulalar yazıyorlardı. Topkapı'ya sık sık girip çıkanlar buna tanıktı: Kanuni Sultan Süleyman'ın bir gözdesi vardı ve "onsuz yaşayamıyordu."

İki adam arasındaki bu yakınlık etrafı endişelendirdi; İbrahim'e gösterilen bu hızlı ve ölçüsüz teveccüh sonunda başkalarını öfkelendirdi. Halbuki Süleyman çevresine başka sürprizler (ve başka kıskançlık vesileleri) de hazırlayacaktı. 1523'te, tahta çıktıktan üç yıl sonra, gözdesini sadrazam yaptı, böylece mütevazı balıkçı oğlunu devletin zirvesine getirdi. İbrahim Paşa muazzam yet-

kileri kendi elinde topladı: hükümet ve idarenin yönetimi, ayrıca yeniçeriler dışında kalan ordunun komutası. Unvanlarının ayrıntısını bilmeyenlerin, Süleyman'ın ona verdiği şeref nişanesine bir bakmaları itibarını anlamaya yeter: Altı kuyruklu –yani padişahınkinden sadece bir eksik– bir tuğ. İbrahim'in yükselişi hiç bitmeyecek gibiydi. Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarında bulunan tüm valiler üzerinde yetki sahibi olan Rumeli Beylerbeyliği'ne atandı[6] ve sadrazamlığa terfi ettirildiğinin ertesi yılı Süleyman kız kardeşi Hatice'yi onunla evlendirdi. Bu nikâh münasebetiyle unutulmaz şenlikler düzenlendi. Bu da, artık sultanın eniştesi olan İbrahim'in olağanüstü başarısının gözle görülür işaretiydi.

Eski esirin bu başarı öyküsü, toplumsal yükselişin liyakat ilkesine dayandığı Osmanlı toplumunun esnekliğini yansıtıyor. Bir kez daha, Türkiye'nin Batı dünyasına açıklığını kanıtlıyor. Çünkü Pargalı çocuk köklerini hiç unutmamıştı, "egemenliği altında doğduğu için Venedik Beyliği'ni çok" sevdiğini kabul ediyordu. Türkçe ve Farsçanın yanı sıra, Yunanca ve İtalyanca da okuyup yazıyordu. Kültürlü olduğu ve zevklerinin hem Batı'ya hem de Doğu'ya yöneldiği biliniyordu. İyi bir müzisyendi ve kapı halkından bir Acem'le birlikte besteler yapmaktan hoşlanıyordu. Ama Yunan Antikçağı da onu büyülüyor ve Büyük İskender'in yaşamını ve kahramanlıklarını heyecanla okuyordu. 1526 seferinden dönerken beraberinde üç antik heykel getirmiş ve bunları At Meydanı'nın kenarına inşa edilen sarayına koydurmuştu. İstanbul'un göbeğinde yükselen yarı çıplak Herakles, Apollon ve Artemis heykelleri dinlerine bağlı Müslümanların nutkunun tutulmasına yol açarken, İbrahim Paşa'nın da çok geçmeden putperest diye suçlanmasına neden oldu.

Sarayında –bu sarayın merdiven kanatları Batı mimarisinden alınmıştı– düzenlenen görkemli şenlikler de eleştirilere neden oldu. Gerçi (padişah da bu şenliklere davetli olduğu için) söz konusu eleştiriler belli bir ölçüyü aşmayabilirdi, ama İbrahim Paşa Hıristiyanları kayırmak gibi çok daha ağır bir suçlamayla da karşı karşıyaydı. Pek dindar olmadığı, kendisine armağan edilen Mushaflara burun kıvırdığı söyleniyordu; Kıyamet gününe inanmadığı ve Hz. Muhammed'in dinine karşı aşırı serbest davrandığı, hatta bu dini hakir gördüğü ifade ediliyordu. Hüküm verildi: İbrahim Paşa iyi bir Müslüman değildi, bu yüzden kendisine aşağılayıcı Frenk İbrahim adı takıldı. Osmanlı'dan çok Frenk olduğu ima ediliyordu. Bir Türk vezir Venedik elçisine ondan söz ederken, hiç çekinmeden "*veneziano vostro*" [sizin Venedikliniz] demişti.

Sadrazamın gerçekten kibirli oluşu, ölçüsüz ihtirası, çevirdiği entrikalar ve saray entrikaları sonunda onu gözden düşürdü ve Süleyman 1536'da İbrahim'in katline ferman verdi. Kaderini belirleyen siyasi nedenlere, İstanbul kamuoyunun Batı dünyasına karşı fazla iyi niyetli gözüken adama duyduğu amansız düşmanlık da eklenmişti.

Genç Hıristiyan kızlar: Padişahın odalıkları

İbrahim Paşa'nın amansız düşmanları arasında en kararlı olan Hürrem Sultan'dı [Roksalana] ve kıskandığı yakışıklı gözdenin katledilmesinde onun da parmağı vardı. Batılıların, Süleyman'ın "en güzel ve en sevgili eşi"nin çevresinde örmekten çok hoşlandıkları –pembe ve siyah– efsanenin dışında, Hürrem, sultanların Hıristiyan olarak doğmuş, Venedikli, Rum, Ermeni, Gürcü veya Çerkes asıllı cariyelerden başkasını eş olarak almama âdetini –başlatmasa bile– yansıtmaktadır.

Osmanlı hanedanı biyolojik açıdan altı yüzyıl iktidarda kalabilmiş ve –Avrupa monarşilerinden farklı olarak– veraset savaşlarından uzak durabilmişse bunu sultanların odalıklarına borçludur. Durmadan soy üreten bu kadınlar Osmanlı tarihini veliahtsız bırakmamışlardır.

Padişahın hasekisi kim olacaktı? Eş olarak köle kadınları seçmek hemen başlamış bir uygulama değildi. İlk sultanlar, tıpkı Batılı hükümdarlar gibi, yabancı prenseslerle evlenmişlerdi. Diplomatik ittifakları güçlendirmek kaygısıyla, Müslüman veya daha sıklıkla Hıristiyan prensesleri eş seçmişlerdi. Hanedanın ikinci sultanı olan Orhan Gazi (1326-1362) henüz şehzadeyken yapılan ilk düğününde Bursa'ya yakın bir şehrin [Yarhisar] Hıristiyan tekfurunun kızıyla [Nilüfer Hatun] evlenmiş, daha sonra da Bizans İmparatoru V. İoannes Kantakuzenos'un kızı Theodora'yı almış, Theodora Müslüman da olmamıştı. Halefleri de onu taklit ettiler ve Bizanslı –Kantakuzenos, Paleologos veya Komnenos ailelerinden– Bulgar veya Sırp prenseslerle evlendiler.

Sonra padişahlar cariyelerle çokeşli bir yaşamı tercih ettiler, böylece hükümdar hırslı ve entrikacı gelin ailelerinden de korunmuş oluyordu. Köle pazarlarından satın alınan veya savaş ganimeti olarak ele geçirilen harem-i hümayun kadınları soylarına göre değil, güzelliklerine ve doğurganlık işareti olan sağlıklarına bakılarak seçilmeye başlandılar.

Roksalana'nın fark edilmesini sağlayan güler yüzü ve neşesiy-

di; bu nedenle sultan ona Hürrem, yani neşeli, yüzü gülen adını koydu. Bu gülümseme ve neşe zekâsıyla uyumluydu, ama aynı zamanda ihtirasını ve çelik gibi mizacını da gizliyordu. Kanuni Sultan Süleyman ile Hürrem Sultan arasındaki güzel aşk hikâyesi, en meşhur Osmanlı sultanının saltanatı boyunca Hürrem'in sahip olduğu siyasal nüfuz, kendisine atfedilen entrikalar, yandaşlarına yapılan işitilmedik lütuflar ve düşmanlarını efendisine öldürtmesi; tüm bunlar padişahın eşini –çünkü Kanuni, Hürrem'i azat edip onunla resmen evlendi– efsanevi bir figür haline getirdi. Hürrem yaşarken Avrupalıların merakını uyandırdı ve 1558'de öldükten sonra çok sayıda hayali gravür ve portre ile anısı canlı tutuldu. Özellikle Fransa'da Gabriel Bounin'in *La Soltane* (1561) veya Desmarets de Saint-Sorlin'in *Roxelane*[7] (1642) gibi eserleriyle tiyatroya da ilham kaynağı oldu.

"Rus kadın" anlamına gelen bu isim, bıkıp usanmadan onun gerçek menşeini araştıran Avrupalılar tarafından takılmıştı. Epey fikir değişikliğinin ardından en sonunda Ukraynalı olduğunda karar kılındı. "Roxelane" muhtemelen Aleksandra Lisovska olarak doğmuş ve Lvov'da –bugün Ukrayna'da, ama o sırada Leh toprakları içindeydi– bir papazın evinde gözlerini dünyaya açmıştı. Tatarların çıktığı o alışıldık köle baskınlarından birinde mi yakalanıp zengin birine satılmış ve onun evinde rafine bir eğitim almıştı? Yoksa Kırım'daki bir seferde mi esir edilip cariye olarak –gelecekteki düşmanı– İbrahim Paşa'ya veya Kanuni Sultan Süleyman'ın annesine bırakılmış, onlar da (biri veya diğeri) kızı sultana armağan etmişlerdi? Hareme giriş her zaman aşılmaz bir sır perdesiyle çevriliydi ve Osmanlılar harem-i hümayundaki odalıkların kökenleriyle pek ilgilenmezlerdi.

Merak daha çok Batılılardan kaynaklanıyor, bilmedikleri ve gizli kalan şeyler onları heyecanlandırıyordu. Padişahın odalıklarından biri sarayda öne çıkıp şahsiyetiyle çevresine hükmetmeye başlayınca, yabancı gözlemciler hemen kökenlerine ilişkin sırrı öğrenmeye çabalıyor, bu sırrı öğrenirlerse söz konusu kadınları kendi çıkarlarına kullanabileceklerini hesaplıyorlardı. Rum, Venedik veya Rus asıllı bir *kadın*[8] eski yurttaşlarını kayırma eğiliminde olmaz mıydı? Doğum yerleri konusundaki belirsizlikleri bazen söz konusu kadınlar bizzat sürdürüyorlardı.

Örneğin II. Selim'in eşi olan –ve Catherine de Médicis ile yazışan– Nur Banu (ö. 1583) Venedik patricilerinden Venier ailesinden olduğunu ve Paros Adası'nda esir alındığını iddia ediyordu. Nur Banu Sultan'ın küçük kuzeni olarak gösterdiği Sebasti-

ano Venier, İnebahtı Savaşı'nın kahramanlarından biri olduğu ve 1577'de doç seçildiği için Venedik Cumhuriyeti bu soy zincirine ayrıca hassasiyet gösteriyordu. Sonra bu soy bağlantısından kuşku duyuldu ve araştırma yapıldı: Nur Banu Sultan'ın zengin bir Yunan aristokratının kızı olduğu, Ortodoks dinine göre yetiştirildiği ve Korfu'da esir alındığı ortaya çıktı. Ama Nur Banu, patrici soyundan geldiğini ve ailesinin Büyük Kanal'da bir sarayı olduğunu iddia etmeyi ömrünün sonuna kadar sürdürdü.

Padişah eşlerinin geçmişi hakkındaki merak dinmedi. III. Murad'ın kadını olan Safiye Sultan'ın (ö. 1605) –mektuplarında İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'e kız kardeşi gibi hitap ediyordu– adının Cecilia Baffo olduğu ve Korfu'nun Venedikli valisinin kızı olduğu düşünüldü; I. Ahmed'in eşi Kösem Sultan'ın (1651'de öldürüldü) babasının Tinos Adası'ndan bir Rum papaz olduğu veya I. İbrahim'in eşi Hatice Turhan'ın (ö. 1683) Rus olduğu ileri sürüldü.

Baba tarafından Osman'ın –yani Türk– soyundan gelen hükümdarların hemen hepsinin annesinin Hıristiyan kökenli cariyeler olduğu Osmanlı İmparatorluğu, bu paradoksal yapısıyla dünyada benzeri bulunmayan bir devlet görünümündeydi. Hükümet ve idare işlerinde padişaha yardımcı olmakla görevli vezirler ve sadrazamlar, yüksek memurlar ve valiler, ordunun seçkin askerleri ve zabitlerinin pek çoğu ya devşirilmiş, ya köle pazarlarından satın alınmış ya da savaş alanlarında esir edilmiş Hıristiyan kökenli insanlardı. Hiçbir doğal aristokrasiyi umursamayan Osmanlı hanedanı sözde ırk arılığı denen kavramı büyük bir ihtişamla görmezden gelmişti. Devlet çarkına kölelerin dahil edilmesi karşısında zaten şaşkına dönen Batılılar (durumu istismar ederek ve sadece özgür Müslümanlara ayrılmış mevkiler de olduğunu unutarak "köleler hükümeti veya cumhuriyeti" diyorlardı), seçkinlerin kendilerine "Türk" denmesinden rahatsız olduklarını, çünkü bu kelimenin kaba saba insanları ifade ettiği kanısında olduklarını kaydediyorlardı. Guillaume Postel bu terimin Fransızcadaki "*vilain*" [köylü, kırsal kesim insanı] manasında kullanıldığını belirtiyordu. Bu önyargı devam etti. Meşhur gazeteci John Reed 1916'da yayımlanan *Balkan Savaşı* adlı kitabında bir hocanın sözlerini nakleder.

"Bize 'Türk' dememelisiniz [...] 'Türk' kelimesi yontulmamış köylü –'hödük'– manasına gelir. Biz, Orta Asya'nın o kana susamış, vahşi ve barbar Türkmenleri değiliz; biz Osmanlıyız, kadim ve medeni bir halkız."[9]

XVI. yüzyılda ise sultanın mütevazı tebaasını oluşturan dindar

Müslümanların yargısı farklıydı: Devletin en üst makamlarında eski Hıristiyanların varlığı onları rahatsız ediyordu. Venedik elçisi XVI. yüzyılın sonunda "aslen Türk olanlar, hükümetin dönmelere dayandığını görmekten büyük memnuniyetsizlik duyuyorlar" diye bildiriyordu.[10] Memnuniyetsizlik sadece mevki peşinde koşan bu devşirmelerin padişahın Müslüman tebaası ile rekabete girmesinden kaynaklanmıyordu; aynı zamanda onların asıl kökenlerini unutmayarak bir gün imparatorluğu sırtından hançerleyecekleri düşünülüyordu. Aynı Müslümanlar, sultanın imparatorluğunda kabul ettiği dinsel cemaatlere karşı da küçümsemeden başka bir his beslemiyorlardı.

Denetim altında bir dinsel özgürlük

İstanbul'a giden tüm yabancı seyyahlar bunu gözlemlemiştir: Şehirde dolaşan insanlar farklı renklerde giyinmişlerdi ve kolayca fark edilen bu ayrımlar bir dini cemaate aidiyetlerini yansıtıyordu. Müslümanlar beyaz veya yeşil sarık takıyor, sarı pabuç giyiyorlardı; Rumların bu renklerde giyinmesi yasaktı. Onlar gök mavisi başlık takıp siyah pabuç giyiyorlardı; lacivert (sonra kırmızı) sarıklar ve menekşe rengi terlikler ise Ermenilere aitti. Yahudiler ise sarı başlık ve mavi pabuç kullanmak zorundaydı. Demek ki bir Hıristiyan veya Yahudi bir Müslüman'la aynı şekilde giyinemiyordu. Müslüman zengin kostümler giyme serbestliğine sahipti, ama diğerlerinin pahalı kumaşlarla arz-ı endam etmesi yasaktı: Ne ipek, ne brokar ne de sırma kullanabiliyorlardı. Kâfirlere ancak gösterişsiz giyimler serbestti.

Yasaklar bir kumaş veya deri parçasıyla sınırlı değildi. Şehir içinde hiçbir gayrimüslim atla dolaşamaz, silah taşıyamaz veya köle sahibi olamazdı. Kısacası, imparatorluğun şehirlerinde ve köylerinde Hıristiyanlar ile Yahudilerin Müslümanlarla yan yana yaşadıklarına dair örnekler her fırsatta görülebilirken, diğer yandan da bu gayrimüslimlerin ancak kısıtlayıcı yükümlülüklere boyun eğmeleri koşuluyla hoşgörüldükleri anlaşılıyordu.

Batı kamuoyu tarafından Hıristiyanlığın amansız düşmanı olarak kabul edilen sultanların imparatorluğu, Müslümanların yanı sıra, diğer ehl-i kitabı, *zimmi* nitelemesiyle bir arada anılan Hıristiyanları ve Yahudileri de barındırıyordu. Himaye altında tutulan ancak ikinci sınıf uyruk muamelesi gören zimmiler, Osmanlı hâkimiyetinin ifadesi olan özel yükümlülüklere tabiydiler. Gerçi sürekli yinelenen kıyafet yasakları gibi kısıtlamaların, sofu Müs-

lümanların düzenli aralıklarla öfkesini kışkırtacak ve "Hıristiyan köpekler"in cüretkârlığını yüksek sesle kınamalarına yol açacak kadar sık ihlal ediliyordu.

En büyük ayrımcılık vergi konusundaydı. Zimmiler de Müslümanlarla aynı vergileri ödüyorlar, ama en önemlisi cizye olan ve her yetişkin erkek tarafından ödenen özel vergilere de tabi tutuluyorlardı. Siyasi, idari veya askeri mevkilerde gayrimüslimlere nadiren rastlanıyordu. Ama hekim, cerrah, tercüman meslekleri onlara açıktı ve Türklerin beceriksiz gözüktükleri faaliyetlere de –ticaret, ticari gemicilik veya para ticareti– girişiyorlardı.

Gayrimüslimlere dayatılan özel vergilendirmeler, girmeleri yasaklanan meslekler, bütün bunlar Osmanlıların üstünlüğünü sağlamaya yetmiyordu. Hıristiyanlardan ayrıca saygı ve tevazu da bekliyorlardı. Odaya bir Müslüman girdiğinde, Hıristiyan ayağa kalkmalı ve yürürken karşılaştığında da ona yol vermeliydi. Müslüman kadınlarla konuşmak yasaktı. Evi yükseklik ve lüks bakımından bir Müslüman'ınkini geride bırakır veya onunkiyle aynı renge boyalı olursa, vay haline! Kadı karşısında bir Hıristiyan'ın şahitliğinin hiçbir değeri yoktu; kadı tarafından mahkûm edilirse bir Müslüman'dan istenecek cezanın iki katını ödüyordu. Kaza ile bir Müslüman'ı öldürürse, ancak ihtida etmek koşuluyla idam cezasından paçayı sıyırabiliyordu.

Bu yükümlülüklere uymaları, bu aşağılanmaları kabul etmeleri koşuluyla gayrimüslimlerin kendi dinlerinde ibadet etmelerine izin veriliyordu. Çünkü sultanlar –belli koşullara bağlı da olsa– vicdan özgürlüğüne ibadet özgürlüğünü de eklemişlerdi. Ama Katolikler ile Protestanların çatıştığı XVI. yüzyılın ikinci yarısının, yani IX. Charles ve III. Henri'nin Fransası'nda, kraliyet fermanları bazen sadece inanç özgürlüğünü tanıyor, ibadet özgürlüğünü ise reddediyordu. Kimi zaman kamusal alanda istihdama izin veriyor, ama bunu hep mevcut güçler dengesine göre değişen kısıtlamalarla birlikte yapıyorlardı. Türkiye'de ise cami, kilise ve sinagog barış içinde bir arada var oluyordu.

Osmanlı fethi sırasında kilise bulunan yerlerdeki Hıristiyanların bu kiliselerini korumalarına genellikle izin verilmişti, ama yeni kilise açmaları genelde yasaktı. Ancak hiçbir Müslüman'ın yaşamadığı mahallelerde, kubbesi ve gösterişli süslemeleri bulunmayan, dar ve basık bir kapıyla girilen, mütevazı binaların inşa edilmesine izin veriliyordu. Zamanın yol açtığı aşınmalar nedeniyle binalarda yapılması gereken tamiratlar ise Türk makamlarının kararına bağlıydı. Bunlara bir yerde izin verilirken, başka bir

yerde verilmeyebiliyordu. İtalyan asıllı genç içoğlanı ve Fatih Sultan Mehmed'in gelecekteki hatırat yazarı Giovanni Mario Angiolello, o sırada henüz İslamlaşmaya başlayan İstanbul'da "Hıristiyanlar için ayin düzenlenen birçok kilise ve patrikhane var, ayrıca Rumların, Latinlerin, Makedonların ve Ermenilerin birçok başka kilisesi var ve Yahudilerin de sinagogları var ve hiçbir şekilde rahatsız edilmiyorlar ve onları sanki kendi ülkelerindeymişçesine açık tutabiliyorlar"[11] diye yazarken doğrusu çok iyimser davranmıştır!

Aslında, Ayasofya'yı cami yapan Fatih Sultan Mehmed, Hıristiyanlara birçok kilise bırakmış olmakla birlikte, Kanuni Sultan Süleyman tahta çıktığında geriye sadece üç kilise kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kiliseler ancak hiç gürültü yapmamayı ve fark edilmemeyi becerirlerse açık kalabiliyor ve dini merasimlere izin veriliyordu: Müezzinle yarışa girebilecek çan ve çıngırak seslerine, camilerden daha yüksek binalara izin yoktu; hiçbir dini ayin alayı düzenlenemiyor veya din propagandası yapılamıyordu. Bu faaliyetlerin cezası ölümdü. Zimmilerin dini ibadetine ancak denetim altındaki bir tür aşağı konumda kalmaları koşuluyla göz yumuluyordu.

İmparatorluğun Hıristiyan Ortodoksları

Müslümanlar şeriata ve onun tamamlayıcısı örfi kanuna tabi iken –Osmanlı ülkesinde şeriat örfi kanuna bağlı şekilde işliyordu– zimmiler özel bir statüye sahipti. Sultan tarafından tanınan her dini cemaatin imparatorluk yasalarına uyması gerekiyordu gerçi, ama millet başının sorumluluğu altında, din, eğitim, sosyal yardımlaşma, evlenme veya miras, ihtilafların çözüme bağlanması ve iç vergilendirme alanlarında kendi kendini idare etme imtiyazına sahipti. Kendini gerekli kurumlarla, okullar, hastaneler, düşkünler evleri, dini mahkemelerle donatmak (ve bunları finanse etmek) her cemaatin kendi sorumluluğuydu. Din savaşları sırasında Fransa'daki Protestan toplulukların isteği de kendi işlerini yönetebilmek değil miydi? "Tek inanç, tek yasa, tek kral" şiarının hükmettiği krallıkta bu talep uzun süre reddedilmişti.

Sadece Osmanlılarla sınırlı olmayan bu örgütlenmeye *millet* deniyordu; Arapça "din, mezhep" anlamına gelen millet kelimesine Türkler gayrimüslim "dinsel cemaat" anlamını yüklemişlerdi (yoksa ulus veya milliyet manasında kullanılmıyordu). İmparatorlukta, İstanbul'daki patriğin yönetiminde bir Rum milleti; ka-

tolikosun yönetiminde bir Ermeni milleti ve XIX. yüzyılda resmen tanınan bir Yahudi milleti vardı.

İstanbul'un alınmasından sonra şehir nüfusunun yarısı ya kaçtıkları ya da katledildikleri için eksilmişti. Gelecekteki başkentini yeniden iskân etme kaygısı güden Fatih Sultan Mehmed, Rumları dinlerinde özgürce ibadet etme sözü vererek evlerine dönmeye teşvik etti. Bu yeniden iskân hareketinin çok ağır işlediğini ve yetersiz kaldığını düşünen sultan, imparatorlukta yaşayan Müslüman (güçlü bir direniş gösterdiler), Yahudi (kabul etmek zorunda bırakıldılar), Ermeni, fethedilen Ege adalarında sürekli baskınlara maruz kalan Rum Ortodoks veya Slav Ortodoks nüfus topluluklarını cebren göç ettirerek payitahta yerleştirdi. Bu sürgünler yirmi yıl kadar sonra sona erdi. Fatih bahsi kazanmıştı: 1478'de şehir nüfusu fetihten önceki seviyesini aşmış, yetmiş bine yaklaşmıştı. Bu nüfus içinde her on kişiden dördü (veya biraz daha fazlası) gayrimüslimdi.

Padişaha boyun eğen Balkanlar'da ise gayrimüslimlerin oranı çok daha fazlaydı. Zorunlu göçler bölgenin etnik haritasını değiştirse de, Türk göçü sınırlı kaldığı için, eski nüfus toplulukları yerlerini korudular. Gerçi Osmanlılar tarafından fethedilen şehirlerin ahalisi kılıçtan geçirildikleri veya köle yapıldıkları için, buraları Türkler tarafından yeniden iskân edilmiş, şehrin askeri bir önemi varsa Türklerin nüfus çoğunluğunu oluşturmasına dikkat edilmişti. Buna karşılık savaşmadan teslim olan şehirler çoğunluğu veya tamamı Hıristiyanlardan oluşan nüfuslarını korumuşlardı. Bu nedenle Osmanlı Rumelisi Ortodoks kalmıştı.[12] Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının başında gerçekleştirilen bir dizi nüfus sayımı bu dinsel sürekliliği yansıtmaktadır: Nüfusun yüzde 80'i Hıristiyan'dı; Müslümanların oranı sadece yüzde 19, Yahudilerin ise yüzde 1'di. Bu olgu fazlasıyla görmezden geliniyor: Gerçek inancın "ezeli düşmanı", *Antichrist* [Deccal] olarak nitelenen padişah, Balkanlar'da Osmanlı tebaasına geçse de, çoğunluğu Hıristiyan kalmış bir nüfusa hükmetmişti.

Türkiye'deki Yahudilerin altınçağı

"Türkiye, şayet isterseniz huzur bulabileceğiniz bir bolluk ülkesidir. Buradan Kutsal Topraklar'a uzanan yol açıktır. Hıristiyanların boyunduruğu altında yaşamaktansa, Müslümanların hâkimiyetinde olmak daha iyi değil mi?"[13] Fransız kökenli olan, ama Almanya'da doğmuş ve Edirne'ye yerleşmiş Isaac Tsarfati

dindaşlarını bu sözlerle Osmanlı topraklarına yerleşmeye davet ederken, daha XV. yüzyılın başında Osmanlıların Yahudilere karşı gösterdiği iyi niyetin ilk tanıklığını sunmuş oluyordu.

1492'de İspanya Yahudilerinin yurtlarından kovuldukları Türkiye'de biliniyordu. O dönemde yaşamış bir tanığın anlattığına göre, Sultan II. Bayezid Yahudilerin bir sığınak aradıklarını öğrenince, "onlara acıdı, mektuplar yazdı ve krallığının (!) her yerine ulaklar göndererek valilerinden hiçbirinin Yahudilerin Osmanlı topraklarına girişini yasaklamamasını veya girenleri dışarı atmamasını buyurdu. Yahudiler tam tersine nazik bir şekilde karşılanmalıydılar."[14] Ayrıca padişahın Katolik kral Aragonlu Ferdinand hakkında da şöyle dediği belirtiliyordu: "Böyle bir hükümdar için bilge ve akıllı diyebilir misiniz? Kendi ülkesini yoksullaştırıp benimkini zenginleştiriyor."[15]

İlkbahar 1553'te, Portekiz asıllı bir *marrano* [zorla Hıristiyan olmuş Yahudi][16] olan Dona Gracia Mendes, namı diğer Nasi, İstanbul'a bir devlet reisi gibi girdi. "Beraberinde kırk at ve içleri İspanyol hanımlar ve hizmetçilerle dolu dört tören arabası vardı. Bir İspanya dükünün maiyeti bile bundan görkemli değildir: [Dona Mendes] bunu yapabiliyordu, çünkü çok zengindi, o geçerken havaya ateş ediliyordu."[17]

Bu üç anın her biri –XV. yüzyıl başı, 1492 ve 1553– Yahudilerin imparatorlukta nasıl karşılandıklarını, Osmanlı makamlarının söz verip sağladıkları himayeyi gösteriyor. Haham Tsarfati'nin sözleri ve Sultan Bayezid'e atfedilen sözler de –Yahudi sözlü geleneği ve matbu metinleri tarafından doğrulanan bu sözler Türk kaynaklarında yer almamaktadır– Yahudilerin güvenli bir sığınak beklentisini ve iyi niyetli, kalıcı bir imparatorluk himayesi sayesinde İspanya'daki "kayıp cenneti" Osmanlı topraklarında yeniden kurabilme umudunu yansıtıyordu.

Oysa Bizanslı Yahudiler, Konstantinopolis düştükten sonra, Türklerin sürgün politikasından çok çekmişlerdi. Başkenti yeniden iskân etmek için, Balkanlar ve Anadolu'dan büyük nüfus toplulukları tehcir edildi. İspanya ve Portekiz'den kovulan Yahudileri Türkiye'ye gelip yerleşmeleri için teşvik eden II. Bayezid (1481-1512), İstanbul sinagoglarından 1453'ten sonra şeriat ihlal edilerek inşa edilmiş olanları tereddüt etmeden kapattı. Halbuki şeriat baskıyı yasaklıyordu ve sofu Bayezid Yahudilerin dinlerinde ibadet etmelerine ve kendi âdetlerine göre yaşamalarına izin verdi. Zaten Osmanlı topraklarına en büyük Yahudi göçü de onun saltanatında yaşandı.[18]

Bu göçten önce, bir önceki yüzyılda da Macaristan'dan (1376), İspanya'dan (1391), Fransa'dan (1394) kovulan Yahudi mülteciler gelmiş, onları Bavyera'dan kovulanlar (1470), İtalyanlar ve Slavlar izlemişti. Böylece daha 1492'den önce, İstanbul ve Edirne Yahudi nüfus oranı yüksek şehirler olmuşlardı. 1477'de bu oran başkentte yüzde 11 düzeyindeydi; halbuki sürgün yüzünden Selanik'te hiç Yahudi kalmamıştı.

31 Mart 1492'de Aragonlu Ferdinand ve Kastilyalı Isabella, Katolik Krallar, tüm Yahudilere İspanya'yı en geç dört ay içinde terk etmelerini bildirmişlerdi. Birçok Yahudi din değiştirse de, daha kalabalık bir grup sürgüne çıktı ve Portekiz, Flandre –Amsterdam Yahudi cemaatinin kökü buraya dayanır–, Güneybatı Fransa, Kuzey Afrika gibi yerlere dağıldılar; bir bölümü de İtalya üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'na geldi. Sultan mülküne faydalı olacağına inandığı bu nüfusu kabul etmişti. 1497'den sonra Portekiz'de dayatılan zorla din değiştirmelerden kaçmayı başaranların ve Engizisyon yerleştikten sonra Portekiz *marrano*'larının da katılmasıyla, bu Sefarad Yahudileri Fatih'in sürgün ettiği Balkan Yahudi cemaatlerini yeniden oluşturdular ve yeni cemaatler de kurdular.

1530'a doğru, belki de 150 bini bulan bir nüfusla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudiler muhtemelen Avrupa'daki en kalabalık Yahudi cemaatini oluşturuyorlardı. Yerleştikleri şehirlerin ilk sırasında, 20 bin Yahudi'nin deniz yolundan geldiği Selanik yer alıyordu. Bu şehir, Yahudilerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu ender yerleşimlerden biriydi ve XVI. yüzyılın ortasından 1912'ye kadar bu özelliğini korudu. Edgar Morin'in sözleriyle, Selanik "yeni bir Sefarad", "bir İspanya mikrokozmosu" oldu. "Burada Katalanlar, Aragonlular, Kastilyalılar, Endülüslüler, Mayorkalılar kendi sinagoglarının çevresinde toplanmış halde, birbirlerine karışmadan, yan yana yaşıyorlardı."[19] Şehrin ikinci özelliği: Yahudiler tüm toplumsal sınıflara aitti ve her mesleği icra ediyorlardı. 1492'den miras kalan üçüncü özellik: Selanik Yahudilerinin dili göçmenlerin çoğunluğunun dili olan Kastilya diline yakın kaldı. Diğer lehçelerden alıntılarla biraz değişmiş, İbranice ve Türkçe ile karışmış bir XV. yüzyıl Kastilya dili söz konusuydu. Bunun yazılı biçimine *ladino,* konuşulan biçimine de *djidio* [cudyo] dendi.

XVI. yüzyıl boyunca Yahudi göçü durmadı. Selanik'e yerleşmiş Provence'lı Yahudiler, 1550'de Provence'tan kovulan dindaşlarına, "Gelin Türkiye'de bize katılın, siz de bizim gibi barış ve özgür-

lük içinde yaşayın" diye sesleniyorlardı.[20] Kuşkusuz sözde Osmanlı hoşgörüsünün sunuluşunda bir parça iyimserlik vardı, ama ülkelerinde birçok baskıya maruz kalmış insanlara Osmanlı toprakları "yeni Kudüs" gibi gözüküyordu. Sefarad akını 1580'e doğru dindi, ama sonraki yüzyılda Ukrayna ve Polonya'da yaşanan pogromlar bu defa Aşkenaz Yahudilerinin Türkiye'ye gelmesine yol açtı.

Yahudiler, Hıristiyan Batı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bağlar kurdular. Bununla birlikte İstanbul (1493) ve Selanik'te (1510) ilk matbaaları kurmaları onların kültürel bir rol oynamasına izin vermedi. Çünkü Osmanlı makamlarının Arapça harflerle matbu eserler yayımlanmasına izin vermemekte direnmeleri onları sadece dinsel nitelikli, İbranice ve sadece Yahudi cemaatine yönelik yayınlar yapmaya sevk etti.

Tıp bilgileri ise Yahudilerin nüfuz alanlarını genişletmelerine daha çok elverdi. Bu bilgileri, tıp alanında Müslüman dünyayı geride bırakan Batı'da edinmişlerdi. Bu üstünlüğün farkında olan Osmanlı seçkinleri ise, sağlıklarını İbn Sina'nın tilmizlerinden çok, kendilerini Avrupa saraylarında kanıtlamış Yahudi hekimlere emanet etmeyi yeğliyorlardı. Bu nedenle Türkiye'de Türk hekimden çok Yahudi hekim vardı ve Saray-ı Âmire'de çok sayıda Yahudi hekim bulunması yüzünden, idare biri Yahudi, diğeri de Müslüman hekimler için olmak üzere iki kayıt defteri tutmak zorunda kalmıştı. II. Mehmed'in özel hekimi Giacomo di Gaeta'dan sonra, Granada'dan gelmiş Joseph Hamon I. Selim'in ve onun oğlu Moise de, Süleyman'ın özel hekimi oldular. Bu hekimler Avrupa'da kalan dindaşlarıyla bağlarını korudukları için, hepsi de bilimsel sayılamayacak birçok Batılı bilgiyi Türkiye'ye aktarıyorlardı. Bu zenginliği kaybetmekten çekinen sultanlar, bazı Yahudi hekimleri siyasi ve diplomatik danışmanlık mertebesine yükselttiler.

Sefarad Yahudilerinin elinde imparatorluk ekonomisini dünyaya açmak için birçok koz vardı. Yabancı dillere hâkimdiler, Avrupa'da yürürlükte olan ticari uygulamalarla tanışmışlardı ve Batı ile olan aile ve cemaat temaslarını koruyorlardı. Ekonominin birçok sektöründe çok sayıda Yahudi'nin başarılı olması, tekstil endüstrisinin öncülüğünü yapmaları, Selanik'te ve Filistin'in Safed bölgesinde ilk iplik imalathanelerini kurmaları, özellikle Balkanlar'daki bölgesel pazarlarda çok faal olmaları ve zengin İtalya ile yapılan uluslararası ticarette Ragusalı, Ermeni ve Rum aracıları devre dışı bırakarak, vazgeçilmez aktörler haline gelmeleri bu şekilde açıklanabilir. Sefarad Yahudilerinin Osmanlı

İmparatorluğu'nun ticari ilişkilerinde –herhangi bir tekel kurmadan– işgal ettikleri ayrıcalıklı konum, Avrupa devletlerini Yahudilere karşı tutumlarını gözden geçirmek zorunda bıraktı: Ragusa 1515 tarihli sınır dışı kararını 1538'de iptal etti ve Venedik, Osmanlı tebaası olan Yahudi tüccarların şehre yerleşmelerine izin verdi, çünkü Balkanlar'la olan alışveriş onların hâkimiyetine girmişti.

"Büyük Yahudi" Joseph [Yasef] Nasi

Sefarad başarılarının en parlağını Nasi ailesi elde etmişti: Bankacılık ve ticaret faaliyetleriyle devasa bir servet edinen ailenin üyeleri prensler gibi yaşıyor, Osmanlı idaresinde resmi görevlerde bulunuyor, edebiyat hamiliği yapıyor, sultanın iltifatlarına mazhar oluyorlardı. Yasef Nasi ile halası Dona Gracia'yı efsaneleştirecek her şey mevcuttu. 1492'de Portekiz'e sığınan bu Kastilyalı Yahudiler, baskılardan kurtulmak için Katolikliğe geçmişlerdi. Ama Engizisyon Mahkemesi İspanya'daki gibi yeterince din değiştirmedikleri ve gizli gizli Yahudiliğe devam ettikleri düşünülen yeni Hıristiyanları kovuşturmak üzere Lizbon'a yerleşince, baskılardan kurtulacaklarını umdukları ülkelere göç etmek zorunda kaldılar. Londra, Anvers, Venedik ve Ferrara'yı dolaştılar. Dona Gracia, Ferrara'da babalarının dinine geri döndü. Ritmini ani kaçışların, tutuklamaların ve sınırdışı etmelerin belirlediği bu uzun Avrupa seyahati önce Selanik, sonra da İstanbul'da sona erdi. Kanuni Sultan Süleyman mültecileri, önce 1553'te *Senora* diye çağrılan Dona Gracia'yı, ertesi yıl da yeğeni Yasef Nasi'yi hiç geciktirmeden kabul etti.

Değerli taş ticaretinde servet yapan ve önemli bir bankerlik şirketi kuran Nasi'ler, Avrupa kumaşlarını Türkiye'ye ithal ediyor ve tahıl, baharat, yün ve şarap ürünlerini Akdeniz dünyasına, hatta Polonya'ya ihraç ediyorlardı. Uluslararası ölçekteki bu tüccarlar aynı zamanda uyanık bankerler ve yetenekli idarecilerdi. Sultan onların işadamı vasıflarından devletinin hizmetinde yararlanmak istedi: Vergi toplama işini onlara emanet etti. Yasef Nasi'nin bu alanda sergilediği göz kamaştırıcı başarı, Süleyman'ın saray ricali içinde birinci sıraya yükselmesini, onun en güvendiği adam haline gelmesini ve Avrupa meseleleri hakkındaki bilgisinden ötürü diplomatik bir rol üstlenmesini sağladı.

İstanbul'da, düşmanlarının taktığı adla, "Büyük Yahudi" bir prens gibi yaşıyordu. 1554'te Senora'nın kızı olan kuzini Reyna ile evlendiğinde, düğüne gelen konukların sayısı üç bini bulmuştu.

Çift, Yasef'in bir matbaa kurduğu ve bir akademi açtığı Ortaköy'de, Boğaz'a nazır bir sarayda oturuyordu. Dini bağlılık adına evinde bir sinagog bulunduruyordu ve eğlence için, dostlarının unutulmaz yarışmalar yaptıkları bir alan düzenlemişti. Henüz veliaht şehzadeyken dostu ve sırdaşı olduğu II. Selim'in tahta çıkması servetini daha da artırdı. Yasef sultan tarafından Kyklades adalarının en büyüğü ve o güne dek Venedik'in elinde olan Naksos'un dukalığına atandı. Daha önceleri Hıristiyan Avrupa'da kovalanan, sınırdışı edilen, baskılara uğrayan, bir ülkeden diğerine dolaşıp duran Yasef artık sultanın iyi niyetli gözetimi altında Akdeniz'de hâlâ kalabalık olan Latin uyruklar üzerinde hüküm sürüyordu.

Yasef Nasi de, tıpkı halası gibi, bir yandan Batılı alışkanlıklarına sadık kalırken, diğer yandan da Osmanlı makamlarıyla düzenli ilişki içindeydi. Pera'da, Avrupa kolonisinin ortasında ikamet eden Dona Gracia, işleri gereği Türk idareciler, memurlar ve tüccarla sürekli görüşüyor, ama evinde bir Avrupalı soylu hayatı sürdürüyordu. Maiyetindeki kadınlar Avrupa usulünce giyiniyordu, hizmetçilerin korse giymeleri ve Venedik stiline uygun başlıklar takmaları için sultandan izin alınmıştı. Kendi aralarında İspanyolca veya Portekizce konuşuyor ve İspanyolca yazıyorlar, haham da sinagogda bu dili kullanıyordu. Mutfak bile Lizbon veya Madrid'de geçerli olan zevklere sadık kalmıştı.

Başarılarının doruğunda olan ve sarayda yerlerini sağlamlaştıran Nasi'ler dindaşlarını hiç ihmal etmediler. Engizisyon tarafından kovalanan mültecileri kabul ediyorlar ve Naksos dükü Filistin'deki Celile'ye (Taberiye) bir İbrani kolonisi yerleştirmek amacıyla fon toplarken, Kıbrıs'ı da diaspora Yahudileri için bir vatan haline getirmeyi ve bu adanın kralı olmayı düşünüyordu. Kendilerini kovan Avrupalı hükümdarlara hâlâ hınçlıydı, ama Senora gibi o da Batı kültürüne sadık kalmıştı; edebiyatı besliyor, kitap koleksiyonu yapıyor, etrafına Avrupa'dan gelmiş âlimleri topluyordu. Saray-ı Âmire'ye kabul edilen ve iktidar yollarında dolaşan Nasi'ler, hem sultanın vezirleriyle hem de Batılı elçilerle, hahamlarla olduğu kadar İstanbul patriğiyle de bir araya geliyorlardı. Onlar Osmanlı İmparatorluğu'nun kozmopolit çehresini temsil ediyor ve kültürler arasındaki bağlantıyı sağlıyorlardı.

Yasef Nasi'nin 1579'daki ölümünden sonra, bir daha hiçbir Yahudi'nin bu kadar yüksek bir mevkiye gelemediği doğrudur. Yahudilerin sultanla olan ilişkileri giderek bozuldu, imparatorluktaki ticari faaliyetleri ise geriledi. Yüzyılla birlikte "altınçağ" da sona eriyordu. 1597'de İstanbul'daki Yahudi mahallesinin göbeği-

ne bir cami inşa edilmesi kararının alınması, Osmanlı iktidarıyla yaşanan yeni gerilimleri yansıtmaktadır. Nitekim, Yeni Cami'nin bugünkü Eminönü meydanının dibindeki muhteşem yerine inşa edilmesi, mahallenin yıkılmasına yol açtı. Bu kararda, bulunabilecek en iyi yerin seçiminden çok, kitlesel olarak malları istimlak edilen bir topluluğa zarar verme isteği etkili olmuştu.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlıların Yahudilere gösterdiği hoşgörü, ciddi bir dönüşüme uğradı. Müslüman nüfusun, fazla zengin, fazla nüfuzlu veya fazla serbest bulunan Yahudilere karşı kabaran öfkesine karşı, yetkili makamlar düzenli aralıklarla kıyafet kurallarını yeniden uygulamaya sokuyor –bir Fransız seyyah, "bir insanın hangi dine mensup olduğunu anlamak için ayaklarına ve başına bakmak yeter" demişti– veya izinsiz sinagogları kapatıyorlardı. Ama Yahudilerin imparatorluktaki nüfuzunun gerilemesi, Müslüman yobazlığındaki bu dönemsel yükselişlere bağlı değildi. Gerilemenin kaynağı bizatihi cemaatin içindeydi. Hıristiyanlar Batı'dakilerle –tüccarlar veya hükümdarlarla– ilişkilerini sürdürürlerken, *marrano* göçü durunca Osmanlı Yahudilerinin Avrupa ile bağları zayıflamıştı. O zaman cemaat kendi içine kapandı. Yahudi hekimlerin yerini Hıristiyanların aldığı ve Rumlar ile Ermenilerin imparatorluğun ticari alışverişlerinde baş köşeyi kaptıkları görüldü. Osmanlı Yahudileri artık iki dünya arasındaki aracı rollerini oynayamadıkları için, geride kaldılar. Şu gerçek görülüyor: Bünyesinde çeşitli cemaatlerin bir arada var olmasına izin vererek zenginleşen sadece Osmanlı İmparatorluğu değildi, bu cemaatlerin her biri de Batı dünyasıyla bağlarından kazanç sağlıyordu.

Büyük ticaretin zorunlu aracıları

İşkilli Türkler gayrimüslimleri inançsız olarak görüyor ve onlara aşağılayıcı bir ifadeyle "gâvur" diyorlardı. Ayrıca onları Batı ekonomisinin Truva atı olmakla suçluyorlardı; halbuki Rumların veya Yahudilerin uluslararası ticarette yerlerini doldurmasından memnun olanlar da vardı. Gerçi bu ticaret imparatorluğun toplam alışverişinde küçük bir oranı temsil ediyordu, ama yine de gerekliydi. Türkiye'den ihraç edilen buğday, deri, yün, ipek, pamuk, baharat karşılığında Batı'dan kumaş, hırdavat, kâğıt, lüks maddeler, kalay ve çelik ithal ediliyordu.

Ama Müslümanların büyük ticarete burun kıvırdıkları ve imparatorluk vilayetlerinin dışına çıkıp Hıristiyan ülkelerde maceraya atılmaya hiç hazır olmadıkları doğruydu. Örf ve âdetlerini

beğenmedikleri Avrupa'ya tepeden ve umursamaz bakışları onları oraya gitmekten caydırıyordu. Ayrıca Batılıların onlara karşı hoşgörüsüzlüğü de etkili oluyordu. Bu nedenle Marsilya veya Venedik'te kalıcı olarak yaşamayı kabul eden Osmanlı tüccarlarının sayısı azdı. Bununla birlikte, Livorno veya Ancona gibi İtalya limanları Osmanlı tüccarlarını kabul etmeye hazırdı.

Floransa Grandükü I. Ferdinando di Medici 1587'de Livorno'yu açık liman haline getirmiş ve buraya gelecek "Levanten, Doğulu, İspanyol, Portekiz, Rum, Alman, İtalyan, Yahudi, Türk, Ermeni, İranlı ve diğer..." yabancı tüccarların dini özgürlüğünü *Leggi livornine* ile güvence altına almıştı. Böylece, grandükün iradesiyle, Livorno birçok dini bir araya getiren kozmopolit bir şehir haline gelmişti. Kapıların açıldığı tüccarlar arasında sayılan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler Avrupa ticaretinin faal merkezlerine zaten alışkındılar ve uzun süredir Osmanlı İmparatorluğu ile Batı arasında ekonomik aracılık rolünü oynuyorlardı. Buna karşılık, Türk tüccarları böyle bir serbestlik içinde kabul etmek daha az rastlanan bir durumdu. Zaten Türklerin de Hıristiyan topraklarına gitmeyi kabul etmesi sık görülen bir şey değildi.

Avrupalılar için Levant ile ticaret yapmak, padişahın fetihçi niyetleri karşısında gardını indirmek anlamına gelmiyordu. Livorno, Türk tüccarlara özgürlük ve güvenlik sağlamakla birlikte, Osmanlı ordularına karşı Hıristiyan ülkelerin duyduğu ortak düşmanlığı da sürdürüyordu. Bu nedenle şehir 1595'te meydanlarından birine I. Ferdinando onuruna grandükün anıtsal bir heykelini diktiğinde, meşhur heykeltıraş Pietro Tacca'ya zincirlenmiş dört Mağribi'nin (siz onu dört Türk diye anlayın) görüldüğü bir kaide ısmarlamıştı. Belki de barışçı tüccarları kabul edebilmeleri için, ürkütücü yeniçerilerin suretlerine boyun eğdirmeleri şarttı!

Kısa süre önce Kilise Devletleri'nin eline geçen Ancona'da ise, bizzat Papa III. Paulus Farnese şehri açık liman ilan etti, böylece yabancı tüccarları oraya yerleşmeye davet etti. Katolik Kilisesi'nin başı Türkleri ve Yahudileri de dışlamayarak, haklarını güvence altına aldı. Levant ile geleneksel bağları olan Ancona'yı Orta İtalya'nın büyük liman ağzı ve Venedik'in rakibi yapmak isteyen papa, tüccarların dinini pek önemsememişti. Türk'ten duyulan kadim korkuya ve ara ara baş gösteren Haçlı seferi saplantısına rağmen, ekonomik çıkarlar "gerçek din" savunusunun göz ardı ettiği nedenlere dayanıyordu.

Müslümanlar uluslararası ticareti ihmal ederken, Türkiye'deki Rumlar ve Yahudiler kendilerini bu işe verdiler ve Batılı din-

daşlarıyla ilişkilerinden ve Osmanlı gümrük idaresindeki işlerinden yararlanarak, yabancı tüccarlarla bağlar kurdular. Bu Venedikli ve Fransız tüccarların –en kalabalık grup– yanı sıra Cenevizlerin, Floransalıların ve Ragusalıların, İngilizlerin ve Hollandalıların, Lehlerin ve Moskovalıların Osmanlı topraklarındaki varlığı, Osmanlı sarayının bunlarla imzaladığı "kapitülasyonları" sürekli yenilemesi, gâvur topraklarını umursamama maskesi takan Osmanlı dünyasının kendi kabuğuna çekilmiş kapalı bir âlem olmadığını bir kez daha kanıtlıyor.

"Türkleşmek"

Dönmeler, ihtida ettikleri için Hıristiyanlıktan nihai olarak ayrılmış, köklerini unutmuş, yeni bir yaşama yönelmiş gibiydiler. Aslında kopuşma hiç bu kadar mutlak değildi. Bizzat Türkler de bundan işkilleniyor, İslam'a intisap görüntüsü altında Hıristiyanlığa sadakatin korunduğunu ihbar etmeye hazır bekliyor, yeni Müslümanların imparatorluğa bağlılığından zaman zaman kuşku duyuyorlardı. Batılı bir devletle gerilim veya savaş dönemlerinde, dönmeler sürekli beşinci kol olma şüphesine maruz kalıyorlardı. Buna karşılık, Avrupalılar da umutlarını dönmelere bağlıyor, bir askeri çatışma durumunda babalarının dinine geri dönerek Müslümanlık cilasını çatlatacaklarına inanıyorlardı.

XVI. yüzyılın sonunda Calabria'lı filozof ve Dominiken Tommaso Campanella Osmanlı devletinin yüksek mevkilerine yerleşmiş dönmelerin yardımı olmazsa Hıristiyanların zaferi kazanamayacağı kanısındaydı. İskender Bey'i hatırlatarak, "Türk'ü yenmenin bir diğer yolu, bir zamanlar Hıristiyan olan komutanlarından birini kullanmaktır" diyordu.[21] Zaferden sonra eksilmeyecek bir destek ve ödül sözü vererek dönmeleri Batı'nın yanına çekmek, sultanın iktidarını sarsabilirdi. Bir taraf için kuşkulu şahıs, diğer taraf için umut aracı olan dönme her zaman arada kalmış bir figürdü.

Bu ihtidalardan Osmanlı devleti sorumluydu, çünkü onları zorla dayatmıştı. Cebri ihtida şeriata aykırı olmakla birlikte yine de mevcuttu. Devşirme, bunun biçimlerinden biriydi. Birçok şehir fethedildikten sonra ileri gelenler zorla Müslüman yapılmış, bu sayede hayatta kalabilmişlerdi. Ama bir ülke çapında gerçekleşen toplu ihtidalar zorun mu, teşvikin mi, yoksa özgür bir tercihin mi sonucuydu? Bu soruya kesin bir cevap verilememekle birlikte, XVI. ve XVII. yüzyıllarda bireysel özgürlüğün kendisine sonradan yüklenen belirleyici değere sahip olmadığını hatır-

latmak gerek. Örneğin Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda, 1648'deki Westphalia sözleşmelerinde de hatırlatılan, "*cujus regio, ejus religio*" şiarı egemendi; uyruklardan senyörlerinin dinini benimsemeleri bekleniyordu.

Bosna ve Arnavutluk'ta, arazilerini koruyabilmek için ihtida eden beylerin peşinden vassalların ve köylülerin de onları izlediği geniş çaplı ihtidalar yaşandı. Kuşkusuz İslamlaşmanın şurada veya burada kazandığı başarıdaki farklar, yerel kiliselerin –Sırp, Rum Ortodoks, Katolik– zaafları ve çeşitliliğiyle (veya rekabetiyle) de açıklanabilir. Arnavutlar bu adımı atmışlardı, çünkü ne Roma Katolik Kilisesi ne de Rum Ortodoks Kilisesi onların "ulusal kilisesi"ydi. X. yüzyılda Balkanlar'da yayılmış ve hem Katoliklerin hem de Ortodoksların baskısına maruz kalan heretik bir Hıristiyan mezhep olan Bogomillerin Bosna'da varlığını korumasının, ülkenin kitlesel olarak Müslümanlaşmasında pay sahibi olduğu zaman zaman ileri sürülür. Ama asıl neden, İslam'ın galip tarafın dini olmasıydı. Kartallar'ın ülkesinde, "kılıç neredeyse iman da oradadır" denirdi; padişahın ordularına "kolonizatör dervişler"in eşlik etmesi de artı bir etkendi.[22]

Girit'te, XVII. yüzyılda Osmanlı'ya geçtikten sonra yaşanan geniş çaplı ihtida hareketi ise, keyfi vergileri nedeniyle kendisinden zaten nefret edilen Venedikli üstad-ı azamın sert tedbirlerle dayattığı Katolikliğin reddinden kaynaklanıyordu.

Osmanlı fethine, kiliselerin sistemli biçimde yok edilmesi eşlik etmemişti. Sırplar, Bulgarlar ve Yunanlar çoğunlukla Hıristiyan kalmışlardı.[23] Pragmatik davranan sultanlar boyun eğdirilen halkların içinde kendilerine yandaşlar kazanıp, kitlesel ihtidalara gitmemeyi tercih ediyorlardı. Yoksa zimmilerin ödediği özel vergileri kaybedebilirlerdi.

Batılılar Balkanlar'ı yeniden fethetmek için dönmelerin arasında suç ortağı bulacaklarını umarak kendilerini aldatıyorlardı. Çünkü geniş ölçüde ihtida etmiş Arnavutlar ve Boşnaklar Avrupa'nın müdahalesine zemin hazırlayacak bir başkaldırı içine girmemekle kalmamışlar, oğullarını da Osmanlı devletine vermişlerdi. Osmanlılar sadrazamlarının, paşalarının ve memurlarının çoğunu bu yeni Müslümanlar içinden toplamıştı.

Bazen heyecan verici olsalar da, ender görülen bireysel ihtidaların binbir nedeni vardı. Bir Türk'ü öldüren veya yaralayan ya da Müslüman bir kadını baştan çıkaran Hıristiyan ölümden ancak ihtida ederse kurtulabilirdi. Ama İslam'a gönüllü olarak intisap edenler de vardı.

Atmıştı denize bir paçavra gibi
Unvanını, ailesini, dinini.[24]

Bir Hıristiyan, zimmilere özgü vergilerden kurtulmak, iş bulmak veya ödül almak, ülkesinin adaletinden kaçmak, alacaklılarından kurtulmak, toplumsal yükselme isteği, umutsuzluk, hatta ikna olmak gibi nedenlerle ihtida edebiliyordu. Padişahın zaferleri, Türklerin dinini Tanrı'nın da kolladığının kanıtı değil miydi? İhtidaları Osmanlılar alkışlıyor, Avrupalılar ise yeise kapılıyor, utanç duyuyorlardı. İslam'a intisap ettikten sonra Akdeniz'deki Hıristiyan gemilerine esir düşenlerin vay haline! Çünkü bu kişiler derhal Engizisyon yargıçlarının karşısına çıkarılıyor, onlar da derhal dinden dönme konusunda yargılamaya girişiyorlardı.

Dönmeler arasında denizciler, balıkçılar, tüccarlar kadar, asker kaçakları veya paralı askerler, sürgün edilmiş keşişler, zincirlerinden kurtulmak için dinlerini inkâr etmeye hazır esirler de vardı. Çünkü daha iyi bir yaşam umuduyla "Türkleşiliyordu." Nasıl ki bazıları Kristof Kolomb'dan sonra Amerika düşleri kurmaya başlamışsa, bir de "Türk düşü" vardı.[25] Dönme ve toplumsal yükselme adayları umutlarını özellikle Berberistan şehirlerine –Cezayir, Sale veya Tunus– bağlamışlardı. Buralardaki idari şefler, yeniçeriler, reisler, hatta "krallar", Hıristiyan kaçaklardı; kendilerine takılan isimle "profesyonel Türkler"di. Buna karşılık İstanbul'da rekabet o kadar güçlüydü ki, başarı fırsatları daha belirsizdi.

İhtida etmeye zorlanmış veya gönüllü ihtida etmiş dönmeler, iki kültür arasında çeşitli derecelerde aracılık rolü oynadılar. Birçoğu kökenlerinin anısını korudular, anadillerini konuşmaya devam ettiler, bazı geçmiş alışkanlıklarına sadık kaldılar, eski yurttaşlarıyla iş ilişkilerini sürdürdüler. Özgür iradeleriyle veya Hıristiyan gemilerine esir düştükten sonra tekrar Hıristiyanlığa dönen dönmeler ise, Batılıların Türkler hakkında sahip oldukları korkunç imgeyi desteklemediler. Kimisi dindar bir Müslüman'ın iyi niyetini yaşamış, bir başkası efendisinin gönül yüceliği sayesinde azat edilmişti. Demek ki dinsiz, barbar ve gaddar Türkler arasında da insani vasıflara sahip bireyler vardı!

Tuhaf ruhani uzlaşmalar

Kamuoyu yeni dönmelerin din bahsindeki aşırı gayretkeşliğine, kutlama ya da kınama amaçlı olarak, ezelden beri dikkat çeker. Dönmelerin bazıları gerçekten bağnazlık içine girmiş ola-

bilir, ama çoğunluk kesinlikle tavizsiz inançlar beslemiyordu. Kanuni'nin sadrazamı ve damadı olmuş, kanlı entrikalar konusunda uzman, Boşnak asıllı ürkütücü Rüstem Paşa, Habsburgların elçisine her din açısından heretik (sapkın) diye nitelendirilebilecek şu sözleri söylemişti: "Bu dünyada kutsal ve temiz bir yaşam sürmüş olanların, ibadet ettikleri din ne olursa olsun, ebedi azaptan kurtulamayacaklarına inanamam."[26] Çünkü Osmanlı seçkinlerinin dini ortodoksluğu da kusursuz değildi. İbrahim Paşa İslam konusunda fazla gayretli olmamakla, Sokollu Mehmed Paşa ise Ortodoks ayinlerine fazla gitmekle suçlanıyordu. Sıradan insanlarda da ihtida, önceki inançları tamamen silmiyordu.

Balkan Müslümanları ile Hıristiyanları arasındaki temaslar, ibadet biçimlerindeki belli bir serbestlikle de birleşerek, ruhani uzlaşmaları kolaylaştırdı, tuhaf dogmatik karışımlara yol açtı. Hakiki Müslümanlar da hem İslam'a sadık kalıp hem de vaftiz edilebiliyordu. Habsburgların elçisi, "Çocuklarını gizlice vaftiz ettiren, bu törenin bizatihi iyi bir şeyler barındırdığına ve boşuna yapılmadığına inandıklarını söyleyen bazı insanlar tanıyorum" diyerek bu duruma tanıklık ediyordu.[27] Evliya/aziz kültü kimsenin tekelinde değildi. Bosna Müslümanları da Aziz Georgios ve Aziz Yuhanna yortularını kutluyorlardı. Aziz Demetrios'a (Ruslarda Dimitri) bağlı Selanik Hıristiyanları camiye dönüştürülmüş bile olsa onun kutsal mekânını ziyarete devam ediyorlardı. Her 26 Ekim'de Hıristiyanlar Ayios Thaumaturgus'u kutlarken, Müslümanlar da aynı yerde Kasım Baba'yı ziyaret ediyorlardı. Arnavut bir derviş, "Evliya dediğin herkes için değil midir zaten?" diye sormuştu. Bu evrenselcilik bazen aynı ibadet mekânının paylaşılması şeklinde de kendini gösteriyordu. Keşan yakınında Domuzdere'deki Aya Yorgi Manastırı iki bölüme ayrılarak, bir bölüm Hıristiyan, diğer bölüm ise Müslüman ibadetine verilmişti, çünkü iki cemaat koruyucu azizin bayramını 1913'e kadar birlikte kutlamışlardı.

Müslümanlara açılan ama İsa'ya inananların da devam ettiği Hıristiyan ibadet mekânları, azizler inancının çoğunlukla İslamileşmiş, Müslüman velilere inancın da Hıristiyanlaşmış şekilleri, Antikçağ'a kadar uzanan ve hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından paylaşılan –hayvan kurban edilmesi gibi– uygulamalar, normalde düşünüldüğünden daha esnek öğretileri ve daha büyük özümseme kapasiteleri olan iki din arasındaki kültürel iç içe geçişi gösteriyordu. Ayrıksı bir niteliği olan Osmanlı İslamı her zaman resmi dogma ile Türk-Moğol menşeli İslamiyet öncesi

inançların ve tarikatlarda yaşayan tasavvufun bir karışımı olmuştu. Aynı şekilde, Balkanlar'daki Hıristiyanlık içinde Grek-Roma ve Slav kökenli Hıristiyanlık öncesi unsurlar yaşamaya devam etmişti. Batılı seyyahlar bu kadar gevşek dini kimlikler karşısında şaşırıyorlardı. Çeşitli dinsel cemaatlerin beş yüzyıl boyunca bir arada yaşaması göreliliği ve kültürel melezliği başka hiçbir yerde görülmediği kadar güçlendirmişti.

İngiltere sefirinin eşi, hiçbir şeye hayret etmeyen tanığın yürek temizliği içinde, XVIII. yüzyıl başında Arnavutluk'tan geçerken, şu gözlemi yapmıştı: "Hıristiyanlar ile Müslümanlar olarak bölünmüş halde yaşayan ve bir ihtilafa düşmeyen insanlar en iyi dinin hangisi olduğundan emin olmadıklarını açıklıyorlar; ama hakikati inkâr etmek istemedikleri için, temkinli davranarak cumaları camiye, pazarları da kiliseye gidiyorlar."[28] Arnavutların selamet yolunda başvurdukları bu güvenceler benzersiz bir örnek sayılmazdı. Makedonya'nın Helence konuşan toplulukları da bu temkini paylaşıyorlardı; dinlerinin ne olduğu sorulduğunda "Bakire Meryem'in şefaatiyle Müslümanım" diyorlardı.

Rumeli'deki Osmanlı fetihleri ne kadar ıstıraplı geçmiş olursa olsun, fethedilen topraklardaki kültürler kılıçla yok edilmemiş veya buralarda yan yana yaşamaya devam eden Müslüman ve Hıristiyan dünyalar arasına aşılmaz duvarlar çekilmemişti.

8

Batı donanması örnek alınıyor

Gel sıkıştıralım deniz yüzünde kâfirleri
Top sesleriyle keselim nefeslerini, donup kalsınlar şaşkınlıktan
Gel, donanmaya çıkalım, kıralım Frenklerin kemiklerini.

Ali Yetim

Türkler, ne kadar müthiş olurlarsa olsunlar, denizde küçük Venedik Cumhuriyeti'ne yenildiler, çünkü gemicilikten anlamıyorlardı ve donanmalarına iyi komuta edecek adamları yoktu.

Briot

Padişah denizde bir silahlı güç oluşturmaya karar verirse, iki yıldan kısa bir süre içinde üç yüz kadırga donatıp çıkarabilir.

Savary de Brèves

Süvari mi denizci mi?

"Bu kadırgada ne halt edecek?" İhtiyar Géronte'un dolapçı Scapin'e bu sorusu pekâlâ Osmanlılara da yöneltilebilir: Akdeniz'de ne halt edeceklerdi?

"Asya kıtasının derinliklerinde" doğmuş ataları, ovaları yel gibi geçip dağları aşan oynak ve hızlı küçük atlarını batıya sürmüşlerdi. Geniş alanlara aşina ve her zaman hareket halinde olan bu süvariler Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in çevresinden dolaştıkları için denizin sırları hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı. Predrag Matvejevitch'in *Bréviaire méditerranéen*'de hatırlattığına göre, *derya* adını da İranlılardan almışlardı. Zaten tatlı veya tuzlu tüm sulara *deniz* diyorlardı.[1]

Anadolu'ya ulaşan ilk Türkler, çıkmaz bir sokağa girmiş gibi oldukları yere yapışıp kalmışlar, yollarını bir yandan sahiller, diğer yandan Bizans İmparatorluğu'ndan geriye kalanlar kesmiş-

ti. Osmanlıların kurucusu olan Osman'ın aşireti Anadolu'nun kuzeydoğusunda bir toprak parçasını işgal etmiş, halefleri de İstanbul ve Çanakkale boğazlarına bakan son Bizans kalelerini alarak bu toprakları genişletmişlerdi. Ama başkentlerinin Bithynia'daki Olympos'un [Uludağ] eteklerinde kurulu ve Marmara Denizi kıyısına uzak Bursa olması, Osmanlıların denizciden çok kara fatihleri olduklarını gösteriyordu.

Çıplak gözle Trakya kıyılarının seçilebildiği "Finistère"lerinden [dünyanın bittiği yer] fetih düşleri kuruyorlardı. Ama Bizanslıların, Venediklilerin ve Cenevizlerin sahiplendikleri dalgaları evcilleştirmeleri gerekiyordu. Osmanoğullarının uzaktan kuzenleri olan başka Türkler de denize ilgi duymuşlar, ama bu ilgileri sürekli ve düzenli olmamıştı. Osmanlılar daha iyisini yapmaya kararlıydılar. Cenevizlerden kiraladıkları, Bizanslılardan ödünç aldıkları veya Rumlardan çaldıkları gemilerle, onları Avrupa'dan ayıran birkaç yüz metrelik yolu geçip Gelibolu'yu aldılar (önce 1354'te, sonra yeniden 1376'da) ve Rumeli'nin fethi yönünde ilk adımları attılar. Bu deneme mütevazı olsa da, Ege adalarının çoğuna hâkim olan Venediklileri tedirgin etti. Ticaret serbestliğini koruma derdindeki –ve bu konuda zaten Cenevizlerle rekabet içinde olan– Venedik, bu yeni gelen ve deniz kuvveti olmayan fatihleri hiç istemiyordu. Osmanlılar açısından ise bir deniz kuvveti edinmek acil bir ihtiyaçtı.

I. Mehmed (1413-1421) bir donanma yaptırdı. Denizcisi olmayan sultan, Katalan, Provence'lı, Giritli, Sicilyalı veya Ceneviz Hıristiyan paralı askerleri istihdam etti. Gelibolu açıklarında –bir Rum'un komutasındaki– genç Osmanlı donanması ile küçük bir Venedik filosu arasında 29 Mayıs 1416'da yaşanan ilk deniz savaşı, sultana denizde iyi bir ders verdi. Türk gemileri yok edildi ve esir düşen denizcilerin hepsi asıldı. Osmanoğulları sonsuza dek süvari ve piyade olarak mı kalacaklardı? Gelibolu açıklarındaki savaştan galip çıkan Pietro Loredan'ın kanaati bu yöndeydi. Başarısını bildirmek üzere Senato'ya yazdığı mektupta, "Türklerin bu denizdeki (Ege) gücünün uzun bir süre için kırıldığını ve bir daha ne filo donatabileceklerini ne de mürettebat bulabileceklerini artık söyleyebiliriz" diyordu.[2] Kolay kazanılan zaferler galipleri körleştirir.

Imperium maris'e doğru

Konstantinopolis Osmanlıların eline geçtikten sonra, kendini *basileus*'un vârisi olarak gören Fatih Sultan Mehmed, önce Doğu Akdeniz'deki Bizans adalarını aldı, sonra da Venedik mülklerine

göz koydu. Peş peşe iki savaşın sonucunda, Venedik Adriyatik'teki (Durazzo/Draç gibi) ve Ege Denizi'ndeki en güzel mülklerinden birkaçını kaybetti. Özellikle Ege Denizi'nde bulunan büyük Euboia (diğer adı Negreponte) Adası Venediklilerin kalesi ve en önemli iskelesiydi. San Marco sancağı artık sadece Kıbrıs ve Girit'te dalgalanıyordu. Fatih Sultan Mehmed bu başarıları kurduğu donanmaya borçluydu. Tahta çıktığında sahip olduğu kırk gemilik filo, Bizans'ın başkentinin fethi sırasında "irili ufaklı" üç yüz gemilik bir donanmaya dönüşmüş ve sultan Venedik'e karşı girişilen deniz seferlerini alınan eşitsiz sonuçlara rağmen sürdürmeye gayret etmişti. 1470'te İmbros (İmroz) Adası açıklarındaki Osmanlı donanması "bir ormana" benziyordu ve Negreponte'yi almak için çeşitli kaynaklara göre üç yüz, hatta dört yüz elli gemi seferber edilmişti.

O dönemde Türk kadırgaları Gelibolu tersanesinde, şehrin Osmanlılar tarafından alınmasından sonra ikamete ve sultanın gemilerinin yapımında çalışmaya zorlanan Rum işçilerin elinden çıkıyordu. Osmanlı donanması 1475'te uzaktaki Kırım'da (Kefe) ve Azak Denizi'nde (Tana) Cenevizlere karşı önemli başarılar kazanırken, beş yıl sonra Rodos açıklarında yenildi ve Otranto'da tutunmayı beceremedi. Brindisi ve Taranto'ya yönelik akınlarına hız veren Osmanlı donanması Hıristiyanları ürkütmüş, ama Adriyatik'te Arnavut sahilleri ile Puglia arasında kalıcı bir deniz bağlantısı kuramamıştı. Üstelik koşullar gerektirdiğinde denize kalabalık bir filo çıkarma çabalarında henüz bir süreklilik temin edilememişti. Bahtı kâh açık kâh kapalı giden deniz seferleri ise henüz bir deniz politikası oluşturmaya elverişli değildi.

İstanbul tersanesinin temelleri Fatih Sultan Mehmed ve halefi II. Bayezid tarafından atılsa da, bu tersanenin asıl kuruluşu I. Selim'in (1512-1520) eseri oldu. İmparatorluğa aşağı yukarı istikrarlı mevcudu olan bir savaş donanması temin edebilen bu modern tesiste gemiler onarılabiliyor, silah ve cephane üretilebiliyordu: Saray-ı Âmire'ye daha yakın olan, dolayısıyla zayıf kapasiteli Gelibolu tersanesinden daha iyi denetlenebilen bu tersane, 1515'te Galata'da, Haliç'in kuzey yakasında kuruldu.[3] Top dökümhanesi, Tophane ise Galata'nın doğu yamacına, Boğaz'ın karşısına yerleşti.

Kanuni Sultan Süleyman devrinde, mahalleye de adını veren Sadrazam Kasım Paşa tersaneyi büyüttü. İki buçuk kilometre boyunca uzanan ve yüz yirmi üç dok alabilen geniş bir alanı kapsayan tersanede, aynı anda iki yüz kadırga inşa edilebiliyordu. Çevresindeki yüksek surlarla şehir içinde ayrı bir şehir durumundaydı. Tersane emini dışında, kapudan paşanın konağı da burada bulunuyor-

du. Tersanenin boyutları yabancıların hayranlığını uyandırsa da, yanı başında bulunan zindan onları kaygılandırıyordu. Burada tutulan iki ila üç bin forsaya tersane surlarının içinde kalan Katolik ve Ortodoks şapellerinde kendi dinlerinde ibadet izni veriliyordu.

İmparatorluğun coğrafi açıdan genişlemesi başka tersaneler açılmasını gerektirmişti: Gelibolu –faaliyeti hiç kesilmemişti– tersanesi, Marmara Denizi kıyısında İzmit, Karadeniz kıyısında Kefken ve Sinop, Kızıldeniz'de Süveyş ve Aşağı Tuna'daki Rusçuk tersanelerinin yanı sıra, Akdeniz veya Azak Denizi kıyılarında başka gemi inşa atölyeleri de kurulmuştu. Ama İstanbul'daki Kasımpaşa Tersanesi imparatorluğun en büyük gemi inşa kompleksiydi ve denize giderek artan sayıda gemi indirilmesini sağlıyordu: Donanmanın mevcudu, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1522'de Rodos önünde topladığı iki yüz otuz gemiden 1571'de İnebahtı'da üç yüzü aşkın gemiye çıkmıştı. Fatih Sultan Mehmed'in emrinde, her seferde sıfırdan yeni bir donanma inşa etmek şartmış gibi, mevcudu seferine göre değişen bir filo bulunurken, Kanuni Sultan Süleyman'ın deniz kuvveti artık homojen, mevcudu hemen hiç değişmeyen, her yıl düzenli olarak denize açılabilen bir görünüm arz ediyordu. Kasım Paşa'nın faaliyetlerine ilişkin her şey yabancı casusların başlıca ilgi alanını oluşturuyor, onların topladıkları bilgiler Venedik elçilerinin Senato'ya gönderdikleri raporları süslüyordu. Artık kabul etmek zorundaydılar: Osmanlı donanması birinciliği kapmış, Batılıları daha önce benzeri görülmemiş bir gemi inşa çabasına mecbur etmişti. Avrupa'daki tersaneler sürekli yinelenen güç dengesi arayışı içinde silahlanma yarışına girmişlerdi.

Bir Hıristiyan casusu ne kadar sersem olursa olsun şunu bilmemezlik edemezdi: Galata tersanesi, Venedik tersanesi örnek alınarak kurulmuştu; Theodoro Spandugino'nun yazdığı gibi, "*alla guisa Vinitiana*" idi. Türklerin Venedik tersanesine hayranlığı öyle büyüktü ki, şehri sırf bu nedenle almak istedikleri söyleniyordu. İstanbul'da ileri sürüldüğüne göre, Venedik sadece tersanesi yüzünden kıymetliydi: Şayet sultan Venedik'i ele geçirse, şehri mütevazı bir haraç karşılığı sakinlerine bırakır, ama tersaneyi kendi tekeline alırdı.[4]

Bir model: Venedik tersanesi

Venedik, Osmanlıların denizlerde kazandığı başarılara uyum sağlamak zorunda kaldı. 1470'te müthiş bir Osmanlı filosu tarafından alınan Negreponte'nin kaybı elektroşok etkisi yaratmış-

tı. 1473'te, İstanbul'un fethinden yirmi yıl sonra ve Osmanlı-Venedik savaşının tam ortasında, savaş kadırgası üretimini geliştirmek isteyen Venedik, tersanesini büyütme ve modernleştirme yoluna gitti. O zamana kadar olduğundan çok daha kalabalık bir ihtiyat deniz kuvveti bulundurabilmek için, üçüncü bir iç liman kazılması şarttı. Eski tersane XII. yüzyılın sonunda bir düzine kadar ticari kadırga üretmek ve kış aylarında gemileri barındırmak için inşa edilmişti; XIV. yüzyıl başında açılan yeni tersanenin yüzölçümü ise bunun dört misliydi.

Yelken, halat, döküm ve silah atölyelerini, baruthane ve çeşitli depoları da kapsayan tersane kompleksi otuz iki hektarlık bir alana yayılıyordu. Tersaneyi çevreleyen sura, 1460'ta Venedik onuruna zafer takı şeklinde yapılmış anıtsal bir kapı açılmıştı. Kısacası, Venedik Avrupa'nın en büyük sınai girişimlerinden birinin sahibiydi. Buradaki işçilerin –ilk tersane zamanından beri süregelen– hummalı faaliyeti Dante'yi de etkilemiş, *İlahi Komedya*'nın *Cehennem* bölümünde sayısız lanetli gruplarını anlatırken bu tersanenin zihninde bıraktığı imgeyi kullanmıştı.

"En yeni tersane" veya *Arsenale Novissimo*, 1473'ten itibaren bir önceki tersane alanını sekiz hektar daha genişletti. Yerleşim alanının genişletilmesinin ötesinde, kompleksin sürekli bir kadırga filosu kurabilecek şekilde yeniden örgütlenmesi amaçlanıyordu. Yeni iç limanın çevresine dağıtılan ve –kötü hava koşullarından korunan– üstü kapalı kalafat yerleri, yüz kadar savaş kadırgasını alabiliyordu; bunların teçhiz edilebilmesi için ambar sayısı iki katına çıkarılmış ve top üretimi artırılmıştı. 1530'lu yıllarda tersanenin askeri vasıfları, geleneksel ticaret gemisi üretimine ağır basmaya başlamıştı: Venedik tersanesi, Cumhuriyet'in savaş makinesi haline gelmişti.

Ziyaretçilerin hayranlığını uyandıran sadece bu yeni düzenlemeler değildi: İş örgütlenmesi de bir başyapıt olarak kabul ediliyordu. Örneğin, inşa halindeki gemiler –malzeme değil– bugünün montaj bantlarında olduğu gibi, donanımlarının tamamlanması için bir yerden diğerine götürülüyordu. Bu güzergâh boyunca her gemiye bir seren direği, halat aksamı, kürekler, demirler, "ihtiyaç duyulan her şey" ekleniyor ve kadırga körfeze bakan kapının önüne gelince, "gereken tüm mürettebat yerini almış [...] ve gemi tepeden tırnağa donatılmış oluyordu."[5] Yüklenecek tüm malzemenin donatılacak gemiyle aynı numarayı taşıyacak şekilde numaralandırılması –bir XVI. yüzyıl yeniliği– gemilerin hazırlanması sürecini daha da hızlandırmıştı. Bu sayede üretim kapa-

sitesi de artmıştı. Herkes tarafından "dünyadaki en harika şey" olarak görülen tersanesi sayesinde, Venedik büyük savaş kadırgaları üretiminde hâkimiyeti elinde tutma umudunu koruyordu; üstelik bu gemiler XVI. yüzyılla birlikte hatırı sayılır bir ateş gücüne de sahip olmuşlardı.

1539'da gerçekleştirilen yeni bir genişletmeyle, tersane kompleksine Murano'nun karşısından doğrudan lagüne açılan dördüncü bir iç liman eklendi. Bu *Vasca delle galeazze*'nin üstü örtülü altı atölyesinden savaş kadırgaları, ağır tunç toplarla donatılmış yüzen devler çıkıyordu. Manevra yaptırması oldukça güç olan, ama güvertelerinde ürkütücü topçu bataryaları bulunan bu büyük savaş gemileri İnebahtı'da harikalar yarattı.

Tersanenin surları ardında saklı tutulan teknik ve askeri sırların iyi korunması şarttı. Venedik'in gücü buna bağlıydı. Surların çevresindeki kanallar, nöbetçi kuleleri, sürekli devriye, şantiye işçilerine (*arsenalotti*) konan kısıtlamalar ve her yere girememeleri, her şey bu kompleksin güvenliğini sağlamaya yönelikti. O da şehrin ve Akdeniz'deki Venedik iskelelerinin güvenliğini temin ediyordu. Anıtsal giriş kapısı dışında, binaların genelde sade, bilinçli olarak süsten arındırılmış bir görünümü vardı; "bu devletin özgürlüğüne ne şekilde olursa olsun zarar vermek isteyenleri tamamen caydıracak" tarzda tasarlandıkları söyleniyordu.[6]

Bu nedenle 14 Eylül 1569 gecesi, güherçile işlenen atölyelerin duvarları ve çatıları havaya uçup dev bir yangın tersaneyi kül ettiğinde, Venedikliler hemen rakipleri olan Osmanlıların bir saldırı düzenlediğini düşündüler. Aralarında çetin bir rekabet vardı, casuslar son derece faal, düşmanı tam kalbinden vurmak isteği yüksekti. Bu yüzden aslında korkunç bir kazadan ibaret olan bu olay –Venedik deniz gücünün yıkıma uğramasında en fazla çıkarı olan– Türklerin sırtına yıkıldı ve suç ortakları olarak da Yahudiler gösterildi.

Bununla birlikte Venedikliler İstanbul'la olan rekabette kadim tecrübe ve bilgilerinin ana, belki de tek kozları olduğunu biliyorlardı. İçlerinden biri 1532'de, "Türk imparatorluğuyla güç yoluyla başa çıkılamayacak noktada, devreye beceri ve hünerin girmesi gerekir" demişti.[7] Bu söz, hem kendine güvenin, hem de Osmanlı devletinin artık sahip olduğu deniz gücüne gösterilen saygının ifadesiydi.

Avrupa okulunda

Bir Venedik kadırgasını ilk bakışta bir İspanyol veya Osmanlı kadırgasından ayırabilmek için, bilgili bir denizci olmak şarttı.

Çünkü hepsi standart bir modele uygundu: uzun bir gövde, kötü hava koşullarında seyrüseferi engelleyen alçak bir güverte, forsalardan tasarruf etmeyi sağlayan Latin yelken donatısı sayesinde elde edilen karma seyir gücü. Her birinin farklı kimliği ancak bazı nüanslar sayesinde belirlenebiliyordu: Venedik kadırgası daha ince, İspanyol, Ceneviz veya Malta kadırgaları daha geniş ve ağır, Osmanlı kadırgasının ise kıçı daha yüksek, daha hafif ve yelkenli seyri daha iyiydi. Bununla birlikte, Osmanlı kadırgalarının Hıristiyan kadırgalarından kopya edildiği fikri herkes tarafından paylaşılıyordu. İstanbul'daki Venedik temsilcisi 1564'te, "Kadırga iskeletleri öncekinden daha iyi yapılmış, çünkü ele geçirdikleri Batı kadırgalarının biçimini kopya etmişler" diyordu.[8]

Osmanlı devleti için Batılı modellere göre gemi inşa etmek, vasıflı ustabaşıların katkısını gerektiriyordu. Bu nedenle imparatorluğun tersaneleri Akdeniz sahillerinden Hıristiyanlarla dolmuştu: Venedikli, Ceneviz, Rodoslu ustalar sultanın hizmetine girmişlerdi.

Avrupa menşeli teknik ilerlemeler ortaya çıktığı anda Türkler tarafından da derhal benimseniyordu. Yolcu sayısını artırmak için gövdenin uzatılması veya aynı sırada oturan kürekçilerin her birinin ayrı bir küreği çektiği eski sistemin yerine üç kürekçinin bulunduğu her sıraya tek bir küreğin idaresini veren yeni seyir biçimi bunun örnekleriydi. Osmanlılar uğradıkları yenilgilerden, özellikle de İnebahtı'dan (1571) ders çıkarmayı bilmiş, galiplerin savaş tekniklerini almışlardı. Uzun süre boyunca kadırgalardaki askerlerin tek silahı ok ve yay iken, Türkler artık daha fazla ateşli silah kullanıyor ve o zamana dek siper almadan vuruşan okçular, güverte korkuluklarının ardında korunmayı öğreniyorlardı. O zamana dek imparatorlukta görülmemiş bir hadise olarak, arkebüzcüler de okçuları destekliyordu. Bu yenilik, İnebahtı'da bozguna uğrayan ve kapudan paşalığa getirildiğinde bu yenilgiden çıkardığı dersleri uygulamaya sokan Kalabriyalı dönme Uluç Paşa'ya mal ediliyordu.

Osmanlılar, Batı'da kullanılan harita verilerini de aldılar. Uzun kariyeri Mısır (veya Hint Denizleri) Kapudanlığı rütbesiyle taçlanan meşhur Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye*'si, yazarın Doğu Akdeniz ve Afrika kıyılarına ilişkin kişisel gözlemlerine dayandığı gibi, Hıristiyan ülkelerin kıyıları konusunda da İtalyan kökenli belgelerden esinlenmişti. Türklerin Batı haritacılığına yönelik bilinen ilgisi, bazen Avrupa'da tuhaf davranışlara neden olmuştu. Örneğin 1568'de Venedik'te Osmanlı topraklarında satılmak üzere, altı levhadan oluşan bir harita gravürü hazırlandı. Haritayı yapan ki-

şi Hıristiyanlara esir düşmüş bir Tunus Arap'ı olduğunu iddia ediyordu; Hıristiyanlar onun matematik ve haritacılık incelemelerini sürdürmesine izin vermişlerdi. Hazırlanan eserde her şey o sırada kullanımda olan Batı, özellikle de İtalyan haritalarından alınmıştı. Aslında bu haritayı yapan kişi, Osmanlı pazarına daha rahat girebilmek ve değerli bilgileri İstanbul'a satabilmek için Arap takma adının ardına gizlenen ve Venedik adına Türkçe tercümanlık yapan bir İtalyan'dı. 1570'te Osmanlı devleti ile savaşın yeniden başlaması üzerine harita levhalarına Venedik makamları tarafından el konuldu ve satılmaları yasaklandı. Harita bilgilerinin aktarılması konusundaki tek girişimin bu olmadığı anlaşılıyor.[9] Osmanlıların bu alandaki merakı hiçbir zaman sona ermemişti.

Denizciliğe sonradan başlayan ve karada daha rahat olan Türkler, gemicilikteki bu yetersizliklerine, Hıristiyan veya dönme kılavuz ve tayfaları istihdam ederek çare aradılar. Gemicilik mesleğine Rumlardan, özellikle de padişahın tebaası olan ada Rumlarından daha iyi hâkim olan bir millet yoktu. Midilli, Sakız, Rodos Osmanlı donanmasının eksikliğini çok duyduğu denizcileri temin ettiler. İstanbul'un kendilerine ödemeye hazır olduğu yüksek ücretlerin cazibesine kapılan Venedikliler de onlardan geri kalmadılar. Kılavuz ihtiyacı acil hale geldiğinde, Türkler kadırgalarındaki Hıristiyan forsaların zincirlerini çözüp onlardan manevra yardımı almakta tereddüt etmiyorlardı.

Hıristiyanların Osmanlı donanmasına yaptığı bu katkılar birçok gözlemciyi kederlendiriyordu. 1554'te bir Venedik elçisi, "Şunu ıstırapla ifade etmeliyim ki, kendi istekleriyle kadırgalarda Türklerin hizmetine giren Rumlar ve Venedik uyrukları olmasa, [Türk] filolarında iyi hatta vasat şekilde yönetilen bir tek kadırga kalmazdı" diye yazıyordu.[10] Hâlâ Venediklilerin elinde olan adaların valilerine, ada sakinlerinin gemilerde işe alınmak üzere İstanbul'a gitmelerini yasaklamalarını mı bildirmek gerekiyordu? Yoksa, mahkemeleri, mahkûmların Türklerin hizmetine girmesine yol açan sürgün cezalarından vazgeçirmek yoluna mı gidilmeliydi? Üstelik Venedikli hiçbir yerel makam, padişahın emrinde maceraya atılmaya hazır serserilerin, sarhoşların veya herhangi bir bağı olmayan bekâr erkeklerin başıboş dolaşmalarına hâkim olmayı başaramıyordu. Bu nedenle padişah da ihtiyacı olan tüm iyi gemicileri bulabiliyordu.

Daha da büyük bir çelişki, Avrupa asıllı kılavuzların veya basit tayfaların değil, Hıristiyan savaşçıların da hilal sancaklı kadırgalarda görev almasıydı. Kuşkusuz azınlıktaydılar, ama kara kuv-

vetlerinden alınarak kadırgalara bindirilmiş yeniçeriler ve sipahilerle silah arkadaşlığı yapıyorlardı. Nitekim, Kanuni Sultan Süleyman devrinde, seyrüsefer için kullanılan Hıristiyanlarla saldırı için kullanılan Türklere, adalardan gelme Rum savaşçılar eklenmiş; kendisi için dövüşüp ölmeye hazır olduklarına kanaat getiren sultan hiç tereddüt etmeden onlara silah vermişti.

Osmanlı donanmasının komutası ise genellikle dönmelere emanet ediliyordu. Sadece Fatih Sultan Mehmed'in saltanatında en az üç dönme kapudan paşa sayılabiliyordu: Konstantinopolis kuşatmasına katılan donanma bir Bulgar senyörünün oğlu tarafından idare edilmişti; on beş yıl sonra Kapudan Paşa Mahmud Angeloviç, bir Sırp dönmeydi; 1480'de Rodos önündeki donanmaya Bizans'ın imparator ailesi Paleologosların soyundan gelen bir dönme komuta ediyordu. Kapudan paşalık görevinin verildiği Kuzey Afrikalı eski korsanların çoğu da Hıristiyan asıllıydı: meşhur Barbaros (Midilli Adası'ndan bir Rum), Cerba'yı, Sakız Adası'nı ve Kıbrıs'ı fetheden Piyale (Hırvat), Uluç Ali (Kalabriyalı) veya Venedikli Hasan (Ragusalı).

Osmanlı donanmasının Batı'ya bağımlılığı, sadece bir adam sorunu veya teknik mesele değildi. Bu alandaki söz dağarcığı için de aynı şey geçerliydi. Arapça ve Farsçadan alınmış sözcük sayısı çok sınırlı iken, Hıristiyan dillerinden, özellikle de Rumca ve İtalyancadan alınmış denizcilik terimi sayılamayacak kadar çoktu. *Fener*, *sandal*, *kadırga*, *iskele* sözcükleri hep Rumca kökenliydi. Daha geç dönemde İtalyancadan yapılan alıntılar XVI. ve XVII. yüzyıllarda Türk dilini istila ederken, XVIII. yüzyılda deniz ticaret hukuku alanında Fransızca mütevazı bir şekilde nöbeti devraldı. Deniz savaşına ("a blocco"dan gelen *abluka*), seyrüsefere, haritacılığa ("carta"dan gelen *harita*), gemi isimlerine, denizcilik hiyerarşisine ("capitano"dan gelen *kapudan*, "guardiano"dan gelen *gardiyan* –yani forsaların şefi) ilişkin terimler İtalyancadan alınmaydı. Osmanlı donanmasının üç büyük amiral kadırgasının isimleri *kapidana* (capitana), *patrona* (padrona) ve *riyala* (reale) değil miydi?

İstanbul'da Ege Denizi adalarında devriye seferi yapıp vergi toplamaya çıkan Osmanlı donanmasının denize açılışı her 6 Mayıs'ta şaşaalı törenlerle kutlanırken, Venedik'in Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisinden kuşku duymak mümkün müydü? Kapudan paşanın ve reislerinin gemileri Kasımpaşa Tersanesi'nden çıkıp yavaş yavaş Haliç'ten aşağı gidiyor ve Topkapı Sarayı'nın deniz kenarındaki kasırlarından birinin önüne ka-

dar geliyordu. Karaya çıkan kurmay heyetini görkemli bir törenle karşılayan padişah hilatlar dağıtıyor ve sefer için yüreklendirici sözler söylüyordu. Bu arada mehteran müziği top sesleriyle yarışıyordu. Donanma uzaklaşırken İstanbullular için bir hafta sürecek eğlenceler [donanma şenlikleri] başlıyor, özel olarak süslenip aydınlatılan şehir aldığı iddialı "deniz başkenti" unvanını kutluyordu. Bu şenlik kaçınılmaz bir şekilde Venedik doçunun İsa'nın Göğe Yükselişi yortusunda Venedik'in denizle evliliğini kutladığı bayramı hatırlatıyordu. Osmanlı İmparatorluğu sembollere varıncaya dek Venedik Cumhuriyeti'nden etkilenmişti.

Berberi desteği

Batı deniz kuvvetleriyle karşılaştırıldığında, padişahın donanması yetkin insan eksikliği çekiyordu. Bunun derindeki sebebi denizcilik geleneğinin yokluğu olmakla birlikte, her zaman en iyi gemicilik okulu olmuş ticari denizciliğin bulunmaması da bu kusurun nedenleri arasındaydı. Venediklilerin aksine Türkler tüccar değildi: Ticaret denizciliğinde tecrübeleri olmadığından, savaş gemilerinde de beceri eksikliği yaşıyorlardı. Hıristiyan tayfaların katkılarına rağmen mürettebat yetersiz ve vasıfsızdı. Hıristiyan devletlere karşı açılan kara ve deniz seferleri sırasında yakalanıp forsa yapılan savaş esirleri, çalıştıkları gemiler Hıristiyan gemileriyle savaşa tutuştuğunda her zaman kaçıp kurtulma umudu taşıyorlardı. Savaş sırasındaki gayretsizlikleri, hatta isyanları Osmanlı donanmasını bozguna sürükleyebiliyordu. Köleler kadar güvenilmez olan adli hükümlülerin sayısı da pek fazla değildi, çünkü şeriat kürek cezasını öngörmüyordu. Son olarak da, profesyonel ücretliler olan gönüllü kürekçiler de ancak bir takviye kuvvet durumundaydı. Bu nedenle kürekçilerin çoğu, savaş zamanı salınan vergiler uyarınca ya kürekte çalışmak veya bir kürekçinin masrafını karşılamak zorunda olan kişilerden oluşuyordu. O zaman Doğu Anadolu'nun uzak köşelerinden ve Balkanlar'dan, deniz tecrübesi olmayan topluluklardan bile kürekçi toplanıyor, bunlar gemide yavaş hareket ediyor, çoğunu deniz tutuyor, "kadırgadan ölüm gibi nefret ediyor", sadece bir sefer boyunca çalışıyor, dolayısıyla donanma denize her açıldığında yenileniyorlardı.

Osmanlı devleti, böylesine ağır kusurları ve sadece Müslümanlara ayrılmış durumdaki komutada yaşanan yetersizlikleri telafi etmenin bir yolunu buldu: "Berberistan"dan, yani Cezayir, Tunus veya Trablusgarp'tan gelme, denizde yağmacılık ve Hıristiyan

köle ticaretiyle geçinen Müslüman veya dönme korsanları destek kuvvet olarak kullanmak.

Bunların en meşhuru, daha çok Barbaros adıyla bilinen Hayreddin'di (1476-1546). Midillili bir Rum çömlekçinin oğlu olan Barbaros üç kardeşi gibi ihtida etmiş ve onlarla birlikte İyon adalarını haraca bağlamış, daha sonra da başarılı seferlerini İspanya'nın Melilla, Oran veya Becaya gibi birçok destek noktası ele geçirdiği Kuzey Afrika kıyılarına yöneltmişti. Çok geçmeden Akdeniz'de Barbaros kardeşlerin gözüpek baskınlarından başka bir şey konuşulmaz oldu: Papalık kadırgalarının soyulması, buğday yüklü İspanyol kalyonlarına el konması, 1517'de Cezayir senyörünün elinden iktidarın alınması ve Müslüman emirin Hıristiyanlarla ittifak kurma hatasını işlediği Tlemsen'in fethedilmesi. Denizde çok rahat hareket etmesi (halbuki Türkler hâlâ esas olarak kara savaşçılarıydı), yiğitlik, kurnazlık, şans gibi avantajlarına rağmen Barbaros siyasal öngörüden de yoksun değildi. Bölünmüş bir Kuzey Afrika'nın, gemileri Cebelitarık'tan Trablusgarp'a kadar tüm sahili tam bir serbestlik içinde dolaşan İspanyolların saldırılarına daha fazla direnemeyeceğini anlamıştı. Sadece büyük bir Müslüman devlet Hıristiyanları Berberistan sahillerinden uzak tutabilirdi: İstenen müttefik ve hami Osmanlı İmparatorluğu'ydu. 1519'da –Cezayir dayısı– Barbaros, Sultan I. Selim'e biat etti, o da Barbaros'u Cezayir beylerbeyi yapıp donanması için asker, silah ve teçhizat verdi. Şehir camilerinde artık padişahın adına hutbe okunuyordu. Böylece, gelecekte Cezayir olacak ülke Osmanlı İmparatorluğu'na katıldı.

Padişahın emrinde, Kuzey Afrika kıyılarının ele geçirilmesi mücadelesinin başkahramanı olan Barbaros, V. Karl'ın donanmasıyla sürekli çatışma halindeydi ve 1528'de V. Karl'ın hizmetine giren Ceneviz Amiral Andrea Doria'nın şahsında kendine denk bir rakip bulmuştu. Kanuni Sultan Süleyman Macaristan'a sefer üzerine sefer açıp Viyana kapılarına kadar dayanırken, Berberi kulu da İspanyolları Kuzey Afrika kıyılarından söküp atmaya çalışıyor; İtalya, Sardinya kıyılarına veya Balear adalarına peş peşe akınlar, baskınlar düzenliyor, Haçlı seferi ruhuyla denize açılan Hıristiyan armadalarıyla boy ölçüşüyordu.

Barbaros ve adamları V. Karl'ın savaş gemileriyle, Venedik'in veya Rodos'tan kovulduktan sonra önce Trablus, sonra da Malta'ya çekilen St. Jean şövalyelerinin kadırgalarıyla sürekli çatışma halindeydiler ve Akdeniz'i kesintisiz bir muharebe sahnesine çevirmişlerdi.

Barbaros'un gözü pekliği sınır tanımıyordu. 1534'te Messi-

na boğazından geçerek Kalabriya ve Napoli sahillerini yağmaladı, Tiren Denizi'nden yukarı doğru çıkarak Cenova'nın batısındaki Savona limanına kadar geldi, böylece Amiral Andrea Doria'yı kendi evinde vurarak kışkırttı. Hatta dönüş yolunda, Roma ile Napoli arasındaki Fondi kentinin kale komutanı Vespasianus Colonna'nın dul eşi, güzelliği dillere destan olmuş Giulia de Gonzague'yi kaçırmaya bile kalktı. Barbaros'un adamlarının topraklarına ayak bastığını zamanında haber alan kadın, geceliğiyle, saçları dağınık bir halde şatosundaki gizli bir kapıdan kaçmayı başardı. Korsan da intikamını köylülerden aldı.

Barbaros aynı yılın ağustos ayında Tunus'u ele geçirerek olağanüstü bir başarıya imza attı. Yetkisini İspanyollardan alan Tunus emirini kovdu. Orta Akdeniz'deki bu kilit konuma hâkim olan Barbaros artık Sicilya'yı doğrudan tehdit ediyordu. Bu zafer üzerine sultan tarafından kapudan paşalığa tayin edildi. Ama bu başarının arkası gelmedi, çünkü V. Karl ertesi yıl Akdeniz'deki satranç tahtasının bu belirleyici piyonunu geri alarak emirliği kendisinin vassalı olmuş sahibine iade etti.

Bununla birlikte V. Karl, Tunus seferi dışında başka zafer kazanamadı. Darbeyi Barbaros'un gücünün tam kalbine indirmek gerektiğine inanan imparator, Ekim 1541'de Cezayir'i ele geçirmeye çalıştı. Kötü hazırlanan, denize geç açılan İspanyol donanması şehrin açıklarında düşmandan çok fırtına tarafından yok edildi. V. Karl'ın esir düşmesine ramak kaldı. Tüm Hıristiyan âlemi bu felaketi iliklerine kadar hissetti.

Bu, Batı'nın ilk bozgunu değildi. Barbaros üç yıl önce, Epir açıklarında Preveze'de, MÖ 31'de imparator adayı Augustus'un rakibi Antonius'u mağlup edip Roma dünyasının tartışılmaz hâkimi haline geldiği yerde –o sırada adı Actium'du– bir İspanyol-Venedik-Papalık müttefik filosunu yenmişti. Deniz savaşı, kuvvetler iki gün karşı karşıya bekledikten sonra, 28 Eylül 1538'de gerçekleşmişti.

Hıristiyanların pek gönülsüz katıldıkları bu tuhaf savaşta, Doria büyük kaptan şanını feda ederek Barbaros'tan kaçmayı tercih etmişti. Hiç kuşkusuz, V. Karl İspanyol kıyılarını koruyabilmek amacıyla kadırgalarını kurtarmasını emretmişti. Ama Venedik'e zarar vermek amacıyla, Barbaros'la gizli bir anlaşma yapmayı da düşünmüş olabilirlerdi. Bu savaşın Hıristiyanlık açısından korkunç sonuçları oldu. Yazıldığına göre, Türklerin 1571'de İnebahtı'da başına gelenlerden daha vahim sonuçlar söz konusuydu. Preveze'den akıllarda kalan acı görüntü, geceden istifade

ederek pupa yelken kaçan Hıristiyan filosu ve sayıca daha az olmalarına rağmen onları kovalayan Osmanlı gemileri oldu. Bu karşılaşma, müttefiklerin çıkarlarının birbirinden ne denli ayrıldığını, Türklere karşı birleşik bir cephe oluşturup tek yumruk halinde mücadele edemeyecek kadar karşıt olduklarını göstermişti. 1538'in o Eylül ayının sonunda, birleşemeyen Hıristiyanlığın imajı ağır bir yara almıştı.

Kendi dolaysız çıkarları konusunda kaygılanan Venedik, derhal Birlik'ten ayrıldı ve acilen, hiç koşulsuz ayrı bir barış talep etti. Mora Yarımadası'ndaki son kalelerini de feda etmesi karşılığında 1540 yılında bu barış imzalandı: Ağır bir savaş tazminatı ödemek zorunda kalan Venedik Cumhuriyeti, Ege Denizi'nden kovuldu. Venedik Senatosu, "çünkü başka yapacak bir şey yoktu" diye bu utancı kabul edecekti.[11] Avrupa, bu telaşlı barış arayışını kınadı. İspanya'da, "Venedik Türk'ün metresi oldu ve yurttaşları da yarı yarıya Türk sayılabilir", deniyordu. Ama hayati çıkarları tehdit altına giren Venedikliler bu hakaretleri hiç umursamıyorlardı. Doğu Akdeniz ticaretini korumaya çalışan kent-devlet otuz yıl boyunca Osmanlılara karşı savaş alanlarında boy göstermedi.

Hıristiyan dünya artık savunmaya çekilmiş, başlıca derdi Müslüman kadırgalara karşı korunmak olmuştu. O zaman Güney İtalya'dan Balear adalarına, İspanya kıyılarında Valencia'dan Sicilya'ya kadar her yerde gözü pek korsanların baskınlarını önlemek üzere kurulmuş sayısız gözetleme ve savunma hisarı yükseldi. Kuzey Afrikalı korsanlar kendilerini evlerinde gibi hissettikleri Korsika'nın köylerini boşaltıyor, "kâh elli, kâh altmış, kâh yüz canı" kaldırıp forsa olarak kullanmak üzere yanlarında götürüyorlardı. Ada, bu durum karşısında, bağlı olduğu Cenova'nın emriyle çoğunlukla yuvarlak, hafif koni biçiminde, on iki ila on yedi metre yüksekliğinde sahil burçlarından oluşan bir kemerle donatıldı. Bu burçların en üst platformlarına topçu tabyaları yerleştirildi. Akşam *Ave Maria* okunduktan sonra, muhafızlar ateşler yakıyorlardı: Bir ateş, denizde bir şey gözükmediğini; iki ateş ufukta bir geminin seyrettiğini; üç ateş ise iki gemi olduğunu bildiriyordu. Top atışları özellikle korsan baskınları için elverişli olan yaz aylarında bir saldırıdan korunmayı ve civardaki köyleri uzaktan uyarmayı sağlıyordu. Bununla birlikte Berberi akınları sona ermedi: O kadar sık tekrarlanıyorlardı ki ada sakinleri silahlanmak zorunda kaldılar ve seçkinler de o dönemde "müstahkem evler" adı verilen tahkim edilmiş özel kulelerde ikamet etmeye başladılar.[12]

Osmanlılar, sahillere ve adalara serpiştirilmiş durumdaki destek noktaları sayesinde ve Kuzey Afrikalı tebaalarının da yardımıyla artık Akdeniz'in her yerinde hazır ve nazırdılar. Preveze savaşı, tam bir zaferle sonuçlanmasa da onların denizdeki üstünlüğünün başlangıç noktası olmuştu.

Bir başarının sırları

Barbaros'un 4 Temmuz 1546'da Beşiktaş'taki konağında ölümü –Mimar Sinan'ın eseri olan türbesi ve çevresinde leventleriyle birlikte tasvir edildiği modern bir heykeli de bugün aynı yerde bulunmaktadır– Osmanlı deniz seferlerinin sona ermesi anlamına gelmedi. Seksen yaşına gelmiş olan korsan, Hıristiyanları o denli ürkütmüş deniz aslanı değildi artık, ama yerini alacaklar hazırdı. Onun gibi Hıristiyan bir devşirme ve ürkütücü bir korsan olan yaveri Turgut Reis (Dragut, 1510-1565) doğrudan vârisi oldu. Andrea Doria'nın "denizdeki en büyük kaptan" diye selamladığı ve Hıristiyanlara tüm diğer korsanların toplamından daha çok zarar verdiği söylenen Turgut Reis, Barbaros'un şöhretini paylaştı. "İslam'ın tehditkâr kılıcı" olan Dragut, Kanuni Sultan Süleyman'dan selefinin şan kattığı kapudan paşalık unvanını aldı.[13] Akdeniz kıyılarını inatla harap eden Turgut Reis, Hıristiyan dünyaya hiç rahat vermedi. Osmanlı devleti, 1551'de –en az Tunus kadar stratejik öneme sahip– Trablusgarp'ın alınmasını ve 1560'ta Cerbe'den kovduğu İspanyollar karşısındaki zaferi ona borçluydu.

Zaten Doğu Akdeniz'e hükmeden Osmanlılar, bu başarılar sayesinde –Berberiler Mağrip'i artık Fas sınırlarına kadar ele geçirmişlerdi– Orta Akdeniz'e de hâkim olmuşlardı. Artık Sicilya ve Güney İtalya kıyılarında yaşayanların güvenliği kalmamıştı. Trablusgarp ve Cerbe'nin ardından Türklerin yeni kurbanı kim olacaktı?

Malta Adası henüz Osmanlı *imperium maris*'inin [deniz hâkimiyeti] dışındaydı. St. Jean Şövalyeleri'nin elindeki bu ada Batı Akdeniz'in fethi önündeki son engeldi. Kanuni'nin ordusu, dört yıl süren hareketsizliğin ardından, bir güç denemesine girişti. 18 Mayıs 1565'te yüz otuz sekiz kadırgalık dev bir armada, adanın güneydoğusunda 38 bin asker ve elli topu karaya çıkardı; çok geçmeden Piyale Paşa ve Turgut Reis'in kadırgaları da filoya katıldı.

Türkler adanın tamamına yakınını ele geçirdiler, Saint Elmo Kalesi'ni aldılar –Turgut Reis bu muhasara sırasında öldürüldü– ama diğer tüm saldırıları, özellikle de başkent Birgu'ya (bugün

Vittoriosa) yönelik saldırıları Malta halkının direnişi ve üstad-ı azam Jean Parisot de la Vallette komutasındaki St. Jean Şövalyeleri tarafından püskürtüldü. Kuşatma bir siper savaşına dönüştü ve 7 Eylül'de adanın kuzeyine çıkan 9 bin kişilik takviye kuvvetin gelişiyle birlikte yaklaşık dört ay süren çatışmalardan bitkin düşen, erzakları ve cephaneleri kalmayan Türkler adayı terk ettiler. Bu ciddi bir yenilgiydi –Türklerin kayıplarının 30 bin kişiyi bulduğu söyleniyordu– ama bir deniz değil kara bozgunu söz konusuydu. Osmanlı donanması hiçbir zarar görmemişti, bu nedenle hâlâ bir tehdit oluşturuyordu.[14]

Demek ki, Fatih Sultan Mehmed'in saltanatından beri Osmanlı donanmasının hanesinde birçok zafer ve birkaç yenilgi yer alıyordu: 1480'deki Otranto yağması Rodos açıklarındaki bozgunun intikamıydı; Preveze zaferi (1538) V. Karl'ın Tunus'taki başarısını unutturmuştu; Malta kuşatmasında yaşanan bozgun Kıbrıs'ın alınmasıyla unutuldu (1570-1571). Osmanlı İmparatorluğu bir yüzyıl içinde büyük bir Akdeniz gücü haline gelmiş, İspanya ile başabaş kapışarak, Venedik'i üçüncü sıraya itmişti. Kuzey Afrikalı korsanların işbirliğinden kaynaklanan böylesine bir başarı –bir kıta halkı açısından aykırı bir durum– her yıl denize yenilenmiş bir donanma indirebilen ve önceki savaşlarda uğradığı kayıpların altından kolayca kalkan bir imparatorluğun kaynakları sayesinde de mümkün olmuştu. Düzenli olarak iki yüz elli ila üç yüz gemiyi seferber edebilen Osmanlı donanması Akdeniz'in birinci deniz kuvveti haline gelerek gerçek bir savaş makinesine dönüşmüştü. Yarı diplomat yarı casus yabancı gözlemcilerin niçin sürekli donanma mevcudu, donanmanın denize açılış tarihleri, nereye gittiği hakkında haber avına çıktıkları, ya da bazen Osmanlı donanmasının inanılmaz yeniden inşa kabiliyetini niye şeytani güçlere bağladıkları anlaşılıyor.

İmparatorluk topraklarında güçlü bir deniz kuvveti oluşturmak için gereken her şey vardı. Ahşap ve kereste kaynakları hiç tükenmeyecek gibiydi. Yakındaki Trakya, Bulgaristan, Kuzeydoğu Anadolu ve Karadeniz kıyıları bol miktarda kereste temin ediyor, koca koca ormanlar tamamen donanmanın ihtiyacına ayrılıyor, köylüler her gün ağaç devirmek, kesmek, kereste biçmekle uğraşıyorlardı. Gemilerin donatılması için yapılan malzeme alımları –çivi, çapa, kenevir, barut– kimi zaman imparatorluk sınırlarına kadar uzanmakla birlikte, çoğu Galata'daki tersaneye daha yakın bölgelerden geliyordu.

Ama imalatta çok sayıda kusur, alelacele gerçekleştirilen yapım-

lar –bir Venediklinin kaydettiğine göre, iki çivi gereken yere tek çivi çakılıyordu–, yetersiz aletler, fazla körpe ağaçlardan biçilmiş kereste kullanımı ve kış döneminde bakımın ihmal edilmesi de görülen eksiklerdi. Tüm Batılı gözlemciler bu hataları bazen memnuniyetle, çoğunlukla da içleri rahatlayarak kaydetmişlerdi.

Bu kusurlar birikince bir Osmanlı kadırgasının ömrü yirmi yıla iniyor, oysa Venedik kadırgaları en az kırk yıl denizlerde kalabiliyordu. Ama imparatorluğun kaynakları imalat ve bakımdaki eksiklerin aşılmasını sağlıyor ve gemi üretiminin sürekli yenilenip hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesine olanak tanıyordu. Malzemenin kötülüğü ve imalat kusurları sayı üstünlüğüyle kapatılıyordu. Böylece her yıl Akdeniz'e, Hıristiyanlarla savaşmaya hazır iki ila üç yüz Türk kadırgası çıkıyordu.

Osmanlıların Akdeniz'deki mevcudiyeti olağanüstü gemi üretim kapasitesiyle açıklanabilirdi, ama tek başına bu neden Osmanlı devletinin deniz zaferlerini açıklamaya yetmiyordu. Türklerin denizcilik yeteneklerinin zayıflığı da haliyle bir izah sağlamıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun denizdeki üstünlüğü daha çok gemilere bindirilen yeniçerilerden kaynaklanıyordu. Çünkü kadırga bir bahriyeli gemisi değildi. Seyrüsefer için çok sınırlı bilgiler yeterli oluyor ve geminin "motoru" yelkenleri idare edecek hünerli gemicilerden çok, kürek çekecek güçlü kuvvetli adamlara ihtiyaç duyuyordu. Savaşta ise, kara savaşı tekniği benimseniyordu. Borda bordaya gelindiği anda hemen diğer gemiye çıkılıyor ve gemideki askerlerin düşmana saldırısı belirleyici oluyordu. Denizcilerden çok kara askerlerinin çarpışması şeklinde geçen savaşın sonucu silah kullanma becerisine, sayıya ve her askerin cesaretine bağlıydı. Meşhur İnebahtı savaşı bunun en kusursuz göstergesidir.

İnebahtı, Hıristiyan zaferi

Her şey kötü başlamıştı. Sultan II. Selim'in (1566-1574) Venedik'in elindeki Kıbrıs'ı fethetme kararı divan-ı hümayunu ikiye bölmüştü. Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa sadece bu seferin askeri sonuçlarından çekinmiyor, aynı zamanda Venedik'i bu şekilde tahrik etmeyi doğru bulmuyordu. Otuz yıldan beri Osmanlı devletiyle barış içinde olan ve Türklerle Hıristiyanlar arasında tarafsızlığını asla bozmayan Venedik, Osmanlı İmparatorluğu'nun öncelikli ticari ortaklarından biri olmaya devam ediyordu. Ama sultan saltanatını parlak bir eylemle başlatmaya kararlıydı. Ka-

nuni Sultan Süleyman'ın vârisi olarak kendini kabul ettirebilmesi için buna ihtiyacı vardı. Saray ricalinin önemli bir bölümü bu tasarısını destekliyordu. Kıbrıs, Girit'le beraber, Doğu Akdeniz'de Osmanlı egemenliğine girmemiş son iki büyük Hıristiyan adasından biri değil miydi? Ayrıca bu adanın barındırdığı ve Mekke'ye giden Müslüman hacı kafilelerine çok çektiren ürkütücü Hıristiyan korsan yatağını da kurutmak şarttı.

Sultanın iradesi hayata geçirildi. Gerçi Türkler 1 Temmuz 1570'te herhangi bir direnişle karşılaşmadan adaya çıktılar, ama iki ay boyunca Lefkoşe kuşatmasına takılıp kaldılar. Şimdi Magosa'yı almaları gerekiyordu: Bu kuşatma da bir yıldan fazla sürdü.

II. Selim, Osmanlılara karşı iyi niyetli tarafsızlığı Avrupa devletlerini öfkelendiren Venedik'in diplomatik alandaki yalnızlığına güvenebileceğini düşünmüştü; örneğin İspanya Kralı II. Felipe ve nazırı Granvelle Venedik'in yardımına koşmaya hiç istekli değillerdi. Bununla birlikte Haçlı zihniyetiyle hareket eden eski başengizitör Papa V. Pius inatla uğraşarak, çıkar farklılıklarının ve karşılıklı kuşkuların üstesinden gelmeyi ve Hıristiyan dünyayı Türklere karşı birleştirmeyi başardı. 20 Mayıs 1571'de –Magosa hâlâ direniyordu– Papalık, İspanya, Venedik ve Malta şövalyelerinin içinde yer aldıkları ve her ilkbahar "Türk'ü yok edip mahvetmek için" kadırga, nakliye navesi ve piyade vermeyi kabul ettikleri kalıcı bir Liga [Birlik] ilan edildi. Ama Fransa, İngiltere ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu birlikte yer almadı. 1571 yazında Venedik, Papalık ve İspanya donanmaları Messina'da Avusturya prensi Don Juan'ın yüksek komutası altında birleşmek üzere denize açıldılar. II. Felipe'nin üvey kardeşi olan Don Juan'ın yardımcılığını Venedikli yetmişlik enerjik amiral Sebastiano Veniero ve Marcantonio Colonna üstlenmişlerdi.

Liga kuvvetlerinin Sicilya'da buluşması Adriyatik'i istilaya açık hale getirmişti. Türkler fırsattan yararlanmak istediler: Ellerini çabuk tutup Arnavutluk ve Dalmaçya kıyılarını yağmaladılar, Cattaro limanını da kuşattılar. Doçlar Sarayı'nın karşısında düşman kadırgalarının belireceği düşüncesiyle bacakları titreyen Venedikliler paniğe kapıldılar. Bununla birlikte, Hıristiyan armadasının Messina'da toplandığını haber alan Osmanlı donanması, zorlu Cattaro kuşatmasına son vererek güneye doğru çekildi, Korfu'yu yakıp yıktı ve 27 Eylül'de kalelerdeki topçu kuvvetlerine karşı korunaklı bir yer olan İnebahtı limanına sığındı. Yıl ilerlemişti, kış mevsimi yaklaşıyordu: Sefer sona ermiş gibiydi. Padişahın donanması kışlamak üzere hazırlığa girişti. Gemilerdeki as-

kerler izin aldı, kürekçilerin ve denizcilerin ilkbahara kadar karaya çıkmasına izin verildi.

Bölgedeki Rum nüfusundan gelişmeleri haber alan Don Juan derhal Messina'dan ayrıldı ve düşmana saldırmak üzere pupa yelken doğuya, İnebahtı'ya doğru ilerledi. Magosa'nın teslim olduğunu ve Türklerin garnizonla Komutan Bragadino'ya reva gördükleri korkunç sonu öğrendiği için, savaşmak konusundaki kararlılığı iyice artmıştı. Galiplerin savaşçı onuruna yakışır bir muamele sözü vermelerine rağmen Bragadino'nun meydanda diri diri derisi yüzülmüş ve boynu vurulmuştu. 7 Ekim 1571 Pazar günü, düşman donanmalar karşı karşıya geldi. Deniz yüzeyi iki taraf arasında hemen hemen eşit şekilde paylaşılan yaklaşık beş yüz gemiyle kaplanmıştı ve yarısı Hıristiyan yarısı Osmanlı 170 bin adam kozlarını paylaşmaya hazırlanıyorlardı.

Hıristiyanların üstünlüğü topçu kuvvetinden kaynaklanıyordu. Liga'nın üç filotillasının başında yüksek güverteli, dev gibi altı kadırga yer alıyordu. Büyük bir çabayla yedekte çekilen bu yüzen kalelerin içinde yüzlerce arkebüzcü vardı ve her birinde çeşitli yönlere doğrultulmuş otuzar top bulunuyordu. Hıristiyan kadırgalarına bindirilen askerler ateşli silahlarla donatılmıştı ve korunmayı biliyorlardı; oysaki Türkler hiç siper almadan ok ve yayla savaşıyorlardı. İşin aslı, Osmanlılar seferin teknik hazırlık safhasını ihmal etmişlerdi. Bizzat Liga komutanları da, "aldıkları haberlere göre" Osmanlı donanması kuvvet bakımından kendilerininkinden üstün olsa bile, "gemilerin veya askerlerin kalitesi bakımından" üstün olmadığı kanaatine varmışlardı.[15]

Hıristiyan casusları haklı çıkmışlardı. 1570-1571 kışı öyle sert geçmişti ki Boğaziçi buzlarla kaplanmış, bu yüzden kerestenin, malzemenin, geleneksel olarak Karadeniz'den ve oradaki tersanelerden gelen gemilerin başkente ulaşması gecikmişti. Yerel memurların gaddarca davranışlarından kaynaklanan "grevler" tersanelerin tedarik akışını yavaşlatmıştı. Donanmadaki görevini terk eden dülgerlerin, kaçan kürekçilerin, imalat hatalarının haddi hesabı yoktu. Donanmanın büyük bölümü 4 Mayıs'ta İstanbul'dan ayrıldığında, kadırgalar kötü teçhiz edilmişti ve kürekçilerin yarısı eksikti. Yunanistan'da ve Ege adalarında sürdürülen gerçek bir insan avıyla mürettebat acilen tamamlanmaya çalışılmıştı. Bir Osmanlı tanığın yazdığına göre, "Bulunabilen tüm erkekler toplanmakla kalınmamış, iş öyle bir noktaya varmıştı ki geride evlerin kapılarını örtecek kadınlardan başka kimse kalmamıştı."[16] Komuta kademesi de yeterli değildi. Kapudan Paşa Ali Paşa ve ya-

veri olan Serasker Pertev Paşa karacıydı, hiçbir deniz tecrübeleri yoktu. Komuta yetkinliği Kuzey Afrikalı reisler, özellikle de Tunus Beylerbeyi Uluç Ali (yani mühtedi Ali) tarafından sağlanıyordu.

Muharebe, davulların ve borazanların sesini bastıran bir top gümbürtüsü içinde üç saat sürdü. Öylesine cehennemi bir gürültü söz konusuydu ki, bir tanığın ifadesine göre, "insanın içini işitilmemiş bir dehşet duygusu kaplıyor", kalabalıktan yükselen çığlıklar ve gürültüler de bu hissi iyice artırıyordu. Ateş saçan top namlularından yükselen duman bulutlarının arasından düzenli aralıklarla ok sağanakları boşalıyordu. Denizin üstü, "kırılmış direkler, serenler, kürekler ve gemi enkazlarından ziyade, denizi kana boyayan sayısız cesetle kaplanmıştı."

Modern zamanların Trafalgar'dan önceki en meşhur deniz savaşı, aslında bir kara muharebesi şeklinde cereyan etmiş, mahmuzları ve iç içe geçmiş kürekleriyle birbirini hareketsiz bırakan gemiler borda saldırılarına izin verirken, Hıristiyan arkebüzcüleriyle Türk okçuları birbirine girmiş, yalın kılıç göğüs göğse çarpışmalar yaşanmıştı. İnebahtı'da savaşan genç Miguel de Cervantes, *Don Quijote*'de, birliğiyle birlikte bulunduğu kadırganın, Uluç Ali tarafından ele geçirilen Malta başkentinin yardımına koştuğunu anlatır. "Böylesi koşullarda yapmam gerekeni yaparak düşman kadırgasına atladım, o da tam o sırada kendisine saldırıdan gemiden uzaklaşınca askerlerim yanıma gelemedi, ben de düşmanlarımın ortasında tek başıma kaldım. Onlara karşı koyamadım, çünkü çok kalabalıktılar. En sonunda her yerim yara içinde teslim oldum."[17] Göğsünden iki arkebüz yarası almış, bir üçüncüsü de sol önkolunu kırmıştı.

Osmanlı donanmasının tamamına yakını yok edildi. Altmış iki kadırga batırıldı, ağır yaralı durumda elli kadırga ulaştıkları Korfu'da yakıldılar, yüz kadar gemiye de el kondu. Sadece ihtiyar Uluç Ali'nin liderliğindeki otuz kadar gemi kaçıp İstanbul'a ulaşabildi. Uluç Ali'nin adı artık Kılıç Ali olmuş ve kapudan paşalığa terfi etmişti. Denizin dibine gönderilen Hıristiyan gemisi sayısının sadece bir düzine olması maddi kayıplar arasındaki eşitsizliği göstermekte, can kayıpları da bunu doğrulamaktadır: Liga'nın 8 bin kaybına karşılık Osmanlı cephesinde 20, hatta 30 bin ölü vardı.

Cervantes'in sözleriyle ifade edecek olursak, İnebahtı "Osmanlı kibir ve böbürlenmesinin" vurup parçalandığı kayalık olmuştu. Hıristiyan Avrupa için bir zafer günü olan ekim ayının o pazar gününde, usta İspanyol soylusunun naklettiğine göre, tüm uluslar "Türklerin denizlerde yenilmez olduğuna inanma yanılgısı"ndan

kurtulmuşlardı. Ama Türklerin bozguna uğratılması Batı'da aynı zamanda bir mucize, Tanrı'nın bir işareti olarak karşılandı. Savaştan önce edilen sayısız duaya ithafen, Papa V. Pius kutsal takvime 7 Ekim tarihini Notre Dame du Rosaire yortusu olarak ekledi. İnebahtı Hıristiyanlığın büyük destanı, İsa Mesih'in dinsizlere karşı kazandığı zafer haline geldi.

Benzersiz bir kutlama

Venedik'te, Roma'da ve Hıristiyan topraklarının hemen her köşesinde zaferi görkemli bir şekilde ve çoğunlukla Antikçağ tarzında kutlamak için hiçbir masraftan kaçınılmadı; en iyi ressamlar, gravürcüler, madalyoncular yeteneklerini bu işe hasrettiler. Venedik Tintoretto'ya, Doçlar Sarayı'ndaki Scrutinio Salonu için savaşın bir tasvirini ısmarladı. Olayı aslına uygun bir şekilde resmetme kaygısı taşıyan ressam, birkaç metelik karşılığında sağ kurtulan savaşçıların tanıklıklarını toplamakla uğraştı ve bir askerin hümanist Barbaro'ya gönderdiği, muharebenin safhalarını kesin bir dille betimleyen mektubu dikkatle inceledi. 1577'de sarayda çıkan yangında yok olan, ama aynı dönemde yapılmış bir diğer tablo aracılığıyla bilinen bu eserde, karınca sürüsü gibi kaynaşan savaşçılar, ok bulutları, birbirine geçmiş kürekler, demet haline gelmiş sancaklar, birbirine girmiş insanlar ve kargaşa öne çıkıyor, bütün bunlar yoğun bir ışık-karanlık kontrastıyla daha da dramatik bir hale sokuluyordu.

Venedik'te Veronese (Giustiniani ailesi tarafından sipariş edilen ve bugün Accademia'da olan *Allegoria della battaglia di Lepanto;* ayrıca Doç Sebastiano Veniero için Doçlar Sarayı'nın Collegia Salonu'ndaki büyük tuval); Roma'da Vasari (Papa V. Pius'un siparişi üzerine Vatikan'daki Sala Regia'da) silahların gürültüsüne ilahi müdahaleyi eklediler. Şehrin kutsal koruyucuları olan İsa Mesih, Bakire Meryem –çok geçmeden Zafer Meryemi adıyla onurlandırılacaktı–, şehrin kutsal koruyucuları, hatta genellikle pek sesi soluğu duyulmayan ve yortusu geleneksel olarak 7 Ekim'de kutlanan Santa Giustina savaşçıların üstünde her şeye hâkim bir konumda resmediliyor ve gerçek inancın savunucularının zaferi kazanmasını sağlıyorlardı.

Yaşlı Tiziano da kutlamaların dışında kalmadı; *Dinin Yardımına Koşan İspanya* tablosunda (Madrid, Prado) denizde giden bir savaş arabasına binerek kaçan bir Türk'ü resmetti. *Çocuk Don Fernando'yu Zafer'e Sunan II. Felipe* tablosunda ise (Pra-

do) İspanya Habsburgları hanedanının kalıcılığıyla Müslümanlara karşı kazanılan savaş temalarını ustaca birleştirdi. Ön planda zincire vurulmuş, sarığı ve hilalli sancağı yere serilmiş Türk'ü gösteren, fondaki ateş ve dumanla savaşı çağrıştıran bu büyük boy tuval, herhalde bu resmi ısmarlayan kralın zihninde Tiziano'nun yirmi yedi yıl önce yaptığı, benzer boyutlardaki meşhur *Mühlberg Savaşı'nda Şarlken'in Portresi* tablosuna (Prado) denkti. Aynı kutlama içinde Alman Protestanlarının Mühlberg'de ezilmesiyle (1547) İstanbul Müslümanlarının bozguna uğratılması birleştirilerek, sapkınların ve dinsizlerin gerçek inancın aynı ölçüde düşmanları olduğu gösteriliyordu. Katolik Kral, ister imparator ister sadece İspanyol kralı olsun, Luther'e karşı da Muhammed'e karşı da aynı gayretle savaşıyordu.

Yüksek sanat ve popüler sanat, dini ayinler ve dindışı şarkılar, hicivler ve şiirler –içlerinde İskoçya Kralı ve Protestan VI. James tarafından Latince yazılmış şiir de vardı– gerek halk çevreleri gerekse seçkinler tarafından eşit ölçüde yüceltilen bir zaferin ihtişamını artırdılar. Venedik'te bir hafta boyunca kesintisiz süren eğlenceler tertip edildi. İnebahtı'dan geriye sadece dansların, su gibi akan şarabın veya havai fişeklerin gelip geçici anıları kalmadı; benzersiz bir olayın hafızalardan hiç silinmeyecek imgesinin üretilmesi için uğraşıldı. Gerek Vatikan'ın Haritalar Galerisi, gerek Sebastiano Ricci'nin yiğit kaptan Marcantonio Colonna'yı onurlandırdığı Roma'daki Colonna Sarayı'nın Manzaralar Salonu, gerek Roma'daki Aracoeli Kilisesi'nin tavanı veya Zafer Meryemi'ne adanmış yoksul İspanyol, İtalyan, hatta Fransız şapellerinin[18] mütevazı süslemeleri, Tarih'in sonu olarak kabul edilen bir askeri başarının anısını sonsuza dek koruyacaklardı. Başarı sarhoşluğuna kapılan Hıristiyan dünya bir kez daha çılgınca umutlar beslemeye başladı: Kıbrıs'ı geri almalı, Kutsal Topraklar'ı yeniden ele geçirmeli, hatta İstanbul üzerine yürümeliydi.

Bir zafer yanılsaması

Bir zafer kutlamasını daha önce hiç görülmemiş şekilde yücelten bu Hıristiyan coşkusu, yenilen kapudan paşanın efendisine sunduğu kısa raporla çelişiyordu: "Donanma-yı Hümayun sefil kâfirlerin donanmasıyla muharebeye tutuştu ve Allah'ın takdiri bizden yana olmadı."[19] Ne Hıristiyanların aşırı coşkusu ne de Osmanlıların bozgun karşısındaki laubaliliği gerçeği yansıtıyordu. Osmanlılar bal gibi yenilmişlerdi ve yenilmez Türk efsanesi

sona ermişti. Denizi terk etmeseler de, imparatorluklarının coğrafi yayılımının gelecekte öncelikle karada belirleneceğini anlamışlardı. Ama 7 Ekim'de uğradıkları bozgunu devletlerini sarsabilecek belirleyici bir bozgun olarak değil de, tatsız bir aksilik, üzücü bir terslik olarak kabullendiler. İnebahtı onlar için, ilerlemelerini sürdürmek adına hiç vakit geçirmeden kapattıkları bir parantez oldu.

Kutsal Liga üyelerinin çıkarları birbirine öyle uzak ve amaçları öyle çelişkiliydi ki zaferlerini gereğince kullanamayacaklarını belli ettiler; Osmanlılar için ise İnebahtı yeni bir diriliş ve hamle vesilesi oldu. Düşmanın zaferi nasıl kazandığının sırrını öğrenmek istediler. Bu nedenle Batı donanmasının yoluna girdiler, kendilerini kanıtlamış muharebe tekniklerini benimsediler, büyük kadırgalar edindiler, gemi inşa usullerini taklit ettiler, özellikle de özgün bir İtalyan buluşu olan çift direkli kadırgalara geçtiler. Avrupa'nın şaşkınlıktan faltaşı gibi açılan gözleri önünde, Osmanlı donanması anında dirildi.

İnebahtı bozgununun haberi İstanbul'a 23 Ekim'de ulaşmıştı. Sultan hemen ertesi gün yüz yeni kadırga yapılmasına karar verdi. Tüm imparatorluğa fermanlar gönderildi ve tersaneler faaliyetlerini iki katına çıkardılar. Sonraki mayıs ayında yüz altmış kadırga denize indirildi. Osmanlı sarayı nezdindeki Fransız temsilcisi Türklerin sergilediği bu enerji karşısında hayranlığını gizleyemedi: Beş ay içinde donanmaları yeniden inşa edilmiş, "ve bu muazzam harcama için padişahın hazinesinden bir altın bile çıkmamıştı. Kısacası, kendi gözlerimle görmüş olmasaydım, bu monarşinin büyüklüğüne asla inanmazdım."[20] Batılı gözlemcilerin tanıklıkları aynı noktada birleşiyordu: 7 Ekim'de neredeyse tamamen yok edilen Osmanlı donanması, sonraki mayıs ayında anka kuşu gibi yeniden doğmuştu.

Voltaire, "İnebahtı savaşının sonucu ne oldu?" diye soruyordu: "Sanki savaşı Türkler kazanmıştı." Filozof ve tarihçi yazar, alışkın olduğu bir paradoks kullanarak, Akdeniz'in doğu havzasının bir "Türk gölü" olarak kalmaya devam ettiğini vurguluyordu. Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa, Venedik elçisine hitaben olaydan çıkardığı dersi görselleştirerek şöyle anlatıyordu: "Başımıza gelen felakete nasıl katlandığımızı bilmek ister misiniz? Şöyle söyleyeyim. Bizim uğradığımız kayıpla sizinki arasında bir fark var. Biz Kıbrıs'ı alarak sizin bir kolunuzu kesmiş olduk; siz de donanmamızı yok ederek sakalımızı tıraş ettiniz. Kesilmiş kol yerine gelmez, ama tıraş edilmiş sakal daha gür çıkar."

9

İmkânsız bir düş: Kızıl Elma

> Aramızdaki ihtilaflardan istifade ederek, elimizden iki imparatorluğu ve iki yüz krallığı güç ve hünerle çalan bu kadar büyük bir kurdu yok etmek için birleşmek şart.
>
> Campanella

> Osmanlı İmparatorluğu öylesine müthiş bir hal almıştı ki [...] Dinsizlerin en ufak girişimi bile tüm Avrupa'da tehlike çanlarının çalmasına neden oluyordu.
>
> Chevalier de Beaujeu

Durmadan sil baştan eden bir çatışma

"Göklerin efendisi Allah'ın inayetiyle, biz, Babil ve Yahuda'nın, Doğu'nun ve Batı'nın kadir-i mutlak imparatoru, yerdeki ve gökteki tüm krallıkların kralı, kutsal Arabistan ve Moritanya'nın büyük kralı, Kudüs'ün kutsanmış kralı, Kâfirlerin çarmıha gerilmiş Tanrı'sının kabrinin hükümdarı ve efendisi, biz Mehmed (IV), sen Roma imparatoruna ve sen Lehistan kralına ve senin yandaşlarına küçük ülkeni istila etmek üzere olduğumuzu, yanımızda on üç kral, bir milyon üç yüz bin savaşçı, yeniçeri ve sipahi getirdiğimizi ve ne senin ne de yandaşlarının aklına hayaline sığmayacak bu orduyla küçük ülkenin atlarımızın nalları altında çiğneneceğini, merhamet ve aman gösterilmeyeceğini, kılıçtan geçirilip ateşe verileceğini bildiriyor ve bu konuda kutsal sözümüzü veriyoruz."[1]

1683 ilkbaharı sona ererken "umman gibi" Osmanlı ordusu Habsburgların topraklarını istila etmek üzere harekete geçtiğinde, herkesin hayalinde Kanuni Sultan Süleyman'ın zaferden zafere koştuğu ve fetihleri peş peşe sıraladığı devirdeki "uğurlu sefere" çıkışlar canlanmış olsa gerek. IV. Mehmed'in (1648-1687) İmparator I. Leopold'a ve Leh Kralı III. Jan Sobieski'ye meydan okuduğu bu savaş ilanında, her şey –unvanların saçmalığından ordu-

sunun hayal ürünü mevcuduna kadar– bir önceki yüzyılda sultanların en meşhuru tarafından bıkıp usanmadan cümle âleme ilan edilmiş üstünlüğü hatırlatıyordu. Reisülküttaplığın resmi metinleri, sürekli muzaffer oldukları idiasındaki paşaların imzasını taşıyan raporlar veya övgüye meyilli vakanüvislerin anlatıları okunduğunda, insanın gözleri önünde 1683 yılında talihi hep yaver giden bir imparatorluk canlanıyor. Sultanın "memalik-i mahrusa"sı sonsuza dek genişleyecekmiş, askerleri her zaman "bir koyun sürüsüne dalan aç kurtlar" gibi düşmana saldırmaya hazırmış ve binlerce zararlı kâfir "sarhoş kusmuğuna çevrilecekmiş" gibi duruyordu.[2]

Osmanlılar, bu şatafatlı fatih söylemlerinin dışında, doymak bilmez fetih iştahlarını daha da azdıran bir efsaneye de inanıyorlardı: "Kızıl Elma", yani fethedilecek şehir efsanesi. Osmanoğullarının I. Murad'dan beri geliştirdikleri söylenen ve kolektif bir düş, mehdici iddia, kesinlikle gerçekleşecek kehanet özelliklerini bünyesinde birleştiren bu efsane, geniş kesimler tarafından paylaşılıyordu. Sultan tahta çıktığı gün yeniçerilerini yüreklendirme mahiyetinde, "Kendimizi yeniden Kızıl Elma'da bulacağız" kehanetini dile getiriyor, böylelikle yapacağı fetihleri haber veriyordu. Böylesine göz konulmuş şehir acaba hangisiydi? Galiplerin yiğitliğine layık olabilecek kadar büyük ve fethedilmesi zor bir şehir olmalıydı, çünkü alınacak son büyük düşman şehri olarak Türk fethinin doruk noktasına, Osmanlı destanının sonuna işaret edecekti.

İlginç bir şekilde, Doğu gelenekleri Kızıl Elma'yı hiçbir zaman Konstantinopolis'le özdeşleştirmemişti. Çünkü eski Bizans başkentinin alınması Osmanlı genişlemesinin sonu değil, sadece bir evresi olmuştu. Efsaneyi sürdüren vakanüvisler başka şehirler üstünde duruyorlardı: Buda/Budin (ama Süleyman tarafından 1526'da fethedildiği için efsaneyi vaktinden önce söndürmüş olurdu), 1529'da direnen Viyana, fethi birçok sultanın düşlerini süsleyen Hıristiyanlığın başkenti Roma, hatta –aykırı da gelse– uzaklığı yüzünden Osmanlıların hiç bilmedikleri, ama yeniçerilerin erişemeyeceği bir şehrin simgeye dönüşerek tarihin sonunu iyice ötelemesi bakımından Köln.

"Zafere adanmış İslam orduları", bu efsane zemininde veya reel politik çıkarlar saikiyle, XVII. yüzyılda da Orta Avrupa'ya doğru yürümeye devam ediyor ve donanmaları Akdeniz'de düzenli olarak sefere çıkıyordu. Ama Hıristiyanlığa karşı girilen savaşlar artık padişahın sarayına eskisi kadar zafer çelengi getirmiyordu.

XVII. yüzyılın başında Osmanlıların hasımlarına karşı tavrı de-

ğişmişti. Devlet, Habsburglara karşı on beş yıl sürmüş bir savaştan çıkıyordu ve Macaristan, Erdel veya Boğdan'daki savaş alanlarında zaferlerle bozgunlar birbirini izlemişti. Orduların Hıristiyanlar karşısında yıpranmasına, doğuda İran şahına karşı verilen zorlu savaşlar da eklenince, sultan Habsburglarla barış yapmak zorunda kaldı. O güne dek –Osmanlı gelenekleri uyarınca– padişah düşmanla diplomatik pazarlıklar sonucu varılmış bir barış antlaşması imzalamazdı. Galip tarafa yakışan, İstanbul'daki sarayından bir ateşkes ihsan etmekti, çünkü Osmanlı yenilgisi ertelenmiş bir zaferden başka anlama gelemezdi. Halbuki 1606'da, ne galibi ne de mağlubu olan bir savaşın sonunda, tarafsız bir toprakta, Tuna üzerinde Estergon ile Komarom arasına düşen, Szitva'nın [Zitva] Tuna'ya karıştığı yerdeki bir Macar adasında Topkapı Sarayı tarafından ihsan edilmemiş veya dikte edilmemiş bir barış antlaşmasının pazarlıkları yapıldı. I. Ahmed (1603-1617) ile İmparator II. Rudolf'un Avrupa diplomasisi kurallarınca eşit unvanlarla anıldıkları daha önce eşi görülmemiş bu barış antlaşması, söz konusu yerden dolayı Zitvatorok (Zitva boğazı) adını aldı. Sultan, Habsburg imparatorunu sadece "bey" (eyalet valilerine verilen bir unvan) veya küçültücü bir unvanla "Viyana kralı" diye niteleyen Osmanlı âdetinden ayrılmıştı. O zamana dek sultan kendisini tek imparator (padişah) olarak kabul ediyordu. Kanuni devrinde İbrahim Paşa, "Benim padişahımdan başka bir imparator olabilir mi hiç?" diye sormuştu. Bu itibarlı unvanın sadece Osmanlıların müttefiki olan Fransa kralına verildiğini görmüştük. Bundan böyle Habsburglar da padişah konumuna yükselmiş, sultanla eşit muamele görmüş oluyordu. Üstelik sultan, Habsburglar tarafından barışın sürdürülmesi için 1547'den beri ödenen ve Osmanlıların o güne dek iddia ettikleri üstünlüklerinin nişanesi olan yıllık haracı istemekten de vazgeçiyordu.

1606 antlaşması iki imparatorluk arasında elli yıllık bir barış dönemini başlattı. Ama –haksız yere ihmal edilen– asıl önemi başka bir noktadaydı: Osmanlı fetihlerine ilk kez bir sınır çekilmiş, vassallık işaretleri ortadan kaldırılmış, diplomatik ilişkiler eşitlik temeline oturtulmuştu. Böylece –daha önce hiç görülmemiş bir uygulama olarak– Habsburgların tam yetkili temsilcilerinin önüne önceden içeriği hakkında hiçbir bilgi sahibi olamadıkları Türkçe kaleme alınmış muahede konmamış, tam tersine metin her iki tarafın tercümanları tarafından incelenmişti.[3] Seksen yıl süren savaşların ardından Hıristiyan imparatoru kendi konumunda bir hükümdar olarak tanıyan sultan ve Osmanlı seçkin-

leri, hâlâ küçük gördükleri, ama artık bahse değer buldukları Batı hakkındaki görüşlerini de belki farkına bile varmadan değiştirmiş oluyorlardı.

Türkler yeniden ilerlemeye başlıyor

Ama Osmanlı devleti hiçbir şeyden vazgeçmiş değildi: Ne bağımlı eyaletler üzerindeki otoritesini zayıflatmak, ne de göz koyduğu topraklardan vazgeçmek niyetindeydi.

Hükümranlığını yeniden tesis ettiği Erdel'de, vassal prens Habsburglar ile fazla iyi ilişkiler içine girdiği veya prensliği büyük bir devletin çekirdeği haline getirme hırsına kapıldığı anda ona ödevlerini hatırlatıyordu.

Lehistan'la 1535'te imzalanan "ebedi sulh", aradaki ihtilaflı konular ilişkileri bozduğu için, sallantıya girmişti. Leh kralı ya Osmanlı hükümranlığı altındaki Eflâk ve Boğdan'ın başına kendi lehine olacak bir prens geçirmeye uğraşıyor, ya da Lehistan'ın güney sınırlarını korumak üzere parayla tuttuğu Kazaklar –Ortodoks paralı askerler– Karadeniz sahilinde Türklerin denetimindeki şehirleri yağmalıyor, Osmanlı gemilerini batırıyor, hatta Boğaz kıyılarına kadar gelme gözü pekliğini göstererek İstanbul'da panik yaratıyorlardı. Bazı yıllar sultan Topkapı'daki sarayından yakılan Türk köylerine işaret eden duman sütunlarını görebiliyordu. Böylesine bir cüretkârlık karşısında öfkelenen sultan, her Kazak'ın başına elli altın ödül koydu ve böylesine can sıkıcı müttefikleri disiplin altına alamayan Lehistan'ın üzerine yürüdü. Osmanlılar ile Lehler arasında kısa bir savaş yaşandı (1620-1621) ve imzalanan antlaşma hiçbir şeyi çözmedi; antlaşmanın daha mürekkebi kurumadan Kazaklar onu ihlal ettiler ve 1620'li yılların sonlarına kadar Osmanlı başkenti civarına yaptıkları akınları sürdürdüler.

Venedik'le de İnebahtı ardından yapılan barışın ömrü kısa olmuştu. Venedikli tüccarlar gemilerinin Müslüman korsanlar tarafından yağmalandığını gördükçe öfkeleniyor, Osmanlılar ise Malta şövalyelerinin korsanlığından çok çekiyorlardı. Bir türlü dinmeyen bu gerilimlerin üzerine, çatışmaları yeniden başlatmak için bir bahane yeterli olacaktı. Bu bahane 1644 yılının bir eylül günü bulundu; şövalyeler Rodos açıklarında Mekke'ye giden hac kervanına bir kez daha saldırdılar. Uzun ve kanlı bir çatışmanın ardından, birkaç Türk gemisi kaçmayı başardı, ama bir gemi saldırganların elinde kaldı. Esirler arasında birçok Türk hanı-

mı, iki yaşında bir çocuk ve sultanın eski dadısı da vardı. Paris'te hikâyeyi anlatan Madeleine de Scudéry, kesin konuşuyordu: Padişah, çok bağlı olduğu dadısını kurtarmak için hiç kuşkusuz savaşa girecekti. Fransız kadın edebiyatçı hınzır bir üslupla, tabii ki Troya savaşı kadar zarif bir savaş söz konusu olmayacak, çünkü kaçırılan kadın yaşlı ve çirkin, diye ekliyordu. Matmazel de Scudéry'nin unuttuğu tek şey, bir dadı uğruna bir ülkeyi ateşe ve kana boğmanın pek sık rastlanan bir olay olmadığıydı. Ama bu korsanlık eyleminin içinde savaş ilanı için başka bir bahane bulunabilirdi.

Esir edilen çocuğun –adı Osman'dı– veliahttan yana sıkıntısı olmayan tahttaki Sultan I. İbrahim'in (1640-1648) oğlu olduğu iddia edildi. Türk hanımlar serbest bırakıldılar, ama Osman rehin olarak Malta'da tutuldu ve orada Mdina'lı Dominikenler tarafından yetiştirilerek Hıristiyan yapıldı ve onların tarikatına kabul edildi. Hıristiyan âleminin Frer Domenico Ottomano adıyla tanıdığı bu kişi daha sonra felsefe tahsilini Roma'da, teoloji tahsilini de Paris'te sürdürdü ve XIV. Louis tarafından huzura kabul edildi. Sarayın ve şehrin gözdesi olmuştu, üstelik Osmanlı padişahının oğlu olduğunu da yalanlamıyordu. Ama ne dadısı, ne de pederler tarafından vaftiz edilen sözde oğlu sultanın öfkesini körükleyebilmişti.

Bu tuhaf serüvenin Venedik'e karşı açılan savaşın bahanesi olması, olayın son bölümünden kaynaklanıyordu. Malta şövalyeleri Türk gemisini ele geçirdikten sonra fırtınaya yakalanınca, Girit'in güney sahilindeki bir koya demir atmışlardı. Denize yeniden açılmadan önce, XIII. yüzyıldan beri Venedik'in elinde olan adada yirmi gün beklediler. Bu olay İstanbul'da duyulunca, çılgına dönen sultan, Venedik'i cüretkâr şövalyelerle işbirliği yapmakla suçladı ve Cumhuriyet'i cezalandırmaya karar verdi. Böylece Akdeniz'de, Kıbrıs'ın fethinden sonra, Hıristiyan korsanların sığınabildikleri son büyük ada olarak kalan Girit'e saldırma bahanesi bulunmuştu.

Hanya'nın alınmasıyla başlayan savaş, Osmanlılara başkent Kandiye (bugünkü Heraklion) hariç tüm adaya kolayca hâkim olma olanağı verdi. Kandiye kuşatması ise tam yirmi dört yıl sürdü (1645-1669)! Osmanlı devletini kalbinden vurmaya kararlı Venedikliler 1648'de Çanakkale Boğazı'nı ablukaya aldılar ve İstanbul'u açlık tehlikesiyle karşı karşıya bıraktılar. Sultan İbrahim şehri kaplayan panik havasına direnemedi: Derhal katledildi. Venedik kadırgaları Ege Denizi'nde zafer üstüne zafer kazandı-

lar ve Çanakkale Boğazı yakınındaki Limni, Bozcaada, Semendirek adalarını aldılar. Hıristiyanların İstanbul'a girme tehlikesi öyle yakın görünüyordu ki yeni padişah IV. Mehmed (1648-1687) sarayını terk edip, Anadolu yakasındaki Üsküdar'a sığındı.

Osmanlılar 1656'da Arnavut asıllı bir ihtiyarın sadrazamlığa getirilmesiyle silkinip kendine geldi. İstanbullu çevreler tarafından iyi tanınmayan, ama enerjik ve etkili bir devlet adamı olan Köprülü Mehmed Paşa imparatorluğun siyasi dirilişinin yetenekli mimarları olan "Arnavut sadrazamlar" hanedanını başlattı. Yerini alan Köprülü Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Kandiye sonunda Türklerin eline geçti. Şehrin 26 Eylül 1669'da teslim olması Osmanlı devletinin gücüne yeniden kavuştuğunu gösterirken, Venedik'in dokunaklı bozgununa da işaret ediyordu. Venedik komutanı adayı kendi gemileriyle terk ederken, yurttaşları, Kandiye nüfusunun bir bölümü, kiliselerin rölikleri, tasvirleri ve kutsal kâseleriyle birlikte adadaki dört yüz altmış beş yıllık Venedik hâkimiyetinin arşivleri de itiş kakış gemilere doldurulmuştu. Girit artık iki yüzyıl boyunca Osmanlıların elinde kalacaktı.

Osmanlı canlanışı, imparatorluğun yeni ve son bir yayılma sayfası açmasını, yarım asrı aşan bir barış döneminin ardından Avusturya ile bir kez daha boy ölçüşmesini sağladı. Osmanlılar birkaç yıldır kendilerine bağımlı Erdel eyaletindeki bağımsızlık hevesleriyle mücadele ederken, Sadrazam Köprülü 1662'de çatışmanın kaynağını kurutmaya karar verdi ve doğrudan Habsburglara karşı savaşa girdi. Tıpkı Kanuni devrindeki gibi, Türk orduları Avusturya topraklarına doğru yürüdüler, Viyana yolunun açılmasını sağlayan Macar kalelerini ele geçirdiler. Habsburgların başkenti bir kez daha uzun bir kuşatma ile karşılaşacak ve Hıristiyan dünyası zincirlerinden boşanmışçasına saldıran düşmana 1529'daki gibi direnecek miydi? Türk tehlikesi geri dönmüştü.

İki ordu 1 Ağustos 1664'te, Styria'nın sınırında, Tuna'nın küçük bir kolu olan Raab kıyısındaki Saint-Gotthard kasabasının dışında karşı karşıya geldi. İmparator Leopold'un başkomutanı Prens Montecuccoli'nin –dönemin büyük komutanlarından biri– komuta ettiği, bir imparatorluk ordusundan çok bir Avrupa ordusu görünümündeki Avusturya kuvvetleri, Osmanlı birliklerini durdurdu. Alaybozan tüfeklerinin harikalar yarattığı bu Hıristiyan zaferi, geniş çaplı bir karşı-saldırıyla Osmanlıların elindeki Macar topraklarının bir bölümünü kurtarmayı sağlayacak yeterli süvari kuvveti olmadığı için, gereğince kullanılamadı. Türkler yenilmişti, ama askeri yenilgi diplomatik zafere dönüştü. Habsburg impa-

ratoru –Batı Avrupa'da asker bulundurmasın istiyordu– Vasvar mütarekesiyle Osmanlıların Erdel'deki konumlarını korumasına izin verdi.

1672-1676 arasında Türklerin hemen her yıl Lehistan'a karşı sefere çıkması ve Leh Ukraynası'nın bir bölümünü ele geçirmeyi başarması, Osmanlı devletinin ne ölçüde yeniden canlandığını ve Hıristiyanlık karşısında oluşturduğu büyüyen tehdidi gösteriyordu.

Viyana, 1683: Bitiş düdüğü

"Auf, Auf, Ihr, Christen!" ("Ayağa, ayağa, Hıristiyanlar!") Peder Abraham a Sancta Clara[4] tarafından Augustiner Kilisesi'nin mihrabından 1683'te Viyanalıların kanını tutuşturmak için yapılan bu gümbür gümbür çağrı, Hıristiyan dünyasının kralları tarafından hiç mi hiç duyulmamıştı. Oysa Osmanlı sarayı saldırgan niyetlerini hiç gizlemiyor, Habsburg imparatorlarının hükümranlığı altındaki Macar Krallığı'nın, gerekirse bir Türk hamiliği pahasına, bağımsızlığını kazanmak için savaşan genç bir Macar asiye, Kont Thököly'ye açıktan açığa destek veriyordu. Sultan, Thököly'nin krallığını hiç vakit kaybetmeden tanımış, ona taç giydirtmiş ve takviye kuvvetler göndermişti.

İmparator I. Leopold her an Macaristan'ı kaybedebilir ve böylece bu ülkeye komşu olan Avusturya Türk istilasına açık bir hale gelebilirdi. Yine de imparator bu durumdan hiç endişe duymuyor gibiydi; en amansız düşmanı XIV. Louis kısa süre önce Strasbourg'u koparıp aldığı için ellerinin Renania'da serbest kalması amacıyla sultanla antlaşma yapmaya uğraşıyordu. Osmanlı devleti, topraklarının doğu tarafını savunmaktan ziyade kuvvetlerini Fransa'ya doğru sevk etmekle meşgul olan Habsburg hükümdarına saldırırsa, Hıristiyan dünyanın sınırlarını delip geçme ve Avusturya monarşisini ezme umudu taşıyabilirdi.

"Auf, Auf, Ihr, Christen!" Çağrı giderek ısrarcı bir hal alıyordu. Sonunda duyulacak mıydı? Hıristiyan krallar kendi özel çıkarlarını bir yana koyup, aralarındaki bölünmelere bir son verip, ufukta gözüken ölümcül tehdide karşı birleşebilecekler miydi? Tehlikeler öylesine üst üste birikiyordu ki, böyle bir umut beslenebilirdi: Ukrayna'da Osmanlıların tehdidi altında olan Lehistan Kralı III. Jan Sobieski İmparator Leopold'a ittifak teklif ederken, Alman prensleri ona yardıma koşuyor ve Papa XI. Innocentius kaynak topluyordu. Ama Hıristiyanlık birleşmiş değildi, çünkü

Çok Hıristiyan Fransa kralı oluşmakta olan Osmanlı karşıtı birliğe girmeye yanaşmıyordu. Fransa kralı, kendisini bıkıp usanmadan birliğe katılmaya çağıran papaya, Haçlı seferleri devrinin geride kaldığı cevabını veriyordu. XIV. Louis'nin tek vaadi, Türk saldırısından istifade ederek imparatora Ren tarafından hücum etmemeye ve tarafsızlığını korumakla yetinmeye söz vermesi olmuştu. Ne birliğe askeri yardımda bulunacak, ne de Osmanlılara teknik yardım sağlayacaktı. Demek ki Hıristiyan ordusunda Fransız kuvvetleri yer almayacaktı. Buna karşılık Bavyera, Frankonya, Schwaben ve Saksonya kralları asker verdiler; bunlara sadık Macarlar ve krallarının komutası altındaki yirmi beş bin Leh askeri de katıldı. Koalisyon, Lorraine Dükü V. Charles'ın idaresine verildi.

110 bin mevcutlu Osmanlı ordusu sadece Müslümanlardan oluşmuyordu. Erdel prensinin Hıristiyan askerleri ve Thököly'nin 20 bin asi Macar'ı da onlara katılmıştı. Komutayı bizzat Sadrazam Kara Mustafa Paşa üstlenmişti. Hedef: Kraliyet Macaristanı'yla olan sınırdaki Györ veya Komarom gibi kaleleri zapt edip Osmanlı Macaristanı'nın güvenliğini sağlamaktan ibaretti.

Mayıs 1683'te taarruza geçen V. Charles oldu ama fazla bir başarı sağlayamadı; haziran ayında ise, marttan beri Belgrad'a yığınak yapan muazzam Osmanlı ordusu Balaton gölünün kuzeyine doğru yayılmaya başlamıştı. İlk başarılarla başı dönen Kara Mustafa, o zaman kendi inisiyatifiyle ve sultanın talimatlarına karşı gelerek, Viyana üzerine yürümeye karar verdi. Avusturya başkentinden elde edilebilecek ganimetin parlaklığı, 1529'da da göz konan Kızıl Elma'yı bu kez kesinkes ele geçireceği düşüncesi, onun imparatorluk güçlerinin elindeki kaleleri pas geçip doğrudan Viyana'yı kuşatmaya yönelmesine neden oldu. 14 Temmuz'da Osmanlılar şehir surlarına dayanmışlardı ve göz açıp kapayıncaya kadar yirmi beş bin çadır kuruldu.

"*Auf, Auf, Ihr, Christen!*" Savaş öncesi sessizliği Augustin keşişin çağrısı bozuyordu. Viyana Türklere karşı tek başına mı savaşacaktı? Din adamı enerjileri harekete geçirmeye uğraşıyordu. Haftalardır birlik çağrısı yapıyordu, oysa burnundan soluyarak belirttiği gibi, Hıristiyan devletler Samson'un [antik] Filistinlilerin ekinlerin içine saldığı ve kuyrukları birbirine bağlanmış, ama her biri kendi burnunun dikine gitmek isteyen tilkilere benziyordu. O temmuz ortasında, birlik yapmanın tek anlamı, Avusturya başkentinin imdadına koşmak olabilirdi.

Viyana hazırlıksız yakalanmamıştı. Şehrin ikmali sağlanmıştı,

İtalyan usulü on iki burcu en iyi savunma hattını oluşturuyordu, surların önündeki bayır topçu atışına izin verecek şekilde genişletilmişti. Garnizondaki 11 bin asker ve şehir milisi, tecrübeli ve cesur bir general olan Kont Starhemberg'in komutasına verilmişti. 110 bin Osmanlı askeri karşısında 11 bin savunmacı! Şehir surlarından ve dört yüz toptan başka güvenecek bir şeyleri yoktu. Yardım kuvvetlerinin gelmesi için dua edecekler ve bu arada dayanmaya çalışacaklardı.

Dönme bir Kapuçin keşiş olan mühendis Ahmed Bey'in tavsiyesiyle, Osmanlılar saldırılarını önce şehrin güneybatısındaki Hofburg burcuna yoğunlaştırdılar: Amaç suru lağımla atmak, bir gedik açmak ve yeniçerileri hücuma geçirmekti. Seçilen bu taktik hemen sonuç vermese de, Türk saldırıları yine de şehir surlarını sarstı. Kuşatılanların yaptığı huruçlar ise sürekli başarısızlığa uğruyordu. Ama Kara Mustafa şehre karşı geniş çaplı bir taarruz başlatmayı düşünmüyor, Osmanlı âdetlerine göre ganimetten tek başına istifade edebilmek için şehri teslim olmaya zorlamak istiyordu. Bu nedenle kuşatma iki ay sürdü. Sadrazamın planı başarıya ulaşacak gibi görünüyordu. Çok geçmeden Viyanalılar bitap düşmüş, dizanteri ortalığı kırıp geçirmeye başlamıştı, cephane de tükeniyordu. Şehir düşmek üzereydi ve ev ev savunma yapma, sokak savaşı olasılıkları hesap edilmeye başlanmıştı.

"Auf, Auf, Ihr, Christen!" Çok yıpranmış olsalar da şehir sakinlerinin cesareti tükenmemişti, ama Abraham a Sancta Clara'nın dileği gerçekleşti ve yardım kuvvetleri yetişti. 12 Eylül günü Viyanalılar şehrin kuzeyindeki Kahlenberg Tepesi'nin (Kel Tepe) yamacından aşağı, "yanardağdan püskürен lavlar gibi" inmeye başlayan kurtarıcılarını gördüler. Bir tanığın naklettiğine göre, "Şafak henüz sökerken tepenin tamamen insanla dolu olduğunu gördük. Uzun, geniş ve kesintisiz bir hat halinde ağır ağır aşağı doğru iniyor, hattın her yerinde birkaç parça topu önlerinde itiyor ve tepenin eteğindeki Türklere aralıksız ateş ediyorlardı." Çalılar, çitler, fundalıklar ve bağlar tarafından yavaşlatılan aşağı iniş dört saat sürdü, toplar hep en önde gidiyordu. "Türkler" diye devam ediyor tanığımız, "zırhlar, miğferler, palalar, kılıçlar, tüfekler, pistollerle silahlanmış bu büyük Hıristiyan kalabalığının ilerlediğini" görüyorlardı ve "kalabalığın ardı arkası kesilmeyeceğini anladılar, çünkü ormandan ve çalılıkların içinden durmadan yeni insanlar çıkıyordu", Viyanalılar da "şehir surlarındaki en uzun ve en ağır toplarıyla arkalarından ateş açmışlardı."

Türkler hem şehre hem de yardım ordusuna karşı aynı anda

savaşmayı kabul etmek zorunda kaldılar ve gerçek savaş başladı. Akşam olduğunda, Jan Sobieski komutasındaki kanatlı miğferli Leh ağır süvarileri hücuma geçti. Önlerine çıkan her şeyi ve herkesi silip süpürerek Osmanlı ordugâhında paniğe neden oldular. Sadrazam da tüm hazineyi geride bırakarak askerlerle birlikte kaçtı; Hıristiyanlar ganimeti sevinçle yağmaladılar. Lehistan kralı şöyle diyor: "Düşman Viyana önündeki kuşatmayı kaldırmakla ve savaş alanını bize terk etmekle kalmadı, tüm toplarını, çadırlarını ve paha biçilmez hazinelerini de bize bıraktı. Kaçarken, kendi askerlerinin cesetlerinden oluşan tepeleri tırmanmak zorunda kaldılar." Kahlenberg muharebesinin bilançosu Türk tarafında on beş bin, Hıristiyan tarafında ise bunun onda biri kadar ölüydü.

Bu zafer Batı'da, bir zamanlar İnebahtı savaşının uyandırdığına benzer bir yankı yarattı. Tüm Hıristiyan dünyası olayı kutladı. Yirmi yıl sonra bile, Viyana kuşatmasında bulunmuş olmak askeri bir berat değerindeydi. Kurtarılan şehrin sakinleri Türkler tarafından terk edilen yüz seksen topu eriterek San Stefan Katedrali'nin kuzey kulesine asılan dev bir çan döktüler. Pummerin adı verilen bu çan sadece çok önemli vesilelerde çalınacaktı. Viyana fırıncılarının da Türklerin bozgununu kendilerince kutladıkları bilinir: Alay etme amacıyla hilal biçimi verilmiş bir çörek ürettiler. Bizim "croissant" dediğimiz, kahvaltıların vazgeçilmez yiyeceği böyle ortaya çıktı. Jan Sobieski ise hem Avusturya'da hem de Lehistan'da bir kurtarıcı olarak alkışlandı ve adına yakılan türkülerle şanı tüm Avrupa'ya yayıldı:

> Evrenin kaderinden sorumlu bu kral
> Bir tokatta soldurdu hilali;
> Her şey boyun eğdi onun değeri, zaferi karşısında.
> Kurtardığı prensler, girin onun yasası altına:
> Başarıların en büyüğüne hangi bedel ödense az,
> İntikamını aldığı imparatorluk yetmez onun şanına.[5]

Polonya'nın belleği Hıristiyanlığın savunucusu olan kralını hiç unutmadı. 1919'da bir yüzyılı aşan yabancı hâkimiyeti altında mahvolmuş ülke bağımsızlığına kavuştuğunda, Varşova hükümeti Polonya'nın en büyük tarih ressamı olan Jan Matejko'nun (1838-1893) Kahlenberg zaferinin iki yüzüncü yılında Jan Sobieski'nin anısına yaptığı dev tabloyu (*Sobieski Viyana'da*) papaya armağan etti. Hıristiyanlığın savunulmasının bu simgesi Vatikan Müzesi'nin galerilerini o günden beri süslemeye devam etmektedir.

Almanca konuşanlar tarafından *Das Türkenjahr* diye adlandırılan 1683, İnebahtı veya Saint-Gotthard muharebesi gibi yarını olmayan bir zafer değildi. Askeri açıdan da Viyana kuşatmasının kaldırılması, Osmanlı yayılmasının bitiş düdüğüydü: Büyük Macar ovasının geri alınmasını sağladı.

Osmanlı gerilemesi

Yenik düşmanın hemen peşine düşmek imkânsızdı: Hıristiyan orduları yorulmuştu ve komuta kademesi de bölünmüştü. Ama birlik zorunluluğu ağır bastı ve Papa XI. Innocentius, imparator, Lehistan kralı ve Venedik 1684'te Hıristiyan ordularını Türklere karşı harekete geçirmekle görevli "Kutsal İttifak"ı kurdular. XIV. Louis bu birliğe katılmayı reddederken, Çar Büyük Petro ittifak içinde yer aldı. 1686'da Charles de Lorraine iki aylık bir kuşatmanın ve kanlı sokak savaşlarının ardından Budin'i aldı. İmparatorluğun bir buçuk yüzyıldır şehri geri almak için yaptığı yedinci girişimi taçlandıran bu başarı, Avrupa'nın her yerinde Kahlenberg zaferine benzeyen bir olay olarak karşılandı. Macaristan'daki Osmanlı hâkimiyetinin saatleri artık sayılıydı.

Şehirler peş peşe, iskambilden şatolar gibi değilse de, adam ve para açısından hâlâ zengin olan Osmanlı devletinin direnişi ölçüsünde yavaş yavaş düştü. Rövanşın simgesi: Koalisyon 1687'de Türklere karşı Mohaç'ta, Kanuni'nin 1526'da Macaristan kralını bozguna uğrattığı yerde, güzel bir zafer kazandı. Ertesi yıl, 1521'den beri Osmanlıların elinde olan Belgrad alındı. Osmanlı devleti beş yıl içinde büyük ovanın denetimini kaybetmişti ve Belgrad'ın düşmesi Kutsal İttifak ordularına Balkanlar'ın kapısını açıyordu. Osmanlı boyunduruğu altındaki Hıristiyan halkların kurtarılması artık an meselesi gibi görünüyordu. Hatta hem Viyana'da hem de Roma'da İstanbul'u alma düşleri kuruluyordu. Gerek koalisyonun askeri başarıları, gerekse Sırp, Bulgar veya Erdel halklarının isyanları Balkanlar'ın efendisinin değişmek üzere olduğunu akla getiriyordu.

Venedik de bu zaferlerden istifade etmek istedi: Mora'yı yeniden fethe girişti, başarılar birbirini izledi, şehirler tek tek düştü, özellikle de 1687'de –ne yazık ki tarihsel kültür varlıklarına zarar da verilerek– Atina alındı. Ortaçağ'da Bakire Meryem'e adanmış bir kiliseye dönüştürülen Parthenon 1460'ta Türkler tarafından cami yapılmıştı, bu nedenle köşelerinden birinde bir minare yükseliyordu. Ama Müslümanların taktığı adla "putlar tapı-

nağı" henüz bir zarar görmemişti, mermer taşlı çatısı ve yontma alınlıkları yerinde duruyordu. Venedik saldırısından kısa bir süre önce, Türkler burayı cephanelik yapmışlardı. 26 Eylül 1687'de Venedik'in hizmetindeki İsveçli Koenigsmark toplarını binaya doğrulttu: Çatıyı çökerten bir gülle, çok sayıda sütunu devirerek ve Phidias frizinin bir bölümünü parçalayarak büyük hasar verdi. Patlama öyle şiddetli olmuştu ki, bazı kalıntı parçaları kuşatanların kampına kadar dağılmıştı.

Kont de Laborde, "İki bin yıldır zamanın hakaretine ve insanların barbarlığına meydan okuyan anıt, Hıristiyan Avrupa tarafından yıkıldı" diye hayıflanıyordu.[6] Üstelik Fransız arkeolog binanın nasıl yağmalandığına da hiç değinmemişti. Parthenon'un sonraki yüzyılları kaplayacak parça parça sökülüp götürülmesi süreci başlamak üzereydi. Venedikli General Francesco Morosini, zaferi garantiye aldıktan sonra Venedik'e bir zafer nişanesi sunma isteğiyle, Athena'nın atlarını ve arabasını tasvir eden friz bölümünü yerinden söktürdü. Ama yanlış bir hareket sonucunda yere düşen friz paramparça oldu. Çok geçmeden Fransızlar, İngilizler, Danimarkalılar ve Almanlar antik Yunan anıtlarının diğer yontma süslemelerini kendi ülkelerine götürebilmek için yarışa gireceklerdi. Küçük Athena Nikea tapınağı ise, 1687 kuşatması sırasında yıkılıp bir Türk burcunun inşasında kullanıldı.

Mora'da kazanılan ve doç seçilen Morosini'ye "Peloponnesli" lakabını getiren başarılara rağmen, Venedik Eğriboz Adası veya Girit gibi eski topraklarını geri almayı başaramadı. Atina'yı da elinde tutamadı; Türkler 1688'de şehri geri aldılar. Hıristiyan saldırısı karşısında bir süre afallayan Osmanlılar karşı saldırıya geçmeyi başarmış, 1690'da Belgrad'ı almış, savunma hatlarını Tuna üzerinde kurmuşlardı. Ama Tisza'yı aşıp daha kuzeye çıkmayı denediklerinde, 6 Eylül 1697'de Prens Eugene'in imparatorluk ordusu karşısında Zenta'da ağır bir yenilgiye uğradılar. Sefer, Hıristiyanların bu parlak zaferiyle son buldu. Kanuni Sultan Süleyman'ın mutlu devirleri, zaferler, fetihler, ilhaklar çağı bir daha geri gelmemecesine sona ermişti. Habsburglar ile Osmanlı devleti arasında barış vakti gelmişti.

Savunmaya çekilen bir imparatorluk

Diplomasi alanında kimi zaman mütevazı ayrıntılar, cilt cilt incelemeden daha zengin bilgiler içerir. 1699'da İstanbul'da, Sadrazam Köprülü Hüseyin'in Kutsal İmparatorluk, İngiltere ve Bir-

leşik Eyaletler elçilerini Boğaz'ın Anadolu yakasındaki yalısında akşam yemeğinde kabul etmesi şaşkınlık yarattı. Kâfirleri bu şekilde yalısında ağırlaması, yeni bir çağın başladığını haber veriyordu. Osmanlı devleti, Avusturyalılar, Venedikliler ve Lehlerle barış antlaşması yapmak için İngiltere, Hollanda ve İmparatorluk diplomatlarının arabuluculuğuna başvurmuştu. Yenik düşen sultan bunu hiç kuşkusuz bir ateşkes olarak görüyordu, ama gerçeği de kabul etmek zorundaydı: Antlaşma 20 Ocak'ta Karlofça'da imzalandı ve Osmanlı İmparatorluğu aleyhine yapılmış ilk antlaşma olarak tarihe geçti. Macaristan ve Erdel Habsburglara bırakılıyor, sadece Banat eyaletinin merkezi Temeşvar (bugün Timişoara) ve Belgrad şehri Osmanlılarda kalıyordu. Lehistan, Türklerin eline geçen Batı Ukrayna'yı geri alıyordu. Rusya ise, ertesi yıl imzalanan antlaşmayla Büyük Petro'nun üç yıl önce fethettiği Don nehri üzerindeki Azak şehrini resmen topraklarına katıyordu. Petro burayı kara imparatorluğuna "denize açılan bir pencere" eklemek için almıştı. Osmanlı devleti ilk kez toprak yitiriyor, imparatorluk küçülüyordu.

On dokuz yıl sonra, Prens Eugene karşısında alınan yenilgiler nedeniyle Osmanlılar yeni kayıplara katlanmak zorunda kaldı. Osmanlı devleti 1718'de Pasarofça Antlaşması'yla Venedik tarafından terk edilen Mora'yı geri alsa da, 1699'da Habsburglara karşı elde tutmayı başardığı Temeşvar ve Belgrad'ı yitirdi. Artık tüm Macaristan Türk hâkimiyetinden çıkmıştı.

Sultanın tebaası açısından bozgunlar ve toprak kayıpları tam bir travmaya neden oldu. Şeriatın sarsılmaz sanılan bir kuralı ihlal edilmişti: Cuma hutbesinde peygamberin adının okunduğu hiçbir İslam toprağı kâfirlere terk edilemezdi. Ama askeri yenilgiler bunu değiştirmiş ve yapılan antlaşmalar da bu ihlali onaylamıştı. Ancak Osmanlı seçkinleri, Hıristiyan dünyanın zaferlerini esas olarak askeri ve teknik üstünlüğüne borçlu olduğunun farkındaydılar. Ne kadar acı olursa olsun, bu bilinçlenme yeni bir diriliş kaynağı olabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu, eğer yeniden şanına kavuşmak istiyorsa, kendini beğenmişliği bırakıp reform yoluna girse daha iyi olmaz mıydı?

Akdeniz'de Fransız casusları

XIV. Louis'nin bahriye nazırının emriyle gemi kaptanı Du Mené her türlü tedbiri almıştı: *Aventurier* ve *Bizarre* gemilerinin mürettebatı tamamen Fransız tayfalardan oluşuyordu. 2 Ka-

sım 1686'da Toulon'dan İstanbul'a doğru yola çıkan gemiler uğrayacağı hiçbir iskeleden gönüllü tayfa almayacaktı. Eğer uğranan limanlarda gemilerin etrafına meraklılar toplanırsa, onlara gemi zabitlerinin deniz kazalarını engellemek amacıyla koylarda ve sahillerde araştırma yaptıkları söylenecekti. Bundan başka bir açıklama yapılmayacaktı. Çünkü M. Du Mené'nin tamamen barışçı amaçlar taşıyan bir görevi vardı. Kralın yeni elçisi olan Doğu'ya aşina bir ismi, Vaudreuil senyörü Pierre Girardin'i sultanın yanına götürmekle görevliydi.

Ama diplomat gemide yalnız değildi. Yüksek bir devlet memuru, Marsilya'da kadırgalar genel müfettişi olan Etienne Gravier d'Ortières de ona eşlik ediyordu. Bütün kariyeri bahriye müfettişi veya filo komiseri olarak devlet hizmetinde geçmişti. *Traité de marine* adlı eserin yazarıydı, ayrıca kadırgalardaki düzen hakkında da bir proje kaleme almıştı. Denizcilik idaresi konusunda kusursuz bir bilgiye sahipti. Genellikle yurtdışında gizli görevler verilen Ortières çok seyahat etmiş, bir sürü hatırat ve rapor yazmıştı. *Aventurier*'de bulunduğu bir sır değildi. Bu durum çok resmi ticari bir görevle açıklanmıştı: Ortières, Marsilya Ticaret Odası tarafından Doğu Akdeniz'deki Fransız ticaretinin geliştirilmesiyle görevlendirilmişti. Fransız tüccarların faaliyetleri hakkında bilgi toplayacak, şikâyetlerini dinleyecek, olası ihtilasları cezalandıracak, Osmanlı paşalarını Fransa'nın çıkarlarını kollamaları için teşvik edecek, kralının şanını ve gücünü hatırlatacaktı. Kısacası, teknik bir araştırma, genel bir haber alma ve propaganda gezisi söz konusuydu. Bu gezinin ürünü, Doğu Akdeniz İskeleleri'ne ilişkin bir tür beyaz kitap olacaktı ki, zaten Ortières ertesi yıl bu kitabı kaleme aldı.

Bununla birlikte, tecrübeli bir göz İstanbul'a doğru yol alan küçük filoda başka yolcular da bulunduğunu ve bu şahısların Osmanlı limanlarındaki fiyatları kaydetmek veya Türkiye'den kumaş numuneleri getirmek üzere işe alınmadıklarını fark ederdi. Görevleri bir devlet sırrı olan subaylar, mühendisler ve desinatörler söz konusuydu. Kralın nazırı M. de Seignelay onlara Çanakkale ve İstanbul boğazlarının kesin haritalarını çizme ve Ege adaları ile Anadolu sahillerindeki Türk kalelerinin planlarını çıkarma görevini vermişti. Aldıkları talimatlar kesindi. "Çanakkale Boğazı'ndan geçişi ve orada bulunan hisarların gücünü inceleyecek, geçiş için hangi rüzgârların uygun olduğunu gözlemleyecek, geçerken söz konusu hisarlardan ne kadar uzakta olunduğunu saptayacak ve bu geçişi birçok gemi ve kadırga ile deneme-

nin kolay olup olmadığına bakacak [...] sahildeki tabyalarda kaç top bulunduğunu ve hisarlarda hangi garnizonların olduğunu tespit edecekler"di.[7] Diğer talimatlarda ise, "kara ve deniz ordularıyla yapılabilecek girişimlere en uygun" mevsimlerin neler olduğunun ve "yöre sakinlerinin emniyetlerini sağlamak için nasıl bir düzen kurduklarının, ne tür güçler bulunduğunun, bunların hangi kuvvetlere bağlı olduğunun ve mevzilerini ne şekilde koruduklarının" öğrenilmesi isteniyordu.

Bir Osmanlı Akdeniz'i haritasının çıkarılmasına yönelik sıradan bir bilimsel seferle hiç alakası olmayan bir ziyaret söz konusuydu. En katı gizlilik kurallarıyla korunan heyet askeri nitelikteydi. Gravier d'Ortières ve yardımcıları İstanbul'a erişim yollarının savunma durumunu anlamak, zayıf ve kuvvetli noktalarını saptamakla görevlendirilmişlerdi. Subaylar ve mühendisler tüm tecrübe ve hünerlerini bu geniş çaplı casusluk girişimi uğruna kullandılar. Örneğin Çanakkale'de, Anadolu tarafındaki hisarın önünde: Hasta olan elçinin istediği hekimi İstanbul'dan getirecek bir gemi gönderme bahanesiyle subaylardan biri hisarın içine girdi. "Vaziyeti, tabyaların konumunu, top miktarını, topların tabyalara nasıl yerleştirildiğini, çaplarını ve genelde öğrenmek istediğim her şeyi inceleyecek zamanı buldum" diye yazıyordu. Kale komutanı karşı yakada olduğu için –becerikli casuslarımız bunu biliyorlardı– oraya gitmelerine izin verilmişti; bu da iki hisar arasındaki mesafeyi ölçmek ve ikinci hisarı da teftiş etmek için bulunmaz bir fırsattı.

Gravier d'Ortières'in ekibi aylar boyunca Girit'ten İstanbul'a, İzmir'den Kahire'ye, Atina'dan Trablusşam'a kadar gözlem ve çizimler yaptı, ölçtü biçti. Heyetin görevi ancak 1687'de sona erdi. Seyahatin resmi bahanesi olan Doğu Akdeniz İskeleleri'ne ilişkin rapor dışında, bu ziyaretin ürünü olan haritalar, planlar, görünümler, löveler ve çizimler üç kalın cilt oluşturdu. Girişte de İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu hakkında uzun bir rapor yer alıyordu. Yazar başkentin güzelliklerini ve sultanın sarayını tasvir etmeyi bitirir bitirmez, gerçek niyetlerini açığa vuruyordu: "Çıkarma yapmaya en uygun mevki, Yedikule'nin hemen yukarısındaki sahil. İki saldırı yapılabilir, biri adı geçen hisarın yakınına, diğeri kara tarafına bakan surun ortasına yönelebilir. [...] Amaç bu şehri sadece yakmaksa, çıkarma yapmaya bile gerek yok. [...] Gemiler, kadırgalar ve kalyonlar Marmara Denizi'ne bakan sahilin karşısına dizilirler. [...] Bir tek bomba bile boşa gitmez."

Demek ki, Gravier d'Ortières'e verilen bu askeri casusluk göre-

vinin amacı İstanbul'un fethini hazırlamaktı. Raporunda saldırı planının ayrıntılarına yer verilmiş, gerekli cephane miktarı belirtilmiş, çeşitli gemi türleri içinde sürpriz baskına en uygun türler olarak kadırga, burlota ve kalyon seçilmişti. Fransa sefirini şüphe uyandırmadan şehirden uzaklaştırmak için başvurulabilecek kurnazlıklar incelenmişti: Örneğin elçi Kutsal Topraklar'ı ziyaret etmek isteyebilir veya İzmir'e geçmeden önce Bursa kaplıcalarına uğrayabilirdi. Ayrıntılara ilişkin tedbirler genel görünüme feda edilmemişti. Metinde Fransız uyruklarını iskelelerden tahliye etme yolları, seferin başarısının güvencesi olacak imparatorluğun gayrimüslim uyruklarının isyanından faydalanma gibi konulara da yer verilmişti.

Fransa kralının emirlerine sürekli gönderme yapılması, bu etüdün XIV. Louis ve nazırı Seignelay tarafından ısmarlandığını ortaya koyuyordu. Raporda şehre yapılacak çıkarma ve baskın projesi bir kenara itilip "İstanbul'u yakmak için" denizden yapılacak bombardıman öne çıkarıldığında, hemen "Majestelerinin talimatları uyarınca" diye ekleniyordu. Türklerin denizdeki zayıflığından söz edildiğinde, "Kralın onlara karşı girişmek isteyeceği bir şeye karşı koyacak durumda değiller" diye izahat veriliyordu. "Kralın emriyle" ibaresi bu heyetin seyahatinin Versailles'ın talimatıyla gerçekleştiğini ortaya koyacak kadar çok tekrarlanıyordu (zaten böyle bir gezinin hükümetin onayı olmadan yapılması mümkün mü?). Ama XIV. Louis'nin bu raporu ne amaçla kullanmak istediği açıkça belirtilmiyordu.

Ama Gravier d'Ortières sadece teknik gözlemler veya saldırı planlarıyla yetinmemişti. Daha da ileri gitmiş, genel politika meselelerine karışmış, böylece rolünün dışına çıkmıştı. Kendini hayal gücüne kaptırmış gibi, zafer kazanıldıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl paylaşılacağını, hangi parçanın Venedik'e veya Lehistan kralına verileceğini yazmış, kâğıt üstünde bir Fransız Doğu İmparatorluğu şekillendirmişti. Türklerin kaderini de amansızca çizmişti: "Hepsini kılıçtan geçirmek gerek"; sadece kadınlara ve çocuklara merhamet ederek onları da Asya'ya sürüyordu. Askeri misyon sorumlusu, bahriye uzmanı jeopolitik düşleri kuruyor, haçlı sancağını sallıyor, Akdeniz haritasını baştan çiziyordu. Versailles ondan bu kadarını istememişti. Zaten Ortières'in siyaset sahnesini aniden terk ettiğini görüyoruz; belki de kamu işlerindeki yerini koruyamayacak kadar can sıkıcı olduğu kanaatine varılmıştı.

Geriye bir soru kalıyor: XIV. Louis gerçekten İstanbul'u fethetmek istemiş miydi?

"Versailles'lı Türk"

Osmanlıların 1683'te Viyana önlerinde uğradıkları bozgun İmparator I. Leopold'a Hıristiyan dünyada muazzam bir itibar kazandırırken, Türklerin Habsburg başkentine kadar ilerlemiş olması ise Çok Hıristiyan [Fransa] kralının imajını zedelemişti. Kendisini kusursuz Katolik kral olarak gören XIV. Louis, tüm belaların suçunun sırtına yıkıldığını gördü: Türkleri savaşa kışkırtmak, onlara askeri ve maddi yardım vermek, yeniçerilerin Viyana'yı almasını umut etmek ve 12 Eylül 1683'ten sonrası için de Osmanlı bozgununa üzülmek. Almanca yergilerde sürekli olarak "Versailles'lı Türk" ibaresine rastlanıyor ve "sarıklı Fransa sarayı" eleştiriliyordu. XIV. Louis hakkında hazırlanan iddianamede, kral ile padişah arasında kurulduğu varsayılan şeytani ittifaka bir de kralın makyavelist niyetler beslediği suçlaması ekleniyordu: Önce Türk saldırısını kışkırtmış, bunu daha sonra kendisini Germen dünyasının kurtarıcısı gibi göstererek imparatorluk tacını Habsburgların elinden kapmak için yapmıştı. Saint Louis'nin halefi artık istenmeyen bir kraldı.

Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na hiçbir doğrudan yardımda bulunmadığını bugün biliyoruz: ne para, ne takviye kuvvet, ne de teknik yardım. O dönemde sadrazamın yanında hiçbir Fransız askeri danışmanı yoktu. Zaten 1683'te sultan ve vezirlerinin karar verdikleri seferin hedefi Viyana değil, Kraliyet Macaristanı'ndaki şehir ve kalelerin fethiydi. Kara Mustafa Paşa'nın padişahın talimatlarına karşı gelerek kişisel inisiyatif alması sonucunda Osmanlı ordusu Avusturya başkentine yürümüştü. Hiç kimse, hatta XIV. Louis bile sadrazamın efendisine bu şekilde itaatsizlik edebileceğini düşünemezdi. Türklerin Macar kalelerini kuşatması, imparatorluk ordusunun önemli bir bölümünü Ren bölgesinden uzakta tuttuğu için, Fransa kralının Strasbourg hakkındaki girişimleri açısından şanslı bir şaşırtma harekâtı oluşturmuştu. Oysa Viyana'ya yönelik Türk saldırısı Fransa kralı için haklı bir endişe kaynağıydı. Bunu ne istemiş ne de teşvik etmişti. Bu nedenle, kuşatma kaldırıldığında XIV. Louis, İmparator Leopold'u kutladı.

Ama suç ortaklığı "mahkemesi" sürüyordu. Avusturya saflarında –gerçi kralın arzusu hilafına olsa da– Prens de Conti veya geleceğin Prens Eugene'i gibi Fransız subayların bulunması da hiçbir şeyi değiştirmiyordu. XIV. Louis'nin 1685'te sultanın yanında askeri müdahalede bulunmayı reddetmesi de kamuoyunu etkilemedi. Akıllarda sadece Fransa'nın Viyana savunmasına katılmaması, 1684'te Türk'e karşı kurulan Kutsal İttifak'a girmeyi red-

detmesi, tarafsızlığa (gerçi Ren bölgesindeki düşmanı İmparator Leopold'a karşı daha çok kötü niyetli bir tarafsızlık söz konusuydu) bağlılığı kalsın isteniyordu. Her şey Katolik dünyanın gözünde Fransa kralını suçlu kılıyordu. Hıristiyanlığa hakaret suçunun temyizi yok gibiydi.

Habsburg imparatorunun Kahlenberg yamaçlarında kazandığı şanı küçültmek, hatta gölgede bırakmak ve Katolik Avrupa'ya koyu dindarlığı konusunda teminat vermek için, XIV. Louis'nin parlak bir hamle sergilemesi şarttı. Fransa Osmanlı devleti ile kurduğu ittifakı bozamaz ve onlara karşı, krala yeniden Çok Hıristiyan payesini kazandıracak bir askeri eyleme girişemez miydi? İstanbul'u bombardıman etmek, Fransa kralının Hıristiyan iyi niyetlerinin kanıtı olarak kabul edilebilirdi. Abraham Duquesne komutasındaki kraliyet donanması 1681'de Sakız Adası'nı bombardıman edip, daha sonra Çanakkale Boğazı'na kadar uzanmamış mıydı? Majestelerinin topları, sultana bağlı Cezayir veya Trablus gibi Kuzey Afrika limanlarını defalarca dövmemiş miydi? Osmanlı başkentinin bombardıman edilmesi basit bir gövde gösterisinin ilerisine geçen ve Fransa'nın Akdeniz'deki gücünü sergilemek isteyen bir eylem olurdu kuşkusuz. Böylece, 1683'ten beri Macar ovasında bozgun üstüne bozgun yaşayan bir imparatorluğun kalıntılarının paylaşılması sadece Kutsal İttifak üyelerine de bırakılmamış olacaktı.

Bu açıdan bakılınca, Nazır Seignelay'in, *Aventurier* ve *Bizarre* gemilerindeki donanma subaylarına ve mühendislerine verdiği talimatlar bir anlam kazanıyor. Bombardıman politikası, Gravier d'Ortières'in Osmanlı savunmasının zayıf yönlerini belirlemek üzere Ege Denizi'ne ve Çanakkale Boğazı'na gönderilmesini izah ediyordu. Ama bu politika sistemli bir fetih hareketini gerektirmiyordu. Zayıflamış Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasına katılma isteği varsayımına gelince, böyle bir isteğin gerçekleşmesi kralın basit bir subayının yetkisini çok aşardı. Gravier d'Ortières raporunu, "İstanbul seferinin ardından Osmanlı devletiyle barış tasarısı"na ve "Fransa Doğu İmparatorluğu'nun İstanbul'da yeniden kurulması"na değinerek noktalasa da, bu sayfalar XIV. Louis'nin başı sonu belli bir projesinden ziyade kendi hezeyan veya düşlemlerinden kaynaklanıyordu.

İmparatorluk düşleri

Gravier d'Ortières'in Fransa kralına mal ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nu fethetme projesi, baştan sona onun yaratıcı bey-

ninden doğmamıştı. İki yüzyılı aşkın bir süredir, yazarlar bu misyonu Fransa krallarına yüklüyorlardı. Kutsal Topraklar'ı geri almak, Bizans'ın, Charlemagne'ın ve Roma'nın mirasını derlemek veya tek sözle, yeryüzünde Tanrı'nın krallığını yeniden kurmak ayrıcalığı Valois'lara veya Bourbon'lara aitti! Kehanetler, yıldız falları, çeşitli görüler –destek olarak da çok geniş bir Mesihçi ve eskatolojik edebiyat– bu konuda güvence veriyordu: Fransız monarşisinin kaderi doğudaydı. 1649'da, "Bizim krallarımız [...] gerek Roma gerekse Konstantinopolis'in eski imparatorlarının gerçek vârisleridir" deniyordu.[8] 1453'ten itibaren, yeniden fetih süreci Fransa'nın ayrıcalığı olarak görülmüştü. Bu davanın savunuculuğunu yapanların sağlam nedenleri de vardı. Capet'ler Haçlı seferleri boyunca üzerlerine düşen görevlerden asla geri durmamışlardı; 1204-1261 arasında Konstantinopolis'in Latin imparatorlarının birçoğu Fransız asıllıydı, bu iddiaları destekleyen aile bağları, hatta miraslar mevcuttu: VIII. Charles 1494'te Andrea Paleologos'tan Bizans imparatoru unvanını almamış mıydı? Grek imparatorları ile Fransız kralları arasında imparatorluk nakli olduğu efsanesi politik imgelemi besliyordu.

Bazı yazarlar bunu düzenli aralıklarla canlandırıyor ve tahttaki kralı Konstantinopolis'in fethine girişmesi konusunda teşvik ediyorlardı. Bunu, aklı karışık düşünürlerin bir saplantısı olarak görmek haksızlık olur. Gerçi Antikçağ'a, özellikle de Bizans dönemine tutsak olmuş bazı esrik zihinler, kalın infolyo kitaplar içinde Fransızların Bizans tahtındaki haklarının kanıtlarını arıyor, bu amaçla büyük âlim Charles Du Cange'ın yaptığı gibi, "soyağacı tabloları" geliştiriyorlardı. Du Cange'ın tablosu efsanevi Pharamond'dan XIV. Louis'ye kadar uzanan Fransa krallarını sıralarken, Batı ve Doğu miraslarını da iç içe geçiriyordu. Bazıları da Haçlı seferi konusunda kişisel düşler kuruyorlardı. Paleologosların soyundan gelen Nevers Dükü Charles bunlardan biriydi. Bir Hıristiyan milis gücü kurmuş ve Yunanlara başlarındaki Osmanlı zorbalarından kurtulmalarında yardımcı olmak üzere gemiler inşa ettirmişti. Daha sonra da İstanbul'a yürüyecekti. Uluslararası destek bulamayan dük sonunda bıktı ve bu yürekli projesi rafa kalktı.

Ama iktidar çevrelerinde, hatta hükümet içinde de fetih savunucuları bulunuyordu. Richelieu'nün gizli akıl hocası olan meşhur Peder Joseph 4637 Latince dizeden oluşan ve dünyayı Türklerden kurtarma görevini Tanrı'ya ve Fransa'ya emanet eden *Turciade* adında bir destan yazdı. Ondan önce de Sully, Türkleri Balkanlar'dan atmak konusundaki "büyük niyet"i, gerçeği çar-

pıtarak IV. Henri'ye atfetmişti. Efendisi bu görevi komutası kendisine verilecek bir Avrupa ordusuyla başaracaktı. Daha geç bir tarihte, filozof Leibniz de, Mainz elektör prensinin danışmanı olarak, Doğu'nun yeniden fethedilmesinin şart olduğu görüşünü dile getirmişti: Bu yeniden fetih İstanbul'un buğday ambarı olan Mısır'ın alınmasıyla başlayacak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla sonuçlanacaktı. Levant'ı ele geçirmek, "takdir-i ilahi tarafından Hıristiyan orduların rehberi olmak üzere" seçilmiş Fransa kralına düşüyordu! Filozofun bu mesajı Bonaparte'ın Mısır seferine kadar gündemden düşmedi.

İlginç bir çelişkiyle, İstanbul'da uzun süre görev yapmış ve Türkçe konuşan tecrübeli diplomatların da "Osmanlı hükümdarları monarşisini mahv ve yok etmek" zorunluluğunu savundukları görüldü. Kralın Osmanlı sarayı nezdindeki elçisi olan Savary de Brèves'in 1618'de kurduğu düş buydu. Eğer Hıristiyanların birliği, sultanın Hıristiyan uyruklarının ayaklanmasıyla da desteklenerek bu amaca ulaşmayı sağlayacaksa, Fransa kralı da bu işte başrolü üstlenecekti. Fransa Sefareti'nin De La Croix adındaki bir dragomanına (tercüman) göre, XIV. Louis'nin tek başına, müttefiklerin yardımı olmadan ahşap bir şehir olan İstanbul'u yakması, "Osmanlı padişahının onun ayaklarına kapanması" için yeterliydi.[9] Bu saldırgan projeler kimi zaman onları kaleme alanların diplomatik misyonları sırasında maruz kaldıkları bazı kişisel tatsızlıklarla izah edilebilir: Bunlardan biri (Harlay de Sancy) Yedikule'de Türk zindanlarını yakından tanımıştı; bir diğerinin (Marcheville) öfkesi ise, tercümanı sultanın adamları tarafından infaz edildikten sonra dinmek bilmemişti.

Kralın danışmanları, diplomatlar, Hıristiyan birliği hasreti çekenler, keskin zekâlar bu şaşırtıcı tasarılarını Fransa kralının hayata geçireceğine gerçekten inanıyorlar mıydı? Çıkarlarını bir kenara bırakıp, Batı Avrupa'daki iddialarından vazgeçip, uzaktaki Doğu'ya ilişkin boş düşlere dalacağını mı umuyorlardı? Ganimet paylaşımı için, çoğu düşmanı olan Hıristiyan komşularıyla esnaf pazarlığına oturacağını mı bekliyorlardı? Osmanlı İmparatorluğu'nu fethetme projeleri dünyanın siyasal, diplomatik, ekonomik gerçekliklerine fazlasıyla tosluyor, krallığın çıkarlarıyla fazlasıyla çelişiyordu. Olsa olsa, sultanla yapılmış eski, faydalı ve baş belası bir ittifakın yedeği, eğer Osmanlı sarayı ile ilişkiler kalıcı şekilde bozulursa sanal bir caydırma aracı olabilirdi. Padişah, can sıkıcı olsa da, hâlâ Fransa kralının müttefikiydi ve 1672'de XIV. Louis'nin bir nazırının hatırlatacağı gibi: "Kutsal sa-

vaş projeleri konusunda size hiçbir şey söylemeyeceğim; ama bildiğiniz gibi bunlar Saint Louis'den beri moda olmaktan çıktılar."[10]

Dünyaya açılan prenslikler

XVII. yüzyılın ortasında, bir Avusturya uyruğu veya bir Venedik sakini Türklerden, Kanuni Sultan Süleyman zamanında atalarını felç edene benzeyen bir korku duyuyordu. Gerçi Avrupa otuz yıl süren bir savaş içinde parçalanırken, yetersiz sultanlar, harem entrikaları ve aşılmaz mali güçlükler yüzünden zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu da askeri bakımdan pineklemişti. Ama Arnavut sadrazamların –Köprülüler– 1656'da iktidara gelmesiyle birlikte, yeniden düzene giren imparatorluk fetih zihniyetine kavuşmuştu. Habsburglara, Venedik'e, Rusya'ya ve Lehistan'a karşı açılan seferler, büyük Saint-Gotthard ve Kandiye muharebeleri, Lvov, sonra da Viyana muhasaraları, Macaristan'daki Osmanlı karşı saldırıları, barut kokusu ve süvari hücumları çoğunlukla amansız bir yalnızlık içinde donup kalmış bir Osmanlı dünyası imgesine neden olmaktadır. Bu yalnızlık, Hıristiyanlığa karşı beslenen ve kâfirlerle iktisadi veya kültürel her türlü teması reddetmeye kadar varabilen bir sözde üstünlük duygusuyla izah edilmektedir. Halbuki durumun hiç de böyle olmadığını biliyoruz. İmparatorluk Avrupa ile olan ticari ilişkilerini hiç kesintiye uğratmamış ve sınırlara en yakın bölgeleri yabancı etkilere sağır kalmamıştı.

Büyük Macar ovası ve Erdel Prensliği'nin –birincisi Osmanlı İmparatorluğu'nun toprağıydı, diğeri sadece vassal konumundaydı– sonu gelmez çatışmalara sahne olduğu ve seferi ordular tarafından sürekli kat edildiği için, savaş yükü altında ezildiği ve buralardan felaketin hiç eksik olmadığı doğruydu. O zaman bu diyarların canlı güçlerinin kalıcı bir suskunluğa gömüldüğü, kendi içlerine kapandığı, dış dünyadan koptuğu düşünülebilir. Voltaire böyle düşünüyor ve buna hayıflanıyordu. Macarlar hakkında, "Demek ki doğanın onları bu kadar güçlü, güzel, akıllı yaratması boşunaymış" diye yazıyordu. Bu acı saptama Rumen eyaletleri için de geçerli kabul ediliyordu. Batılıların gözünde, dünyanın öbür ucundaki sultanın boyunduruğuna girmiş ve Osmanlılara ağır bir haraç ödemek ve buğday ambarlığı yapmak zorunda bırakılmış Eflâk ve Boğdan prensliklerinin hiçbir istikbali kalmamıştı.

Gerçekler çok farklıydı. Zenginlikleri alırken ezici davranan Türk otoritesi, kendisine ödenmesi gereken bir kez ödendikten sonra, halkların günlük yaşamına hiç karışmıyordu. Eflâk ve

Boğdan ne Osmanlı ordusuna ne de kolonizasyonuna maruz kalmışlardı ve İslamlaşmayı da yaşamamışlardı. Oralara şeriat girmemişti ve hiçbir camiye rastlanmıyordu. Sipahi olmaması köylünün onların bakımı için vergi ödemesine gerek bırakmıyordu ve hiçbir kadı da yoktu.

İmparatorluğa dahil edilmiş Osmanlı Macaristanı'nda ise, buna rağmen göreli bir özerklik söz konusuydu. Yerel makamlar, sadece Macar şehirlerinin uzağındaki Osmanlı askeri merkezlerinde faaliyet gösteren, 1620'li yıllarda ise sahneden tamamen çekilen kadılar tarafından hiç rahatsız edilmiyordu. Bir arazi eski Macar örfi hukukuna göre alınıp satılıyor veya miras bırakılıyordu; "Kraliyet Macaristanı"nın sınırındaki şehirlerde mutlak bir adli özerklik vardı. Osmanlı varlığı, ülkenin idari ve adli bağımsızlığına uyum sağlamıştı.

Bu eyaletlerin hiçbiri kendi dışlarındaki geniş dünyadan kopuk değildi. Hıristiyanlık ile olan çatışmanın doruğa çıktığı günlerde bile, Türkler onları kültürel bir tecrit içine sokmamışlardı. Örneğin Reform hareketi Erdel'e de girmiş, Kronstadt (Braşov) veya Hermannstadt (Sibiu) Saksonlarında Lutherci, Yukarı Macaristan'ın Debrecen'inde önce Kalvenci, sonra da teslis karşıtı biçimleriyle boy göstermişti.[11] Reform, Macaristan'ın Türkler tarafından işgal edilmiş kesimine de girdi ve Hıristiyanların iç kavgalarına hiç aldırmayan Türkler, onların kendi dinlerinde ibadet etmelerine izin verdiler. Onların gözünde, ister Katolik ister Protestan olsun, Hıristiyan inancı yoldan sapma ve kusurdan başka bir şey değildi. Ama genellikle Protestanlara, Katoliklere olduğundan daha anlayışlı davranıyorlardı. Papalık onların en amansız hasımlarından biri değil miydi? Katolik kiliselerini süsleyen heykeller ve dini tasvirler ise Kuran buyruklarına öyle aykırıydı ki, bunların yer almadığı Reformist tapınaklar Müslümanlar tarafından daha iyi karşılanıyordu. Yine de bu yüzyılda da Hıristiyanlara karşı trajik zulüm vakalarında artış yaşandı, ama dönem dönem görülen bu yerel hadiseler İstanbul'dan belirlenen bir politikanın ürünü olmaktan ziyade, bazı paşaların veya yerel beylerin düşmanlığının sonucuydu. Bir dini ibadet biçimine bir yerde izin verilirken, başka bir yerde yasaklanabiliyordu. Bir köydeki kâfirlere hiç aldırılmazken, komşu köydekilere zulmedilebiliyordu. Her şey görevli Türk memurun şahsiyetine ve kaprislerine bağlıydı.

Osmanlı İmparatorluğu içinde periferide kalsalar da, Rumen eyaletleri (Eflâk ve Boğdan) dış etkilere açık durumdaydı. Önce

voyvoda, sonra hospodar adı verilen prensleri boyar aileleri içinden seçiliyordu, ama seçimin Osmanlı sarayı tarafından onaylanması gerekiyor, saray da prensleri keyfine göre atıyor veya azlediyordu. Atanma merasiminde Hıristiyan gelenekleri ile Doğu âdetleri iç içe geçmişti. Merasim İstanbul'da yapılıyor, yeni seçilen voyvodaya sırmalı kaftan ve değerli taşlarla, devekuşu tüyleriyle süslü görkemli bir başlık veriliyordu. Sonra, yeniçerilerin eşliğinde at sırtında Fener Kilisesi'ne gidiyordu. Orada Ortodoks patrik, ruhban ve Rum ileri gelenler kendisini bekliyordu. Dualar ve Bakire Meryem şerefine söylenen ilahiler eşliğinde tahta oturtuluyor ve kutsal yağları patriğin elinden alıyordu. Birkaç gün sonra yeni bir atmosfere geçiliyor ve voyvoda, kendi konutunda Osmanlı musikisi eşliğinde sultan onuruna hazırlanmış bir sancağı öpüyor, daha sonra da sultan tarafından sarayda huzura kabul ediliyordu. Sultanın karşısındaki geleneksel üç secdenin ardından voyvodaya başka Osmanlı giysileri takdim ediliyordu. O zaman Boyarlar, Rumlar ve Türklerden oluşan kortej payitahttan ayrılıp, Eflâk'ta Bükreş'e veya Boğdan'da Yaş'a doğru yola çıkıyor, oradaki taç giyme merasimiyle İstanbul'da başlamış tahta çıkma töreni tamamlanıyordu. Osmanlı devleti orada da vassalına kendini hatırlatmayı ihmal etmiyordu: Sultanın iradesi önce Osmanlıca olarak okunuyor, sonra da Rumenceye tercüme ediliyordu.

Rumen prenslerin Osmanlı İmparatorluğu'na sadakati tunç üzerine kazınmış değildi. Fazla hırslı olanların, iki prensliği aynı sancak altında birleştirme hayali kuranların, sultanın düşmanlarıyla ittifak arayanların, hatta padişaha haracını ödemekten kaçınanların vay haline! Bunlardan biri, sultana ettiği sadakat yeminini asla bozmadan, orijinal bir yoldan, kültür üzerinden giderek Osmanlı sarayı ile arasına bir mesafe koymuştu. Yaklaşık yirmi yıl boyunca (1634-1653) Boğdan voyvodası olan Vasile Lupu, Bizans mirasını çok yücelttiği için ülkenin Osmanlı sarayına bağımlılığını hiç önemsemiyormuş gibi gözüken bir kültürel faaliyet sürdürmüştü. XVI. yüzyıl sonundan beri Eflâk'a yerleşmiş bir Arnavut aileden gelen bir sonraki voyvoda Boğdan'a geçmiş, sultanın kızıyla evlenmesi sayesinde orada muazzam bir servet edinmiş ve yerel soylularla mükemmel ittifaklar kurmuştu. Voyvoda seçildikten sonra otoritesini güçlendirmeye uğraştı ve saltanat ismi olarak tarihte büyük bir yasa koyucu olan Bizans imparatoru I. Basileios'un (Makedonyalı) ismini seçti. Vasile Lupu (Kurt Basileios) hem becerikli bir siyasetçi, hem de aydın, eğitimli ve çok dil bilen bir prensti. Yunanca eğitimden geldiği için Yunan dili-

ni kiliselere sokmaya çalıştı ve Boğdan kilisesinin yönetimini bir Yunan'a emanet etti. 1640'ta Yaş Akademik Koleji'ni kurdu, böylece Boğdan'ın başkentinde üniversite geleneğini başlattı.

Onun devrinde Yaş'ta Üç Hierarkhos –IV. yüzyıldan üç aziz: Yunan Kilise Babalarından Büyük Basileios, Nazianze'li Gregorius ve İoannes Hrisostomos– Kilisesi yapıldı. Bu kilisenin dış duvarı boyunca, çok zengin motifleri olan yontma frizler üst üste sıralanıyordu. Stilize vazolar veya hat yazıları gibi Batı, İran ve Türk menşeli öğeler başarılı bir dekoratif sentez içinde bir araya getirilmişti. Vasile Lupu bu kilise için sultandan ağırlığınca altın ödeyerek XI. yüzyılda Trakya'da yaşamış Azize Paraşiva'nın röliklerini satın aldı ve bunları 1641'de Türk askerlerin korumasında İstanbul'dan Yaş'taki kiliseye getirtti. Bu rölikler başkente Balkanlar'daki Hıristiyan Ortodokslar nezdinde büyük bir itibar kazandıracaktı. Bir Boğdan Bizansı kurma hayaline kapılan, parıltısını ve dindarlığını yeniden canlandırmak istediği o ölmüş imparatorluğun anılarını yücelten Vasile, sultanın bir tek sözüyle Hıristiyan uyanışına yönelik bu fazlasıyla açık teşviklerin silinip süpürülebileceğini unutmuş gibiydi. Nitekim azledildi, hapse atıldı, sonra salıverildi. Onun yerine voyvoda olan oğlunun hizmetinde çalışmaya devam ederek, 1661'de ölünceye kadar ülkesini Osmanlı sarayı nezdinde temsil etti.

Eflâk'taki aydın voyvodalar da prensliklerini Osmanlıların altın-düka ve buğday tedarikçisi bir eyaleti olmaktan çıkarmaya uğraştılar. Matei Basarab (1632-1654), Kiev metropolitinden aldığı matbaayı Govora Manastırı'na getirdi ve Eflâk'ın eski başkenti Targovista'da bir Yunan-Latin okulu açtı. Onun iki kuşak sonraki halefi Constantin Brancoveanu (1688-1714), Germen imparatorunu, Rus çarını ve sultanı ülkesinden uzakta tutmayı başaracak kadar becerikliydi, üstelik Batılı yönetim modeline dikkat gösteren bir prensti. Şatafat zevkini İtalyan, Germen ve Fransız saraylarından almıştı. Bu nedenle ülke saraylar, kiliseler ve manastırlarla doldu. Bu binaların mimarisinde Batı ve Doğu kültürleri, Bizans geleneği ve İtalyan Rönesansı'nın anıları diyalog içindeydi. Büyük Horezu Manastırı'nın 1693'te yapılan ve İmparator Konstantinos'a adanmış kilisesinin giriş kapısının üzerindeki kirişte, Bizans imparatorlarının çift başlı kartalına benzetilen Eflâk amblemi hâlâ görülebilmektedir. Brancoveanu'nun başını çektiği gözü pek kültürel yenilenme hareketi –Brancoveanu sanatı veya stilinden söz edilir– sonunda sultanı rahatsız etti. 1714'te İstanbul'da voyvodanın ve dört oğlunun boyunları vuruldu.

İki prenslikte de matbaalar kurulması, yazın diline terfi eden Rumence Kutsal Kitap, dini ve hukuki inceleme yayınları, Targovista ve Yaş'ta hümanizma esinli kolejler açılması, sonra da etkisi tüm Balkanlar'a yayılan Bükreş'teki Saint-Sava Manastırı Prenslik Akademisi'nin kurulması, genç Rumen aristokratların Avrupa üniversitelerine devam etmeleri, o sırada Batı'da baştacı edilen hümanizmaya –geç de olsa– katılımın ürünüdür. Rumen eyaletlerinin kültürel kimliği de aynı gayretle geliştiriliyordu. Yerel geçmişe duyulan ilgi, Rumencenin Latin dilleri ailesine ve boyarların da antik Roma lejyonerlerine bağlanması, ilk Rumen tarihinin kaleme alınması –yazma olarak kalmıştır– ve 1700'de Padova'da büyük âlim Konstantin Kantakuzen (1639-1716) tarafından ilk Eflâk haritasının basılması ve meşhur Dimitrie Cantemir'in de (1673-1723) Boğdan betimlemesini kaleme alması,[12] Osmanlı'nın bu periferi bölgelerindeki kültürel gelişmeyi yansıtmaktadır. Dönemin savaşları ve sultanların vesayeti bu bölgelerin canlılığını, dış dünyaya açılımını, Doğu ve Batı kültürlerini buluşturmalarını engelleyememiştir.

Gayet iyi idrak edilmiş ticari çıkarlar

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yüzyılda Habsburglara veya Venedik'e ilan ettiği savaş, tüm Hıristiyanlığa karşı açılmış bir savaş mıydı? Daha düne kadar Avrupa, Türklerle mücadeleyi kutsal bir savaş olarak görmekteydi. Papa Hıristiyan devletleri birlik olmaya çağırıyor, Fransa'yı kendi başına hareket ettiği için kınıyor, kaynak topluyor ve gemiler donatıyordu. Artık Haçlı seferinden söz edilmiyordu, ama haçın hilale karşı savaşını destekleyen kutsal ittifaklar kuruluyordu. Dinsel zihniyetle yoğrulmuş bu devirlerde bile, Avrupa devletlerinin diplomatik veya ekonomik çıkarları da asla çok geriye itilmiyordu. Habsburg imparatoru, tüm kuvvetlerini batıda Fransa kralına karşı seferber edebilmek için Türkleri idare etmeye ve Venedik de bir koalisyondan çekilip, verimli Levant ticaretini yeniden tesis etmesini sağlayacak ayrı bir barış imzalamaya her zaman hazırdı. Hatta yeri geliyor, Venedik veya Ragusa Cumhuriyeti elçileri, padişahı bir Hıristiyan hükümdar karşısında kazandığı zaferlerden ötürü tebrik bile ediyorlardı!

Avrupa devletlerinin her biri şu "kana susamış Osmanlı köpekleri"yle pazarlığa oturup ticari avantajlar sağlamak için de uğraşıyorlardı. Kapitülasyon sistemini başlatan Fransa uzun süre imparatorlukta imtiyazlı bir ticari konumda kaldı, hatta XVI. yüz-

yıl sonunda Venediklileri bile yerlerinden etti. Ama bir süre sonra rakipler belirdi: 1583'te sultandan kendi kapitülasyonlarını elde eden İngilizler, sonra da Hollandalılar (1612). Osmanlı devletiyle ticaret sözleşmelerini XVII. yüzyılda kolayca yenileyen bu ülkelerden hiçbiri imparatorlukla çatışmaya girmemişti.[13] Ama Avusturya bile, Saint-Gotthard muharebesinden sonra ve Viyana muhasarasından önce, Tuna üzerindeki ticaret konusunda sultandan elverişli koşullar koparmayı başarmış ve Lehistan da her barış döneminden kapitülasyonlarını yenilemek için istifade etmişti.[14] Osmanlı İmparatorluğu Hıristiyan "kutsal inancının ebedi düşmanı" olmaya devam etse de, imparatorluğun büyük bir güç ve Avrupa ürünleri için çok büyük bir pazar olduğunu herkes idrak ediyordu.

Türkler de savaş zamanlarında, özellikle Venedik'le savaşa girdiklerinde, iktisadi bakımdan hayatta kalmalarına yardım etmek üzere Batılı devletlerden birkaçını ikna etmeyi çoğunlukla başarmışlardı. 1645'te Hanya'ya yaptıkları sürpriz saldırıyla Venedik'in Doğu Akdeniz'deki son toprağı olan Girit'in uzun fetih süreci başladı ve bu süreç yaklaşık çeyrek yüzyıl sürdü. Venedik donanması saldırıya denizde birçok eylemle cevap verdi, en önemlisi de Çanakkale Boğazı'nın girişini sık sık ablukaya aldı, Osmanlı limanları arasındaki iletişimi kesti ve imparatorluğun başlıca denizyolu üzerinde İskenderiye konvoyuna saldırdı. O sırada Mısır en zengin Osmanlı eyaletiydi, İstanbul'a hem nakdi haraç ödüyor, hem sultanın sarayı için vazgeçilmez bir ürün ve yeniçerilerin temel gıdası olan pirinci temin ediyor, hem de Uzakdoğu'nun lüks malları ile Yemen kahvesini gönderiyordu. Mısır'ı payitahta başat öneme sahip bir denizyolu bağlıyordu. Her yıl, çeşitli tonajlarda yük gemilerinden oluşan ve kadırgaların koruduğu bir konvoy İskenderiye limanından çıkıyor, Rodos'a doğru dümen kırıp oradan Anadolu kıyısı boyunca ilerliyor, Samos, Sakız ve Midilli'de mola verdikten sonra Çanakkale Boğazı'na giriyordu. Müslüman hacılar da Mekke'ye gidiş dönüşlerinde aynı yolu kullanıyorlardı. Hiç kuşkusuz hilal bandıralı gemilerin Malta Şövalyeleri'nin saldırılarına dikkat etmesi gerekiyordu, ama şövalyeler bazen güzel vurgunlar yapsalar da tarikatın gemileri deniz bağlantısını kesmeyi başaramıyorlardı.

Buna karşılık Venedik'in deniz üstünlüğü İskenderiye konvoyu ve İstanbul'un iaşesi için ölümcül bir tehlike oluşturuyordu. 1660'lı yıllarda –Girit savaşının son on yılı– Venediklilerin konvoyun tamamını veya bir kısmını ele geçirmedikleri ya da batır-

madıkları tek bir yıl yok gibiydi. Bu vazgeçilmez yolu ve Osmanlı eyaletlerini birbirine bağlayan diğer ikincil yolları açık tutmak için, Türkler Avrupa gemilerinden yardım istediler. İngiltere ve Hollanda gibi tarafsız devletlere başvurularak, gemilerini Osmanlı devletine kiralamaları ve Osmanlı lojistiğini desteklemeleri istendi. İngiliz ve Hollanda gemileri asker, savaş malzemesi, erzak taşıdılar, hatta zaman zaman Osmanlı kadırgalarının yanında savaşa girdiler. 1669'da yeniden barış yapılınca Osmanlı donanmasının bir türlü giderilemeyen yetersizliği karşısında, İstanbul ile İskenderiye arasındaki ticari taşımacılık bu Batı gemilerine verildi.

Viyana kuşatmasındaki başarısızlıktan sonra başlayan Mora'daki Osmanlı-Venedik savaşıyla (1684-1699) birlikte, Mısır denizyolu üzerindeki tehdit yeniden baş gösterdi. Anadolu sahilleri boyunca sıralanan çok sayıda adanın arkasında pusuya yatan Venedikliler özellikle Rodos ile Sakız arasında İskenderiye konvoyuna saldırıyorlardı. Osmanlı devleti bir kez daha tarafsız güçlere –İngilizler ve Hollandalılar– çağrıda bulundu ve İstanbul yenilenen kapitülasyonlara, bu gemilerin ticari amaçlarla kiralanması uygulamasını resmen kaydetti. Fransa kadar sadık bir müttefik de bir kenara itilemezdi. Ağustos 1686'da İstanbul'daki Fransa sefiri Fransız ticaret gemilerinin kiralanması talebini resmileştiren bir ferman çıkartılmasını sağladı. Fransız gemilerini her türlü asker taşıma talebinden muaf tutan metin, ticari amaçlarla kiralama konusundaki eski uygulamayı kabul ediyordu: "Fransız gemileri [...] Müslüman hacıların ve diğer Osmanlı uyruklarının mülklerini ve ticari mallarını, bunların Venedik gemilerine karşı güvenliğini sağlamak amacıyla, bir limandan diğerine veya Darüssaade'ye [İstanbul] taşımaktadırlar."

Osmanlı ticaret filosunun yetersizliği ve deniz kuvvetlerinin bu gemileri korumaktaki aczi, imparatorluğun Batı gemilerine başvurmasına yol açmıştı. Böylece Ortaçağ'dan beri Müslüman ülkelerde kullanılan Osmanlı deniz kervanı uygulaması doğdu. İstikbalinin parlak olacağı belli bu etkinlik,[15] XIX. yüzyıl başına kadar imparatorluğun deniz bağlantılarını sultanın uyruklarının yararına, ama Avrupa gemileri aracılığıyla sağladı.[16]

Osmanlılar hâlâ Kızıl Elma peşinde koşabilir ve fetihlerini yaymak isteyebilirlerdi, yine de Hıristiyan dünyanın ticari ortağı durumundaydılar ve kendilerine tabi bölgelerin Batı'nın kültürel modellerini düşlemelerine hiçbir zaman engel olmadılar.

10

Şeytanın baştan çıkarıcılığı

> Vezir kaçarken her şeyi geride bıraktı; sadece sırtındaki giysisi ve atıyla gitti. Onun mirasçısı ben oldum; çünkü hazinelerinin en büyük bölümü benim elime geçti.
>
> Jan Sobieski

> Kahvenin sarayımıza son derece zararlı olduğunu size bildirmiştim, ama aynı nedenle yeniden çekici hale gelebilir.
>
> Markiz de Sévigné

> Orada köşk adı verilen ve tamamen kralın icadı olan Türk evini gördük. Çok güzel.
>
> Prens de Hesse

Türk! İşte düşman! Bununla birlikte, Avrupalı hükümdarların Türkiye'den gelmiş nesnelerin koleksiyonunu yapma merakına, Osmanlı erkekleriyle kadınlarının resmedildiği tasvirli eserlerin satış başarısına, kahve tüketiminden birtakım mimari öğelerin benimsenmesine kadar bazı Doğu âdetlerinin ne ölçüde ödünç alındığına dikkat edildiğinde, Batılı savaşçıların alışılmadık bir istekle Türk gibi veya Osmanlı usulünce giyinmiş olarak portrelerini yaptırdıkları keşfedildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yüzyılda Batı'da sıradan bir hasım ve bir merak unsuru olarak görülmeye başlandığı anlaşılır. Cehennem güçlerinin dostu olan "cani barbar"a karşı beslenen alışılmış önyargılar yavaş yavaş silinmektedir. Hıristiyan ülkelerde Türk korkusunun zihinlere hâlâ musallat olduğu bir yüzyılda, rakip karşısında hem çekingen hem de büyülenmiş bir tavır içine giren seçkinler Türk modasını geliştirmektedir. Sarıklı adam hâlâ ürkütücü, ama kıymetli bir düşmandır; hâlâ şeytan diye kınanır, ama çekici ve zehirli bir cazibeye sahip bir şeytan söz konusudur.

Slovenya'da bir "Türk" koleksiyonu

Türkler Slovenya'yı hiçbir zaman fethetmediler, ama atlıları buraya yaklaştı ve zaman zaman yıkıcı akınlar yaptılar: Graz'ın güneyindeki Drava vadisi, Habsburgların elindeki Styria'ya giriş kapılarından biriydi. Bu nedenle vadiye tahkim edilmiş şatolar serpiştirilmişti ve bunların muhafızları, tıpkı *Tatarlar Çölü*'ndeki askerler gibi, padişahın ordusunun her an belirebileceği endişesiyle sürekli ufku kollayıp duruyorlardı. Nehrin sol yakasındaki Vurberk[1] (Almancada Wurmberg), yükseklere kondurulmuş ve düşmanın ilerleyişini durdurmak veya yavaşlatmakla görevli bu kalelerden biriydi. Eylül 1532'de şato Süleyman'ın ordusuna direnmiş ve üç yıl önce yaptığı gibi Viyana yoluna çıkamayan padişah batıya doğru kıvrılarak Hırvatistan'a girmişti. Türkler şatonun surları önünde fazla oyalanmamışlar –kış mevsiminin yaklaşması buna engel olmuştu– ama Styria bölgesini başkenti Graz civarına kadar yakıp yıkmışlardı. Vurberk kalesi, tıpkı komşu Ptuj şatosu gibi, kendi çapında Habsburg topraklarının kalkanı olarak takdim edilme hakkını kazanmıştı.

Bu bölgenin senyörleri, Avusturya hanedanına komutan ve diplomat olarak sadakatle hizmet eden kadim Herberstein ailesindendi. Arazilerinin Türklerin elindeki topraklara yakınlığı onları doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu'na yönlendirmiş, fazla işgüzar davranan yeniçerilerle savaşmadıkları zamanlarda, Osmanlı devleti nezdinde Alman imparatorlarını temsil etmişlerdi. Ve ne ilginçtir ki, her türlü Osmanlı akınına karşı nöbetçi savunma görevini üstlenen Vurberk şatosunda XVII. yüzyılda toplanmaya başlanan ve 1907'de komşu Ptuj şatosuna (Almancada Pettau) nakledilen bir "Türk" tabloları koleksiyonu mevcuttu. Koleksiyon bugün de Ptuj şatosunda korunmaktadır.[2]

Tuvallerden biri Osmanlı devletinin, Osmanlı âdetlerine meraklı bir Hıristiyan hasmının paradoksunu yansıtmaktadır. Kanuni ile aynı dönemde yaşayan ve Moskova prensi nezdindeki iki elçilik göreviyle ün kazanan Herberstein Kontu Sigmund (1486-1566), Şarlken (V. Karl) tarafından 1541'de Budin'e gönderilmişti. Orada Budin'i geri almaya hazırlanan padişahla görüşecek ve niyetleri hakkında bilgi alacaktı. Bu elçilik görevini Sigmund'un torunları haklı bir gurur vesilesi saymış olsalar gerek ki, Avusturyalı bir ressama baronun gerçek büyüklükte, bir boy portresini ısmarlamışlardı. Baronun yanındaki masanın üstünde itimat mektupları ve tuğlu bir sarık duruyordu; baronun sırtında da Kanu-

ni tarafından armağan edilmiş gösterişli bir kaftan vardı. Aile geleneği bu elçilik görevini, diplomatın tablosunu düşmanın kostümüyle yaptıracak kadar itibarlı bulmuştu. Zaten, Doğu tarzında giyinmeyi seven Sigmund von Herberstein Osmanlı nesneleri ve portrelerinden oluşan bir koleksiyon toplamaya başlamıştı. Bu hevesini canıyla ödediği söyleniyordu, çünkü rivayete göre onu Türk sanan köylüleri tarafından öldürülmüştü!

Düşmanı tasvir eden tablolara ilgi duyan sadece Herberstein Sigmund değildi. Bazı yazarlar, ölümünün kılık değiştirme merakıyla bir ilgisi olmadığını, Viyana'daki yatağında eceliyle can verdiğini ve aile koleksiyonunu oluşturan kişinin Johann von Herberstein olduğunu belirtmektedirler. İmparator II. Rudolf'un elçisi olan Johann, 1606'da Zitvatorok'ta imzalanan antlaşmanın onayını İstanbul'dan alıp getirmişti. O da Osmanlı kostümlerine meraklıydı ve şatosunun civarındaki köylüler tarafından yanlışlıkla öldürülen oydu. Koleksiyonu oluşturan başkaları var mıydı? Veya aile üyelerinden koleksiyonu zenginleştirenler çıkmış mıydı? Malta şövalyesi, sonra da Hırvatistan ile Osmanlı Macaristanı arasındaki sınır bölgesinin komutanı olan Herberstein Kontu Johann Josef (1633-1689) bunlardan biri miydi? Koleksiyonun oluşumu çevresindeki giz perdesi âlimleri bölmekte ve atalarından kalma şatoda, Boğaziçi kıyılarından tuvallere yansımış erkek ve kadınların bakışları altında iyi Hıristiyanlar olarak yaşayan bu sadık Habsburg bendelerinin paradoksunu daha da çarpıcı bir hale getirmektedir.

Çünkü Herberstein koleksiyonunda –Slovenya şatoları içinde tek örnek– yer alan kırk yedi tuvalin on altısı Sultan IV. Murad (1623-1640), Sultan IV. Mehmed (1648-1687), Osmanlı devlet ricali –Eflâk prensi veya Erdel voyvodası– ve Osmanlı serdar-ı ekremlerinin (başkomutan) portrelerinden oluşmaktadır. Graz veya Viyana'da yapılmış bu tabloların hepsi Hollandalı ve İtalyan sanatçıların elinden çıkmış gravürlerin sadık kopyalarıdır. Söz konusu gravürler Kont Priorato'nun 1669'da yayımlanmış, *Historia di Leopoldo Cesare* (İmparator I. Leopold'un Tarihi) adlı eserinden alınmıştır.

İkinci bir tuval dizisinde ise, bir yeniçeri ve bir sipahi dışında, "Padişahın hareminin önde gelen kadınları"nın on portresi yer almaktadır. Bunlar da Georges de la Chapelle'in Paris'te 1648'de basılan Fransızca eserindeki gravürlerin biraz değiştirilmiş kopyalarıdır. Bu portreler Batılıların sultanın haremine duydukları merakı yansıtmakta, İstanbul portreleri önünde resmedilmiş kadınların

padişahın odalıklarından bazıları olduğu varsayılmaktadır.

Vurberk senyörleri tarafından toplanmış koleksiyon, genişliği ve çeşitliliğiyle Hıristiyanlığın Osmanlı dünyasına bakışında yaşanan değişime tanıklık etmektedir. Osmanlı dünyası sadece ilgiye layık bir konu haline gelmekle kalmamıştır; aynı zamanda kanlı barbarlar, insan soyunun her türlü aşırılığa ve alçaklığa yatkın düşmanları gibi alışılmış imgelere de indirgenmemiştir. Diplomatik görevleri gereği Türkiye'yi ve Habsburg subayları olarak da Türkleri tanıyan Herbersteinlar, en amansız düşmanlarını imgelemlerinde cehenneme hapsetmemişlerdir. Türk'ün geleneksel olarak uyandırdığı korkuyu onlar bir merak ve ilgi konusu haline getirmişlerdir.

Örneğin 1665'te Johann Josef von Herberstein imparatorluk elçisi Walter'a önce Edirne, sonra da İstanbul'a kadar eşlik etmişti. Leslie Kontu olan Walter –I. Leopold'un hizmetine girmiş bir İskoç– Avusturyalıların Styria sınırındaki Saint-Gotthard'da kazandıkları zaferden on gün sonra Vasvar'da imzalanan barış antlaşmasını IV. Mehmed'e onaylatmak üzere gönderilmişti. Elçilik heyeti sultan tarafından ilk kez kabul edildikten sonra, bunu Osmanlı İmparatorluğu'nun en önde gelen şahsiyetlerinin verdiği parlak kabuller, şölenler ve deniz gezintileri izlemişti. Sonra padişah, heyeti ikinci kez huzuruna kabul etmiş ve heyetin görevi sona ermişti. Diplomatlar Mart 1666 sonunda Viyana'ya döndüler ve imparatora elçilik görevlerinde kazandıkları başarıyı rapor ettiler. Herberstein da kendi topraklarına döndükten sonra sultanların ve devlet ileri gelenlerinin portrelerini ısmarladı. Bu portreler artık onun şatosunun duvarlarını süsleyeceklerdi.

İyi niyetli bir ilgi söz konusuydu: Vurberk şatosunda bulunan ve Styria'lı bir ressam tarafından yapılmış, Türk soylu kadınlarını İstanbul manzaraları fonu önünde gösteren büyük portreler de bunu kanıtlamaktadır. Bu siparişi veren Herberstein ailesinin hanımlarından biri, büyük ihtimalle de Vurberk Kontesi Christine Crescentia'ydı. Oysa Türkler adı geçen konteste iyi anılar bırakmamışlardı. İlk kocası ve elçi Walter Leslie'nin yeğeni olan Alexander 1683'teki Viyana kuşatmasında öldürülmüştü, ikinci kocası Maximilien Sigmund von Herberstein ise Macaristan'da hâlâ Türklerle savaşıyordu.

Demek ki bu koleksiyon, soylu bir Avusturya ailesinin, üyeleri tarafından diplomatik misyonları gereği dolaşılmış bir dünyaya duyduğu ilginin ürünüydü. Bu dünyanın ileri gelen kişileriyle tanışmış, sakinlerinin günlük yaşamını gözlemlemiş, savaş alanla-

rında ise ordularıyla çarpışmışlardı. Düşmanın kıyafetleri içinde portresini yaptırmak, konutunu düşman bir devletin yöneticilerinin resimleriyle süslemek, Hıristiyanlığın en önde gelen hasmına yapılmış kısa ziyaretlerin anılarını seyretmek, Batı'da ürkütücü ve "iğrenç" Türk karşısında paylaşılan olağan önyargıları onlarda değiştirmiş gibiydi.

O sırada "Türk kılığında" portre merakı birçok Hıristiyan hükümdar tarafından paylaşılıyordu. 1621-1670 arasında Toscana grandükü olan II. Ferdinando di Medici bunlardan biriydi. Dük Osmanlılarla bizzat savaşmıştı ve Bizerte'den gelen Türk gemilerinin ele geçirilmesi (1628) ve Girit savunması (1645) gibi övünebileceği birkaç önemli başarısı da olmuştu. Onu altın sırmalı değerli bir kaftan içinde ve başında ağır bir sarıkla gösteren portre, kazandığı bu iki askeri başarının arasına düşen bir tarihte, 1630'a doğru Anversli bir ressam, Giusto Sustermans tarafından yapılmıştı.[3] Yaklaşık yüzyıl önce de dedesinin babası I. Cosimo bir Memluk sultanına ait kadife bir elbise giyiyordu. Bu da Medicilerde Doğu kostümleri merakının sürekliliğini gösteren bir kanıttır. Hıristiyanlık için savaşan Grandük II. Ferdinando, yine de bir tür hayali aynada, kendisini düşmanın aksi olarak gösterecek şekilde kılık değiştirmeyi seviyordu. Hıristiyan hükümdar, ötekinin görüntüsüne bürünerek Türk'ü hiçliğe itmediği gibi, tam tersine onu olağan bir düşman, merak ve saygıyı hak eden bir *alter ego* olarak kabul etmiş, belki de zaman zaman ona karşı paradoksal bir büyülenme hissine kapılmış oluyordu.

Avrupa'nın o sıralarda beslendiği karikatürleştirilmiş geleneksel Osmanlı imgesi böylece ayrıntılarda farklılaşan yansımalara kavuşuyor, bu da zihniyetlerdeki evrimi gösteriyordu. Avrupalılar artık açıkça ilan edilmiş düşmanlık yüzünden hasım olarak kalan, ama şeytani kabuklarından giderek kurtulan insanlara tarafsız bir ilgi duymaya hazırdılar.

Merak konusu Türkler

Vurberk şatosundaki –bir sınır bölgesi– "Türk" koleksiyonu, zenginliği açısından olağanüstü olmakla birlikte, Osmanlı gerçekliği hakkında sunulmuş ilk dingin imge değildir. Osmanlı İmparatorluğu, daha Kanuni Sultan Süleyman devrinde, Batı'dan farklı bir dünyanın gerçekliğini yakalama, onun günlük yaşamını bazen safça, ama Hıristiyan dünyada gelişmiş olağan önyargılara hiç takılmadan, aslına sadık bir şekilde betimleme kaygısı taşıyan sa-

natçıları diplomatların dümen suyunda kendine çekmişti.

Osmanlı devletinin yaşadığı siyasi sıkıntıları hisseden Avrupa, sonraki yüzyılda diplomatik ilişkilerini yoğunlaştırdı. Barış antlaşmalarının imzalanması veya kapitülasyonların yenilenmesi, İngiliz, Hollandalı, Fransız ve Avusturyalı elçilere giderek kalabalıklaşan heyetlerle İstanbul'a gitme fırsatı veriyordu. Payitaht ise zaten seyyah ve tüccar kaynıyordu. Böylece seyahatnameler, imparatorluğun tarihiyle ilgili eserler, Osmanlı âdetleriyle ilgili resimli incelemeler çoğaldı. Uzun listenin en başında Türkiye'de çalışan bir Londra şirketinin temsilcisi Peter Mundy tarafından XVII. yüzyılın ilk yıllarında sipariş edilen ve yerel âdetleri betimleyen, desenler ve minyatürlerle süslenmiş yazma eser yer alıyordu. Ama asıl Sir Paul Rycaut'nun *The Present State of the Ottoman Empire* adlı eseri, Türkiye hakkındaki en önemli bilgi kaynaklarından biri haline geldi. 1661'de IV. Mehmed nezdindeki İngiliz sefirinin sekreteri ve 1679'a kadar da İzmir konsolosu olan Rycaut tarafından 1668'de İngiltere'de yayımlandı. Yeni baskıları son olayları da kapsayacak şekilde düzenli olarak genişletilen, içinde Lehçenin de yer aldığı birçok dile çevrilen eser, sultan portreleri ve Osmanlı kostümü resimleri ile süslenmişti. Bunlar, Avrupalı okurun o dönemde geçerli meraklarını karşılayan iki illüstrasyon türüydü.

Fransız Georges de la Chapelle'in kitabı daha özgündü. Caen şehrinden bir sanatçı ve ressam olan La Chapelle kapitülasyonları yenilemek üzere İstanbul'a gönderilen elçi Jean de la Haye'e eşlik etmiş ve 1648'de Paris'e döndüğünde otuz gravür yapmıştı: "Padişahın sarayındaki en önde gelen kadınların portreleri." Uzun yıllar Türkiye'de yaşayan La Chapelle, seleflerinin kadınlardan ziyade erkek figürlerine öncelik tanımasına hayıflanıyordu. Zaten onun derlemesi, Bussy-Rabutin'in "canlı ve doğal" bir zekâya sahip "hayranlık verici bir kadın" diye nitelediği Kontes de Fiesque'e ithaf edilmişti.

Bununla birlikte albümün kapak sayfasında hiçbir kadın portresi bulunmuyordu; bunun yerine Sultan IV. Murad ve Sultan I. İbrahim'in madalyon şeklinde birer büst portresi yer alıyordu. Yanlarında bıyıklı bir yeniçeri ve bir sipahi vardı, arka planda da bir savaş sahnesi görülüyor, kenarlarda ise işkence, falaka, boyun vurma veya kazığa oturtma sahneleri dikkat çekiyordu. Demek ki kapakta imparatorluğun askeri gücünün ve yönetiminin "barbarlıkları"nın geleneksel ve beklenen imgesi öne çıkarılıyordu. Kitabın içi ise daha sevimliydi: Kadınların başlıkları ve giysi-

leri özenle ve gerçekçi bir yaklaşımla betimlenmişti; her birinin ardında ince gözlemlere dayandırılan İstanbul ve Boğaz manzaraları bulunuyor, bu manzaralar faal ve barışçı bir şehir hayatını çağrıştırıyordu.

Derleme hatırı sayılır bir başarı kazandı, defalarca yeniden basıldı, birçok kopyası çıkartıldı. Batılı seçkinlerin egzotik zevklerini okşarken, kadınları öne çıkararak Osmanlı sarayına daha şehirli bir imge kazandırmaya yardım etti. Okurlar buna duyarlı olabilirdi: Fransa sarayına da kadınların girmesi erkeksi davranışların kabalığının "törpülenmesine ve yontulmasına" yardımcı olmamış mıydı? İlk sırayı Türk, Rum, Yahudi, Ermeni, Tatar ve Acem kadınlarına veren resimli bir Osmanlı İmparatorluğu kitabının Avrupalıların merakını kesinlikle çekmenin ötesinde, uzak, hâlâ ürkülen ve tuhaf karşılanan bir dünyayı onların zihinsel evrenine yaklaştırması, Paris, Roma veya Viyana'da algılandığı kadar aykırı olmadığını göstermesi beklenebilirdi.

Bilindiği gibi, bu eser Herberstein koleksiyonundaki kadın portrelerinin anonim ressamı tarafından da model olarak kullanılmıştı. Bu konudaki tek örnek o da değildi: Avrupa'da yapılan Türk konulu tabloların birçoğu İstanbul'da görgü tanıklığıyla yapılmış çizimler ve gravürlerden esinleniyordu. Örneğin 1657'de İsveç'in İstanbul'daki elçisi olan Claes Ralamb'ın hizmetinde çalışan, ismi bilinmeyen bir ressamın benzer çalışmaları da bugün Stockholm'de bulunan ve Edirne sokaklarında ciddi bir edayla tören alayı halinde yürüyen IV. Mehmed ile vezirlerini, devlet ricalini, yeniçerileri ve ulemayı gösteren on beş panoluk bir dizinin esin kaynağı olmuştu. Her tablonun altındaki İsveççe altyazılar gerekli açıklamaları veriyordu. Böylece Avrupalılar, Osmanlı sınırlarına ister yakın ister uzak olsunlar, ötekinin görüntüsünü seyretmeye ve âdetlerini keşfetmeye uğraşıyorlardı.

Türkiye'deki meraklı gözlemcilerin hünerli ellerinden çıkan bu resimli eserleri Avrupalı birinci sınıf birkaç ressam ele geçirdi. Flaman barokunun ustası olan Pierre Paul Rubens, Doğu kostümlerini çizerken bu eserlerin bazılarından esinlendi. Genel manada, Kuzey ekollerinin resim sanatı XVII. yüzyılda Türk konularıyla zenginleşti. Bunun nedeni, Osmanlı devleti ile Hollanda arasında 1612'de ilk kapitülasyonların imzalanmasıyla başlayan diplomatik ilişkilerdi. İstanbul'a diplomatlar gönderilmesi ve görüşmeler vesilesiyle verilen karşılıklı armağanlar iki devletin birbirlerini daha iyi tanımasına yardımcı oldu. Topkapı Sarayı Müzesi, Hollanda coğrafi haritaları koleksiyonunu, ticari sözleşmelerle il-

gili görüşmeler yapmak üzere uzun süre Osmanlı başkentinde kalan sefir Cornelis Haga'ya borçludur.

Osmanlı çinileri ve halıları da o dönemden itibaren Hollanda'ya ithal edildi ve Türk motifleri ülke sanatında, özellikle de Delft atölyelerinin eserlerinde esin kaynağı olmaya başladı. Aynı şekilde, Hollandalıların lale karşısında gösterdikleri coşku, bu tapılan çiçeği yücelten birçok tablo yapılmış olmasını açıklar. Son olarak, Türk kostümleri hakkında Hollanda'da dolaşımda olan resimli albümler Rembrandt'ın ve çevresindeki ressamların Eski Ahit'teki figürlerin üzerine giydirdikleri Doğu kostümlerinin esin kaynağı olmuştur. Şayet Leiden veya Amsterdam sokaklarındaki ender Türk tüccarlara poz verdirilmemişse, demek ki ressamlar kendi yurttaşlarını Türk kılığına sokuyorlardı. Rembrandt'ın iş arkadaşı ve dostu Jan Lievens'in bir tablosundaki bir kişilik, o dönemde yaşamış biri tarafından "Hollandalı suratı olan bir Türk şehzadesi" diye nitelenmişti.[4] Otoportrelere çok meraklı olan üstad da kendini bir Doğu hükümdarı kılığında çizmekten geri kalmamış, başına tüylü bir sarık takıp o sırada tipik Doğu giysisi kabul edilen çizgili kumaştan bir elbise giymişti. Demek ki, süregiden bir merakın ürünü olan Türkiye hakkındaki resimli eserler Avrupa sanatını beslemiştir.

Türk odaları

"Türk" tablolarına sahip olmak veya Türk kıyafetleri içinde portre yaptırmak Osmanlı sarayına giderek artan ilgi ve merakı tüketmedi. Herberstein'ların Vurberk'teki koleksiyon tablolarının veya İstanbul'da sefirlik yapan Baron Hans Ludwig von Kuefstein'ın (1582-1656) buna benzeyen ve Aşağı Avusturya'da Greillenstein'daki şatosunda korunan koleksiyonunun yanı sıra, Batılı büyük senyörler, prensler, imparatorlar ve krallar sanatsal kalitesinden ve zenginliğinden etkilendikleri Türk menşeli nesneler karşısında gerçekten büyülenmişlerdi. Bu nedenle bu nesnelerin en egzotik, en lüks veya en tuhaf olanlarını saraylarına toplamaya ve onları kendi yaşam çerçeveleriyle bütünleştirmeye uğraştılar.

Bu koleksiyoncular öncelikle silahlara yöneldiler. Askerlik mesleğine aşina olan, savaş alanlarında Türklerle bizzat karşı karşıya gelen bu insanlar, konu hakkında bilgi sahibi kişiler olarak tören eyerleri ve at zırhları, vücut zırhları ve altın işlemeli miğferler, eğri ağızlı kılıçlar, mızraklar, oklar ve arabesklerle süslenmiş arbalet okları, üzerleri resimli yaylar, yuvarlak kalkanlar,

fildişi kabzalı hançerler ve kısa kılıçlar, zengin kumaşlardan yapılmış merasim çadırları toplamaktan hoşlanıyorlardı.

Bu meraklılar bazen küçük hazinelerini, coğrafi menşelerine pek aldırmaksızın, özel olarak onlara ayrılmış bir salonda bir araya getiriyorlardı: O zaman karşımıza bir Türk nesneleri koleksiyoncusundan çok bir silah koleksiyoncusu çıkıyordu. Bazı durumlarda da koleksiyon en çeşitli Osmanlı nesneleriyle, mücevherler, kumaşlar, kaftanlar, cami kandilleri, İznik çinileriyle zenginleşiyordu. Böylelikle "Türk odaları" adı verilen olgu ortaya çıktı. Bu parçalar değişik yollardan geçerek Avrupa'daki koleksiyonlara giriyorlardı. Hem diplomatik armağanlar, hem de Osmanlı sarayındaki bir ileri gelenin Batılı meslektaşıyla yaptığı hediye değiştokuşu, lüks nesneler açısından bir kaynaktı. Savaş ganimetleri, yenilen düşman tarafından terk edilmiş ganimetlere el konulması da koleksiyonları hızla zenginleştiriyordu.

Örneğin Habsburg İmparatoru I. Ferdinand'ın oğlu Tyrol Arşidükü Ferdinand (1529-1595), 1566'daki Macaristan seferinden istifade ederek Türklerin savaş alanında bıraktığı nesnelere el koydu. Birkaç yıl sonra bunları Innsbruck yakınında, Ambras'taki şatosunda özel olarak hazırlanmış bir "Türk odası"nda bir araya getirdi. Burada silahlarla çiniler, mücevherler, elyazmaları yan yana duruyor ve daha XVI. yüzyılın sonunda ilk Türk odası oluşmuş bulunuyordu.

Habsburg hanedanının üyelerinden pek çoğu bu merakı paylaşmıştı. Dönemin en büyük sanat hamilerinden ve koleksiyoncularından biri olan İmparator II. Rudolf'un (1552-1612) Prag'daki kraliyet şatosunda, meşhur "harikalar odası"nda (*Wunderkammer*) topladığı olağanüstü sanat koleksiyonu da Osmanlı nesnelerini görmezden gelmemişti: Özellikle de görkemli bir şekilde oyulmuş ve işlenmiş, değerli taşlarla süslenmiş yüz kadar Türk hançerine ve kısa kılıcına sahipti. Saksonya elektör prensi de Dresden'deki sarayında özel bir Türk odası hazırlatmıştı. Danimarkalı amiral Cort Adeler ise, Girit'i savunmaya çalışan Venedik'in hizmetinde girdiği muharebelerden Kopenhag'a Osmanlıların elinden alınmış nesnelerden oluşan bir koleksiyonla dönmüştü.

Türklerin Eylül 1683'te Viyana önünde uğradıkları bozgun yüzyılın en büyük savaş ganimetinin ele geçirilmesini sağladı; çünkü Kara Mustafa tarafından şehir surları önüne toplanan birlikler çok kalabalıktı. Viyana'nın kurtarıcısı Jan Sobieski, Fransız eşi Marie Casimire d'Arquien'e gönderdiği bir mektupta, sevinci-

ni gizlemiyordu. "Düşman", diye yazıyordu, "tüm toplarını, çadırlarını ve paha biçilmez hazinelerini bize bıraktı. [...] Sadrazamın atını ve tüm koşum malzemelerini kendime sakladım. [...] Sadrazamın otağında bulunan nadir nesneler hem çoktu, hem de tuhaf ve şaşırtıcıydı: çok ilginç papağanlar, birkaç cennetkuşu, küvetler, şadırvanlar, bize canlı bırakmaktansa öldürmeyi tercih ettiği birkaç devekuşu."[5] O 12 Eylül 1683 akşamı sadrazamın müttefiki olarak kuşatmaya katılan Kırım Hanı Giray Han'ın geride bıraktığı ganimet ise çok daha egzotik gelmiş olmalıdır. Bugün, Viyana şehrindeki tarih müzesi ve Jan Sobieski'nin hükmettiği Varşova ve Krakov şehirlerindeki müzeler, Osmanlı ordusunun o günkü bozgunundan doğmuş meşhur koleksiyonlara sahiptir.

Daha sonra Habsburgların Macaristan'ı geri alırken kazandıkları başarılar, özellikle de 1687'deki Mohaç zaferi veya Prens Eugene tarafından 1717'de Belgrad'ın alınması, imparatorluk ordusuna katılan Alman prensleri savaş ganimeti bakımından zengin etti. Bavyera elektör prensi Maximilien Emmanuel, Bade-Durlach markisi, Baden-Baden markisi –*Türkenlouis* diye anılan Louis Guillaume– veya Hessen-Kassel kontu Karl ve oğlu Maximilien Münih, Karlsruhe, Rastatt ve Friedrichstein'daki konutlarında önemli Türk parçalarını bir araya getirdiler. Bu parçalar bugün söz konusu şehirlerdeki müzelerin ününün kaynağıdır. Bazı Türk nesneleri dini kuruluşların eline bile geçti: Yukarı Avusturya'da Linz yakınındaki Kremsmünster Benedikten Manastırı en az 423 Türk parçasına sahiptir!

Demek ki Avrupa'da Türk zevkinin yayılmasında saraylar belirleyici bir rol oynamıştı; 1670 ve 1680'li yıllarda seyahatnamelerin çevrilmesi de buna hız kattı. Örneğin Pietro Della Valle'nin (1586-1652) 1650 ile 1663 arasında Roma'da yayımlanan *Türkiye, İran ve Hindistan Mektupları* adlı eseri derhal Fransızcaya (1662), İngilizceye ve Hollandacaya (1664), sonra da Almancaya çevrildi (1674).[6] Böylece hükümdarlar ve âlimler, sanatçılar ve sanat meraklıları birkaç yıllık bir süre zarfında meraklarını özgürce giderebildiler, bu merak diğer yandan da nesne koleksiyonları, gravürler ve seyahatnamelerle gıdıklanıyordu.

Avrupalıların Osmanlı kültürüne duydukları ilgi, XVII. yüzyıl sonundaki Türk bozgunlarıyla başlamadıysa da, bu yenilgiler ilgiyi körükledi. İlginin hiçbir zaman dinmediğini göreceğiz. Hatta ülkelerinin geçmişinden gurur duyan XIX. yüzyıl sonunun kalabalıkları için bile bu geçerliydi. Viyana müzelerinde korunan ve unutulmaya yüz tutmuş Türk nesneleri, Avusturya'nın vitri-

ni ve dinamizminin ifadesi olmak iddiasındaki 1873 Evrensel Sergisi'nde –Franz-Joseph'in imparatorluğunun başkentinde düzenlenen ilk evrensel sergi– Avusturyalıları büyüledi. Doğu egzotizmi arayışındaki Viyana ahalisi İran şahının ziyaretini kutlarken, Osmanlı sultanı orada bulunmasa da sergilenen Osmanlı sanat ürünlerine büyük ilgi gösterdi. Bir asır sonra, 1983'te şehrin tarih müzesinde Türklere karşı kazanılan zaferin 300. yılını kutlamak üzere düzenlenen sergi, Osmanlı parçalarının ihtişamını, kumaşlarının zarafetini, çinilerinin inceliğini, silahlarının güzelliğini ziyaretçilerin gözleri önüne serdi. Dominique Fernandez, *La Perle et le croissant*'da (1995, İnci ve Hilal) uğradığı şaşkınlığı ve coşkusunu itiraf ediyor: "Biz de herkes gibi imparatorluğun piyadelerinin Osmanlı yeniçerilerine karşı verdikleri savaşın, uygarlığın barbarlığa karşı verdiği savaş anlamına geldiğini düşünüyorduk. Peki ne keşfediyoruz? Neredeyse tam aksini."

Kaftandan *kontusz*'a

Parisliler şu olaya üzerinden çok zaman geçtikten sonra hâlâ gülüyorlardı: 19 Ağustos 1573'te ülkelerinin tacını Henri de Valois'ya sunmak üzere gelen Lehistan heyetinin başkente girişi çok alay konusu olmuştu. Kuşkusuz yetkili makamlar zafer taklarının üstüne gösterişli karşılama övgüleri yazmışlardı: "Biz Fransızlar, kostümlerinize ve bedenlerinize hayranız ey Lehler, çünkü bunlar yarı-tanrılara özgü." Ama işsiz güçsüzlerin kahkahaları bu beylik övgüleri yalanlıyordu. Telaffuz edilemeyen isimlere sahip, başka bir çağın silahlarını taşıyan, kürklü giysileri mevsime hiç uymayan bu uzun sakallı ve enseleri tıraşlı yabancılarla alay ediliyordu.

Altmış yıl sonra, 1633'te Roma sakinleri de geleceğin Lehistan şansölyesi, Leh temsilcisi Jerzy Ossolinski'nin geniş maiyetiyle şehirlerine girişi karşısında aynı şaşkınlığa uğramışlardı. Kazınmış başlar üzerindeki tuğlu takkeler, kürkler ve değerli kumaşlar, altın işlemeli eyer takımları, her şey Doğu'nun gizemini ve zenginliğini çağrıştırıyordu. Böyle bir kortejin egzotikliği hafızalarda yer etti: Bir sonraki yüzyılda ressam Bellotto, Piazza del Popolo'ya toplanmış, hayranlık içindeki bir kalabalığın ortasında bu şatafatlı girişi tasvir eden büyük bir tuvalle olayı hatırlattı.[7] Halbuki o tarihte –tablo 1779'da yapılmıştır– Leh soylularının çoğu yaklaşık üç yüzyıldır sürdürdükleri Doğu usulü giyim kuşamı, modayı ve davranış tarzını terk etmek üzereydiler.

Batı Avrupa'da merak veya alay konusu olsa da, dış görünüm-

leri, havailiğin değil etnik açıdan çeşitlilik gösteren Leh soyluluğunu homojen bir siyasi bünyede birleştirmek adına XVI. yüzyılda geliştirilen ilmi bir doktrinin ürünüydü. Bu öğretiye Sarmatizm adı veriliyordu. Âlimler Leh, Litvanya ve Rürik soylularının tek bir geçmişe sahip olduklarını varsaymışlar, bu soylular da Lehistan Krallığı ile Litvanya Büyük Dükalığı'nın önce kişisel düzeyde 1386), sonra da gerçekten birleşmesi (1569) yoluyla bir araya gelmişlerdi. Hepsinin efsanevi Sarmatlardan geldiği ileri sürülüyordu. Bu Doğu kavmi erken Antikçağ'da yerel kabilelere boyun eğdirmiş ve hâkim sınıf onun içinden çıkmıştı. Ortak bir köken iddiası kısa bir süre önce geniş bir federal devlet kurulmasını haklı çıkarıyor, tek ve bölünmez milleti –Sarmat olmayan köylülüğü ulusal topluluktan dışlayarak– tek başına temsil ettiğini ileri süren bir soyluluğun hâkimiyetini meşrulaştırıyordu.

Güç ve gurur kaynağı olarak kullanabilecekleri bir kimlik arayışında olan Polonyalılar, eskiliği değerlerinin güvencesi olan itibarlı bir mitsel geleneğe bağlanmış oluyorlardı. Ama Sarmat kültürü Batı'dan gelen fikirlere sırtını dönüp Bizanslı olduğu kadar Farsi ve Osmanlı fikirleriyle, yani Doğu fikirleriyle buluşuyordu. Leh soylularının Sarmatizmi seçmesi de, şatafat sevgisi, savaşçılık görkemi ve yiğitlikten oluşan Türk etkilerinden beslenen bir yaşam stilinin benimsenmesiyle kendini ifade etti.

Kendilerine biçtikleri, İslam'a karşı Hıristiyanlık savunuculuğu rolü onlara bu Doğu zevkiyle çelişiyormuş gibi gelmiyordu, çünkü Doğu ile durmaksızın savaş halinde olsalar da onun egzotizmi ve zenginliği karşısında büyüleniyorlardı. Diğer Hıristiyan senyörler gibi, Leh soyluları da hasmına benzeme tutkusunu paylaşıyorlardı. Filozof René Girard'ın "mimetik (öykünmeci) rekabet" dediği olguya uygun davranıyorlardı.

Bu mimetizmin simgesi kıyafetti. Sarmatizmi benimsemiş Leh soylusu *kontusz* adı verilen, yenleri açık ve kısa bir ceket giyiyordu. Çok yaygın olan bu giysi Türk menşeliydi, muhtemelen Lehistan'a savaş ganimeti olarak girmiş veya daha büyük bir ihtimalle de Erdel üzerinden Türkiye'den gelmişti. Sultanın vassalı olan Erdel Prensi Stefan Bathory, III. Murad'ın desteğiyle, 1576'da Lehistan tahtına seçilmişti. Böylece, son hükümdar Jagellon'un 1572'de ölmesinden sonra terk edilen Avrupa modasının yerini Doğu usulü kıyafet aldı. *Kontusz*, dize kadar inen ve düğmeleri boyuna kadar iliklenen Arap-Türk menşeli, zupan adında çeşitli renklerde uzun bir elbisenin üzerine giyiliyordu. Zupan, bazen Osmanlı kaftanları gibi kürklerle süsleniyordu. Leh

kostümünün *kontusz* üzerine takılan vazgeçilmez bir aksesuvarı beli gösteriyordu: kırk santim eninde ve üç ila beş metre boyunda, ipekten bir süs kuşağı. İpek genellikle sırma veya sim işlemeli oluyor ve üzerinde nakışlar bulunuyordu; özellikle görünür kalmaları için ustaca düğümlenmiş uç kısımlarda kendini gösteren bu nakışlar, kuşağı soylu kıyafetinin en ünlü parçalarından biri haline getiriyordu. İlk kuşaklar Doğu'dan ithal edilmiş, daha sonra Leh imalathanelerinde dokunmaya başlanmışlardı; bunlardan bazıları İstanbul'da yetişmiş Ermeniler tarafından kurulmuştu. Bu imalatta, bir vazoya konmuş çiçek buketleri türünde İran, Hint veya Türk motifleri taklit ediliyordu.[8]

"Lehliğin" bariz işaretleri Doğu esinli büyük kılıçlar ve dize kadar çıkan sarı veya kırmızı çizmelerle de zenginleşiyordu. Uzun ve etkileyici bıyıklar bırakmak, kafayı kazıtıp tam tepede sanki unutulmuş gibi bir tutam saç bırakmak alışkanlıkları da Türklerden alınmaydı. Doğu usulü giyinen Polonya senyörleri konutlarını da aynı zihniyetle dekore ediyor, Osmanlılara karşı yapılan savaşlarda düşmandan alınan kilim ve duvar halılarını topluyorlardı.

Batı'dan bakıldığında Lehlerin bu tercihi oldukça tuhaf gözüküyordu. 1573'te Paris'te Krakov'dan gelen atlılar insanları güldürmekle birlikte, kıyafetlerinin şatafatı ve atlarının koşum takımlarıyla Fransız soylularını gölgede bıraktılar. Onların dış görünüşündeki Doğu stiliyle alay edildi. Louvre'daki saray maiyetinden daha iyi Latince konuşmalarına, soylu kadınlara kibar davranmayı ve iltifat etmeyi bilmelerine, Roma Kilisesi'ne sadık olmalarına rağmen, o dönemde Türklere dendiği gibi onlara da küçümseyerek "barbar" dendi.

Hıristiyanlığı bir Venedikliden veya Fransa kralının bir uyruğundan daha büyük sadakatle savunmasına rağmen, "güçlü kuvvetli Sarmat" –Türkler için de aynı deyim kullanılıyordu– Batılıların gözünde yine de şüpheli şahıstı. Kimilerine göre, kıyafeti folklordan, Sarmatizm de anakronik bir kalıntıdan ibaretti. Bazıları da şunu soruyorlardı: Düşmandan fazla esinlenilmesi "dinsizlere" direnci zayıflatmaz mıydı? Polonya'nın Hıristiyan komşuları arasında ilk kez paylaşılmasından (1772) kısa bir süre sonra kaleme aldığı kitapta, Louis Antoine de Caraccioli bu şüphecilere cevap verdi: "Eskiden Sarmat adıyla bilinen Lehler yüzyıllar boyunca tarihlerini sadece bir pala ve kendi kanlarıyla yazdılar. Ve onların barbar oldukları varsayılırken, yönetimlerini ve özgürlüklerini canları pahasına pekiştirdiler." Voltaire veya Diderot'nun eleştirilerine rağmen, Sarmatizm geri kalmış bir halkın son fantezisi

değil, ülke bütünlüğünü ve soyluların ayrıcalığını sağlamanın bir aracıydı. Leh soyluluğu bunu benimserken Doğulu bir kültür cilası edinmiş olabilirdi, yine de Türk tehdidine karşı Avrupa'nın savunma surlarından biri olmaya devam ediyordu. Katolikliğin İslam'la komşu olduğu ve Batı kültürüyle Doğu kültürünün yan yana yaşadığı bir toprakta, kafasını kazıtmış soylu Polonyalı, Osmanlı komşusuna duyduğu hayranlığı gizlemezken Hıristiyanlığı savunmayı da sürdürüyordu.

Kahve modası

Rivayete göre, Viyana önündeki Osmanlı bozgunundan sonra alınan savaş ganimetleri içinde kahve de vardı. Osmanlı ordusu telaş içinde geri çekilirken beş yüz çuval kavrulmamış kahve çekirdeği bırakmıştı. Leh asıllı casus ve tercüman Franz Georg Kolschitzky diye biri, kuşatma sırasında sızmayı başardığı Kara Mustafa'nın ordugâhında öğrendiği Osmanlı usulüyle bunları hazırlamıştı. Bu becerikli şahıs evden eve dolaşarak fincanla kahve satmaya başlamıştı. Böylece Avrupa 1683 yılının sonbaharında kahveyi keşfetmişti.

Aslında kahvenin keşfi bundan kırk yıl öncesine dayanıyordu. Etiyopya menşeli olan kahve yetiştiriciliği Yemen'de XII. yüzyılda doğmuş ve tüketimi Arabistan'da XIV. yüzyıldan itibaren başlamıştı. O devirden itibaren kahvenin olağanüstü yayılma macerası başladı. İlk hedef –kahveyi bol tüketen sufilerin de yardımıyla– tüm Müslüman dünyası oldu. 1554'te İstanbul'daki ilk iki kahvehaneyi açanlar Suriyelilerdi. Levant'daki Alman, İtalyan ve Felemenk seyyahlar ve botanikçiler sayesinde, Avrupa bu bitkiyi keşfetti ve nasıl yetiştirilip, ticaretinin nasıl yapılabileceği üzerinde fikir geliştirmeye başladı. Batı'daki kahve yetiştirme girişimlerinin hepsi (botanik bahçelerindeki deneysel plantasyonlar dışında) başarısızlığa uğradığı için, kahve çekirdekleri ithal edildi ve becerikli esnaf bu içeceğin tadına bakılabilen ilk "café"leri açtılar. Kesin kanıtlar ileri sürülemese de, Avrupa'daki ilk kafenin 1647'de Venedik'te açıldığı,[9] bunu 1650'de Oxford'da açılan ve daha çok üniversite talebelerinin devam ettiği bir kafenin izlediği belirtilir. Fransa'da da Levant'da yaşamış Marsilyalı tüccarlar 1671'de kendi şehirlerinde bir kafe açmışlardı.

Kahvenin yayılmasında Osmanlı diplomatları da rol oynadı. Sultan IV. Mehmed'in 1665'te Viyana'da görevli olan elçisi Kara Mehmed Ağa kahve modasını başlatırken, meslektaşı Süleyman

Ağa da dört yıl sonra aynı şeyi Paris'te yaptı. XIV. Louis kahveyi içince saray da onu taklit etti. Türk diplomatın emrine verilen konakta, hizmetçiler sayıları giderek artan konuklara "porselen" fincanlarda Türk usulü sade kahve ikram ediyor, konuklar da sözde "elçinin kuşları için" getirdikleri şekeri gizlice içine katarak kahveyi biraz tatlandırıyorlardı.

Kahve yeni bir ürün olduğu için tartışmalara da yol açtı. Kâh şifalı özelliklerinden dem vuruluyor, kâh insan sağlığı için çok zararlı olduğu söyleniyordu. Müslüman dünyanın tanıttığı bir içeceği tüketmek tehlikeli olabilirdi: Türklerin her gün kahve içmesi onun şeytan icadı olduğunun kanıtı değil miydi? Hıristiyanlar tarafından tüketilmesi dinden çıkma yolunda ilk adım sayılmaz mıydı? Bu kaygıların hiç tesiri olmadı: İçecek bir kez duyulmuştu. Amsterdam'daki ilk kafe –Avrupa'daki mevcut en eski kafe olarak kabul edilmektedir– 1670'te açılırken, Saint-Germain panayırındaki barakalardan birinde ilk Paris kafesini 1672'de açan kişi, Pascal adında bir Ermeni'ydi; ertesi yıl Bremen de kendi kafesine kavuştu. Yine de Türklerin 1683'te uğradığı bozgunun kahve tüketimini teşvik ettiği doğrudur: Viyana'daki ilk kafe 1685'te bir Ermeni tarafından açıldı. Bugün Viyana'da tabelasında sarıklı ve gülümseyen –atalarının Avrupa'ya aktardıkları içecek ile kuşatmanın ıstırabını unutturmaya çalışan– bir Türk kafası bulunan sayısız kahve satıcısı mevcuttur; Viyana fırıncılarının "croissant"ı da zaferlerini kutlamak için icat ettikleri söylenir.

Avrupa'da Türk "köşk"leri

Türklerin tek mirası Viyana surları dibinde bıraktıkları kahve çuvalları değildi. Sadrazamın ordugâhta bırakıp kaçtığı hazineler hükümdarların ve muzaffer generallerin koleksiyonlarını zenginleştirirken, Avrupalı yaratıcıların ve sipariş sahiplerinin sanatsal duyarlılığını da etkilemişlerdi. Zaten eskiden beri var olan Türk modası iyice güçlenmişti. Hatta zaman zaman –belirli bir kanıt da göstermeden– Viyana'da Prens Eugene için inşa edilen debdebeli yaz sarayı Belvedere'in prensin askeri seferlerinin anısını yaşattığı ileri sürülmüştür. Bu sarayı oluşturan iki binadan Yukarı Belvedere en görkemlisiydi: Mimar Hildebrandt binaların üzerini, Kara Mustafa'nın ordusunun otağlarından esinlendiği söylenen çatılarla örtmüştü. Aslında, Türk mimari veya dekoratif motiflerine duyulan ilgi Avrupa'da kendini daha önceden göstermişti.

Sultanın uyruklarının tablolarını yapan veya bakarak çizen Ba-

tılı ressamlar, kişilikleri genellikle bir İstanbul veya Boğaziçi manzarası önüne yerleştiriyorlardı. Böylece okurlarının Osmanlı şehir panoramasının unsurlarını ve mimari örneklerini keşfetmelerini de sağlamışlardı. Cornelis de Bruyn'ün 1698'de Delft'te yayımlanan ve derhal İngilizce ile Fransızcaya çevrilen seyahatnamesini süsleyen illüstrasyonlarda özellikle Sarayburnu'nun Galata'dan görünüşü, Topkapı Sarayı ve Haliç kıyısında sıralanan köşkler görülüyordu. Aynı devirde yapılan Hollanda ekolünden büyük tablolarda da Saray-ı Âmire'nin görüntüsü öne çıkarılıyor, detaylar didikleniyor, 1636'da yapılan Revan Köşkü, Bağdat Köşkü (1639) veya Haliç kıyısında bugün de ayakta kalmış tek köşk olan Sepetçiler Kasrı (1592 ve 1647) ile ilgili bilinmeyen hiçbir şey kalmıyordu.[10] Böylece Avrupa Osmanlı köşklerini ayrıntılarıyla tanıdı; Diderot'nun *Encyclopédie*'sine göre, köşkler "Türklerin sahip oldukları en güzel binalardı: Köşkleri hem deniz hem tatlısu kıyılarında, ama en en çok pınarlara yakın bahçelerin içinde inşa ediyorlar."[11] Çoğunlukla dışarıdan damın üst tarafında da gözüken bir kubbe ile örtülü merkezi bir salondan ve haç biçiminde ya da diyagonal olarak yerleştirilmiş simetrik ek bölümlerden oluşan bu köşkler Batılıların çok hoşuna gitmiş ve taklit edilmişlerdi.

O zaman Avrupa'daki şatoların bahçelerinde bazı köşkler inşa edildiği görüldü. Bahçelerdeki süs yapılarının (*folly*) ikiz kardeşi sayılabilecek bu köşklerin farkı, egzotizme kaymalarıydı: XIV. Louis'nin 1670'te Versailles'da bir dinlence yeri olarak sipariş ettiği Porselen Trianon Çin esinliydi; Stanislaw Leszczynski'nin (1677-1766) peş peşe birçok konutu içinde yaptırdığı köşkler ise Türkiye'den etkilenmişti.

Padişahın konukları XII. Karl ve Stanislaw Leszczynski

"İyi niyetli filozof" diye anılan Leszczynski saltanatı çok kısa süren, krallığı kalmayan, Lehistan tahtından iki kez kovulan bir kral oldu.[12] Stanislaw, "Soylu Lehistan Cumhuriyeti"nin hükümdarı olarak ilk seçilişini, genç İsveç kralı XII. Karl'a borçluydu. Narva'da Büyük Petro karşısında kazandığı parlak zaferin hızıyla Varşova'ya giren genç kral, biraz zorlanarak da olsa tahttaki II. August'ü devirmiş ve Diet'te Stanislaw'ın seçilmesini kabul ettirmişti. Stanislaw'ın saltanatı kısa sürdü: İsveçliler 1709'da Poltava'da Ruslar karşısında bozguna uğrayınca sürgüne gitmek zorunda kaldı; tahta yeniden çıkan II. August ise Lehistan'ı Rusya'nın peyki haline getirmişti. Bozguna uğrayan

XII. Karl muhafızlarıyla birlikte Osmanlı topraklarına, Dinyester kıyısındaki Bender'e sığındı ve konukseverliğinden yararlandığı Sultan III. Ahmed'i Rusya ile savaşa kışkırttı. Stanislaw Polonya'dan kaçmıştı ve tahttan indirilmesine karşı çıkmaması için İsveçli hamisini ikna etmek amacıyla onun yanına gitmeye uğraşıyordu. Bender'e geldiğinde Türkler tarafından tutsak edildi, ama kral muamelesi gördü. İyi niyetli davranan Osmanlı sarayı ona bir aylık bağladı, hizmetkârlar ve bir tören muhafız alayı verdi. Stanislaw'ın günleri sakin bir akış içinde geçiyor, o da bu arada Osmanlı mimarisinin ürünlerini keşfetmekle ve şadırvanlarından gürül gürül sular akan bahçelerde saatlerce düş kurmakla ilgileniyordu.[13]

İsveç kralı onun tam zıddıydı. Stanislaw bu tuhaf duruma ne kadar uyum sağlamışsa, XII. Karl Türkler için aynı oranda huzursuz ve yerinde duramayan bir konuktu. Lakabı "Demirbaş"tı. Bender'den yola çıkan bir ulak Stockholm'e ancak üç ayda varabilse de o hâlâ İsveç'i yönetme iddiasındaydı ve Poltava'nın öcünü almaya kararlıydı. Bu yüzden Ruslarla yeniden savaşa girmenin yollarına bakıyordu. İsveç'te kalmış generalleri Polonya üzerine yürüyecekler, o da Türk kuvvetlerinin desteğiyle onlarla birleşecekti. Kral Stanislaw'ın tahttan indirilmesi söz konusu bile olamazdı! Karl asla elleri kolları bağlı bekleyemiyordu. Kendi büyük projelerini ilerletmek için sadrazamların kapısını aşındırıyor, vezirler arasındaki bölünmelerden istifade ederek para ve asker taleplerinde bulunuyordu. Bir kültür insanı olduğu için, Doğu'ya bilimsel geziler düzenlemeyi düşünüyor, Fransız oyunculardan oluşan bir topluluğu besliyor, İbranice öğreniyor, Racine ve Boileau'nun eserlerini okutturuyordu. Voltaire'in *Histoire de Charles XII* adlı kitabında [XII. Karl'ın Tarihi] betimlediği uyuşuk aylaklık haliyle hiç alakası yoktu.[14] Ama Osmanlı sarayı sonunda onun entrikalarından bıktı ve çar ile barış imzaladıktan sonra özgürlüğünü kısıtladı. Önce Edirne yakınındaki Demirtaş'a sevk edildi ve Mayıs-Aralık 1713'te oradaki yeni ikametgâhında tutuldu. Ertesi yıl artık Türklerden askeri yardım alamayacağına inanarak padişahın topraklarından ayrıldı ve kılık değiştirerek ülkesine dönüp Rusya'ya karşı umutsuz bir mücadeleye atıldı.

Artık Stanislaw'ı da Türkiye'de tutacak bir şey kalmamıştı. Ama nereye gidebilirdi? Polonya'daki mülkleri yağmalanmış ve toprakları mahvedilmişti. XII. Karl yola çıkmadan önce, tahttan indirilmesini hâlâ kabul etmediği Stanislaw'a şöyle bir çözüm önerdi: "Size Varşova kapılarını açacağım güne kadar,

Zweibrücken'de (veya İki Köprü Dükalığı, Alsace'ın kuzeyinde) yerleşin.[15] Orada bir kral muamelesi göreceksiniz."[16] Stanislaw orada yaklaşık 5 yıl kaldı.

Lorraine'de Topkapı

Temmuz 1714 başında Zweibrücken'e gelen Stanislaw şehre hâkim bir konumda bulunan ve kendisi geleceği için alelacele hazırlanmış eski ve gösterişsiz şatoya yerleşti. Ama yanına gelen küçük Leh saray maiyetini kabul edebilmek için, para sıkıntılarına rağmen, daha güzel bir ikametgâha sahip olmayı düşlüyordu. Daha o yıl sona ermeden dukalık mimarı İsveçli Jonas Erikson Sundhal'e şehrin uzağında, üç seviyeli basamaklar halinde yerleştirilmiş, havuzlar ve küçük şelalelerle çevrelenmiş köşklerden oluşacak bir sayfiye konutu ısmarladı. Stanislaw bunun toplamına, Türkçe "çiftlik"ten gelen bir adla "Tschifflik" (veya sık sık yazıldığı şekliyle "Schifflique") diyordu. Hem bu ad hem de konut tarzı Türkiye hatırası ve sultanın sarayına bir göndermeydi. Çünkü Stanislaw, XII. Karl'ı Bender'de ziyaret etmiş ve o sırada İstanbul'da pek durmayan III. Ahmed'in baş konutu olan Edirne Sarayı'nın köşklerine gidip gelmişti. Tercümanının ifadesine göre, İsveç kralı "bizim Holstein'daki küçük çiftliklerimize benzeyen, ama farklı renklere boyanmış bir tür saraya" yerleştirilmişti.[17] Çiftlik, bu iki muhtemel esin kaynağına, bir üçüncüsünü daha ekliyordu: Ayrı ayrı köşklerle süslenmiş ve belirli kullanım amaçlarına yönelik peş peşe sıralanmış, doğaya açılan, havuzlar, şadırvanlar ve fıskiyelerle güzelleştirilmiş üç avlu, Topkapı Sarayı'nın genel düzenini de hatırlatmaktan geri kalmıyordu.

XII. Karl'ın 1718'de ölümü Stanislaw'ı yeniden yollara düşmek zorunda bıraktı. Önce Wissembourg'a sığındı. Talihi yaver gitti ve kızı Marie Kral XV. Louis ile evlendi; 1733'te Lehistan tahtını yeniden ele geçirmeyi denedi. Bir kez daha yenildi, Dantzig'den köylü kılığına girerek kaçtı ve kral damadı sayesinde kaydı hayat şartıyla Lorraine ve Bar dukalıklarını aldı. 3 Nisan 1737'de hiç ikamet etmediği Nancy'nin çevresinden dolaşan Stanislaw Lunéville'e girdi. Ömrünün geri kalanında, yani yirmi dokuz yıl boyunca bu dukalıklara hiçbir yönetim yetkisi olmadan hükmedecekti.

Kraliyetsiz kral yeni "vatan"ına gelir gelmez inşa hummasına kapıldı. Germain Boffrand tarafından inşa edilmiş Lunéville şatosunu baş mimarı Emmanuel Héré'nin yardımıyla hale yola koymak ve yeniden düzenlemekle işe başladı. Stanislaw, *les Bosqu-*

ets adı verilen bahçelerde tuhaf mimarisiyle konuklarını şaşırtan köşkler yaptırdı. Güney tarafına yerleştirilen *Kiosque* ilk yaratımı oldu (1737). T biçimindeki iki katlı bu bina, içinde büyük bir salon bulunan kare planlı bir köşk ve arkasında galeri biçiminde ikinci bir binadan oluşuyordu. Bu ikinci binada oval bir salon, bir su mağarası, bir banyo ve kralın bazen bütün gece kaldığı bir çalışma odası yer alıyordu. Özgünlüğü tartışma götürmeyen çatı içbükey bir dış galeriyi örtüyordu ve üzerinde de sivri bir üçgen beşik çatı bulunuyordu.

Kuzeyde daha da ilginç bir diğer ahşap bina, *Trèfle* (1738) adını beklenmedik planına borçluydu: Merkezi salonun etrafında yer alan üç yuvarlak bölmede kralın yakınlarına ayrılmış iki yatak odası ve bir banyo bulunuyordu. Hepsi birden dalgalı ve dışarı çıkmalı bir çatıyla örtülmüştü. Klasik Büyük Kanal'ın, Şelale Köşkü'nün, Rocher'nin –içi otomatlarla dolu bir mağara oluşturacak biçimde yerleştirilmiş kireçtaşı blokları– ve hep birlikte *chartreuse* adı verilen mekânı oluşturan, özel bahçelerle çevrili on üç küçük yaz köşkünün yanında, *Kiosque* ve *Trèfle* egzotizmi yansıtıyorlardı.

Bu binaları yapan Héré olsa da, mimar Stanislaw'dı. Tıpkı XV. Louis gibi, Lehistan kralı da binaları seviyordu. Zevkiyle ün salmış bir adam olarak –verimli bir yazardı ve boş vakitlerinde de resim yapıyordu– mimari planlara ve çizimlere meraklıydı, o düşlerini kâğıda yansıtıyor, Emmenuel Héré de bunları gerçekleştirmekle görevlendiriliyordu. Héré meşhur eseri, *Recueil des plans, élévations et coupes...*'u tamamladığında, efendisine şu ithaf notunu yazdı: "Bu derlemeyi Majestelerine ithaf etmek, ona kendi eserlerini armağan etmek anlamını taşır; benim yaptığım onları bir araya toplamaktan ibaret."

Lunéville köşklerinin ve bunlara eklenen Chanteheux ve Commercy kraliyet şatolarının tuhaflığının kaynağı, merakı hiç dinmeyen Stanislaw'ın Türkiye'de geçirdiği günlerdeydi. Kralın icadı olan *Kiosque*, XVI. yüzyılın sonunda III. Murad tarafından Topkapı'nın aşağı bahçesinde, Marmara Denizi kıyısında inşa ettirilen İncili Köşk'e benziyordu: Aynı T biçimli ve iki katlı, piramit çatılı bina söz konusuydu, üzerine bir balkon bindirilmiş kemerli cephe dikkat çekiyordu ve içi bir şadırvanla süslenmiş merkezi zemin katta da aynı iç yerleşim söz konusuydu.

Trèfle de Topkapı'nın dış bahçesinde bulunan Yalı Köşkü'nün vârisiydi; bu köşkün de dalgalı çatısının üstünde bir kubbealtı kasnağı bulunuyordu ve merkezi salonu üç musandıra ile çev-

riliydi. Ama aynı zamanda Topkapı Sarayı'nın içinde yer alan ve önlerinde sütunlu birer revak bulunan Revan ve Bağdat köşklerinden de esinlenmişti. 1741'de Commercy şatosunun –aynı zamanda "Türk usulü" bir şadırvanın da bulunduğu– parkında yapılan ve köşelerde yer alan Dor stili dört sütun üzerine bindirilmiş küçük köşk ise, I. Selim'in 1518'de Topkapı'da yaptırdığı Mermer Köşk'ün ahşap versiyonuydu.

Stanislaw'ın konukları gördükleri karşısında heyecanlanıyorlardı: Çılgın bir özgünlüğe sahip bu bahçe yapılarında insanı büyüleyen ama ne olduğu da tam kestirilemeyen egzotik bir yan vardı. Ama bu egzotizmin kaynağı Çin mi, yoksa Türkiye miydi? Ev sahibi, "Türkiye" diye cevap veriyordu. Bu binaların stiline onun Şark anıları yön vermişti. Böylece, Osmanlı binalarına yönelik beğenisine sadık kalarak kişisel bir eser ortaya koymuştu. Padişahın yanında geçirdiği iki yılın anıları, Bender'de XII. Karl'ın maiyetinde yer alan Cornelius Loos adında bir mimarmühendisin yaptığı dört yüz çizimle desteklenmişti. Bu çizimlerde en iyi Osmanlı binalarının, camilerin, hamamların, köşklerin, özellikle de Haliç ve deniz kıyısından bakılınca görülebilen köşklerin rölöveleri yer alıyordu.

Mimarlığa pek yeteneği olmayan Voltaire, iki esin kaynağını birbirinden ayıramamıştı:

> Gördüm o muhteşem salonu,
> Yarısı Türk yarısı Çinli,
> Modern ve antik zevk
> Birbirlerine zarar vermeden birleştirmişler yasalarını.[18]

Ama *Zadig*'in yazarının mazereti vardı: Onun yaşadığı, fazla dikkatli olmayan çağda, Çin zevkiyle Türk zevki, Osmanlı köşkleriyle pagodaları sık sık birbirine karıştırılıyordu. *Trèfle* (1738) ile II. Friedrich'in Sans-Souci'de Lunéville köşkünden esinlenerek bir trefl planına göre inşa ettirdiği meşhur Çin köşkü, Çay Evi (1755-1757) arasında yapılan anakronik ve yaygın karşılaştırma bu kafa karışıklığını yansıtmaktadır. Zaten bizzat Emmanuel Héré de *Trèfle*'e "Çin binası" ve *Kiosque*'a "Türk usulü bina" dememiş miydi?

Stanislaw, Zweibrücken ve Lorraine'deki ikametgâhlarında zevkini kabul ettirmeyi bilmişti. Ama onun tercihlerini belirleyen sadece Türk stiline düşkünlüğü değildi. O, Lunéville'in klasik şatosunun bahçesinde özgün bir eser yaratmak isteyecek ka-

dar mimari meraklısıydı. Versailles'ın fundalık formüllerine değil de, Doğulu formlara başvurarak Fransız usulü bir bahçenin tektipliğini kırıyor ve ona kendi damgasını vuruyordu. Acaba kanıtlamak istediği başka şeyler de mi vardı?

Stanislaw, Doğu formlarını sahiplenerek onu dost olarak ağırlamış bir imparatorluğun kültürüne de saygısını gösteriyordu. Ama onun Osmanlılara duyduğu hayranlık, Osmanlı devletinin düşmanı olan bir Baron von Herberstein'ı veya bir Ferdinando di Medici'yi düşmanlarının gücünü sahiplenmek için Türk kılığında portrelerini yaptırmaya iten hayranlık kadar da kafa karıştırıcı değildi. Stanislaw belki de krallığı olmayan bir kral, tahttan indirilmiş bir hükümdar olduğu için zayıf kraliyet kimliğini güçlendirmek istemişti. Uzaklardaki büyük bir imparatorluğun mimarisini benimseyerek, Türk gücünün bir kısmını simgesel anlamda sahiplenmiş, bir kır eğlencesi süresince ötekinin iktidarıyla özdeşleşmiş olmuyor muydu? Eğer öyleyse, Stanislaw'ın Türk zevki basit bir egzotizm kaprisinin ötesine geçiyor demekti. Elinden kaçırdığı bir iktidarı sanal olarak geri almanın bir biçimi, mimari bir metafor tarzında yansıtılan bir "kendini temsil" söz konusuydu. "İyi niyetli filozof" açısından azımsanamayacak bir tatmindi bu.

11

İstanbul'daki Avrupa: Sefirler ve tercümanlar

Bekliyoruz padişahtan
İyi ve güzel bir elçi.

La Fontaine

Türk dili öyle belirsiz ve güçtür ki, bu dili öğrenmeye bir ömür yetmeyebilir. Bu güçlüğün yarattığı dipsiz uçurum yüzünden Levant'da tercümanlık ayrı bir zümre haline gelmiştir.

Saint-Priest

Şark'ın o yerinden oynatılmaz diplomatları, sefaret dragomanları kendi milletlerine daha iyi hizmet edebilmek için çifte ülke edinmiş Avrupalılar olarak Şark'ı kendi şahıslarında temsil ederler.

Lamartine

Huzura kabul tabloları

Bordeaux Güzel Sanatlar Müzesi'nde XVIII. yüzyıla ait, "Türk tablosu" tabir edilen iki tablo bulunur. Bu tuhaf isimlendirmenin nedeni ressamın padişahın tebaasından olması veya tuvallerin İstanbul'dan gelmesi değildir. Sadece seçilen tema onları "Türk" tablosu haline getirmiştir: Birinde, sadrazam tarafından Fransa kralının sefiri Vikont d'Andrezel'e verilen bir yemek, diğerinde de Sultan III. Ahmed'in 1724'te diplomatı huzuruna kabul edişi resmedilmiştir. Demek ki konu, Batılı bir diplomatın Saray-ı Âmire'ye yaptığı protokol ziyaretidir ve Valenciennes'de doğup İstanbul'da ikamet eden, ressam Jean-Baptiste Vanmour (1671-1737) bu konuyu uzmanlık alanı haline getirmiştir.

Tuvaller ayrıntısıyla incelendiğinde, kostümler ve Osmanlı devlet ricalinin hiyerarşisinin yanı sıra kabul salonlarının dekorasyonu hakkında da sanatçının bilmediği hiçbir şey olmadığı görülmektedir. Saray teşrifatının, uzlaşımlarının, inceliklerinin hiç-

biri onun için bir sır değildir. Sultanın huzura kabulleri ve sadrazamın yabancı heyetlere verdiği yemek sahneleri, içerdikleri hareket halindeki çok sayıda kişilikle, sanat başyapıtlarından çok gerçek birer tarihi belge görünümündedir. Ressam, müşterisinin beklentilerini en iyi şekilde karşılayabilmek amacıyla titiz, kesin ve en ufak ayrıntılara varıncaya dek gördüklerine sadık davranmaya gayret etmiştir. Çünkü Vikont d'Andrezel gibi, Osmanlı devleti nezdindeki diğer yabancı sefirler de Avrupa'ya dönerken misyonlarındaki bu törensel anların hatırasını yanlarında götürmek istiyorlardı. Bu nedenle vazgeçilmez Vanmour'un yeteneğine başvuruyorlardı.

Amsterdam Rijksmuseum'da da aynı ressamın yaptığı, Bordeaux'dakilere benzeyen ve Hollanda sefiri Cornelius Calkoen'in 1727'de Topkapı Sarayı'nda huzura kabulünü betimleyen dört tuvallik bir dizi bulunmaktadır. Bu ikinci tablo dizisi, son derece revaçta olan Vanmour'un İstanbul'da geçirdiği kırk yıl boyunca aldığı siparişlerin hiç arkasının kesilmediğini göstermektedir. Onun ününü haber alan XV. Louis kendisine "kralın Levant'daki olağan ressamı" beratını vermiş, ama bu sıra dışı unvana herhangi bir ödenek eklememişti.

Sayısı durmadan artan bir müşteri kitlesi tarafından sıkıştırılan sanatçı artık tek başına çalışarak siparişlerle başa çıkamıyordu. Yardım almak zorundaydı; ustalarının sınanmış reçetesine sadık kalan yardımcıları o öldükten sonra da atölyenin faaliyetini sürdürdüler. Örneğin, Castellane Kontu'nun 1742'de, yani Vanmour öldükten beş yıl sonra Sultan I. Mahmud tarafından huzura kabul edilmesine ilişkin dört tabloluk bir dizi –Vanmour ekolü diye anılırlar– Kasım 2006'da Bayeux'de satışa sunulmuştu. Ayrıntılardaki birkaç ufak değişiklik dışında, 1727 veya 1724'teki huzura kabulün aynı safhaları, aynı dekorasyon, aynı Osmanlı ileri gelenleri bu dizide de karşımıza çıkmaktadır.

Tuvallerinin kompozisyonu bile taklit edilmişti: Sultan tarafından kabul edilmesini ölümsüzleştirmek isteyen Venedik sefiri bu amaçla yurttaşı Antonio Guardi'ye (1699-1760) başvurduğunda, bu ressam –halbuki konuya aşinaydı– müşterisini memnun etmek için Vanmour'u kopya etmekle yetinmişti. 1735 ile 1745 arasında yapılmış tuvallerinde, sarayın ikinci avlusundan geçen diplomat, sadrazam tarafından kabulü, sultanın verdiği şölen ve sultan tarafından huzura kabulü sahneleri görülmektedir. Bu tablolar bugün İngiltere'nin Ankara büyükelçiliğinde saklanmaktadır.[1]

Aynı atölyeden çıkmış veya özenle taklit edilmiş bu huzura ka-

bul tablolarının birbirlerine niye benzedikleri anlaşılmaktadır. Kaldı ki bu benzerliğin bir diğer nedeni de, XV. yüzyıldan XIX. yüzyıl başındaki reformlara kadar saray teşrifatının hiç değişmeden sürmesidir.

O halde Bordeaux, Amsterdam veya Ankara'daki tablolar, Osmanlı İmparatorluğu ile Batı arasında görece geç bir dönemde kurulan bir ilişki biçimini, –tablolar özelinde sadece teşrifat alanına giren haliyle– diplomasiyi gözler önüne sermektedir. Hıristiyan sefirleri merasimle kabule razı olan sultan, herkesin imrendiği bu imtiyazı nadiren verirdi. Çünkü diplomatlar padişahın huzuruna ancak İstanbul'a ilk geldiklerinde teminat mektuplarını sunmak üzere ve bir de payitahttan ayrılırlarken alınırlardı. Ressam sefiri –bazen yanında oğullarıyla birlikte– ve maiyetini resmeder; saraya ancak sırtlarına giydirilen hilatlarla birlikte girmelerine izin verilir, ama üç köşeli şapkalarının altındaki pudralı perukaları takmaya devam edebilirlerdi. Böylece Osmanlılaştırılarak sarayın arz odasına alınırlardı. Bu loş ve yaldızlı odanın bir köşesinde, sultan gösterişli yastıklarla donatılmış ve üzerinde ince sütunlara bindirilmiş bir baldaken bulunan tahtında otururdu. Önünde ayakta duran ve iki yanında birer yüksek devlet görevlisi bulunan sadrazam, efendisiyle yabancı heyet arasında elçilik yapardı.

Bu tablolarda sakallı, uzun elbiseler giyinmiş, kürklü başlıklar takan, biri sultanın karşısında duran, diğeri sefire eşlik eden ilginç kişilikler de göze çarpmaktadır. Bunlar dragoman, yani tercümandı; birincisi sarayın, diğeri ise sefaretin baş tercümanıydı. Sefaret dragomanı âdetten olan temennaların ardından, sefir tarafından temsil edilen yabancı hükümdarın mesajını sadrazama tercüme eder, o da bunu sultana bildirirdi. O zaman bir put gibi hiç kıpırdamadan duran padişah Türkçe konuşmaya tenezzül ederdi: "Pek eyü." Son reveransların ardından ağzından tek bir kelime çıkmayan diplomat, çevresindeki Osmanlı görevlileriyle birlikte, huzura girdiği gibi usulünce çekilirdi.

Son derece kısa süren huzura kabul sırasında sultan ile sefir arasında hiçbir sözlü alışveriş olmazdı. Batı'nın en güçlü hükümdarının temsilcisi bile, "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi", "yeryüzündeki taçların dağıtıcısı" olan padişahtan, ağzından çıkan o iki kelime dışında başka bir şey bekleyemezdi. Osmanlı hükümdarı diyalog kurmaz, iradesini buyururdu. Gerek itibarı gerekse ağzından uzlaşmacı bir cümle çıkacağı endişesiyle, bir yabancıyla doğrudan söyleşiye girmekten kaçınırdı. Avrupa dillerinin bilerek öğrenilmemesi de işin cabasıydı.

Vanmour'un ve takipçilerinin tabloları, sultanın kapıkulları tarafından sağlam bir şekilde eşlik edilen ve konuktan çok rehineye benzeyen Batılı diplomatlar ile askeri bozgunların ardından o sırada tüm devletler tarafından paylaşılan diplomatik oyuna katılmak zorunda kalan Osmanlı yönetimi arasındaki bu tuhaf karşılaşmaları yansıtmaktadır. Yine de padişah o eski üstünlük duygusundan bazı unsurları korumuştu; çok ayrıntılı bir teşrifat usulü, vazgeçilmez aracılar olarak başvurulan tercümanlar ve Avrupalı temsilciler karşısında sergilemeye devam ettiği gözle görülür aşağılama bunların en önemlileriydi. Osmanlılar gerçekten de çok uzun süre Batı krallıklarını küçük görmüşlerdi.

Kendini beğenmiş bir umursamazlık

Osmanlı İmparatorluğu XVIII. yüzyıla kadar Batı Avrupa'yı görmezden geldi; çok uzak ve tehlikesiz bulunan bu bölgenin herhangi bir cazibesi veya ilginçliği bulunmadığı düşünüldüğünden, dikkate değmez diye değerlendiriliyordu. Büyük bir çeşitlilik içeren uçsuz bucaksız bir dünyaya hükmeden ve evrenin merkezi olduklarına inanan Osmanlılar, bu kadar önemsiz bir kıta ile ilgilenmeleri gerektiğini akıllarından bile geçirmiyorlardı. Her şeye karşın kâfirlerin topraklarına dair bazı gerçeklikleri bilmeleri gerekse bile, olağan haber alma kaynakları –imparatorluğun Yahudi tüccarları ve Ortodoks Rumları, dönmeler veya İstanbul'da görevli yabancı diplomatlar– bu meraklarını gidermeye yetiyordu. Ne çok sayıda olan ve barbar diller diye hor görülen Avrupa dilleri, ne de Batı devletlerinin coğrafya ve tarihi herhangi bir ilgiye layık değildi. Hiçbir âlim herhangi bir Batı dilini okuma, bir gramer veya bir sözlük oluşturma ihtiyacı duymuyordu. Bir yabancı dile hâkim olmak, sosyal açıdan alt tabakadan olmak işareti olarak görülüyordu ve kâfirlerin yazısını kullanmak dinsizlikti. Avrupa tarihine şöyle bir değinip geçen az sayıda eser ise papaların ve kralların kronolojik sıralamasını vermekle yetiniyordu. "Frengistan" (Batılılara böyle diyorlardı) sakinlerinin siyasal veya sosyal yaşamına, örflerine ve âdetlerine hiçbir merak, hiçbir ilgi yoktu.

Birkaç âlim bu "Frengistan"a kısaca bir göz atmaya meyletse bile, yazma haline kalan çalışmaları ne dağıtılıyor ne de bir etki yapıyordu. Bir anekdot bunu doğruluyor. Temmuz 1770'te Osmanlı donanması tarihinin en ağır bozgunlarından birine uğramış, bu Türk "Trafalgar"ının altından kalkması çok zor olmuştu. Anadolu ile Sakız Adası arasında, Çeşme koyunda demirli do-

nanma Aleksis Orlov komutasında, Finlandiya körfezinden Ege Denizi'ne kadar, denizler aşarak gelen Rus donanması tarafından tamamen yok edilmişti. Daha önce benzeri görülmemiş bu felaket karşısında şaşkına dönen ve o güne kadar coğrafi bilgilerini Ortaçağ haritalarından aldığı anlaşılan Osmanlı hükümeti, Rus gemilerinin Baltık Denizi'nden doğrudan Akdeniz'e geçmelerine izin verdiği için –Rusya ile komşu sandığı– Venedik'i suçlamıştı!

Türkler, Rönesans'ta büyük ilerlemeler kaydeden haritacılık kadar, Batı'nın en önemli teknik icadı olan matbaa karşısında da umursamazlıklarını korudular. Bilgilerin çoğaltılması alanındaki bu çarpıcı icat çok hızlı bir şekilde yayılmıştı: Avrupa elli yıl içinde, hızla aşılan birkaç direnişe rağmen, Gutenberg'in buluşunu benimsemişti. Doğu'ya açılan kapı olan Venedik'te daha 1469'da bir tipografi atölyesi kurulmuştu; Kanuni devrinde karşılıklı el değiştiren Budin'de 1474'ten beri matbaa vardı; Osmanlı ordularının uzun süre göz koyduğu Viyana da bu şehirleri izlemişti. Ama Türkler matbuat devrimini reddettiler. Matbaayı Osmanlı İmparatorluğu'na sokmaya yeltenecek kişi idam edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalıyordu. Seçkinler bilgi tekelini paylaşmaktan mı korkuyorlardı? Ulema kendi İslam yorumlarına itiraz edilmesinden mi çekiniyor veya hattatlar loncası yeni bir tekniği tehdit olarak mı algılıyordu? Bu üç neden bir araya gelerek, Batılı bir icadı, genelde de İslam topraklarında zaten pek tutulmayan bidatı devre dışı bıraktılar. Ama bu kendini koruma refleksi sadece Müslüman dünyaya özgü değildi.

Bazı sultanların da ilgilendiği asil bir sanat olarak görülen hat sanatına Türklerin duyduğu dini hürmet ve bu sanatın dinleriyle olan mistik bağı, kutsal metnin mekanik bir şekilde çoğaltılmasının benimsenmesi önündeki en büyük engeldi. Batılı bir sefir bunu kabul etmişti: Eğer matbaa benimsenirse, "Onların kutsal kitabını oluşturan yazılar, yazı olmaktan çıkar." Allah kelamına duyulan saygı gereğince, bu kelamın yazma halinde korunması şarttı. Sadece imparatorlukta yaşayan dini azınlıklar yeni aygıtı benimsediler: Selanikli Yahudiler 1493'te, İstanbullu Ermeniler 1567'de, Rumlar da ancak 1627'de kendi dillerinde eserler bastılar. İmparatorlukta yaşayan Müslümanlar ise Türk veya Arap harfleriyle matbuat çıkarmaktan sakınıyorlardı. Avrupa'da Modern Zamanlar'ı başlatan matbuat devriminin Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyıl başına kadar esamisi bile okunmadı.

Kendi kendine yeterli bir dünyaya ait olmaktan gurur duyan

Türkler, entelektüel horgörülerine ticari bir umursamazlığı da eklemişlerdi. Avrupa'da ikamet eden Türk tüccar sayısının azlığı bunu gösteriyordu. Bir Müslüman'ın şeriata göre darü'l-İslam'a tabi kılınmaya yazgılı olan kâfirler diyarına veya darü'l-harbe gitmesi ayıplanacak bir durumdu; bunun tek istisnası gerektiğinde erzak satın almak amacıyla gidilmesiydi. Ama Türklerin Avrupa'da pek boy göstermemesinin asıl nedeni ekonomikti: Hindistan, Güneydoğu Asya, Çin, hatta Afrika'dan farklı olarak Avrupa onlara fazla sunacak şeyi olmayan bir yer gibi geliyor ve bu nedenle İstanbul veya İzmir'in tüccar topluluklarını o kadar cezbetmiyordu.

Bununla birlikte bir istina sayılmasa da Venedik'te küçük ve kalıcı bir Türk kolonisi vardı. Önceleri şehre dağılmış durumdaki bu insanlar, "hırsızlık yaptıkları, erkek çocukları baştan çıkardıkları ve Hıristiyan hanımları istismar ettikleri"nden kuşkulanan şehir sakinlerinin hoşgörüsüzlüğünün sık sık kurbanı oldukları için, 1621'de epey zahmetler çekerek Büyük Kanal üzerinde bir ikamet ve depo alanı elde edebildiler: *Fondaco dei Turchi* (Arapça fonduk'tan türetilmiş kelime). Gerçi bu bina Venedik ile Osmanlı İmparatorluğu arasında sık sık yaşanan çatışmalardan ötürü genellikle kapalıydı. Burada kalanlar yerel nüfusla temasları asgariye indirmişlerdi, ama şehirde serbestçe dolaşıyorlardı: Doçlar Sarayı'nda bugün bile görülebilen birkaç Türkçe duvar yazısı bunun kanıtıdır. Quattrocento'nun (XV. yüzyıl) Vittorio Carpaccio gibi meşhur veya daha az tanınmış Venedikli ressamları şehir görüntülerine, alacalı bulacalı bir kalabalık içinde ağır sarıkları, uzun sakalları ve gösterişli kaftanlarıyla fark edilen Osmanlıları katmaktan geri kalmamışlardır. Türk romancı Nedim Gürsel, *Les Turbans de Venise* (1999) [Resimli Dünya] adlı romanında bu kişiliklerin eğlenceli bir betimlemesini yapmıştır: "Hiçbiri başı açık dolaşmıyordu zaten. Ya sivri bir külah giyiyorlardı, ya da silindir biçiminde upuzun serpuşlar. Kiminin Venedik'in bacaları gibi yukarı doğru genişleyen şapkaları da vardı. Ama en çok balkabağı büyüklüğündeki o dilim dilim sarıklarıyla dikkat çekiyorlardı. Bu yüzden de başlarına gelmedik bela da kalmıyordu."[2]

Ticaret yapmak üzere Batı Avrupa'ya giden Türklerin sayısı azdı, ama Avrupa'yı keşfetmek isteyenler daha da azdı. Avrupa limanlarında vebadan korunmak için kurulmuş karantina sisteminin, beslenme ve hijyen alışkanlıklarındaki farklılığın seyahate niyetlenenleri bile caydırdığı söyleniyordu. Aslında en büyük neden, Batı dünyasına yönelik merakın bulunmamasıydı. Levant,

Balkanlar ve Akdeniz adalarını dolaşan ve geride *Seyahatname* adında en az on ciltlik bir yazma eser bırakan meşhur Evliya Çelebi bile, Avusturya dışında bir Hıristiyan ülkesini ziyaret etmemişti. Bu çarpıcı istisna Batı'daki Türk seyyahların azlığını doğrulamaktadır.

Osmanlı ordusunun Macaristan veya Akdeniz'de esir edilen askerleri de Avrupa'da geçirdikleri tutsaklık dönemine ilişkin hatırat bırakmamışlardır. Mevcut metinlerin yazarları ise en iyi ihtimalle hayret, en kötü ihtimalle de tiksinti hislerini dile getirmektedirler. Bu koşullarda, sultanın Avrupa'ya diplomatik misyonlar göndermeye niye fazla eğilimli olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu diplomatik misyonlar XVI. yüzyıldan itibaren sıklaşsa da yine de olağandışı niteliklerini korudular. Fransa 1533'te ilk kez sultanın resmi bir temsilcisini ağırladı; temsilcinin görevi, I. François'yı Şarlken'le (V. Karl) ittifaktan uzaklaştırmaktı. İki yüzyıl boyunca kâh Marguerite de Valois'yı Erdel prensine istemek, kâh şehzadelerin sünnet düğününe davetiye getirmek üzere en az bir düzine misyon Paris'i ziyaret etti; bu protokol adımlarına genellikle ticaret sözleşmelerinin, kapitülasyonların yenilenmesi eşlik ediyordu. Osmanlı sarayı bu diplomatik ilişkilere fazla önem vermiyordu. Temsilciler gerçek elçiler değil, genellikle çavuş düzeyinde görevlilerdi, zayıf bir maiyetle ve az bir donatımla yolculuk ediyorlardı. İstanbul bu doğrudan temaslara fazla itibar etmese de, Avrupalı hükümdarların da bunları teşvik etmek konusunda fazla coşkulu davranmadıklarını teslim etmek gerekir. Hıristiyanlığın düşmanının müttefiki veya suç ortağı sayılma korkusu caydırıcı oluyordu: 1581'de Paris'e giden Osmanlı temsilcileri, III. Henri'nin aşırı Katolikler tarafından "Türk kral" diye yaftalanmasına neden olmamış mıydı? Bu nedenle suçlanmaktan korkan krallar, kimi zaman Osmanlı sarayını temsilci göndermekten caydırmaya uğraşıyorlardı.

Buna karşılık Venedik'te böyle engellemeler yoktu. Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar Osmanlılarla girdikleri üç savaşa rağmen, Venedik Cumhuriyeti hemen her yıl sultanın özel bir görevle gönderilen bir temsilcisini ağırladı. Ama bu elçinin çok kısa süre kalması, doç nezdindeki resmi Türk varlığına kalıcılık kazandıramıyordu.

Avrupa gazeteleri ve kroniklerinde bu ziyaretlerin anıları korunurken, Osmanlı tarafında fazla bir yazılı iz yoktur. Bu da İstanbul açısından fazla önemli olmadıklarını kanıtlayan bir diğer işarettir. Osmanlı sarayının önem verdiği ilk sefaret görevi, sefir Ka-

ra Mehmed Paşa'nın 1665'te Viyana'daki misyonudur. Yüz elli kişilik bir maiyetle Avusturya başkentine giden paşa, orada dokuz ay kalmıştır. Böylesi bir diplomatik çıkarma, Habsburglarla imzalanan Vasvar antlaşmasıyla açıklanabilir; iki Türk vakanüvisi bu antlaşmanın müzakerelerini anlatmış, ancak heyeti ağırlayan ülke hakkında tek kelime etmemişlerdir.

Türklerin Batı devletlerine karşı takındıkları küstah tavır da olaylara neden olabiliyordu. Örneğin Kasım 1669'da Fransa ile bağları yeniden kurmak isteyen Sultan IV. Mehmed, Süleyman Ağa'yı Paris'e gönderdiğinde, son zaferlerinin parıltısını taşıyan XIV. Louis onu ihtişamlı bir şekilde karşılamak istedi. Kamuoyu Osmanlı temsilcisini aylardır bekliyordu. Kraliyet ailesi Boğaziçi'ndeki âdetler konusunda birçok kişiyle görüşmüştü. Protokol sorumluları Doğu usulü bir kabul hazırlamanın daha ustaca olacağına kanaat getirdiler ve hariciye nazırı yaşlı Hugues de Lionne'a yabancıyı karşılamak üzere "alaturka" uzun bir entari giymesini önerdiler. Kralın huzuruna kabul 5 Aralık günü Saint-Germain-en-Laye'deki yeni şatonun büyük galerisinde gerçekleşti. Burası, kraliyetin elindeki en güzel halılarla süslenmiş, yerler kilimlerle kaplanmıştı. Baş teşrifatçı M. de Sainctot'nun bildirdiğine göre, salonun kenarları "gümüş kaideler üzerine oturtulmuş ve değeri yirmi milyonu aşan büyük gümüş vazolar"la bezenmişti.[3]

Nazırı gibi giyinmek zorunda olmadığını düşünen kral, Doğu şatafatıyla rekabet etmek amacıyla, "sırtında altın bir brokarla, gümüş bir tahtın üzerinde tüm ihtişamıyla belirdi; üzeri o kadar çok sayıda elmasla kaplıydı ki sanki bir ışık halesi içindeymiş gibi görünüyordu." Onun yanında yer alan kardeşinin ve Dük d'Enghien'in üzerindeki mücevherler de ışıl ışıldı. Sergilenen bu şatafat karşısında, içi samur-zerdeva kürkünden bir elbise, beyaz saten bir ceket giymiş ve "beyaz muslin bir sarık sarılmış kırmızı kadifeden bir başlık takmış" Süleyman Ağa, dalgın ve küçümseyen bir havada, mermer gibi durdu. Tahtın dibinde ne yapacağına karar verememiş gibi durunca bir olay çıkmasına ramak kaldı. Kendisine neden durduğu sorulduğunda, padişahın yüce mektubunu almak için kralın ayağa kalkmasını beklediğini söyledi. Kaskatı kesilen XIV. Louis sert bir şekilde cevap verdi. Sonunda Süleyman Ağa mektubu majestelerinin dizlerine bıraktı ki bu da çok kötü bir etki yarattı. Fransa sarayının getirdiği mesaja gerekli saygıyı göstermemesinden ötürü çok "keder"lenen elçi, kral tarafından kabul edilmek için aylarca bekletildiğini yineledi, bu arada kendisinin de iki kez sultanın mektubunu hariciye nazırına teslim etmeyi reddettiğini unuttu.

Önüne serilen ihtişamı umursamaz bir şekilde davranan Süleyman Ağa, en sonunda da efendisinin atının kraldan daha zengin süslemelere sahip olduğunu söyledi. Paris'e dönerken kendisi ve maiyeti yol boyunca sıralanmış şeref muhafızlarına bakmamaya özen gösterdiler.

Fransa sarayı, yol yordam bilmeyen, elçi bile değil basit bir çavuş olan bir adam yüzünden bir sürü masrafa girmişti. Bunu, krala teslim edilen mektup çözüldüğü zaman anladılar. Sultanın tebaasının kendini beğenmişliğiyle alay etmek ya da bu hakaretin intikamını almak için, XIV. Louis Molière ve Lulli'den ertesi sene Chambord'da sahnelenecek *Kibarlık Budalası* oyununa gülünç bir Türk sahnesi eklemelerini istedi.

Se ti sabir, (Eğer biliyorsan)
Ti respondir; (Cevap ver)
Se non sabir, (Bilmiyorsan)
Tazir, Tazir (Sus, sus)

Çıkarların güdümünde bir merak

Osmanlı umursamazlığının karşısında, bilgi düşkünlüğü, ekonomik pazar arayışı ve askeri haber alma gibi saiklerle harekete geçen Avrupa'nın merakı söz konusuydu. Rönesans'ın genel havası entelektüel merakı uyarıyordu: Yenidünya'nın veya Asya'nın keşfine çıkıldığı büyük keşifler çağında, muazzam Osmanlı İmparatorluğu seyyahlara kapalı kalamayacağı gibi, o "dünya ekonomisi" döneminde Avrupalı tüccarları yeni pazarlar fethetmeye iten hummalı faaliyetin de dışında duramazdı. Son olarak da, sultanın orduları Balkanlar'ı ve Macaristan'ı ilhak ederken, Hıristiyanlığın en ürkütücü düşmanının sırlarına vâkıf olmak stratejik bir zorunluluktu. Fatih'in ve Kanuni'nin imparatorluğu Batılıların ilgisini çekiyordu. Sultanın topraklarında tüccarların, diplomatların, seyyahların, servet peşinde koşan maceracıların sayısı giderek arttı.

Konstantinopolis düştükten birkaç ay sonra daha fazla beklemeden Osmanlı ile ticaret sözleşmesi imzalayan Venedik'in ardından, Hıristiyan tüccarlar da yeniden imparatorluğun limanlarına gidip gelmeye başladılar. Sultanın iyi niyeti sayesinde, *Echelles du Levant* [Levant İskeleleri] adı verilen ticaret merkezlerinde kalıcı acenteler açtılar. Bu kelime Türkçe iskele'den türetilmişti ve kazıklar üzerine oturtulmuş, yük boşaltılıp yüklenebilen her türlü iskele veya rıhtımı ifade ediyordu. İstanbul, İzmir,

Edirne, Selanik, Hanya, Kahire, İskenderiye, Halep, Trablusşam, Kıbrıs'ta iskeleler vardı. Sık sık yenilenen kapitülasyonlar sayesinde, Fransa Levant ticaretine hâkim durumdaydı ve özellikle de "bandıra hakkı"ndan istifade ediyordu. Bu hak, Osmanlı devleti ile ticari ilişkileri olan Venedik dışındaki diğer Avrupa devletlerinin tüccarlarını Fransa "bandırası ve himayesi" altında seyrüsefer yapmak zorunda bırakıyordu. Bu imtiyazlı devlet konumu, benzer avantajlar İngilizlere (1599), Hollandalılara (1612) ve Cenevizlere de (1665) tanındığı zaman yok oldu. İskelelerin iyi işlemesi, ticari işlemlerin nizami olup olmadığını, yurttaşlarının himaye edilip edilmediğini ve mallarının korunup korunmadığını denetleyen konsolosların varlığına bağlıydı.

Doğu'nun meşhur yazarları cezbettiği Romantik çağ öncesinde de, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu seyyahların başını döndürüyordu. Bu seyyahlar, Avrupa'da bulunan Türklerden farklı olarak, seyahatnameler veya ilmi eserler kaleme aldılar. Özellikle Venedik, bir "gazeteci" merakına sahip ve Venedik ile Osmanlı devleti arasındaki çatışmalarla cesaretleri kırılmayan yurttaşları sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihine, politikasına, âdetlerine ilişkin çok sayıda eserden oluşan zengin bir kitaplık kurabilecek durumdaydı.

Türkler hakkındaki metinler, daha az olmakla birlikte, Fransa'da da eksik değildi. Doğabilimci Pierre Belon gözlemlerini *Le Voyage au Levant* (1553, Levant Seyahati) adlı eserinde yayımladı. Ertesi yıl coğrafyacı André Thevet, Şark'ta kalışından istifade ederek *Cosmographie du Levant* (Levant Kozmografyası) adlı eserini yazdı ve sonra yeniden Yenidünya tutkusu depreşti. Ansiklopedik bir zihne sahip olan, dini uyum saplantılı, kâh Kraliyet Koleji'nde öğretmenliği kâh başıboş gezginliği yeğleyen, kafası karışık düşünür Guillaume Postel, iki Şark seyahatinden *De La République des Turcs* (Türklerin Devleti Hakkında, 1560) başlıklı bir inceleme eseri çıkarırken, Dauphiné'li asilzade Nicolas de Nicolay askerlik mesleğini bırakıp kendini coğrafya ve casusluğa vakfettikten sonra, dünyayı dolaşmış ve 1567'de *Les Navigations et pérégrinations en la Turquie* (Türkiye'de Deniz Yolculukları ve Kutsal Mekân Ziyaretleri) adlı eseri yayımlamıştı. Hepsi de, Fransa kralını padişah nezdinde temsil eden bir sefirin maiyetinde İstanbul seyahatine çıkmıştı.

Bir sonraki yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na duyulan merak daha çok sayıda gözlemciyi –Tavernier'ler, Thévenot, Pitton de Tournefort, Galland veya İngiliz Rycaut ve John Covel– cez-

betti. Bunların seyahatnameleri, ilmi eserleri, Osmanlıların örf ve âdetleri üzerine araştırmaları Batı'da birçok okuyucu buldu.

Sultan Avrupa'ya çok zayıf mevcutlu, hedefleri sınırlı, az sayıda diplomatik misyon gönderirken, Hıristiyan dünyası İstanbul'da daimi elçiler bulunduruyordu. Kapıyı Venedik açmıştı. Diplomasiyi icat eden devlet olan Venedik, Konstantinopolis'te XIII. yüzyıldan beri *bailo* (balyos) adı verilen bir temsilci bulunduruyordu. Şehir Türklerin eline geçtikten sonra da, 1454'te Osmanlılar ile imzalanan antlaşmayla bu görev sürdürülmüş ve Venedik Cumhuriyeti sona erene kadar hiç kesintisiz varlığını korumuştu. Venedikli sefirler misyondan geri döndüklerinde, üç yıl boyunca soylu sitelerini temsil ettikleri ülke hakkında hazırladıkları raporu Doç ve Senato önünde okumakla yükümlüydüler.

Tüm dikkatleri üzerine toplayan, okunmaları bazen yedi saat sürebilen bu raporlar (*relazioni*) sırasıyla, diplomatın izlediği güzergâhı (üzerinde her zaman müstahkem şehirler bulunuyor ve bunlar özenle inceleniyordu) betimliyor, Osmanlı ileri gelenlerinin portrelerini çiziyor, imparatorluğun askeri, diplomatik, iktisadi, mali, siyasi durumunu değerlendiriyordu. Bu kıymetli raporlar daha sonra özenle arşivleniyor ve yazarlarından, kendilerinde hiçbir kopya kalmadığı konusunda yemin etmeleri isteniyordu. Bununla birlikte, diplomatlar tarafından biriktirilen deneyim sonsuza kadar devlet sırrı olarak saklanan kutularda bırakılamazdı. Bu nedenle, yasaklara rağmen raporlar dolaşıma giriyordu ve doğrudan doğruya Venedik Cumhuriyeti de, bir sefaret kâtibinin 1534'te İstanbul'da kalırken tuttuğu notların Türkiye'ye gidecek seyyahlara yönelik pratik bir rehber tarzında yayımlanmasına izin vermişti. Kıymetli bir *vade-mecum* [rehber kitap] olan bu küçük cepkitabı tüm sefirlerin bavullarında kendine yer buluyordu ve Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazma denemesine atılanlar için bir referans, hatta intihal modeli olmuştu.

Papanın eleştirilerine ve Hıristiyan âleminin utanç dolu tepkisine rağmen, Venedik'in ardından Fransa İstanbul'la kalıcı diplomatik ilişkiler kuran ilk Batı krallığı oldu. Nasıl dönemeçlerden geçtiğini daha önce betimlediğimiz, yarım yüzyıllık bir el yordamıyla ilerleme döneminin ardından, I. François'nın krallığı 1535'ten itibaren padişah nezdinde daimi olarak temsil edildi. Venedik ve Fransa'yı 1547'den itibaren Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, 1580'de de İngiltere izledi. Doğu Avrupa'da Lehistan –İstanbul'un fethinden önce bile Osmanlılarla temas halindeydiler– Fransa'dan birkaç yıl erken davranmış, Kral I. Zygmunt (Jagellon/Yaşlı) güney

sınırlarını korumak için 1533'te imzalanan bir antlaşmayla sultanın dostu olmuştu. Böylelikle, XVI. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Avrupa devletlerinin çoğunun İstanbul'da temsilcileri vardı. Bu temsilciler onların gücünün sembolleri ve nüfuz araçlarıydı.

Başlangıçta özel bir hana yerleşen diplomatlar, daha sonra ikamet yeri olarak payitahtın Avrupalı semti olan ve Bizans döneminde de Cenevizlerin yaşadığı Pera'yı seçtiler. Geleneksel suriçi İstanbul'un karşısında, Haliç'in diğer yakasında bulunan, Galata'ya hâkim Pera tepesi İstanbul'da mukim Avrupalıları barındırıyordu ve burada dünyanın en çeşitli dilleri konuşuluyordu. XVIII. yüzyıl başında İngiliz Lady Montagu bu semti Babil kulesine benzetmişti: Burada, "Türkçe, Yunanca, İbranice, Ermenice, Arapça, Farsça, Rusça, Slavca, Ulahça, Almanca, Flamanca, Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Macarca konuşuluyor." Diplomatlar için, sultan tarafından bağışlanan araziler üzerinde alaturka, yani Osmanlı evlerine benzeyen, ahşaptan yapılmış ve üst katlarında bir salon bulunan sefarethaneler inşa edildi. Diplomatlara sefarethanelerin içine birer şapel yaptırma izni verilmişti ve büyük salonun duvarına kendi hükümdarlarının portresini asabiliyorlardı. Avrupa Pera'da oturum hakkına sahipti. Şehrin diğer evleri gibi çeşitli yangınlara kurban giden sefaret binaları daha sonra taştan inşa edildiler. Yüzyılların akışı içinde elden geçirildiler, genişletilip güzelleştirildiler ve bugün, yabancı büyükelçiler modern Türkiye'nin başkenti olan Ankara'da ikamet etseler bile, hâlâ diplomatik konut ve şansölyelik olarak kullanılmaktadırlar.

Boğaziçi kıyılarına bir sefir olarak gelmek asla tatile çıkmak anlamına gelmiyordu. "İnsanların hakları"nın diplomatlara dokunulmazlık sağladığı Batı'dan farklı olarak, Türkiye bu kuralı tanımıyordu. Osmanlı devleti ile yabancı bir ülke arasında bir savaş tehdidi baş gösterir göstermez, söz konusu ülkenin temsilcisi soluğu derhal Yedikule Zindanı'nda alıyordu. Bu mahpusluk bazen uzun yıllar sürebiliyor, temsilci daha kötüsü başına gelmediği için kendini şanslı sayıyordu. Osmanlı ileri gelenleri sefirleri genellikle hor görüyorlar, kalkıp İstanbul'a kadar gelmelerini, payitahtta sultana bağlılıklarını bildirmek zorunda olan vassallarınkine benzeyen bir boyun eğmenin kanıtı olarak kabul ediyorlardı. O sırada diplomatların huzura kabul protokolü çeşitli aşağılamaların kaynağı oluyordu ve başlangıçta gerçekten bazı olaylar da yaşanmıştı.

XVII. yüzyılın altmışlı yıllarında XIV. Louis Fransası ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler bozulmuştu. Çok Hıristiyan kralın Osmanlı devletinin düşmanlarına –Macaristan'da Avustur-

yalılara ve Girit'te Venediklilere– verdiği destek ve Fransız donanması tarafından Cezayir ve Tunus şehirlerinin bombalanması Osmanlı hükümetini çok rahatsız etmişti. Bunun bedelini Fransız sefirleri, en başta da Marki de Nointel ödediler.

Marki'nin İstanbul'a gelişi de bir güvensizlik havası içinde cereyan etmişti. Kendisine eşlik eden harp gemileri, Türk gemilerinin Hıristiyan gemilerini selamlamadığı gerekçesiyle, Osmanlı bandırasını selamlamayı reddetmişlerdi. Sonra sadrazam diplomatı kabullerinde küstahlığın dozajını artırmıştı. Ufukta kopuşma tehlikesi görünüyordu. Marki de Nointel'in görevi, kapitülasyonların yenilenmesini sağlamaktı. Talepte bulunulan taraf olmanın avantajlı konumu içindeki Osmanlı hükümeti, kimi kabulleri iptal etti, görüşmeleri uzattı, isteklerini artırmak için engeller çıkardı. Kısacası, değerli ticari avantajlar verilinceye kadar Nointel aylarca oyalandı. Ama bu başarı da bulutları dağıtmaya yetmedi.

Birkaç yıl sonra, sofa kavgası diye bilinen yeni bir kavga patlak verdi. Türkçede bu kelime bir salonu veya üzeri minderlerle kaplı bir sediri ifade eder. Sadrazam o güne dek bir saygınlık eşitliği işareti olarak, Fransa sefirinin iskemlesini onu karşıladığı sofanın üzerine koymasını kabul etmişti. Ama 1677'de Sadrazam Kara Mustafa Paşa bu imtiyazı kaldırmaya karar verdi. Marki de Nointel esip gürledi, efendisinin şerefinin lekelendiğini haykırdı, koltuğunun alınabileceğini ama şahsına dokunulamayacağını ifade etti, nafile. Saray görevlileri, "Çık! Çık! Defol kâfir köpek!" diye bağırdılar ve Nointel'i birkaç gün boyunca ev hapsinde tuttular. Beş ay sonra, Nointel Fransız temsilciye tanınmış bu imtiyazın sona erdiğini içi kan ağlayarak kabullenmek zorunda kaldı. Ama Versailles onu derhal geri çağırdı.

Kralın itibarını İstanbul'da yeniden sağlamak görevi, Nointel'in halefi olan Guilleragues'a verilmişti. Fransa, kazandığı askeri zaferlerin ve Nijmegen antlaşmalarındaki diplomatik başarılarının prestijiyle Avrupa'ya hâkim durumdaydı. Kuzey Afrikalı korsanlara misilleme olarak, Fransız harp gemileri Osmanlıların elindeki Sakız Adası'nı bombaladılar, bir camiyi yıktılar ve yüzlerce Müslüman'ı öldürdüler. Bir kabul sırasında sadrazamdan daha aşağıda oturmayı reddetmeye devam eden sefir ayakta durmayı tercih ediyordu: Yedikule Zindanı'na atılmakla tehdit edildi. XIV. Louis ordularının gelip zindan kapılarını açacağını bildirdi. Osmanlıların 1683'te Viyana önünde uğradıkları yenilgi ve bozgunun sorumlusu Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın idam edilmesi, kavganın Fransa lehine sonuçlanmasını sağladı. Diplomatlar yeniden

sofaya oturma hakkını kazandılar ve Avrupa'nın Türkler karşısındaki askeri zaferlerinin verdiği güçle, o güne kadarki teşrifatın emrettiği şekilde sultanın karşısında yeri öpmek yerine, bundan böyle basitçe eğilmekle yetindiler.

Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki yüzyıllık dostluk yeniden kuruldu. Yeni sefir, Osmanlı tarzına göre giyinmeyi seven (o sırada buna "uzun" giyinmek deniyordu) becerikli Châteauneuf bu konuda gayretliydi. Güvenini kazanmayı bildiği saray ricalinin –hiç işitilmemiş bir imtiyazla– sofralarına kabul ediliyordu. Paris'te çıkan ihtida ettiği iftirasına kurban giden Châteauneuf ne yazık ki geri çağrıldı. Onun halefi olan Kont de Ferriol'ün çabuk öfkelenen ve gururlu bir karakteri vardı. Şeref konusunda en az ev sahipleri kadar alıngan olan Kont, yeni gerilimler yaratmakta hiç güçlük çekmedi. 1699'da gelir gelmez çıkardığı ve kılıç meselesi adıyla bilinen kavga bunların ilk örneğiydi.

Feriol, sultanın huzuruna ilk kabulüne belinde kılıcıyla çıktı. Tercüman âdetlere aykırı bir durum olduğu için kılıcı çıkarmasını tavsiye etti: Hiç kimse padişahın huzuruna silahlı çıkmıyordu; halbuki Versailles'da kılıç, şatoya girmeyi sağlayan sihirli sözcük gibiydi. Ferriol, kılıcını efendisinden aldığı ve kimsenin onu çıkarmasına göz yummayacağı cevabını verdi. Sultan II. Mustafa kılıcını teslim etmediği takdirde kendisini dışarı attıracağını bildirdi. Sefir yine reddedince, baş teşrifatçı içeri girmeye hazırlanan diplomatı dışarı itti. Öfkeden çılgına dönen Ferriol, adamlarına sırtlarına giydirilmiş kaftanları çıkartmalarını emretti, kaftanları çiğneyerek yürüdü ve çıktı. On bir yıl devam eden İstanbul sefirliği süresince bir daha saraya hiç gelmedi.

İmtiyaz kavgaları sadece boş kibir gösterileri değildi: Diplomatik oyunun bir parçasıydılar ve bir güç dengesini yansıtıyor, ya da en azından konunun özü üzerine yürütülecek pazarlıklar öncesinde bir güç yanılsaması yaratıyorlardı. Diplomatlara iade edilen veya verilen itibar, huzura kabul mühletleri, karşılıklı armağanlar diplomatik ilişkilerin mevcut durumunu gösteren karmaşık bir kod oluşturuyordu. Bu protokol itişmelerini önemsiz şeyler saymak yanılgı olur. Aslında onlar, Türkiye ve Avrupa arasındaki ittifakların veya kopuşmaların, uzlaşmaların ve soğumaların aynasıydılar.

Dragomanlar ve dil oğlanları

Padişah nezdinde temsil yetkisine sahip olan İstanbul'daki yabancı sefirler onlardan vazgeçemezlerdi; Vanmour ve öğrencile-

rinin huzura kabul tabloları onları asla unutmamışlardı: Dragomanlar, diplomatik ilişkilerin vazgeçilmez aktörleriydi. Onların katkısı olmadan, en becerikli diplomat bile misyonunda başarılı olamazdı. Ama dragomanlar sadece payitahta özgü şahsiyetler değildi. İskelelerde de dragomansız bir konsolos aynı şekilde malul durumda kalırdı. Akdeniz'deki Fransız filosunun komutanı Amiral de Bauffremont 28 Eylül 1766'da "akşamın beşinde" İzmir şehrine girerken, Paris Deniz Kuvvetleri Müzesi'nde korunan bir tuvalin üzerine korteji çizen ressam, yanında şehrin Fransız konsolosu ve tüccarları olduğu halde yürüyen, hizmetkârların üzerine gülsuyu döküp tütsü yaptıkları amiral ile yeniçerilerin arasına dragomanlar grubunu yerleştirmişti. En habersiz seyirci bile onları fark etmeden yapamazdı: İçleri zerdava ve samur kürklü, parlak kırmızı renkte kaftanları, sarı pabuçları ve kalpaklarıyla dragomanlar hemen göze çarpıyorlardı.

Dragomanlar, Osmanlıların Türkçe, Arapça ve Farsça dışındaki dilleri konuşmayı reddetmelerinin sonucu olarak ortaya çıkmışlardı. Bu durumda, Doğu dillerini öğrenmek Batılılara düşüyordu. Halbuki Fatih Sultan Mehmed döneminde, reisülküttaplık bünyesinde bir Yunanca *scriptorium*'u [yazmaların kopyasının çıkarıldığı ve tercüme edildiği oda] olduğu biliniyor. Homeros'un dili Türk ve Batılı diplomatların aralarında görüşebilmelerine olanak vermiş miydi? Kurulduğundan itibaren Bizans, İtalyan devletleri ve fetihler sonucunda Slav halklarıyla ilişkiler sürdüren Osmanlı İmparatorluğu, Yunanca, Latince, İtalyanca, Slav dillerinde, hatta Almanca belgeler üretebilen bir reisülküttaplığa sahipti. XV. yüzyıldan bir metinde bu ifade ediliyor: "[Türkler] Yunanlara ve İtalyanlara Yunanca; Macarlara, Moldavyalılara veya Ulahlara, Slavlara ve Ragusalılara Sırpça yazarlar." Arşivler, o devrin sultanlarıyla Hıristiyan âlem arasındaki yazışmaların Yunanca yapıldığını doğrulamaktadır. Ama hümanistlerin ilmi Yunancası [Katharevusa] değil, halk Yunancası [Demotike] kullanılıyordu. İstanbullu kâtiplerden birkaçı bu halk lehçesinde yazmakla birlikte (oysaki o sırada Helence konuşulan bir devlet kalmamıştı) onu bir diplomatik çalışma dili haline getirmemişlerdi: Bir antlaşmaya "aslına uygundur" değeri kazandıran ve imzalayan tarafların arşivlerinde saklamak isteyecekleri türden bir belge haline getiren bir Yunanca söz konusuydu. Saraydaki kâtipler ve yazma kopyacıları tarafından kullanılan halk Yunancası bir temas dili değil, tercüme edilmesi gereken bir sözleşmenin aslına uygunluğunu garanti eden bir referans yazısıydı. Görüşmeler ise

Türkçe ve ilgili ülkenin dilinde yapılıyordu. Bu da tercümanlık faaliyetini vazgeçilmez kılıyordu; Osmanlı devleti XVI. yüzyılda Hıristiyan Batı'nın tamamıyla olan ilişkilerini genişlettiği için bu iş zorunlu hale gelmişti.[4]

Bir dragoman, sadece yabancı diplomatların hizmetinde çalışan bir tercüman değildi. Dil konusundaki bilgilerini ticari ilişkilerde kullanıyor, imparatorlukta yaşayan yurttaşlarına hukuki destek sağlıyor, Türk şahsiyetleriyle olan temaslarda aracılık yapıyordu. Oldukça düşük ücret ödenen faaliyetleri birçok vasıf gerektiriyordu. XVIII. yüzyıl sonundan bir dragomana göre, "İyi bir dragoman ülkesinin dilini bilmeli, Latinceye çevrilmiş sözlüklerden ve Doğu eserlerinden yararlanabilecek kadar Latinceden anlamalı, yazabilecek ve tercüme yapabilecek kadar İtalyanca, halk Yunancası, Türkçe, Arapça ve Farsça bilmelidir." Her iyi tercümandan beklenen bu uzmanlıklar da, on parmağında on marifet olması gereken dragomanlık işi için yeterli değildi. Dragomanın ayrıca "devletlerin genel çıkarları ve ticaret ilkeleri konusunda eğitimli olması, Türkiye tarihi ve coğrafyasına hâkim olması, ama asıl önemlisi kanunları ve âdetleri, Osmanlı hükümetinin işleyişini ve idari formaliteleri çok iyi bilmesi şarttır. [...] İyi bir dragoman bu bilgilere [...] bilgelik, uzlaşmacılık ve kararlılıktan oluşan bir zihniyeti, asla bozulmayan bir dürüstlük ve doğruluğu, veba felaketine meydan okuyabilecek cesareti de eklemelidir."

Salgınlarla, depremlerle, İstanbul'da çok sık yaşanan yangınlarla başa çıkabilmek için olduğu kadar, Türk makamlarının siyasal kriz döneminde sıkça görülen baskılarına direnebilmek için de cesaret gerekiyordu. Ama dragomanlığın, bu kadar imrenilen bir iş olmasını açıklayan çekici yanları da vardı. Vergi muafiyetlerini ve gümrük resimlerinde indirimleri de içeren vergi imtiyazlarından istifade ediyorlardı. Bu görevi yürütenlerin en seçkinleri, kariyerlerini Collège de France'ta bir dil öğretmenliği mevkiiyle veya Paris'te kralın tercümanlığıyla, hatta örneğin Avusturya'da yapılmış hizmetlerden ötürü verilen soyluluk unvanıyla güzelleştirilmiş bir şekilde Avrupa'da sonlandırmayı da umut edebilirlerdi.

Venedik en başında dragomanlık görevini site ailelerinin oğullarına vermiş, daha sonra kadro alımlarını Adriyatik kıyılarında yaşayan Venediklilere doğru genişletmişti. Bunların çoğu, Trieste'nin güneyindeki bir İstria limanı olan Koper'dendi (eski adı Capodistria); bu şehir, Tarsia'lar, Bruti'ler veya Carli'ler gibi iki yüzyıl boyunca Venedik'e hizmet etmiş büyük dragoman hanedanları çıkarmıştı. Tarsia ailesi üyelerinin XVII. yüzyılın ikin-

ci yarısına ait –o sırada ailenin sarayını süsleyen– büyük boy on üç portresi bugün Koper Müzesi'nde korunmaktadır. Müzenin ziyaretçileri Türk usulü giyinmiş bu sakallı ve bıyıklı gülünç kişilikler karşısında uzun süre şaşkına dönmüşlerdir. Tuvallerin üzerine fırçayla çizilmiş yazıların tabloların restorasyonunun ardından keşfedilip çözülmesi, bu kişiliklerin kimliklerini ve işlerini ortaya koymuştur. Doğu kostümleri giymeleri hiç de fantezi değildi: Osmanlı sarayı, yabancı dragomanların Türk kıyafeti giymesini zorunlu tutuyordu.

XVI. yüzyılda Fransa ilk dragomanlarını İstanbul'dan, İstanbul sefareti için Galata'nın Ceneviz aileleri içinden, iskeleler için de Rum ve Yahudi azınlıklardan seçti. Bununla birlikte bu tercümanların Fransa'ya sadakatini, hatta Fransızcayı doğru dürüst bildiklerini garanti edecek hiçbir şey yoktu. Kordiplomatiğin bu yardımcı unsurlarını gerçekten eğitmek zorunluluğu baş gösterdi. 1551'de Pera'da bir Doğu dilleri okulu kuran Venedik bunun örneğini vermişti. Adriyatik kıyısındaki denizci cumhuriyet Ragusa da 1566'da onu taklit etti, sonra sıra Lehistan'a geldi.

Fransa'da da Jean-Baptiste Colbert iddialı bir tasarı peşindeydi. Yerel dragomanların yerine Fransızları geçirmek için, 1669'da Marsilya Ticaret Odası'nın inisiyatifiyle sefaret duvarları içinde bir eğitim enstitüsü açtı. "Dil oğlanları mektebi" adı verilen bu kurumda eğitim Kapuçinler tarafından veriliyor ve her üç yılda bir yaklaşık on yaşındaki altı Fransız çocuğu mektebe alınıyordu. Bu girişim yarı yarıya başarısızlığa uğradı. Yeni ve sonuçsuz bir başka girişimin ardından, 1721 reformuyla işler yoluna girdi. On kadar öğrenciye sekiz yaşlarından itibaren Eski Yunanca, Latince ve Doğu dilleri artık Paris'te, Louis-Le-Grand Koleji'nin Cizvitleri tarafından öğretiliyordu. Yirmi yaşına gelmeden İstanbul'a gönderilip, eğitimlerini Pera'daki Kapuçin mektebinde tamamlıyorlardı. Derslerin bedava oluşuyla cezbolan aileler, evlatlarını buraya yerleştirmek umuduyla, idareyi dilekçe ve tavsiye mektubu yağmuruna tutuyorlardı. Colbert'in amacına ulaşılmıştı: Fransız dragomanlar yerel tercümanların yerini aldılar ve Guy'ler gibi Marsilyalı veya Ruffin'ler gibi Parisli yeni ailelerin gerçek hanedanlar oluşturarak öne çıktıkları görüldü.

XVIII. yüzyılın sonuna doğru, dragoman statüsünün gözden düştüğü sırada okul gerilemeye başladı. Fransız Devrimi bu mesleğe yeniden değer kazandırdı ve 1795'te Yaşayan Doğu Dilleri Ulusal Okulu'nu açarak monarşinin mirasını canlandırdı; bu okul bugün, *Institut national des langues et civilisations orienta-*

les (INALCO) adını taşımaktadır. Yine de Pera'daki kurum 1831'e kadar varlığını sürdürdü ve 1873'te de artık gereksiz hale gelmiş olan Paris'teki Ecole des jeunes de langue kapatıldı.

Fransız deneyiminin kazandığı başarı o sırada bunun taklitlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştu: İngiltere 1690'da benzer bir okul açarken, Maria-Theresa'nın Avusturyası da Viyana'daki prestijli Doğu Akademisi'ni (Orient Akademie) kurmuştu. Avusturya makamları XVI. yüzyılın ortasından beri gerek Viyana'daki büroları, gerekse İstanbul'daki sefaretleri için Türkçe bilen tercümanları işe almakla uğraşmışlar, ama bir dil oğlanları okulu açma girişiminde başarılı olamamışlardı. 1750'de Paris sefiri olan Kont Kaunitz, Louis-Le-Grand okulunu fark etmişti. Baş nazır olduktan sonra Maria-Theresa'ya Viyana'da da benzer bir kurum açılmasını önerdi. Projenin hayata geçirilmesi işi Cizvit Joseph Franz'a verildi ve okul ilk öğrencilerini 1754'te kabul etti. Her yıl, özenle seçilmiş yirmi ila otuz öğrenciye on kadar yabancı dil öğretiliyor, genel kültür, yüzmeye de yer verilen beden eğitimi ve adab-ı muaşeret dersleriyle müfredat tamamlanıyordu. Hem tercüman hem diplomat hem de devlet adamı yetiştiren bu kurum XIX. yüzyıl sonunda Diplomasi Akademisi'ne dönüştürüldü ve bugün de bu isimle (Diplomatische Akademie) faaliyetini sürdürmektedir.[5]

İstanbul'da büyük sefaretlerin hizmetinde çalışan dragomanlar, ihtiyaca göre birbirinin yerine kullanılabilen genel tercümanlar değildi. Her birinin kendi uzmanlık alanı vardı ve görevlerinin türleri gerçek bir hiyerarşi oluşturuyordu. Örneğin Venedik, sefire Saray-ı Âmire'de eşlik eden *dragomanno grande*, gün boyu Türkçeden İtalyancaya tercüme yapan *dragomanno piccolo* ve sefire seyahatte eşlik eden *dragomanno di strada*'yı birbirinden ayırıyordu.

Fransa temsilcisinin yanında sürekli olarak altı dragoman çalışıyordu; bunların faaliyeti Türkçeden Fransızcaya ve Fransızcadan Türkçeye tercüme yapmakla sınırlı değildi. Bazılarının, padişahın bir temsilcisine bir Avrupa başkentine giderken eşlik etmek veya daha tehlikelisi, ordu-yı hümayunun peşi sıra gitmek gibi olağanüstü görevleri vardı. Dragomanlar, gerek İstanbul'da gerekse iskelelerde yurttaşlarının çıkarlarını Türk idareciler nezdinde savunmakla sorumluydular. Bu nedenle, sefirlerin aksine, gerek payitahtta gerekse taşrada yerel makamlar veya şahsiyetlerle doğrudan ve düzenli ilişkiler içindeydiler. Ülke gerçekliklerinin ayrıcalıklı gözlemcileri olan, dile hâkimiyetleri sayesinde bu gerçeklikleri anlayıp doğru bir şekilde yorumlayabilen drago-

manlar, Osmanlı dünyası ile Batı arasında vazgeçilmez bir bağlantı unsuruydular. Lamartine bunu kaydetmişti: "Onlar olmasa, tüm diplomasi imkânsız hale gelir veya sıradan tercümanların sadakatsizliğine terk edilir. Dragomanlar bizim daimi elçilerimizdir."

"Şarkiyat" bilimi (Oryantalizm) onların yazılarından doğmuştur. I. François'nın Fransası Şark'a ve Şark kültürüne daha XVI. yüzyılın ilk yarısında ilgi duymuştu. Collège des Lecteurs Royaux'da, yani bizim bugünkü Collège de France'ımızda, Guillaume Postel Arapça ve Türkçe dersleri vermekle görevlendirilirken, Kraliyet Kütüphanesi de Şark yazmalarının aranıp bulunmasını teşvik ediyordu. İlk Türkçe sözlükler ve ilk gramer kitapları basıldı. *Ecole des jeunes de langue*'dan da, katkı vermesi istendi: Öğrencilerden Türkçe yazmaları Fransızcaya tercüme etmeleri bekleniyordu. Böylece tarih kitapları veya nizamnameler, masallar veya romanlar, yıllıklar veya öyküler önce Kraliyet Kütüphanesi, sonra da Ulusal Kütüphane (Bibliothèque Nationale) olan kurumun yazmalar bölümünün Şark fonunu zenginleştirdiler.

Dragomanlar geniş bir alandaki uzmanlıklarına, çalıştıkları ülkeye duydukları bariz bir merakı da ekliyorlardı; bu merak, teknik incelemelerin, ilmi veya edebi eserlerin ilham kaynağını oluşturmuş, böylece Osmanlı İmparatorluğu hakkında daha iyi bilgi sahibi olunmasını sağlamıştı. *Binbir Gece Masalları*'nın (1704-1717) ilk tercümanı olan meşhur Antoine Galland (1646-1715), Fransa sefiri Nointel'e İstanbul'da beş yıl boyunca, 1670-1675 arasında dragoman ve kâtip olarak eşlik etmiş, daha sonra yeniden Levant seyahatlerine çıkmış, bu seyahatler de çok sayıdaki eserinin içeriğini beslemişti. Dragomanlar Şark musikisine tutkuyla bağlanıyorlar, bazıları da doğabilimci oluyorlardı; içlerinde inceleme konusu olarak salgın hastalıkları seçenler de vardı. Önce Lehistan, sonra da Habsburgların hizmetinde çalışan Lorraine'li François Mesgnien Meninski, 1680-1687'de Türk dili hakkında bir gramer kitabı ve bir sözlük kaleme almış, bu sözlük uzun yıllar boyunca Almanca konuşan ülkelerde başvuru kaynağı olmaya devam etmişti. Aynı şekilde, Venedik sefirinin emriyle, dragoman Gian Rinaldo Carli Türk dili, edebiyatı ve musikisi üzerine bir inceleme kaleme almış, 1688'de yayımlanan bu eser Batı'da bu konuda çıkan ilk kitap olmuştu. Tam o sırada Venedik, Viyana muhasarasından sonra Osmanlılara karşı oluşturulan koalisyon içinde faaliyet gösteriyordu. Silahların çarpışması, Hıristiyan âleminin Türk kültürünün ilginçliğini ve değerini kabul etmesini engellemiyordu.

Saray dragomanları

Osmanlı sarayına da tercüman lazımdı. Balkanlar'daki Osmanlı eyaletlerinin Avrupa krallıklarıyla komşu olması sultanı iradeleri yazdırmak, sorgulamaları yürütmek, görüşmeler yapmak için tercümanlar kullanmak zorunda bırakıyordu. Önce dönmelere, yani ihtida etmiş Hıristiyanlara –Lehler, Avusturyalılar, Macarlar veya Rumlar– ve imparatorluğun yabancı dil bildiği düşünülen gayrimüslim –Hıristiyan veya Yahudi– tebaasına başvuruldu. Türkler bu dilleri hor gördükleri için Müslüman asıllı tercümanlara başvuramıyorlardı. Osman Ağa bu durumun istisnasıydı. Bir Türk sipahisi olan Osman Ağa on bir yıl boyunca (1688-1699) Avusturyalıların elinde tutsak kalmış, bu arada Almanca öğrenmişti. Ayrıca Türkçe, Sırpça ve Macarca da bilen Osman Ağa kaçtıktan sonra, kendi memleketi de olan Temeşvar'ın paşasına tercümanlık yapmayı kabul etmişti.

Saraydaki tercümanbaşılık görevi XVII. yüzyılda İstanbul'da, Fener mahallesinde yaşayan Rumların tekeline geçti. Ayayorgi Kilisesi'nin yakınındaki Ekümenik Patrikhane de bu mahalledeydi ve Fener'in birkaç katlı taş evleri –halbuki şehrin geri kalanındaki evler ahşaptı– mahalle sakinlerinin zenginliğini gösteriyordu. Hayranlık duyulan, haset edilen, kıskanılan Fenerliler genellikle Avrupa'da edinilmiş entelektüel birikimlerini sultanın hizmetine sunuyorlardı. Osmanlı valilerinin yanında da yerel tercüman olarak kullanılıyorlardı; kapudan paşanın yanında da 1701'de oluşan donanma tercümanlığı görevini onlar yerine getiriyorlardı. Akdeniz'deki Osmanlı adalarının idaresi böyle bir görevi gerekli kılıyordu.

Sarayın tercümanbaşı divan toplantılarına katılma imtiyazına sahipti ve bu nedenle her türlü diplomatik ilişkiden haberi olduğu için hariciye konusunda sadrazamın özel danışmanlığını da üstleniyordu. İmparatorluğun gayrimüslim tebaası içinde sadece o vergiden ve gümrük resminden muaftı, şehirde atla dolaşma iznine sahipti, sakal bırakabiliyor ve güzel Çerkes cariyeler satın alabiliyordu. Sultanın resmi tercümanlığı mevkiinden kaynaklanan şan ve bu mevki sahibini tehdit eden tehlikeler en meşhur tercümanbaşı olan Aleksandr Mavrokordato'nun (1641-1710) yaşamını bir dizi başarı ve zor sınavla doldurmuştu.

Sakızlı zengin bir Rum tüccarla bir Eflâk prensinin dul eşinin oğlu olan Aleksandr, öğrenim görmek üzere Avrupa'ya gönderilmiş, sırasıyla Roma'daki Yunan kolejine, Padova üniversite-

sine, sonra da Bologna üniversitesine gitmiş, bu son üniversitede kan dolaşımı konusunda Harvey'in teorisinden esinlenen bir tıp tezi vermişti. Belki de entelektüel açıdan eğitim almak üzere Batı'ya giden ilk İstanbullulardan biriydi. Osmanlı başkentine döndüğünde, ilmi eserler kaleme aldı ve 1453 öncesinin Konstantinopolis üniversitesinin vârisi olan Patrikhane Mektebi'ni yönetti. Mavrokordato'nun en büyük amacı, Rumları ticari faaliyetlerinin rutininden kurtararak bir zamanlar onlara ün kazandırmış bilimsel inceleme alanına yönelme konusunda yüreklendirmekti. Uzmanlığı nedeniyle doğal olarak sultanın hususi hekimi ve tercümanbaşı oldu. Otuz iki yaşında devlet işleriyle öyle içli dışlı olmuştu ki ona sırların adamı *(exaporite)* lakabı takıldı.

Aleksandr sırrı meslek edinmiş ve kendi icat ettiği şu deyişi şiar edinmişti: "Devletin bir kurumuna gittiğinde, kör girmeli ve sağır çıkmalısın." Sultanın hizmetindeyken, hiç kuşkusuz aynı zamanda Avusturya, Fransa ve Rusya hesabına da çalışıyordu. İki, üç veya dört taraflı bir ajan olan Mavrokordato, muğlak bir sadakatin tatsızlıklarına da maruz kaldı. 1683'te hapse atılıp çok ağır bir para cezasına mahkûm edildikten sonra, görevlerine iade edildi, ama bir kez daha tutuklandı. 1703'teki yeniçeri isyanından sonra, canını kurtarmak için Fransız sefaretine sığınmak zorunda kaldı ve ancak yeniden çok ağır bir para cezası ödeyerek huzura kavuşabildi. Üzerinde Anka kuşu bulunan mührü, hem Yunan dehasının özlem duyduğu yeniden doğuşunun, hem de kendisinin mesleki açıdan birkaç kez yeniden dirilişinin simgesiydi. Ama tercümanbaşı vazgeçilmez bir şahsiyetti: 1699'da Habsburglar ile imzalanan Karlofça Antlaşması'nı oluşturan o ve ailesinin üyeleriydi. Sultan onu, kendisi için yaratılan devlet danışmanlığı mevkiiyle ödüllendirdi.

Oğlu Nikolas (1680-1730) gerçekten de çok dil biliyordu; halk Yunancasına ve eski Yunancaya, Latince, İtalyanca, Fransızca, Türkçe, Arapça, Farsça ve İbraniceye hâkimdi. Her alıntının kaynağını verebilecek kadar eşsiz bir hafızaya sahip olan ansiklopedik beyni herkesin hayranlığını uyandırıyordu. Tercümanbaşılık makamında, ona "kütüphanem" diyen babasının yerini aldı, daha sonra da sultan tarafından önce Boğdan, sonra da Eflâk voyvodalığına atanınca zaten parlak geçmiş bir kariyerin zirvesine tırmandı. Onunla birlikte, Fenerlilerin Osmanlı'nın vassalı olan bu iki eyalet üzerindeki hâkimiyetleri başladı. Bu eyaletleri aydın bir reformcu olarak yönetti, Şark ile Garp'ın erdemlerini birleştirdi. Reform kaygısı taşıdığı için, Aziz Sabas Manastırı'na matbaa-

yı getirdi ve ücretsiz ders verilen eski ve yeni Yunanca, Slavca ve Moldavca dershaneleri açtı. Etrafına âlimleri toplayan, tüm Avrupa ile yazışan, Bükreş'te Şark'ın en zengin ve yurtdışından gelen yeni eserlerle durmadan gelişen kütüphanesine sahip olan Nikolas Mavrokordato, tam anlamıyla ilim yuvası olan bir sarayı yönetiyordu. Burada Batı'nın en belli başlı gazeteleri okunuyor ve önemli seyyahlar ağırlanıyordu.

Yaklaşık iki yıl boyunca Habsburglara esir düşünce, bu zorunlu tatilden yararlanarak *Les Loisirs de Philothée*'yi kaleme aldı. Felsefi roman tarzındaki bu eser, doğmakta olan Aydınlanma zihniyetine uygundu ve Sultan III. Ahmed'in saltanatında (1703-1730), "Lale Devri"nin Osmanlı seçkinlerinin paylaştığı "yeryüzü mutluluğuna duyulan açlığı" yansıtıyordu. Geleneksel Osmanlı toplumuna karşı katı olan uzaktaki Eflâk'ın âlim prensi Mavrokordato, bu yararlı yumuşama dönemini imparatorluğun dünyaya açılmasına bağlıyordu. Şöyle yazıyordu: "Böylece Osmanlı milleti birkaç yıldır bir anlamda o eski katılığından ve kanaatkârlığından sıyrılmaya başladı ve Avrupalılarla ilişkileri sayesinde günden güne medenileşmekten geri kalmıyor, daha rafine ve Doğa'ya daha uygun bir yaşam tarzına doğru yöneliyor."[6]

Yabancı sefaretlerin veya Osmanlı sarayının hizmetinde çalışan, Avrupa asıllı olan veya Fenerli Rumlar içinden seçilen dragomanlar/tercümanlar Osmanlı gerçekliklerini hakikaten iyi bilen –yukarıdaki metin bunu gösteriyor– kişilerdi ve Batı kültürü ile Türkiye kültürü arasında köprü olmuşlardı. Genellikle görevdeki sefirleri de geride bırakan dragomanlar, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en iyi temsilcileriydi.

12

Önyargısız keşifler

Bu halkın, bizim ona yüklediğimiz barbarlık ününü hak ettiğini sanmıyorum.

Lady Montagu

Allah şahidim olsun ki, darü'l-İslam'da böylesine emniyetli ve adil bir yer [Viyana] yoktur.

Evliya Çelebi

Boğaziçi'nde bir İngiliz kadın

"Levant'a yapılmış seyahatlerin anlatılarını okumaktan apayrı bir keyif alıyorum. Genellikle gerçekten o kadar uzak, öyle saçmalıklarla dolu oluyorlar ki beni çok eğlendiriyorlar." Peş peşe gelen birçok meraklı seyyah kuşağının tanıklıklarını elinin tersiyle süpürecek kadar kendini beğenmiş bu kişilik de kim? O sırada kütüphanelerin hakikati, yalanı, belirsizi birbirine karıştırıp bu derleme buketini inatçı önyargılarla sarıp sarmalayan sözde seyahatnamelerle dolup taştığı doğru olsa bile, ağır bir yargı söz konusu yine de. Yanlış düşünceleri, aptallıkları, "bilmedikleri şeyler hakkında konuşmaya can atan alışılmış seyyah yazarlar" tarafından biriktirilmiş hataları böylesine kesin bir ifadeyle suçlamayı göze alan kim?

Bu kibirli savcı, yirmi yedi yaşında bir genç kadın, toplumun en üst katmanından bir İngiliz hanım, bir yılı aşkın bir süre boyunca Türkiye'de kalan bir diplomat eşi: Kingston Kontu Evelyn Pierrepont'un kızı Lady Mary Wortley Montagu (1689-1762). Kısa süre önce evlenen Lady Montagu, seyahatin uzunluğuna ve Osmanlı ülkesinde uzun süre kalmanın can sıkıcı olabileceğini bilmesine karşın, 1716'da Saint-James sarayının Osmanlı sarayı nezdindeki sefirliğine atanan kocası Sir Edward Wortley Montagu'ye İstanbul'da eşlik etmeye karar vermişti.[1]

Bir yazarın kendisine rakip olabilecek tüm benzerlerinin yeteneklerini inkâr etmesi gibi, o da kendi tanıklığını öne çıkarmak

için mi seleflerinin yalanlarını eleştiriyordu? Lady Mary'nin seyahatnamesi yayımlanmak için kaleme alınmamıştı; o sırada fırtınadan sonraki mantarlar gibi biten *Voyage en Turquie*'lerden [Türkiye Seyahati] veya *Observations de singularités trouvées en Asie'lerden* [Asya'da Bulunan Tuhaflıklarla İlgili Gözlemler] biri değildi. Üstelik, Osmanlı İmparatorluğu hakkında kaleme alınmış anlatılara yönelik küçümseme duygusu aslında özel alanına aitti. Lady Mary İstanbul hakkında bir eser yazmamıştı, kalın bir cilt oluşturan mektuplarında Londra'da kalmış ailesi ve dostlarıyla –bir İngiliz Madam de Sevigné gibi– izlenimlerini paylaşmıştı. Yola çıkmadan önce okuduğu eserlere yönelik sert tutumu onun ateşli mizacıyla ve gerek Edirne gerekse İstanbul'da yaptığı kişisel gözlemleriyle açıklanabilir. Çünkü sefaretler semti Pera'nın dışına çıkmayan birçok Batılı kadının aksine, Lady Mary'yi yiyip bitiren bir merakı vardı, insanları ve nesneleri keşfetmek konusunda sabırsızdı ve genellikle içine –hele hele bir kadın tarafından– sızılmasına pek açık olmayan bu dünya karşısında çok dikkatliydi. Olağan önyargıları Thames kıyılarında bırakıp, çevresindekilere yeni ve daha iyi niyetli bir gözle bakmaya özen göstermişti.

Lady Mary tanıma ve anlama isteğinin kapıları açmaya ve sırları aydınlatmaya yetmeyeceğini de biliyordu: Ülke dilini bilmemek ciddi bir engeldi. Mademki sorun buydu, o zaman Lady Mary Türkçe öğrenecekti: "Dili yeterince konuşuyorum." Böylelikle, "Türk hanımlarla dost olmak ve onların hoşuna gitmek avantajı"na sahip olduğunu itiraf edecekti: "Bu zevke nail olan ilk yabancı kadın olmakla övünebilirim." Lady Mary araştırmalar yaptı, ziyaretlerde bulundu, (yabancı seyyahlara yasak olan) haremlere davet edildi, serbestçe pazara gidebilmek veya tehlikesizce bir camiye girebilmek için Türk usulü giyindi. İngiliz gizli servisi tarafından kullanılan arkeolog Gertrude Bell de XX. yüzyıl başında aynı şekilde davranacaktı.

Avrupa'da geliştirilen önyargıları neşeyle açığa vuran Lady Montagu, ona "belki de dünyadaki tüm kadınlardan daha özgür" görünen Türk kadınları hakkında yayılmış yanlış fikirlere işaret etmek için hiçbir fırsatı kaçırmazken, Osmanlı evlerinin hiç de düşünüldüğü gibi "pek sefil binalar" olmadığını, "hoş ve ülkeye uyumlu" evler olduklarını ifade etti. Kulak tırmaladığı ileri sürülen yerel musikinin tam aksine "insanın duygularına çok canlı bir biçimde tesir ettiğini", yiyeceklerin de İngiltere'de anlatılanlardan daha iyi olduğunu kaydetti.

Türkiye üzerine bıkıp usanmadan yinelenen aptallıklardan genellikle rahatsız olan Lady Mary, seyahatnamelerde anlatılan "palavralar"a da öfkeleniyor; bu arada yurttaşı seyyah Paul Rycaut'nun seyahatnamesi de eleştirilerinden nasibini alıyordu. Londralı kadın dostlarının cehaletini iğnelemek konusunda hiçbir fırsatı kaçırmıyordu: "Mektubunuz baştan sonra hatalarla dolu. Türkler hakkındaki görüşlerinizi Dumont'dan, hem son derece cahilce, hem de aynı ölçüde küstahça kalem oynatan o iyi yazardan almışsınız." İyi bir İngiliz olarak alaycılığını konuşturmayı da biliyordu: Yazıştığı arkadaşlarından birinden söz ederken, "Sanırım benim yamyamlardan ve kafası omuzlarından aşağı doğru uzayan adamlardan söz etmemi bekliyor" diyordu. Batı'da yaygın olan kötü niyetli eleştirilerin gücünü bildiğinden, bunları yenmenin zor olacağının farkındaydı: "Açıklamalarıma inanmıyorsunuz: İngiltere'deki beylik fikirlerden farklı olabilirler, ama bu onların doğru olmadığını göstermez." Lady Mary Montagu mektuplaştığı kişileri kararlı bir dille yargılarını gözden geçirmeye davet ediyordu.

Şubat 1717'den ertesi yılın mayıs ayına kadar gönderdiği mektuplarda, yitik Bizans uygarlığı için hayıflanmıyor, ahlaki yargıları hiç umursamıyor, ama her türlü üstünlük hissinden sıyrılıyordu. Az rastlanır bir zihin açıklığına sahip olan Lady Mary, bizzat gözlem yapıyor, hiçbir tabu tanımadan gördüklerini naklediyor, yapmacıksız bir dille izlenimlerini paylaşıyor, klişelerin boynunu büküyordu.

Bununla birlikte sınırsız bir Türk dostluğu da yoktu. Padişahın mutlak iktidarı, tebaasını sürekli denetim altında tutmasını, yönetimin keyfiliğini, ordunun hâkimiyetini ve "kanunların üstünde olan" yeniçerilerin zulmünü gizlemiyordu. İmparatorluktaki ticarete Yahudilerin hâkim olmasının nedeni, Türklerin "uyuşukluğu ve tembelliğidir" diye yazıyordu. Lady Mary dervişlerin "mütevazı ve çilekeş hallerinde dokunaklı bir yan" olduğunu kabul etse de, sofuluklarına hiç merhameti yoktu. Efendileri için ölmeye hazır gönüllülerin savaşa giderken yaptıkları acı çekme töreni karşısında dehşete kapılmıştı: "Hepsinin belden yukarısı çıplaktı, kollarında etlerine sapladıkları oklar duruyordu; bazıları ise bu okları kafalarına saplamışlardı ve yüzlerine kan akıyordu; keskin bıçaklarla kollarına kesik atanlar vardı [...] ve bu jest onların zafer isteğinin kanıtı olarak görülüyordu!"

Lady Mary Türk "arabaları"nın konforunu takdir ediyor, "hem zevk hem sağlık için gidilen" hamamlar kiralıyor, ülke giysilerinin rahatlığını ve zarafetini kabul ediyordu. "İnanılmaz bir ihtişama"

sahip olan hanlara, "evleri yeterince rahat olmayan insanların" kahve ve şerbet içmek üzere gittikleri halka açık köşklere, "tamamen kesme taştan yapılmış" camilere (Londra'daki Saint Paul'ün Süleymaniye yanında "epey hafif kaldığını" ifade ediyordu), Osmanlı evlerinin iç mimari düzenine hayranlık duyuyordu.

Kadın olduğu için, birkaç önemli Türk hanımının evine davet edilme imtiyazına –"benden önce hiçbir Hıristiyan'ın sahip olmadığı"– kavuşmuştu. Haremlik denen, sadece kadınlara ait ve Batı'da her türlü düşleme konu olan o iç mekânı Avrupa en sonunda onun gözlerinden keşfetmişti. Sadrazamın kendini tamamen dine ve hayır işlerine adamış eşi tarafından akşam yemeğine davet edilmiş, evin mütevazı bir şekilde döşenmiş olduğunu, giysiler ve köle sayısı dışında herhangi bir lüks bulunmadığını görmüştü. Buna karşılık imparatorluğun ikinci yüksek memuru olan kâhyanın genç ve güzel karısının evinde, "kusursuz bir temizlik ve büyük bir lüks"le karşılaşmıştı. Ziyaretçi hayranlığını gizlememişti: Beyaz mermerden bir şadırvanın fıskiyeleri, tavana resmedilmiş yaldızlı sepetlerden taşan çiçekler, parfümlerin güzelliği, İran halıları, gümüş simli, açık renkli damask giysiler, mücevherler ve en soğuk İngiliz kadının bile "aklından söylenemeyecek şeyler geçirmeden seyredemeyeceği" kadar kösnül rakslar yapan nedimeler. Ev sahibesinin kusursuz güzelliği, zarafeti, "hiçbir katı veya yapmacık yanı bulunmayan" soylu havası Lady Mary'yi büyülemişti. Bu coşkusu içinde, "Onu Avrupa'nın en uygar milletinin tahtına çıkarın, bizim barbar dediğimiz bir ülkede eğitilmiş olmasına rağmen, kraliçe olmak için doğmuş ve yetiştirilmiş bir kadından başka bir şey görülmeyeceğinden eminim" diye itiraf ediyordu.

Acaba İngiliz yazarımız gerçeği süslüyor muydu? Her zaman uyanık bir farkındalık içinde olan Lady Montagu gelebilecek bu suçlamayı da düşünerek kendini savunuyordu. Dostlarından birine, "Beni, doğruluğuna kefil olduğum bir şeye inanacak kadar iyi tanıyorsunuz; ancak, sizin için çok yeni olan bu betimleme karşısında şaşırmanızı hoş görebilirim" diye yazıyordu. Tanıklığının çağ ve girilen sosyal çevreler bakımından sınırlarını da biliyordu. Bir ülkenin âdetleri yerlerinde saymaz, her yeni kuşakla birlikte değişebilir, diyordu: 1718'de doğru olan, bu tarihin öncesi veya sonrası açısından yanlış çıkabilirdi. Gerek adı gerekse diplomat eşi vasfı sayesinde, açık zihinli ve Batılı usulleri merak eden kaliteli toplulukların içine girebiliyordu. Bu seçkinlerin nüfusun bütününü yansıtmadıklarını biliyordu: "Cehaletin diz boyu olduğu, dolayısıyla

pek az erdeme sahip sokak takımından söz etmiyorum."

Pek çok erkek seyyah Türkiye'yi ve Türkleri betimlemişlerdir ve betimleyeceklerdir. Lady Montagu mektup arkadaşlarına sıradan Türk kadınları hakkındaki ilk tanıklığı aktarmıştır: Hem kendisi de kadın olduğu için, hem de "onları hiç görmeden betimlemiş tüm yazarların aşırı budalalığına" bir tepki olarak, mektuplarının öncelikli konusu Türk kadınlarıdır. Gözü pek İngiliz, klişelere aldırmamaya kararlıdır. Edirne'de kadın güzelliğinin tüm türlerini bulmuştur: "Güzel olmayan bir genç kadına rastlamak büyük bir sürpriz." Kadınların eve kapanması da bir efsane, diyordu. Gerçi "belirli bir sosyal konuma sahip hiçbir kadın iki bez örtünmeden sokağa çıkamaz [...] ve ferace adı verilen bir giysi vücut hatlarını tamamen gizliyor." Ama "hep uygulanan bu maskeli balo onlara kim oldukları keşfedilme tehlikesiyle karşılaşmadan gönüllerinden geçeni yapma konusunda tam bir özgürlük veriyor." Konuştuğu kişiler içinde yer alan kültürlü bir paşazade de bunu doğruluyordu: "Kadınlarımız bizi aldattığında bunu kimse bilmez." Lady Mary kesin bir dille belirtir: Türk kadınları "kendi paralarına sahiptir ve boşanma durumunda kendilerine verilmesi zorunlu bir miktarı da üzerine ekleyerek bu parayı alırlar"; "kocalarının gözucuyla bile bakma hakkına sahip olmadığı cariyelerine onlar hükmeder." Yasal çokeşliliğe nadiren rastlanır: "Bu hakkı kullanan kaliteli bir adama veya buna tahammül eden soylu bir kadına rastlanmaz."

Lady Mary ne sosyolog ne de etnologdur, ama bilimsel yöntemlere yatkındır. Dikkatli bir gözlemcidir (ileride göreceğimiz gibi, geri dönerken devrimci bir tıbbi uygulamayı da valizinde götürecektir); özgür bir zihni, eğitimli, yabancı âdetlere karşı iyi niyetli, bazen de bağışlayıcı bir gözü vardır. Türklerin tabiat olarak zalim olmadıklarını ileri sürdüğünde, mektuplaştığı insanları ikna edebilmiş miydi? Osmanlı evlerinin döşenmesinde kullanılan minderlere çok düşkün olduğunu, hatta bunların "artık iskemleye oturmak istemeyecek" kadar rahat geldiğini itiraf ettiğinde, Londralı hanım arkadaşlarını kızdırmış mıydı?

Geriye, Batılı bir kadının meşhur "Lale Devri" sırasında Osmanlı dünyasına yönelttiği özgün bakış kalıyor. Askeri geçitleri, başı vurulmuş bedenleri, gelişkin işkence yöntemlerini, despotik bir devletin olağan barbarlığını dikkate almayan, yabancı âdetleri saygıyla ve keskin bir görelilik duygusuyla izleyen bir bakış, hayran olunmaya layık şeyleri arayan bir bakış söz konusu. Lady Mary'nin mektupları Avrupa'da başka bir dünyaya, başka

bir dine, başka bir kültüre karşı uyanan yeni merakı yansıtıyor. Hâlâ kendisine düşman olanı şeytanlaştırmaktan kaçınan, değer vermeye, takdir etmeye, hatta o kültürdeki en başarılı yanları benimsemeye hazır, iyi niyetli bir merak.

Böylesine zengin bir deneyimin ardından İngiltere'ye dönen Mary Montagu, kırk dört yıl daha yaşadı, 1762'de öldüğünde yetmiş üç yaşındaydı. Türkiye'de geçirilen on üç ay bu kadar uzun bir ömrü özetlemeye yetmez. Lady Mary Londra yüksek sosyetesinin en parlak kişiliklerinden biri olmakla kalmamış, gerçek bir yazar ve büyük bir âşık olarak da sivrilmişti. Dil konusunda yetenekliydi, Latince biliyor, Fransızca ve İtalyanca konuşuyor, Almanca ve Türkçe çalışıyordu. İstanbul'daki Fransa sefiri Horatius ve Vergilius'u ezbere bildiğini ifade ediyordu. Şair olarak Alexander Pope'un hayranlığını kazanmıştı; denemeci olarak siyasetle ilgilenmiş ve nazır Walpole'u savunmuştu. Bazen döneminin kayda değer İngiliz edebiyatçılarından biri olarak kabul edilir, adı Samuel Johnson, Chesterfield veya William Cowper ile birlikte anılır. Edebiyat çevresi onun ikinci vatanıydı: Meşhur *Tom Jones*'un yazarı, kuzeni Henry Fielding ilk piyesini ona ithaf etmemiş miydi? Marivaux'nun *Les Jeux de l'amour et du hasard*'ını da o İngilizceye çevirmişti.

Aşkı evlilikte bulamamıştı. Çiftin iki çocuğu olmuş, kızları da İstanbul'da doğmuştu, ama buna rağmen Edward Wortley Montagu karısını ihmal ediyordu. Lady Montagu, İngiliz aristokrasisine mensup kadınların kendilerini nakışa ve kermeslere verdikleri bir yaşta tutkuyu keşfetti. Kendisinden yirmi üç yaş küçük, genç ve parlak İtalyan Francesco Algarotti'ye âşık oldu. II. Friedrich'in himayesine aldığı bu meşhur şair ve büyük seyyah için dostu olan Voltaire, "O Avrupa'ya aitti" demişti. Algarotti için tüm görgü kurallarını hiçe sayan Lady Montagu, İtalya'ya onun yanına gitti. İki âşık bir araya geldikten sonra da yazışmaya devam ettiler: Lady Montagu'nün elinden, güzel Francesco'ya hitaben yazılmış yüzlerce mektup vardır. Bu "skandal" ilişki yürümedi ve Mary Montagu durmadan taşınarak, Venedik'ten Napoli'ye geçerek, on yıl Brescia'da yaşayarak uzun süre İtalya'da kaldı, sonra da dört yıl Avignon'da oturdu.

Türkiye Mektupları ile bugün de şöhretini koruyan Lady Mary'nin bir unvanı daha vardı: Edward Jenner'in aşısından seksen yıl önce, İstanbul'dan dönerken, Türkiye'de yaygın bir şekilde uygulanan çiçek aşısını da Avrupa'ya getirmiş, böylece birçok hastalığın uğursuz yuvası olarak görülen bir dünyadan önemli bir iyilik edinmişti.

Veba hastaları ve çiçek hastalığını yenenler

Toplu imgelemde beden veya ruh hastalıkları çoğunlukla ithal ürünler olarak görülürler. Şövalye Bayard'ın silah arkadaşları frengiye "Napoli hastalığı" adını vermişlerdi, 1918'de yaşayan bir Fransız için grip İspanyol'du ve herkes iç sıkıntısının İngiliz malı olduğunu bilirdi. Ortaçağ'da Avrupa'yı kasıp kavuran veba uzak diyarlardan geliyordu. 1348'in korkunç Kara Veba salgınının Karadeniz kıyısında Kırım Hanlığı'nın Kefe limanında doğduğu ve Ceneviz gemileriyle Avrupa'ya taşındığı o sırada bilinmiyordu; ama birçok kişi bu salgının Asya kökenli olduğu kanaatindeydi. Balyaların içinde gelen "dehşet saçan hastalık" basili Doğu'dan gelen ticaret gemilerinden karaya çıkıyordu.

Hastalığın bulaşıcı olduğuna inanan Avrupa kamuoyu gerek Levant'da gerekse "Berberi" ülkelerinde sürekli var olduğu kanısındaydı.[2] Bu nedenle Ragusa, Venedik, Marsilya gibi Akdeniz limanları XIV. yüzyıldan itibaren adı geçen bölgelerden gelen tüm yolculara günlerce süren bir gözlem dönemi dayatarak hastalıktan korunmaya çalıştılar. Çok geçmeden sistematik hale gelen karantina böyle icat edildi ve ister sefir, ister basit hacı, tüccar veya seyyah, Müslüman veya Hıristiyan olsunlar, Batı limanlarına giriş yapan herkese uygulandı.

Osmanlı İmparatorluğu kamu sağlığı konusunda bu kadar titiz değildi. Bu nedenle Avrupa'ya giden az sayıda Osmanlı uyruğu, bir karantina bölgesinde dayatılan tecrit şartını dayanılmaz bir aşağılama olarak görüyordu. Bununla birlikte, 1720'de sefir olarak Fransa'ya gönderilen Mehmet Efendi, veba salgınının zaten başını alıp gittiği, Marsilya ve civarında elli bin can aldığı Provence'a geldiğinde bu muameleye fazla itiraz etmedi. Toulon'da on sekiz gün süren ilk karantinanın ardından, sultanın temsilcisi Languedoc kıyısında ikinci kez karantinaya alındı. "Karantinayı geçirmek üzere konulduğum yer, Montpellier şehrinin karşısına düşen, üç fersah uzaktaki küçük bir adada bulunan metruk bir kiliseydi.[3] Anakaradan ayrı olan bu yer meskûn değildi ve hiçbir iletişim olanağı yoktu; bu nedenle o sırada salgına karşı çok büyük tedbirler alan Fransızlara uygun gözükmüştü" diye yazıyordu. Pek de rahat sayılmayacak bir yerde kırk gün kalmak zorunda bırakılan bilge diplomat, "sabır elbisesinin eteklerini öpmek"ten başka bir çare bulamamıştı.

Mehmed Efendi, padişahın temsilcisine gösterilmesi gereken saygı konusunda çok alıngan olan vezirlere bu zorunlu tecridin

haklı olduğunu ifade etti ve o sırada kendi ülkesinde bilinmeyen korunma önlemlerini sıraladı. "Fransa'da bir salgın hastalık baş gösterdiğinde, dışarıdan gelenlerle iletişim uzun bir süre kesiliyor; görüşmek istendiğinde bile bu, dokunmadan yapılıyor." Mehmed Efendi yerel âdetleri gözlemliyor, bildiriyor, ama yargılamıyordu.[4]

Doğu'da benzer tedbirler bulunmaması burayı çok tehlikeli bir coğrafya haline getiriyor ve seyyahlar bu bölgede yaşayanların durumdan sorumlu olan ihmalkârlıklarına sık sık işaret ediyorlardı. İçlerinden biri şöyle yazmıştı: "Vebalı biri, tıpkı sağlıklı bir insan gibi, imparatorluğun her yerine elini kolunu sallaya sallaya girer ve hiç kimse de onunla karşılaşmaktan çekinmez." Türkiye'de yaşayan ve vebanın enfekte olmuş maddelere temas yoluyla bulaştığına inanan Avrupalılar daha ziyade, "ölümcül atomları" barındırmak ününe sahip giysilerden ve kürklerden korkuyorlardı. Bu nedenle hasta bir adamın cildine dokunmanın, hastalığın bulaştığı "en küçük yün veya iplik parçasının değmesi"nden daha tehlikesiz olduğunu düşünüyorlardı. Bir Müslüman öldüğünde, merhumun anısına giysilerinin tamamının veya bir bölümünün eşe dosta dağıtılması âdeti ise onlara aymazlığın doruk noktası olarak görünüyordu. Böyle bir armağan yaşayan kişiyi sürekli öleni hatırlamak zorunda bırakması bir yana, bir ayağının hızla çukura girmesine yol açıyordu!

Bir veba salgını sırasında kaderin cilvelerine kayıtsız kalan Müslümanların tevekkülü Hıristiyanları deliye döndürürken, Müslümanlar da Avrupalıların gizlemedikleri korkuyu aşağılıyorlardı. Bu korku epey alay konusu oluyordu. Bir İngiliz seyyahın anlattığına göre, Avrupalıların ısrarlı bakışlarından rahatsız olan İstanbullu kadınların en sevdikleri şakalardan biri yabancı erkeklerin kolunu tutup "Yumurcak" (Veba!), yani "Al sana bir veba hediyesi" diye bağırmaktı ve bu münasebetsizlerin allak bullak olmuş yüzlerine bakıp "Bir Hıristiyan'a veba bulaştırmak çok parlak bir fikirmiş gibi" kahkahalarla gülüyorlardı.

Batılılar XVII. yüzyıldan itibaren Türkiye'nin bir veba yuvası olduğunu ilan ettiler –bu da iki dünya arasındaki kuşku havasını güçlendiriyordu– ve çiçek hastalığı Avrupa'da ne kadar yaygınsa vebanın Osmanlı İmparatorluğu'nda aynı şekilde yaygın olduğunu bildiriyorlardı. Bununla birlikte, XVIII. yüzyıl başında Batı'da alınan tecrit önlemleri vebayı geriletirken, çiçek salgını da –en başta gelen ölüm sebeplerinden biri– Osmanlı İmparatorluğu'nun çoktandır bildiği aşılama sayesinde yenilmeye başlanmıştı.

İngiltere bu sonuç alıcı yöntemden 1714'te, Londra'daki bir Royal Society –İngiliz Bilimler Akademisi– oturumunda, üyelerden birinin İstanbul'dan gönderdiği uzun Latince raporun okunması sayesinde haberdar olmuştu. Bu üye, muhtemelen Ceneviz asıllı Dr. Emmanuel Timoni'ydi.[5] Kuşkusuz çiçek hastalığını engelleme yolu hiç bilinmiyor da değildi: Cizvitler bunu Çin'de, ticari şirketlerinin çalışanları da Hindistan'da gözlemlemişlerdi. Ama aşılama kelimesi herhalde ilk kez kullanılıyordu. Timoni, "Çok çeşitli milletlerin yaşadığı İstanbul'da yıllardır çiçek aşısı uygulanıyor" diye yazıyordu. Sağlıklı bir vücuda hastalık taşıyan organik bir madde zerk edilmesinin hastada hafif seyreden bir hastalığa yol açtığını, böylece ömür boyu bir daha hastalanma tehlikesine düşmeyecek şekilde bağışıklık kazandığını açıklayan Dr. Timoni, kendi tecrübesinden de söz ediyordu: Kız kardeşleri aşılanmıştı ve gayet iyiydiler. Avrupa'da bilinmeyen bu uygulamanın İstanbul'da eski ve yaygın bir tedavi olduğunu belirtiyordu.

Bilimsel bir bilgi, devrimci bir özellik taşısa bile, ona inananların kararlılığı olmazsa en saygın kurumların kutularında unutulup kalabilir. Ona hayat veren dolaşıma girmesidir. Timoni, Londralı âlimleri durumdan haberdar ettikten kısa bir süre sonra, İstanbul'a sefir olarak gelen ve eşiyle çocuklarını da yanında getiren Sir Edward Wortley Montagu'nün aile hekimi oldu. Lady Mary Montagu hastalıkla birçok kez yüz yüze gelmişti. Kardeşi yirmi yaşındayken çiçekten ölmüş, kendisi de hastalanmıştı. Çiçek bozuğu yüzü ve kirpiksiz gözleri geçirdiği rahatsızlığın bıraktığı izlerdi. Üç yaşındaki oğlunu korumak istedi.

Edirne'den 1 Nisan 1717 tarihinde İngiliz kadın arkadaşlarından birine gönderdiği mektupta keşfini açıkladı. "Bizde o kadar sık rastlanan ve öldürücü olan çiçek hastalığı burada bulunan aşı sayesinde etkisizleştirilmiş [...]. Her yıl binlerce insan bu işlemden geçiyor ve Fransa sefiri, başka ülkelerde nasıl kaplıcaya gidiliyorsa, burada da çiçek hastalığının aynı kolaylıkla tedavi edildiğini eğlenerek anlatıyor." Önyargıların düşmanı olan iyi niyetli bir zihniyete sahip Lady Montagu, aşıyı "sevgili evladı"nda da denemeye karar verdi. Başarılı oldu. Lady Montagu böyle faydalı bir şeyi sadece kendisine saklayacak bir kadın değildi. "Bu faydalı keşfi İngiltere'de moda haline getirme zahmetine katlanacak kadar vatanseverim" diye yazıyordu. Bu keşfin kaynağı Kafkasya mıydı, Yunanistan mı? İmparatorluğun Müslüman nüfusu muydu, yoksa Hıristiyanlar mı? Bu hiç önemli değildi. Uygulama onu basitliğiyle cezbetmişti: basit bir hacamat. Aşıyı yapanlar –hekimler değil,

Türkçede "aşıcı" adı verilen sıradan kadınlar– onu hiç irkiltmemişti. Başarıyı da görünce tamamen ikna oldu. Londra'ya döndüğünde kızını aşılattı. Bütün sosyete olayın üzerine atladı. Bazıları sefirin eşini taklit ettiler. Kraliyet ailesinden iki prenses de aşıyı deneyince, Lady Montagu'nün mücadelesi birçok yandaş kazandı.

Ama düşmanca tutumlar da sona ermemişti. Gerek İngiltere'de gerekse Fransa'da aşının lehine ve aleyhine olanlar arasındaki tartışma kızıştı, önyargılar, peşin hükümler, kuşku dolu tavırlar kol geziyordu. Mantıkçı akıl harekete geçirildi: "Bir iyiliğin vuku bulması için bir kötülük yapılması kabul edilemez." Aşıcıların tıp fakültesi dışından "bir avuç cahil kocakarı", etekli şarlatanlar, "dişi hekimler" olmasını kim kabullenebilirdi? Hastalıktan kurtulurken kadın güzelliğini korumak bazılarına göre muğlak bir ilerlemeydi: Aşılama, kadının değerinin güzelliğine bağlı olduğu haremin bir ürünüydü. Küçük Çerkes kızlar, saraya kabul edilme şanslarını koruma adına aşıya razı oluyorlardı. Aşılamanın ahlaki açıdan savunulmasına imkân yoktu, çünkü kadınları küçük düşüren bir ticaretin yolunu açıyordu.

Bundan beteri de vardı. Türkiye'den daha az eleştirilen bir devletten gelseydi, insanlar aşıdan daha az ürkeceklerdi. Hıristiyanlığın amansız düşmanından hayırlı hiçbir iş çıkamazdı. Aşının menşei onun itibarını baştan yok ediyordu. Kocakarıların sokaklarda, hamamlarda, avam yerlerde ve fahişelik yuvalarında aşı yaptıkları barbar bir ülkeden ne beklenebilirdi? Aslında bu deney –sefirin eşinin ileri sürdüğü gibi– başarılı olsa bile ancak dinsizlerde başarılı olabilirdi. Lady Montagu'nün hususi rahibi bile oğlunun aşılanmasına karşı çıkmamış mıydı? Bazıları iyi Hıristiyanlara hafifletilmiş çiçek hastalığıyla birlikte "Muhammedçiliğin" de aşılanacağından korkuyorlardı. Sağlıklı bir vücuda hastalıklı bir organik maddeyi aşılamak, İslam'ı aşılamak riskini göze almak demekti. Aşılama, Hıristiyan dünyaya karşı bir komplonun tüm özelliklerine sahipti.

Avrupa'ya, akademik bilime, erkekler dünyasına yabancı bu uygulamanın –savunucularına rağmen– Batı devletlerine yayılması zor görünüyordu. Voltaire, *Lettres philosophiques* adlı eserinde, Lady Montagu'nün cesaretinden övgüyle söz ediyor, onun "İngiltere'de en çok zekâya ve en fazla akıl gücüne sahip olan kadınlardan biri" olduğunu söylüyordu. İngiltere'deki Litchfield Katedrali'ndeki anıtta yer alan "insanlığa yardım eden kadın" yazısı Lady Montagu'nün bu özelliğinin çok geçmeden kabul edildiğini gösterecekti.[6]

Aşılamanın Manş ötesinde de zaferi kazanacağına inanmak isteyen filozof –"en az on bin çocuk hayatlarını, bir o kadar kız da güzelliklerini Kraliçe'ye ve Madam Wortley-Montagu'ye borçludur"– önyargıları yenmeyi bilen İngiliz pragmatizmine bir kez daha şapka çıkardı. Bu uygulamanın "sağduyulu insanlar olan" Türklerde yaygın olduğunu da gizlemedi. Osmanlı geleneğinden alınan ve oradan Avrupa'ya yayılan aşı "barbar" bir ülkeyle en uygar milleti ilerleme yolunda yan yana getirmişti. Bu aşıyı tanıtan Lady Montagu ve onun başarısını öven *Zadig*'in yazarı bir tabuyu yıkıyorlar, bir sınırı yok ediyorlar, Türkiye'yi Avrupa milletler topluluğu içine katıyorlardı.

İstanbul'da büyük bir muhabir

Türklere karşı önyargıların cehaletten ve korkudan kaynaklandığını biliyoruz. Ama telaşlı seyyahların aceleci gözlemleri de bir anlatıdan diğerine hiç değişmeyen klişeleri biriktirerek bu sürece yardımcı oldu. Bazı Avrupalılar Levant'da sadece birkaç hafta kalıp Şark'ın ruhuna nüfuz etmekle böbürleniyorlardı. Üstelik kendilerini her şeyin farkında ve bilgi sahibi kişiler olarak görüp İstanbul'a yaptıkları kısa ziyarete dayanarak bazı nihai hükümlere varıyorlardı. Osmanlı başkentinde yaklaşık kırk yıl yaşayan ve orada ölen Jean-Baptiste Vanmour (1671-1737) bu geveze gösterişçilerden değildi. Watteau gibi Valenciennes doğumlu olan bu ressam XVII. yüzyılın sonunda Fransa'nın Osmanlı sarayı nezdindeki sefiri M. de Ferriol tarafından karşılanarak veya belki de onun davetiyle İstanbul'a yerleşmişti.[7]

Vanmour diplomatın isteği üzerine şehri ve sakinlerini gösteren küçük tablolar yaptı, Ferriol da Paris'e döndüğünde bunların gravürlerini yaptırdı. Böylece 1712'de *Recueil de cent estampes représentant différentes nations du Levant tirées sur les tableaux peints d'après nature en 1707 et 1708 par les ordres de M. de Ferriol, ambassadeur du roi à la Porte* (Kralın Osmanlı sarayı nezdindeki sefiri M. de Ferriol'un emriyle 1707 ve 1708'de aslına uygun olarak yapılan tablolardan alınmış ve Levant'ın farklı milletlerini gösteren yüz estamp derlemesi) yayımlandı. Albümün yeniliği başarısını sağladı. O güne dek Avrupa kamuoyunun Doğu hakkında bildiği görüntüler desinatör seyyahların çizimlerinden ibaretti: İstanbul görüntüleri veya şehrin anıtları, hayali veya tuhaf kostümler. Üstelik bu çizimlerin hepsinin gravürü de yapılmamıştı, yani daha çok kişiye özeldi. Georges de la Chapelle'in

yarım asır önce çıkan meşhur kitabının gravürleri ise otuz Osmanlı hanımının portreleriyle sınırlıydı.[8] Vanmour'un, padişahın tebaasının etnik ve sosyal çeşitliliğini yansıtan yüz küçük tablosu gerçek bir merakı tatmin ediyordu; Derleme'nin birçok kez yeniden basılması da bunu gösteriyor. Fransa'da hem saray hem de şehirde kapış kapış giden eserin Almanya, İspanya, İngiltere veya İtalya'da yapılan taklitleri de derlemeye kendi tarzlarında verdikleri değeri gösteriyordu.

Meraklılar artık bir Arnavut askeri bir Ulah'tan ayırt edebilir, silahtar ağanın nasıl bir faaliyeti olduğunu hayal edebilir, hamam çıkışında sofaya oturmuş bir Türk kadının düşünü belli bir hakikat güvencesiyle kurabilirdi. Bu estamplar imparatorluk hakkında hakiki bir görsel ansiklopedi oluşturdu; Batılı ressamların çok yararlandığı bu estamplar aynı zamanda Avrupa'daki porselen fabrikalarının ürettiği sayısız Türk heykelciğinin de ilham kaynağı oldu. Sanatçıların Türk konulu tablolara yerleştirdikleri aslına uygun kostümler ve aksesuvarlar doğrudan pek çok kişinin elinde bulundurduğu meşhur *Derleme*'den alınmaydı. Gerçi Fransa kralının kütüphanesinde de muhtemelen 1721'de Paris'i ziyaret eden Mehmed Efendi tarafından hediye edilmiş, Saray-ı Âmire'nin ve İstanbul sakinlerinin kostümlerini resmeden bir Türk minyatür albümü bulunuyordu, ama Vanmour estamplarının başarısı hiç eksilmedi.

Valenciennes'li ressam İstanbul'da birbirini izleyen en az beş Fransa sefiri tanımış, hepsi de ona tuval siparişleri vermişlerdi. Onların Batılı meslektaşları için de çalıştı, böylece Avrupa resim piyasasında bir tür tekel oluşturdu. Bu diplomatlar görevleri sona erdiğinde, sultanın huzuruna kabullerinin veya sadrazamın kendilerine verdiği yemeğin tasvirlerini yanlarında Avrupa'ya götürmeye önem veriyorlardı.

Bunlardan biri olan ve İstanbul'a Mayıs 1727'de gelen Hollandalı Cornelis Calkoen için Vanmour bugün Amsterdam'daki Rijksmuseum'da bulunan etkileyici bir "Türk tabloları" koleksiyonu hazırladı. Siparişi verenin portresi, İstanbul limanının girişinden manzaralar, Pera'daki Hollanda Sarayı, sefirin Topkapı'ya kabulü, sultanın ve Osmanlı devlet erkânından başlıca kişilerin portreleri, ressamın atölyesini payitahtın yüksek sosyetesinin buluşma mekânı haline getiren bir çalışmanın resmi bölümüydü. Vanmour sadece kaymak tabakanın resimleriyle yetinmemişti; bir etnolog gibi çalışarak imparatorluktaki halkların inanılmaz çeşitliliğini –Arnavut çobanlar ve askerler, Mykonos Rumları...–

yansıttığı resimleriyle Avrupalı ressamlar için paha biçilmez modeller temin eden, geleneksel kostümlerden ve etnik tiplerden oluşan bir katalog ortaya çıkarmış, ayrıca İstanbul'da günlük yaşamdan ve aile şenliklerinden sahneleri de konu edinmişti: Türk, Ermeni veya Rum nikâh törenleri, kadınların Boğaziçi kıyılarındaki piknikleri, bir kız çocuğunun dikiş, nakış ve sema öğreneceği okula girişi...

Kadın arkadaşlarını kabul eden, komedi oynayan, bir loğusayı ziyaret eden veya hasbahçeyi korumakla görevli ve keyif ehli olarak nam salmış bostancılarla gönül eğlendiren Türk kadınlarını gösteren küçük iç mekân tabloları ise daha da hayret vericidir. Haremlerin kapıları bir erkeğe, üstelik de yabancı bir erkeğe açılmış mıydı? Payitaht sokaklarında etrafa bakarak birkaç kroki çıkarmak için bile Türk usulü giyinmek tavsiye edildiğine göre, insan buna inanmakta güçlük çekiyor. Vanmour'a iltimas mı yapılmıştı? Halktan insanlar kadar kuralcı olmayan yüksek mevkilerdeki şahsiyetler ona bu hiç işitilmemiş serbestliği tanımışlar mıydı? Ressam sonradan aklında kalanlardan portrelerini yaptığı kadınlarla mahrem bir şekilde görüşebilmiş miydi? O sırada İstanbullu seçkinler arasında dini yasaklara mutlak itaat devri geçmiş gibiydi.

"Lale Devri"nde sefahat âlemleri

Vanmour, "Lale Devri" diye bilinen payitahtın altın çağlarından birinde, XVIII. yüzyılın ilk otuz yılında, III. Ahmed'in saltanatı (1703-1730) sırasında Türkiye'de yaşamıştı. Macaristan'daki savaş alanlarında Osmanlı ordularının uğradığı bozgunlara, tarihte ilk kez Osmanlı İmparatorluğu aleyhine önce Karlofça (1699), sonra Pasarofça'da (1718) imzalanan barış antlaşmalarına ve bu antlaşmalarla gelen toprak kayıplarına rağmen, saray ve hükümet çevreleri Osmanlı geleneklerinin tersine zevk arayışı, görkemli şenlikler, hummalı bir inşa faaliyetinden oluşan yeni bir yaşam tarzını benimsemişlerdi. Lady Montagu'nün koyduğu teşhise göre, "Hayat hakkında daha iyi bir fikir sahibi oluyorlar"dı. XVIII. yüzyılda Fransa için *Régence* (Naiblik) dönemi neyse, Lale Devri de Osmanlı İmparatorluğu için oydu: "tövbekârlık dışında her şeyin yapıldığı" sevimli bir parantez.

Bu devrin ilham kaynağı Sultan III. Ahmed'di. Ancak, seleflerinin yarım asırdır yönetilemez diye sırt çevirdikleri başkent yerine ikamet etmeyi yeğledikleri Edirne'den İstanbul'a dönme sözü vererek tahta çıkabilmişti. Kanuni'den beri gelen sultanların en

iyi yetişmiş ve en rafine olanı diye bilinen III. Ahmed –Lady Montagu onu yakışıklı, çok zarif ve gösterişli diye tarif etmişti– çiçeklere, kuşlara ve kadınlara tutkuluydu. Aynı zamanda bilgili bir kitap meraklısıydı; sarayın üçüncü avlusunda yaptırdığı kütüphanenin de gösterdiği gibi, kitap ve hat sanatına büyük bir ilgi duyuyordu. III. Ahmed aynı zamanda bir baniydi ve yakınlarını da hayrat yaptırmaya teşvik ediyordu. Topkapı Sarayı'nın girişine anıtsal bir çeşme ve Üsküdar'da da valide sultan adına bir selatin cami yapılmasını emrederek, İstanbul nüfusunu ve din adamlarını da memnun etmiş, Osmanlı geleneklerine bağlılığını kanıtlamıştı.

Bununla birlikte, örf ve âdetlere saygısının sınırları vardı. Saray teşrifatı, Versailles protokolünün XV. Louis veya Marie-Antoinette'e bir yük olması gibi, sanat hamisi sultana kısıtlamalar getiriyordu. Bir gün, giyinirken, sıkışık saflar halinde odasında duran kırk içoğlanına artık tahammül edemediğini itiraf etti. Sonunda rahat etmek için sadece üç veya dört içoğlanı tutmaya başladı. Sultan, şatafatlı salonlardan çok, küçük daireleri tercih ettiğini gizlemiyordu. Bu nedenle şehrin civarına küçük saraylar veya köşkler inşa ettirdi: Defterdar Burnu'ndaki Neşetâbad Sarayı, Üsküdar'daki Ferahâbad Köşkü ve özellikle de Kâğıthane'de, Haliç'in kuzey kıyısına dökülen iki derenin buluştuğu noktadaki Sadâbad Köşkü.

Batılı denebilecek bir zevkle inşa edilmiş Sadâbad Köşkü'ne, XIV. Louis'nin şatosuna ithafen, "Küçük Marly" adı takılmıştı. Köşkün inşası üç ay gibi kısa bir sürede tamamlanmıştı. Esin kaynağı Fransız mimarisiydi: Versailles arazisini gösteren estamplar edinilmiş, Avrupa'dan getirtilen mimari ve dekorasyon kitaplarına başvurulmuş, 1721'de Mehmed Efendi'yle birlikte Paris'te Fontainebleau ve Versailles'ı ziyaret eden oğlundan gördüklerini anlatması istenmişti. Kuşkusuz genel görünüm Osmanlı'ydı: Geniş saçaklar, yaldızlı kubbeler, mavi, kırmızı, yeşile boyanmış ve suya akseden duvarlar Doğu geleneğini hatırlatıyordu. Ama binanın kendisine Batılı bir hava verilmişti. Bahçenin bir bölümü de, kenarlarında ağaçların sıralandığı geniş yolları, düzenli lale sıraları, yeşilliklerle oluşturulmuş göbeği, havuzuyla Versailles zevkine göre tanzim edilmişti. Kâğıthane Deresi de bir kilometreyi aşan mermer bir kanal içinde ıslah edilerek Fontainebleau'dakine benzetilmişti.

Hem saray hem de bahçe şiirlere konu olmuş ve devlet ricalinden de civara benzer, ama farklı renklerde konutlar inşa etmeleri istenmişti. Burası yüksek tabakanın buluşma yeri haline geldi.

Fransa sefiri, "Herkes oraya gidiyor, bazı günler burası Cours-la-Reine veya Champs-Elysées kadar kalabalık oluyor. Yabancı hükümdarların temsilcileri orada zaman zaman sadrazamla ve diğer vezirlerle karşılaşma şansını ve kolaylığını buluyorlar. Hem sadrazam hem de vezirler burada hep keyifli oldukları için istekleri yerine getirmeye de daha açık oluyorlar" diye yazıyordu.

Sadâbad gerçekten de adını hak ediyordu: Burada görkemli şenlikler birbirini izliyordu. Vakanüvisler, oğullarının sünnet düğünü veya kızlarının düğünleri vesilesiyle sultanın burada tertip ettiği şenlikleri betimlemekten geri kalmamışlardır. Büyük bir titizlikle seçilen konuklar saray helvacılarının başyapıtı olan altı metre boyundaki ve yaprakları yenebilen şekerden çardaklara olduğu kadar, balmumundan ve demir tellerden yapılmış, üzerleri çiçekler ve incik boncukla kaplanmış, nahıl adı verilen yüksek ağaçlara da hayran oluyorlardı. Boğaziçi'nde, yeşillikler ve küçük köylerle süslenmiş bir manzaranın içinde sıralanan, imparatorluğun büyük şahsiyetlerinin yalılarında da bu kadar şatafatlı olmasa da benzer eğlenceler düzenleniyordu. Devlet ricalinin aileleri yaz aylarında şehrin boğucu sıcağından deniz kıyısındaki bu muhteşem ahşap evlere kaçıyorlardı. Meşhur bir deyimi alıntılayarak söyleyecek olursak, XVIII. yüzyılın ilk yıllarında İstanbul'da yaşamamış olan biri tatlı hayat nedir bilemez.

Kaygısızlık ve anında yaşanan zevklerden oluşan, Osmanlı geleneklerine aykırı bir şekilde Avrupa'dan ödünç alınanlarla beslenen bu yaşam tarzının belki de derinlerde yatan bir nedeni vardı. Batı'nın sunduğu yeni, zengin, daha önce görülmemiş şeylere yönelik, ileriye doğru bir kaçış biçimini alıyordu. Bir şenlik süresince, seçkinler kaybedilen eyaletleri, yenik düşen orduları, hazine açığını ve bunun getirdiği sonu gelmez devalüasyonları unutmak için sarhoş olup kendilerinden geçiyorlardı.

Halk ise durumu kolluyor ve söyleniyordu. Seçkinlerin küstahça lüksü, padişahın çevresindekilerin aşırılıkları, Batılı modaların küfür şeklinde taklit edilmesi, hepsi hoşnutsuzluk kaynağıydı. İsyanın homurtuları hissediliyordu. Sonunda isyan 1730 sonbaharında patlak verdi. Elebaşılığını, seyyar meyve satıcılarının, kahvecilerin, tersane işçilerinin başına geçen Patrona Halil adında Arnavut bir tellak yapıyordu. İsyancılar köşkleri, yalıları yaktılar, sahiplerini katlettiler, mobilyaları, eşyayı ve süslemeleri parçaladılar. Avrupai olduğu için dinsiz sayılan tatlı hayat tarzının simgelerini yok etme isteği öfkelerini iyice azdırıyordu.

Sultan tahttan indirildi, sadrazam ve vezirler idam edildi. Asi-

ler bir yıl boyunca İstanbul'a hükmettiler. Sadâbad da saldırılardan kendini kurtaramadı. Batılı yeniliklerin simgesi olarak, Patrona Halil'in yandaşlarının ilk kurbanı olmuştu. Köşkler ve bahçeler yok edildi. Lale Devri'nin öncelikli şenlik mekânı artık yoktu. Vanmour da bize burasının bir resmini bırakmamıştı. Ama isyanın liderinin portresini ve asilerin katledilişinin tablosunu yaptı. Hollandalı ressamımız hâlâ başvurulması gereken vazgeçilmez bir kaynaktı.

Bir Osmanlı ressamı

Lale Devri sadece Batılı sanatçıları cezbetmemişti. En meşhur Osmanlı nakkaşlarından biri de bu devrin anısını kendi tarzında korumuştu. Levni (rengârenk manasına gelir) mahlasıyla bilinen ve 1732'de ölen Abdülcelil Çelebi hakiki bir ressam olarak kabul edilir. Albümlerinden birinde, devlet ileri gelenlerinin ve saray mensuplarının resmi portreleriyle sevimli yüzlerinden o anı yaşama sevincinin tadını çıkardıkları anlaşılan erkeklerin ve kadınların resimleri iç içedir. Tasvir edilen bedenlerde o güne dek görülmemiş bir hacim ve esneklik dikkat çekmektedir; sanatçı, hassas pastel tonları daha çok yeğlemiş, en ahenkli renkleri kullanmıştır. Doğu'nun estetik kalıplarına sadık kalmakla ve perspektifi hemen hiç umursamamakla birlikte, Levni, "Laleli adam" veya "Sarığını saran adam" gibi gülümseyen, dingin yüzlü kişilikleriyle, "Gülelim, eğlenelim, kâm alalım dünyadan" diyerek çağdaşlarını şimdiki zamandan zevk almaya davet eden saray şairi Nedim'e ses verir gibidir. Ressamın eserleri o havai dönemin zihniyetini yansıtmaktadır.

Büyük bir yenilik: Levni kadını haremin kapalı dünyasından koparıp tablolarında resmeder. Kâh tül bir peçeyle oynayan, kâh zarafet içinde raks eden, kâh yere uzanıp uykuya dalan kadınlarının hepsinde tatlı hayat hissedilir. Dekolteler derinleşmiş, saçlar açılmıştır; ince bir kumaşla sarılan vücudun hatları fark edilmektedir.

Diğer bir yenilik: Kişilikler galerisinde, Osmanlıların yabancılara yönelik inatçı ilgisizliğinden vazgeçilerek, İstanbul'daki Batılıların tasvirine de bir yer ayrılmıştır. Topkapı Sarayı'nda korunan albümünde dizlere dek inen vücuda yapışık giysisi ve ipek çoraplarıyla perukalı bir soylu kadar, elinde yelpazesi ve belini sıkan korsesiyle şık bir kadınla da "Avusturyalılar"ı tasvir etmiştir sanatçı. III. Ahmed'in oğullarının sünnet töreninin anlatıldığı *Surnâme*'yi süsleyen minyatürlerinde resmettiği Avrupalı diplo-

matlar, Levni'nin sadece Avrupa kostümlerini aslına sadık kalarak çizmekle kalmadığını, aynı zamanda hem kadınların yüzlerini –onun fırçasından çıkan bu kadın yüzleri teamüllere diğer yurttaşlarının çizdikleri kadar uygun değildir– hem de erkeklerin alışılmış jestlerini, bir bastonu tutma veya şapkayı koltuğunun altına kaydırma tarzını ince ince gözlemlediğini göstermektedir.

"Türk tabloları"nın yaratıcısı Vanmour, Osmanlı dünyasına açılmıştı; Levni de Avrupa etkilerine hiç duyarsız kalmadı. Tam olarak aynı dönemde yaşamış iki sanatçının tanışıp tanışmadıklarını bilmiyoruz, ama esin kaynakları, dünyaya bakışları eskisi gibi birbirinden kökten farklı değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya bir pencere araladığı bu ayrıcalıklı dönemde iki adamın bakış açıları kesişmektedir. Onlar, Osmanlılar ile Avrupalılar arasındaki kültürel buluşmalar tarihinde mütevazı, geçici, ama anlamlı birer kilometre taşıdır.

Boğaziçi ressamları

Sefarethaneler semti Pera'da Avrupa, imparatorluğun tam kalbine girerken, eski İstanbul sadece Türklere ait bir alandı. Halbuki her yönden karşıtmış gibi duran iki dünya arasındaki sınır geçirimsiz değildi. Türkler sefarethanelere gidip gelirken, Batılı diplomatlar da sadrazamın veya şeyhülislamın huzuruna çıkıyor ve yaz sıcaklarında Tarabya ya da Büyükdere'deki saraylarında ikamet ediyorlardı. Peş peşe sıralanan resepsiyonları ve şenlikleriyle Boğaz'daki Venedik, Fransa, İngiltere, Rusya veya Avusturya saraylarını canlandıran sosyete hayatı, İstanbul'a yerleşmiş Avrupalıları bir araya getirirken, Batılı yeniliklere meraklı Osmanlılar da bu hayata ilgisiz kalmıyorlardı. Ayrıca diplomatik konutlarda sık sık yüksek tabakadan seyyahlar ağırlanıyor, bunlar Levant'ı keşfe çıkarak yüksek kültür sertifikasına hak kazanıyorlardı. Birçok İngiliz soylu normalde Fransa, İtalya veya İspanya ile sınırlı olan *Grand Tour*'larının –İngiliz aristokratik geleneği– son etabı olarak İstanbul seyahatine çıkıyorlardı. Bu nedenle bazı akşamlar sefarethane salonları, diplomatlarla konukları arasındaki sohbetlerle şenleniyordu.

Bu seyyahların en seçkinleri çoğunlukla yanlarına bu yolculuğun anısını korumakla görevlendirilmiş bir de ressam alıyorlardı. Örneğin çok geçmeden Quentin de la Tour kadar ün kazanacak olan Cenevreli minyatür ve pastel sanatçısı Jean Etienne Liotard (1702-1789) İstanbul'da dört sene kalmıştı.[9] XV. Louis'nin sefiri

Kont de Puisieux ile beraber gittiği Napoli'den dönerken, Roma'da ilk "egzantrikler"den biri olan Kont John Sandwich ve birkaç arkadaşıyla birlikte *Grand Tour*'unu yapan Şövalye William Ponsonby ile tanışmıştı. Geleceğin Lord Bessborough'u olacak Ponsonby, Liotard'a Doğu'ya giderken kendisine eşlik etmesini önermişti. Liotard teklifi kabul etti ve 1738'de İstanbul'a doğru yola çıkan gemiye, "geçilen her yörenin kostümlerini çizmek, tarihte rol oynamış tüm yerlerin rölövesini çıkarmak ve yolda ziyaret edilecek Antikçağ'ın soylu kalıntılarının anılarını yapacağı resimlerle korumak" göreviyle bindi. İstanbul'da kaldığı uzun süre boyunca çevresinde gördüklerini çizdi ve İngiltere, Hollanda, Fransa sefarethanelerindeki diplomatların ve yakınlarının pastel resimlerini yaptı. Ayrıca gelecekteki Anglikan piskoposu Richard Pococke'un yağlıboya boy portresini yaptı. Pococke, arkeoloji tutkusunu tatmin etmek için, teoloji eğitimini Levant'da çıktığı Grand Tour'la taçlandırıyordu. Cenevre müzesinde korunan tuval onu Osmanlı kostümleri içinde, dirseklerini antik bir mihraba dayamış halde göstermekte, fonda ise Haliç ve Sarayburnu görülmektedir.

Avrupalı diplomatların ve tüccarların dışında, Liotard yerli nüfusu da çizmişti: kâh bir İstanbul sokağında yürüyen feraceli bir Türk kadını, kâh tezgâhının başında nakış işleyen bir kadın, kâh tehditkâr bakışlı bir asker veya santur, tambur ve kanun çalan müzisyenler...[10] Hassas pastel renklerine Pera'nın Türk usulü giyinmiş Frenk kadınları da yansımıştı. Bazıları ayaklarında yüksek tahta nalınlarla hamamın nemli sıcağında, diğerleri evlerinin mahremiyeti içinde tef çalarken veya bir divana oturup düşlere dalmış halde resmedilmişlerdi. Liotard, Vanmour'dan farklı olarak, Osmanlı merasimlerinin resimlerini yapmamış, ama ünü sayesinde Türk ileri gelenlerinden, sultanın ve sadrazamın en yakınındaki devlet ricalinden siparişler almıştı.

Sanatçı Türkiye desenlerini özenle sakladı ve 1743'te Avrupa'ya döndüğünde, bunları ziyaretçilerine göstermekten ve müşterilerine teklif etmekten geri kalmadı. Ayrıca bizzat Paris ve Londra'da düzenlediği ilk halka açık satışlarda da bu resimleri sergileyerek, tıpkı diplomatlar, tüccarlar ve seyyahlar gibi, o da geleneksel klişelerden arındırılmış sahici bir Osmanlı dünyasına yönelik merakı teşvik etti.

Her türlü konformizme düşman olan Cenevreli ressam, "Türk ressamı" olma iddiasındaydı ve kendini öyle ilan etmişti. Türk kostümünü benimsemiş, kırmızı atlastan muhteşem bir kaftan, Türkiye'den sonra gittiği Erdel'in soylularından alınmış kürklü-

bir başlık ve kıvırcık, kemerine kadar inen bir sakalla poz verdiği meşhur bir otoportre yapmıştı. Avrupa'da sansasyon yaratan bu kıyafet Madam de Pompadour'u rahatsız ederken –"Tüm erdeminiz sakalınızda Mösyö"– bu aşırı görsellik İmparatoriçe Maria Theresa'nın çok hoşuna gitmişti. Çünkü Liotard imparatorluk ailesi tarafından sıcak bir şekilde ağırlandığı Avusturya başkentinde yıllarca kalmış, Markiz de Pompadour ile XV. Louis'nin kendisi için poz verdikleri Versailles'dayken bile Türk usulü giyinmekten hiç vazgeçmemişti. Bu kuşkusuz şöhretinde çok etkili olan bir egsantriklikti, ama Türkiye'de yapılmış desenleri ve pastelleri, Avrupalıların o güne dek çok uzak, hep gizemli ve hâlâ ürkülen Osmanlı dünyasına aşinalık kazanmasına yardım etmişti.

Mizaç bakımından onun kadar ilginç olmayan ve 1762-1771 arasında İstanbul'da bulunan Fransız ressam Antoine de Favray de (1706-1792) aynı müşteri kitlesi için çalıştı.[11] Başkente gelir gelmez Fransa sefiri M. de Vergennes tarafından karşılandı. Sefir onu sarayında ağırladı ve Baron de Tott, başkâtip Raulin, edebiyata düşkün Marsilyalı tüccar Pierre Guys, her ikisi de İstanbul doğumlu şair André ve oyun yazarı Marie-Joseph'in anne ve babası olan Elisabeth ve Louis Chénier gibi isimlerin yer aldığı küçük topluluğuna dahil etti. M. de Ferriol'un zamanında Vanmour'un olduğu gibi sefarete bağlı çalışan ressam, birçok İstanbul manzarasının yanı sıra, Rum kadınların portrelerini de yaptı. Bunlardan Toulouse Müzesi'nde korunan iki tuvalde, sohbete dalmış, mücevherlerle zenginleştirilmiş tuvaletlerinden gururlu, *doudondournou* adı verilen kumaş kaplı ve renkli yüksek şapkalar takmış, ince muslinler ve nakışlı kumaşlar giymiş, solgun tenli ve dolgun vücutlu üçer şık kadın yer almaktadır.[12]

Fenerli bu aileler –Ortodoks Patrikhanesi'nin bulunduğu semt– Türk dünyasıyla Batı arasında hakiki temas noktalarıydı. Sultanın tebaası olan aileler, Türk geleneklerinden sıyrılmaya gayret ediyor ve daha çok Fransız âdetlerini benimsemeye can atıyorlardı. Bu ailelerden birinin verdiği akşam yemeğine davet edilen Baron de Tott, "yemeğin Fransız usulü [Türk usulü değil] yendiğini, etrafında iskemleler bulunan yuvarlak bir masada oturulduğunu, kaşık ve çatal kullanıldığını, herkesin kendi tabağına yemeğini alması dışında hiçbir eksik olmadığını" saptar. Alaycı ifadesini şu sözlerle sürdürür: "Yemek sırasında bir kadının zeytini parmaklarıyla alıp daha sonra Fransız usulü yemek için çatalına taktığını gördüm."

Buna karşılık, bir tür moda köşe kapmacası içinde, Avrupa-

lı diplomatlar da Türk kılığına girmekten ve bunun görüntülerini saklamaktan hoşlanıyorlardı. Vergennes 1766'da Favray'den hem kendisinin hem de karısının Türk kostümü içinde portrelerini yapmasını istedi.[13] Bir odanın köşesine Doğu usulü bağdaş kurmuş, ayağına sarı pabuç giymiş ve başına yüksek bir kırmızı sarık takmış, sarığın alt tarafına da üzerinde sırma şerit bulunan –asalet gereği! – beyaz bir tülbent sarmış Sayın Sefir ve XVI. Louis'nin gelecekteki hariciye nazırı, üzerine buket nakışları işlenmiş ipekli sarı bir elbise, kenarları kakım kürklü kırmızı bir kaftan ve hiç kuşkusuz sultanın armağanı olan siyah bir kürk giymişti. Çok Hıristiyan kralın temsilcisi bu Doğulu kostüme Türklerin mecburi aksesuvarlarını eklemekten de geri kalmamıştı: Dizinin üzerine koyduğu sol elinde kırmızı akik bir tespih, sağ elinde ise kehribar ağızlığı pırlantalarla süslenmiş bir çubuk tutuyordu.

Favray bu iki portreyi yaptığında Vergennes henüz evlenmemişti, ama ertesi yıl karısı olacak kadından iki çocuğu dünyaya gelmişti. Bu nazik durumdan çok, sefirin eşinin sosyal konumu skandala yol açtı. Diplomat Avrupa'da parlak bir evlilik yapabilecekken kendine eş olarak bir Levanteni seçmişti. Eşi olan Anne Viviers, servet peşinde İstanbul'a gelen bir maceracıyla soylu olmayan bir Rum kadınından doğmuştu; bir dragoman ailesinden gelen Peralı bir cerrahın, François Testa'nın dul eşiydi. Vergennes'in Paris'e geri çağrılmasının temel nedeni her türlü teamüllere karşı gelerek kralın iznini almadan yaptığı bu evlilik miydi bilmiyoruz, ama her halükârda Fransa'da yanlış bir evlilik olarak eleştirilmişti.

Osmanlı "baroku"

Antoine de Favray Türkleri değil, özellikle imparatorlukta yaşayan Rumları model olarak seçti. Halbuki Türk seçkinler de sanatçılardan kaçmıyorlardı. Sultan III. Mustafa (1757-1774) sanat dostuydu. Madam de Chénier'nin ifade ettiğine göre, "Kim sanatta çok başarılı olursa, sultanın takdirinden ve ihsanlarından pay alacağını bilirdi." Sadrazamı Ragıp Paşa da aynı zevkleri paylaşıyordu. Sadrazam Avrupa bilimine hayrandı: Voltaire'in Newton felsefesi hakkında kaleme aldığı incelemeyi tercüme ettirmek istemiş ve İstanbul Boğazı'nın yanına ikinci bir boğaz açmak için Karadeniz'le Akdeniz arasında bir kanal kazdırmayı düşünmüştü. Çok kültürlü olan Ragıp Paşa masraflarını bizzat karşılayarak İstanbul'daki ilk halk kütüphanesini kurmuştu ve sarayında gerçek

anlamda bir edebiyat salonu bulunduruyordu.

Birkaç yıl önce de Sultan I. Mahmud (1730-1754) Osmanlı mimarisinde bir dönüm noktası yaratmıştı. Onun 1748-1755 yılları arasında Kapalıçarşı'nın girişinde yaptırdığı ve Nuruosmaniye adı verilen camide, o zamana dek selatin camilerde bilinmeyen formlar benimsenmişti. Bu nedenle bir manifesto değerindeydi.[14] Mimarı olan Mimar Simeon [Simon Kalfa] Müslüman değil Rum'du, ama önemli bir eserin yapımı için Rum veya Ermeni mimar ve sanatçıları seçmek olağandışı bir durum değildi. Binada sergilenen yenilik yeterince sıra dışı gözükmüş olsa gerek ki, Avrupa'da sultanın Batı kiliselerinin planını taklit etmek istediği kanısı oluşmuştu. Aslında cami, Hıristiyan dünyada yapılmış hiçbir belirli modelden esinlenmemişti: Bir cami olmayı sürdürüyordu. Buna karşılık gözle görülür yenilikler söz konusuydu.

Yüksek bir teras üzerine inşa edilen caminin önünde alışılmadık bir anıtsal merdiven yer alıyordu. Büyük bir görüntü etkisi yaratan bu öğe, çok geçmeden taklit edilmeye başlandı. Gerçi ana sahnın dikdörtgen planı ve yirmi dört metre çapındaki büyük ve tek kubbesi selatin cami geleneğine uygundu. Ama normalde caminin hemen önünde yer alan, burada ise hemen hemen erişilmez konumdaki avlu, dokuz yüzü olan bir at nalı biçimindeydi –kare biçimine sadık kalan Osmanlı sanatındaki tek örnek– ve geleneksel aptes şadırvanından mahrumdu. İç mekânın yükseltisi ve süslemeleri ise geçmişten iyice kopuyordu. Müslüman mimarisinin ayırt edici özellikleri olan kırık kemer ve stalaktikli sütun başlıkları terk edilmiş, onların yerini doğrudan Avrupa mimarisinden çıkma tam iç eğmeçli kemerler, saçaklı duvar ayakları veya sütunlar almıştı. Göz bu detaylara takıldığında Batılı binaların anısı zihinde öne çıkar. Çok yüksek olan revaklar ise tiyatro localarını andırmakta ve mihrabın beşgen absidi, çeyrek küre biçimindeki kubbesiyle bir kilisenin absidini çağrıştırmaktadır.

Hanedan üyeleri veya zengin şahıslar tarafından yaptırılan kütüphane veya sebil gibi sivil yapılarda, eğriler ve karşı eğriler gibi motiflerin, hatta mermerlerin çok renkliliğinin Batı'nın üslup dağarcığından serbestçe alınması kabul edilebilir: Çünkü bu yapıların mimari programı dini geleneklere uymak zorunda değildi. Ama sultan, Nuruosmaniye Camii'ne Osmanlı "baroku" adı verilen özellikleri katarak, sadece başkentte yeni bir cami yaptırmakla kalmamış, Hıristiyan Avrupa'nın sanatsal formlarına duyduğu ilgiyi de parlak bir şekilde gözler önüne sermişti. XVIII. yüzyıl Osmanlı mimarisi, yabancı modellere edilgen bir biçimde teslim ol-

madan, Batı'nın formlar dünyasına dikkat ederek yenilenme kartını oynamıştı.

Sultanın Alman mimarı

Antoine de Favray Batılı diplomatlar için çalışmış ve müşteri çevresini ileri gelen Fenerli ailelere doğru genişletmişti. Yüzyılın sonunda Lorraine asıllı, ama Karlsruhe'de doğmuş bir ressam, Antoine Ignace Melling (1763-1831) sarayların kapılarını zorlamayı başardı. 1784'te İstanbul'a gelen Melling önce diplomatların çocuklarına resim dersleri vermekle yetinmek zorunda kaldı. Danimarka kralının ticaret ataşesi ve Rusya sefaretinin bankeri olan Baron Friedrich von Hübsch onu Sultan III. Selim'in (1789-1807) kız kardeşi Hatice Sultan'la tanıştırınca talih yüzüne güldü. Hübsch'ün Boğaz kıyısındaki Büyükdere'de görkemli bir yalısı ve herkesin ziyaret etmek için sıraya girdiği bir bahçesi vardı. "Vezirler efendilerinin [III. Selim] gözüne girmek için, gelip Avrupalıların çiçekleri ve meyve ağaçlarını nasıl yetiştirdikleri hakkında bilgi alıyorlar" deniyordu.[15] Baronun evini ziyaret eden Hatice Sultan yapıya ve bahçeye öyle hayran kaldı ki, buna benzer bir ev inşa ettirmeye karar verdi. Hübsch de ona bu iş için Melling'i tavsiye etti.

Resim öğretmeni mimar olmuş, Peralı diplomatların aşina olduğu bu kişi –hiç işitilmedik bir yenilik– saraya girmişti. Melling Osmanlı dili ve âdetleri hakkında hiç ya da hemen hemen hiçbir şey bilmiyordu. Ama istekli olduğu için dili hızla ve Hatice Sultan'la konuşmasına, yazışmasına yetecek ölçüde öğrendi. Zaten o da sultana Latin harfleriyle yazmayı öğretti: Aralarında gidip gelen pusulalar bunu göstermektedir. III. Selim kız kardeşine çok bağlıydı: Onu sırdaşı yapmış ve çevresini "Avrupa sanatları ve medeniyeti"ne adım adım aşina kılmak konusundaki arzusunu onunla paylaşmıştı. Bu nedenle o da sanatçıyı hizmetinde tutmaya karar verdi. Melling'e, Hatice'nin Erzurum paşası olan ve İstanbul'da pek bulunmayan kocasının sarayında kalma imtiyazı tanındı. Müslüman prensesle yetenekli "kâfir" arasındaki imkânsız aşkın romanını yazmayı hayal gücü kuvvetli kalemlere bırakıyoruz.

Padişahın iradesiyle, Melling Saray-ı Âmirelerin mimarisinde ve bahçe düzenlemelerinde tek söz sahibi kişi haline geldi. "Yüce kardeşini eğlendirmek için sürekli yeni yollar" arayışında olan Hatice için, labirent biçiminde bir bahçe planı çizdi ve Defterdar

Burnu'ndaki sarayının uzantısında neoklasik tarzda bir köşk inşa etti. İyon üslubunda duvar ayaklarının, çeyrek küre kubbeli nişlerin, metoplar ve üçüz yivlerin, üzerine bir alev biçimi oturtulmuş büyük taş vazolarla tırabzan parmaklıklarının resmi geçide çıktığı bir yapıydı bu.

III. Selim de ona yaz aylarında gittiği Beşiktaş'taki sarayının genişletilmesi işini verdi. Melling burası için de neoklasik üslubu benimsedi. Çok memnun kalan sultan, onu normalde yabancı diplomatlara veya önemli ziyaretçilere verilen bir hilatla ödüllendirdi. Sarayda böylesine gözde olan mimarı daha da görkemli eserler bekliyordu. Padişah Avrupa mimarisini Boğaziçi kıyılarından eski ve geleneksel İstanbul'un göbeğine taşımakta hiç duraksamadı ve Melling'e Sarayburnu'nda yapılmak üzere önemli bir bina siparişi verdi. Gereken tüm mermeri sultan tedarik ettirecekti. Ancak bu projeden bir sonuç çıkmadı.

Melling, Hatice Sultan'ın konutlarının iç dekorasyonuyla da ilgileniyor, mobilya modelleri ve şenlik süslemeleri çiziyordu. Sultanın elbiselerinin çiziminden asılan avizelere, şal biçilmesinden kabzaları elmaslarla süslü hançerlerin imalatına kadar her şey onun elinden geçiyordu. Hatice Sultan'ın sarayının tüm iç süslemelerinde onun bilgi ve görgüsüne başvuruluyordu. Eski dekorun şatafatlı yaldız bolluğunun yerine, zarif bir yalınlığı olan bir stil geçirdi, böylelikle özellikle III. Selim'in annesinin dairesinde veya Selim'in selefi olan Sultan I. Abdülhamid'in odasında egemen olan rokokodan ayrıldı.

Her an kendisine başvurulan Melling vazgeçilmez bir insan olup çıkmıştı. Onun sarayına getirdiği değişikliklerden gurur duyan Hatice Sultan, Melling'e evini sefirlere gezdirme ayrıcalığını tanıdı. Ama mimar-dekoratör her türlü yaratım özgürlüğüne sahip değildi. Çizim defterinden çıkan her nesne veya mobilyada, beklentisi yüksek müşterisinin de katkıları eksik olmuyordu. Melling ona bir iskemle modeli mi önerdi? "İskemleyi istemiyorum, hoşuma gitmedi. Ben yaldızlı iskemleler istiyorum" diye yazıyordu. Zaman zaman hitap ettiği şekliyle, "Kıymetlu Melling" tamamen onun arzularına, hatta kaprislerine tabiydi. Her gün gönderdiği pusulalarda Hatice ona emirler veriyor ve sabırsızlığını ifade ediyordu. "Elbiseyi tamamen sarı pullarla süsle, ama nasıl olacağını görmek isterim. Çalışman lazım. Tepsiliği ve tarak kılıfını hemen bugün istiyorum. Gelmelerini bekliyorum." Prensesin pusulaları, art arda sıralanan "istiyorum", "bugün istiyorum", "akşama istiyorum"lardan ibaretti.

Melling'in taş ve mermer eserleri kaybolmuştur, ama sanatçı yarattığı eserleri, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* adlı meşhur kitabında çizmiştir. 1819'da Paris'te basılan bu kitapta manzara ve günlük yaşam sahnelerinin çizimleri bir araya getirilmiştir. Gözden düşen Melling 1798'den beri Hatice Sultan'ın hizmetinde değildi ve 1802'de, Türkiye'de geçirdiği on sekiz yılın ardından İstanbul'dan ayrılmıştı.

Georges de la Chapelle'in *Divers portraits des principales dames de la Porte du Grand Turc* (1648) adlı eserinden Delacroix'nın kullandığı görsel kaynaklardan biri olan Melling'in kitabına, bu arada da Jean-Baptiste Vanmour'un *Recueil de cent estampes*'ına (1712) kadar, Avrupa artık Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Türk, Rum, Yahudi veya Ermeni erkeklerin ve kadınların fizyonomisi, pazardaki, kahvehanedeki veya sokaktaki faaliyetleri, kostümleri, gelenekleri, işleri ve eğlenceleri, kısacası uygarlıkları hakkında bilgi sahibi olmuştu. Bu sanatçı seyyahlar sayesinde, Türkiye Avrupalıların gözünde birçok önyargıdan arınarak gerçeklik kazanmıştı.

13

Düşlemsel bir Türkiye

Fransızlarda tüm dünyayı Fransız yapma saplantısı var. Mesela Bay Van Loo'nun tablolarına bakın; bir saray tasvir edilmiş, ama içindeki güzellikler kesinlikle Türk usulü çalışılmamış. Bu ilk bakışta hoşa gitse de, ikinci bakışta aynı üstünlüğü koruyabiliyor mu?

Robert-Martin Lesuire

Sıcak basmalarından mustarip güzel bir kadın, ayaklarını banyosundan tuvalet masasına ve tuvalet masasından ottomane'ına [divan] sürümekten başka bir şey yapmıyor.

Sébastien Mercier

Sizi gizleyen bu sakalın altında
Beni kıskandırıyorsunuz güzel Türk!
Çıkarsaydınız bıyığınızı,
Roxane da sizi kıskanırdı.

Voltaire

Fransız dilinde 1579'dan beri yer alan *turquerie* sözcüğü ilginç bir anlambilimsel gelişim geçirdi. Önceleri sert ve acımasız bir karakteri ifade etmek için kullanıldı. *Cimri*'de Valère Harpagon hakkında, "Bu konuda tam bir Türk, ama herkesi umutsuzluğa sevk edecek bir *turquerie* içinde" dedirten Molière kelimeyi bu manada kullanıyordu.[1] *Turquerie* uzun süre gaddarlık, hatta barbarlık manasına geldi. Ancak 1831'den sonra, Sainte-Beuve'ün kalemi sayesinde, düşlemsel bir Türkiye'den esinlenmiş edebi veya sanatsal eser anlamında kullanılmaya başlandı.

Çünkü *turquerie* Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'na duyduğu merak ile karıştırılamaz. Neredeyse etnografik bir yaklaşımı andıran bu merak sonucunda büyük senyörlerin Türk kılığında portre yaptırma zevki ortaya çıkmıştı; İstanbul'da kullanılan objelere ve sanatsal formlara ilgi duymuşlar, hatta bazı Doğulu âdetleri benimsemişlerdi. Oysaki *turquerie*, gerçeğine de-

ğil Avrupa prizmasından süzülmüş şekline hayranlık duyulan ve aslına uygun hali düşlem ürünü temsillerle bozulmuş düşlemsel bir Türk dünyası karşısındaki büyülenme ihtiyacına cevap veriyordu. Batı'da eğlenceler, dekoratif ve resimsel sanatlar, opera, tiyatro ve edebiyat bu modaya aşırı bir zaaf gösterdi. O zaman yazarlar ve sanatçılar Avrupa zihniyetini ve stillerini Türklere atfedilen, ama tamamen kendi hayalci beyinlerinin ürünü olan örfler, âdetler, zihniyetlerle karıştırdılar.

Nasıl Türk olunabilir?

Âlimlere: Osmanlı İmparatorluğu tarihleri, Barthélemy d'Herbelot'nun *Bibliothèque orientale*'i (1697), Türkiye seyahatnameleri; masal meraklılarına: *Binbir Gece Masalları*'nın Antoine Galland tarafından yapılan çevirisi ve Pétis de la Croix'nın *Binbir Gün*'ü. Ama Osmanlı sınırından uzakta yaşayan gerek âlimlerin gerekse sıradan Batılıların kanlı canlı bir Türk'ü gerçekten hayal etmelerinin yolu neydi, onun yaşam tarzı nasıl keşfedilebilirdi? Sokakta sakin, kendi işinde gücünde yürüyen, gördüğü birkaç kâfirin boynunu vurmakla veya karılarını kaçırmakla uğraşmayan Türklerle karşılaşmak mümkün müydü?

Düşmanın gücü azaldıkça Batılıların büyüyen merakı Avrupa'da mevcut Türklerle giderilemezdi, çünkü sultanın Avrupa'da yaşayan tebaası yok denecek kadar azdı. Venedik ve Dalmaçya limanlarına, Livorna veya Marsilya'ya gidip gelen Türk tüccarların sayısı başka yerlerdekinden biraz daha fazlaydı. XV. Louis tarafından sipariş edilen meşhur Vues des Ports de France dizisinin yaratıcısı olan ressam Claude Joseph Vernet, *L'Intérieur du port de Marseille* tablosunu (1754) yaparken onları unutmamıştı; tablonun ön planındaki sarıklı ve rengârenk elbiseli bir Doğulu topluluğu hemen göze çarpıyordu.

Osmanlı devleti 1732'de, Trieste'de tüccarları için bir tür konsolosluk açmış ve Türk toplumunun sayısı bir yüzyıl sonra Müslüman mezarlığı olacak küçük bir arazi alacak kadar çoğalmıştı. 1830'da Fransa'nın Trieste konsolosluğuna atanan Stendhal, "Dizlerinde hiçbir bağ olmayan geniş külot pantolonlar giyen, baldırlarının alt tarafı çıplak olan, iki ayak çapında bir şapka takan" bu adamları gözlemlemişti; onlar hakkında "güzel, çevik ve hafifler" diyen diplomat yazar, "kesintisiz bir şiir" diye nitelediği dillerine de duyarlıydı. Sözlerini gülünç bir şekilde, "Bunlar sevimli yarıvahşiler" diye noktalıyordu.[2]

Şayet sultanın temsilcileri düzenli bir biçimde ve büyük şatafat içinde Avrupa'ya gönderilseydi, bu Osmanlı diplomatlarının dış görünümleri ve davranış tarzları Türk zevkine uygun sayısız yaratımın ilham kaynağı olabilirdi. Ama Osmanlı devleti kâfirlere temsilci göndermekten uzak duruyor ve buna razı olduğunda da daimi temsilci göndermiyordu. Kara Mehmed Paşa'nın üç yüz kişilik bir maiyetle gerçekleştirdiği 1665'teki Viyana ziyareti veya İbrahim Paşa'nın yedi yüz kırk üç kişilik bir maiyetle yine aynı şehre yaptığı daha da şaşaalı ziyaret türünden görkemli elçilik misyonları nadirdi.

Bir Osmanlı heyetinin geleneksel savaş alanlarına coğrafi bakımdan uzak bir Avrupa başkentine ilk kez gelişi benzersiz bir merak yaratıyordu: Her şey –kostümler, başlıklar, silahlar, tavırlar– tuhaf bir seyirlik izlenimi uyandırıyordu. Örneğin Mehmed Said Efendi'nin 1732-1733'te Stockholm'deki elçiliği veya 1763'te sultanın altı ay boyunca Berlin'i ziyaret eden temsilcisinin ve kalabalık maiyetinin misyonu her gün yeni heyecanlara yol açıyordu. Bizzat II. Friedrich bile uyruklarının bu coşkusuyla eğlenmişti: "Şu anda Berlin'deki en gözde moda hurma yemek; züppeler başlarına sarık takacak ve daha zengin olanlar da kendilerine harem kuracaklar. [...] Bu yenilik büyüsü benim budala yurttaşlarımdan birinin sünnet olmasına yol açmazsa çok şaşıracağım doğrusu."[3] Her türlü *turquerie* özentisi, Osmanlıların ziyaretinden bir ittifak çıkacağı umudunu taşıyan Prusya kralının efsanevi sivri diline malzeme oluyordu.

Osmanlı temsilcilerinin Avrupa'daki bu mevcudiyeti, olağandışı olsa bile, yazarların ve sanatçıların hayal gücünü kışkırttı. Süleyman Ağa'nın XIV. Louis'nin sarayındaki elçiliği, Molière'in *Kibarlık Budalası* adlı oyununun final sahnesindeki *turquerie*'nin kaynağı oldu. Mehmed Efendi'nin 1720-1721'deki Paris ziyareti ise, benzer başyapıtlar çıkmasa da, üç ressama –Coypel, Martin ve Parrocel– sefirin ve maiyetinin başkente girişinin tablolarını yapma olanağını verirken, oğlu Mehmed Said'in 1741'deki sefareti Michel Corrette'in nefesli çalgılar için bestelediği ve ilk kez Comédie-Italienne'de sefirin de içinde yer aldığı bir seyirci kitlesi önünde icra edilen "Türk konçertosu"nun ilham kaynağı oldu.

Askeri seferler dışında Avrupa'da Türk askerlere pek rastlanmazdı. Ama bazı hükümdarlar provokasyon ya da orijinallik kaygısıyla bir Türk muhafız kıtası bulundurmakla böbürlenirlerdi. Daha XVI. yüzyılın başında Venedik, Damianus Tarsia komutasındaki süvari kuvvetleri için yüz kadar Türk paralı askerini istih-

dam etme kararı almış ve 1509'da dört yüz ila beş yüz atlı Türk, Padova'da talim görmüştü. Venedikli kronikçiler bu beklenmedik ve tuhaf olguların gerçekliğini doğrulamakta ve sadece bu paralı askerlerin değil, tüm askerlerin "*alla turca*" giydirilip silahlandırıldıklarını ifade etmektedirler.[4]

XV. Louis Fransası'nda Fontenoy savaşından (1745) galip çıkan Mareşal von Sachsen, Versailles sarayı tarafından bir "orijinal" olarak görülmekten hiç de rahatsız değildi. Avusturya modeline göre kurulan ve Sachsen (Saxe) gönüllüleri adı verilen hafif süvari alayına Macarların, Lehlerin, Almanların yanı sıra Tatarları, Ulahları ve Türkleri de katmış, bunların mızrak kullanan yarısı "ulhan" olarak adlandırılmıştı. Bu terim, Lehçe aracılığıyla, Türkçe "oğlan" kelimesinden geliyordu. Kuşkucu bir Lutherci olan mareşal Müslümanları da istihdam etmek istemişti ve Eylül 1747'de Yüzbaşı Babac'ın yarbaylığa terfi ettirildiğini şu sözlerle ilan ediyordu: "Sanıyorum o, Çok Hıristiyan Majestelerinin hizmetindeki ilk Müslüman yarbay olacak."[5] Moritz Graf von Sachsen, muzaffer Hollanda seferlerinden sonra kral tarafından Chambord şatosu ve arazisiyle ödüllendirilmişti. Orada egzotik askerleriyle birlikte yaşamak için izin aldı. Önceleri onları merakla izleyen köylüler çok geçmeden Val de Loire'daki bu yolundan çıkmış asker taifesinin zulmünden yaka silkmeye başladılar. Mareşal onlarla alay ederek, "Bu olup bitenler, benim biraz Türk olduğumu söyleyenlerin pek de haksız sayılamayacağını gösteriyor" diyordu. Mareşal 1750'de öldükten sonra alay dağıtıldı ve şerefli bir emekli aylığı bağlanan Albay Babac İstanbul'a döndü.

Asker-Kral (*Soldatenkönig*) diye anılan Prusya kralı I. Friedrich Wilhelm'in çevresinde toplanmış Türk muhafız bölüğü de en az bu kadar tuhaftı. Kralın dev humbaracılardan oluşan bölüğe tutkuyla bağlılığı özdeyişlere konu olmuştu. Türk muhafız bölüğünü oluşturan yüz yirmi asker için, kral 1732'de Potsdam şehrinde Almanya'daki ilk camiyi inşa ettirdi.

Avrupa'da gerçek Türklerle karşılaşma olanağı bulunmayan Batılılar onları hayal etmişler, eğlenmek için onların kılığına girmişler, Türklerin aşkları veya düşmanlıkları hakkındaki kendi algılarını tiyatro sahnelerinde canlandırmışlardı. Fazla bir hakikat kaygısı gütmeden Türklerin ev ortamındaki objelerini kopya etmişler, onlara az bulunur erdemler ve en kötü kusurları atfetmişler, kimi zaman alay etmişler, kısacası bıkıp usanmadan yinelenen klişeleri plastik sanatlarla, edebiyatla veya müzikle aktarmışlardı.

Pitoresk merakı: Türk usulü eğlenceler

Rönesans'tan itibaren tüm kraliyet veya prenslik eğlencelerinde Türk'ün bir yeri olmuştu. Dövüş yapılmayan savaş alayları veya atlı bale modası öne çıktığında, Türk kılığı zorunlu unsurlardan biri haline geldi. Turnuva gösterilerinde Türk, Kızılderili, Mağribi veya diğer pitoresk barbarların kılığına girmiş büyük senyörlerin komutasındaki süvari bölükleri resmi geçit yapıyorlardı. Catherine de Médicis tarafından Haziran 1565'te tertip edilen görkemli Bayonne şenliklerinin açılışının yapıldığı turnuvada, katılımcılar "Mısırlı, Mağribi, eski Fransız, İspanyol, Türk kılıklarına girmişlerdi." 1564'te, İmparator II. Maximilien'in Dresden'de Saksonya elektörüne yaptığı ziyaret münasebetiyle düzenlenen turnuvada, süvariler Türk ve Tatar kılığına girmişlerdi. Tüm Hıristiyan Avrupa'da turnuvalar ve atlı gösterilerin vazgeçilmez öğelerinden biri Türk kılığına girilmesiydi. Aynı şekilde, kâğıt hamuru veya alçıdan yapılmış kellelerden mümkün olduğu kadar fazlasını devirmeyi amaçlayan bir atlı hüner oyunu olan kelle yarışlarında daha çok Türk kelleleri tercih ediliyordu.

Osmanlı devletiyle sık sık savaşmalarına karşın, Türk usulü eğlencelerin tekeli Orta Avrupa krallıklarında değildi. Padişahın müttefiki olan XIV. Louis'nin Fransası da modaya uymuştu. Kılık değişikliklerine en uygun eğlence karnavaldı. 1658'de Fransa sarayında düzenlenen karnavala, tahttan feragat ettiğinden beri "gezgin kraliçe" haline gelen İsveç kraliçesi Kristin, Türk kadını kıyafeti ve maskesiyle katılmıştı. Paris'te kralın büyük oğlunun doğumu şerefine 5 ve 6 Haziran 1662'te düzenlenen turnuvada, Roma imparatoru kılığındaki kralın süvari müfrezesini, İranlılar, Amerikalılar, Kızılderililer ve Türkler izliyor, Türk müfrezesine laciverttaşından agrafları olan kırmızı ve gümüş rengi bir kaftan giymiş, üstünde altın bir hilal ve bir tuğ bulunan bir sarık takmış Condé prensi komuta ediyordu. Hayal ürünü görkemli kostümleriyle hayranlık uyandıran zilcileri ve trompetçileri, seyisleri ve uşakları atlarına gururla çark yaptırıyorlardı.[6]

Giysilerin hayal ürünü olmasının bir nedeni de kılık değiştirmenin kendi içinde bir amaç haline gelmesiydi. Tek önemli olan kumaşların zenginliği, mücevherlerin parlaklığı, renklerin göz alıcılığıydı. Kılık değiştirmek için seçilen Türk kıyafetlerinde ne aslına uygunluk ne de gerçekliğe bağlılık umursanıyordu. İran veya Kızılderili kılıkları gibi, bunlar da düşe ve kaçışa davetti. Bir egzotizm tınısı taşıyorlardı.

Habsburgların, 1683'te Viyana önlerinden kovalanan Osmanlılar karşısındaki zaferi ise, bunun ardından düzenlenen sayısız eğlencenin daha siyasi bir görünüm almasına neden oldu. İmparator I. Leopold başkentinde eğlenceler düzenlerken, Toscana Grandükü III. Cosimo da (1670-1723) zaferin hemen ardından Floransa'da parlak şenlikler tertipledi. Böylece Germen imparatorunun gözüne girerek, gösterişten kaçınan taassubunu taçlandıran "inanç savunucusu" unvanını kazandı. Bu kutlamalar, Türk figürleriyle dolu bir ikonografyayı başlattı. Mediciler için çalışan ve İstanbul'a da gitmiş Dominico Bettini veya François Rivière gibi birkaç ressam bunu uzmanlık alanları haline getirdiler. Sanat meraklısı, müzisyen ve çapkın prens Ferdinando de Medici (1713'te öldü) babasının Doğu merakını paylaşıyordu. Ailenin Floransa civarındaki villalarından birinde, Villino dell'Imperialino'daki galeriyi Doğu temalı birçok küçük tabloyla (o sırada bunlara "Türk sahneleri" deniyordu) ve Viyana muhasarasının resmedildiği altı büyük tuvalle süslenmiş bir Türk pavyonuna dönüştürdü. Bugün Pitti Sarayı'nda korunan bu tuvallerin her birinde, bir Türk yanında ürkütücü bir köpekle tasvir edilmişti.[7] Floransa, XVII. yüzyılın sonundan itibaren *turquerie*'lerin Avrupa'da yaygınlaşmasında önemli bir rol oynadı.

Saksonya Elektörü ve Polonya Kralı "Güçlü" II. August da (1733'te öldü) Habsburg hanedanını onurlandırmak için Türk usulü şenlikler düzenlemekten hoşlanıyordu. Bu şenliklerde, Viyana'nın kurtarılışına Saksonya'nın da katıldığı hatırlatılıyordu. August'un babası III. Johann Georg da orada on bir bin adamının başında sivrilmiş ve beş yıl sonra Belgrad'ın Osmanlılardan alınmasında da pay sahibi olmuştu; bu başarıları nedeniyle "Sakson Marsı" unvanına hak kazanmıştı. Sultanın gücü karşısında büyülenen, onun ordusuna hayran olan ve haremini kıskanan oğlu, Osmanlı devletine karşı mücadelede kendi rolünü hatırlatmak konusunda hiçbir fırsatı kaçırmıyordu: Bu nedenle, Osmanlılar 1696'da Macaristan'da Habsburglara karşı yeniden saldırıya geçtiklerinde (bu saldırı Türklerin Zenta'da uğrayacakları bozgunla sona erecekti), II. August sekiz bin asker seferber etti. Gerçek komutayı Savoia Prensi Eugen'e bırakmakla birlikte, kendisi imparatorluk ordusunun başkomutanı unvanını kazandı.

İktidara çıktıktan sonra, 1695'te düzenlenen ilk karnavala, Dört Monarşi turnuvası damgasını vurmuştu; burada, Büyük İskender kılığına giren August sarıklı Türk kıyafetleri içindeki piyadelerden oluşan bir kortejin başında yürümüştü. Ama en gör-

kemli şenlikler, oğlu Prens Friedrich August'un (geleceğin III. August'u) müteveffa imparator I. Joseph'in kızı, Habsburg Arşidüşesi Marie-Joseph ile 1719'da evlenmesi münasebetiyle düzenlendi. Avrupa'nın gözünü kamaştırmayı amaçlayan bu nikâh, ihtişamıyla o güne kadar yapılmış tüm şenlikleri gölgede bıraktı. Şenlikler henüz tamamlanmamış olan Zwinger Sarayı'nda yapıldı. Şenliklerin düzenleyicisi ve yönetmeni Güçlü August'tu. Bir ay boyunca birbirini izleyen eğlenceler, Olympos tanrılarının adlarını taşıyan yedi gezegen izleği etrafında dönüyordu. Saray mensupları çeşitli ulusal, İranlı veya Türk kostümleri giyiyorlardı. Hilal biçimindeki bir masada verilen şölende, salonun duvarları Türk hanımlarının portreleriyle süslenmişti. Hizmetkârların ve müzisyenlerin hepsi Türk kıyafetleri içindeydi. Kör bir şarkıcı "Müslüman barbarları" yenenlere övgüler düzüyordu. Daha sonra Zwinger mağarasına kurulan sultanın sarayı ziyaret edildi; burada Osmanlı konulu gravürlerden esinlenmiş balmumu figürler yer alıyordu.[8]

Türk usulü eğlenceler XVIII. yüzyıl başında doruk noktasına erişti. Osmanlılar bir zamanlar Hıristiyan dünyayı çok korkutmuş o müthiş tehditten uzaklaşmışlardı. Avrupa Türklerin yenilmez olmadığını artık öğrenmişti. İç güçlükleri, bozgunları ve toprak kayıpları korkuyu azaltıp umutları yeşertiyordu. Bu nedenle onların görüntüsüne bürünerek, diğerlerinden farklı olmayan bir düşman haline gelmişken onlara yaklaşmayı oynayarak eğlenmek mümkündü. Bu *turquerie*'ler pitoresk, farklılık, sihir arayışına yanıt veriyordu. Masalsı bir Şark merakını yansıtıyorlardı.

Mamamouchi ve büyük "katliam"

Kostümlü turnuvalar, turnuvalar, balolar ve Türk usulü kılık değişiklikleri bazen gravürlerde uzak anıları korunmuş gelgeç kraliyet siparişleriydi. Ama dâhi yaratıcılar tarafından gerçekleştirilen, sonraki kuşaklar tarafından benimsenen daha kalıcı *turquerie*'ler de vardı. XIV. Louis devrinde, Molière ve Racine bizzat kral tarafından bu tarz eserler yazmaya davet edilmişlerdi. Prömiyeri 1 Ekim 1670'te Chambord'da yapılan *Kibarlık Budalası* ve 5 Ocak 1672'de Hôtel de Bourgogne'da büyük başarı kazanan *Bayezid*, aslında bugün adları unutulmuş yazarların eserleriyle tiyatroda oluşan otuz veya kırk yıllık bir *turquerie* temsilleri döneminin ardından gelmişlerdi.[9] Bu yazarların yaratıcılıktan yoksun eserlerinde kahramanların isimlerinden başka "Türk" de-

nebilecek bir özellik yoktu; sultanların gaddarlığı veya haremin gizemleri onlara belli belirsiz bir yerel renk kazandırmaya yetiyordu.

Her ikisinde de Osmanlı yönetiminden söz edilse de, *Kibarlık Budalası* ve *Bayezid* yine de birbirlerine benzemez. Birincisinin alaycı ve komik teşrifatını hiç kimse başıboş bir düşlem ürünü olarak suçlamazken, ikincisindeki saray atmosferi –o dönemde– çok az "Türk" unsuru içermekle eleştirilmiştir.

Molière ve Lulli'nin komedi-balesinin esin kaynağında dönemin diplomatik gündemi yer alıyordu. Eser, kralın Saint-Germain-en-Laye'de sultanın temsilcisini kabul edişinin üzerinden bir yıl bile geçmeden oynanmıştı. O sırada Süleyman Ağa'ya tercümanlık yapan Laurent d'Arvieux'ye, "Molière ve Lulli'ye katılarak, içine Türklerin giysileri ve âdetleri hakkında da bir şeylerin katılabileceği bir tiyatro oyunu yazmalarına yardım etmesi" emredilmişti. Bilindiği gibi, XIV. Louis sultanın uyruklarıyla alay edildiğini görmek, böylece büyük bir şatafatla karşıladığı sefirin küstah tavrından öç almak istemişti.[10]

İlk üç perdedeki burjuva komedisinin ardından, IV. Perde'nin III. sahnesinde "Büyük Türk'ün [padişah] oğlu burada, biliyor musunuz?" repliğiyle başlayan *turquerie*, beş bale antresine yön veriyordu. Kazınmış başları, aşırı büyük sarıklarıyla dans edip şarkı söyleyen Türklerin ve Lulli tarafından oynanan bir müftünün desteğiyle Mösyö Jourdain *Mamamouchi* yapılıyor ve kılık değiştirmiş uşağının yanında –"az sözle çok şey anlatan"– o tuhaf uydurma dili ciddi bir edayla öğrenmeye girişiyordu. Aslında bir bale librettosuna ve ziller, vurmalılarla zenginleştirilmiş bir müziğe indirgenmiş zayıf bir *turquerie* söz konusuydu, ama sağlam bir tanıklığa dayanıyordu ve başarılıydı. Çünkü Molière güzel Doğu stilini komedinin gereklerine göre bilinçli olarak bozsa da, Türk teşrifatının aksesuvarları, Levant'da on yıl kalmış Şövalye d'Arvieux'nün katkıları sayesinde, otantik bir hava taşıyordu. D'Arvieux hatıratında şöyle yazıyordu: "Ben Türklerin giyimlerine ilişkin her şeyden sorumluydum. [...] Türk usulü giysilerin ve sarıkların yapımı için sekiz gün başterzi Baraillon'un evinde kaldım." Komedinin kapanış bölümündeki eğlencenin, gerçekliğe dayandırılmış egzotizmi piyesin kalıcı başarısına katkıda bulunmuştu. Bu *turquerie*, Fransa kralının sultanın temsilcisinin küstahlığından aldığı intikam olmuştu.

Molière'in komedi-balesinin hayranlık verici bir şekilde hizmet ettiği Türk modası, on beş ay sonra oynanan Racine'in *Baye-*

zid trajedisinde de kullanıldı. Hem Bayezid'in –Sultan Murad'ın kardeşi– hem sultanın buyurgan eşi ve Bayezid'e âşık olan Roxane'ın, hem de Bayezid'i seven ve onun tarafından sevilen endişeli Atalide'in ölümüyle sonlanan bu "seks, kan ve ölüm öyküsü" büyük bir zafer kazandı. Piyes kralın siparişi üzerine yazılmamış, ama Racine, dostlarından biri, kralın sekreteri olan Toussaint Rose'un aracılığıyla, hükümdarın isteğinden haberdar olmuştu: "Osmanlıların kibirine ve savsaklayıcı manevralarına sinir olan" XIV. Louis, "padişaha pek şeref kazandırdığı söylenemeyecek harem âdetlerini sahneye taşıyan bir piyesi hiç de kötü karşılamayacaktı."[11] Yazar derhal efendisinin isteklerini yerine getirmeye girişti. 1660'lı yılların başından beri, kral Fransız birliklerinin Osmanlıların tehdidi altındaki Girit'i savunmasına ve 1664'te Türklere karşı Saint-Gotthard savaşına katılmasına izin vermişti. Belki yeniden bağlantı kurmak zamanı gelmişti, ama ihtilaf derin, güvensizlik karşılıklıydı.

Madam de Sévigné, Corneille ve daha sonra Voltaire'in gözünde, *Bayezid*'deki Doğu imajı, hakikat yeterince bilinmediğinden yarı yarıya başarılı olabilmişti. Corneille prömiyer akşamı, "Türklerin âdetleri doğru gözlemlenmemiş" diyor ve şunu ekliyordu: "Karakterlerin hiçbirisinde sahip olması gereken, İstanbul'dakilerin sahip olduğu duygular yok; oyuncuların hepsi Türk giysileri içinde Fransa'nın göbeğinde bulunan duygulara sahip." Markiz ise "Bu büyük katliamın sebeplerine hiç girilmemiş" diyordu. Başka eleştirmenler de, "âdetler biraz fazla Fransız", "bir Fransız kadar yumuşak Türkler", "çok kibar Müslümanlar" yorumlarıyla dozajı artırıyorlardı. Kısacası, sosyete ve saray hanımları için hazırlanmış "göreli bir *turquerie*", bir salon *turquerie*'si söz konusuydu.

Ama zaten bir *turquerie*'nin asıl niteliği de otantiklikle hayal gücünün karışımı olması değil midir? Racine'e göre, dozaj gerçeklikten yana ağır basıyordu. Piyesin önsözünde, "Bu, sarayda yaşanmış ve üzerinden otuz yıl bile geçmemiş bir serüvendir" diye kendini savunuyordu. Ve kaynaklarını sayıyordu: En başta, 1618-1641 arasında İstanbul'da sefir olarak bulunan ve Fransa'ya döndüğünde tanığı olduğu, Racine'in trajedisinin de konusunu oluşturan bu aşk ve siyaset dramını hem anlatan hem de yazan Mösyö de Cézy; daha sonra, onun halefi olan Mösyö de la Haye; son olarak da Paul Rycaut'nun İngilizceden Fransızcaya yeni çevrilen ve Paris'te yayımlanan *L'Histoire de l'état présent de l'Empire ottoman contenant les maximes politiques des Turcs*

adlı eseri (1670). Corneille'in ve onun taifesinin saldırılarına Racine şu cevabı verdi: "Benim en önem verdiğim şey, bu milletin örf ve âdetlerinden hiçbirini değiştirmemek oldu."

XVIII. yüzyılın trajedi yazarlarının çoğu –*Zaire*'i (1732) yazarken bulduğu her şeyi okuyan Voltaire dışında– *Bayezid*'in yazarı gibi davranmayarak fazla belge toplamakla uğraşmamış, konularını bir önceki yüzyılın sözde romanlarından veya bazı tarih kitaplarından almakla yetinmişlerdi. Onların trajedilerinin kişilikleri ve entrikaları, klasik tiyatrodan alınmış, üzerleri de egzotik kumaşlarla yarı yarıya örtülebilmişti. O sırada Türkiye, modaya uymak için bir bahaneden başka bir şey değildi.

Gülünecek tip olarak Türk

Batı edebiyatı uzun süre Osmanlı tarihinde canice tutkularla ve amansız âdetlerle dolu ağır ve ciddi konular aradı: sarıklı bir Yunan tragedyası. XVII. yüzyılın sonuna kadar, sultanın kudreti ve imparatorluğunun gücü Türkiye'ye çekinmeden bakılmasını engelliyordu; bu nedenle, entrikalarını o çerçeveye yerleştiren romancılar ve oyun yazarları seyircinin hayal ettiğiyle çelişmeyi göze alamamışlardı. Sonra padişah ve yeniçerileri daha az korku salmaya başladılar ve zihinler gevşedi, yaratıcılar esin kaynaklarını genişlettiler. Kanuni Sultan Süleyman devrinde ve İkinci Viyana Kuşatması'na kadar, Türk sahnede komik gösterilemeyecek kadar korkulan bir tipti. Kurt kocayınca köpeklerin maskarası olur. Tiyatro ve roman dalları da, soylu stili terk etmeseler bile, sevimli, çoğunlukla hafifmeşrep, bazen taklitçi ve alaycı, hatta oldukça edepsiz *turquerie*'ler de sunmaya başladılar.

Sayıları artan seyahatnamelerden, *Binbir Gece Masalları*'ndan ve birkaç tarih eserinden esinlenen yazarlar, kurgularını saray entrikalarıyla, haremdeki aşk rekabetleriyle, Avrupalılar ile Osmanlılar arasındaki beklenmedik karşılaşmalarla beslediler. Padişahın Türkiyesi komedi piyeslerine, erotik romanlara, panayır tiyatrolarına, vodvillere ve komik operalara konu oldu. Bunlar, duyusal, şiirsel, şehvetli, gülünç bir Doğu resmi çizdiler. Bu *turquerie*'lerden beklenen, hoşça vakit geçirtmeleri, eğlendirmeleri, önceki yüzyılların kaygılarından kurtulmuş bir seyirci kitlesini cezbetmeleriydi. Türk artık ürkütmüyordu: Görevi, insanları güldürmekti.

Yazarlar Doğulu kahramanlarının yanına hiç duraksamadan commedia dell'arte kişiliklerini kattılar: *Arlequin Hulla*

(1716), *Türkler tarafından köle yapılan Arlequin* (1746), *Arlequin Osmanlı Sarayında* (1747). Lesage'ın *Mekke Hacıları* adlı oyununda da (1726) Arlequin vardı.[12] Bu oyundaki ana karakterler, istememesine rağmen evlendirilen Rezia adında bir prenses, onu seven ve sevgisi karşılık gören Prens Ali, Rezia'nın kaçtığını ve Ali ile birlikte Mekke'ye doğru yol aldığını öğrenen sultan, hacı kılığına girmiş ve Molière Türkçesi konuşan Arlequin'di; soytarı tarzı bir mutlu sonda hepsi bir araya geliyordu. Oyun öyle tuttu ki, Roma'daki Fransa Akademisi'nin genç yatılı öğrencileri 1748 Mardi Gras yortusunda Roma sokaklarında *Sultan'ın Mekke Kervanı* adında bir geçit alayı tertip ettiler. Arabaların tepesine tünemiş ve sözde Doğulu bir musiki eşliğinde yürüyen sahte Doğululardan oluşan, bürlesk bir kortej söz konusuydu. O sırada Akademi'nin direktörü olan ressam Jean-François de Troy, bunun anısını saklayabilmek için, öğrencilerden Jean Barbault'ya bu maskara alayında yer alan kişiliklerin yirmi portresini yapmasını söyledi. Bu portrelerden ikisi bugün Louvre'dadır. 1764'te de Gluck, Lesage'ın metninden hareketle komik operanın ilk başyapıtlarından birini besteledi: *La Rencontre imprévue ou Les Pèlerins de la Mecque* [Beklenmedik Karşılaşma veya Mekke Hacıları]. Besteci orkestraya bir pikolo, pifferi'ler (küçük flütler) ve zil, çıngırak gibi çeşitli vurmalılar katmıştı. Mozart bu "baharatlı sesleri" *Saraydan Kız Kaçırma*'da kullanacaktı.

Hafif meşrep konular için Türkiye'den ucuz bir egzotizm alınıyordu: çokeşlilik, haremağaları, harem kıskançlıkları, odalıkların hileleri birçok çapkınlık romanına veya daha açık saçık komedilere esin kaynağı oldu. Okurlar, *Les Anecdotes secrètes de la cour ottomane*'ı [Osmanlı Sarayının Gizli Anekdotları] veya *Mémoires du sérail*'ı [Saray Hatıraları] kapış kapış aldılar. XV. Louis'nin baş tahsildarı ve son derece ciddi bir adam olan Claude Godard d'Aucourt, *Les Mémoires turcs ou Histoire galante de deux turcs pendant leur séjour en France* [Türk Hatıraları veya Fransa'da Kalan İki Türk'ün Çapkınlık Maceraları] adlı eseri kaleme aldı. Mektuplaşma tarzında yazılmış ve okuru sözde Doğulu bir erotizmle tanıştıran bu kitap 1758'de yayımlandı ve 1823'e kadar defalarca yeni baskı yaptı.[13] Yakışıklı Osmin'i paylaşamayan ateşli Fatima ile Zaide'nin hilelerini anlatmak, aldatılmış ve geriye hayali huriler tarafından avutulmaktan başka hiçbir umudu kalmamış bir kocanın içine düştüğü uygunsuz durumlara gülmek, açık artırmaya çıkarılan bir haremin olası alıcılarının

istekten açılan gözlerini ballandıra ballandıra anlatmak, müstehcen roman meraklılarının çok hoşuna giderken, yazarlar da bunların üzerine hafif bir Doğu cilası atıyorlardı.

Bu komedi Türklerini, İtalyan tiyatrosunun kahramanlarının aşina oldukları durumlar içine sokmaktan hoşlanılıyordu.[14] Soytarı kılığına sokulan Müslümanlar, namaz kılmak için bir türlü Mekke'ye doğru dönmeyi beceremiyor, kölelerini aptalca çaldıran sultan gülünç duruma düşürülüyor, âşık oldukları güzellere bıyıklarının yarısını hediye eden grotesk paşalarla alay ediliyor, kalplerindeki çalkantıları anlatmak için ansızın dile gelen sarayın dilsizleri komik roller üstleniyordu:

> Scapin: *Bayım, ben sarayın dilsizlerinden biriyim.*
>
> Arlequin: *Ah, demek dilsizsiniz öyle mi? Bana neler söyleyeceksiniz bay dilsiz?*
>
> Scapin, bekçiliğini yapmakla görevli olduğu on kadından söz ederek: *Ah, ne kadar güzeller! Bayım, nasıl güzeller ve nasıl dayanılmaz bir cazibe seriyorlar gözlerimin önüne! [...] Hepsini seviyorum. Bir görseniz onları! Kiminin ateşli, kocaman kara kara gözleri var, kiminin güzel mavi gözleri o tatlı bakışlarıyla insanı mum gibi eritiyor; kiminde ince, hafif bir endam, kiminde baştan çıkarıcı bir dolgunluk... Ne yapayım Mösyö, kalbim karar veremiyor bir türlü; sonu gelmez bir çatışma içinde bir birine meylediyor, bir diğerine ve akşam yalnız kaldığımda keşke hepsiyle birden konuşsaydım diyorum.*
>
> Arlequin: *Onuyla birden mi? Vay şeytan! Dilsizim diyorsun ama ne çene varmış sende.*[15]

Aşk konularında Türklere atfedilen yontulmamışlık, sonunda hep zaferi kazanan Fransız çapkınlığıyla karşı karşıya getirilerek veya seyircinin, en uygar Osmanlıların Avrupa seyahatine çıkanlar olduğunu anlaması sağlanarak, Batı'nın üstünlük duygusu okşanıyordu. Güzel bir ruhu olan bir Türk mü gösteriliyordu? Bunun tek nedeni, bir Batılıyı örnek almasıydı. Chamfort'un *Le Marchand de Smyrne*'inde [İzmirli Tüccar, 1770] Hasan kendisine iyilik yapan Marsilyalı Dornal'i içine düştüğü talihsiz durumdan kurtarıyordu, ama Dornal de onu köleyken satın almış ve insanca davranmıştı.

Türklerin yabani dünyasında, serbest davranışlı ve sözünü sakınmayan genç ve güzel Parisli kadınların varlığı sonunda en saygı duyulan gelenekleri bile altüst ediyordu. Bir Fransız kadını sul-

tanın bir uyruğunun başını öylesine döndürüyordu ki, adam dinine bağlılığını ve efendisine sadakatini unutuyor, bir başka kadın kahraman aşk alanındaki egemenliğinden yararlanarak kanunlarda ve ahlakta reform yapıyordu. Eskiden pastacılık yaparken Théâtre-Italien ve Opéra-Comique topluluklarının yöneticisi olan ve bu topluluklar için piyesler yazan, meşhur ve çok üretken yazar Charles Simon Favart'ın (1710-1792) *Soliman second ou les Trois sultanes* [İkinci Süleyman veya Üç Hanım Sultan, 1761] adlı piyesinin konusu buydu. Piyes, Marmontel'in *Contes moraux*'sunun yayımlandığı yıl, bu masallardan birinden uyarlanmıştı. Haremindeki beş yüz kadın Süleyman'ı baştan çıkarabilmek için çekişiyordu, ama onun gözleri yeni gelmiş üç cariyeden başka kimseyi görmüyordu: Şehvetli küçük bir Çerkes kızı olan Délia, gururlu bir İspanyol olan Elmire ve bir Fransız, Roxelane. İlk ikisinden çabuk bıkan Süleyman, canlı, patavatsız, küstah, ele avuca sığmaz bir kız, "gerçek bir iblis" olan Roxelane'ın büyüsüne kapılıyor, Roxelane çok geçmeden sultanı kendisine tam anlamıyla bağlıyordu:

Siz imparatorsunuz, ben de güzelim:
Denk sayılırız birbirimize.

Sultanın kendisine nikâh kıymasını sağlayan Roxelane, diğer dört yüz doksan dokuz kadının gönderilmesini şart koşar ve zamanla büyük bir kraliçe olduğu ortaya çıkar. Kraliyet dönüşecektir ve baş haremağasının da bunu kabullenmesi gerekir:

Ah, kimin aklına gelirdi
Şu minik kalkık burnun
Bir imparatorluğun kanunlarını değiştireceği?[16]

Batı hicivleri, Osmanlı erdemleri

Turquerie'ler, sadece azamet ve ihtişam zevkine indirgenmedikleri zaman, çoğunlukla Osmanlı uygarlığıyla Hıristiyan uygarlığını karşılaştırma olanağı verir. Türklere atfedilen bazı olumsuz değerler Batı'yı idealize etmeyi sağlarken, bazı olumlu değerler de Batı'nın üstünlüğü duygusunu göreliliştirmeye yaramaktadır. Bir krallığın betimlemesi içine, her şeyleriyle insanı şaşırtan yabancı kişilikleri katan yazarlar, böylece kendi toplumları hakkında çok keskin hicivler yapma imkânı bulurlar. Montesquieu

meşhur *Lettres Persanes*'ında [1721, İran Mektupları] bu yöntemi kullanır. Mektuplaşma tarzındaki bu "bir tür roman"da, irfan peşinde Paris'e gelen iki İranlı, Usbek ve Rica mektup yazdıkları kişilere Fransız örf ve âdetlerinin kendilerinde uyandırdığı düşünceleri aktarırlar. Ama İslam toprağından gelmiş bir gözlemcinin araya konulması ve düşüncelerdeki gözü peklik Montesquieu tarafından icat edilmemiştir. Genç yazarın bir selefi olmuş ve *Mektuplar*'ı bir modele göre kaleme alınmıştır.

Fransız okurlar Ceneviz tarihçi Giovanni Paolo Marana'nın sonu gelmez bir başlıkla yayımladığı altı küçük ciltten oluşan *L'Espion du Grand Seigneur et les relations secrètes envoyées au divan de Constantinople, découvert à Paris pendant le règne de Louis le Grand*'ı [Padişahın Casusu ve İstanbul'daki Divana Gönderilen, Paris'te Büyük Louis Döneminde Keşfedilmiş Gizli Raporlar] veya kısaltılmış adıyla *L'Espion dans les cours des princes chrétiens*'i [Hıristiyan Hükümdarların Saraylarındaki Casus] 1684'ten beri kendi dillerinde okuyabilmişlerdi. Eser büyük bir başarı kazanmış, durmadan yeni baskı yapmış, birçok dile çevrilmişti ve bir sonraki yüzyılın ortasına gelindiğinde hâlâ basılıyordu. Yazar, Fransa'ya gelen ve İstanbul'da kalmış yurttaşlarına gönderdiği mektuplarda, kırk beş yıldır yaşadığı ve bilinçli bir şekilde casusluk yaptığı ülkenin âdetlerini anlatan bir Doğuluyu kahraman olarak seçerek bir ilke imza atmıştı. Söylendiğine göre, tesadüf eseri notları bulunmuş, bunların şifresi çözülmüş, tercüme edilmiş ve basılmıştı. Montesquieu de aynı kurguyu alıp kullanmıştı; zaten *Lettres persanes* başlığının üstüne "*L'Espion dans les cours* tadında" ibaresini ekleyen yayıncısı da bunu itiraf ediyordu. Tıpkı Usbek ve Rica gibi, Türk casusu Méhémet de Hıristiyan dünyada yaşanan siyasal olayları kendince yorumluyor, kendi memleketini övmek için de hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. Fransa Krallığı'nın vergi sistemini, felaketlere yol açan iltizam rejimini, "açgözlü tırtıllar ordusu" olan vergi tahsildarlarının yırtıcılığını mı tarif edecek? Onun karşısına, "tahtı adaletle yücelmiş ve baskının asla baş kaldırmaya yeltenemeyeceği Kutsal Osmanlı İmparatorluğu"nu koyuyordu.

Turquerie'ler, ister roman türü ister müzikal olsunlar, Osmanlı sultanına veya onun en iyi uyruklarına bir Avrupalıya layık erdemler de atfederler. Böylelikle okurlar ve seyirciler hem Türk hem de insan olunabileceğini öğrenirler. XVII. yüzyıl sonundan Mozart'a kadar, Doğu'dan esinlenen opera-bale ve opera duyarlı ve cömert Türk imgesini yansıtmıştır. 1697'de Camp-

ra ve librettocu La Motte'un Paris'te sahnelenen ilk opera-balesi olan *L'Europe galante*'ı [Çapkın Avrupa], "Fransızlar, İspanyollar, İtalyanlar ve Türklerin nasıl aşk yaptıkları"nı göstermekle görevli milletler arasına Türkleri de dahil etmişti; "bu milletlerin karakterleri öyle iyi yansıtılmıştı ki eser çok eğlenceliydi." Yenilikleri seven Prenses Palatine opera-bale hakkında bu gözlemleri yapmıştı.[17] Türkiye'nin böylelikle diğer üç Akdeniz milletiyle birlikte Avrupa'ya kabul edilmesi o dönemde kimseyi şaşırtmamıştı anlaşılan. Temsil, her milletin âşık karakterine ilişkin sıradan klişelere dayandırılmıştı. Fransız uçarı, İspanyol romanesk, İtalyan da kıskanç olarak betimlenmişti. Buna karşılık Türk, yazarları biraz sıkıntıya sokmuştu. Libretto yazarı neredeyse özür dileyerek, "Tiyatronun izin verdiği ölçüler içinde, sultanların yüceliğini ve hükümranlığını, hanım sultanların da taşkınlığını ifade ettik" diyordu. Bundan, Boğaziçi kıyılarında kadınlara uygulanan erkeksi şiddeti ve güzel kadınların ateşliliğini mi anlamak gerekir? Campra'nın eseri de –Osmanlıların Macaristan'da uğradıkları bozgunlar döneminde yazılmıştı– aşk oyunlarında bile yabani Türk imgesini işliyordu, ama yine de Türkiye'yi Avrupalı milletler topluluğu içine dahil etmişti.

Jean-Philippe Rameau'nun 1735'te Paris'te sahnelenen opera-balesi *Les Indes galantes* [Yerli Çapkınlıkları] da Türkiye'ye burun kıvırmamıştı. Tam bir Fransız eseri olan bu lirik temsil, bir prologun ardından "antre" adı verilen dört perdeden oluşuyor, her birinde de özgün bir sahne aksiyonu yer alıyordu. Çağdaş konuların ve seyahatlerin çekiciliği karşısında mitoloji geri plana itilmişti. Peru, İran ve Amerika'dan önce, ilk "antre" Türkiye'ye ayrılmıştı ve adı *Le Turc généreux*'ydü [Cömert Türk]. Aşk her yerde engelleri aşıp geçiyordu: Genç Kızılderili kız, tatlı "vahşi" prensine sadık kalıyordu; İranlı cariye ölümden kurtuluyor ve sevdiği adamla evleniyordu; Perulu prenses Büyük Güneş Rahibi'ne direniyordu. İlk perdede ise Osman Paşa sahneye çıkıyordu. Esir düşmüş güzel Hıristiyan kız Emilie'ye âşık olan paşa ona ilan-ı aşk ediyordu. Heyhat! Genç cariye onu reddediyor, kendisini aramaya çıkmış sevgilisi Valère'e sadık kalıyordu. Birdenbire patlak veren korkunç bir fırtınanın içinde, Emilie gemisi batan ve dalgalar tarafından sahile atılarak kurtulan genç adamı buluyordu. Dokunaklı bir ikili sahneye vesile olan bu buluşma Osman'ın gelişiyle kesintiye uğruyordu. Paşanın kıskançlığı iki sevgilinin hayatını tehlikeye atacak mıydı? Ama cömert gönüllü bir Türk olan Osman onları affediyor ve kendisini eskiden kö-

lelikten kurtarmış olan Valère'e minnet duyduğu için gençleri birleştiriyor ve azat ediyordu. Provence'lı denizcilerin neşelendirdiği bir şenlikle bu mutlu son kutlanıyor ve perde iniyordu.

Mozart'ın *Saraydan Kız Kaçırma* adlı eserinin kahramanı Bassa Selim'de de (Selim Paşa) benzer bir cömertlik vardı. Mozart bu operasıyla, o sırada mütevazı, hatta hoppa bir tür olarak görülen Singspiel'i soylu türler arasına katmıştı. Almanca yazılan opera, Viyana'da Avusturya İmparatorluk ve Kraliyet Tiyatrosu'nda sahnelenmiş ve 16 Temmuz 1782'deki prömiyeri İmparator II. Joseph de izlemişti.[18] Bu eser, Gluck'un 1764'te oynanan komik operası *Beklenmedik Karşılaşma* veya *Mekke Hacıları*'nı[19], hatta Jommelli'nin müziği üzerine Martinelli'nin yazdığı bir libretto olan *Schiava liberata*'yı (1769) hatırlatmaktadır. Mozart, iki yıl önce bestelediği *Zaide* veya *Saray* adındaki bir başka Singspiel ile bu temayı işlemişti. *Saraydan Kız Kaçırma*'da tamamlanmamış bu eserin kurgusunu almış ve partisyondaki bazı unsurları yeniden kullanmıştı. Bu iki Mozart operası, "sadece Avrupa'da değil Asya'da da erdemli ruhlar bulunduğunu" kanıtlamayı amaçlıyordu. Her ikisi de –trajedilerde, Voltaire'in *Masallar*'ında rastlanan veya o dönemdeki insanlar tarafından gerçekten yaşanan– kabul görmüş bir tema olarak, Müslüman bir beyin eline esir düşen güzel Hıristiyan kız konusunu işliyor, kız nişanlısına sadık kalarak beyi reddediyor, nişanlısı da onu bularak kurtarmaya çalışıyordu.

Saraydan Kız Kaçırma iki Türk figürünü karşı karşıya getiriyordu. Sarayın haremağası olan Osmin zalim, sadist ve sürekli öfkeli bir tipti; düşmanları için tasarladığı işkenceleri ballandıra ballandıra anlatan Osmin, despotizmi şahsında temsil ediyordu. Mozart şöyle yazmıştı: "Osmin'in öfkesi, komik unsur olacak, çünkü orada Türk müziği kullanıyorum." Kontrpuan olarak Selim Paşa (tamamen konuşmaya dayalı rol) olumlu kahramandır. Hıristiyan cariye güzel Constance'ın efendisidir, ama onun aşkını ancak gönül rızasıyla elde etmek istemektedir, fakat biraz da sabırsızlığa kapıldığından kıza karar vermesi için sadece bir gece mühlet vermiştir. Kız kararından dönmeyip kendisini reddedince, Selim onun başına bin türlü bela açabileceğini hatırlatır. Ölüme meydan okumaya hazır güzel kızın cesareti Selim'i etkiler ve aşkını iyice körükler. Constance'ın nişanlısı Belmonte ile uşağı Pedrillo'nun kızı kaçırma girişimi başarısızlığa uğrayınca, iki gencin acımasız bir cezaya çarptırılması kaçınılmaz hale gelir. Üstelik Belmonte'nin İspanya'nın büyük komutanlarından biri olan babası eskiden Selim'e haksız yere baskı yapmış, o da ülkesinden

kaçıp ihtida etmek zorunda kalmıştır. Demek ki Türk aslında bir dönmedir. Selim'in kararıyla piyes sona erer. Herkes başlarına en kötüsünün geleceğini beklerken, Selim esirleri affeder ve serbest bırakır. Final şarkısında, "İntikamdan daha iğrenç bir şey yoktur, tam aksine insan olmak, iyi yürekli olmak ve kişisel hınç duymadan affedebilmek sadece yüce ruhlara özgüdür" denir.

Osmin, geleneksel tiyatronun soytarı Türk tipi çizgisinde kalırken, Selim Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyanlık üzerindeki azalan tehdidi hakkındaki Batı algısına daha uygun bir imge sunmaktadır. Bu kişilik halihazırdaki bir klişeden de ayrılmıştır: Normalde, kendi inancına ihanet eden bir dönme en karanlık renklerle resmedilirdi. Selim ise tam tersine insani, bilge, cömert, hoşgörülü, olumlu bir tip olarak çizilmiştir. Demek ki Hıristiyanlık artık en yüce manevi değerler üzerindeki tekelini yitirmiştir.

Geriye Mozart'ın majör ile minörün hızlı almaşıklığından oluşan, küçük flütler, ziller ve büyük davullar tarafından icra edilen "Türk" müziği kalıyor. Bu müziği açılışta, Osmin yapacağı işkencelerin tadını önceden çıkarırken (I, 3):

> Önce vuruldu boynu, sonra asıldı,
> Sonra kızgın bir kazığa oturtuldu,
> sonra yakıldı, sonra zincirlendi
> ve boğuldu; en sonunda derisi yüzüldü,

Selim'in şanına övgüler düzen yeniçeriler korosunda (I, 5), Pedrillo ve Osmin'in Bacchus'e yakarısında (II, 14) duyarız:

> Pedrillo: *Muhammed uykuya dalalı epey oldu ve senin şarap şişenden başka uğraşacak daha önemli işleri var onun.*
>
> Osmin: *Cesaret edeyim mi? İçeyim mi? Allah beni görür mü yoksa?*

Finalde de Türk müziğinin muzaffer ve renkli vurguları öne çıkar. Piyesin son sözünü söyleyen yeniçeriler korosu Mozart'ın "Türk marşı" diye bilinen la majör piyano sonatının (K. 331) üçüncü muvmanını hatırlatır, ama besteci aslında ondan yola çıkmamıştır, çünkü bu allegrettoyu 1784'te, operasından iki yıl sonra repertuvarına eklemiştir. Buna karşılık Gluck tarafından 1764'te bestelenen *Mekke Hacıları*'nın açılışından esinlenmiştir. Üstelik bu *alla turca* müzik Boğaziçi kıyılarının müziğine etnografik bir yaklaşım değildir. Bir Mozart eleştirmeni, "İranlılar ve Türkler bu

yeniçeri korolarında kendilerini bulamazlar, ama biz Avrupalılar orada hemen kendimizi tanırız" demiştir.[20] Osmanlı âdetleri için olduğu gibi Doğu müziği de düşlemlerin ürünüdür.

Sofa ve *ottoman* [divan]

"Türk zevkiniz var mı?" Eğer XVIII. yüzyıl Fransası çakıl ve deniz kabuklarından yapılmış objelere (*rocaille*), Çin taklidi ürünlere, Yunan zevkine, İngiliz modasına ve bazen hepsine birden merak sarmamış olsaydı, bu soru havada kalırdı. Türk usulü dekora duyulan düşkünlüğün ne zaman doğduğu belli değildir, bunu başlatan bir sanatsal dışavurum, yorumlayan bir kuramcı yoktur, neo-klasiğe eşlik eden türden herhangi bir estetik tartışmaya da yol açmamıştır. Paris'teki Boullongne konağının ahşap duvar kaplamalarından birine *Turc amoureux* [Âşık Türk] adlı tabloyu yapan Lancret'den Fontainebleau'da bir Türk salonuna sahip olmak için sabırsızlanan Marie-Antoinette'e kadar, Türk zevki ve merakı tüm yüzyıla yayılmıştır. Ama bazen her yeri kaplayan bazen daha utangaç kalan, birçok kez yeniden doğan bu moda asla her şeye hâkim olmamış, zengin bir müşteri kitlesinin tutkuyla bağlandığı modaların hiçbir zaman ilk sırasında yer almamıştır. Bu müşteri kitlesi Türk modasını nadiren kendi zevki için izlemiştir: Onu çoğunlukla başka esin kaynaklarıyla, özellikle de Çin'le iç içe geçirmiş, böylece belirsiz bir egzotizm tutkusu içinde yavanlaştırmıştır. Kont d'Artois'nın Versailles'daki çalışma odasının alaturka mobilyalarını kaplayan, mavi fon üzerine nakışlı Çin ipekli kumaşı "Çin" figürleriyle doluydu ve Çin porseleni bulunmayan Türk dekoru yok gibiydi. Gerçi Çin porselenleri İstanbul'daki Saray-ı Âmire'de ve yalılarda da çok revaçtaydı.

Türk zevkinin insanları baştan çıkarmasının belirgin nedenleri vardı: Eve taşınan pitoresk, "odada" tebdil-i mekân, uzak ve gizemli bir dünya karşısında büyülenme, hepsi bu modanın benimsenmesi lehine çalışıyordu. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu'nun temsil ettiği tehdit azaldıkça, günah keçisi Türk imgesi de zayıflamıştı. Aydınlanma çağının Batı'sı Osmanlı sarayını (haremle karıştırılıyordu) her türlü şehvetin kaynağı, duyusallığın doğrudan imgesi olarak görmekten hoşlanıyordu. Avrupalı müşteri, çok bayağı bir şekilde, Türk modasında başka bir çekici yan daha buluyordu: Büyük Yüzyıl'ın [XVII. yüzyıl] katı formları içinde yaşamaktan bıkmış yeni yaşam sanatında aranan konfor bu modada mevcuttu. Doğu çadırlarını hatırlatan bol ve zengin perde-

ler, divanlar, şezlonglar, "*ottomane*"lar [divan], "*sofa*"lar veya "*sultane*"lar, yumuşak ve kabarık yastık bolluğu, kalın yün halılara duyulan ilgi *alla turca* bir dekorda tatmin edilebiliyordu.

Sefirlerin Versailles'a gelişinde onlara eşlik eden ve teşrifatı yöneten Kont Dufort de Cheverny, hatıratında yeni modaya çok meraklı olan Racine de Monville'e yaptığı ziyareti nakleder. Türk salonu "aynalarla doluydu, hiç pencere yoktu: Gün ışığı tepedeki camlardan içeri giriyordu. Çok zevkli çıkma bir parmaklık, çok kalın bir Türk halısıyla süslenmiş salonun tepesinden bakıyordu. Çevrede kırmızı kadifeden sırma püsküllü bir divan vardı; hiç ahşap kullanılmamıştı, onun yerine şiltenin üzerine İtalyan taftasından bol miktarda kalın minderler konmuştu. Bunları isteğinize göre yerleştirip daha yüksek bir oturacak yer yapabiliyor, sırtınızı ve kollarınızı dayayabiliyordunuz. Dipte daha da gösterişli bir divan duruyordu. Bu nefis salonun kapıları salonun biçimini devam ettiren geçmelerle kapatılıyordu. Duvardaki gizli bir kol hafifçe itilince inanılmaz bir hızla açılıyordu."[21] Konfor, lüks ve duyusallık vaadi Doğu'nun çekiciliğini özetliyordu.

Dufort'da geçen *ottomane* [divan] ismi, mobilyalara ilişkin söz dağarcığının Türkiye'den esinlenilmiş kelimelerle zenginleştiğini gösteriyor. Daha XVII. yüzyılın sonunda sözlük yazarları yenilikleri kayda geçirmeye başlamışlardı. François de Callières, *Mots à la mode* [1692, Moda Kelimeler] adlı eserinde, kanepeyi "Türk usulü bir divan" diye tanımlıyor ve Antoine Furetière, *Dictionnaire universel*'de [1690, Evrensel Sözlük] kelimenin "çok yeni" olduğunu belirttikten sonra, hatalı bir şekilde "bazıları ona sofa der" diye ekliyordu.[22] Daha iyi bilgi sahibi olan sözlük yazarı Pierre Richelet ise (1680), sofanın "Türklerin üzerine minder koyup oturdukları yükselti" olduğunu ifade ediyordu. Çok geçmeden hepsine bir Türk adı eklendi: Normalde *lit d'alcôve* [bir duvar nişine yerleştirilmek üzere yapılmış yatak] denen üç arkalıklı yatağa "Osmanlı yatağı" dendi; zaman zaman "alaturka" diye nitelenen Polonez yatak buna alınmadı. "Lit de repos à la turque" deyimi [Türk usulü divan] 1788'de Saint-Cloud Şatosu envanterinde yuvarlak baş ve ayakuçlu bir yatağı ifade etmek için kullanıldı. Bu parçanın yaratıcısı olan meşhur marangoz Jean-Baptiste Claude Sené onu "çift arkalıklı sultane" diye teslim etmişti. Bir yatağın baş veya ayakucu ya da bir koltuğun arkalığı yuvarlak biçimli olduğunda, genellikle bu mobilya "à la turque" diye niteleniyor (koltuk veya berjerler), yataklar için ise sultane hatta turquoise deniyordu. 1740'a doğru iç mekân süslemecisi Nicolas Pineau

ne arkalığı ne de kenarları olan çift şilteli bir yatak çizmiş ve ona *hotomane* adını vermişti. Bu isim çok tutuldu, ama daha sonra ilk anlamından saptırılarak oval veya elips biçiminde büyük bir kanepe için kullanılmaya başlandı; mobilya boyunca devam eden arkalık kenarlarla birleşiyor ve ön cepheye de dönüyordu: *Ottomane* doğmuştu.[23]

Tarih özellikle kraliyet ailesi üyelerinin veya zengin şahısların kullanımına açık Türk salonlarının anılarını korumuştur. Salon, oda veya oyun odası: Çin veya Türk esinli egzotizm bir veya iki küçük odayla sınırlı kalıyordu. Parisli sanat meraklısı Lalive de Jully'nin Yunan zevkini çalışma odasının mobilyalarıyla sınırlayıp, bunu konutlarının tüm odalarına yayma gülünçlüğünü sonradan görmelere bırakması gibi, Türk modasının müritleri de onu bilgece kullanıyorlardı. Hiçbir özel konağın veya şatonun iç dekoru tamamen Türk tarzında düzenlenmiyor, Çin modasına –lakeler, ipek halılar veya porselenler– en düşkün krallar ve prensler de bu tutkularına genellikle en fazla bir oda veya salon ayırıyorlardı. XVI. Louis'nin kardeşi Kont d'Artois Paris'teki Temple sarayında bulunan konutunda ve Versailles'daki ara katta bulunan küçük dairesiyle güney kanadındaki birinci katta bulunan büyük dairesinde Türk modasına çok geniş bir yer ayırmıştı. Bu son daire için Georges Jacob'a "Türk usulü" koltuklar ve bronzcu Rémond'a "sultanlı saat" denen meşhur sarkaçlı saati, "devekuşlu" büyük şamdanı, "Türkiye başaklı" (mısıra Türkiye başağı deniyordu), "pipo içen zenci" kollu veya kolları deve başlarıyla süslenen şamdanları ısmarladı.

Kayınbiraderinin yaptıklarından çok hoşlanan Marie-Antoinette, Fontainebleau'daki dairesine bir "Türk odası" kurdurdu ve içine hareketli bir ayna ve stor mekanizması yerleştirilmesini sağladı, böylece "ışık ambiyansını istediği gibi değiştirebiliyordu."[24] Bu bir ilginçlik başyapıtıydı. Ayrıca kraliçe Versailles'dakine benzeyen (bunun yeri bilinmemektedir) bir oda da istedi. Son olarak, kralın kız kardeşi Madam Elisabeth, Prenses de Guéménée'den devraldığı ve tam Devrim başlamak üzereyken güzelleştirmeye koyulduğu Montreuil'deki konutunda Türk usulü döşenmiş bir oyun salonuyla karşılaştı.

Mobilyalar, objeler, resimli dekorlar için büyük çeşitlilik içeren bir dekorasyon söz dağarcığı benimsendi: hurmalar, hilaller, develer, inci dizileri, koyun ayakları veya "kılıç biçimi" kavisli ayaklar, sarıklar, kılıçlar, mızrak demetleri... Versailles'da hayran kaldıkları objeler yabancı ziyaretçilerin de gönlünü çeliyordu.

Örneğin kraliyetin mobilya desinatörü olan dekoratör Dugourc, 1784'te Rusya Çariçesi II. Katerina'nın genç gözdelerinden biri olan General Lanskoi için bir Türk odası tasarladı ve Pardo'nun İspanyol sarayı için bir salon döşemesi çizimi yaptı. Kaliteli insanlar tarafından geliştirilen Türk modası XVIII. yüzyılda Hıristiyan dünyada geniş bir paylaşım alanı buldu.

Oda oryantalistleri

Şurada, deniz kıyısında sarıklı bir ihtiyar suların üzerinde kayan kayıkları izlerken, kiraz dalından veya yaseminden yapılmış çubuğunu sakin sakin tüttürüyor. Orada, yere konmuş minderlerle dolu bir salonda, bir haremağası bir Türk kadınına kahve ikram ediyor, bu arada bir başka kadın renkli bir kumaş üzerine uzanıp düşlere dalmış veya omuzlarına dökülen uzun bir atkuyruğu saçı çözmekle uğraşan yanındaki arkadaşıyla sohbet ediyor.

Bu tablolar –çünkü İstanbul yaşamının basit zevklerini gösteren yağlıboya tuvaller söz konusu– otantik sayılmak istenen, ama aslında beklenen bir imge sunuyorlar. Sarıklar, şalvarlar, ince tüller, mücevherler, kürkler, değerli kumaşlar, her şey Boğaziçi'ni çağrıştırıyor. Bununla birlikte, Doğu zihniyetine göre yapılmış bu iç mekân sahnelerine dikkatle bakıldığında, ayrıntılar insanı şaşırtıyor. Genel atmosfer İstanbullu, ama kişilikler *alla turca* değil, koltuklara oturmuşlar ve kadınlar Marie de Médicis stili dantel yakalıklar takmış. Bu eserler Osmanlı sanatçıların değil, Avrupalı ressamların elinden çıkmış.

XVIII. yüzyılda ressamlar egzotizme düşkündü: Çin, İran, Türkiye hayal güçlerini kamçılıyor ve müşterilerinin de aklını çeliyordu. Fransa'da Watteau, Lancret, Pater, Lajoue, Nattier, Van Loo, Fragonard, Vernet ve diğerleri Doğu'yu sahiplendiler. Ak sakallı soylu ihtiyarlara giydirdikleri gösterişli kaftanlar ve içinden kadınların muhteşem omuzlarının sıyrılıp gözüktüğü kat kat muslinler, hayatlarında Doğu'ya hiç gitmemiş ressamların imzasını taşıyorlardı. Onlar hem gelgeç oryantalistler –hiçbiri *turquerie*'leri uzmanlık alanı haline getirmemişti– hem de oda oryantalistleriydi. Esin kaynakları "görülmüş şeyler"e dayanmıyor, Vanmour'un tablolarından veya temcit pilavı gibi yinelenen gizemli Doğu klişelerinden besleniyordu.

Vanmour estamplarına en çok bağımlı olanlar, Guardi kardeşlerdi. Bu Venedikli ressam ailesi, bir sanat meraklısı ve koleksiyoncu olan emekli mareşal ve Hanover hanedanının ak-

rabası Alman aristokratı Kont von der Schulenburg, Johann Matthias'ın (1661-1747) siparişlerini yerine getiriyordu. Çekirdekten yetişme bir asker olan bu parlak komutan, hem Savoia hem de Saksonya hanedanlarına, hem Habsburglara hem de Venedik Cumhuriyeti'ne hizmet etmişti. İmparatorluk ordularıyla birlikte Macaristan'ın yeniden fethine katılıp (1687-1688), 1715 ve 1716'da Osmanlı orduları tarafından kuşatılan Korfu Adası'nı Venedik adına savunarak Türklerle iki kez harbe girmişti. Adanın hâkimiyetini elinde tutmayı başaran Venedik, komutana nankörlük etmemişti: Heykelini dikmiş ve yüklü bir emekli aylığı bağlamıştı. Yaşlı mareşal Loredan Sarayı'na çekildi. Yolu oraya düşen prensler ve istikbal vaat eden acemi komutanlar onu ziyaret ediyor, etrafına toplamaktan hoşlandığı sanatçılara krallara layık bir cömertlikle davranıyordu.

Bu sanatçılardan biri olan Giovanni Antonio Guardi –Francesco'nun kardeşi– on beş yıl boyunca onun için çalıştı, meşhur başyapıtların ve çağdaş tabloların kopyalarını çıkarttı. Ömrünün sonuna doğru, 1742 ve 1743'te, yeniçerilere karşı kazandığı başarıları hatırlayan von der Schulenburg, sarayını süslemek için himayesindeki sanatçının atölyesine en az kırk üç tablo ısmarladı. Aynı ebattaki tablolar İstanbul'daki günlük yaşamdan sahneleri tasvir edeceklerdi.[25] Ne haremde musiki yapan odalık, ne Hasbahçe, ne dervişlerin dansı, ne de "quadri turcheschi"lerden herhangi biri, yerinde gözlemlenmiş bir gerçekliğin ürünüydü. Hepsi de Vanmour'un tablolarından alınmış ve sipariş sahibinin de elinde bulunan Yüz Estamp Derlemesi'nden esinlenmişti. Tablolar yavan kopyalar, ucuz taklitler değildi; daha çok Vanmour tarafından temin edilmiş temalar üzerine çeşitlemeler havasındaydılar; daha özgür rokoko imgelemine göre yeniden yorumlanmış bir tür Türkvari *capricci*'lerdi ve o sırada geniş ölçüde paylaşılan Türk tutkunluğunu canlı bir şekilde benimseyen belirgin bir çekicilikleri vardı.

Düşlem portreleri

Çapkın, hatta hoppa ve kimi zaman müstehcen bir yüzyılda, kadının salonlarda parladığı ve yataklara hükmettiği bir yüzyılda, Doğu haremi zihinleri rahat bırakmıyor, oyun yazarlarının ve romancıların, ressamların ve müzisyenlerin ilham kaynağı oluyordu.

"Sahnenin sarayda [Osmanlı sarayında] geçtiğini söylemek kâfi. Gerçekten de dünyada, kıskançlığın ve aşkın daha iyi bili-

nebileceği bir saray var mı? Bir saray ki onca rakibe birlikte aynı yere kapatılmış, orada tüm hayatları ebedi bir tembellik içinde geçen bu kadınların hoşa gitmeyi ve kendilerini sevdirmeyi öğrenmekten başka hiçbir işleri yok."[26] Çağdaşları gibi Jean Racine de harem-i hümayunu romansı olayların ve sevme sanatının ayrıcalıklı mekânı olarak görüyor, oraya tensellik ve erotizmin hükmettiği düşüncesini paylaşıyordu.

Güzel Avrupalı kadınları Doğu kostümleri içinde, vücut bakımlarıyla uğraşır veya eğlenirken tasvir eden Batılı ressamlar da aslında modellerinin güzelliğini takdir etmiş veya onların âşıklık yeteneklerini akla getirmiş oluyorlardı. Bourbon-Condé hanesinden Matmazel de Clermont'u banyodan çıkan ve cariyelerin hizmet ettiği bir hanım sultana dönüştürmek, ressam Nattier'nin örtük bir harem çağrıştırması içinde, diz çökmüş bir cariyenin kurulamaya hazırlandığı prensesin uzun, çıplak bacaklarını ve açık göğsünü göstermesine olanak veriyordu.[27] Moda olan Türk kılığına girmiş kişiliklerin portreleri İtalyanların *dipinti di fantasia* ("düşlem tabloları") adını verdikleri şeyi zenginleştiriyordu.

Carle Van Loo (1705-1765) bu resim *turquerie*'lerini uzmanlık alanı haline getirmişti. Daha 1729'da, Roma'da kaldığı sırada, Türk kostümleriyle kendi otoportresini ve karısının portresini yapmıştı. Paris'e döndüğünde de Doğu düşleminden vazgeçmedi. 1737 Salonu'na verdiği ve Türk kostümleriyle yabancı aksesuvarları hiçbir şeyi umursamadan bir arada kullandığı iki tuvaldekinden daha tuhaf konular bulmak mümkün müydü? Sanki Osmanlı toplumu hem egzotik hem de uygarlaşma yolunda bir toplumdu. Bir tarafta bir paşa Paris'te Saint-Germain'e aykırı düşmeyecek bir piyano ve keman konseriyle mest olurken, diğer yanda bir XV. Louis koltuğuna rahatça yerleşmiş ekâbir bir Türk, Avrupalı bir ressama metresinin portresini yaptırıyordu.[28] Kırçıl sakallı bir Türk, birkaç tuğlu sarık ve diğer egzotik başlıklar, bir Türk kilimi, Batılı müzik enstrümanlarının ve Rönesans giysileri içindeki genç kadınların varlığından hiç rahatsızlık duymayan Doğu'nun payına düşenleri oluşturuyordu. Dantel yakalıklı odalıklardan biri de ressamın eşinin yüz hatlarına sahipti; zaten bizzat ressam da şövalesinin başında gösteriliyordu. Carle Van Loo'nun kostümlü düşlemler denebilecek eserleri Osmanlı haremini pohpohluyordu. XV. Louis'nin metresi olan Markiz de Pompadour bunu unutmamış ve ressama "Türk odası" diye anılan Bellevue Şatosu'ndaki odası için resimli bir dekor ısmarlamıştı.

1751'de tamamlanan, Meudon ormanının hemen kenarında yer

alan, Seine vadisi ve Paris'e bakan muhteşem bir manzarası olan bu şato, Markiz'in egzotizm zevkine yanıt veriyordu. Çin vazoları, Japonya'nın veya Coromandel'in [Yeni Zelanda] lake panolu mobilyaları, Boucher'nin Çin tabloları ve Türk esinli dekor yan yanaydı. Zevklerinde dışlayıcı olmayan Madam de Pompadour, stilleri karıştırmayı, çoğu zaman da hepsini aynı odada bir araya getirmeyi seviyordu. Örneğin zemin kattaki odası kumaşlarla kaplı bir baldeken altındaki "Türk usulü" bir yatak, Doğu halıları, Çin ipeklisi kaplı koltuklar, resimleri Çin'de yapılmış beyaz satenden bir paravan, Çin porselenleri, Türk motifli Sèvres vazoları ve üzerlerinde Türk kafaları bulunan şömine ızgaralarıyla döşenmişti. Tabelalarında "*A la pagode*" veya "*Au chagrin de Turquie*" yazan Parisli tedarikçileri –örneğin meşhur Lazare Duvaux– onun zevkinin eklektizmine cevap vermeyi biliyor, hem *rocaille* [deniz kabuğu ve çakıltaşından yapılmış eşya] stilinde, hem Yunan zevkine göre, hem de Çin temalı veya *turquerie* tarzında mobilyalar ve objeler bulup gönderiyorlardı.

Madam de Pompadour, kapı üstleri ve pencere aralarındaki duvarlar için, 1754'te Van Loo'ya Osmanlı haremindeki kadınların uğraşlarını gösteren üç tuval ısmarladı: kahve içen bir hanım sultan, nakış işleyen iki odalık ve telli bir müzik aleti çalan bir başka odalık.[29] Hanım sultanın XV. Louis'nin metresinin yüz hatlarına sahip olduğu fark edildi. Kralın sevgilisinin bu "maskeli" portresinin keşfedilmesi, hayal güçlerini kamçıladı. Zaman zaman ileri sürüldüğüne göre, bu tuvalde gizli bir mesaj vardı: Haremin metafor biçiminde kullanılması, Markiz'in 1750'den önce üstlendiği kralın metresi rolünü resim sanatı aracılığıyla ebedileştirme isteğinin sonucuydu. Böylelikle tam bir "ikonografik manipülasyona", gerçek bir "otopropaganda" hamlesine girişmişti.[30] Aslında, Madam de Pompadour'un 1750'lerin başında saraydaki yeni konumu ve o sırada sanatçılara ısmarladığı resim veya heykel tarzındaki portreleri bu yorumu çürütmektedir.

Kralla yaşadığı beş yıllık mükemmel aşk, yerini eski âşıklar arasında derin bir dostluğa bırakmıştı. Markiz kralın hâlâ çok sevgili dostu ve sırdaşıydı, ama artık yatağını paylaşmıyordu. Kendi imajını yaymak için sanattan istifade etmek konusunda becerikli olduğu doğruydu ve resmi portrelerinde sanat ve edebiyat hamisi imgesini (Maurice Quentin de la Tour'un 1755 tarihli büyük pasteli veya Boucher'nin 1756 tarihli tablosu bunu göstermektedir) ve dostluk imgesini (Pigalle'in 1753 tarihli, dolayısıyla Van Loo'nun *turquerie*'leriyle aynı zamanda yapılmış meş-

hur mermer eseri: *L'Amitié sous les traits de Mme de Pompadour*– Madam de Pompadour'un Yüz Hatlarıyla Dostluk) öne çıkararak yeniden kazandığı itibarının tanınmasını sağlamaya uğraşmıştı. Sofu hizbin düşmanlığını yatıştırma ve sürgünden kurtulma umuduyla, XV. Louis ile ilişkisinin kalıcı bir dostluğa dönüştüğünün bilinmesini sağlamaya önem veriyordu. Dolayısıyla ne duygusal durumu ne de çıkarı kendisi hakkında bir saray odalığı imgesi oluşturmak için çabalamasına uygundu. Zaten yıllar boyunca hakkındaki yergiler bu imgeyi işlemiş ve kendisi de bundan çok ıstırap çekmişti. Markiz, artık bıraktığı sevgili rolünü yeniden öne çıkarmayı istemekten çok, belki de sadece bunun örtülü anısını (bir kapı üstü resminin, yani özel mekâna yönelik bir resmin söz konusu olduğunu ve bu konudaki gravürün Markiz'in ölümünden ancak on bir yıl sonra yapıldığını da hatırlatalım) korumayı arzulamış ve ressamın kahve içen hanım sultana kendi yüz hatlarını aktarmasına razı olmuştu. Van Loo'nun bu üç tablosu Türk modası kapsamındadır; tıpkı başkalarının Çin zevkinden esinlenmeleri gibi.

Kralın baş ressamı olarak ölen Carle'nin yeğeni olan Amédée Van Loo'nun (1719-1795) çizdiği dört duvar halısı kalıbından oluşan dizinin merkezi kişiliği için ise model olarak –XV. Louis'nin son resmi metresi– Madam Du Barry'nin muzaffer ifadeli yüzü seçilmişti. "Türk kostümü" olarak adlandırılan ve Gobelins atölyeleri tarafından dokunmak üzere hazırlanan bu dizi de daha önceki *turquerie*'ler gibi Osmanlı dünyasının aslına sadık ve nesnel gözlemine değil, tamamen yaratıcısının hayal gücüne dayanıyordu. Eser, kral binalarının yöneticisi Mösyö de Marigny tarafından Carle Van Loo'ya, Madam de Pompadour için yaptığı harem sahnelerinden kısa bir süre sonra ısmarlanmıştı. Carle o sırada çok meşgul olduğu için, daha önce Bellevue'de çalışan ve müzik salonuna kapı üstü tablosu olarak "Osmanlı Sarayı"nı yapan Jean-Baptiste Marie Pierre üzerinde duruldu.[31] Sonunda, o zamana dek Berlin'de II. Friedrich'in ressamı olan Amédée Van Loo'da karar kılındı. Kalıplar 1771-1772'de gerçekleştirildi ve 1777-1792 arasında dokundular.

Bir hanım sultanın gününün değişik anlarını yansıtmaya çalışıyorlardı: "tuvalet", "öğle yemeği", "çalışma" (sultan odalıklardan bazı işler yapmalarını ister) ve "dans" (padişahın huzurunda odalıklar tarafından düzenlenen kır eğlencesi).[32] Bir kez daha atmosferdeki egzotik yan sadece kostümler, duvar kaplamaları, minderler ve halılar, çubuklar ve küçük zenciler tarafından sunulan kah-

ve ile yansıtılmıştı. Harem âdetlerine uygun bir şekilde, birkaç haremağası ve dans sahnesinde padişah dışında, topluluk sadece kadınlardan oluşuyordu. Ama yüzler Parisli, tavırlar ve duruşlar Avrupalıydı. Hanım sultanın telaş içinde koşturan nedimelerinin yüzünde sadece benler ve yüz pudrası eksikti; çalışan odalıklar ise gülüşüp gevezelik eden küçük kadın terzilerini andırıyorlardı.[33] Defalarca kopya edilen bu tuvallerin başarısını sağlayan söz konusu yarı-egzotizmdi. Özellikle Pithou kardeşler tarafından Sèvres porseleninden levhalar üzerine yapılan kopyalar XVI. Louis ve Marie-Antoinette tarafından derhal satın alınıyordu.

Yine de kesin bir başarı söz konusu değildi, çünkü Madam Du Barry sultana kendi yüz hatlarını verip kendi görüntüsünü öne çıkarırken, özellikle kamuoyunun gözünde sorumsuz bir hafif meşrep kadın olmuş, eskiden Madam de Pompadour tarafından temsil edilen Aydınlanma kadınından epey uzaklaşmıştı. XVIII. yüzyıl sonunda harem metaforunu kullanmanın riskleri vardı. Bachaumont, *Mémoires secrets*'sinde [Gizli Hatıralar] "Fransız sultanı yüce âşığının gözünde kendisini yabancı kostümler içinde tasvir ettirmeye, böylece onun dikkatini her bakımdan üstünde toplamaya uğraşıyordu" demişti.[34] Madam Du Barry'nin tek becerisi kralın duyularıyla oynamaktı.

"Türk Kostümü" dizisi, sevilmeyen adam haline gelen XV. Louis'ye düşman kamuoyuna eleştiri gerekçeleri veriyordu. Vergisini ödeyen vatandaş açısından, kraliyet hazinesinin iflasından bir Doğu lüksü içinde yaşayan Fransız sultan sorumluydu. Sanat meraklılarının gözünde, eser, neo-klasik akımın ve onun katı değerlerinin çağdışı bıraktığı bir *rocaille* çapkınlık zihniyetini savunuyordu. Türkiye'nin gerçeklikleri hakkında daha bilgili olanlar için, dört tuvalde de otantiklik eksikti. Bu nedenle oda oryantalistleri eleştiriliyordu: "Fransızlar yabancı konuların resimlerini yapmak istiyorlarsa evlerinden dışarı çıksınlar, yoksa ulusal konularla yetinsinler."[35] Diderot eleştirisini genişleterek, çok uzun sürdüğüne inandığı tüm tapon egzotizmi hedef aldı: "Eğer bunu bir Tatar, bir Kazak, bir Rus görseydi, ressama şöyle derdi: Bizim tüm gardroplarımızı yağmalamışsın, ama duygularımızdan bir tekini bile anlayamamışsın."[36] Van Loo'nun Salon'da bolca yerilen eseri, XVIII. yüzyıl *turquerie*'lerinin can çekişme aşamasına eşlik ediyordu. Onlara son ve öldürücü darbeyi Fransız Devrimi indirdi.

14

Kınanan bir Türkiye

> Kadılar, padişahın otoritesini kısıtlayan sözlerini veya yeminlerini tutmak zorunda olmadığını savundular.
>
> Montesquieu

> Osmanlı İmparatorluğu'nu özü despotizmden ibaret bir yönetim olarak gören tarihçilerimizin hepsi bizi aldattılar.
>
> Voltaire

> Tek başına küçük Atina şehrinin bizdeki itibarı onu ezen Türklerden, isterlerse tüm yeryüzünde imparatorluk kursunlar, her zaman daha fazla olacaktır.
>
> Voltaire

Israrla süren *turquerie* modası hiçbir şey değiştirmez: XVIII. yüzyılda da Türkiye sevilmeyen ülkedir. Gerçi seyahatnameler Türklerin "barbarlığı" hakkındaki bazı yaygın önyargıların sarsılmasını sağlar, ama Lady Craven gibi bazı kırgın yazarlar aynı düşmanca tutumu sergilemeye devam etmektedir. Birçok filozof, çalışma odalarından dışarı bile çıkmadan Osmanlı yönetiminin despotizmini kınayan incelemeler döktürmektedirler; bu arada Voltaire, çok sevgili II. Katerina'sının ordularıyla savaştıklarında Türkleri mahkûm etse de, sultanın despotizmini Montesquieu kadar ağır bir dille eleştirmez. Nihayetinde de, Avrupa uygarlığının antik köklerinin yeniden keşfedildiği bir yüzyılda Yunanistan'ın "Osmanlı boyunduruğu" altında kalmasına katlanmak imkânsızdır.

"Sarıklı başlar"

Lady Craven (1750-1828) tam bir snoptu. Onun gözünde dünyanın işleyişi sosyete olaylarından ibaretti ve insanların yaptık-

larını ancak onların sosyetik uğraşları üzerinden değerlendiriyordu. Bu güzel, zarif, çekici ve erkekleri peşinden koşturan kadın, çok genç yaşta kendisinden on beş yaş büyük, egoist ve uçarı bir adamla evlenmişti. O da sadık bir eş olmamış ve Fransa'nın Londra sefirinin cazibesine direnememiş, daha sonra birçok başka âşık da sıraya girmişti. Skandal ayyuka çıkınca, Lord Craven karısını "boşamayı" düşündü. O zaman Elisabeth kendisini unutturmaya karar verdi ve seyahate çıktı. 1783'te başlayan bu gezginlik tam 10 yıl sürecekti. Fransa ve İtalya, Viyana, Varşova ve Sen Petersburg'un ardından Türkiye'ye gitti. 1786'daki İstanbul ziyareti hakkında, mektuplar halinde kaleme alınmış bir seyahatname yazdı. Bu eser üç yıl sonra, *A Journey through the Crimea to Constantinople* [Kırım'dan İstanbul'a Bir Seyahat] adıyla yayımlandı.[1]

Yurttaşı Lady Montagu'nün Türklere bakışı ne kadar iyi niyetliyse, Lady Craven'inki de o kadar suçlayıcıdır. İngiliz Lady düşmanca klişeleri amansızca kullanır. Sadece İstanbul'un sunduğu panorama –"en görkemli, en muhteşem, en güzel"– onun gözünde bir değer bulur: Herkesin övdüğü şeyi inkâr etmek zor gelmiş olsa gerek. "Avrupa Tatlısuları"nı [Kâğıthane] beğenmesinin tek nedeni de oraya Batılıların el koymuş olmasıdır: "Bir süredir Fransızlar derenin önüne bentler inşa ederek, Marly'dekilerin taklidi olan kare biçiminde küçük su havuzları oluşturmuşlar. Buralara köşkler inşa edilmiş ve çok düzenli bir biçimde ağaçlar dikilmiş." İzmir de "güzel inşa edilmiş evler"ini çok sayıdaki Avrupalı tüccar ve satıcıya borçludur.

Ağzından çıkan bu iki üç övgüye kendi de şaşıran Elisabeth Craven, derhal toparlanır ve İstanbul yapılarındaki kusurları sayıp dökmeye girişir: "Evlerin hepsi panayır tiyatrosu zevkinde inşa edilmiş ve o derece hafif malzemelerden yapılmış"; sokaklar "öyle dar ki bir kupa arabasının geçebileceği sokak az bulunur"; Türk kadınlarının "kupa arabası olduğunu sandıkları" arabalar "üstü örtülü bir kağnıyı andıran iğrenç şeyler." Camilerde ne paganizmin mükemmel heykellerinin ne de modern Roma'nın değerli bezemelerinin" (!) bulunduğuna tuhaf bir şekilde dikkat çeken Craven, "Müslümanlar [camileri süsleyen] düzensiz bir biçimde asılmış birkaç değersiz lamba dışında masrafa girmeyi göze almamışlar" der. Théophile Gautier'ye göre, "ölümün son derece aşina bir biçimde yaşamla iç içe geçtiği", "romantik bir çekiciliğe" sahip Türk mezarlıkları hakkında ise, Lady Craven pragmatik bir İngiliz olarak fazla derine gömülmeyen bu cesetlerin bü-

yük bir salgın riski oluşturduğundan başka bir şey söylemez.

Ama en keskin oklarını şehir sakinlerinin davranışlarına ayırmıştır. Sefirin kendisine tahsis ettiği tahtırevanla mümkün olduğu kadar az dolaşır, "çünkü Türkler öyle sakar taşıyıcılar ki, her an beni yere düşürecekler korkusuyla titriyorum" diye yazar. Bir kayık mı kiraladı? Kürekçilerin mükemmel olduklarını kabul eder, ama bu hatasını hemen düzeltir: "Burada her konumdaki insanda görülen lakaytlıkla asla bağdaşmayan bir durum." Yinelenen hüküm kesindir: "Türk tembeldir" ve "lakayt bir atalet" içindedir. "Nal yapmak istediği bir demir parçasını ağır ağır" döverken, minderlerin üzerine uzanmış bir halde, tutmak zorunda kalmasın diye iki çarklı bir ayak üzerine yerleştirdiği çubuğu tüttüren bir Türk'ü gözlemlemiştir. Üstelik Türk cahildir ve "budalalığı içinde dingin bir yaşam sürer"! Türk, "sarıklı bir baş"tan ibarettir.

Osmanlı yönetimi de sokaktaki adamın tüm kusurlarını bünyesinde bir araya getirmiştir. "Yönetim mekanizmasının nasıl işleyebildiğini hiç anlayamıyorum, çünkü hükümet genelde cahil paralı askerlerden oluşuyor" diye yazar. Kendisinin de rüşvet tarafından içten içe kemirilen bir ülkenin yurttaşı olduğunu unutarak ekler: "Saraydaki önemli mevkilere ancak entrika çevirerek gelinebiliyor. [...] Burada vezirlerin ne kadar aşağılık ve bayağı entrikalarla yerlerinden edildiği akla hayale gelmez." Sultan I. Abdülhamid'i (1774-1789) ise, "aşırı korkak, utangaç ve cahil, vezirlerin arasındaki küçük çıkar entrikalarının yol açtığı dalgalanmaları yatıştırmaktan ve imparatorluk hükümetinin iç politikasını yönetmekten kesinlikle âciz" birisi olarak değerlendirir.

Bir aristokrat olan Lady Craven, "onların ülkesinde ne yetenek ne de doğuştan gelen asalet insanlara mevki ve itibar kazandırıyor" diye hayıflanır. Sosyete üyesi olarak, imparatorluğun başkentinin "sosyal bir insana uygun olmadığını, hiçbir sosyete bulunmadığını" açıklar. "Türklerin musiki denen sanat hakkında hiçbir fikirleri yok" iken ve "Türkiye'de iyi olduğu düşünülen" kahve hiç de bu ünü hak etmezken, burada yaşamanın ne gibi bir çekiciliği olabilir, diye sorar. "Bugüne kadar bulunmuş en kötü içecek. Kahveyi zayıf yapıyorlar, tüm telvesini içinde bırakıyorlar ve şekersiz içiyorlar."

Bu enerjik ve bağımsızlığına düşkün leydinin gözünde, Osmanlı yaşamının sadece bir yönü hayranlığı hak etmektedir: kadınların özgürlüğü. Gerçi Türkiye'nin kadınları ona şişman ve çirkin, "çubuk içmekten dişleri kararmış", "kaba bir makyaj yüzünden" yüz ifadeleri sertleşmiş, fazla hamama gitmekten vücut hatla-

rı pörsümüş, sohbetleri sıkıcı ve dans etmeyi bile bilmeyen hemcinsler olarak gözükür. Kalçalarına kadar inen feraceleri içinde "dolaşan mumyalara benzerler": "Bu basit ve cahil varlıklar, eklenen bu parçanın muhteşem bir mücevherin bütünlüğünü bozduğunun farkında bile değiller."

Ama yüzyıl başında Lady Montagu gibi, Lady Craven de onların özgürlüğüne hayran kalır. "Kadınların buradaki kadar özgür ve her türlü suçlamanın uzağında yaşadıkları başka bir ülke daha gördüğümü sanmıyorum." Bu bağımsızlığa rıza gösterme onuru da erkeklere aittir: "Türkler bizim cinsimize davranışları bakımından tüm diğer milletlere model olmaya layıktır." Böyle bir kalemden çıkan bu övgünün hafife alınmaması gerekir ve yazar bunu bıkıp usanmadan tekrarlar: "Bu cinsin, hiçbir kaygıyla gölgelenmeyen böylesi bir özgürlükten yararlandığı başka bir ülke olduğunu sanmıyorum ve kadınların yaşam tarzına baktıkça, dünyanın en mutlu yaratıkları olmanın sadece kendi ellerinde olduğuna inanıyorum." Haremi bile yüceltir. Devlet ricalinden birinin eşi tarafından kabul edilen Elisabeth'in –istisnalar kaideyi bozmaz– coşkusunun sınırı yoktur: "Bu haremin içi kadar temiz tutulan başka bir yer hayal edemezsiniz."

Lady Craven'in mektup yazdığı kişilerin aklında onun Türk kadınlarının özgürlüğüne yaptığı övgü mü, yoksa ev sahiplerini boğduğu eleştiri seli mi kalmıştır? En anlayışsız okurlar bile herhalde bir hükme varmıştır: Lady Craven ya da anti-Lady Montagu! Biri önyargılara baş kaldırır, anlama kaygısı taşır, hoşgörülü ve iyi niyetli yaklaşırken, diğeri sürekli eleştirel ve düşmanca bir tutum içindedir, kendi Batılı üstünlüğünden emindir, o sırada istikbali son derece parlak görünen Britanya İmparatorluğu'na aidiyetinden gurur duymaktadır.

Türk despotizmi

Aydınlanma filozoflarının gözünde Türkiye'nin kötü bir şöhrete sahip olmasının nedeni, yönetim biçimidir. Avrupa *turquerie*'leri sever, ama padişahın despotizminden nefret eder. "Despotik" sıfatı XVII. yüzyıldan beri sık sık kullanılmıştı, ama özel bir yönetim biçimini ifade etmek üzere 1748'de "despotizm" ismini ortaya atan *L'Esprit des lois* [Kanunların Ruhu Üzerine] adlı eseriyle Montesquieu oldu. Bu yönetim biçiminde, "hiçbir kanuna ve kurala bağlı olmayan bir tek kişi her şeyi kendi iradesine ve kaprislerine göre yönetir." "Ruhları bozan" korkuya dayanan "bu ca-

navarca yönetimlerden söz ederken insanın tüylerinin ürpermemesi imkânsızdır" diye yazan Montesquieu'ye göre, Asya ülkelerinde yaygın olan bu yönetim biçiminin en iyi örneği Osmanlı İmparatorluğu'dur.

Montesquieu, *İran Mektupları*'nın (1721) başarısından sonra Avrupa'da çok seyahat etmiş, yolu Prens Eugen'le buluştuğu Viyana'ya ve Macaristan'a kadar uzanmıştı. Ama Türkiye hakkında tüm bildiklerini seyahatnamelerden öğrenmişti. Bu eserlerin okunması onun düşüncesini beslediği gibi, Avrupalılarda da "Asya despotizmi kurmacası"nın tohumlarını attı.[2]

La Brède Baronu Montesquieu, seyyahlardan özellikle despotik yönetim biçiminin "Müslüman dinine daha iyi uyduğu" fikrini aldı. Bunun kanıtı ortada gibiydi: Bu kötü politikanın hâkim olduğu imparatorluklar –Osmanlı, İran veya Babür– Müslüman ülkelerdi. Demek ki organik bir bağlantı söz konusuydu. Batı imgelemi, Türk despotizminin aşikâr tezahürlerinin çetelesini tutmaya başladı.

Müslüman tektanrıcılığı ile putperestlik birbirini dışlamadığına göre, "padişaha tebaası tarafından tapılmaktadır", "onu bir Tanrı gibi görmelerine neden olan bir tür putperestliğin" nesnesidir. Despot olduğu için her istediğini, her yerde denetleyebilir. Buna karşılık hiç kimse gözlerini kaldırıp onun yüzüne bakma hakkına sahip değildir. Ortalıkta gözükmeye tenezzül ettiğinde, bu görünüş ustaca bir mizansenle gerçekleştirilir ve onun huzurunda suskun kalmak şarttır. Zaten seyyahların hepsi Avrupa'nın en büyük ve en kalabalık şehri olan İstanbul'a hükmeden sessizlik karşısında hayrete düşmüşlerdi. Botanikçi Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage au Levant*'da [1717, Tournefort Seyahatnamesi] "Paris'in herhangi bir pazarında bir gün boyunca, İstanbul şehrinde tüm bir yılda çıkan sesten daha fazla gürültü olur" diye yazmıştı. Saray-ı Âmire'nin birinci avlusunda, "deyim yerindeyse, sinek uçsa duyulur; ve şayet birisi sesini biraz yükselterek sessizliği bozacak olursa [...] anında değneklenir." Yüzyıl sonra, Chateaubriand da onu doğrular: "Sürekli bir sessizlik var. Çevrenizde kimse tarafından fark edilmeden geçip gitmek isteyen ve her an efendinin bakışlarından gizlenir gibi bir hali olan dilsiz bir kalabalık görürsünüz."[3]

Sultan tebaasından kör bir itaatten başka bir şey beklemediği için, "Orada eğitim diye bir şey yok gibidir. Bir şeyler vermek için her şeyi yok etmek ve iyi bir köle yaratmak için işe kötü bir uyruk yaratmakla başlamak gerekir" diye yazar Montesquieu. Şe-

hirden surlarla ayrılan Topkapı'nın kendi kanunları ve kendine özgü yaşam tarzları vardır. Jean Antoine Guer'in *Moeurs et usages des Turcs*'te [1746, Türklerin Örf ve Âdetleri] yazdığına göre, "Kölelerle dolu bir kale olarak kabul edilebilir; bunlardan bazıları diğerlerine bekçilik etmekle görevlendirilmiştir." Her şey despotun isteklerini tatmin etmeye göre düzenlenmiştir: Sadece o "kadınları görebilir"; Jean-Baptiste Tavernier'nin daha önceden dikkat çektiği gibi, bu nedenle Osmanlı sarayı "bütünü itibarıyla nefis bir ikametgâh ve bir inziva yeridir; ama sadece bir kişi için nefis, geri kalan herkes için bir inzivadır." Padişahın kiralık katilleri, ellerinde ipek urganlarla dolaşıp efendilerinin gösterdiği kişileri boğmakla görevli saray dilsizleri korkunçtur: "Onun politikasının, intikamının, öfkesinin veya kıskançlığının imtiyazlı infazcıları"dır. Sultanın emriyle boğdurulanlar da bunu ağızlarından tek bir itiraz çıkmadan kabullendiklerinde, Osmanlı despotizmi doruk noktasına çıkmış olur. Zaten orduları da başlarındaki paşanın emriyle kendilerini uçuruma atabilecek kırattadır.

Demek ki Türkiye, Şark veya Asya despotizminin tecessümüdür. Montesquieu şu sonuca varır: Avrupa ülkelerinin çoğunda yönetim ılımlı iken, "Üç kuvvetin sultanın başında birleştiği Türklerde, korkunç bir despotizm hüküm sürer."

"Yanlış!" diye isyan eden Voltaire, *Essai sur les Moeurs*'de [1756, Töreler Üzerine Deneme] şöyle yazar: "Burada, Türk hükümetinin despotik adı verilen saçma bir yönetim tarzına sahip olduğu, insanların hepsinin sultanın kölesi olduğu, kendilerine ait hiçbir şeyleri olmadığı, canlarının ve mallarının efendilerine ait olduğu konusundaki önyargıyı yıkmam gerektiğine inanıyorum."[4] Voltaire önce kelimenin kullanılma biçimine itiraz eder ve Montesquieu'nün bu kelimenin etimolojisini yanlış değerlendirmesini eleştirir. Yunanca despotes kelimesi, aile babası, evin reisi anlamına gelmektedir. Ortaçağ'da Yunanistan sakinleri "Türk devletine bağlı, çok zayıf senyörlere despot diyorlardı"; Sırbistan veya Eflak despotları gibi. Oysa bugün, "Bu unvana kendi kaprislerinden başka hiçbir şeye kulak asmayan, secdeye varmış saray halkını önünde hizaya sokan ve eğlenmek için peyklerine şuradakini boğmalarını, öte taraftakini de kazığa oturtmalarını emreden yırtıcı bir deli anlamını yüklüyoruz."

Voltaire'e göre despotizm diye bir şey var olamaz, çünkü "bir milletin tek bir insana 'Efendim, haşmetmeaplarına karılarımızı, çocuklarımızı, mallarımızı ve canlarımızı alma, keyfinize ve şahane kaprislerinize göre bizi kazığa oturtma hakkını veriyoruz' di-

yeceği hiçbir ülke yoktur."[5] Kelimeyi ve kavramı reddeden Voltaire, Montesquieu tarafından ileri sürülen olgulara da karşı çıkar. Seyahatnameler, sözde Osmanlı despotizmi denen olguyu asla doğrulamazlar, der. Gerçi sultanın imparatorluğu ne Fransa ne İspanya krallığıdır; hele Almanya, Polonya veya İngiltere hiç değildir ve İstanbul'da "yumuşak törelerin ılımlı hale getirdiği bir monarşik yönetim" yoktur. Türklerin töreleri acımasız, gururları aşırıdır, "fatih ve cahildirler; bu nedenle diğer tüm milletleri küçük görürler" der Voltaire.

Ama "kanunların bir tek kişinin kaprisleri uğruna binlerce adamı, zevk için parkta beslenen yabani hayvanlar gibi yok etmesine izin verecek, her alanda keyfi bir yönetim olduğunu düşünmemek gerekir." Türkiye'nin en iyi avukatı olan Voltaire, orada kanunların yürürlükte olduğunu savunur: "Kuran ve onaylanmış yorumları Müslümanların kanunudur ve sultan bunlara uymaya yemin eder." Özel mülkiyet mevcuttur ve "her yerde olduğu gibi [...] orada da veraset kanunları bulunur." "Ölen paşaların menkul mallarının sultana ait olduğu ve ailenin payını onun verdiği doğru olmakla birlikte", Avrupa'da da bir zamanlar yaygın olan bir âdet söz konusudur. Son olarak, oradaki herkesin köle olduğunu söylemek de yanlıştır: "Türkler sadece özgür olmakla kalmazlar, ülkelerinde hiçbir asalet ayrıcalığı yoktur. Makam üstünlüğünden başka bir üstünlük tanımazlar." Asalet imtiyazlarına bağlılığını eşitlik düşmanlığı altında pek gizleyemeyen Montesquieu'yle de alay eder. Voltaire, bu çoketnisiteli ve çokdinli devlette, mutlak iktidar önünde neyin en büyük engel olduğunu saptamayı bilmiştir: "Bu uçsuz bucaksız imparatorluk [...] ne aynı dile, ne aynı dine, ne de aynı törelere sahip otuz farklı halktan oluşmuştur."

Sonuç kendiliğinden öne çıkar: "Demek ki, insanların yüzüne bakmaya cesaret edemediği ve ancak tapınma benzeri secdelere vararak yanlarına yaklaşılabilen bu sultanlarda, despotizmin sadece dış görünüşü mevcuttur."[6] Voltaire'e göre, despotizm aşırıya kaçabilecek bir icra tarzı olabilir, ama Montesquieu'nün aksine, bunu bir yönetim biçimi olarak görmeyi reddeder. Osmanlı İmparatorluğu aklanmıştır.

Voltaire "Haçlı seferi" çağrısı yapıyor

Jacques Usta'nın [Molière'in *Cimri* oyunundaki hizmetçi karakteri] hem arabacı hem aşçı olabilmesi gibi, Ferneyli filozof da bazen aynı anda ve aynı sanık için hem savcı hem de avukat kesi-

lebiliyordu. II. Friedrich'in Prusyası'ndan sonra, siyasi sevdaları onu II. Katerina'nın Rusya'sına yöneltmişti. Çarlık Osmanlı devletiyle harbe girince, Türkiye barbar bir ülke, uyrukları da efendilerinin zorbalığına boyun eğmiş "küstah ve sünnetli" köleler haline geldi. Rousseau, Rusya'nın Tatarlara yenileceğini öngörürken, Voltaire Rusya'nın yanında Haçlı seferi çağrısı yaptı: "Bizi destekleyin de Türklerin zorbalığı yok edilsin."

Çünkü filozofların en meşhuru, "Kuzey'in Semiramis'i"ne dönüştürdüğü Çariçe Büyük Katerina'ya vurulmuştu. İkisi on beş yıl boyunca, yani 1763'ten Voltaire'in öldüğü 1778 yılına kadar mektuplaştılar. Bu mektuplar edebi veya felsefi konulardan çok diplomatik meseleler, yani çariçenin etkinlikleri üstüneydi. Her ikisi de birbirini övgülere boğuyordu: Voltaire "Kuzey yıldızı"nı ve "Saba kraliçesi"ni kutluyor; çariçe de bundan geri kalmıyor ve "insan soyunun avukatı"nı, "ezilen masumiyetin savunucusu"nu övüyordu. Her iki tarafın da işine gelen tumturaklı ve aldatıcı bir mektuplaşma söz konusuydu.

Voltaire, Rusya'yı Büyük Petro'dan beri ilerleme yoluna girmiş bir ülke olarak görerek, aklın ve hoşgörünün hizmetkârı dediği çariçeye bir Aydınlanma beratı vererek, Rusya'yı yüceltiyor ve hem Çarlık'a, hem de ışığın kaynağı olan Kuzey'e karşı geldiği için suçlu bulduğu Türkiye'yi alçaltıyordu. Sultanın, 1768'de Rus protektorasına karşı ayaklanan "Katolik inancın ve özgürlüğün" savunucusu Polonya'nın Bar Konfederasyonu ile yaptığı ittifak, filozofu küplere bindirdi. Osmanlı devleti Rusya ile harbe girince öfkesi iyice alevlendi. Çariçeye şöyle yazıyordu: "Aşina olduğum küçük bir iblis bir taraftan Osmanlı'nın gururunu kırarken, diğer taraftan da Polonya'da huzuru sağlayacağınızı kulağıma fısıldıyor."[7] O güne dek Montesquieu ve diğer eleştirmenlere karşı Türkiye'yi savunan Voltaire, 1768'de ise Türk karşıtı Haçlı seferinin sancağını dalgalandırıyordu:

> İşte gerçek Haçlı seferi zamanı...
> Hıristiyanları mağlup eden zalimlerin
> Meydan okumalarına tahammül edilemez daha fazla.[8]

Dün sultanı Doğulu bir despot olarak görmeyi reddeden yazar, "III. Mustafa adındaki koca domuz"un (1757-1774) İstanbul'daki Rus sefirini hapse atmaya cüret etmesine ateş püskürüyordu. Çariçenin ordularına yardım edebilme umuduyla askeri mühendisliğe soyundu: Sen Petersburg'daki genelkurmaya ısrarla tuhaf bir sa-

vaş arabası projesi sundu. Aynı projeyi on yıl önce bir Fransız nazırına da önermiş ama sonuç alamamıştı. Voltaire, Milano düküne tasarladığı cehennemi makineleri öven Leonardo da Vinci'ye dönüşüyordu! Çariçenin düzenli olarak bilgilendirdiği *Candide*'in barışçı yazarı, Ferney'deki evinden muharebelerin seyrini takip ederken, komutanlık düşleri kuruyordu. Katerina'ya, "En azından birkaç Türk öldürmenize yardımcı olmak isterdim" diye yazıyordu; "Bir Hıristiyan açısından Tanrı nezdinde çok hoşa gidecek bir ispattır bu."[9] "Alçağı ezelim!" sloganının yazarı bu tavrını sürdürüyordu. Rus generallerin Tatarlara ve sadrazamın ordusuna karşı kazandığı başarılar onu mest etmişti.

XV. Louis Fransası'nın Türklere verdiği teknik destek onu öfkelendiriyordu: Ciddi ciddi, "Godefroy de Bouillon buna ne derdi?" diye soruyordu. Dostları arasında yer alan ve Türkiye'nin yardımına koşmaya meyilli bir albayın aklını çelmekle övünüyor ve Fransa kralı tarafından sultanın emrine verilen Baron de Tott'un Çanakkale Boğazı'na kurdurduğu top bataryalarının attıkları ilk güllede infilak edeceklerini umuyordu. Voltaire tercihlerini gizlemiyordu. 4 Temmuz 1770'te şunları yazdı: "Fransa [o sırada korsan yatağı olan] Tunus'a karşı bir donanma gönderiyor; İstanbul üzerine otuz savaş gemisi yollasa daha memnun olurdum."

Rus zaferlerinden çok mutlu olmuştu. Kırım'ın alınmasını alkışladı ve Çeşme'de Osmanlı donanmasına karşı kazanılan büyük zaferin haberi gelince etekleri zil çalmaya başladı. Barbarlık ezilmişti: "Kaçın bakalım vezirler, paşalar, sipahiler ve yeniçeriler!" Sen Petersburg'daki Amirallik meydanına dikili Büyük Petro heykelinin güneydeki karşılığı olarak, Ayasofya'nın karşısına Çariçe II. Katerina'nın muzaffer heykelinin dikildiği günleri görür gibiydi. Hoşgörü havarisi coşkusunun doruk noktasında bir düş kurdu: Zaferleriyle kanatlanan II. Katerina Türkleri Avrupa'dan kovacak, Konstantinopolis –Büyük Petro'nun dileği de buydu– Rusya'nın başkenti olacak ve Yunanistan Osmanlı vesayetinden kurtarılacaktı. Geçici kundakçımız bu son dileğiyle, tüm Yunanistan âşıklarının en ateşli isteğini dile getirmiş oluyordu.

"Güzel Yunanistan'ı solduran" Türkler

O sırada Avrupa'da bulunan âlimlerin, sanatçıların, müzisyenlerin, yazarların hepsi Hellas sevdasını dillendiriyor, onun antik dehasını övüyor ve mevcut felaketine hayıflanıyordu. XV. yüzyıldan beri Türkler kıta Yunanistanı'na ve adalara hâkimdi, ama

XVII. yüzyılda Avrupa'dan gelip geçmişin kalıntılarını arayan büyük seyyahlar devri başlamıştı. Önceleri ender bulunan değerli objelerin peşine düşen bu seyyahlar, sonra bilimsel incelemeye yönelik arkeolojik malzeme aramaya başlamışlardı. Kral I. Charles ve gözdesi Buckingham dükü tarafından taklit edilen, ama asla seviyesine erişilemeyen bir İngiliz diplomat, Arundel kontu bizzat ve Levant'daki simsarları aracılığıyla harika koleksiyonunu zenginleştiren antik yazıtlar ve heykeller arıyordu. Yunan sanatına tutkulu İngiliz aristokrasisinin kır konaklarında hazineler birikmeye başlamıştı.

Fransa'da da Mazarin ve XIV. Louis aynı niyetle diplomatlarını harekete geçirdiler. Marki de Nointel, İstanbul'daki 1670-1679 arasındaki sefaretinin bu dokuz yılını Osmanlı topraklarında, özellikle de Kyklades adalarında araştırma yapmaya ve konsoloslarıyla misyonerlerden ülkenin geçmişi hakkında soruşturma ve raporlar istemeye hasretti. Şarkiyatçı Antoine Galland'ın eşliğinde, yazıtları tespit etmek, mimari parçalar ve çömlek kırıklarını toplamak, heykel ve anıtların çizimlerini yapmakla uğraşan bir bilimsel keşif gezisini yönetti. Bu arada, Parthenon'daki alınlık, metope ve friz figürlerinden iki yüzünün –içlerinden bir bölümü 1687'deki bombardımanda tamamen yok olmadan önce– çizimlerini yaptılar. Yunan kalıntılarının güzelliği karşısında gözleri kamaşan Marki –onların Roma'dakilerden üstün olduklarını ilk söyleyen o olmuştu– zamanın ruhuna uygun bir şekilde onları ait oldukları topraklardan koparıp "Majestelerinin [Fransa kralının] salonlarına veya galerilerine" yerleştirmeyi düşlüyordu; böylece "bu büyük monarkın söz konusu eserleri üretmiş sanat ve bilim üzerindeki koruyuculuğundan istifade edeceklerdi."[10]

O tarihten sonra âlimler ve sanat meraklıları Yunanistan'a sökün ettiler ve bu ülkeyi ancak uzaktan tanıyan yazarlar ve sanatçılar onların yayınlarını, seyahatnamelerini, harabe betimlemelerini, anıt rölövelerini yutarcasına okumaya başladılar. Hepsi de böylesi zenginlikleri umursamayan ve can sıkıcı varlıklarıyla Batılıların soylu merakına engel çıkaran Osmanlı istilacıların barbarlığını lanetliyordu. Gelecekte Cambrai piskoposu olacak, o gün ise genç bir misyoner olarak Yunanistan'da bulunan yumuşak huylu Fénelon bile çok sert sözler kullanıyordu: "Türklerin kanı ne zaman Maraton ovasında Perslerinkine karışacak ve tüm Yunanistan onu kendi vatanları olarak gören dinin, felsefenin ve güzel sanatların eline geçecek?"[11]

Osmanlılara karşı hepsi ağız birliği etmişti. Lady Craven de bu-

nun dışında kalamazdı: "Sahip oldukları hazineler hakkında gerçekten hiçbir fikirleri olmayan ve bunları her fırsatta çılgınca tahrip eden Türklerin cehaletine" öfke kusuyor ve "Atina'nın ve içinde hâlâ barındırdığı bu türden şeylerin bu barbarların cehaleti tarafından tamamen yok edileceğinden" korkuyordu.[12] Fransız şair Laharpe, Akademi'deki halka açık bir oturumda, II. Katerina'yı Türklerin işini bitirmeye ve başkentini "Çargrad" adını alacak antik Bizans'a taşımaya çağırıyordu. Ona göre Yunan,

> Elinde flütü, başında külahı
> Beklemeliydi Rusya'nın Hellespontus'u [Çanakkale Boğazı] almasını.

Fransa konsolosu bir baba ve Yunan olduğunu sandığı bir anneden İstanbul'da doğan meslektaşı André Chénier, *Elégies orientales*'in [Doğu Ağıtları] birinde, hilalin yakın bir gelecekte devrileceğine Boğaziçi *nympha*'sıyla birlikte seviniyordu. Hepsinin umudu buydu: Yunanistan zorbaları başından atmalıydı.

Yağmada suç ortaklığı mı?

1774'te Rus-Osmanlı harbine son veren barış, Yunanistan'ın kurtarılacağını uman herkesi hayal kırıklığına uğrattı. II. Katerina, ordularının güzel zaferlerine, barış antlaşmasında elde ettiği hatırı sayılır avantajlara rağmen, Aiskhylos ve Praksiteles'in ülkesini Hıristiyanlığa iade edememişti; Yunanistan hâlâ Türklerin elindeydi. Edebiyatçılar ve sanatçılar kendi kaderini elinde tutacak bir Yunanistan istemişlerdi, ama Avusturya, Prusya ve Fransa, Çarlık Rusyası'ndan, Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılmasını kabul edemeyecek kadar çekiniyorlardı. Jeopolitik gerekler, kurtuluş düşlerinin gerçekleşmesini erteliyordu. O halde seyyahların, arkeologların ve hazine avcılarının Türklerin varlığına alışmaları gerekecekti. Ama Türkler de, casusluk yapılacağı kaygısıyla, yabancı ziyaretçileri şüpheli şahıs olarak görüyor ve bazen çizim yapmalarını ya da rölöve almalarını engelliyorlardı. Osmanlı makamlarının uzun süredir tanıdıkları konsoloslar ve din adamları daha büyük bir hareket serbestliğine sahip olmakla birlikte, arkeolojik araştırmalar yine de kısıtlanmış oluyordu. Üstelik Türk garnizonlarının şüpheci denetimi ve halkın hiç gizlemediği düşmanlığıyla da başa çıkılması gerekiyordu.

İster antik eser meraklısı ister arkeoloji tutkunu diplomat

olunsun, işgalciyle iş görmeyi bilmek şarttı. Kont de Choiseul-Gouffier (1752-1817) önce Yunanistan'a giden bir seyyah, ardından da İstanbul'da sefir olarak her iki sınıfa da giriyordu. Antik eserler konusundaki merakı hiç değişmese de, diplomasi nedeniyle Türkler hakkındaki yargıları bir evrim geçirdi.

Bir dönem XV. Louis'nin hariciye nazırlığını yapan Dük de Choiseul'ün kuzeni olan, kısa süre önce evlenmiş yirmi dört yaşındaki bu genç soylu Mart 1776 sonunda Toulon'dan Yunanistan'a giden gemiye niçin binmişti? Yola çıkış nedeni meraktı: "Antikçağ'ın en meşhur yörelerine" duyulan ve "insanın içini kemiren bir merak." Dört başı mamur bir âlim olamayacak kadar gençti belki, ama öğrenmeyi dert edinmişti: "Elinde bir Homeros ve bir Herodotos" ile çıktığı seyahat, o dönemde yüksek tabakanın vârislerini güzel bir kariyere başlarken yetiştirmesi amaçlanan yolculuk serüvenlerinden birine benziyordu. Kişisel antik obje koleksiyonunu zenginleştirme isteği onu bu seyahate çıkmaya teşvik etmişti. Tek başına yola çıkmadı; çevresine sanatçıları –desinatörler Hilaire, Cassas, Fauvel, mimar Foucherot– topladı ve antik Yunanistan'a deli gibi âşık olan Başrahip Jean-Jacques Barthélemy'yi de yanına aldı. Başrahip, 1788'de yayımlanarak Avrupa'da XVIII. yüzyıl sonunun en çok okunan kitabı olacak, yarı-tarih yarı-roman *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*'in [Genç Anacharsis'in Yunanistan Seyahati] yazarı olacaktı.

Ziyaret edilen yerlerin tarihi ve arkeolojisi Choiseul-Gouffier'nin doymak bilmez merakını gidermedi. Kendi çağının da insanı olarak yöre sakinleriyle, onların faaliyetleri ve yaşam tarzlarıyla da ilgilendi. Orada, Osmanlı boyunduruğunun ağırlığı hakkında kafasında oluşmuş fikirle yerel âdetlerin yumuşaklığı arasındaki tezat birdenbire gözleri önüne serildi. Yunanlarda yaygın olan dans düşkünlüğü konusunda, "Mutsuzluk ve kölelik, zevke duydukları doğal düşkünlüğü yitirmelerine neden olamamış: Kısa bir şenlik onlara sefil durumlarını unutturuyor" diye yazıyordu. Gerçi onlardaki misafirperverlik duygusunun tüm Doğu halklarının ortak özelliği olduğunu teslim etmek gerekiyordu, ama Choiseul-Gouffier Yunanistan'da hüküm süren misafirperverliği, Türklerin "kendileri gibi kısıtlayıcı ve soğuk bir yanı olan" misafirperverliğiyle bir tutmak niyetinde değildi; "[Türkler] saygısızlığından çekindikleri yabancıları kabul ederken hissettikleri rahatsızlığı fazlasıyla belli ederler."

Seyyahımız geri döndükten sonra seyahatinin anlatısını *Voyage pittoresque de la Grèce* [1782, Resimli Yunanistan Seyahati] adıyla yayımladı; derhal büyük bir satış başarısı yakalayan eser,

yazarının önce Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres'e [Yazıtlar ve Edebiyat Akademisi], sonra da Académie Française'e seçilmesini sağladı. Bu anıtsal ve resimli eserin[13] kapak sayfası, Choiseul'ün Helen dostluğu ve Türk düşmanlığı hakkında her şeyi ifade etmeye yetiyordu. Kayaların, servilerin ve antik mimari parçalarının iç içe geçtiği bir manzaranın içinde bir Yunan kadın oturmaktadır. Güzel giyinmiştir, ama "zincire vurulmuştur" ve etrafında ülkenin nasıl can çekiştiğini yansıtması amaçlanan kabirler vardır. Resmin altındaki yazıda, yazar öfkesini haykırır: "Böylesine güzel anıtları yok edebilmiş o akılsız öfke karşısında çileden çıkıyor ve Türklerin kara cahilliği destekleyen dinlerinin heykelleri parçalamayı ve tabloları yok etmeyi batıl inançlardan kaynaklanan bir vazife olarak onların önüne koyduğunu unutuyordum." Antik Yunanistan'ın yüceltilmesi, bunun karşıtı olarak işgalcilerin barbarlığının ve aptallığının öne çıkarılmasını şart koşuyor gibiydi.

Her şeyden Türkleri sorumlu tutan Choiseul, anıtların Osmanlı varlığından ötürü fazla zarar görmediğini, hatta bazılarının –mesela "putlar mabedi"ndeki, yani Parthenon'daki heykellerin– onlar tarafından korunduğunu düşünmek bile istemiyordu: "Hançerlerin kim bilir kaç kez tiranlığa karşı bilendiği yerlerde, Sparta veya Atina harabelerinin üzerine kurulan aptal Müslüman'ın sakin sakin haraç istediğini görüp de öfkelenmemek mümkün mü?" Bu özgürlük toprağına barbar Osmanlılar geldiğinden beri, silahlar körelmiş miydi? Choiseul antik insanları yüceltiyordu, ama "modernler" üç yüzyıldır zincirlerinden kurtulmak için ne yapmışlardı?

Yazar, eski enerjinin uyuklamaya çekildiğini veya kötü kullanıldığını kabullenmek zorunda kalıyordu. "Aralarındaki kişisel kavgaları şiddete dökmek yerine", silahlarını daha iyi amaçlar için kullanamazlar mıydı: "Acımasız olmalarını bağışlayabilirdim, alçak olmalarını değil." Ona göre, sadece "eski Spartalıların soyundan gelen" Magne sakinleri zaman zaman isyan etme cesaretini gösteriyorlardı; 1770'te Ruslar geldiğinde silaha sarılıp, kırk adamıyla birlikte bir hisara kapanan ve altı bin Türk'ün kuşatmasına direnerek şerefini koruyan şef buna örnekti. Hatta Choiseul Yunanistan'ı kurtarmak için bir plan bile yapmıştı: "Onlara herkesin katkısının zorunlu olduğunu hissettirmek", "hep birden özgürlüğe, bu ezeli dileklerine doğru hep birlikte yürümelerini" sağlayacaktı. Bu büyük ve soylu amacı gerçekleştirmelerine Rusya yardım edebilir, diye düşünüyordu.

Yazar Türkler aleyhindeki en ağır ifadeleri, seyahatnamesinin birinci cildine 1783'te eklenen *Discours préliminaire*'e [Giriş Konuşması] saklamıştı. Bu metinde sadece kölelikten, haraçtan ve barbarlıktan söz ediliyordu. Ama Kont de Choiseul-Gouffier, kitabının kazandığı başarının kurbanı oldu: 1784'te İstanbul'a sefir olarak atandı! O zaman kendisini tehlikeye atabilecek bu metni alelacele piyasadan çekti ve Yunanların özgürlüğü yerine onların Türklere daha yararlı ve daha mutlu olmalarını dilemeye başladı.[14] Gözü pek seyyah diplomasiye geçmişti.

Choiseul İstanbul'da Fransa'yı temsil etme görevini mutlulukla yerine getirirken, sadrazamın güvenini kazandı, Marsilya'nın Doğu Akdeniz iskeleleriyle ticaretini geliştirmeye uğraştı, yolu İstanbul'a düşen seyyahları Pera'daki sarayında ağırladı. Stili, müşkülpesent Lady Craven'in bile hoşuna gidiyordu: "Kont de Choiseul çok bilgili bir insan olmakla kalmıyor, aynı zamanda çok cana yakın ve çok terbiyeli. Hem eski saray âdetlerinin saygınlığına hem de modern davranış biçimlerinin rahatlığına sahip." Diplomat bilgisini, yanında getirdiği âlimler ekibine düzenlettirdiği arkeolojik seferlerin hizmetine sundu. Choiseul, eserinin ikinci cildi için gerekli olan belgeleri derlemenin yanı sıra, kişisel koleksiyonunu zenginleştirecek "ilginç parçaları" araştırıp satın almayı da hesaplıyordu. Ancak, desinatörleri Cassas ve Fauvel, Türklerin rızasını almadan, faaliyetlerini sürdüremezlerdi. Bu nedenle sefir, konsolosluklardaki memurlarını seferber etti.

Sultan, Osmanlı topraklarında kazı yapılmasını yasaklamıştı. Bununla birlikte, pazarlıkları ustaca yürütülen derogasyonlar [ayrıklık] bu kuralın çevresinden dolaşılmasını sağlıyordu. Yerel yetkilileri ikna etmek, yeri geldiğinde de rüşvet vermek gerekiyordu. Örneğin Fransa'nın Atina'daki konsolos naibi Demetrius Gaspari, yerel sivil ve askeri makamlardan tapınaklardaki heykellerin kalıbını çıkarmak, antik eserleri almak, sandıkları limanda demirli Marsilya ticaret gemilerine yüklemek için gerekli izinleri koparmıştı. Sefir adına antik eser peşinde dolaşan desinatör Fauvel'e 1786'da hem Atina'da hem de adalarda kazı yapma izni çıkarıldı. Gaspari ona çok yardımcı olmuştu. 1788'de Parthenon'dan iki metope ele geçirdi: Birini, Gaspari'nin Türklerle yürüttüğü pazarlıklar sonucunda satın almış,[15] diğerini ise metopeyi Akropolis'in duvarlarından aşağıdaki bir gübre yığını üzerine kaydıran bir Türk'ün suç ortaklığı sayesinde çalmıştı.[16]

Antik eserlerin "yağmalanması"nın sorumluluğu ortaktı. Hem o çağda şimdiki kültür varlıklarını koruma anlayışı bilinmiyordu,

hem de bir Choiseul veya bir Fauvel antik bir eseri bulunduğu topraktan söküp aldıklarında samimi olarak Yunan uygarlığının bir parçasını Osmanlı barbarlığından kurtardıklarına inanıyorlardı. Bu tarz alıp götürmeler ancak yerel makamların resmi izinleriyle mümkün oluyordu. Gerçi kaçakçılık çok yaygındı ve verilen izinler bazen oldukça geniş bir anlamda yorumlanıyordu. Choiseul-Gouffier 1786'da Fauvel'e şunları yazıyordu: "Bu fermanın birkaç güzel alçak kabartma almanız için bir bahane olmasını isterim doğrusu; mademki dizdarla [Akropolis kalesinin komutanı] aranız bu kadar iyi, bu iş herhalde kolay olur. İyi korunmuş bir karyatid varsa, niye onu almayasınız ki?" Özensiz Türkler de meraklılara parçalarını satmak ve kazançlarını çoğaltmak için heykelleri çekinmeden kırabiliyorlardı. Bazıları da, pagan kültlerinin kalıntılarını daha iyi bir fiyata satabilmek için, bunların aslında Hıristiyan rölikleri olduğuna Avrupalı müşterilerini ikna etmeye uğraşıyorlardı.

Soygun için her yol mübahtı; bazen iş, göz konulan taşların yerine adi taşlar koymaya kadar vardırılıyordu. Choiseul-Gouffier, Fauvel'e bu yöntemi tavsiye ediyordu: "Güzel yazıtları [...] yerinden çıkarıp alamaz mısınız? [...] Yerlerine başka taşlar koyarsınız. [...] Bulduğunuz her şeyi almalısınız." Sefir Şubat 1789'da isteğinde ısrar etti: "Ne alabiliyorsanız alın, Atina'da ve civarında yağmalanmaya değer ne varsa yağmalamak konusunda hiçbir fırsatı kaçırmayın. [...] Devam edin, ne ölüler ne de yaşayanlar elinizden kurtulsun."

Rus Çariçesi II. Katerina Yunanistan üzerinde protektora oluşturabilseydi, hiç kuşkusuz çariçenin Petersburg'daki koleksiyonları antik eserlerle dolup taşacaktı. Osmanlıların elinde kalan Yunanistan'ın kültür ve tarih varlıkları yağmalandı, ama ülkenin hâkimi olan Türkler yasakları, izinleri, edilgenliği ve faal suç ortaklığını, hepsini bir arada işlettikleri için kan kaybının çok büyük olmasını engellediler. Avrupalılar tarafından yapılan eser hırsızlığı, yerel makamlar tarafından bilinen konsolosluk memurlarından oluşan bir ağı ve Türklerin koşullarına görünüşte boyun eğerken komplekssiz bir kararlılık göstermeyi bilen bir sefiri gerekli kılıyordu. Diplomasi, Antikçağ tutkusunun hizmetine koşulmuştu! Choiseul-Gouffier İstanbul'a geldiğinde, nazır Vergennes kendisine şu tavsiyede bulunmuştu: "Türkleri bir işi yapmaya razı etmenin en güvenilir yolu, bunu onlardan asla doğrudan istememektir." Sefir, Hellas'ın mirasını cahil barbarların elinden koparmak için bu dersi kullanmayı bilmişti.

İcazetli yağmalar

Monarşiye sadık kalan Kont de Choiseul-Gouffier 1792'de İstanbul'daki görevinden ayrılıp II. Katerina'nın sarayına sığındı. Desinatörü Fauvel Yunanistan'da kalarak, oraya uğrayan seyyahların antik eserler satın almasını engellemek için pazarı gözetim altında tuttu. Ama Bonaparte'ın Osmanlı toprağı olan Mısır'a açtığı sefer, Osmanlı topraklarında ikamet eden Fransızlara büyük bir darbe indirdi: Hepsi hapse atıldı ve mallarına el kondu. İngiltere'nin vakti gelmişti.

Osmanlı devleti İngiliz müttefikinin hiçbir isteğini reddedemiyordu. Amiral Nelson'un Abukir'de kazandığı zaferin ertesi yılı, 1799'da Saint-James Sarayı Sultan III. Selim nezdine yeni bir sefir gönderdi. Lord Elgin ve genç eşi Mary Nisbet İstanbul'a geldiler ve şehrin güzelliğinden büyülendiler. Büyük Britanya'nın başkentte kendine ait bir sefarethanesi bulunmadığı için, temsilcisi Pera'daki sahipleri kovulmuş büyük Fransız Sarayı'nda ağırlandı. Çift Osmanlı makamlarının gözüne girme mutluluğuna erişti.

Sadrazam, güzelliğiyle göz kamaştıran Lady Elgin'in merakını gidermek için teşrifat kurallarını sarsmaya kadar gitti. Hiçbir kadının resmi bir merasimde hazır bulunmasına izin verilmezken, Mary genç bir lord kılığına girerek kocasının itimat mektuplarının teslim edilmesi törenine katılma iznini kopardı. Sadrazam Lady Elgin'i çok beğenmişti ve ona kendi nezdinde hatırlı olduğunu göstermek için hiçbir fırsatı kaçırmadı. Genç kadının bu gözü pekliği İstanbul'da büyük gürültü koparırken, tüm Avrupa buna bayıldı.

Sefire hanım, İngiltere'nin İstanbul'da nasıl onurlandırıldığını birçok kez kanıtladı. Mary, Valide Sultan Mihrişah Hatun tarafından Topkapı'ya davet edildiğinde, "hiç kimsenin asla yapmadığı bir şey" diye bizzat gururla açıkladığı gibi, Sultan III. Selim'in annesi ona çok büyük itibar etti. Teşrifat kuralları misafirine doğrudan hitap etmesini olduğu gibi, herhangi birinin huzuruna şalla örtünmüş halde çıkmasını da yasaklıyordu. Mihrişah, herkesi hayretler içinde bırakan bir tavırla, bu gelenekleri çiğnedi, daha önce benzeri görülmemiş bu görüşmeyi kendisinin istediğini açıkladı ve davetlerini düzenli olarak yineledi. Böylece Lady Elgin hareme girdi, Dresden porselenlerinin ve altın sofra takımlarının güzelliğini olduğu kadar, saraydaki kadınların elbiselerinin ihtişamını da yakından gördü.

Sultan da annesinin örneğini takip etti: Lord Elgin'i kabul eder-

ken, o da atalarından kalma ritüeli bozarak sefirle bizzat konuştu. Mary'nin yazdığına göre, "Önceden hiç görülmemiş bir şey yaptı: Elgin'e baktı ve aynı anda başını eğdi. Konuşması son derece övücüydü: İngiltere'ye ne kadar şükran duyduğunu ifade etti."[17]

Lord Elgin, diplomatik meselelerin yönetiminde bu iyi niyetli tutumdan ve eşinin gerek Türk devlet ricali gerekse Valide Sultan üzerindeki büyüleyici etkisinden istifade etmeyi bildi. Atina gelirleri ve Akropolis'e ilişkin her şeyin hâkimiyeti Valide Sultan'a tahsis edilmemiş miydi? Sultanın ve annesinin iyi niyeti, sefirin Londra hükümeti tarafından kendisine verilen görevlere paralel ikinci bir misyonu daha yürütmesini sağladı: Yunanistan'dan sanat eserleri almak ve Fransa'yı antik eser pazarının dışına itmek. Önce monarşist sonra da cumhuriyetçi Fransa ile İngiltere Krallığı arasındaki rekabet yeni değildi: Yaklaşık yirmi yıldır Fransız hükümetinin görevlileri Paris'e önemli antik sanat eserleri gönderiyorlardı. Şimdi İngiliz sefirin karşısına, Bonaparte'ın yurttaşlarının gözden düşmesinden istifade etme fırsatı çıkmıştı!

Lord Elgin, İstanbul'a gelir gelmez mesai arkadaşlarından biri olan Rahip Philip Hunt'ı Yunanistan'a gönderme iznini almıştı. Genç yaşına rağmen arkeolojik sit alanları konusunda bilgili olan Hunt, yerel makamlarla pazarlıklarda sergilediği beceri sayesinde bu alanları ayrıntılı bir biçimde keşfetti. Yanında harabelerin resimlerini çizen, antik eserlerin kalıplarını çıkarıp kopya eden sanatçılardan oluşan bir ekip de vardı.

1802 ilkbaharında Lord ve Lady Elgin de Atina ve civarını ziyaret ettiler. Dikkatleri esas olarak Akropolis'e yoğunlaştı. Orada her şey keşmekeş içindeydi: Tepenin yamaçları bakımsız kulübelerle dolmuştu ve 1687'de Venedik gülleleriyle delik deşik edilen Parthenon moloz ve çöp yığınlarının ortasında yükseliyordu. Ama sefir bu yere ilişkin olarak sultandan benzersiz bir imtiyaz koparmıştı: III. Selim kendi eliyle mühürlediği bir fermanla, tapınağın alçak kabartmalarını söküp taşıtmasına izin vermişti. Bu ihsan, İngilizler ve Osmanlıların Mart 1801'de Abukir yakınında General Menou'nun Fransız birliklerine karşı kazandıkları ortak zaferin hemen ardından gelmişti. Bu zafer, Fransızların Mısır'ı terk etmesinin de ilk adımıydı. Ferman, İngiliz yardımının ödülüydü.

Mary'nin etekleri zil çalıyordu. Anne ve babasına yazdığı mektupta, kocasının iş arkadaşlarının ne kadar sevinçli olduklarını bildirdi. "Hunt göklere uçuyor çünkü ferman kusursuz ve Pisani [sefaretin tercümanı] ifadenin aynen tercüme edildiğine bıyıkları

üzerine yemin ediyor. Ferman tüm sanatçılarımızın kaleye girmelerine, içerideki her şeyin kopyasını çıkarmalarına veya kalıbını almalarına, Parthenon çevresinde iskeleler kurulmasına, temellerin kazılıp ortaya çıkarılmasına ve üzerlerinde bulunan yazıtlar nedeniyle ilgi çekebilecek mermerlerin alınıp götürülmesine izin veriyor –üstelik bütün bunlar askerler tarafından hangi bahaneyle olursa olsun rahatsız edilmeden yapılabilecek."[18]

Lady Elgin de bu imtiyaza iki bakımdan ortaktı. III. Selim'in bu lütfunda onun doğal çekiciliğinin de payı vardı ve kişisel serveti heykellerin alınıp götürülmesi operasyonunun hayata geçirilebilmesini sağladı. Gerçekten de Mary İskoçya'nın en zengin mirasçısıydı ve ailesi de çalışmalara mali bakımdan yardımcı oldu. Sultanın inanılmaz lütfu İngiliz sefirin çok zengin eşinin mali desteği sayesinde hayata geçti.

Elgin tarafından yetkilendirilen İtalyan ressam Lusieri'nin idaresine verilen işçiler, Parthenon'da alınlıklardaki bir düzine heykeli çıkardılar, elli altı friz döşeme taşını ve on beş metopeyi kopardılar, sonra da bunları iki yüz sandığa yerleştirdiler. Athena Nike Tapınağı'nın frizi ve Erekhteheion'dan bir karyatid de bunlara eklendi. Boşanan ve borçlanan koleksiyoncudan 1816'da İngiliz devleti tarafından satın alınan koleksiyon, o tarihten beri British Museum'da korunmaktadır.

Akropolis tapınaklarından parçaların bu şekilde budanıp götürülmesi derhal bir kınama dalgasına yol açtı. Lord Byron bu yağmayı ve mermerlerin Londra'ya nakledilmesini eleştirdi:

> Ama kaçtığına üzülen Pallas'ın bir türlü ayrılmak istemediği
> o yükseklerdeki tapınağı,
> Kadim krallığının o son kalıntısını soyanlar içinde
> En sonuncusu, en kötüsü, en aptalı kimdi?
> Yazıklar olsun Kaledonya! O adam senin evlatlarından biriydi![19]

Choiseul-Gouffier için çalışan Fauvel hâlâ ayakta duran mimari yapılara zarar vermemiş, zaten kopmuş mermerleri toplamakla yetinmişti. Halbuki Lord Elgin ve ekibi anıtları vandalca tahrip ettiler. Hunt, Erekhtheion'u söküp İngiltere'de yeniden kurmayı düşünmüştü; bunu yapamayınca, bir karyatidini koparıp yerine tuğladan bir direk dikerek binayı sakatlamaktan çekinmedi. Mykenai'de Aslanlar Kapısı sadece taşıma güçlüklerinden dolayı yıkılmaktan kurtuldu. Başka yerlerde heykellerin sökülüp alınmasına mimari öğelerin yıkılması eşlik etti. Olaylara tanık olan

İngiliz Dodwell şunları yazdı: "Parthenon'un en güzel heykelleri soyulurken ve mimarisinin bazı bölümleri yere devrilirken orada bulunmak gibi tarif edilmez bir sıkıntı yaşadım. Tapınağın güneydoğu ucundaki birçok metopenin söküldüğünü gördüm. [...] Onları kaldırmak için, üstlerini örten muhteşem kornişi yıktılar."[20]

Söylendiğine göre, karyatidin sökülüp alınması Atina'da isyan çıkmasına neden olmuştu. Metopelerin sökülmesi sırasında tapınakta meydana gelen hasar konusunda ise, o dönemde yaşayan bir İngiliz Türklerin bile buna öfkelendiklerini anlatıyordu. Yunanistan çifte yıkıntıya uğramıştı: Bir yandan şanlı geçmişine pek saygı duymayan Osmanlı işgalcinin boyunduruğu altındaydı; Osmanlı devleti sanki onu aşağılamak ve efendisinin sultan olduğunu hatırlatmak istercesine, önce Fransa'ya sonra da İngiltere'ye atalarının en güzel eserlerini soymaları için izin vermişti. Diğer yandan da, Avrupalılar "kanayan bir toprağın sefil kalıntıları"nı da elinden söküp alarak ona ikinci bir ıstırabı reva görmüşlerdi.

15

Batı'ya utangaç bir açılım

Yenmek istiyordum, küçük düşürmekten çekiniyordum.

Baron de Tott

Gözünüzü korkutmak veya aklınızı çelmek için size Frenkler diyarını öven herkese şu soruyu sorun: "Sen Avrupa'ya hiç gittin mi?"

Halet Efendi

Böylece Osmanlı milleti birkaç yıldır bir anlamda o eski katılığından ve kanaatkârlığından sıyrılmaya başladı ve Avrupalılarla ilişkileri sayesinde günden güne medenileşmekten geri kalmıyor, daha rafine ve Doğa'ya daha uygun bir yaşam tarzına doğru yöneliyor.

Nikolas Mavrokordato

Paris'te Bir Türk

Mehmed Efendi [Yirmisekiz Mehmed Çelebi], Paris'e geldiği güne kadar hiç böylesine yoğun ve çalkantılı bir kalabalık görmemişti. Asayişi biraz olsun korumakla görevlendirilmiş piyade veya atlı askerlere rağmen, kalabalık onun sarığının tepesini görebilmek için birbirini çiğnemeye hazırdı. Başkentin birçok kupa arabasının yan yana geçebileceği kadar geniş caddeleri aylaklarla öyle dolmuştu ki, kortejin giderek incelmesine yol açan dar şişe ağızlarına benziyorlardı. Evlerin en alt kattan en üst kata kadar tüm pencereleri gösterinin bir anını bile kaçırmamaya kararlı erkek, kadın ve çocuklardan oluşan meraklı insan salkımlarıyla dolup taşıyordu. Günün kahramanı, "Sanki tüm Paris benim gelişimi görmek için toplanmıştı" diye yazacaktı. Gerçekten de az buz bir olay değildi söz konusu olan: 1721 yılının o mart ayında, Fransa krallığı padişahın temsilcisini karşılıyordu. Diplomatın Paris'e gelişi kadar alışılmadık bir diğer yenilik de, yolda bir sefaretname kaleme almasıydı.

Osmanlı tebaasından bir kişi Fransa'yı ilk kez ziyaret etmiyordu. Kanuni'den beri, sultanlar Fransa'ya zaman zaman geçici bir temsilci göndermişlerdi. Ama iki yüzyıl önce I. François ile kurulmuş ittifaka ve İstanbul'da düzenli olarak yabancı sefirler bulunmasına rağmen, Osmanlı hükümeti umursamazlık veya küçümseme yüzünden Batı Avrupa hükümdarlarıyla kalıcı diplomatik ilişkiler kurma işine burun kıvırmıştı.

Türklerin XVII. yüzyıl sonunda yaşadıkları askeri bozgunlar, Habsburgların dayattıkları barış antlaşmaları Osmanlı hanedanı üyelerinin bu tavırlarını değiştirmiş ve o sarsılmaz üstünlük duygularını azaltmıştı. İmparatorluk ilk kez savunmaya çekilmişti: Yenilmez diye nam salmış orduları yenilmişti, el çabukluğuyla "ertelenmiş zaferler" diye mazeret bulunan askeri başarısızlıklar gerçekti, "şahane" imparatorluk uzun süre önce fethettiği toprakları bırakmak zorunda kalmıştı. Osmanlı hükümeti, aniden Avrupa'nın askeri üstünlüğünün bilincine vardı. Bunun nedenlerini öğrenmek istedi. Boğaziçi kıyılarında Batı'ya duyulan merak o zaman doğdu.

"Lale Devri"nin sultanı olan III. Ahmed (1703-1730), temsilciler göndererek belli başlı Avrupa başkentleriyle diyaloğu başlattı. Ama bu temsilciler gerçek diplomatlar olmaktan çok, haber alma görevlileriydi. Böylece Viyana, Paris, Moskova, Stockholm, Varşova aşağı yukarı aynı zamanlarda padişahın temsilcilerini karşıladı. Bu girişim, Batılıların yinelemekten hoşlandıkları gibi, ilk Batılılaşma denemesi miydi? Adı geçen başkentler nedeniyle bu yargıyı gözden geçirmekte yarar var. Daha çok bozgunlarla köşeye sıkışmış, düşmanlarının teknik ve askeri yeniliklerinin artık bilincine varmış, onları taklit etmeye değilse bile anlamaya kararlı bir imparatorluk söz konusuymuş gibi gözüküyor. Rus çarı ve yorulmak nedir bilmeyen bir seyyah olan Büyük Petro'nun (1682-1725), Batı'nın denizcilik, askeriye ve imalat alanlarındaki üstünlüğüne duyduğu ateşli merak belki Osmanlı devletini de gözlerini alıştığı ufuk çizgisinin ötesine dikmeye teşvik etmişti.

Yol yordam bilen bir diplomat olarak Paris'e gelen Mehmed Çelebi, çocuk XV. Louis'ye efendisinin "çok ihtişamlı Fransa kralı"na duyduğu "iyi niyet, sevgi, saygı ve takdir"i aktardı. Alışılmış sözlerin dışında, Fransa'da bulunmasının klasik sayılabilecek bir resmi nedeni vardı: Osmanlı esirlerinin fidyelerini ödemek ve Malta Şövalyeleri'nin Akdeniz'de yaptıkları korsanlık eylemlerini şikâyet etmek. Bunlara sultanın kısa süre önce izin verdiği, Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nin onarımı meselesi ekle-

niyordu. Aslında bu konulardan hiçbiri için Osmanlı devleti Çok Hıristiyan kral nezdine böylesine uzun süreli –on iki ay– ve böylesine kalabalık bir sefaret heyeti göndermezdi. Ama Yirmisekiz Mehmed Çelebi önemsiz bir şahsiyet değildi.

Eski yeniçeri efendisi [yirmi sekizinci ortadan yetiştiği için kendisine bu lakap takılmıştı], darphane nazırı ve defterdar olan Mehmed Çelebi, Pasarofça'daki son barış görüşmelerine (1718) katılarak diplomat statüsü de kazanmıştı. Fransa'da sadrazamın verdiği gerçek vazifeyi yerine getirebilmek için uyanık ve bilgili bir adam gerekiyordu: "Kaleleri ve imalathaneleri ziyaret etmek, medeniyet ve eğitim imkânlarını derinlemesine incelemek ve [imparatorlukta] uygulanabilecekler konusunda bir rapor hazırlamak." Ama İstanbul hükümeti bu amacın gizli kalmasına önem veriyordu. Yarı casusluk sayılabilecek bir faaliyete girişirken karşı tarafı kaygılandırmak veya kâfirlere duyulan herhangi bir ilgi konusunda hep şüphe besleyen muhafazakâr Türk çevrelerini rahatsız etmek iyi olmazdı.

Sefir, İstanbul'a döner dönmez kendisinden istenen raporu sadrazama arz etti. Önceki yüzyılların temsilcileri gözlemlerini kaleme almayı gereksiz bulurlarken, Mehmed Çelebi'nin sefaratnamesi yazarının analiz ve yargı vasıflarına tanıklık ediyordu.[1] Gelecekteki sefaretnamelere de model teşkil edecekti.

1721'in Batı dünyasını merak eden Osmanlı seçkinleri böylece Avrupa'nın en güçlü devletini diplomatlarının gözünden keşfettiler. Yine de sefaretnamede seçici davranılmıştı. Yazar, ne Fransız monarşisinin kurumlarını ne de töreleri kaydedilmeye değer bulmuştu. Sadece kadınların durumuna birkaç satır ayırmıştı. Keşfettiği yeni dünya, kadınların özgürlük içinde yaşadığı haremsiz bir toplumdu: "İstediklerini yapıyorlar ve canlarının çektiği yere gidiyorlar; buyrukları her yerde geçiyor." Paris'te de eve tıkılıp kalmıyor, "bütün gün [...] gezip tozmaktan başka bir iş yapmıyorlar."

Vazifesine saygılı olan diplomat, istediği gibi gözlemlediği ve hayran kaldığı teknik, bilimsel ve askeri yenilikler konusunda ise çok daha fazla şey anlatıyordu. Krallığın "kabataslak gösterilmemiş" şehirlerinin ve yerlerinin kabartma planları karşısında coşkuya kapılmıştı. Bunları dikkatle inceledikten sonra, "her yerin vaziyeti hakkında kusursuz bir bilgi edinilebiliyor ve bunun için ne kadar büyük masrafa girmiş olurlarsa olsunlar, Fransızlar böylesine faydalı bir iş yaptıkları için övünebilirler" kanaatine varıyordu. Gördükleri, casus-diplomatımızı tatmin etmişti demek!

O sırada teknolojinin son noktası olan Saint-Gobin'deki cam imalathanesi ve iki kez uzun uzun ziyaret ettiği, "harika şeyler"le dolu Paris Rasathanesi insan zekâsının her ürünü gibi onu büyülemişti. Mehmed Çelebi'de bir mühendis merakı vardı: Marly'de meşhur makineyi [XIV. Louis devrinde Seine Nehri üstünde inşa edilmiş dev su pompası düzeneği], Saint-Cloud'da meşhur şelaleyi tasvir ediyordu. Güzellik karşısında hiç duyarsız değildi: "Sayıları o kadar çok ki, sanki birbirlerine değiyorlar" diye Péguy'vari bir üslupla anlattığı Val de Loire şatolarının güzelliğinden etkilenmişti. "Nefaset sarayı" Versailles'ı tarif edecek kelime bulmakta zorlanıyordu: "En beliğ kalem bile bu hayranlık verici tasviri yapmakta zayıf kalır." Chantilly ve büyük havuzu karşısında kendi ülkesiyle bir karşılaştırma yapma gereği –istisnalar kaideyi bozmaz– duymuştu: "Bunu gördüğünüzde [...], sanki Konstantiniye Boğazı'ndaymış kadar keyif alıyorsunuz." Ama onu en çok heyecanlandıran, teknik eserlerdi: Hayatında hiç görmediğini itiraf ettiği "çok tuhaf bir alet" olan Invalides Kilisesi'nin büyük orgu veya Atlas Okyanusu'nu Akdeniz'e bağlayan İki-Deniz Kanalı gibi. Bu kanalın [*Canal du Midi:* Güney Kanalı] "yararı ve avantajlarının tüm beklentileri aştığını" kaydediyor ve "dünyanın harikaları arasında sayılmayı hak ettiğini" ekliyordu.

Yirmisekiz Mehmed Çelebi Sefaretnamesi, Türk okurları için Batı'ya açılan bir pencere oldu. Yazarın Fransızlara yönelik hiç eksilmeyen ilgisinin karşı cephesinde, bu tuhaf şahsiyeti görmek için itişen Parislilerin merakı vardı. Mercure de France'ın yazarları, Dük de Saint-Simon (hatıratında) ve dönemin tüm gazetecileri bu konuya çok büyük bir heves duymuşlardı. 1720-1721 sefareti, Gobelins'de dokunan birçok halıda, Coypel ve Martin'in tablolarında, Charles Parrocel'in Türk sefaret heyetinin Tuileries bahçesine gelişini gösteren ve Fransa sarayı tarafından satın alınan büyük tuvalinde işlenmişti. Bu ziyaret Fransa'da *turquerie* merakını yeniden canlandırırken, Lale Devri İstanbulu'nda ise Mehmed Çelebi "alafranga" adı verilen modanın güçlenmesine katkı yaptı.

Diplomatik armağan alışverişleri de bu buluşmalara yardımcı oluyordu. Sefir, on birinci yaş gününü kutlayan küçük XV. Louis'ye koşum takımları, değerli eyeri ve gümüş üzengileriyle bir yarış atı; küçük bir yay ve sırma nakışlarla süslü bir sadak; Yunan ve Hint kumaşları, bir kakım kürk ve "dokuz şişe mükemmel pelesenk" hediye etmişti. Krallıktan ayrılırken Mehmed Çelebi'nin de eli kolu armağanlarla doluydu: "basit ve çalar" sa-

atler, elmas kemer, halılar, aynalar, tüfek ve tabancalar, porselen vazolar ve sarkaçlı duvar saati. Bazen yüklerinin içine bin şişe Champagne ve dokuz yüz şişe de Burgonya şarabı da yerleştirdiği anlatılır! Ama belki de bir "kâfir"in iftirası söz konusudur.

Yirmisekiz Mehmed Çelebi Sefaretnamesi, Osmanlı seçkinlerini Batı modeline ikna edemedi. Hatta Fransa'nın İstanbul'daki sefiri Marki de Bonnac'a göre, Türkler "kendi büyüklüklerine öylesine kapılmışlardı ki", yazarı Fransa'da gördüğü güzellikler karşısında gösterdiği coşkudan ötürü kınadılar. İstanbul'da Batı Avrupa'ya karşı hâlâ kuşku egemendi, ama artık umursamazlık devri sona ermişti.

İlk matbaa

Batı'nın hatalarıyla, bunların imparatorluğa sızmasını engellemekten daha iyi bir mücadele yolu olabilir miydi? Sınırları tüccarlara, seyyahlara veya diplomatlara kapatarak değil, ama Batı kitaplarını dolduran zararlı fikirlerin önüne set koyarak yapılabilirdi bu. Gerçi hiçbir iktidar istemediği eserlerin ülke içine girip dolaşıma dahil olmasını engelleyemez. Buna karşılık, padişah Müslüman tebaası tarafından yazılmış veya seçilmiş eserleri bizzat bastırarak, bu dinsiz ve yalancı edebiyatla etkili bir rekabete girebilirdi. Ama bunun için bir matbaa gerekiyordu! Halbuki hattatlar, ulema ve her türden muhafazakârlar, Avrupa'da XV. yüzyıl ortasından itibaren bilginin yaygınlaşmasında devrim yaratan bu tekniği benimsemeyi reddetmişlerdi. Dini azınlıklar –Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar– süreleri değişen kısa ömürlü matbaa atölyeleri açmışlar ve bilindiği gibi kendi dillerinde kitaplar basmışlardı; ama Türkçe veya Arapça matbuat yapmaları hâlâ yasaktı.

Avrupa'yı bilen iki adam matbuata karşı bu direnci kırmak istediler. Said Mehmed Efendi [Yirmisekizzade] babası Mehmed Çelebi'ye 1720-1721'deki Paris sefareti sırasında eşlik etmiş ve orada büyük bir başarı kazanmıştı. İkinci şahıs, İbrahim Müteferrika bir dönmeydi: Macar asıllıydı, Erdel'deki Kolosvar'da okumuş, Türkler tarafından esir edilmiş, ihtida etmiş ve birçok yabancı dile hâkimiyeti sayesinde devlet hizmetine girmişti. Her ikisi de, Batı'da iki yüzyıldır kesintisiz süren ilerlemelerin Gütenberg'in icadına çok şey borçlu olduğu inancındaydı. Bu nedenle sadrazama ve Sultan III. Ahmed'e hitaben matbaanın faydalarını anlatan bir layiha kaleme aldılar: Matbaa, Avrupalılar tarafından İslam'a ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin kitaplar ba-

sılmasına son verecek, okuma yazma öğrenilmesini kolaylaştıracak ve Osmanlıları Müslüman dünyanın öncü kuvveti haline getirecekti.

Yazma kopya etmekle uğraşan devlet hizmetindeki kâtipler ve ulema, muhafazakârların gözünde dini tehlikeye atan ve kamu düzenini tehdit eden bu projeye tek bir yumruk gibi karşı çıktılar. İnsan düşüncesi "her zaman yazıyla aktarıldığı için, başka bir yazım tarzıyla ifşa edilmemelidir" diyorlardı. Hat sanatı meraklıları ise mekanik çoğaltmanın kalitesinden her zaman kuşku duymuşlardı. Son olarak, milli önyargıların gücü genel bir direnişi tahrik etmeye yetti.

Her türlü beklentinin aksine, sadrazamı ikna eden iki ortak İstanbul müftüsünün de desteğini almayı başardılar. Müftü, dine ilişkin kitaplar haricinde Türkçe kitap basılmasına icazet veren bir fetva yayınladı. Yani matbuat ruhsatı din dışı eserlerle sınırlıydı. Kuran, ilahiyat ve dua kitapları mekanik bir işleme konu olamazlardı. Yazma olarak kalmaları şarttı.

İcazet alındıktan sonra, sıra gerekli malzemeyi ve matbaacılık konusunda deneyimli teknisyenleri bulmaya gelmişti. Baskı makineleri ve hurufat, tipograflar ve gravürcüler Avrupa'dan getirtildi. Viyana, Paris, Leiden'den işçi ve makine temin edildi. 1729'da, iki ortağın kendi evlerinde kurdukları matbaadan ilk kitap çıktı: Bu bir Arapça lügatti. Onu başka lügatler ve bir Türkçe gramer kitabı, ama asıl önemlisi telif ya da tercüme tarih ve coğrafya eserleri izleyecekti.

Matbaanın kurucuları çalışmalarıyla gurur duyabilirlerdi. Said Mehmed Efendi'nin 1742 yılında diplomatik amaçlı ikinci Paris seyahati vesilesiyle meşhur ressam Jacques Aved'e ısmarladığı portresi de zaten bunu göstermektedir. Büyük bir başarı kazanan tuval, sefiri özenli bir iç mekânda Doğu tarzı bir kıyafet içinde –muslin sarık altında ulemanın yeşil takkesi, içi samur kürklü kaftan, sarı pabuçlar ve kuşağında hançer– tasvir etmektedir. Üstü Batı kitaplarıyla dolu çalışma masasının ayaklarından birine dayanmış olarak onun matbaasından çıkmış açık bir atlas (karşılıklı sayfalarda Arapça harflerle hazırlanmış bir harita ve metin) durmaktadır. Türklerin görseler kınayacakları bu portre Fransa kralına armağan edilmişti. Bu nedenle İstanbul'a hiçbir zaman gelmedi, Versailles Müzesi'nde korundu.

İki adamın ve özellikle de İbrahim Müteferrika'nın yorulmak bilmez faaliyeti sayesinde, 1742'ye kadar yirmi beş cilt halinde on yedi eser basıldı.[2] O tarihte –Said Efendi'nin sefir olarak

Fransa'ya gittiği ve İstanbul'da bulunmadığı yıl– mücadelelerinden vazgeçmeyen matbaa muhalifleri intikamlarını aldılar: Matbaa kapatıldı, bu deney bırakıldı. İstanbul yeni bir matbaaya ancak 1784'te kavuşabildi. Bu Batılı tekniğin kabul edilmesi çok uzun sürmüştü.

Ahmed Paşa, nam-ı diğer Kont de Bonneval

İbrahim Müteferrika, matbaası kapanmadan on yıl önce, küçük bir risale yazıp yayımlamış [*Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*], bu eser daha sonra *Traité de la tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* adıyla Fransızcaya çevrilmişti. Yazar elli sayfayı bulmayan metinde vatandaşlarını askeri gücü ve tüm dünyadaki başarıları bir vakıa olan Batı'yı tanımanın acil bir ihtiyaç olduğu konusunda ikna etmeye uğraşıyordu. Osmanlı seçkinlerine Avrupa devletlerini dikkatle gözlemlemeyi tavsiye eden İbrahim Müteferrika, Türkleri tam bir kültür devrimine tabi tutuyordu.

Gerçi bir önceki yüzyıldan itibaren birçok âlim imparatorluğun zayıflamasının nedenleri ve buna derman olmak için yapılması gereken reformlar üzerinde düşünmüştü. Onların sultana veya vezirlerine yönelik layihaları ıslahat gerektiren sektörleri –ordu, hazine, vergi– belirlemişti. İbrahim yeni bir tavsiyede bulunmuyordu ve raporu Osmanlı devletindeki hastalıklara yönelik kim bilir kaçıncı teşhisti: Yurttaşlarının zihniyetine saldırıyor, onların en büyük kusurlarını, düşmanlarına karşı "tam bir kayıtsızlık" içinde olmalarını, "uyuşukluklarını" ve herkesin uzun süredir içine gömülmekten zevk aldığı "derin cehaleti" acımasızca eleştiriyordu. "Müslümanlar kötü bilgilenmekten ve şeylerin son halini bilmemekten artık sıyrılsınlar, kaygısızlık uykusundan uyansınlar" diyordu. Kâfirlerin dininden duyulan nefret, "bu tiksinti verici milletler"in örf ve âdetlerine yönelik aşağılama, onları körleştirmemeliydi. Bu kadar yakındaki güçlü bir düşman, umursamazlığın nehre veya Boğaz'a atılmasını zorunlu kılıyordu. Yazar şunu belirtiyordu: "Başlıca dikkati ve en ciddi uygulamayı gerektiren mevzu, onların askeri yönetiminin biçimi ve talimatnameleridir."

Avrupa monarşilerinin savaş alanlarındaki başarıları ordularının örgütlenme biçimlerini, muharebe tekniklerini, birliklerinin komuta ve yetiştirilme tarzlarını öğrenmeyi gerektiriyordu. İyi bir Müslüman, kendini inkâr etmeden, muzaffer milletlerin reçetelerini taklit edebilirdi. Ezelden beri disiplin ve cesaretleriy-

le hayranlık uyandıran sultanın orduları bu şekilde aydınlatılınca, zafer yolunu yeniden bulacaklardı.

İbrahim Müteferrika askeri reformlara öncelik veriyor, ama bunun daha ilerisini de görüyordu: Osmanlı devleti etkili olabilmek için bazı sınanmış yönetim tekniklerine hâkim olmalı, özellikle de hem imparatorluğun hem de komşularının topraklarını kesin bir biçimde bilmeliydi, çünkü coğrafya iyi düzenlenmiş bir devletin yardımcısı olan bir ilimdi. Ayrıca yazar gözü pek bir çıkışla, orduda yapılacak reformlar idarenin yeniden yapılandırılmasıyla birlikte yürümezse devleti kurtarmaya yetmez, diye ekliyordu.

İbrahim'e, daha risalesini kaleme alırken kısmen kulak verilmiş gibidir. İmparatorluğun durumunu düzeltmek isteğiyle hareket eden Sultan I. Mahmud (1730-1754), tahta çıkar çıkmaz askeri konularda uzman bir yabancıya, Bonneval adında bir Fransız aristokrata başvurdu.

Claude Alexandre, Kont de Bonneval (1675-1747) XIV. Louis'nin ordusunda hizmet etmiş, sonra –soyluluk o sırada kozmopolit olduğu için– Macaristan'da Türkleri birçok kez yenen Prens Eugen'in komutasında Habsburg ordusunda görev yapmıştı. Bonneval bir kavganın ardından düştüğü zor durumdan kurtulmak için 1729'da Türkiye'ye kaçmaya karar verdi. Şapkayı çıkarıp sarık taktı, ihtida etti ve Osmanlı ordusuna girdi. İki yıl sonra sadrazam onu Tophane'deki top dökümünü modernleştirmek ve topçuları Avrupa modeline göre yetiştirmekle görevlendirdi.

Sık sık bozguna uğradığı halde hâlâ efsanevi yenilmezliğine inanan Türk ordusunun ciddi bir ıslahata ihtiyacı vardı. Yeniçeriler artık olmaları gerektiği gibi değildiler; kuralı ve disiplini olmayan, barış zamanında her an isyana hazır ve muharebeyi gereğince yapamayan kalabalık bir ordu durumundaydılar. Sipahiler düzenli taarruz edemiyor ve taşra askeri de tecrübesiz bir güruhtan oluşuyordu. Orduda toptan bir reform kaçınılmazdı ama herkesin çıkarlarına çok ters düştüğü ve İstanbul'u kana ve ateşe boğma tehlikesi taşıdığı için gerçekleştirilmesi imkânsız bir görevdi. Küçük ıslahatlarla yetinmek gerekiyordu. Sultan Mahmud, Bonneval'e, işe topçu ocağından başlamasını önerdi.

Humbaracılara, Fransız ve Avusturya örneklerinden esinlenen yeni bir düzen getirdi. Onları kışlada kalmaya zorlayarak ve tıpkı kışla gibi Üsküdar'da bulunan bir "hendese" mektebinde [Hendesehane] teorik dersler görmeyi mecburi kılarak daha düzenli bir talim sistemine tabi tuttu. Almak zorunda oldukları eğitim, birçok matematik ders kitabının ve bir önceki yüzyılın en büyük Av-

rupalı stratejistlerinden biri olan Montecuccoli gibi isimlerin savaş anılarının Türkçeye tercüme edilmesini gerektirdi.

Galata'nın tepesindeki Frenk mahallesi olan Pera'daki bir evde kalan Bonneval, humbaracılar ocağının komutanlığına getirildi –çünkü görevine başarıyla başlamıştı– ve iki tuğlu paşa yapıldı. Artık Humbaracı Ahmed Paşa adıyla tanınıyordu.

Kazandığı ün nedeniyle İstanbul'a uğrayan Avrupalılar tarafından da ziyaret ediliyordu. Örneğin genç Giacomo Casanova'yı ağırladı. Meşhur Venedikli onu yaşlı, Fransız usulü giyinmiş, son derece kibar, ona bazı Türk dostlarını tanıştırmaya hazır, şişman bir adam olarak gördü. Casanova İstanbul'da kalırken her perşembe Bonneval'in sofrasına davetli olmasını kararlaştırdılar; Casanova, *Histoire de ma vie* adlı kitabında şunları yazıyordu: "Bana bir yeniçeri göndermeye söz verdi; onun beni ayaktakımının uygunsuz davranışlardan koruyacağını ve görmeye değer ne varsa göstereceğini söyledi."

Daha ilk tanışmalarında, genç adam ev sahibinin kütüphanesine davet edildi. "Telli dolapların bulunduğu bir odaya girdik; pirinç tellerin gerisinde perdeler vardı, herhalde perdelerin arkasında da kitaplar bulunuyordu. Ama karşıma kitap yerine türlü çeşitli şaraplarla dolu şişeler çıkınca, şişman paşa ile birlikte epeyce güldük. "'Burası benim kütüphanem ve sarayım,' dedi, 'çünkü yaşlı olduğum için kadınlar benim ömrümü kısaltır, halbuki iyi şarap uzatır veya en azından kalan ömrümü hoş geçirmemi sağlar.'"

Bu hazineyi elinde bulundurmak için şeyhülislamdan özel bir izin alıp almadığını soran Casanova'ya, Bonneval yeni yurttaşlarının hoşgörüsünü överek cevap verdi. "Sofu Türkler serbest kafalılardan yakınıyorlar, ama onlara zulmetmiyorlar. Burada Engizisyon yok. [...] Benim istediğim ve en küçük zorluk çekmeden aldığım özel izin, sünnet konusunda oldu. [...] Bu işlem benim yaşımda tehlikeli olabilirdi." Nasıl ihtida ettiğini de lafı hiç dolandırmadan anlattı: "Allah'ın Allah olduğunu ve Muhammed'in onun resulü olduğunu söylemem gerekti. Ben de söyledim, zaten Türkler gerçekten ne düşündüğümü hiç umursamadılar. Üstelik sarık da takıyorum, efendimin üniformasını da giymek zorundayım."[3] İki gün sonra perşembe olduğu için, Bonneval verdiği sözü tutma fırsatını kaçırmadı: Casanova Pera'daki eve davet edildi. Bu kez ev sahibi Türk usulü giyinmişti, ama servis "gerek teşrifat kuralları, gerekse yemekler bakımından" Fransız usulü yapıldı: "Metrdoteli [sofracıbaşı] Fransız, aşçıbaşısı ise namuslu bir dönmey-

di." Yemekten sonra hizmetkârlar çubukları ve tütünü getirir getirmez, sohbet Venedik, Roma ve din üzerinde devam etti, ama "şişman paşa"nın giriştiği askeri reformlar konusuna hiç girilmedi. Casanova'nın İstanbul'da geçirdiği kısa sürede bu konuya hiç temas edilmediği anlaşılıyor.

Halbuki, sultanın müteşebbis danışmanı imparatorlukta eksik olan dört başı mamur bir mühendisler ordusu oluşturmak ve onları Protestan İsviçre kantonlarından gelecek eğitmenler eliyle yetiştirmek gibi iddialı projeler kuruyordu. Veya aklından yeniçerilere yeni taktikler benimsetmeyi geçiriyordu. Ama son derece kararlı bir muhalefet karşısında bu projeler hiç hayata geçirilemedi.

Bonneval'in eseri, onun ardından ancak birkaç sene daha yaşadı. 1750'lerin başlarında yeniçeriler ve ulema Üsküdar'daki okulu kapattırmayı ve reform çabalarını yok etmeyi başardılar. Halbuki Osmanlılar, 1736'da Bosna'yı işgal eden Habsburglara karşı açtıkları savaşta kazandıkları zaferleri ona borçluydular. Avusturya orduları ellerini kollarını sallayarak ilerleyeceklerini düşünürken, Türklerin sadece kaybettikleri şehirleri geri almalarını sağlamakla kalmayıp, düşmanı Eylül 1739'da Belgrad barış antlaşmasını imzalamak zorunda bırakan bir karşı saldırıyla karşılaşmışlardı.

Osmanlı ordusu bu başarıları yeniden yapılanmasına borçluydu ve bunun onuru da Kont de Bonneval'e aitti. Ödül olarak Rumeli beylerbeyi ve Karaman valisi unvanlarını aldı. Böylece Osmanlı hiyerarşisinin çok yüksek basamaklarına tırmanmış oldu. Reform yarıda kesilmiş bile olsa meyvelerini verecekti. İmparatorluk ilk kez Avrupa reçetelerini alıp kullanmaya karar vermişti. Yirmi yıl sonra yeni bir sultan, enerjik III. Mustafa (1757-1774) bu deneyi yineleyecekti.

"Flachat'nın Türkleri"

Bonneval örneğinin gösterdiği gibi, Batı askeri tekniğinden sınırlı, mütevazı ve kısa ömürlü hususlar alınmıştı. Buna karşılık, tam aksi yönde başka intihaller de söz konusuydu. Avrupa, Levant'da bir müşteri kitlesi kazanabilmek için, Türkiye'de kullanılan zanaat tekniklerini öğrenmeye çalışmıştı. Gerçi Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari varlığı deniz kıyılarıyla sınırlıydı, çünkü uçsuz bucaksız Osmanlı uzamının üç kıtaya yayılan iç bölümleri yerel halkların elindeydi. Yabancılar kervan ticaretinin dışındaydı, Karadeniz Batılı gemilere kapalıydı ve Akdeniz'de-

ki kabotaj ağırlıklı olarak Osmanlıların elindeydi. Ama bir asırdır kapitülasyon elde eden devletlerin sayısı artmış, dolayısıyla imparatorluğun iskelelerinde, özellikle de İstanbul, Selanik, Halep veya İzmir'de yerleşme izni alan Batılı tüccarlar çoğalmıştı. İzmir XVIII. yüzyılda Batı ile ticari ilişkilerde ilk sırayı alıyor, her yıl tüm Osmanlı limanları içinde en büyük miktarda mal ihracı oradan gerçekleşiyordu.

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa ile ticari alışverişlerinde (mamul maddelere karşı hammaddeler) en avantajlı devlet konumunu Fransa'ya tanımış, onun İngiltere ve Hollanda'yı geride bırakmasını sağlamış, Venedik'e ise üstünlüğünün artık çok gerilerde kalmış anılarından başka bir şey kalmamıştı. Türkler Fransa'ya esas olarak pamuk, ipek ve yün ihraç ediyor, buna karşılık kumaş ve –XVIII. yüzyılın bir yeniliği– özellikle Antiller'den gelen sömürge mallarını alıyorlardı. Doğu Akdeniz iskelelerindeki tekeli elinde bulunduran Marsilya Ticaret Odası 1782'de hiçbir komplekse kapılmadan şunları yazıyordu: "Mantıklı düşünüldüğünde, Doğu Akdeniz'in Fransız sanayiini beslemeye yönelik bir bölge olduğu söylenebilir. Buradan sadece hammadde alıyoruz; krallık imalathanelerinin ürünleriyle orayı sömürüyoruz."[4]

Bu nedenle Fransa'da Türkiye'ye ihraç edilebilecek mallar üretilmeye çalışılıyor ve en becerikli Fransız imalatçılar Osmanlı pazarının ihtiyaçlarını karşılamaya özen gösteriyorlardı. İçlerinden biri şöyle yazıyordu: "Doğuluların o kadar çok tükettikleri fesler ve takkeler niye Fransa'da üretilmesin? Fransa'daki şeritçiler daha şimdiden kuşak-sarıkları Türklerden daha hızlı dokuyorlar ve bu "coulan"ları [külah?] daha da güzel yapabilirler."[5] Zengin Osmanlıların ardından sıradan insanlar da bunlardan almaya başladıkları için, Fransız kumaşları daha da iyi satılıyordu. Ama rekabeti yenebilmek için tüketicilerin zevklerini iyi bilmek gerekiyordu. Aynı tüccar, "Fransa'da ürettiğimiz her şey [diğer Avrupa mallarından] daha zevkli. Artık [Osmanlı] milletinin zevkine daha çok uymak ve özellikle de genişlik, uzunluk, kat yerleri ve renkler konusundaki önyargılara daha fazla saygı göstermekten başka yapacak bir şey yok. Zevk konusunda evrensel bir despotizm özlemi duymak, olmayacak duaya amin demek manasına gelir."[6]

Yabancı bir tüketiciye bir malı kabul ettirmek değil, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki müşterilerin beklentilerine cevap verecek malları Fransa'da üretmek söz konusuydu: Lyon bölgesinden bir pamuklu kumaş üreticisi ve tüccarı olan Jean-Claude Flachat'nın amacı buydu. Saint-Chamon'a yerleşen Flachat, Osmanlı İmpara-

torluğu'ndaki halkların beğendikleri ürünleri öğrenmeye, bunların imalat sırlarını anlayıp daha kalitelilerini üretmeye gayret etti.

Lyon'da Levant'a yönelen ilk imalatçılardan biri olduğu ve bir ticarethanenin ortak yöneticisi olarak İstanbul'da on üç yıl kaldığı için, Flachat bu işin altından kalkacak donanıma sahipti. 1755'te devlet danışmanı Daniel Trudaine onu Levant'a ihracatı geliştirmek üzere Fransa'da kurulması gereken imalathaneler konusunda bilgi toplamakla görevlendirdi. Flachat bu incelemenin sonuçlarından, 1766'da yayımlanan *Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes orientales* [Avrupa, Asya, Afrika ve hatta Hindistan'daki ticaret ve zanaatlar konusunda gözlemler] başlıklı iki ciltlik kalın bir kitap çıkardı. Eser hem resmi rapor, hem iktisadi araştırma hem de seyahatname özelliklerini taşıyordu.

Amaç basitti: "Taklit edemeyeceğimiz hiçbir şey yok." Yazar Türk mallarının üretimi üzerine çok dikkatli bir araştırma yürütmüş, numuneler toplamış, gözlemlerini kaydetmiş, zanaatkârlara sorular yöneltmişti. Ziyaret ettiği her şehrin veya bölgenin birtakım teknik özgünlükler barındırdığına inanarak bütün ülkeyi dolaşmış, kullanılan metotları kıyaslamış, bunların nasıl daha iyi bir hale getirilebileceğini düşünmüştü. Osmanlılar tarafından üretilen veya ithal edilen ürünleri sadece taklit etmek değil, bunları aşmak söz konusuydu. Leitmotiv gibi yinelenen sorusu, "Bizim metodumuz onlarınkinden iyi mi?" idi ve buna kestirmeden bir cevap verilmiyordu.

Bu nedenle, her teknik bu dört dörtlük sorgulamaya tabi tutuldu. Flachat, eğrilecek liflerin birbirinden ayrılması için Avrupa'da tarama yöntemi kullanılırken, Levant'da liflerin hallaç usulüyle atıldığını belirtiyordu[7]: Hangi teknik daha iyiydi? Avrupa'da sadece Venediklilerin damasket üretip ihraç edebildiklerini kabul etmek zorunda kalıyordu; bu ipek, sim ve sırma çiçekler işlenmiş kumaşları "giymeyen hiçbir Türk, Rum ve Yahudi kadını yoktu." O zamana dek gerçekleştirilen taklitler bu kumaşlara istenen hafifliği kazandırmayı başaramamıştı. Flachat da bunların hangi makineyle dokunduklarını araştırmaya girişmişti.

Fransa'ya döndüğünde kardeşiyle birlikte bir imalathane kurdu: "Saint-Chamond Levanten Firması." Bu firma, kraliyet imtiyazıyla pamuk eğirip kırmızıya boyama, sonra da Levant için küçük çiçek basmalı ipekli kumaşlar üretme iznini almıştı. Ürünlerinin kalitesi ve kızlar ağasının dostluğu sayesinde[8], ilk kez bir "gâvur"a verilen ve herkesin imrendiği "Osman-

lı İmparatorluğu'nun en yüksek makamlarının resmi tedarikçisi" unvanını aldı. "Osmanlı sarayının baş tüccarı" görevine herkesin kıskandığı imtiyazlar eşlik ediyordu: Saraya giriş hakkı ve orada kendisine tahsis edilen bir daire, Türk imalathanelerine giriş hakkı, Saray-ı Âmire'nin döşenmesi için çok sayıda sipariş.[9]

Flachat İstanbul'dan tekstil ürünleri alıyor ve gözlemlediği teknikleri kopya ederek Türk pazarında aranan malları kopya ediyordu. Bundan fazlasını da yaptı: Teknoloji transferine işgücü transferini de ekledi. Kraliyet Konseyi'nin kararıyla, Saint-Chamon'daki imalathanesinde çalıştırmak üzere altı "Türk" işçisi getirtme iznini aldı. Aslında Rum ve Ermeni işçiler söz konusuydu: Edirneli iki kumaş boyacısı (İzmir'den ithal ettiği kökboyasını kullanarak meşhur "Edirne kırmızısı"nı üretmek üzere), İzmirli bir hallaç, "İranlı" bir iplik eğirmecisi ve danışman Trudaine'in talebi üzerine kahve cezvesi üretmeleri için bulabildiği en hünerli iki kalaycı. Daha sonra bunlara "Kıbrıs *vitriol*'ü yapımcısı" (Kıbrıs mavisi diye de bilinen bakır sülfat) iki Ermeni de eklendi.

Bu işçiler Fransa'da üç yıl kaldıktan sonra Fransız vatandaşlığına hak kazanacak ve ülkeye ayak basar basmaz milis gücünden muaf tutulmak gibi imtiyazlardan yararlanacak, devlet tarafından ödenecek bir emekli aylığı ve bir ikramiye alacaklardı. İmalathane sadece bir üretim yeri değildi. Kurucusu orayı aynı zamanda bir çırak mektebine dönüştürdü, çünkü "Flachat'nın Türkleri"nden bilgi ve hünerlerini yerel işçilere de öğretmeleri bekleniyordu. Hallaç bir çırak yetiştirdi, iplik eğirmeci elli kadın işçiyi eğitti, kalaycı dört gence mesleğinin sırlarını verdi, onlar da tekniklerini krallığın büyük şehirlerinde başkalarına aktardılar.

Saint-Chamond'daki pilot imalathane büyük başarı kazandı: Fransa'nın güneyinde buna benzer kumaş boyama atölyeleri çoğaldı. Ticaret temsilcileri 1774'te şöyle yazıyorlardı: "Bu kumaş boyası halihazırda krallığın hemen her şehrinde üretiliyor."[10] Jean-Claude Flachat gibi imalatçıların Türkiye'de üretilen mallara duydukları ilgi, Levant'dan gelen bir üretim bilgisini krallığa aktarmak ve yaymak konusundaki gayretleri, hiç beklenmedik bir yönde de teknik alışverişlerin söz konusu olduğunu kanıtlıyor: Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'ndan teknik ithal eden Avrupa'ydı.

Baron de Tott

Harp saati gelmişti. II. Katerina'nın Rusyası Büyük Petro'nun ihtirasını sürdürüyordu: Karadeniz'e girmek, Karadeniz kıyıları-

na, özellikle de –Osmanlı devletine bağımlı– Kırım'a yerleşmek ve Akdeniz'i de kendi gemilerine açmak. Ruslar 1769'da Osmanlı İmparatorluğu'na karadan ve denizden saldırdılar. Padişahın ordusu hazır değildi.

O yılın nisan ayında sultan, otuz altı yaşında bir subayı huzuruna kabul etti. Macar asıllı bu subay o güne dek Fransa'nın hizmetinde olan Baron François de Tott'tu. Genç yaşında bir Fransız hafif süvari alayı içinde Avusturyalılarla savaşmış –ne de olsa bir Macar geleneği!– sonra da XV. Louis'nin Türkiye'deki memurlarından biri olan babasının peşinden İstanbul'a gelmişti. Pera'daki dil oğlanları mektebinde Türkçe öğrenmiş, yararlı ilişkiler kurmuş, Fransa sefiri Şövalye de Vergennes ile dost olmuş ve bir Levanten kızla evlenmişti. Onu önce diplomatik görevle Neuchâtel'e gönderen Fransa, daha sonra Kırım Hanlığı nezdindeki konsolosluk makamına atamıştı. Orada iki yıl kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüş ve sultanın İtalyan hekiminin araya girmesi sayesinde, Saray-ı Âmire'ye çağrılmıştı. Osmanlı ve Kırım Hanlığı orduları, Tuna eyaletlerinde Ruslarla kapışırken, Sultan Mustafa o günün meseleleri konusunda onunla istişarede bulunmak istemişti.

Padişahın askerleri art arda yenilgiler almakla birlikte, saraydaki pek çok kişi ordunun yetersizliğini kabullenmek istemiyordu. Orduya hâlâ güveniliyor ve Rus donanmasının Türkiye kıyılarına her an gelebileceği yadsınıyordu. İstanbul açıklarında henüz hiçbir Rus gemisi boy göstermemişse, bunun nedeni Rusların bahriyesi olmamasıdır ve bir donanmaları olsa bile payitahtı tehdit edemez, çünkü Baltık Denizi ile Ege Denizi arasında hiçbir bağlantı yok, deniyordu. Baron de Tott Türklerin kibirli cehaletini, hükümetlerinin zaaflarını ve teçhizatlarının yetersizliğini toptan eleştirirken rahatça haklı çıkıyordu. Peşlerinde "koca bir topçu katarı sürüklüyorlar, ama her parça yanlış monte edilmiş ve bakımsız durumda, düşman topları her fırsatta onları ekin biçer gibi biçiyor" diye yazıyordu.[11] Osmanlı bahriyesinin durumu da bundan iyi değildi: beceriksizce yapılan manevralar, en küçük bir zorlamada kopan halatlar ve bucurgatlar, hiçbir yük istifi ilkesi bulunmaması, topların kalibrelerinin hiçbir zaman eşit olmaması, hiçbir denizcilik bilgisi olmaması. Tablo çok kötüydü.

Ceza gecikmedi: Bir aydan kısa bir süre içinde, üstünlüğüyle gurur duyan, kendini yenilmez sanan ordu-yı hümayun Ruslar tarafından karada ve denizde iki kez mağlup edildi. Temmuz 1770'teki deniz bozgunu en ıstırap vericisi oldu. Sakız Adası'nın karşısındaki Çeşme koyunda demirlemişken Ege Denizi'nde hiç

beklemediği Rus deniz kuvvetlerinin baskınına uğrayan Osmanlı donanmasının tümü yakıldı. "Liman [...] Türklerin tüm bahriyesini yutan bir yanardağa dönüştü." Bu savaş onu neredeyse İnebahtı zaferi düzeyine yücelten Hıristiyan dünyada büyük yankı uyandırdı; Büyük Petro'nun düşlediği deniz gücü olarak ortaya çıkan Rusya ise bu başarıyı bir sürü anıt dikerek kutladı: II. Katerina Sen Petersburg yakınındaki Çarskoy Selo Sarayı'nın bahçesine yirmi beş metre yüksekliğinde, gemi başı biçiminde mermerden bir sütun diktirdi. Sütunun tepesinde Türk hilalinin üstünde çift başlı bir kartal duruyordu. Ayrıca başkentinin güneyinde inşa ettirdiği İngiliz esinli saraya ve neogotik kiliseye de Çeşme adını verdi. Rus zaferinin yüceltilişi son derece gösterişli, Osmanlılardaki eziklik duygusu ise aynı ölçüde derindi. Düşman donanması Çanakkale Boğazı'nı zorlarsa abluka, açlık ve yıkım tehdidiyle karşı karşıya kalacak İstanbul'a panik ve korku egemen oldu.

İşte o zaman sultan, başkentini kurtarmak için Çanakkale Boğazı'nın savunulması işini Baron de Tott'a bıraktı. Tott elini çok çabuk tuttu ve –kendi ifadesiyle– tüm İstanbul ahalisi girişiminin başarılı olması için meydanlarda dualar ederken, o da Rus donanmasının Boğaz'dan geçme girişimini başarısızlığa uğrattı. Tehdit uzaklaşınca, baron hakiki tahkimat çalışmalarına girişti, her iki yakaya da modern tabyalar yerleştirdi ve topların konumlarını daha iyi duruma getirdi. Bu parlak eylem ününe ün kattı ve onu vazgeçilmez birisi yaptı.

Sultan, gelecekte kalelerin savunulmasının daha iyi yetişmiş topçular ve meşhur Gribeauval gibi dönemin Fransız mühendislerinin geliştirdiklerine yakın kalitede toplar gerektirdiğini anlamıştı. Gribeauval, kendi adını taşıyan ve gerek Devrim gerekse İmparatorluk ordularında harikalar yaratan topçu sisteminin mucidiydi. Bu sistemi Osmanlı ordusuna da getirmek görevi barona düştü. O zaman Baron de Tott Hasköy'de Fransız türü bir top dökümhanesi inşa ettirdi. Burada XV. Louis'nin gönderdiği dökümcüler ve topçular çalıştı. Türklerin cehaleti –bir üçgenin üç açısının toplamı nedir sorusuna, "Üçgenine göre değişir" diye cevap veriyorlardı– bir matematik okulu açılmasını gerekli kıldı. Tott tophanede açtığı bu okulda ders verdi. "Her gün dersi Türkçe olarak dikte ediyordum, her öğrenci bunu defterine yazıyordu ve içlerinden birini seçip ertesi gün dersi herkese tekrar ettirmesini söylüyordum. Öğrencilerimin dikkatini artıran bu metot çok hızlı ilerlemelerini sağladı. Üç ay sonra, dik açı trigonometrisinin dört problemini sahada uygulayabilecek hale gelmişlerdi."

Tott, Çanakkale Boğazı'ndan sonra, İstanbul Boğazı girişinin tahkimi için çaba gösterdi ve İskoç Campbell ile Fransız Aubert'in yardımıyla, yeni hisarları koruyabilecek, seri atışlı top bataryaları için yeni bir topçu ocağı kurdu ("süratçiler"). Askerler ve subaylar Kâğıthane'deki kışlada kalıyor, katı bir disiplin altında tutuluyor, iyi talim yapıyor, iyi maaş alıyorlardı; bir de özel üniformaları vardı. Çünkü Baron de Tott'un eseri sadece teknik alandaki modernleştirmeyle sınırlı değildi: Türk zihniyetinin gerçekten değiştirilmesine de yönelikti. O zaman bir sürü engele tosladı.

Her yenilik kuşku uyandırıyordu. Tott Türkleri, Rusların kendilerine karşı başarıyla kullandıkları süngü ile donatmak isteyince, bunu kabul ettirmek için şeyhülislamın yeşil ışık yakması gerekti. Şeyhülislam beraberinde tüm vezirlerle birlikte okula gitti ve yeni tüfekleri görmek istedi. "Benimle konuşmasında süngünün faydaları üzerine her türlü ayrıntıya girdikten sonra, bu silahı kutsamak ve gerçek imanın savunulması için kullanılmasına izin vermek üzere yüksek sesle bir dua etti. Tüm ocak tarafından haykırılan 'Allahıma hamdolsun' nidası, neler olup bittiğini merak ederek toplanan halk kalabalığı tarafından tekrar edildi; hem kutlamaya hem de lanetlemeye alkış tutmaya hep hazır olan bağnazlar ise bir müddet sonra bu sayede imparatorluğa sağlanacak avantajlardan başka bir şeyden söz etmez oldular."

Reformlar sultan tarafından destekleniyor, talim atışlarına o da sık sık katılıyordu. Ama reformların aşması gereken birçok engel vardı: Herkesin gözü hem yeni kurumlar hem de Hasköy'deki yeni dökümhanenin üzerindeydi, matematik öğrencileri masraflarını kendileri karşılayarak çalışıyorlardı ve ne istihdam ne de terfi sözü vardı; yeniçeriler ve eski ocaklar ise imtiyazlarını yitirecekleri korkusuyla yeni kurumları kıskanıyor ve onları kösteklemeye uğraşıyorlardı.

Baron de Tott'un ünü imparatorluk sınırlarını aşmıştı. Avrupa, onun çalışmalarındaki ilerlemeleri dikkatle takip ediyor ve aldığı iyi sonuçlar karşısında kaygılanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu, reformların yardımıyla yeniden bir tehdit haline gelebilirdi. Tabii bir de geleneksel muhalifler vardı: Tott 1776'da Fransa'ya döndükten sonra, yeniçeriler meşhur süratçi ocağının kapatılmasını sağladılar. Ama Tott'un İstanbul'da estirdiği yeni zihniyet rüzgârı yine de dinmedi. Yola çıkarken öğrencilerinin kendisine vedası bunu gösteriyordu. Onu Fransa'ya götüren gemi tam demir almış ve yelken açmışken, küçük bir filo yanaştı. Öğrencilerinin hepsi ellerinde bir kitap veya bir alet ile onun çevresini aldılar. "Bizi

terk etmeden önce, hiç değilse bize son bir ders verin, diyorlardı sevgiyle. [...] Kimi kitabını açıp hipotenüsün karesini izah ediyor; kimi [...] yüksekliği ölçmek için usturlabına bakıyordu. [...] Hep birlikte bana en az iki fersah boyunca eşlik ettiler, orada Türklerin pek alışık olmadıkları, benim de hiç hazırlıklı olmadığım bir sevgi ile kucaklaşarak birbirimizden ayrıldık."

Gerek Kont de Bonneval'in gerekse Baron de Tott'un Batı'dan esinlenen askeri reformları vakitsiz yok olsa bile, yine de bunları uygulamış genç asker kuşaklarında iz bıraktı. Reformların sürekliliği yoktu, ama istikbal vaat eden bir zemin oluşturmaktan da geri kalmadılar. Tabii sonuç alabilmek için, imparatorluğun büyük komşularının iştahından kurtulması şarttı.

Konstantinopolis'i yeniden fethetmek mi?

Fransız askeri teknisyenlerine tesadüfen başvurulmamıştı. Fransa Osmanlı devletinin en eski müttefiklerinden biri olmakla kalmıyor, o da Türkiye'yi Avusturya hanedanının ihtiraslarını ve Rus yayılmacılığını durdurabilecek bir müttefik olarak görüyordu. Hatta Versailles'da Hariciye Nazırı Dük de Choiseul, II. Katerina'ya karşı bir savaş çıkararak onu devirme arzusu besliyordu: Sultanı Sen Petersburg ile çatışmaya kışkırtmakla görevlendirdiği İstanbul'daki sefiri Kont de Vergennes'e "Sadece Türkler bize bu konuda yardımcı olabilirler" diye yazıyordu.

Osmanlı-Rus Harbi 1768'de başlamış, ama XV. Louis'nin dileğinin aksine padişahın orduları savaş alanından süpürülmüş ve Osmanlı devletine bağımlı Müslüman Kırım, Ruslar tarafından işgal edilmişti. Barış görüşmeleri sırasında, Fransa'nın elinden çariçenin isteklerini biraz olsun kısıtlamaktan başka bir şey gelmedi. 1774'te Küçük Kaynarca'da imzalanan antlaşma, Osmanlı tarihinin en olumsuz antlaşmasıydı. Dinyeper ile Bug arasındaki geniş topraklar Rusya'ya bırakılıyor, Osmanlı devleti Kırım üzerindeki hükümranlık hakkından vazgeçiyor, Rus gemilerine Karadeniz'de seyrüsefer ve ticaret serbestliği, Boğazlar'dan geçiş ve Ege Denizi'ne çıkış ile Fransızlarla eşit ticari avantajlardan yararlanma hakkı tanıyordu. Bu toprak kayıpları içinde en acısı, Kırım gibi eski bir Müslüman toprağının yitirilmesiydi. Darü'l-İslam'dan bir parçanın koparılmasıyla Osmanlı devleti kendine verdiği sözü tutamaz hale gelmişti. Hatta sultan Ruslara, Hıristiyan tebaasının dinsel özgürlüklerini koruma hakkını tanıyarak, kendi evinin efendisi olmamayı da kabullenmişti. Böylece Rusya, dini bahane-

leri ileri sürerek imparatorluğun içişlerine istediği gibi müdahale edebilecekti.

Antlaşma, Büyük Petro'nun Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı öcü, Türklerin aşağılanmasını, tüm bunları ifade ediyordu. Ama en önemlisi Osmanlı devletinin komşularının gözünde ağız sulandırıcı, erişilebilir bir av konumuna düşmesiydi. "Dışarıdan imparatorluğa taşınacak tüm fenalıklar bu antlaşmadan çıkacak" diye yazılmıştı. "Şark meselesi" tarih sayfalarına girmişti.

Başarıdan güç alan Rusya'nın büyük bir tutkusu vardı ve bir düş kuruyordu. Tutku, Karadeniz'in tüm kuzey kıyısını ele geçirip Kırım Hanlığı'nı askeri olarak işgal etmekti. Düş ise ölçüsüzdü. Buna "Yunan projesi" adı verilmişti. Türkleri Avrupa'dan kovmak, Yunan anakarası ve adalarındaki Hıristiyanları onlara karşı ayaklandırmak, böylece kurtarılan toprakları paylaşmak, Konstantinopolis'i geri almak ve yeniden bir Yunan Ortodoks monarşisi kurmak. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına yönelik bu radikal program, II. Katerina'nın Şark düşlerine tanıklık ediyordu. Düş gerçek olursa, çariçe, yeni Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olacak, yeniden Hıristiyanlaştırılmış Konstantinopolis tahtına ikinci torununu çıkaracaktı. Ona da şehrin kurucusunun onuruna Konstantin adı verilmişti zaten.

Küçük prens 1779'da doğduğundan beri bu parlak kadere hazırlanıyordu. Büyükannesi onun onuruna bir yüzünde Ayasofya'nın, diğerinde Karadeniz haritasının bulunduğu bir madalya bastırmıştı. Her iki tasvirin de üstünde "Güney Yıldızı" adı verilen bir yıldız yer alıyordu. Yunan dadıların, hizmetçilerin ve öğretmenlerin büyük desteğiyle torununa verdirdiği Yunan eğitimi, çariçenin Konstantin ve Moskova, yani "üçüncü Roma" için beslediği niyetler konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmıyordu.

Daha sonra Hıristiyan dayanışması içinde Osmanlı'nın Avrupa'daki terekesini Batılı devletler arasında paylaştırmak yeterli olacaktı. Birleşen Eflâk ve Boğdan –antik Roma'nın anısına– Dacia Krallığı'nı oluşturacaklar, bunun başına da çariçenin gözdesi Prens Potemkin geçirilecekti. Avusturya monarşisinin gözü, Batı Balkanlar'dan büyük bir parça ile doyurulacak; Venedik Kıbrıs ve Girit adalarıyla birlikte Mora'yı da geri alacaktı. Son olarak da Fransa'yı memnun etmek için herhalde Suriye ve Mısır yeterli olacaktı.

II. Katerina dünyayı kesip, biçip, paylaştırarak kendi hesabına göre yeniden şekillendiriyordu. İnsan cüret etse, çariçeyi üzeri haritalı bir küre ile oynarken veya kendisine ait olarak gördü-

ğü topraklara küçük flamalar dikerken hayal edebilir. Yine de 1783'te Kırım Hanlığı'nı ilhak ederek ve Sivastopol limanını kurarak bu çılgın projeye start verdi; bunu saltanatının doruk noktasını oluşturan 1787'deki olağanüstü Kırım seyahatinin düzenlenmesi izledi. İmparator II. Joseph, Polonya Kralı Stanislaw Poniatowski ve Rusya sarayında bulunan yabancı diplomatların davet edildikleri bu gövde gösterisi, aynı zamanda bir caydırma manevrası olmayı amaçlıyordu. Osmanlı devleti bunu tahammül edilmez bir provokasyon olarak değerlendirdi: Çariçenin geçtiği yolun üzerine dikilmiş bazı zafer taklarında "Bizans Yolu" yazısı göze çarpıyordu ve Sivastopol koyunda Prens Potemkin, Osmanlı bahriyesiyle çarpışmak için sabırsızlanan, gıcır gıcır kırk gemiden oluşan bir filoya tatbikat yaptırdı. Konstantinopolis kapılarının Rusya'ya açılacağından kimsenin kuşkusu yoktu.

İngiltere tarafından yüreklendirilen ve Karadeniz'deki engellenemez Rus ilerleyişinden kaygı duyan Osmanlı hükümeti harp ilan etti. Avusturyalılar ve Ruslar zaferler kazandılar, ama Fransız Devrimi'nin patlak vermesi ve ufukta Polonya'nın ikinci kez paylaşılması olasılığının belirmesi Avrupalı hükümdarların dikkatini başka yöne çevirdi: 1792'de Yaş'ta barış antlaşması imzalandı. Osmanlı İmparatorluğu Karadeniz'in kuzeyinde yeni topraklar kaybetti, Rusya ile sınırı Dinyester'e kadar geriledi, bu nehrin sol yakasında, güçlü Osmanlı kalesi Akkerman'ın karşısında Yunanca Odyssos adından hareketle Odessa denen bir liman kazıldı.

Ama en azından Çariçe Büyük Katerina İstanbul'u fethedememişti ve torunu da Konstantinopolis'te taç giyemeyecekti.

"Nizam-ı Cedid"in hizmetinde

Haritalar da doğruluyordu: Osmanlı İmparatorluğu, düşmana toprak parçaları bırakmak zorunda kalarak, durmadan geriliyordu. Eskiden fetih savaşları hazineyi beslerken, şimdi ise seferler ne yazık ki hazineyi mahvediyordu. İktisadi üretimin zayıflığı ve sürekli bütçe açığı zincirleme devalüasyonlara yol açıyordu. Osmanlı devleti giderek tatsız bir hal alan bir iktisadi bağımlılık içinde yaşıyor, Avrupa'ya hammadde temin ediyor, ama oradan çok miktarda mamul madde ve sömürge ürünleri alıyordu. Batı'yı gözlemlemeye razı olan Osmanlı seçkinleri oradaki iktisadi canlılığın yanı sıra bilimsel ve teknik ilerlemeleri de görmezden gelemiyorlardı. İki dünya arasındaki mesafe durmadan açılıyordu.

Zeki ve eğitimli bir sultan olan III. Selim (1789-1807), impara-

torluktaki gerilemenin farkında olduğu için seleflerinin Avrupa'ya araladığı pencereyi büyütmeye karar verdi. "Lime lime" olduğunu açıkladığı devleti samimi olarak modernleştirmek istiyor ve gerilemenin ilacını Batılılaşmada arıyordu.

Gerçi Osmanlı siyasal rejiminde bir devrim yapmayı düşünmüyordu ve sivil "ıslahat"ı rüşvete karşı mücadele, gelir ve giderlerin daha iyi denetlenmesi, adalette eşitliğin yeniden tesisi gibi konularla sınırlı kaldı. Sisyphos'un çabasını andıran bu ıslahat girişimleri, devletin yetersizlikleri işlerine gelen veya bundan çıkar sağlayanların –yeniçeriler, ulema ve taşra valileri– hoşnutsuzluğuna yol açıyor, beklenen sonuçları vermiyordu. Zaten III. Selim de, selefleri gibi, orduda yapılacak reformlara öncelik vermişti: Muzaffer Batılı ordular örnek alınarak modernleştirilecek, Osmanlı ordusu son dönemlerde kendisini yenenlerden öcünü alacaktı.

Bu kez Osmanlı ordusunu yapılandırmak için Kont de Bonneval veya Baron de Tott gibi birine değil, yüzlerce İngiliz, İsveçli, Avusturyalı ve özellikle de Fransız teknik danışman, eğitimci ve mühendise başvuruldu. Sultan onları Nizam-ı Cedid (yeni düzen) için çalışmaya davet etmiş, reformun ürünü olan askeri birliklere de bu ad verilmişti. Bu uzmanlardan biri olan kozmopolit bir kültür yapısına sahip Ignace Mouradgea d'Ohhson, imparatorluğu yenilemeye çağrılanların ulusal karmaşasını şahsında temsil etmektedir.

Ermeni asıllı olan d'Ohsson İstanbul'da doğmuş, uzun süre İsveç sefaretinin dragomanlığını yapmış ve Kral III. Gustav tarafından kendisine asalet unvanı verilmişti. Yirmi yıl boyunca Türk tarihini inceledi ve 1787 ile 1820 arasında Paris'te üç cilt halinde yayımlanan *Tableau général de l'empire ottoman* adlı eseri kaleme aldı. Fransız başkentinde uzun süre kalmış, doğmakta olan Devrim'i coşkuyla izlemiş, sonra da 1792'de İstanbul'a dönmüştü. Avrupa'da kaldığı süre zarfında Doğu hakkında var olan bildik önyargıları kırmaya uğraşan d'Ohsson, Türkiye'ye döndüğünde oraya Batı bilgisini taşımak ve ikinci vatanını modernite yoluna sokmak istedi. Ona göre en acil ihtiyaç, orduda radikal bir reformdu: O zaman Osmanlı İmparatorluğu yeniden zafer yoluna çıkacaktı. Şeriatın da diğer kültürlerden yararlanılmasını yasaklamadığını belirtiyordu.

Sultan, ıslahatlar konusunda ne denli kararlı olursa olsun, sarayının yalnızlığı içinde koyduğu yasaları zorla benimsetme yoluna gitmedi. Bilgi toplamaya çalıştı, alınması gerekli tedbirler konusunda devlet ricaline danıştı, projeler hazırlanmasını istedi. Bu

şekilde cesaretlendirilen görüş sahipleri, vergi yükünün hafifletilmesini veya ekonominin teşvik edilmesini öneren layihalar hazırladılar; ilerlemenin ezeli muhaliflerini eleştirerek, itaatsiz ve hiçbir muharebeyi kazanamayan yeniçerilerin zararlarını açığa vurdular.

III. Selim, birkaç küçük yüzeysel reform yapılan geleneksel askeri kuvvetlerin (yeniçeriler ve sipahiler) yanında, 1794'te yeni bir piyade ordusu kurdu. Bu ordunun askerleri esas olarak Anadolu'dan toplandı. Avrupa usulüyle talim yaptılar ve benzeri görülmemiş bir yenilik olarak, Avrupa tarzı bir üniforma giydiler. Teknik silahlarda, top bataryalarında, istihkâm veya lağımlarda uzmanlaşmış subaylar yetiştirmek üzere, Mühendishane-i Berri-i Hümayun açıldı. Bu okulda çok geçmeden zengin bir kütüphane de kuruldu. Öncelikle Diderot'nun *Encyclopédie*'sinin de içinde olduğu Fransızca kitaplardan seçilen, özellikle askerlik sanatına ve matematiğe ilişkin birçok Batı eseri bu kütüphanede yer aldı. Baron de Tott'un oluşturduğu kuruluşlar yeni bir ivme kazandı ve bunlara bir Tersane Tıbbiyesi eklendi. Bu mektep için de, yine Avrupa'dan getirtilen tıp eserleri hızla tercüme ettirildi. Bahriye de bunun dışında bırakılmadı: Tersaneler yeniden düzenlendi, gemiler Toulon şantiyesindeki modellere göre yapıldı, denizci alımına ve yetiştirilmesine özen gösterildi. Tophane'de, Gribeauval'in Fransız sistemine göre top dökülürken, obüs topları Rus modeline göre imal edildi.

Böylece Avrupa tekniğinden geniş ölçüde yararlanıldı. Bu gözü pek tavır birçok kişi açısından katlanılmaz bir durumdu: Askeri okullarda Fransızca eğitim dili olmuştu. Yeni orduların başkomutanlığı ise adı önce Campbell iken, daha sonra İngiliz Mustafa adını alan mühtedi bir İngiliz subaya verilmişti.

Nizam-ı Cedid Türk nüfus içinde pek çok önyargıyla karşılaşıyordu. Ayrıca birçok kişinin çıkarlarına da ters geliyordu. İsyan fazla gecikmedi: Mayıs 1807 sonunda patlak verdi. Bahanesi, askerlere Avrupa'dan esinlenilmiş yeni bir üniforma giyme mecburiyeti getirilmesi oldu. İsyancılar Boğaziçi'ndeki hisarları ele geçirdiler ve Süleymaniye Camii'nde toplanan yeniçeriler de onlara katıldılar. III. Selim, tahtını kurtarma ümidiyle, Nizam-ı Cedid'i derhal lağvetti ve komutanlarını isyancılara teslim etti. Böylece birçok Osmanlı genci Batılılaşmanın bedelini canlarıyla ödedi. Bu da yetmedi. Selim, kâfirleri kollamak ve İslam'ı tehlikeye atmakla suçlandı: Tahttan indirildi ve muhafazakârların adayı olan kuzeni IV. Mustafa lehine hükümranlık haklarından feragat etti. IV. Mustafa da fazla vakit yitirmeden onu katlettirdi. Yeniçeriler

bir kez daha ileri görüşlü bir sultanın giriştiği ıslahat hamlesini boşa çıkarmışlardı.

Fransız Devrimi: Bir koz mu, yoksa tehdit mi?

1792. Avusturya, Prusya ve Rusya temsilcilerinin Türkiye'de yaşayan Fransızların üç renkli kokart ve diğer devrimci amblemleri taşımalarının yasaklanması yönünde dile getirdikleri talebe, reisülküttap şu cevabı verdi: "Bizden hiç kimse onların taşıdıkları bu alametlere en küçük bir ehemmiyet atfetmiyor. [...] Başlarına ne isterlerse takarlar. [...] Kafalarına üzüm sepeti bile geçirseler, bunu niye yaptıklarını sormak Osmanlı devletinin işi değildir."[12]

1798. Bir sonraki reisülküttap, Fransa'daki politik durum hakkında hükümetine bir rapor yazdı: "Fransa'da beliren fesatçı ve şerirler, hayırsız emellerinin gerçekleşmesi için daha önce hiç görülmemiş bir şekilde davranıyorlar. [...] Her türlü iğrenç fiili kanuni hale getirdiler, her türlü hayâ ve edep duygusunu sildiler, böylece Fransa halkını sürü hayvanı derekesine indirecek yolu hazırladılar."

Siyasi duyarlılıklarda bir farklılık mı söz konusuydu? Mizaç karşıtlığı mı vardı? Osmanlı İmparatorluğu Fransız Devrimi karşısında soyut değerlendirmelerle değil, çıkarlarına göre tepki verdi. 1792 ile 1798 arasında devrimci olayları yorumlama tarzı, ilgili bir iyi niyetten tehditkâr bir yayılmacılık karşısında duyulan kaygıya doğru evrim geçirdi.

Devrim'in ilk yıllarında Türkler duruma ilgisiz kalmışlar, Paris'te yaşanan devrim günleri onların gözünde uzak ve önemsiz bir iç mesele olmaktan ileri geçememişti. Fransa'nın 1792'de harbe girmesine çok sevindiler: Hıristiyan dünyadaki bölünmeler her zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun işine gelmişti. Osmanlı bozgunlarını sona erdiren ve sultana Yaş barış antlaşmasını imzalama fırsatı veren şey, Rusların Fransa'daki olaylardan duydukları korku değil miydi? III. Selim'in başmabeyncisi lafı hiç dolandırmadan ifade ediyordu: "İnşallah, Fransa'daki ayaklanma imparatorluk düşmanlarının arasında frengi gibi yayılır, onları birbirleriyle sonu gelmez bir kapışma içine sokar ve böylece devlet-i âliyye için hayırlı sonuçlar hasıl olur." Avrupa'da düzenin bozulması Osmanlı devletinin yararınaydı.

Bu nedenle Avrupalı hükümdarlar İstanbul'daki Fransızların devrimci amblemler taşımalarını protesto ederken, sultan sadece onlara kulak tıkamakla kalmamış, bıyık altından da epey gülmüş-

tü. Selim Fransa ile, Halkın Selameti Komitesi'yle de dostane ilişkiler sürdürmeye önem veriyordu. Bu iyi niyetli tarafsızlık içinde, devrimcilerden yana hiçbir sempati yoktu; ama Avrupa devletlerinin zora girmesi memnuniyet vericiydi. Zaten Paris'teki politik rejimle ilgilenmeyen sultan, Avrupa modelinden esinlenen yeni ordusunu kurmak için Fransız askeri teknisyenler gönderilmesi taleplerini sürdürüyordu. Örneğin 1793'te, Fransa Cumhuriyeti'nin Türkiye'deki temsilcisi, eski adıyla Marki de Sainte-Croix, yeni adıyla yurttaş Descorches, İstanbul'daki Fransız toplumunun Devrim'i benimsediğinden emin bir şekilde 14 Temmuz kutlamaları düzenliyor, toplantılar yapıyor ve Devrim fikirlerini destekleyen metinler dağıtıyordu. Avusturya ve Prusya sefirlerinin son derece aleyhine olan bu eylemlere Osmanlı devleti izin veriyordu. Zaten hem Descorches hem de halefi Verninac'ın sağlam bir Fransız-Osmanlı ittifak antlaşması imzalanması yönünde gösterdikleri çabalar da bu müsamahalı tavırda etkili oluyordu.

1797 sonbaharında ve ertesi yılın yaz aylarında balayı sona erdi ve Türklerin Fransa'ya bakışı değişti. Bonaparte, ilk parlak İtalya seferinin ardından Campoformio Antlaşması'yla Venedik Cumhuriyeti'nin topraklarını parçalamış ve Osmanlıların elindeki Arnavutluk ile Yunanistan sahillerine komşu yedi İyon adasını Fransa'ya katmıştı. O zamana dek uzak ve muteber bir ülke olan Fransa Cumhuriyeti şimdi Osmanlı İmparatorluğu'nun komşusu haline gelmişti. Birdenbire Akdeniz'e yönelik tehditkâr niyetler besleyen yayılmacı bir güç olarak gözükmeye başladı. Bonaparte'ın, Fransa tarafından başarıyla kendi sınırları dışına ihraç edilen devrimci özgürlüğü, Balkan halklarına da taşıma umuduyla, Balkan eyaletlerinin valileri ve Yunan muhaliflerle temas kurduğunu haber alan Osmanlı devletinin bu niyetler konusunda hiçbir kuşkusu kalmadı. Fransız propagandasının etkisine giren Yunanistan, bir sultanın despotik idaresiyle asla bağdaşmayacak eski şanlı günlerinin ve antik demokrasinin düşünü kuruyordu. İşin geri kalanını da Mısır seferi tamamladı. 2 Temmuz 1798'de Bonaparte'ın askerleri İskenderiye'ye çıktılar: Fransa ile Osmanlı dünyası arasındaki yüzlerce yıllık dostluk Aşağı Mısır'ın kumlarına gömülecekti. Osmanlı devleti tarihinde ilk kez Fransa'ya harp ilan etti.

İstanbul'daki Fransız diplomatlar derhal tutuklanıp âdet olduğu üzere Yedikule Zindanı'na kapatıldılar, Fransızların mallarına el konuldu ve iskelelerdeki ticari faaliyetlerine son verildi. İmparatorluk topraklarının bütünlüğünün teminatı olan III. Selim, itti-

fak değiştirdi ve İngiltere, Rusya ve Avusturya'nın Fransa'ya karşı oluşturdukları ikinci koalisyona katıldı. Bonaparte İskenderiye yolundayken, Malta'yı Osmanlı devletinin geleneksel düşmanı olan St. Jean Şövalyeleri'nin elinden alıp, tarikatın elindeki Müslüman esirleri serbest bıraksa bile, sultan darü'l-İslam'a yönelik saldırının zorunlu kıldığı cihadı ilan ederek Müslümanlara dayanışma çağrısı yaptı: "Mısır iki kutsal şehir Mekke ile Medine'nin kapısı olduğu için [...] Fransa'ya karşı harbe girmek her Müslüman'ın dini vazifesidir."

Fransız-Osmanlı boşanmasının bedelini Fransız devrimci fikirleri ödedi. Osmanlı devleti bunları açıkça mahkûm etti ve bu kararını Bonaparte tarafından işgal edilmiş veya tehdit altındaki Arap eyaletlerine de bildirdi. Sultan neyi eleştiriyordu? Onun asıl gücüne giden, ne denli radikal olurlarsa olsunlar, Paris'te yaşanan siyasal olaylar değildi: Monarşinin devrilmesi ve cumhuriyet ilan edilmesi, Venedik veya Ragusa'nın cumhuriyetçi kurumlarına alışkın bir hükümdarı hiç etkilememişti. III. Selim'in dehşetle karşıladığı söylenen XVI. Louis'nin idam edilişi de –dramatik ve kanlı bir sayfa olmakla birlikte– siyasi yaşamın cilvelerinden biri olarak kabul edilebilirdi. Üstelik Osmanlı hanedanı bir önceki asırda buna benzer hadiselerle karşılaşmış, padişahın kutsiyetini yitirmesinin ilk işaretleri olarak önce II. [Genç] Osman (1622), ardından da I. İbrahim (1648) tahttan indirilerek idam edilmişti.

Sultanın asıl hedef aldığı olay başkaydı: Devrimcilerin dine karşı düşmanlığı, din karşıtı terör, Akıl'ın tanrılaştırılması İstanbul'u endişelendiriyordu. Hıristiyanlığın karşılaştığı belalar o güne dek İslam'a yararlı görülürken, bu kez Osmanlı seçkinlerini sevindirmemişti; dini gelenekten kopan, Kilise'yi Devlet'ten ayıran, kendini Hıristiyanlık dışında ifade eden ve Hıristiyan karşıtlığını beyan eden bu toplumsal kargaşayı tehlike çanı olarak algılıyorlardı. Devrim'in askerleri tarafından Avrupa'daki savaş alanlarına taşınan eşitlik ve özgürlük fikirleri onlar açısından yıkıcı bir mana yüklenmişti. Özgürlük despotizme karşı bir silahtı. Fransa'da din âlimleri değil, sadece laik hukukçular ve siyasetçiler konuşuyor, köleliği kaldıran bu kişilerin ağzından ise anayasa, seçimler, partiler, halkoyu, parlamenter tartışmadan başka bir laf çıkmıyordu.

Sosyal eşitlik talebi, bir hamalı vezir yapabilecek kertede esnek olan Türk toplumunu kaygılandırmasa da, en büyük tehlike halkların kendi kaderlerini tayin hakkı adına, milletler arasında eşitlik talebinden kaynaklanıyordu. Çünkü Osmanlı İmpara-

torluğu, tek bir hanedanın yetkesi altında güçlü ulusal kimlikleri olan halkların ve etnisitelerin bir mozaiği durumundaydı ve sultan bunlardan mutlak itaat ve sadakat bekliyordu. 1798'de reisülküttap Osmanlı hükümetini, "hiç kimsenin kiliselerin kapanmasından, keşişlerin öldürülmesi ve sürülmesinden, dinin ve öğretinin rafa kaldırılmasından rahatsız olmadığı" Fransa'ya karşı uyarıyordu. "Bu dünyada eksiksiz mutluluğa erişme umuduyla her ne pahasına eşitlik ve özgürlük istenen" bir Fransa'ydı söz konusu olan: Bu durum, "fitne ve şerri bencillikleri veya kişisel menfaatleri uğruna körükleyen o zararlı çetenin sıradan insanların arasında giderek yaygınlaştırdığı yalan öğretilerle uyumlu"ydu.

Reisülküttap en amansız karşıdevrimciler, Avrupa'nın muhafazakâr hükümdarları veya kralcı mülteciler gibi akıl yürütüyordu. Fransız Devrimi o ilk günlerin hoşgörülü karşılamasını Boğaziçi kıyılarında artık bulamıyordu: Fitneden, tehditten, imparatorluğu parçalayabilecek bir Truva atından başka bir şey değildi.

Fransa İstanbul'u kurtarıyor

Ok yaydan çıkmıştı. Osmanlı Yunanistanı'nda entelektüeller Fransız Devrimi'nin fikirlerini benimsemişlerdi ve bağımsızlık düşleri kuruyorlardı. Fransa'da yaşanan olaylara sofuca bir bağlılık duyan şair Konstantin Rigas (1760-1798) sürgündeki arkadaşlarıyla birlikte Viyana'da yurtsever bir cemiyet kurdu. Amaç, Türklere karşı çeşitli eylemler örgütleyerek Helen ulusal duygusunu canlandırmak, böylece Balkan Yarımadası'ndan Anadolu'nun bir bölümüne kadar yayılacak bir Yunan cumhuriyeti şeklinde büyük Hellas'ı diriltmekti. Bıkıp usanmayan bir faaliyet içine giren şair Rigas, İnsan Hakları Beyannamesi'ni tercüme etti ve halk arasında hızla yayılan yurtsever şarkılar yazdı. Bunlardan biri olan "Haydi Yunanistan evlatları" bir savaş şarkısıydı ve *Marseillaise*'den uyarlanmıştı. Birinci İtalya seferi sırasında Bonaparte'a katılmaya hazırlanırken Trieste'de tutuklanan Rigas, Osmanlı devletine teslim edildi ve öldürüldü.

Osmanlı devleti, yeni [XIX.] yüzyılın ilk yıllarında imparatorlukta çalkantı yaratan ayaklanma tehditlerinin arkasında devrimci Fransa'nın ve genel anlamda yabancıların parmağı olduğunu düşünüyordu. Batı Bulgaristan'da sultana açıkça harp ilan eden ve 1802'de İstanbul'u kuşatmakla tehdit eden Vidin paşası Pazvandoğlu, Napoléon'la ittifak yapma hayali kuruyordu. Yanya'daki meslektaşı, Güney Arnavutluk ve Epir'e hükmeden meşhur Tepe-

delenli Ali Paşa da Bonaparte'ın Mısır seferi sırasında Fransa'dan destek aradı, sonra Korfu'yu ellerinde bulunduran Ruslara yöneldi, ama İstanbul'dan da tam manasıyla kopmadı. Sırbistan'da Kara Yorgi diye bilinen, Balkanlar'daki Hıristiyanların genel bir isyana girişeceğini düşleyen eski domuz tüccarı, yurtsever Georgios Petroviç'in ayaklanmasını Avusturya ve Rusya destekliyorlardı.

Sultan, Fransız Devrimi'nden ve Napoléon'un niyetlerinden kaynaklanan Avrupa'daki genel altüstlük içinde imparatorluğun batı sınırlarındaki özerklik düşlerinin yurtdışından destek ve suçortaklığı bulduğunu kaygıyla görüyordu. Osmanlı Balkanları, Avrupa devletlerinin hırslarına kurban gitmek üzereydi.

Bununla birlikte, Paris ile İstanbul'un ayrılığı boşanmaya dönüşmedi. Osmanlılar, Fransa'nın İtalya ve Bavyera'da kazandığı başarılardan etkilenmişlerdi. Grand-Saint-Bernard geçidindeki olağanüstü kahramanlık, Marengo veya Hohenlinden zaferleri, kaderci Müslümanların gözünde Allah'ın Fransa'yı koruduğunu ispatlıyordu. Bonaparte, Yafa katliamlarına ve Akkâ önündeki bozgunlara rağmen, Mısır'da da sadece kötü anılar bırakmamıştı. Kuşkusuz saldırgan konumundaydı ve tüm çabalarına rağmen ahali ona hep kuşkuyla yaklaşıyordu. Ama genel vali idare konusunda yetenekliydi ve onun yönetimi altında Mısır uzun bir uykudan uyanır gibiydi. Fransızlar ülkeyi terk ettikten sonra, İstanbul'daki ticaret ataşesi derhal Osmanlı devletiyle uzlaşmanın yollarını aradı ve işbirliğini yeniden hayata geçirmeye uğraştı. Rusların artık İyon adalarını işgal ettikleri ve Tuna'daki Osmanlı eyaletlerine hükmettikleri, Malta'ya yerleşen İngiltere'nin Mısır'a ve Filistin'e göz koyduğu bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu kim Fransa'dan daha iyi destekleyebilirdi? Üstelik o Fransa'nın imparatoru Austerlitz'de yeni bir zafer kazanarak Habsburg hanedanından II. Franz'ı ve Çar I. Aleksandr'ı yere sermişti.

III. Selim 1802'de Fransa ile yeniden iyi ilişkiler kurdu: Ticaret antlaşmaları yenilendi ve Fransızların malları iade edildi. Sultan, Napoléon'un atadığı yeni sefirden de çok hoşnut kaldı. Parlak bir süvari generali ve yakışıklı bir adam –sadece yüz hatlarının bile kadınları "birbirine kattığı" söyleniyordu– ayrıca da usta bir diplomat olan Kont Horace Sebastiani, padişahın güvenini kazanmayı bildi. Lamartine onun için, "Korsikalının maceracılığını Fransız'ın zarafeti ve İtalyan'ın diplomatik inceliğiyle birleştiriyordu" diyecekti. İstanbul'da ise tam bir kurtarıcı oldu.

Osmanlılar ile Fransızların yeniden barışmasını bir tehlike olarak gören İngiltere, payitahta yedi savaş gemisi göndermişti. Ça-

nakkale Boğazı'ndan zorla geçmeyi başaran bu gemiler 21 Şubat 1807'de Marmara Denizi'ne girdiler. İngiliz toplarının menzilinde olan Saray-ı Âmire her an bombalanma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. İstanbul'da yabancı bir ordunun şehir surlarına bu kadar yaklaştığına hiç tanık olunmamıştı. Sebastiani savunma işini ele aldı: Deniz cephesini tahkim etti ve bir topçu ateşi gösterisi yaptı. Savunmacıların kararlılığı etkisini gösterdi: İngiliz gemileri geri çekilip Ege Denizi'ne döndüler. İstanbul, bir Fransız general tarafından kurtarılmıştı.

Nisan 1807'de Mısır'a asker çıkaran İngiltere ve Eflâk'ı işgal eden Rusya karşısında, Türkiye artık sadece Fransa'ya güvenebilirdi. Sultanın emrine gönderilen askeri danışmanlar ve Sebastiani'nin varlığı sayesinde kendini hissettiren Fransız nüfuzu, İstanbul'daki muhafazakârların 29 Mayıs 1807'de III. Selim'i tahttan indirmelerini ve ıslahat yandaşlarını katletmelerini engellemedi. Dünya çabuk değişiyordu: Temmuz ayında Napoléon Tilsit'te çarla uzlaştı ve iki hükümdar Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma hesapları yaptılar. II. Katerina'nın Yunan projesinden sonra, Osmanlı devleti yine iştahları kabartmıştı. Bu zor dönemde tek şansı topraklarına göz dikenlerin arasındaki bölünmeydi. Napoléon ile Aleksandr hiçbir konuda anlaşamıyorlardı: Fransa, Rusların çoktandır göz diktiği Çanakkale Boğazı'nı istiyor ve İstanbul'un Rusların eline geçmesini kabullenmiyordu. Napoléon, "Konstantinopolis asla olmaz; Konstantinopolis dünya imparatorluğu demektir" diye konuşmuştu.

Paris'te Türk bayrağı dalgalanıyor

Uluslararası alandaki tehlikeli serüvenlere ve Nizam-ı Cedid'in uğradığı başarısızlığa rağmen, III. Selim'in Türkiyesi'nin Batı'ya açılması zihinlerde kalıcı izler bırakmıştı. Fransa ile askeri işbirliği kesintiye uğrasa bile boşuna olmamıştı. Yabancı bir dilde (bahriyelilerde Fransızca veya İtalyanca) dersler, Avrupa menşeli ders kitaplarını kullanmak, Avrupa'dan gelmiş eğitimcilerle her gün bir arada olmak, Osmanlı ordusunun ve bahriyesinin genç subaylarını Batı uygarlığının bazı öğelerine aşina kılmıştı. Merakları böylece körüklenen bazı subaylar, teknik bilgilere doyduktan sonra, genel bilgilere yöneliyorlar, hatta öğretmenlerini aşağılanacak "gâvurlar" olarak değil, imparatorluğun aradaki mesafeyi kapatması için samimi olarak çalışan kaliteli akıl hocaları olarak görmeyi de kabulleniyorlardı.

Sultan bazı Avrupa başkentlerinde daimi Osmanlı sefarethaneleri açınca, diplomatik personel, tercümanlar ve kâtipler de benzer bir etkilenme sürecinden geçtiler. O güne dek Batı'ya dönem dönem gönderilmiş geçici ve sadece bir konuya yoğunlaşmış diplomatik heyetlere rağmen, Osmanlı devleti sultanın yabancı saraylar nezdindeki daimi temsilcileri olarak kimseyi akredite etmemişti. İstanbul, Batı gerçekleri hakkında asgari bir bilgi alabilmek için, bilindiği gibi, kendi toprağındaki yabancı sefirler, dragomanların hizmetleri ve Avrupa'dan gelmiş mühtedilerin yardımıyla yetiniyordu. Sultanın ıslahat yoluna girdiği bir dönemde, Batı'nın üstünlüğünü sağlayan ilerlemeleri dikkatle gözlemleme zorunluluğu doğmuştu. Yurtdışında ikamet eden diplomatlar, yetkin bir diplomatik servis, personelin yetiştirilmesi; imparatorluk bu alanlarda acil bir ihtiyaç içindeydi.

İstanbul'da bu konudaki fikirler 1792'de yeşermeye başlasa bile, ilk Osmanlı sefiri Fransa'ya gönderilmedi. Büyük Avrupa monarşilerini huzursuz etmemek için, Türkiye tüm Avrupa tahtlarıyla savaş içinde olan bir devletle bağlarını güçlendirme yoluna gitmedi. Bu nedenle Paris'in yerine Londra tercih edildi ve İngiliz başkenti 1793'te Avrupa'da ikamet edecek ilk Osmanlı sefirini karşıladı. Onu 1795'te Berlin, sonra Viyana ve en nihayet 1796'da Paris izledi.

Osmanlı devletinin Batı devletlerinde kullanılan diplomatik pratiğe girişinin pek başarılı olmadığını kabul etmek gerek. Atanan sefirlerin hiçbiri diplomat değildi: Tecrübesizdiler, Avrupa dillerini bilmiyorlardı, hiçbir özel eğitim almamışlardı, Batı'yı anlamalarını ve onunla diyalog kurmalarını kolaylaştırmayan muhafazakâr bir zihniyetleri vardı. Zaten görevleri sona erdiğinde, onların yerine ticaret ataşelerini geçirmekle yetinildi.

Paris'te Talleyrand tarafından kolayca aldatılan Ali Efendi, Mısır seferi için Fransızların yaptıkları hazırlıklardan son ana kadar haberdar olamadı. Bonaparte İskenderiye'ye çıktığında, hâlâ onun Malta'yı St. Jean Şövalyeleri'nin elinden kurtardığına seviniyor ve Fransız generalin hedefinin zaten bu adanın fethi olduğunu bildiriyordu. Sultan bu raporun kenarına öfkeyle "Ne eşek kafalı herif!" diye not düşmüştü.

1803'te onun yerini alan Halet Efendi, Fransa'ya hep tepeden bakıyor, aşağılama duygularını ifade etmeye her an hazır bulunuyordu. Fransızların sözde teknik üstünlüğü mü? "İrfanlarıyla zekâları arasındaki oran, bizim kayıkçılarımızla kâtiplerimiz arasındaki farkla aynı düzeyde." Ordularının gücü mü? "Ne bizimki-

ler gibi yiğit askerleri, ne bizimkiler gibi vezirleri var; bizim topçu çavuşlarımız onlardan daha zeki; tek sermayeleri boş laflar. [...] Gerçekten bu kadar akılsız heriflerin acayip hayvanlardan oluşan bir orduyla bizi yenmeleri kalbimizi yaralıyor." Siyasi rejimleri mi? "Bir isyancı güruhundan, yani Türkçe adlı adınca söyleyecek olursak, bir it sürüsünden ibaret oldukları için, bir millete asla güven ve dostluk telkin edemezler." Başkonsolos da lafını esirgemiyordu: "Ne Bonaparte ne de nazırları diplomatik dilden ve davranış biçiminden anladıkları için, eşkıya reisi gibi davranıyorlar."[13] Sayın sefir Batı'yı bir önceki asırda yaşamış yurttaşları gibi yargılıyordu. Akredite olunan ülkeye yönelik böyle önyargılar haliyle iyi diplomatik ilişkiler kurulmasına yardımcı olmuyordu.

Batı'ya son derece kapalı bu sefaret görevlerinin yine de bir faydası oldu. Kötü niyetli ve yetersiz sefirler istedikleri kadar Avrupalıları aşağılasınlar, onların genç mesai arkadaşları –tercümanlar ve kâtipler– Batı âdetlerini gözlemlemeyi, dönemin fikirleriyle tanışmayı yeğlediler ve pek çoğu kaldıkları ülkenin dilini öğrendi.

Nizam-ı Cedid sayesinde Türkiye'de Batı usulü yetiştirilmiş genç subaylar nesli ve Avrupa âdetlerinin dikkatli gözlemcisi olan sefaret kâtipleri, çok geçmeden en yüksek mevkilerde sultana hizmet edebilecek duruma geleceklerdi. O zaman onların tecrübeleri imparatorluk açısından zorunlu olan reformların önünü açmaya yarayacaktı.

16

Batı ile silahlar eşit mi?

Dehasının verdiği sezgi gücüyle imparatorluğun mahvolmaya doğru gittiğini hisseden Sultan Mahmud, devletini Hıristiyan krallıklarla eşit silahlarla donatarak onu kurtarabileceğini düşündü.

Théophile Gautier

Hep açık bir gökyüzünün altında entari ve terlikleriyle dolaşan Osmanlı, sözde uygarlığın iğrenç giysileri içine hapsoldu.

Eugène Delacroix

Zaman ilerledi ve kadim Şark, uygarlığın etkisi sonucunda dillere destan uyuşukluğundan sıyrılıp harekete geçmeye başladı.

Gérard de Nerval

Konstantin Kapıdağlı'nın –Osmanlı sarayının ilk ressamlarından biri– fırçasından sağ elinde geleneksel tespih, yüzü uzun bir sakalla çevrelenmiş ve başında değerli taşlarla süslü bir sarıkla çıkan III. Selim (1789-1807), tek süsü kumaşlarla kaplanmış duvara asılı tuğra-yı hümayun[1] olan ve aynı duvardaki nişte hat malzemelerinin göze çarptığı boş bir mekânda, bağdaş kurmuş halde tasvir edilmişti.[2] Her şey, üzerindeki giysiler, verdiği poz, dekor geleneklere uygundu, hepsinin kökleri değişmez ve çok hürmet edilen bir geçmişe uzanıyordu.

Onun halefi II. Mahmud'un (1808-1839) sadece otuz yıl sonra Alman asıllı Fransız ressam Henri Schlesinger tarafından yapılmış portresi farklı bir asra ait gibiydi.[3] Bir sütun ve sırma püsküllü ağır kumaş kaplamaların Batı'daki merasim portrelerinin ihtişamını kazandırdığı bir saray salonunda, ayakta ve dörtte üçlük duran kısa sakallı sultan, cilalı kunduralar, beyaz pantolon, düğmeleri iliklenmiş dik yakalı redingot giymiş, omuzlarına bir pelerin atmış ve sim nakışlı bir fes takmıştı. Ne kemerinde hançer ne

de elinde tespih vardı; padişahın görüntüsünü subay kıyafeti giymiş bir Batılı hükümdardan ayıracak hiçbir yan yoktu veya yok gibiydi. II. Mahmud da, sakalsız ve Avrupa usulü giyinmiş Büyük Petro gibi –zaten sık sık onunla kıyaslanmıştı– Batı'dan esinlenmiş reformları uygulama yoluna giren bir sultan imgesi sunuyordu. Hiç kimse bunu görmezden gelmesin diye, portresini bürolara, idari dairelere, kışlalara ve savaş gemilerine astırdı. Portrelerin taşınması tam birer resmigeçit havasına bürünüyor, top atışları, mehteran ve havai fişekler eşliğinde gerçekleştiriliyordu. Üzerinde resmi bulunan sikkeler darp ettirdi ve aynı resmi kendi koyduğu nişanın üzerinde de kullandı; böylece İslam'ın yasaklarına meydan okudu, şeyhülislamı ve ulemayı öfkelendirdi. Bu nedenle bir gün bir din adamı onu şöyle payladı: "Günahlarının hesabını Allah'ın huzurunda vereceksin gâvur padişah."

Bu iki portre arasında yaptığımız karşılaştırma, bir hükümdar ile halefini karşıt kutuplara yerleştirme amacını taşımasa da –sonuçta orduda uygulanan Nizam-ı Cedid'in ilham kaynağı III. Selim değil miydi?– gelenekten kopuşmayı simgelemekte ve reformcu sultanın halkına dayattığı dönüşümleri yansıtmaktadır. Osmanlı kıyafetindeki dönüşüm de bunun en görünür örneği olmuştur.

"Reform kıyafeti"

Kıyafet ve dış görünüş her zaman önemsiz meseleler değildir. Bazen politik bir angajmanı ifade ederler. 1792'de, aristokratik ipek çoraplara karşı demokratik sadeliği savunan Fransız "*sans-culotte*"ların pantolonu buna örnektir. Bazen, yeni efendilerin iktidarına veya daha önce görülmemiş bir uygarlık modeline mecburi itaati gösterirler. 1645'te Çin'i fetheden Mançular ülke sakinlerinin saç örgüsü takmasını zorunlu kıldılar; bunu yapmamanın cezası idamdı. "Hayvan sürüsünü insan gibi giydirmeye" önem veren Çar Büyük Petro ise, uzun sakalları ve yerlere sürünen entarileri bir fermanla yasakladı. XIX. yüzyıl başında sultanın uyrukları da kıyafet alanında benzer değişimlere tabi tutuldular.

Türkler yüzyıllardır sarık takıyor, sarı pabuç ve şalvar veya dolama giyiyor, bunun üzerine de yere kadar inen geniş bir kaftan geçiriyorlardı. Sarıklar tek modelden ibaret değildi; tam tersine, etkisiz kaldıkları ölçüde sık sık yinelenen sayısız israfı önleme yasasına rağmen, geniş bir çeşitlilik hâkimdi.[4] Kabarık, şeker külahı gibi veya yassı, burma veya düz, kocaman veya mütevazı öl-

çülerde, sade veya tuğlarla süslenmiş sarık sahibinin işine, toplumsal statüsüne, zenginliğine veya fantezisine göre değişiyordu. XVIII. yüzyılda bir Avrupalı seyyah kırk altı farklı sarık türü saymıştı ve bir sonraki yüzyılın başında, o kadar çok çeşit sarık var ki, doğma büyüme İstanbullu bir dragoman bile bunların yarısını bilmiyor, deniyordu. Zaman içinde değişen biçimi ne olursa olsun, sadece Müslümanlar tarafından takılan sarık yüzyıllar boyunca Türk kimliğinin simgesi olarak kaldı. Ölümden sonra bile: Mezarlıklarda erkeklerin mezar taşlarının tepesinde taştan yontulmuş, merhumun sağlığında taktığına benzeyen bir sarık bulunuyordu. Avrupa'da padişahın tebaası "sarıklılar" diye ifade ediliyor ve "sarık takmak" Müslüman olmak anlamına geliyordu.

Tüm bunlar, Sultan II. Mahmud'un Osmanlı kıyafetine getirdiği zorunlu değişikliğin daha acılı olmasına yol açtı. Sultanın bu sert ve kesin kararı rastgele verilmemişti. Öncesinde önemli gelişmeler yaşanmıştı: Reformların en kararlı muhalifleri ortadan kaldırılmıştı. II. Mahmud tahta çıktığında fazla gösterişe kaçmadı, temkinli bir reformcu oldu, değişiklik isteğini hayata geçirmeden önce tam on sekiz yıl sabretti. Seleflerinin, Avrupa modellerine göre oluşturulması, teçhiz edilmesi, eğitilmesi, idare edilmesi ve giydirilmesi gereken orduyu yeniden yapılandırmak konusundaki projesini ancak 1826'da ele aldı.

Sultan II. Mahmud, III. Selim'in Nizam-ı Cedid girişimini daha da genişleterek diriltmek istiyordu, ama selefinin başına gelen felaketten ders aldığı için, onun mirasını sahiplenmekten kaçınırken bir Avrupa modelinden esinlenme isteği konusunda da ağzından hiç laf kaçırmamaya özen gösterdi. Reform ne yabancı esinli, ne de onu başlatanın hal edilmesi ve öldürülmesiyle sonuçlanmış bir tecrübenin tekrarı niteliğinde olacaktı. II. Mahmud, Avrupa usulleriyle talim gören yeni bir birim kurulması projesini, Kanuni Sultan Süleyman devrinde hâkim olan askeri düzene, her türden muhafazakâr açısından her derde deva bir altınçağ olarak kalan dönemin yöntemlerine dönülmesi olarak takdim etti. Reformun şeriata uygunluğuna herkesi ikna etmek için, yeni talim sisteminin ve üniformaların Avrupalı değil, "modern Müslüman" olduğu ilan edildi! Tüm bu ustalık yeniçerilerin kazan kaldırmasını yine de engellemedi.

13 Haziran 1826'da irade-yi seniyyenin ilanından birkaç gün sonra, İstanbul'daki At Meydanı'nda [Sultanahmet Meydanı] toplanan yirmi bin kadar yeniçeri gâvurların askeri talimlerini yapmayacaklarını söyleyerek, isyanlarının geleneksel simgesi olan

kazan devirme işlemini gerçekleştirdiler. Sadrazamın sarayını yağmaladılar ve Topkapı'yı zorladılar. III. Selim'e karşı 1807'de yürürlüğe konan senaryo tekrarlanıyor gibiydi. Ama yeniçerilerden nefret eden payitaht ahalisinin desteğini alan II. Mahmud, peygamberin kutsal sancağını açtı ve topçulara ateş emri verdi. İsyancılar katledildi, kışlaları yakıldı ve hayatta kalanlar tüm şehirde sürek avına tabi tutuldu. Hatta mezarlıklardaki yeniçeri mezarları bile tahrip edildi, mezar taşlarındaki yontma börkler parçalandı. Bu olaya, "Vaka-i Hayriye" [Hayırlı Olay] adı verildi.

Tehlikeli bir özel muhafız ordusuna dönüşünceye kadar Hıristiyanlığa korku saçmış, imparatorluğun şanına şan katmış yeniçeriler Osmanlı tarihinden siliniyordu: 17 Haziran'da ilan edilen bir iradeyle bu kurum lağvedildi. Reform yolu artık açıktı. Üç gün sonra, Saray-ı Âmire'nin dış avlusunda "alaybozan tüfekleri (!) ve süngülerle silahlanmış, Avrupa usulü saf tutmuş" iki bin Türk, "yeni talim biçimini uyguluyorlardı." Modern üniforması içindeki sultan da oradaydı ve başında geleneksel sarık yerine "bir tür Mısır başlığı" vardı.[5] Çünkü Mahmud, Batılı modellerden olduğu kadar, Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa'ya göre yeniden düzenlediği Mısır'dan da esinleniyordu. Gerek İstanbul'da gerekse taşrada bir ordu kuruldu; ama ayaklanan Yunanlar veya onların yardımına koşan Ruslar karşısındaki bozgunları engellemek için geç kalınmıştı.[6] Ama 1829'da barış geri gelince, sultan yeni silahlı kuvvetlerinin Batı usulü talimine ve teçhizine hız verdi.

Mahmud bu yeni tarz ordu için Avrupa usulü tunik ve pantolondan oluşan bir üniformayı dayatmıştı. Çok geçmeden kıyafet reformu sivillere de genişletildi. Ulemanın cüppe ve sarık giymesine izin verilirken, diğer memurlar pantolon, siyah deri kundura, pelerin ve yüksek yakalı kısa bir redingot giymeye mecbur edildiler. Bu redingota güzel bir isim de verildi: istanbulin. Sıra yeni bir başlık mecburiyeti koymaya gelmişti: Sarığa güçlü bir bağlılık olduğu için hassas bir tercih söz konusuydu. Gelenekler her zaman Müslümanları gâvurlardan farklı görünmeye teşvik etmişti. "İnsanları taklit edersen onlardan biri olursun" deniyor ve gayrimüslimlere de Müslümanlar gibi giyinme hakkı tanınmıyordu. "Sarıkla kılınan iki rekât namaz, sarıksız yetmiş rekâttan daha makbuldür" deniyordu. Gerçekten de başlık tercihinde, müminlerin namaz kılarken secdeye varmasını engelleyecek herhangi bir siperlik bulunmaması da dikkate alınmalıydı. Sultan 1828'de Avrupa değil, Fas menşeli yeni bir başlık getirdi: fes.

Kuzey Afrika'dan alınmış bile olsa, kırmızı yünlü kumaşla kap-

lanmış[7], tepesinde önce mavi, sonra da siyah ipek bir püskül bulunan, koni biçimindeki bu başlık, katı sınırlamalar yüzünden geç yatışan, canlı bir halk muhalefetiyle karşılaştı. Sarık sadece Müslümanlara özgüydü; devlet memurlarının takması zorunlu olan fes ise din veya sosyal sınıfına bakmaksızın isteyen herkes tarafından takılabiliyordu. O zamana dek başlık ve pabuç rengi herkesin dinini gösteriyordu. Artık hem bu ayrımlar, hem de Türklerin evlerinin canlı renklere boyanabileceğini öngörerek koyu renkleri diğerlerine bırakan ayrım kaldırılmıştı. Günlük yaşamın yaygın bir nesnesi haline gelen ve hem sultan hem de en küçük memur tarafından takılan fes yavaş yavaş başkentten en ücra köye kadar tüm imparatorlukta benimsendi. II. Mahmud türbesine, geleneksel sarık yerine "üzerine mücevherlerden yapılmış muhteşem bir iğne takılı" yenilikçi fesi koydurttu.[8] Saraybosna'da 28 Haziran 1914'te Arşidük Franz-Ferdinand'a suikast yapıldığı gün çekilen fotoğraflar bunu kanıtlamaktadır: Avusturya ordusunun Boşnak askerleri fes takmışlardı. Sarığın yerini alan fes, Osmanlı kimliğinin yeni işareti ve modernitenin simgesi oldu. 1925'e kadar da bu yerini korudu.

Seçkinlerin yetiştirilmesi

Osmanlı devleti XVIII. yüzyıldan itibaren askeri teknikleri Batı'dan almaya başlamış ve ordu kadrolarının yetiştirilmesi reformcu sultanların başlıca kaygısı haline gelmişti. 1807 ayaklanmasıyla öldürücü bir darbe alan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Tersane Tıbbiyesi okulları böyle kurulmuştu. II. Mahmud ve Tanzimat sultanları, I. Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) eğitim çabalarını tekrar ele aldılar. Açılan kurumlar yeniden yapılanma içindeki orduda yaşanan müthiş düzeyde eğitimli subay açığını kapatmaya yönelikti yine.

1827'de İstanbul'da, yeni ordunun hekimlerini yetiştirmeye yönelik bir askeri tıbbiye mektebi açıldı [Tıbhane-i Âmire], sivil pratisyen hekimler ise geleneksel medreselerde yetişmeye devam ediyordu. Sonra, 1834'te, Osmanlı ordusunun bir tür Saint-Cyr'i olma iddiasındaki Mekteb-i Ulum-ı Harbiye açıldı. Her iki okulda da Avrupa modeli benimsenmişti: Dersler Fransızca veriliyor ve öğretmenlerin çoğu yurtdışından geliyordu. Her iki okulda da genç öğrenciler için bir hazırlık bölümü yer aldığından, ayrıca laik ilk ve ortaöğretim de veriliyordu. Gâvurların dilinin öğrenilme-

sine gelebilecek direnişlerin önünü almak için, II. Mahmud bu konuyu öğrencilerin önünde gerekçelendirmeye çalıştı: "Fransızca olarak bilimsel tıp öğreneceksiniz. [...] Size Fransızca öğrettirerek bir Fransız eğitimi vermeye değil, bilimsel tıbbı öğrenmenizi sağlamaya çalışıyorum. Böylece yavaş yavaş onu bizim dilimizle bütünleştirebileceksiniz."[9]

Çok az sayıda Türk'ün yabancı dil bildiği doğruydu. Öğretmenler ders verirken, yabancı subaylar talim için emirler verirken çoğunlukla Ermeni veya Rum tercümanlara başvuruluyor, onlar da Müslümanlara her zaman güven telkin etmiyorlardı. Müslümanların öğrenmeleri, sırası geldiğinde kendilerinin ders vermeleri, ders kitaplarını tercüme etmeleri için yabancı dil eğitimi almaları şarttı. Türkçe tıp lügati veya ülkenin dilinde oluşturulan bir bilimsel terminoloji gibi araçlar sayesinde, Avrupa'dan gelen bilgiler yavaş yavaş Türk toplumuna yayıldı. Batı'dan esinlenen tıbbi uygulamalar insan vücuduna karşı yeni bir yaklaşım benimsenmesini gerekli kılıyordu. Mademki bilim bunu gerektiriyordu, insan vücudunun tasvir edilmesinden duyulan tiksinti aşılacaktı. Böylece II. Mahmud 1820'de Türkçe basılan ve çıplak vücut illüstrasyonlarının da yer aldığı ilk anatomi ve tıp eserini yayımlattı [Şanizade Mehmed Ataullah Efendi'nin *Hamse-i Şanizade* adlı eseri].

Devleti modernleştirmek için yetkin subaylar yetiştirmek yeterli değildi. Devletin vasıflı memurlarla da donatılması gerekliydi. Reformcular, geleneksel eğitim sisteminin yanı sıra, dini eğitimden ayrı kurumlar oluşturmayı amaçladılar. Böylelikle eğitimde adım adım bir tür mütevazı sekülerleşme başladı. Kâğıt üstünde hayatın içinde olduğundan daha görünür ve tutarlı olan bu sekülerleşme, yine de ulema egemenliğinin dışına çıkan bir eğitim sisteminin başlangıcını oluşturdu. Bu projeleri somutlaştırmak için, III. Napoléon'un maarif nazırı olan tarihçi Victor Duruy'nin uzmanlığına başvuruldu. Fransa'da ilk ve ortaöğretimi toplumsal yaşamın gerçeklerine uyarlamaya uğraşan bu antik Roma uzmanı İstanbul'a geldi ve sultana bir eğitim reformu projesi sundu. Bu proje 1869'da bir "nizamname" olarak yayımlandı.

Fransız nazırın ziyareti, Osmanlı İmparatorluğu'nun övünç kaynağı olan meşhur bir kurumun, Mekteb-i Sultani'nin (Galatasaray Lisesi) açılışına zemin hazırladı. Gerçi bu kurumun bir mazisi vardı, çünkü Fatih Sultan Mehmed'in oğlu olan II. Bayezid (1481-1512) Pera bağlarında Galata Sarayı mektebini açarak babasının dileğini yerine getirmişti. Bir acemi oğlan mektebi olan

bu kurumdan çıkan içoğlanlarından bazıları daha sonra Enderun Mektebi'ne alınıyorlardı. Burası içoğlanları için bir tür hazırlık mektebiydi.

1 Eylül 1868'de, Sultan Abdülaziz'in de katıldığı açılış töreninde, Fransız hükümetinin de katkılarıyla Mekteb-i Sultani'ye dönüşen bu eski kurum kapılarını yeni bir gençliğe açıyordu. Okulun kurucuları içeriği ve kalitesi itibarıyla Fransız liseleriyle kıyaslanabilecek Batılı müfredeta uygun bir eğitim mekânı sunmak istemişlerdi. Bu konuda başarıya ulaşmak için Batı'ya açık iki adam çok gayret sarf etmişti: Paris'teki Osmanlı sefiri [Cemil Paşa] ve Tanzimat'ın mimarlarından Mehmed Fuad Paşa. Önceleri Londra'daki Osmanlı sefaretinde tercüman olarak çalışan ve Fransızcaya da mükemmelen hâkim olan Fuad Paşa o sırada hariciye nazırıydı. Halihazırda yürürlükte olan reform politikasını hukuki, idari veya toplumsal alanlarda sürdürecek kadroları Molière'in dilinde yetiştirme görevi Galatasaray Lisesi'ne düşüyordu. Böylece küçük bir seçkinler grubu, eğitimlerini tamamladıktan sonra idarede veya diplomaside önemli mevkilere gelmeye hazırlanıyordu.[10]

1839'da imparatorluğun tüm uyruklarının milliyet ve din farkına bakılmaksızın hukuk önünde eşitliğini ilan eden Tanzimat zihniyeti uyarınca, eğitim kurumu da hem Müslüman, hem Ortodoks, hem Katolik, hem de Yahudi talebeleri kabul ediyor, onların hepsini aynı sıralarda buluşturuyordu. Yani Osmanlı nüfusunun tamamı ülkenin modernleştirilmesine katılmaya davet ediliyordu. Başarı beklentiler ölçeğinde oldu ve Galatasaray Lisesi Osmanlı hanedanı sona erdikten sonra da yaşadı. Bernard Lewis'in sözleriyle, Müslüman bir hükümetin Batılı bir dilde modern eğitim vermek için yaptığı ilk gerçek girişim olan Galatasaray, modern Türkiye'nin doğuşunda belirleyici bir rol oynadı. 1923'te doğan yeni cumhuriyet devletinin çok sayıda zaferi, Galatasaray Lisesi'nin "dersliklerinde kazanılmıştı."[11]

Buna paralel olarak kapılarını yabancı eğitim kurumlarına da açan Osmanlı başkenti, Batılı büyük metropollerle rekabet edebilme araçlarına sahip oluyordu. 1871'de, İstanbul Boğazı'na yakın bir yerde, Ortaköy ile Bebek arasında meşhur Robert College açıldı. Kurucusu olan Cyrus Hamlin, Amerikalı bir misyonerdi ve Kırım Harbi sırasında Üsküdar'da açılan hastanede çalışmıştı. Kuruluşa cömert hayırsever Christopher Robert'ın adı verildi; İngilizce eğitim yapılan bu prestijli kurumun binalarının inşa edilmesini ve yaşamasını onun yaptığı yardımlar sağlamıştı. 1992'de

Galatasaray Lisesi'nden aynı adı taşıyan bir üniversite doğarken, Robert Kolej de kendi kuruluşundan tam yüzyıl sonra, 1971'de açılan Boğaziçi Üniversitesi'nin atası oldu. 1868 ve 1888 yıllarında açılan Alman ve İtalyan liselerinin de eklendiği böylesi kuruluşlarla, İstanbul ülkenin ihtiyaç duyduğu seçkinleri yetiştirebilecek düzeye –buna yardımcı olan birçok dini kurumu da unutmamak gerek[12]– gelmişti.

Avrupa tarzı bir mimari

Padişah, eski suriçi İstanbul'daki atalarından yadigâr Topkapı Sarayı'nı terk edip şehrin kuzeyine, Boğaziçi'ne yerleşmeye giderken Osmanlı İmparatorluğu'nun Fatih'in veya Kanuni'nin miras bıraktığı geçmişe sadık kaldığı söylenebilir miydi? Versailles'ı Paris'e yeğleyen XIV. Louis veya Escurial'ı Madrid'e tercih eden İspanya Kralı II. Felipe gibi payitahtından uzaklaşmak, modernite ile buluşmak amacıyla o zamana dek hürmet edilmiş bir geleneğe sırtını dönmek anlamına mı geliyordu? En muhafazakâr olanlar buna inanıyor ve hayıflanıyordu. Oysaki Boğaziçi'nin bir sayfiye olarak cazibesi yeni değildi. Daha şehir fethedildiğinde, sultanlar oraya otağ kurmuşlar veya sık sık veba salgınlarının ya da yangınların kol gezdiği kalabalık bir şehirden uzakta, serinlikten ve güzel manzaradan istifade etmek amacıyla kıyılarına yalılar, köşkler yaptırmışlardı. "Hayat hakkında daha iyi bir fikre sahip olunan" Lale Devri ile açılan XVIII. yüzyılda şehzadeler ve prensesler, saray ve devlet ricali burayı ikamet mekânı olarak seçmişler, –II. Mahmud'un tahta çıktıktan sonra yaşadığı– Beşiktaş'tan Büyükdere'ye kadar ahşap yalılar ve sahilsaraylar yaptırmışlar, Boğaziçi'ni bir anlamda Venedik'in Büyük Kanal'ına dönüştürmüşlerdi.

Gelenekten kopuşmayı başka yerde aramak gerekir. Değişim, yerleşim alanı tercihinden çok, saray-ı hümayunların mimarisinde hissedilmektedir. Bu saraylar, bir Ermeni mimar ailesinin, Balyan kardeşlerin –Sarkis, Agop ve Nikogos– eseriydi; Nikogos Paris'te, Ulusal Kütüphane'nin (*Bibliothèque Nationale*) mimarı Henri Labrouste'un öğrencisi olmuştu. 12 yıl süren inşaat çalışmasının ardından 1856'da açılan Dolmabahçe, 1865'te açılan Beylerbeyi veya 1872'de açılan Çırağan sarayları, ne dış görünüm ne de iç dağılım olarak Topkapı Sarayı'na benziyorlardı. Topkapı Sarayı, farklı boyutlar ve stillerdeki binalardan oluşan bir külliyeydi. Haliç ile Marmara Denizi arasında uzanan bir eksen boyunca sıralanan dört avlunun etrafına yerleştirilmiş bu binalar bir bah-

çenin içine dağılmış gibiydi ve bir araya gelmiş göçer aşiretlerin oluşturduğu bir obayı andırıyordu. Etrafını çevreleyen yüksek surlar ve burçlar burayı bir tür şehir içinde şehir haline getirmişti. Boğaziçi'nin sahilsarayları köşklerden oluşan bu külliye tarzından koparak, Avrupa kraliyet saraylarını andıran uzun dikdörtgen veya L biçiminde masif planları benimsediler.

Gerçi içlerinde, kamusal yaşama açık bölümle özel yaşama ayrılmış bölüm arasındaki geleneksel bölünme korunmuş –binaların her birinin kendi harem bölümü vardı– ve sofa adı verilen, Boğaz kıyısından bahçeye kadar binayı enine kat eden büyük bir salonla iki mekân birbirinden ayrılmıştır. Ama Avrupa modellerinden alınma hususlar ağır basmaktadır. Cephesi iki yüz seksen dört metre boyunca uzanan Dolmabahçe'de üstü bir kubbeyle –saraydaki tek kubbe– örtülü ve Korint stili başlıkları olan elli altı yivli sütunla süslenmiş muazzam bir taht salonu [Muayede Salonu] bulunmaktadır. Tırabzan korkulukları Bohemya kristalinden yapılmış büyük iç merdiven, Osmanlı mimarisinde ilk kez anıtsal bir unsur olarak öne çıkmakta, artık temsil kaygısı taşımaya başlayan bir saraydaki tezahür sanatını görkemli bir şekilde kanıtlamaktadır. Dışarıda, denize kadar inen veya bahçeye açılan geniş basamaklar da Batı zevkine uygundur.

Abdülmecid için inşa edilen Dolmabahçe Sarayı'nın mermer cephelerinde ve heybetli cümle kapılarında, Batılı seyyahların merakını uyandırmaktan geri kalmayan yüklü bir kompozit bezeme üslubu benimsenmiştir. Théophile Gautier, "Bunun hangi mimari düzenine ait olduğunu söylemek zor; ne Yunan, ne Roma, ne gotik, ne Rönesans, ne Endülüs, ne Arap ne de Türk; İspanyolların *plateresco* adını verdikleri ve süslemelerindeki karmaşık lüksle, çılgın detay arayışıyla anıtların cephelerini bir kuyumculuk eserine benzeten türe yakın görünüyor" diyordu. Damarlı küçük sütunlar, kabartmalar çiçek ve yaprak zincirleri, arabeskler, burma dallar, oya gibi işlenmiş gülbezekler "kalabalık, karmaşık, şatafatlı ve gözü okşayan" bir görünüme sahiptir. Klasik sanatın ödünsüz bir savunucusu bu "süs yaprakları"nı "mimar olmayan ve ne işgücünden, ne zamandan, ne de masraftan yana sıkıntısı olan bir süslemecinin" eseri olarak görüp sert bir biçimde eleştirirdi.[13]

Mimarisi neo-Rönesans stilinde olan Beylerbeyi Sarayı, daha sade ve homojendir; Abdülaziz tahta çıktığında, Boğaz'ın Anadolu yakasında 1829-1832 arasında II. Mahmud için yapılmış daha önceki bir sarayın yerinde inşa edilmiştir.[14] 1851'de kısmen yanan ve terk edilen eski saray yıkıldı ve yerine, Agop ve Sarkis

Balyan kardeşler tarafından bugün de görülen Beylerbeyi Sarayı yapıldı. Bu yazlık sarayda –zemin kattaki merkezi sofa, etrafı serinleten fıskiyeli bir şadırvanla donatılmıştır– üç geleneksel mekân eksiktir. Hamam yoktur; gerçek manada bir harem bulunmaz, onun yerini birkaç oda almıştır; gerçek bir mescid yerine birinci katta duvarlarında Kuran'dan ayetler bulunan bir namaz odası vardır.

Abdülaziz bir yazlık sarayla yetinecek biri değildi. Balyan kardeşlere, Avrupa yakasında, Çırağan'da yine II. Mahmud devrinden kalma bir yapının yerine yeni bir saray yaptırmak için dört milyon altın harcadı. Şantiye alanı öyle berbat bir haldeydi ki, sarayın yapımı tam on iki yıl sürdü. Saray tamamlandıktan üç yıl sonra, 1875'te Hazine-i Hümayun'un yaşadığı kısmi iflasta bu inşaatın da payı olduğu söylenir. Hem inşaata hem de Hindistan'a kadar gidilip aranan Şark referanslarıyla dolup taşan süslemelere harcanan meblağlar, beyaz mermerden bu görkemli binaya "Binbir Gece Sarayı" adı verilmesine neden oldu. Saray 1910'da çıkan bir yangında harap oldu.

Abdülmecid için 1856 ve 1857'de Küçüksu ve Ihlamur'da inşa edilen av köşkleri o kadar büyük ve şatafatlı değildi. Bu köşkler Osmanlı geleneğinden daha da ayrılmışlardı. Hiç görülmediği kadar plateresco (hatta *rocaille* olan) taşkın süslemeleri, Osmanlı mimarisine yabancı öğelerle yan yanaydı: gerek içeride gerekse dışarıda anıtsal merdivenler, yan balkonlar (Türk yapılarında kuşkusuz ilk kez görülen bir özellik), teraslar, camlı kapılar.

Deniz kıyısındaki bu saraylar ve köşkler istikametinin bir tek istisnası vardı: İnşa edilen son saray-ı hümayun olan, başlangıçta yazlık saray olarak tasarlanan, ama II. Abdülhamid'in (1876-1909) 1878'den itibaren daimi surette ikamet ettiği Yıldız Sarayı. Burada deniz kıyısındaki masif plandan vazgeçilmiş, geri dönülen Osmanlı geleneğine uygun bir şekilde, Boğaz'a hâkim tepelerin üstünde yüksek surlarla çevrili bahçelerin içine bir dizi köşk serpiştirilmişti. Ama Avrupa da işin içindeydi. Mimarlar İtalyan ve Fransız'dı: Sarkis Balyan'ın yerini alan Raimondo D'Aronco ve sarayı güzelleştirmekten sorumlu Alexandre Vallaury. Romantik bahçe "İngiliz usulü"ydü; sultanın ikameti, idari amaçlar ve sultanın konukları için yapılmış köşkler neoklasik, art nouveau veya Belle Epoque stillerindeydi. Şale Köşkü veya yaverler köşkü de İsviçre şalelerinin görüntüsünü andırıyordu! Avrupa zevki ile Osmanlı zevkini birleştiren Yıldız, XIX. yüzyıl sonu mimarisinin başlı başına bir seçkisi gibiydi!

Batı konforunun peşinde

"Sultanın dairesi, Şarklılaştırılmış XIV. Louis stilinde; Versailles'ın görkeminin taklit edilmek istendiği hissediliyor."[15] Théophile Gautier 1852'de –tahtta I. Abdülmecid vardı– saray-ı hümayunun dekorunu ihtişamlı bulmakla kalmıyor, onun prestijli ve aşılmaz kabul edilen bir Avrupalı modelin peşinden gittiğini düşünüyordu. Birçok seyyah metinlerinin şurasında burasında okurlarının dikkatini, Batı'da yürürlükte olan âdetlerden esinlemiş dönüşümlerin payitaht seçkinlerinin yaşam tarzını nasıl etkilediğine çekiyorlardı. Avrupa, bir kuşağı aşkın bir süredir –mobilyaları, modaları, estetiği, adab-ı muaşeret kuralları ile– hanedanın günlük yaşamına sızmıştı. II. Mahmud saltanatının son yıllarında birçok yabancı alışkanlığı sarayına sokmuş, bunlar bir süre sonra devlet ricali tarafından da benimsenmiş ve ülkenin seçkinlerine yayılmıştı. Sultanın ikametgâhları sadece Avrupa mimarisini benimsemekle kalmamış, iç dekorasyonda da Batı'dan çok şey almıştı. Masalar, iskemleler ve koltuklar, konsollar, duvar saatleri, karyolalar, tuvalet masaları, Sèvres ve Saksonya porselenleri önce saraylara, ardından da en zenginlerin konutlarına girmişti. Ata yadigârı alışkanlıklar dönüşüyordu.

Az sayıda mobilya içeren geleneksel Osmanlı evinde, uyku veya yemek için ayrı odalar bulunmazdı. Yemekler büyük sinilere konarak mutfaktan getirilir ve katlanan sehpaların üzerine yerleştirilirdi. Yemek "alaturka" biçimde, yani alçak sekiler üzerinde bağdaş kurarak veya dizüstü oturarak yenirdi. 1544'te sefirlere sunulan akşam yemeğini paylaşmak üzere Kanuni Sultan Süleyman'ın sarayına kabul edilen bir Fransız, hizmetkârların yoğun trafiğini şöyle anlatıyordu: Birisi "çok güzel ve yumuşacık bir halı" taşıyıp bunu yere sermişti; bir diğeri halının üzerine "çok güzel, uzun ve geniş bir pamuklu örtü serdi"; bunun üstüne içinde "şeker, armut ve diğer meyvelerle hazırlanmış bir su" (buna şerbet denir, biz Fransızlar bunu *sorbet* yapmışız) ile dolu kaplar, sepetler, kupalar, pirinç ve bulgur pilavıyla birlikte servis edilen yemekler, kızartılmış ve parçalanmış kuşlar ve fıstık ezmesi kondu. Yazarımızın anlattığına göre, "daha sonra, yemek yiyecek soylular bu [yer sofrasının] çevresine Türk usulü oturtuldular; kimi dizlerinin üstünde duruyor, kimi yapabildiği kadar yere oturuyordu."[16] Her biri getirilen yemeklere göre şekli değişen tahta kaşıkları kullanarak aynı siniden yiyordu. Polonyalı Bobowski'nin [Ali Ufki Efendi] hatırlattığı gibi, parmaklar –sağ elin üç parmağı– çatal yerine geçiyordu.

Üzeri kilimle değil, nemi yalıtmaya yönelik hasırlarla kaplanmış, yere serilen basit şiltelerde uyunuyordu. Her sabah döşeklerin geri kalanıyla birlikte havalandırılan şilteler dürülüp, duvarlara yapılmış dolaplara yerleştiriliyordu.

Osmanlı seçkinleri XIX. yüzyıl boyunca evlerin iç dekorasyonunu değiştiren ve alışkanlıkları dönüştüren bir mobilya sistemini benimsediler. Paris'ten sahte XIV. ve XV. Louis tarzı, sözde-Boulle tarzı mobilyalar veya Martin cilalı mobilyalarının taklidi olan iriyarı, biraz ağır ve bol yaldızlı lake mobilyalar ithal edildi. Abdülmecid tarafından 1851 ile 1856 arasında Dolmabahçe'yi döşemek üzere davet edilen Paris Operası'nın dekoratörü Fransız Charles Séchan (1803-1874), bu ithalatın başlıca tedarikçisi oldu. Yaldızlı aynalar, Baccarat veya Bohemya kristalinden dev avizeler, Avrupa usulü şömineler konutları istila etti. II. Abdülhamid de saraya çini sobaları soktu. Duvarlara hanedan üyelerinin portreleri ve "oryantalist" tablolar asılıydı.

Şark stili ve Batı'dan alınan öğeler, Théophile Gautier'yi rahatsız eden uyumsuzluklara hiç kulak asılmadan iç içe geçti. Onun XIX. yüzyıl ortasında yazdığına göre, biraz zevkli olma iddiası taşıyan Türk evlerinde, "Şark lüksü, mermerinin üzerinde duran sarkaçlı saatin cam fanus içine konmuş iki yapay çiçek vazosu arasında boy gösterdiği bir komodinle birbirine karışıyordu; Marais'de yaşayan namuslu bir rantiyenin şöminesinin üzerindeki görüntüden ne eksik ne fazlaydı."[17] II. Mahmud'un annesi için inşa ettirdiği ve daha sonra Beylerbeyi Sarayı'nın yapılacağı yerdeki küçük sarayın her odasında iskemleler, akaju komodin, üzerinde sütunlu bir sarkaçlı saat bulunan şömine ile Batı mobilyalarının benimsendiğini gözlemleyen Gérard de Nerval'in daha önceden yazdığı gibi, "Parisli bir kadının odası" da denebilirdi buna; tek eksik, çift başlı karyolaydı. Ama, "Doğu'da divanlar yatak yerine geçer"[18] diye ekliyordu; geleneğe verilmiş son ve geçici ödündü bu. Çünkü günlük yaşam alışkanlıkları saraydan seçkinlerin evlerine varıncaya dek değişmişti.

Sultan yemeklerini "Avrupa usulü" masada yiyor ve masa örtüsü, çatal ve bıçak kullanıyordu. Geleneksel Türk kahvesine artık burun mu kıvrılıyordu? Bir İngiliz seyyahın belirttiğine göre, kahve "alafranga biçimde, fincan, kaşık, şeker, hatta şeker tutacağıyla birlikte ikram ediliyordu." Pera'da, "her şey, dondurma, limonata ve moka alafranga servis ediliyor." Leylekler bile bu yeni kahve içme tarzına uyum sağlamış gibiydi. "Kahve ısmarladığınız anda, gelip masanızın önüne konuyorlar. Uzun gagaları [...] şeker-

liğe girmeye cesaret edemiyor. Saygıyla bekliyorlar [...] ve böylece masa masa dolaşarak şeker veya bisküvi topluyorlar."[19]

Sosyetede ikram artık önce en yaşlı erkek konuklara değil, kadınlara yapılıyordu. Çubuk ve parfüm gibi ata yadigârı ritüeller siliniyordu.

Gérard de Nerval'in büyük gri öküzler tarafından çekilen çamaşırcı kağnılarına benzettiği arabalara veya "kasaları resimli ve yaldızlı" talikalara Nuh nebiden kalmış taşıtlar olarak bakılıyor, paşalar Viyana veya Paris'ten ithal edilmiş kupalarla dolaşıyorlardı.

Sosyete buluşmalarında Avrupalılara gösterilen kabul şaşkınlığa, rahatsızlığa veya utanca yol açıyordu. Daha 1830'da II. Mahmud gâvurları da davet ettiği av partileri düzenlemiş, böylece silahlı gâvurlar onun maiyetindeki Müslüman ileri gelenlerle yan yana saf tutmuşlardı. Başkentini ve civarını dolaşmak için saraydan çıkmakta duraksamayan sultan, Avusturya sefirinin Tarabya'daki yaz köşkünde verdiği balo davetini kabul edince ve bu gözü pekliği diplomatın eşiyle dans etmeye kadar vardırınca gündem altüst olmuştu. Artık örnek ortadaydı: Vezirler ve paşalar da onu takip ettiler. 25 Ocak 1835'te İngiltere sefaret sarayındaki büyük baloda Osmanlı seraskeri geceyi Fransa sefiresinin kolunda, Muzıka-yı Hümayun'un çaldığı valsler, polonezler ve kadrillerle açtı.[20]

İzmir'in yeni çehresi

1841'de Beyrut'tan gemiyle İstanbul'a giden Gérard de Nerval, İzmir'de karaya çıktı. "Bizi orada on gün karantinada beklettiler. [...] Bizim özgürlük bayramımız olan on birinci gün, bütün bir gün sokaklarda dolaşabildik. [...] İzmir sanki bir Avrupa şehri. [...] İtalyan tiyatrosunda Donizetti'nin bir operasını dinledikten sonra gemiye döndük."[21] Şair bu Doğu şehrinin nasıl bir Batılılaşma içinde olduğunu birkaç saatte anlamış ve on satırda bu kanısını müstakbel okurlarıyla paylaşmıştı. Bir haftayı aşkın bir süre boyunca, "Toulon koyunu andıran o muazzam körfezi seyrederek", sağlık tecridinde sabretmişse, bunun nedeni Osmanlı makamlarının nihayet –1836'dan beri– karantina sistemini kabul etmeye razı olmalarıydı. O sırada bulaşıcı hastalıklara karşı tek etkili önlem buydu ve yetkililer imparatorluğu Avrupa modeline göre yapılmış karantina yerleriyle donatmaya çalışıyorlardı.

Bu Anadolu şehrindeki Batı mevcudiyetinin bir diğer kanıtı, şehir operasında çalınan İtalyan müziğiydi. "Şark'ın küçük Paris"indeki kültür ve sanat yaşamının ünü öylesine yayılmıştı ki,

bu durum seyyahımızı hiç şaşırtmamış gibiydi. Hiçbir şeyin şaşırtamadığı Nerval yine "sanki bir Avrupa şehri" diye yazıyordu, şehrin Batı şehircilik ilkelerine göre yeniden düzenlendiği sonraki yıllarda İzmir'in bu özelliği daha da öne çıkacaktı.

Antikçağ'dan beri "İyonya'nın tacı" veya "Asya'nın süsü" diye övülen İzmir, bir körfezin dibine yerleşmiş, sırtını güney ve güneydoğuda iki tepeye yaslamıştı; kuzeyde ise Gediz nehrinin kıvrımlar çizdiği bir ovaya doğru yayılıyordu. Deve kervanlarının hareket noktası olan şehrin gelir kaynakları, Anadolu'nun içleriyle yapılan ticaret ve Batı ile yapılan toptan ticaretti. XVIII. yüzyıldan beri İzmir imparatorluğun ikinci büyük şehri ve Doğu Akdeniz İskeleleri'nin en zenginlerinden biriydi. Gayrimüslimler çoğunlukta olmakla birlikte, yine de çarşıları, camileri, sinagogları ve kiliseleriyle, birbirine bitişik Ermeni, Yahudi, Müslüman, Rum ve Levanten mahalleleriyle, en çeşitli dillerin bir arada konuşulduğu bir Doğu şehriydi. Kırk yıl önce oraya uğrayan Chateaubriand, şehrin Avrupai rengine işaret etmişti: "Çok sayıda şapka gördüğüm İzmir,[22] bir mahallesinde Doğuluların yaşadığı bir İtalyan kıyı şehri gibiydi." Tebdil-i mekân arayışındaki birçok seyyah gibi, o da "bu diğer Paris"teki Batılılaşmaya hayıflanmıştı. Şehrin bazı zengin tüccarları tarafından davet edilmiş, onların evlerinde "sabah modalarını Leroi'dan almış gibi duran zarif kadınlarla karşılaşmıştı. [...] Develeri ne zaman göreceğim, kılavuzun haykırışını ne zaman duyacağım diye sabırsızlanıyordum."[23] Troya sit alanını görmek için acele eden Chateaubriand, aslında şehirde avarelik etmeyi ihmal etmişti: Aradığını iddia ettiği kırsallığı orada da bulabilirdi.

Çünkü Frenk sokağı –ve ona dik– Güller sokağı dışında, İzmir sokakları dar ve dolambaçlıydı; çok az sayıda sokak taş döşeliydi, her zaman kalabalık, pis ve kötü kokuluydular. Ahşap evler kalabalık ailelerin üst üste yaşadığı küçük kulübelere benziyordu. En öldürücü salgın hastalıklar orayı mesken tutmuştu. İnsan bu hastalıklardan korunmayı başarsa bile, sayıları giderek artan ve hiçbir mahalleyi faaliyet alanları dışında bırakmayan haydut çetelerinden de yakayı kurtarmak gerekiyordu. Limanın donatımı bir başka çağdan kalmış gibiydi: Aralarında çöp ve pislik yığınlarının biriktiği küçük ahşap rıhtımlar gemilerin sahile yanaşmasına elvermiyordu. Malların yüklenme ve boşaltılması geçmişte olduğu gibi kayıklar ve şalupalarla yapılmaya devam ediyordu. Tüccarlar, her türlü ıslahat girişimine karşı çıkmadıkları zaman da, bireyci bir refleksle bu durumla yetiniyorlardı.

Tanzimat'la birlikte dönüşüm zamanı geldi. Bu iddialı reform

programı içinde, imparatorluk şehirlerinin yeniden yapılandırılması da unutulmamıştı. Yerel muhafazakârlıkları sarsmak için, bu alandaki ilk adım, şehir mekânlarını Avrupa'da yürürlükte olan ilkeler doğrultusunda dönüştürme kaygısı taşıyan hükümet makamlarından geldi.[24] Batı'ya bakan bir vitrin olarak değerlendirilen İzmir bu iradeci yaklaşımdan istifade etti. O sırada doğan nizamnameler –yasa metinleri veya teknik düzenlemeler– o güne dek Osmanlı yasa koyuculuğunda bilinmeyen ve "kamu yararı" ve "kamu iyiliği" gibi Batı kökenli kavramlardan esinlenen hijyenci ve yararcı kaygıları ifade ediyordu.

Genel şehircilik ilkeleri ilk kez, 1845'te devasa bir yangınla mahvolan Ermeni mahallesinde uygulandı. Mahallenin yeniden inşa edilmesinin incelenmesi ve düzenli bir plan hazırlanması için, bizzat sultan iki hükümet mimarını görevlendirdi. Dar ve labirent gibi sokakların yerine, geniş ve düz sokaklardan oluşan dik açılı bir plan tasarlandı. Şehirdeki ilk demiryolu hatlarının ve garlarının yapımına ilişkin çalışmalar daha da iddialıydı. Bir İngiliz şirketi Osmanlı hükümetinden yüz otuz kilometre uzunluğunda olan ve açılışı 1866'da yapılan İzmir-Aydın demiryolu imtiyazını alırken, 1858'de de şehrin merkezinde değil, dışında ve kuzeyinde, denize bakan bir mevkide kesme taştan Alsancak Garı inşa edildi. Merkezden uzak bu yerin seçilmesi geleceği hazırlıyordu: Şehrin bu yönde genişlemesi ve yeni bir liman inşa edilmesi öngörülmüştü. Bu öngörü tuttu: Bugün Alsancak adı verilen söz konusu burun, yüzyılın sonunda İzmir'in mutena semtlerinden biri oldu.

Önce bir İngiliz şirketi, sonra da Fransızlar tarafından işletilen yüz altmış dokuz kilometre uzunluğundaki ve şehri Kasaba'ya [Turgutlu] bağlayan ikinci demiryolu hattı, bu defa kentin tam merkezine yerleşmiş bir gar inşa edilmesini gerektirdi. Bunun sonucunda ticaret merkezi ve limanla olan trafikteki artış, tarihi şehir merkezinin eski sokaklarını tıkadı. O zaman garı limana bağlayacak bir bulvar açmak düşünüldü, ama yapılması gereken istimlakın bedeli yüzünden projeden vazgeçildi.

Demiryolu taşımacılığının girmesi İzmir'in hinterlandındaki ekonomik faaliyeti teşvik etti, şehrin ticari vasıflarını güçlendirdi ve çehresini değiştirdi. Batı ile ilişkilerde ilk sırada yer alan bir şehrin limanı, yüzyılın ortasından beri başlamış şehirsel dönüşümlerin uzağında kalamazdı. 1830'lu yılların başında ilk İngiliz buharlı gemilerinin Osmanlı sahillerinde belirmesi –*Swift* adındaki ilk buharlı gemi 20 Mayıs 1828'de kalabalığın hayretten fal taşı gibi açılmış gözlerinin önünde İstanbul Boğazı'na girdi ve anın-

da II. Mahmud tarafından satın alındı– modern limanlar kurulmasını gerektiriyordu. Türk tersaneleri de, Amerikalı mühendislerin yönetiminde, buharlı gemilerle dolmaya başladı. Bunlar çok geçmeden Boğaziçi'nde, adalarda, Trabzon'da ve İzmir'de seyrüsefere çıktılar.[25] İzmir'de, tüccarların onca zamandır yetindikleri küçük ahşap rıhtımları en kısa sürede değiştirmek şarttı. 1866'da dört kilometre boyunca kesintisiz uzanacak bir rıhtım inşa edilmesine karar verildi; ayrıca denizde koruyucu bir mendirek, sahilde de bir gezinti yolu yapılacaktı. İngiliz asıllı üç İzmirli tüccar yüklenen ve boşaltılan mallardan alınan gümrük resimlerini yirmi beş yıl boyunca tahsil etmek ve denizden kazanılacak arazinin mülkiyeti karşılığında bu inşaatın imtiyazını aldılar. İnşaat çalışmaları Marsilyalı Dussaud kardeşlerin firmasına verildi. Dussaud, gerçekleştirdiği liman düzenlemeleriyle Akdeniz'de isim yapmış bir ustabaşıydı.

Sonra sıra mimari düzenlemelere geldi. Yeni rıhtımda, Batı mimarisinden esinlenen bir stilde, bir veya iki katlı taş evler inşa edildi. Bu evlerde hem Avrupalılar, hem de bu modernite simgeleri uğruna geleneksel mahallelerini terk eden zengin Müslüman ve Yahudi aileleri yaşadı. Şehrin artık Akdeniz'deki en güzel şehircilik başarılarıyla yarışabilecek bir kordon boyu vardı. Bu bölgede toplanan denizcilik acenteleri, bankalar, sigorta şirketleri, ticarethanelerin merkezleri, konsolosluklar şehre Batılı bir çehre kazandırdılar. Rıhtım tamamlandıktan sonra iki atlı tramvay hattı hizmete sokuldu. Tramvay idaresi Fransız sermayeli bir şirkete verildi. Bir kanalizasyon sistemi inşa edildi. 1874'te Batılı modellere göre kurulan belediye, yüzyılın sonuna gelindiğinde de çabalarını sürdürüyordu. Gazla aydınlatma, inşaat imtiyazı 1893'te bir Belçika şirketine verilen içme suyu şebekesi, bir elektrik santrali kurulması şehir sakinlerinin günlük yaşamını değiştirdi.

Nerval, "Sanki bir Avrupa şehri" diye yazmıştı, İzmir, en azından deniz kıyısındaki bölümü ve kordon boyunda piyasaya çıkmayı ya da Frenk sokağındaki lüks butiklerin önünde dolaşmayı seven hali vakti yerinde sakinleriyle, artık tam bir Avrupa şehriydi. Çünkü arkada kalan Yahudi ve Müslüman mahalleleri, 1900 yılında bile değişimin hâlâ dışındaydılar. Batılı ölçütlere göre şekillendirilmiş yeni şehir dokusunun yakınında, mazi hâlâ yüzünü gösteriyordu. Birkaç yoksul mahallede "sanki bir Doğu şehri" denebilecek geleneksel İzmir'i koruyor, o çoğunlukla ıstıraplı ve yorgun çehre kendini belli ediyordu.

Avrupa usulü şehirciliğin cazibesi

Liman şehirlerinde, taşra merkezlerinde veya büyük ulaşım eksenleri üzerinde yer alan şehirlerde yaşayan Avrupalılar ve Avrupalılaşmış Türkler, imparatorluk şehirlerinin Batı metropolleri seviyesine yükselmesini sağlayacak düzenlemeler yapılmasını talep ettiler. Payitahtta da benzer beklentiler 1836'da, Paris'teki Osmanlı sefirliği makamından yeni ayrılan ve üç yıl sonra Tanzimat'ın mimarlarından biri olacak Mustafa Reşid Paşa'nın kaleminden ifadesini buldu. Mustafa Reşid Paşa, İstanbul sokaklarının başına buyruk çizgilerinin yerini düz caddelerin; labirent gibi mahallelerin yerini satranç tahtası planlı mahallelerin; pis konutlardan oluşan karmakarışık yığınların yerini geniş meydanların; ahşap yapıların yerini taş yapıların almasını istiyordu. Yerel finans durumu, çeşitli dirençler, edilgenlik bu iddialı şehircilik programını gerçekçilikten uzak kılıyordu. Resmi metinlere yeni nizamnameler, planlara yeni projeler eklendi. Batı usulü bir şehircilikten yana olanların yardımına, sadece depremler ve İstanbul'da çok sık yaşandıkları için sayısını saptama imkânı bile kalmamış irili ufaklı yangınlar koşabilirdi. Bu felaketler sonucunda yerle bir olan mahallelerde, unutulmak istenen bir geçmiş de kazınmış oluyordu.

İstanbul'da 24 Kasım 1854'te çıkan ve Aksaray ile Laleli mahallelerinde 748 evin kül olmasına yol açan yangın, harap olan bölgelerde İtalyan mühendis Luigi Storari tarafından tasarlanmış bir parselleme yapılması olanağını verdi. İzmir'in yetkili makamları bu mimara daha önce şehir planını çıkartma ve kadastrosunu oluşturma görevini vermişlerdi. 1865 yangını, Haliç ile Marmara Denizi ve Ayasofya ile Bayezid Camii arasında kalan bir alanda, içlerinde hükümet binalarının ve nezaretlerin çoğunun da yer aldığı 2.910 binayı yok etti. Böylece daha düz hatlı sokaklar oluşturma ve yeni bir nezaretler semti düzenleme olanağı doğdu. Akılcı yaklaşım, sadece romantik seyyahların görsel zenginlik diye niteledikleri eski binaların harabeleri üzerinde giderek kendini ifade etmeyi başarıyordu.[26]

Osmanlı İmparatorluğu'nun belli başlı şehirleri, liberal zihniyetteki ticari sözleşmelerden yararlanan ve sayıları giderek artan Avrupa devletleriyle Babıâli'nin ekonomik ilişkilerinin gelişmesinin sonucunda Batı kentlerindeki donanımları edinme gayretine girdiler. Şehirlerde, hanları geçmişin tanıkları konumuna indiren modern mal depoları, postaneler, tren garları, Avrupalı yolculara

yönelik büyük oteller yapıldı.[27] Örneğin, yüzyılın ortasına gelindiğinde, İstanbul'da Batılı benzerleriyle pekâlâ boy ölçüşebilecek bir Ambassadeurs Oteli mevcuttu. En büyük yerleşim merkezlerinde banka ve ticarethane binaları yapılıyor, böylece iş semtleri şekilleniyordu. Kısa süre önce açılan anayollarda tiyatro salonlarının ve lüks mağazaların kurulması da sosyete hayatına katkıda bulunuyordu.

Ama nüfusun büyük çoğunluğunun günlük yaşamı da Avrupalı tekniklerin ülkeye girmesiyle değişti. Örneğin şehirlere dikilen saat kuleleri artık "alaturka" saati değil "alafranga" saati belirtiyorlardı. Bu modernleşme işareti, o güne dek sadece ezan vakitleri tarafından belirlenen zaman bölümlemesinden ayrı, laik bir zaman bölümlemesi için kullanışlı bir nirengi oluşturuyordu.

1885 nüfus sayımında 875.000 kişinin yaşadığı İstanbul üç uzam üzerinde yayılıyordu: Suriçi İstanbul, Haliç'in kuzeyinde Pera ve Galata, Anadolu yakasında da Üsküdar. Yetkililerin, şehir sakinlerinin ulaşımına yardımcı olacak yeni yollar bulmaları şarttı. Haliç'te karşıdan karşıya geçişi sağlayan ve 1836'da açılan ve sallar üzerine oturtulan ilk köprüden [Hayratiye Köprüsü] sonra 1845'te Galata ile Yeni Cami arasında bir kilometre uzunluğunda ikinci bir ahşap köprü yapıldı. 1863 ve 1878'de iki kez genişletilen bu köprünün altında çift taraflı olarak birer sıra dükkânlar ve lokantalar açıldı. 1837'de –biri bir Rus şirketine, diğeri bir İngiliz şirketine ait– iki gemi Boğaz'ın iki yakası arasında çalışıyordu, çok geçmeden bunlara bir üçüncüsü eklendi. Sonra 1851'de İlk Osmanlı deniz taşımacılığı anonim şirketi [Şirket-i Hayriye] kuruldu ve İngiltere'den alınan yandan çarklı altı vapurla Boğaz hatlarında çalışmaya başladı. Çok geçmeden beş gemi daha alındı.

Demiryolunun gelişi, eski sarayın [Topkapı] konumunu değiştirmiş ve Osmanlı hanedanının haşmetine halel getirmiş gibi algılandı, bu nedenle sultanlar bu saraydan iyice el etek çektiler. İlk zamanlar başkenti Edirne'ye bağlayan Şark demiryolu Sarayburnu'nu dolaşıyor, Topkapı Sarayı'nın dibinden geçiyordu. Bu hat, Topkapı Sarayı'nın aşağısında, sahilde yer alan ve zaten çeşitli yangınlarda kül olmuş köşklerin sonunu tam anlamıyla getirdi. Avrupa yakasına deniz ulaşımıyla daha iyi bağlanan Üsküdar'da, Bağdat demiryolunun yüz yirmi kilometrelik ilk parçası 1873'te açıldı ve Anadolu yakasındaki banliyö gelişimini hızlandırdı.[28]

1871'de ilk atlı tramvaylar başkentte dolaşmaya başladı ve Ayasofya civarının açılıp Kapalıçarşı'dan Bayezid Camii'ne doğ-

ru çıkışın yeniden düzenlendiği bir dönemde, sokakların, özellikle de zaten şehrin en geniş yolu olan Divanyolu'nun daha da genişletilmesini zorunlu kıldı. Bu toplu taşımacılık tarzının geçmişten ne denli bir kopuş olduğunu hayal etmek güç olabilir. Yüzyılın başında İstanbul'da çok az atlı araba bulunduğunu, çünkü sadece az sayıda imtiyazlı kişinin –şeyhülislam veya sadrazam gibi– bunları kullanmaya hakkı olduğunu unutmamak gerek. Atla dolaşma iznini alabilenlerin sayısı biraz daha fazlaydı, ama memurların ve subayların çoğu yaya dolaşıyordu. Yasaklar giderek azaldı ve sokaklarda görülen atlı sayısı –"gâvur"lar da dahil– arttı, ama bu durum sıradan Müslüman ahaliyi çileden çıkarıyordu. Avrupa'dan kopya veya ithal edilen atlı arabalar ise durmadan çoğaldı. En nihayetinde, toplu taşımacılık da şehirde var olma hakkını elde etti.

Kısa bir süre sonra İstanbul ulaşım alanında bir diğer yenilikle tanıştı. 1875'te iki buharlı makine ile çalışan küçük bir yeraltı füniküleri Galata Köprüsü'nü Pera Tepesi'ne bağlayarak, yolcuları taşıt giremeyen dik sokaklarda yokuş tırmanmaktan kurtardı. Bu fikir bir Fransız inşaat mühendisinden, Eugène Henri Gavaud'dan çıkmış ve İngiliz sermayeli bir şirket de bunu hayata geçirmişti. Şehir sakinlerinin sevgiyle "sıçan deliği" adını taktıkları "Tünel" böylece Avrupa "metro"larının en eskilerinden biri ve hiç kuşkusuz en kısası oldu.

Yetkililer şehirlerin yönetim tarzını da Avrupa modeline göre şekillendirdiler. İstanbul'da, Batı'da yürürlükte olan idari işleyişi incelemekle görevlendirilen bir belediye komisyonu [İntizam-ı Şehir Komisyonu] hazırlık çalışmalarını yaptı. Üyeler başkentin Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerine mensuptu ve ailesi Fransız Devrimi'nden beri Türkiye'ye yerleşmiş olan zengin bir Fransız bankerin, Antoine Aléon'un da etkin bir rol oynadığı komisyon dört yıl çalışıp, vardığı sonuçları Babıâli'ye sundu. 1857'de iktidardaki reformcular, modern binalar açısından zengin, Levanten Pera ve Galata semtlerinde deneysel mahiyette bir belediye idaresi kurulmasına karar verdiler. Bu belediyeye verilen resmi ad Altıncı Daire-i Belediye'ydi; hiç kuşkusuz Paris'in modernliğiyle ünlü VI. Bölgesi'ne (*arrondissement*) öykünülmüştü. Siyasi iktidar tarafından kurulan belediye bazı sorumlulukları devralmakla birlikte, hükümetin aşırı titiz denetiminden kurtulamadı. Altıncı Daire veya "örnek daire" henüz Avrupa'daki belediye kurumlarıyla boy ölçüşemezdi, ama gerçekleştirdiği çalışmalarda (sokakların taş kaplanması, kaldırımlar, binaların hizaya sokulması, gazlı aydın-

latma,[29] su şebekesi) çok başarılı oldu. Bu nedenle 1868'de komisyonun önerisiyle hazırlanan Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi ile belediye yönetimi tüm şehre yayıldı ve 1877'de Vilayat Belediye Kanunu ile İstanbul'daki belediye sisteminin imparatorluğun tüm şehirlerinde uygulanması –en azından kâğıt üzerinde– kabul edildi.[30] Yine de ardı arkası kesilmeyen mali yetersizlikler ve yeniliklere direnç bu gelişmelerin sonuçlarını sınırladı.

Şehirlerdeki dönüşümlerin ne kadar yavaş yayıldığını anlamak için, mutlaka Doğu Anadolu şehirlerini hatırlatmaya gerek yoktur. İstanbul'u oluşturan üçüncü bölge olan Anadolu yakasındaki Üsküdar, Batılılaşmaya karşı muzaffer bir direniş göstermiştir. Bir Sünni İslam yerleşimi olan Üsküdar eski Türk geleneklerini çok uzun süre korudu. Avrupalı seyyahların tanıklığına göre, XIX. yüzyıl ortasına gelindiğinde Üsküdar'da "reform kıyafeti" neredeyse bilinmiyordu. Evler, çeşmeler ve camilerde geleneksel mimariye sadık kalınmıştı. Gérard de Nerval, "Yolların ıslahındaki yeni buluşlar, taş veya çakıl kaplama, kaldırımlar, sokak fenerleri, atlı arabalar [...] orada tehlikeli yenilikler [bidat] olarak kabul ediliyor" diye yazıyordu.[31] Théophile Gautier'nin açıkladığına göre, imparatorluk II. Mahmud'dan beri Avrupa devletlerininkine "eşit silahlar"la mücehhez olmaya gayret ediyor, ama İstanbul'a ve bazı büyük şehirlere uyarlanan bu zengin, çeşitli ve modern teçhizat, Avrupa mevcudiyetinden uzak yörelerde henüz çok sınırlı düzeydeydi, hatta hiç bilinmiyordu.

17

Avrupa'da Türkler

Yanılsama eksiksizdi. Doğu'yu görmek için otobüse binmek yeterlidir.

L'Illustration, 1867

Fransa'daki genel kanı, terlikler ve çubuklar, gülsuyu ve saray şekerlemeleri dışında, bu yörelerin sanayiinden talep edilecek bir şey kalmadığı yönündeydi.

Adalbert de Beaumont

Mısır olayı

Osmanlı ordusunu modernleştirme isteğinin onuru Sultan III. Selim'e aitti: Ama 1807 ayaklanması, reformu öldürdü. Yabancı saraylar nezdinde daimi sefirler akredite etme girişimi de ondan gelmişti: Ama bu acemi diplomatların sürekliliği olmadı ve yerlerine hemen yenileri atanmadı. Padişahın gerçekleştirmekte zorlandığı şeyi, paşalarından biri başardı. 1805'ten beri Mısır valisi olan Mehmed Ali Paşa (1769-1849), 1807'de III. Selim'i hal eden İstanbullu yeniçerilerin istemedikleri aydın ve Batılılaşmış despot oldu.

Sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti olduğu için, hükümran devletlerin ayrıcalığı olan yurtdışında diplomatik temsil hakkına Mısır sahip olamazdı. Ama Batılıların "naib" dedikleri, Vali Mehmed Ali Paşa Osmanlı Mısırı'nı kısmen Napoléon Fransası'ndan esinlenen bir dizi idari, askeri ve kültürel reforma tabi tuttu. Böylece eski firavunların ülkesi İstanbul'un ancak 1826'dan sonra benimsediği bir modernleşme hamlesini başlattı. Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşması konusunda bir laboratuvar işlevi gördü.

Nizam-ı Cedid, İstanbul'da yaşanan 1807 ayaklanmasından sonra varlığını sürdürememişti. Mehmed Ali Paşa ise onu 1819'da hiçbir engelle karşılaşmadan kurdu ve II. Mahmud'un (1808-1839)

1830'larda giriştiği askeri reformların esin kaynağı oldu. Osmanlı sultanı 1820'lerin sonunda vakıf gelirlerinin devlete aktarılmasını sağlamıştı. Mehmed Ali Paşa ise bu işlemi daha 1812'de başlatmıştı. Yakındoğu'nun ilk yerel gazetesi 1828'de Nil kıyılarında çıktı ve bu türde bir gazete Boğaziçi'nde ancak üç yıl sonra görüldü. Kahire'deki –en azından unvanları bakımından– Avrupa tarzı nezaretler Türk muadillerinden daha önce kurulmuştu. Doğu Hıristiyanları "bey" unvanına ilk kez Mehmed Ali Paşa'nın Mısırı'nda eriştiler ve böylece Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki eşitsizlik ortadan kalktı. İlk Katolik kadın tarikatları yine Mısır'a yerleştiler. Mısır, İskenderiye-Kahire hattıyla, demiryolu konusunda da Türkiye'den erken davrandı. Bazen de İstanbul ile Kahire benzer konularda eşzamanlı adım attılar: Sultan 1827'de Osmanlı başkentinde bir tıp mektebi açarken, aradan bir ay bile geçmeden Mısır hıdivi kendi tıp mektebinin açılışını yaptı! Ama Kahire reform konusunda hemen her zaman Türkiye'ye yol gösterdi.

Mehmed Ali Paşa'nın gösterdiği başarılı modernleşme çabaları II. Mahmud'u da Batılılaşma yoluna soktu. Bağımsızlık isteyen Mısır valisinin çok geçmeden sultanın karşısına bir rakip olarak çıkması da bunda rol oynadı. O zaman, Avrupa'nın desteğini almak ve kendisine bağımlı valinin ihtirasını alt etmek için, II. Mahmud da ilerleme konusunda teminatlar vermek zorunda kaldı.

Bekle bizi Paris!

1826'da eğitimlerini mükemmelleştirmek ve üzerinde çalıştığı modern devletin inşası için gereken yönetici vasıflarını edinmek üzere üniversite öğrencilerini Paris'e göndermeye karar veren Mehmed Ali Paşa, bu konuda da efendisini geride bırakmıştı. Fransa'ya gönderilen kırk kadar öğrenciden on sekizi Mısır doğumluydu; diğerleri İstanbul'da veya imparatorluğun başka şehirlerinde doğmuştu. Paşa, Kahire'ye veya İskenderiye'ye döndüklerinde, Avrupa uygarlığının en iyi yanlarını ülkeye yayacaklarını umuyordu. İlk kez bir Batı şehriyle karşılaşan bu gençler kim bilir nasıl bir kültür şokuna maruz kalmışlardı... Kısa süre önce Nil vadisinden yola çıkan, Arapça ile Türkçeden başka dil bilmeyen bu öğrenciler Paris'in çalkantılı yaşamına daldıklarında kim bilir nasıl bir şaşkınlık yaşamışlardı...

İçlerinden biri, namaz kıldırmak üzere onlara eşlik eden İmam Tahtavi bu şaşkınlığı Paris'te geçirdiği beş yılın ardından *Tahlîsu'l-ibrîz fî telhîs-i Bârîz* adıyla yayımladığı seyahatna-

mesinde anlatıyordu.[1] Batı yaşam tarzı karşısında aklının karışması şaşırtıcı değildi: Mayıs 1826'da "sarıklı ve resmi" bir havada Marsilya'da karaya çıktığında, insanların iskemlelere oturduklarını, yüksek masaların etrafına yerleştiklerini görünce hayret etmiş, her konuğun önüne konan tabağa eşlik eden çatal ve bıçakla da ne yapacağını bilememişti. Kafelerde müşterilerin görüntüsünü çoğaltan aynalar karşısında iyice şaşkına dönmüştü: "İnsan kendini sokakta sanıyordu. Burasının kapalı bir kahve olduğunu ancak aynada çok sayıdaki aksimizi görünce anlayabildim."[2] Nazik, dinamik ve şeref duygusuna sahip (bu özellik onları "Türklerden veya diğer ırklardan çok Araplara" benzetiyordu) insanlar olarak değerlendirdiği Parislilere sempati duymakla birlikte, onların uçarılığını, yeni olan her şeye duydukları merakı, özellikle moda meselesinde değişiklik sevdalarını, hayırseverlik duygularını bile uğruna feda ettikleri ölçüsüz zevk düşkünlüklerini de vurguluyordu.[3] İnanılmaz kültür araçlarından –okullar, akademiler, kütüphaneler, kitapçılar, müzeler, tiyatrolar, salonlar, gazeteler– yararlanan ilginç Parislilerin doğaüstünü reddeden akılcılıkları ise Kahire'deki el-Ezher Medresesi'nin eski talebesini kaygılandırmıştı.[4]

Mısır'dan gelen öğrencilerin Parislilerin yaşamına yönelik şaşkın bakışlarının karşısında ise, Parislilerin yeni gelenlere yönelik, bazen alaycı renklere de bürünen gözlemleri yer alıyordu. Fransız mizah gazetesi *La Pandore*, 22 Ağustos 1826'da bir öğrencinin babasına gönderdiği mektubu yayımlamıştı:

"Peygamber'in inayetiyle seyahatimizi sağ salim tamamladık. [...] Burada kendimi yetiştirmek üzere bulunuyorum... Beklerken bizi gezdiriyorlar. [...] Bana Champs-Elysées'yi ve Palais-Royal'i gösterdiler. Buradan daha büyüleyici bir şey olamaz. Tüm dünyadan gelmiş zenginliklerin yığıldığı çok geniş bir çarşı. Gün batımında [...] herhalde yakındaki bir haremden kaçmış genç ve güzel kadınlar ortaya çıkıyor. Hiçbir kıskanç peçe yüz hatlarını gizlemiyor, hiçbir bekçi başlarında beklemiyor. İçlerinden biri bana gülerek bakıyordu [...] bu yere tekrar geleceğim, o meçhul güzeli tekrar göreceğim ve senden rica ediyorum, âlim olduğum zaman onu bana satın al, tabii ümit ettiğim gibi satılık ise şayet..."[5]

Öğrencilerin merakının yönlendirilmesi, kaygılarının yatıştırılması gerekiyordu. Bu görev, Bonaparte'ın seferinin ürünü olan meşhur *Description de l'Egypte*'in [Mısır Betimlemesi] yazarlarından biri olan, coğrafyacı mühendis Edme François Jomard'a verildi. Gençleri kollamak, eğitimlerini yönetmek ve boş vakitlerin-

de yaptıklarını denetlemekle görevlendirildi. Batı dünyası bu Doğululara yabancı olduğu için hassas bir görev söz konusuydu, ama döndüklerinde kendi ülkelerinde doktor, mühendis, ziraatçı, öğretmen olacak bu öğrencilerin mesleki başarısı onun ödülü olacaktı. İlk misyon başarılı olunca, 1832'de Dr. Clot'nun –Mehmed Ali Paşa'nın özel doktoru ve Mısır sağlık hizmetlerinin yöneticisi– öğrencilerinin Paris hastanelerinde ihtisas yapmaları için bir misyon daha gönderildi. 1840'ta gönderilen öğrencilere "şehzadeler misyonu" adı takıldı, çünkü içlerinde Mehmed Ali Paşa'nın birçok torunu da vardı. İstanbul da bu örneği takip edecekti.

Sultan II. Mahmud, şiddetli muhalefete rağmen, 1827'de Paris'e öğrenci gönderme kararı aldı. Bu küçük –sadece dört kişiden oluyordu– heyet, gâvurlara karşı beslenen ata yadigârı önyargılara sadık kalan muhafazakârlar tarafından utanç verici bir devrimcilik örneği olarak değerlendirildi. Yine de sonraki yıllarda da öğrenci gönderilmeye devam edildi. Harbiye ve Bahriye öğrencileri eğitimlerini Avrupa'daki askeri okullarda mükemmelleştirmeye çok hevesliydiler. Böylece Batı başkentlerinde düzenli olarak Türk öğrenci topluluklarına rastlanmaya başlandı; bu öğrenciler döndüklerinde Osmanlı idaresinde yüksek mevkilere gelmekle kalmadılar, Avrupa'dan ulaşan yeni fikirlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda benimsenmesine ve ülkelerindeki dönüşümlerin hızlandırılmasına da katkı yaptılar.

Mines veya Centrale gibi büyük Fransız mühendislik okulları ve Polytechnique veya Saint-Cyr gibi askeri okullar, Osmanlıların en kalabalık grubu oluşturmadıkları çok sayıda yabancı öğrenciye de kapılarını açmakla birlikte, Osmanlı devleti 1857'de Paris'te Türk gençlerini yüksek eğitime hazırlamaya yönelik bir kurum açmanın faydalı olacağını düşündü: Sağlam bir genel eğitim ve özellikle de Fransızcaya tam hâkimiyet, sınavlarda başarılı olmalarını sağlayacaktı. Böylece, Kırım Harbi'nin ardından, Grenelle'deki Violet sokağı 53 numarada "Ecole impériale ottomane" açıldı.[6] Bu okul Fransız-Osmanlı yakın işbirliğinin ürünüydü ve öğretmenleri III. Napoléon Fransası temin ediyordu. Yirmi beş ila otuz yaşlarındaki kırk kadar öğrenci üç yıl süren bir okul döneminde, Fransızca dışında, tarih, coğrafya, matematik, fizik ve kimya derslerine ağırlık verilen bir müfredatı takip edecekti.

İlk başlarda okul istikbal vaat ediyordu. 1862'de *Le Temps* gazetesi, dört öğrencinin Saint-Cyr'e, bir öğrencinin bir ziraat okuluna ve birçoğunun da Fransa Maliye Nezareti'ne kabulünü tebrik ediyordu. Gazetecinin belirttiğine göre, Maliye Nezareti'ne alınan

öğrenciler, "bizim kamu muhasebemizin ilmi mekanizmaları"nı öğreneceklerdi. Ecole impériale ottomane, bu başarılarını en çok müdürü Miralay Ali Bey'e borçluydu. Ama çok geçmeden öğrenciler müfredatı tamamlamaktan vazgeçmeye başladılar ve pek çoğu –Fransızcayı öğrendikten sonra– farklı kurumlara dağıldı. Hatta isyan nedeniyle okuldan atılanlar bile oldu! 1865'te okul kapandı.[7]

Meslekten diplomatlar, nazırların ilk tohumları

Üstünlüğüne inanarak ve "gâvur"ları, onların tekniklerini, barbar dillerini hor görerek çok uzun süre kendi içine kapanan Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyılın reformculuğuyla birlikte artık şunu bir zorunluluk olarak görmeye başlamıştı: kara ordusunun ve bahriyesinin subaylarını, idari kadrolarını, ekonomisinin teknisyenlerini, diplomatlarını ve tercümanlarını yetiştirmek. Böyle bir programı gerçekleştirmek için Avrupalı eğitmenlere başvurmak şarttı. O zaman, Osmanlı devleti kendi adamlarının Batı dillerini öğrenmesinin bir zorunluluk olduğunu anladı. Bildiğimiz gibi, geçmiş yüzyıllar boyunca Batılılarla ilişkilerde uzmanlaşmış tercümanlar, dragomanlar görev yapmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyanları, özellikle de Rumlar Yunanistan'da 1821'de çıkan isyana kadar bu görevi yerine getirdiler; bu isyan Fenerlilerin tekeline son verdi. Tercümanlık mevkilerini Müslümanlara verme fikri o zaman doğdu. Ama III. Selim dönemindeki az sayıdaki Batılılaşmış genç 1807 ayaklanmasında, Avrupa ile içli dışlı olmakla suçlanarak öldürülmüşlerdi. Bu coşkulu reformculardan, III. Selim'in başdanışmanı ve sadrazam kaymakamı olan Mahmud Raif Efendi yeniçeriler tarafından katledildiğinde, kurbanın İngiltere'deki Osmanlı sefirinin kâtibi olarak Londra'da kaldığı günler, katili tarafından şu sözlerle hatırlatılmıştı: "Ben bir Müslüman'ı değil, gâvur İngiliz Mahmud'u öldürüyorum!"[8]

İmparatorluğa Batılılarla iletişim kurmayı sağlayacak olanakları kazandırma işi yeni sultan II. Mahmud'a kalmıştı. 1833'te Babıâli bünyesinde geleceğin tercümanlarını yetiştirmek ve Fransızca eserleri tercüme etmekle görevli Tercüme Odası'nı kurdu. Bu girişimin devamı olarak, hemen her nezaret bünyesinde benzer "odalar" açıldı. Seçkinlerin dili haline gelen Fransızcayı öne çıkaran Tercüme Odası, bir dil enstitüsünden daha fazlasıydı: Yeni fikirlerin beşiği, liberal esinli bir düşünce odağı oldu ve devlete yeni bir reformcu kuşağı yetiştirdi.

Batı'yı daha iyi tanımak için, 1807 ayaklanmasından sonra kapanan daimi sefarethaneleri yeniden açmak şarttı. 1834-1836 arasında Londra, Paris ve Viyana yeniden Osmanlı sefirlerine kavuştular ve sultan, diğer Avrupa başkentlerinde de diplomatik misyonlar açtı.[9] O zamana dek sadece Müslümanlara sefir unvanı verilirken, 1856'dan itibaren gayrimüslimlerin de bu göreve gelmesinin yolu açıldı.

Paris sefirliği muazzam prestijli bir makamdı; bunun nedeni, Fransa'nın Doğu politikasından çok, Fransız başkentinin sahip olduğu kültürel ve sanatsal etki alanıydı. Fransızca da Osmanlı hariciyesinde olduğu kadar, diğer Avrupa devletleri için de resmi dil haline gelmişti. Paris'teki legasyon 1834'te yeniden açıldığında, sefaret konumuna yükseltildi ve buradaki baş görevli de –bir istisna dışında– sefir unvanını taşıdı. Ama Babıâli'de öyle bir yetkin personel açığı vardı ki, meslekten yetişmiş diplomatların hiyerarşi basamaklarını tırmanarak bu makama gelmeleri için yarım asır geçmesi gerekti.

Avrupa başkentlerindeki Osmanlı sefaretleri İstanbul'da sadece uluslararası politikanın gereklerini karşılama aracı olarak değil, aynı zamanda Türk idaresinde ve siyasetinde kariyer yapmaya kararlı gençlere en iyi yetişme koşullarını hazırlama yerleri olarak görülüyordu. Fahri ataşelik kadroları da Osmanlı seçkinlerinin çocuklarına birkaç yıl yurtdışında kalma imkânı verdiği için çok revaçtaydı. Böylece, kaldıkları ülkenin dilini, rafine adab-ı muaşeret kurallarını öğreniyor ve Batılı değerlere açılıyorlardı. Bu sefaret kâtiplerinden bazıları Türkiye'ye vicdan özgürlüğünün veya kanun önünde eşitliğin savunucuları olarak döndüler; bunlar Osmanlı İmparatorluğu açısından büyük yeniliklerdi. Babıâli yüzyılın sonuna doğru yarım düzine kadar Fransız şehrinde[10] yerel ileri gelenler tarafından yönetilen fahri konsolosluklar yerine gerçek manada konsolosluklar açınca, Batı yaşamıyla tanışan genç diplomatların sayısı da iyice arttı.

Yüzyıl ortasının reformcu devlet adamlarının hemen hepsi, iktidara gelmeden önce, Avrupa'daki belli başlı sefaretlerde görev yapmışlardı. Tanzimat devrinin başlıca üç mimarı için de bu durum geçerliydi: Mustafa Reşid Paşa 1834'te Paris'te, sonra Londra'da; Ali Paşa 1836'da Viyana'da; Fuad Paşa 1840'ta Londra'da görev yapmıştı. 1877'de toplanan ilk Osmanlı parlamentosunda Meclis-i Mebusan reisi olan Ahmed Vefik Paşa'nın yetişme koşulları ise, en parlak kariyerlere erişmekte yurtdışında kalmanın nasıl önemli bir rol oynadığını gösteriyordu. Baba-

sı ve dedesi tercüman olan paşa, babasıyla birlikte gittiği Paris'te liseyi bitirmiş, sonra Fransız başkentine sefir olarak dönmüş, ardından da iki kez sadrazamlığa atanmıştı. Fransız kültürüne âşık olan Ahmed Vefik Paşa, Fénelon'dan *Télémaque*'ı, Lesage'dan *Gil Blas*'yı tercüme etmiş, ayrıca Molière'in piyeslerini Türkçeye uyarlamıştı.[11]

Fransızcaya hâkimiyet ve Avrupa meseleleri konusunda diplomatik bir görevde edinilen iyi bir bilgi, Osmanlı İmparatorluğu'nda başarının anahtarı haline gelmişti.

Bazı Osmanlı sefirleri, görevleri sona erdikten sonra gerçek birer centilmen olarak hatırlandılar, hepsi de Paris veya Londra'da geçerli, seçkin hal ve davranış kurallarını özümsemişti. İki kez hariciye nazırı, beş kez de sadrazam olan Mustafa Reşid Paşa sadece Osmanlı politikasının öncü simgelerinden biri ve Tanzimat'ın baş mimarı değildi, onun seçkinliğinden, ince nüktelerinden, sosyetik olaylardaki zevkinden büyülenen Parisli çevrelerin de gözdesiydi. Ubicini'nin kaydettiğine göre, "İki kış boyunca mevsimin en gözde siması oldu. Her toplantıda vardı; tertiplediği şenlikler uzun süre konuşuluyordu. Şatoda, nazırların davetlerinde, diplomatik gecelerde hep hazır bulunuyor, ama en samimi toplantıları da küçük görmüyordu. Tiyatro fuayelerine girip çıkıyor, tanınmış edebiyatçılar, gazeteciler ve eleştirmenlerle dostluk kuruyordu. Bir Fransızca hocası (*maitre*) istemiş, ama ona "Siz bir metres (*maitresse*) bulun daha iyi" denmiş ve Opera'dan Matmazel N***'ye gönderilmişti."[12]

Osmanlı seçkinlerini hâlâ sarıklı ve dinsiz kişiler olarak tasavvur etmek için, gerçekten gözlerin önyargıdan iyice körleşmiş olması gerekiyordu. Modernite, Batı'yı iğrenç "gâvur" toprağı diye görmekten vazgeçip onunla içli dışlı olanları etkisine almıştı.

Bulvar Türk'ü

Bir Osmanlı uyruğunun Paris'te ikamet etmek için, orada uzun bir eğitim görmesi veya önemli bir diplomatik mevkide bulunması şart değildi: Halil Bey 1865 ile 1868 arasında, hiçbir görevi bulunmadan üç yıl Paris'te kaldı. Gerçi meslekten diplomattı ve gençken eğitimini Paris'te yapmıştı, ama Parisliler onu daha çok ehl-i keyif biri, "imparatorluk şenlikleri"nin egzotik figürü, "Paris yaşamı"nın üst ve alt sosyetesinde rahatça dolaşan, çok zengin bir Müslüman olarak görüyorlardı. Verdiği ikindi yemeklerine herkes koşturuyor, kumarda kaybettiği inanılmaz meblağlar

karşısında insanlar kendilerinden geçiyordu. Sürdüğü hayatın Doğulu şatafatı büyüleyiciydi. Muazzam bir servet, kadın tutkusu, kadın tiyatro oyuncularıyla içli dışlı oluşu, resepsiyon sanatı, her şey bu "Parisli Sardanapalus'u" Jacques Offenbach'ın para babası Brezilyalısının muadili haline getiriyordu. Oysaki, "bulvar Türk'ü" kendisine atfedilen bu yüzeysel imgeden daha fazlasını hak ediyordu.

Halil Paşa Türk-Mısırlıydı; 1831'de Yukarı Mısır'da, Asyut'ta doğmuştu. Mehmed Ali Paşa ailesiyle akraba olan babası, hariciye nezaretinde daire müdürüydü. Halil on üç yaşındayken Batılı bir eğitim ve öğretim alması için Louis-Philippe Fransası'na gönderildi. Yedi yıl boyunca Paris'teki Mısır Askeri Okulu'na devam etti; burada askerlik sanatı ile birlikte dil, hukuk ve fen eğitimi veriliyordu. Eğitimini tamamladıktan sonra, Mısır'a döndü ve askeri değil, idari kariyere yönelerek, Mısır valisi Abbas [Hilmi] Paşa'nın, sonra da onun halefi olan [Meḥmed] Said Paşa'nın hizmetinde çalıştı. Liberal ve Batı kültürüne sahip bir yönetici olan Said Paşa, onu 1855 Evrensel Sergisi'ne Mısır komiseri olarak atayarak, yeniden Paris'e dönme olanağını verdi. O sırada Kırım Harbi taraflarının temsilcilerini barış kongresi için ağırlayan Paris'te bir yıl kaldı. Halil orada III. Napoléon tarafından davet edilmiş Türk temsilcilerle –Sadrazam Ali Paşa ve Osmanlı sefiri Cemil Bey– tanıştı; onlara kendileri için çalışabileceğini söyledi. Paris Kongresi sona erince, Halil'in bu teklifi sultan tarafından onaylandı ve İstanbul'da Hariciye Nezareti'ne atandı.

Boğaziçi'nde fazla kalamadı: Babıâli onu tam yetkili temsilci olarak önce Atina'ya, sonra 1861'de Sen Petersburg'a gönderdi. Böylesine hassas mevkiler –Yunanistan otuz yıldır Osmanlı vesayetinden kurtulmuştu ve Rusya da Türkiye'nin kalıcı düşmanıydı– sağlam diplomatik yetkinlikleri gerektiriyordu. Hükümet Halil Bey'i bu görevlere atarken, onların altından kalkabilecek yeterlilikte olduğunu düşünmüştü. Ama Halil Bey 1865'te birdenbire çarın sarayından ayrılıp Paris'te yaşamaya gitti.

Bir Akdenizli olarak Baltık Körfezi'nin ikliminden mi rahatsız olmuştu? Gidişi, Rus soğuğuyla alakası olmayan belirli sağlık nedenlerinden kaynaklanmıştı: Halil Paris'e, güzel bir Kafkas kadınından kaptığı frengiyi tedavi ettirmeye gitmişti. Böylece diplomatik kariyerine son verdi. Açığa alındı ve Paris'te resmi bir görevi olmadan bulundu. Üç yıl boyunca babasından miras kalan muazzam servet sayesinde rantlarıyla geçindi. Paris bu masalsı Doğu prensinin büyüsüne kapılacaktı.

Mısır ve Türkiye'nin de katıldığı 1855'teki Evrensel Sergi'den diplomatımızın oraya gittiği döneme kadar geçen on yıl boyunca, Parislilerin zihnindeki Türk imgesi hissedilir ölçüde değişmişti. Babıâli'nin Fransa'ya mükemmel Fransızca konuşan, her şeyi merak eden, ehl-i keyif ve fes dışında Avrupalı gibi giyinen diplomatlar gönderdiği sırada, Yunan halkının yaşadığı trajedinin, Sakız Adası katliamlarının ve Missolonghi harabelerinin hatıraları Avrupa belleğinde hâlâ canlıydı. 1856'da Paris Kongresi'ne katılanları resmeden Edouard Dubufe'ün tablosunda, tam yetkili Türk temsilcileri Avrupalı meslektaşlarından ayıran tek şey başlarındaki feslerdi.[13] Fransız hariciye nazırının veya Cavour'un, Rusya, İngiltere veya Avusturya temsilcilerinin yanında, pantolonları ve süslü redingotlarıyla sultanın temsilcileri hiç sırıtmıyordu. Ünifomaları moderniteye geçtiklerine tanıklık ederken, külot pantolon ve ipek çoraplı Kont Walewski veya Lord Clarendon, çağdışı kalmış Ancien Régime geleneğine gömülmüş gibiydiler.

Paris sosyetesi Halil Bey'i bağrına bastı. Sadece fiziği bazılarının hoşuna gitmiyordu, ama onlar da güzelliği ve çirkinliği Batı ölçülerine göre değerlendiriyorlardı. Yoksa, kısa boylu, kısa siyah sakallı, ileri derecede miyobuna uygun gözlükler takan adam, belli bir çekicilikten yoksun değildi. Fransızcası mükemmel, konukseverliği bir Doğuluya layık düzeydeydi; salondan salona yinelenen nüktelerle tatlanan hoş bir sohbeti vardı. Boulevard des Italiens, 24 numarada bulunan eski Brancas Konağı'nda oturuyordu. Taitbout sokağının köşesindeki bu konak, Seine nehrinin sağ yakasında Laffitte ve Victoire sokaklarının kesiştiği köşede bulunan Osmanlı sefaretine uzak değildi. Halil Bey'in dairesi Parizyen yaşamın merkezlerinden biriydi. Ama aynı zamanda güzel bir tablo koleksiyonunu da barındırıyordu.

Jockey Club üyelerine verdiği büyük akşam yemeklerinden, görkemli şenlikler düzenlemek konusundaki az bulunur yeteneğinden çok, koleksiyonu sayesinde Batılı aristokratların en seçkinleri arasına girmişti. Ama bu alanda da, elindeki müstehcen sayılabilecek bazı tuvaller Doğu'nun şehvet düşkünlüğünün bir işareti olarak yorumlanmıştı. Batı muaşeret kurallarını benimsemiş diplomatın arkasında geleneksel şehvetli Türk gizleniyordu. Koleksiyonu hakkında yapılan analiz, detayların bütün yerine konulduğunu gösteriyordu. Gerçi Halil Bey, Prens Napoléon-Jérôme'un, imparatorun kuzeni olan meşhur Plon-Plon'un Ingres'e ısmarladığı, ancak iffet meraklısı karısı Prenses Clotilde de Savoie yüzünden

iade etmek zorunda kaldığı meşhur ve kösnül *Bain turc* [Türk hamamı] tablosunu ressamdan satın almıştı. Diplomat bunun dışında Ingres'den birer *Uzanmış kadın*'ı tasvir eden oval biçimli iki küçük eser ve ressamın atölyesinin satışı sırasında da Tiziano'nun *Urbino Venüsü*'nün kopyasını satın almıştı.

Halil Bey'in, Sainte-Beuve'ün alıp götürdüğü Gustave Courbet'ye ısmarladığı tablolar da edebe pek uygun değildi: Edebiyatta moda bir tema haline gelen Sapphovari zevkleri çağrıştıran *Les Dormeuses* [Uyuyan Kadınlar] (veya *Le Sommeil* [Uyku] ya da *Paresse et Luxure* [Tembellik ve Şehvet]) ve tüm edep sınırlarını ihlal eden *Origine du monde* [Dünyanın Kökeni]. Halil Bey bu sonuncu tabloyu banyosuna astırmış ve üzerine yeşil bir perde çektirmişti. Edep dışı tabloyu bu şekilde gözlerden gizleyen örtü, görgü kurallarına verilen bir ödünden ziyade, ilave bir gizem ve erotizm vurgusuydu. *Dandy*'nin küstahlığına özenen diplomatın "dostlarını meraklandırmaya ve etkilemeye yönelik bir kültün ritüel desteğini" oluşturuyordu o perde.[14]

Ama Boulevard des Italiens'deki zengin koleksiyonda, en büyük ressamların imzasını taşıyan başka başyapıtlar da vardı. Geçici bir iflas yaşayan Halil Bey'in razı olmak zorunda kaldığı 16 Ocak 1868 tarihli satışta yer alan yüz sekiz parça, beğendiği konuların, stillerin ve dönemlerin çeşitliliğini gösteriyordu. Hôtel Drouot'daki müzayedeye katılan alıcılar için hazırlanmış kataloğun sunuş yazısını Théophile Gautier kaleme almıştı: "Bu galeri kalabalık sayılmaz –en fazla yüz tablocuk!– ama iyi seçilmiş; ve tablolardan oluşan bu mücevher çekmecesi içinde sahte taşlar veya incilere rastlamak mümkün değil. Her sanatçı en saf pırlantalarından biriyle temsil ediliyor. Kendinden emin bir zevk, kusursuz bir sezgi, güzele duyulan samimi bir tutku, bu nadir koleksiyonun, bir İslam evladı tarafından oluşturulmuş ilk koleksiyonun sahibine yön vermiş."[15] Sadece sekiz oryantalist tuval (ve bir Decamps'ın şöhretini oluşturan hiçbir Türk sahnesi yoktu), altı Delacroix tablosu, Théodore Rousseau'nun meşhur *Allée des châtaigners*'sinin [Kestane ağaçlı yol] de içinde yer aldığı birçok peyzaj, içlerinde İtalyanların yer almadığı ama çok sayıda Hollandalının bulunduğu eski tablolar –"bugünün ustaları ile dünün ustaları yan yana"– ve dönemin zevkine göre iyi bir yer ayrılmış XVIII. yüzyıl Fransız ressamları.

Bu çeşitlilik, "Parisli Sardanapalus"un koleksiyonunun ayırt edici özelliğini, ne denli meşhur olurlarsa olsunlar, müstehcen tabloların oluşturmadığını kanıtlıyor. Buna karşılık sanat

meraklısının yeni bir estetiğe ilgi duyduğunu gösteriyor. Halil bir Cabanel'e veya "hamamda yıkanan kadın ya da su perisi konularında uzman başka biri"ne tablo ısmarlamamıştı.[16] Tablo alımlarında, gelecekte empresyonist ressamların satıcısı olacak Durand-Ruel'e danışıyordu. Diplomatın bu seçimi, dönemin zevkine uygun bir koleksiyon toplamak istediğinin işaretiydi. Ne akademizme, ne avangarda yönelmişti. Barbizon ekolünden tablo almış, buna karşılık hiçbir Manet toplamamıştı. Bu nedenle bir araya getirilen tablolar, "İkinci İmparatorluk sonunda yaşayan 'modern' sanat meraklısının zevkini yansıtan bir panorama" sunuyordu.[17]

Halil bakarada gösterişli bir şekilde para kaybediyor, ama çok kaybediyordu. İflas ettiği söylendi: Bu nedenle tablolarını sattı ve frengiden kurtulduğunu düşünerek İstanbul'a döndü. Büyükdere'deki sarayına yerleşti, yeniden devlet hizmetine döndü, peş peşe çeşitli görevlerde bulundu: hariciye nezaretinde ikinci kâtip, sonra başkâtip, Viyana sefiri (1870-1872), altı ay boyunca hariciye nazırı. Mart 1873'te bu görevden azledilen Halil Bey, belli bir nazırlığa getirilmeden tekrar kabineye çağrıldı, sonra adliye nazırı, en sonunda 1877'de Paris sefiri oldu. O tarihte İkinci İmparatorluk artık yoktu, "imparatorluk şenliği"nin ışıkları Sedan trajedisinde sönüp gitmişti. Ekselansları Babıâli'yi Mareşal MacMahon'un ve onun "ahlaki düzen" hükümetinin cumhuriyetinde temsil ediyordu.

Halil Bey nerede olursa olsun çok lüks bir yaşam sürmeye devam ediyordu. Viyana'dayken kendisini ziyaret eden bir gazeteci, "Muheteşem bir şekilde yerleşmişti; giydikleri sırmalı kıyafetlerle altın külçelerini andıran uşaklarla dolu giriş holünden bir salona, oradan da çalışma odasına geçiliyordu. [...] Orada doğma büyüme bir Parislinin ince zevkiyle karşılaşılıyordu. En önde gelen Fransız sanatçılarının güzel tabloları, mermer heykelleri [...], Halil Bey nüktedan büyük senyör unvanını doğrulamakta hiç gecikmemişti" diye yazıyordu.[18] Avrupa başkentlerinde kendini son derece rahat hisseden Halil Bey, Türkiye'de kaldığında da Batı yaşam tarzına olan düşkünlüğünü ve Batı değerlerini benimsediğini gizlemiyordu. İstanbul'daki sarayı akşamları canlanıyordu: Fransız ziyaretçilerinden biri, "Tüm pencereler ışıl ışıl; salonlarda Avrupa kolonisinden çekici kadınlar ve seçkin erkekler bir araya gelmiş; Avrupa usulü yemek yeniyor, çünkü Halil Bey Bignon'un şeflerinden birini ayartıp yanına almış" diye anlatıyordu.[19]

Diplomatımız Fransa'da geçirdiği yıllardan sadece gastro-

nomiye, ressamların yeteneğine ve eşsiz görgü kurallarına ilişkin hatıralar edinmemişti. Halil Bey liberal fikirlere de bağlanmıştı. 1867'de siyasi bir metin kaleme aldı; yazma olarak kalan ama siyasal çevrelerde bilinen bu metinde, "sadece meşruti rejim Türkiye'yi kurtarabilir ve durumunu sağlamlaştırabilir. Bir anayasa ilan edilirse, Müslüman devlet derhal Rusya'ya karşı manevi üstünlüğü ele geçirecektir.[20] Anayasa, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki siyasal ve toplumsal ayrımları silerek, her iki topluluğu da vatanına bağlayan aynı adaletin himayesi altına sokacaktır. Her bireyin haklarının güvence altına alınması, herkeste vazife duygusunu uyandıracaktır" diyordu.[21] Böylece meşruti monarşi dileğini ifade eden Halil Bey, önce gizli bir cemiyet halinde, sonra da Avrupa modellerinden esinlenen liberal siyasi reformlardan yana olduklarını 1867'de açıkça beyan ederek bir araya gelen gazeteciler ve yazarlardan oluşan Yeni Osmanlılar hareketine katıldı. Sultan Abdülaziz onları sürgün edince, belli başlı yöneticiler Paris'te toplandı. Halil de onların arasındaydı, başlarını çeken Mısırlı Prens Mustafa Fazıl'ın dostu ve keyif arkadaşıydı. Muazzam servetiyle hareketi finanse eden Mustafa Fazıl, kızı Nazlı Hanım'ı da Halil'e verdi.

Sosyete gazeteleri istedikleri kadar "bulvar Türk'ü"nün aşırılıklarıyla alay etsinler, Halil Bey pek o kadar da "gülünecek bir diplomat" değildi. Onun Paris'te geçirdiği yıllar, Avrupa'daki Türklerin Batılı değerlerin Osmanlı İmparatorluğu'na girmesini ne kadar kolaylaştırdığını bir kez daha ispatlamaktadır.

Türkiye kendini sergiliyor

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı devletinin Batı'ya gönderdiği diplomat sayısı, Batı devletlerinden Osmanlı'ya gelen diplomatlardan azdı. Aynı şekilde, Doğu Akdeniz iskelelerine gelen Avrupalı tüccar sayısı da Avrupa'daki Türk tüccarlarından fazlaydı. Ama artık Osmanlı İmparatorluğu yabancı başkentlere daimi sefirler gönderiyordu ve nüfusunun çalışmasının ürünlerini dünyaya göstermenin önemini anlamıştı. Bunun örneği Avrupa'dan gelmişti.

Yüzyılın ortasında, sanayi devrimi ülkesi İngiltere'de, tüm ulusların eserlerinin rekabet içinde ziyaretçilere sergileneceği büyük bir uluslararası fuar düzenleme fikri ortaya atıldı. Geleneği günümüze kadar sürdürülen Evrensel Sergiler böyle doğdu. Tüm katılımcıların yer alacağı ortak bir pavyon içinde her ülkenin kendisine ait bir alanı olacaktı; 1867'den sonra ise ulusal pavyonlar orta-

ya çıktı. Yapılacak yarışmalarla çeşitli kategorilerdeki en iyi eserler belirlenecek ve kazananlara hakiki bir prestiji olan madalyalar dağıtılacaktı. Birinci Evrensel Sergi 1851'de Londra'da, bu nedenle inşa edilen Crystal Palace'ta yapıldı. Bu sergide Türkiye de temsil edildi. Türkiye İngiliz başkentine, birçok Osmanlı memuru eşliğinde, tarım ürünlerinin ve mamullerin numunelerinin yerleştirildiği iki yüz sandık gönderdi. Ne yazık ki onları taşıyan fırkateyn gecikti ve ürünler ancak açılıştan sonra sergilenebildi.

Daha sonra sergiyi düzenleme sırası III. Napoléon'un Fransası'na geçti. Champs-Elysées'de yapılan Endüstri Sarayı, 1855'te yirmi bin katılımcıyı ve beş milyon ziyaretçiyi ağırladı. Bu kez zamanında ulaşan Osmanlı ürünlerinin sayısı daha çoktu –yaklaşık iki bin– ve yirmi yedi madalya, yirmi mansiyonla ödüllendirildiler. 1862'te düzenlenen bir sonraki sergi Manş'ın karşı yakasına geri dönerek, Londra'da Kensington Gardens'ta açıldı. Türk ürünlerinin sayısı iki katına çıkmıştı –lüks mallar, tarım, maden ve taşocağı ürünleri– ve sergiye katılan Osmanlıların sayısı da sekiz yüze yakındı. Türk katılımı hakkında bir tanıtım yapan uzman, artık yıpranmış bir gelenekle tartışılmaz yeniliklerin yan yana yer aldığı bir karışımın söz konusu olduğunu vurguluyordu. Onun gözünde kumaşlar ve giysiler, "Doğu lüksünün son kalıntısı, her yeri istila eden siyah pantolon ve palto karşısında her gün biraz daha kaybolan o görsel mazinin son tezahürü"ydü. Buna karşılık imparatorluk imalathanelerinde üretilen silahların hepsi "Avrupaiydi ve Fransa ya da İngiltere'nin en iyi fabrikalarında üretilenlerden hiçbir farkları yoktu; en son değişikliklerin, ilerlemelerin hepsi uygulanmıştı."[22] İmparatorluk moderniteyle tanışıyordu.

Türkiye'nin evrensel sergilere gösterdiği ilgi üzerine, İstanbul'da Birinci Sergi-i Umumi-i Osmani'yi düzenleme fikri doğdu. Batı Avrupa'da bu tür sergiler, düzensiz aralıklarla yapılsa da, yarım asrı aşan bir süredir mevcuttu: İçlerinden ilki 1798'de Fransa'da, Direktuvar döneminde açılmıştı. 1863'te, 27 Şubat-1 Ağustos tarihleri arasında bir Fransız, Marie-Augustin Bourgeois tarafından At Meydanı'nda bu amaçla inşa edilen bir sarayda Türk sanayiinin ürünleri Osmanlı halkına sunuldu. Bourgeois çok geçmeden Harbiye Nezareti binasının (bugün İstanbul Üniversitesi) mimarı da oldu. 1894 yılı için de benzer bir sergi öngörülmüştü: Osmanlı başkentine yeni gelen İtalyan mimar Raimondo d'Aronco görkemli pavyon projeleri çizdi. Ama büyük bir deprem üzerine sergi iptal edilince, pavyonlar inşa edilmedi.

Bu arada Türkiye, Atlas Okyanusu'nu aşmayı da kabullenerek,

uluslararası randevulara düzenli bir şekilde katılmaya devam etti: 1867'de Paris, 1873'te Viyana, 1876'da Philadelphia, 1878 ve 1889'da (Gustave Eiffel'in meşhur kulesini yaptığı yıl) yine Paris, 1893'te Chicago ve 1900'de ilk metro hattını açan Paris.

Osmanlıların söz konusu sergilerde bu yarım asır boyunca sürekli var olmasının ekonomik olduğu kadar siyasal nedenleri de vardı. Üç Abdül'ün –Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamid (1876-1909)– "Avrupa'nın hasta adamı" olarak görülen ve giderek parçalanan, özellikle de 1878 ve 1881'de ciddi toprak kayıplarına uğrayan imparatorluğu, yakıcı modernleşme arzusu konusunda büyük devletleri ikna etmeye uğraşıyordu. Kabul edilme yönünde ciddi bir ihtiyaç ve Türkiye'ye karşı süren en inatçı önyargıları sarsma isteği de rol oynuyordu. Bunu başarmak için her yeni sergide görevli sayısını, ürün miktarını, ödülleri artırmak gerekiyordu. Ayrıca imparatorluk kendini de göstermek zorundaydı: Bu nedenle Batılı, özellikle de Fransız mimarlar tarafından Osmanlı mimarisinin en değerli örneklerini sergilemesi amaçlanan Türk pavyonları inşa edildi.

1867 Paris sergisinde, Mısır bölümünden Jacques Drevet sorumlu iken, sultan Léon Parvillée'yi (1830-1885) sergi komitesinin mimarlığına atadı. Yirmi bir yaşında iken heykeltıraş olarak Türkiye'ye gelen Parvillée, Osmanlı mimarisini incelemek ve Doğulu çinicilerin sırlarını öğrenmek üzere burada kalmıştı. Bursa şehrini kısmen yıkan 1855 depreminden sonra, eski anıtların, özellikle de meşhur Yeşil Türbe'nin [I. Mehmed] restore edilmesi görevi kendisine verildi. 1867 sergisi için, Topkapı Sarayı'nın giriş kapısını örnek alan, üzerinde sultanın tuğrası bulunan anıtsal bir kapı ve geleneksel Türk binalarının küçültülmüş modelleri olan üç pavyon inşa etti: bir hamam ve üstleri kubbeli üç bitişik bölmesi; bir Boğaziçi yalısı minyatürü ve Bursa'daki Yeşil Cami'nin minyatür kopyası olan bir cami; bu aynı zamanda Fransa'da inşa edilen ilk camiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nu bilenler hiç kuşkusuz bu yapılardaki en büyük eksikliğe hayıflanmışlardı: Boğaziçi'nin büyüleyici kıyıları ve benzersiz ışığı. Yine de sırlı tuğlalar kullanılarak inşa edilen bu binalar herkesin beğenisini topladı. Osmanlı makamları kazanılan başarıdan tatmin olabilirdi. III. Napoléon da Parvillée'yi, "Doğu'nun harikalarını Paris'e taşıdığı için" kutlamaktan geri kalmadı. Önsözünü Viollet-le-Duc'ün kaleme aldığı, *L'Architecture et décoration turques au XVe siècle*'in tarihçi yazarı da olan Parvillée'nin kısa bir süre sonra Paris kapılarında inşaat, mobilya ve dekoratif eşya yapmaya

yönelik bir Doğu çinisi imalathanesi açtığını da ekleyecek olursak, bu sanatçının Doğu ile Batı arasında oynadığı aracılık rolü daha iyi anlaşılır.

1873'teki Viyana Sergisi'nde, Osmanlıların iki kez fethetme umuduyla kapılarına geldikleri bu şehirde Türkiye oldukça barışçı yapılarla temsil edildi: içinde bir mücevher sergisinin bulunduğu bir köşk, bir yalı, bir kahvehane, bir hamam ve minyatür bir kapalıçarşı. Ana pavyon ise, Topkapı Sarayı'nın girişine yakın bir yerde bulunan Sultan Ahmed Çeşmesi'nin bir kopyasıydı. Bu kopya, 1889 Paris Sergisi'nde de, bu kez tütün pavyonuna dönüştürülerek kullanıldı. 1893'teki Chicago Sergisi için simge niteliğindeki birkaç anıtsal yapı yerine, bir Türk köyü inşa edildi.

Türkiye'nin bu katılımlardan beklentisi, diğer devletlerden bir farkı olmadığının kabullenilmesiydi; bir tutam egzotizmin ziyaretçileri cezbedeceğine inansa da Batı dünyasına açıldığını ispatlama kaygısı taşıyordu. Pavyonları dolduran yabancı ziyaretçilerdeki geri kalmış, cahil ve tehditkâr ülke imajını yıkmayı umut ediyordu. Bu nedenle, kendisini en olumlu şekilde tanıtmak için, yayın veya fotoğraf, temsil ve eğlence gibi her türlü iletişim aracına başvurdu. 1867 sergisi nezdindeki Osmanlı komiseri Selahaddin Bey sergiyi anlattığı eserinde –bu tür buluşmalara genellikle bir yayın eşlik ediyordu– sergilenen ürünlerin kalitesini övmekle kalmadı, Avrupalı müşteriler tarafından ne denli beğenildiklerini de ekledi. “Sergilenen [kumaşların] hepsi Ekselansları Prenses Mathilde'in [III. Napoléon'un kuzini] malı oldu.” Manastır suyunun Fransız damak zevkine uygun olduğu anlaşıldı: Contrexéville suyuna benziyordu. İnegöl suyu ise Vichy suyu ile aynı vasıflara sahipti. Selahaddin Bey, maden işletmeciliğindeki zorunlu ıslahatlardan söz ederken, “Geçen yıl Fransa'dan dört maden mühendisi gönderildi; amaçları Osmanlı madenleri için gereken kadroları yetiştirmek ve düzenli bir hale sokmak” diyor, bu nedenle beklenen ilerlemelerin sağlanacağını belirtiyordu. Türkler, Fransız orman ve su işleri muhafızının tavsiyeleri sayesinde, benzer ilerlemelerin orman işletmeciliğinde de sağlanacağını umuyorlardı. Komiser, geleneksel yerel kapkacak imalatının hiçbir pazarı olmadığını, çizgilerin hantal, desenlerin bayağı olduğunu kabul ediyordu. Ama Eyüp'te kurulan bir fabrikanın on bir yıldır İngiliz modellerinin taklitlerini yaptığını da belirtiyordu. Başarı kesindi: Tabak çanakları “daha iyi satılıyor, çünkü *alafranga*.”[23]

Çalışkan Türklerin ürünleri daha iyi tanıtıldığı takdirde, Avrupa normlarına uyum sağlama kapasiteleri sayesinde Türkiye Ba-

tılıların zihninde eskisi kadar yabancı bir ülke olmaktan çıkacaktı. Osmanlı uzmanın ifade ettiğine göre, ekonomik alışveriş Türklerin de topraklarında Avrupalı tüccarların varlığından daha az rahatsız olmalarını sağlayacaktı. Dün, evlerinin önünde nakış işleyen genç kızlar bir seyyah geçince, "onun geldiğini uzaktan görür görmez işlerini derhal bırakıp ürkerek havalanan kuşlar gibi hemen eve giriyorlardı. Ama bugün aynı şey söz konusu değil. Bu, medeniyetin bir etkisi değil mi?" diye soran gözlemcimiz sahte bir naiflik içindeydi. Sergiler tarafından teşvik edilen yerel ürünlerin ticareti, imparatorluk sakinlerini Avrupalılarla yakınlaştırıyordu. Selahaddin Bey, "Yoldan geçen yabancı artık hiç kimseyi ürkütmüyor; tam tersine her türlü zararsız küçük eleştirinin hedef tahtası oluyor. İncitici olmaktan çok neşeli bir havası olan bu eleştiriler, esas olarak modern bireyi son derece bayağı bir biçimde tamamlayan ve içinde tuttuğu dumanı asla salıvermiyormuş gibi duran o uzun boruya [silindir şapka] yöneliyor."[24] Yazara bakılacak olursa, ticari alışverişler –iyi niyetli bir ironi biçimiyle de birleşince– zihniyetlerin geliştirilmesinin ayrıcalıklı araçlarıydı. Tüccar valizinde Batı uygarlığını da getiriyordu.

Babıâli, Doğu ile Batı arasındaki zihinsel olduğu kadar ekonomik bariyerleri de indirebilmek amacıyla, gerçek bir "iletişim politikası" uyguluyordu. Uzak bir geçmişin anılması, en modern tekniklerle birlikte bu idealin hizmetine verilmişti. Paris'te bulunan Türkler, Abbasi Halifesi Harun Reşid'in Charlemagne'a gönderdiği değerli hediyeleri hatırlatmaktan keyif alıyorlardı. Ama tarihi pek umursamayanlar için, Osmanlı makamları ziyaretçileri Boğaziçi kıyılarına aşina kılmak amacıyla panoramik İstanbul görüntülerini, sultanın, "Galata'nın Rotschild'i" diye bilinen Banker Camondo'nun veya kısa süre önce III. Napoléon'un hariciye nazırı olmuş Fransa'nın eski İstanbul sefiri Marki de Moustier'nin portrelerini içeren, Abdullah Biraderler imzalı fotoğraflardan oluşan bir sergi de açmışlardı. Chicago'daki Amerikalıların dikkatini çekmek için ABD'nin National Library'sine [Ulusal Kitaplık] elli bir fotoğraf albümü hediye etmekten daha etkili bir yol olabilir miydi? Bu albümlerde, Türkiye manzaralarının güzelliğini, (Bizans ve Osmanlı) anıtlarının görkemini ve Amerika topraklarındaki mevcut kurumlara benzeyen –okul, imalathane, hastane– kurumları barındıran binaların modernliğini gösteren 1.819 klişe yer alıyordu. Buna karşılık albümlerin içine haremdeki kadınlardan hiçbirinin fotoğrafı konmamıştı: Orta Batı'da yaşayan püritenlerin gözünde imparatorluğun ismini zedeleyecek hiçbir şey olmamalıydı.

Ciddi ziyaretçilerin ajandasını, bir ülkenin üretimini izlemek, ürünlerini incelemek ve onları başka milletlerin benzer ürünleriyle kıyaslamak oluşturuyordu. Bununla birlikte sergiciler, müşteri çekmek ve tutmak için onu eğlendirmeyi de ihmal etmemek zorundaydılar. Türkiye kahvehanelerin ve çarşıların yanına, birkaç da canlı tablo ekliyordu. Böylece Amerikalılar 1893'te Türk halk temsillerini keşfettiler: İstanbul'dan özel olarak komedi oynamaları, şarkı söyleyip dans etmeleri için altmış beş erkek ve on sekiz kadın getirtilmişti. Dört yıl önce organizatörler Parisli izleyiciye göbek dansı temsili sunarak, Batılıların en gözde düşlemi olan Harem fantezisini yaşamalarını sağlamışlardı. O dönemde yaşamış bir tanık şöyle diyordu: "Göbek dansını gören koşuyordu!" Her gün Doğulu güzellerin çevresine iki bin seyirci toplanıyordu. Salonun girişinde bir Türk çığırtkan ezberlemeyi başardığı on Fransızca kelimeyi kullanıyordu: "*La danse, c'est épatant! Entrez monsiu, c'est le moment psychologique*" ["Hayranlık verici bir dans! Girin müsyü, psikolojik bir an"].[25] Cancan döneminin şöhretleri, la Goulue, Nini Pattes en l'Air veya la Môme Fromage ayaklarını denk alsalar iyi ederlerdi: Boğaziçi'nden gelmiş dansözler onlarla ciddi bir rekabet içindeydiler!

Osmanlı sergi sorumluları Batılıların bu çocukça önyargılarını okşamış olabilirlerdi; ama Türkiye'nin yurtdışındaki varlığından asıl bekledikleri Avrupa'da hâlâ yaşayan önyargıları yıkabilmekti.

Seyyah sultan

1867 ilkbaharında Fransa'nın başkentinde bir Mme. de Sévigné olsaydı, mektuplaştığı kişiye en şaşırtıcı, en afallatıcı, en mucizevi, en dikkat çekici, en işitilmedik, en tuhaf şeyi, geçmiş asırlarda hiçbir örneğine rastlanmayan, en inanılmaz şeyi haber verirdi: Padişah, Osmanlı sultanı Paris'e geliyordu. Abdülaziz, III. Napoléon'un konuğu olacaktı.

İstanbul'un efendisi o güne dek sarayından dışarı çıkmamıştı. Ordularının başında "darü'l-harb"e gitmedikleri zamanlarda Topkapı'ya kapanan sultanların uzun listesinde, Abdülaziz dört yıl önce Mısır'ı ziyaret ederek zaten bir "bidat" yaratmıştı. Ama sonuçta Mısır, imparatorluğun bir eyaletiydi ve Müslüman toprağıydı. Sultan, Kahire'yle bağları yeniden sıkılaştırmak ve Mısır valisine Osmanlı devletinin bir paşasından başka bir şey olmadığını hatırlatmak üzere Boğaziçi'nden ayrılıp oraya gitmişti. Ama hiçbir sultan, fethe çıkmadığı sürece, imparatorluktan ayrı-

lıp Avrupa'ya adım atmamıştı. Abdülaziz bunu yapan ilk ve son sultan oldu. Bahane Paris Evrensel Sergisi'ydi, ama sultanın ziyareti Fransa ile sınırlı kalmadı.

Abdülaziz Avrupacılığıyla övünüyordu. Ağabeyi Abdülmecid'in 1861'de ölümünden sonra otuz yaşında tahta çıkmadan önce, kaliteli bir eğitim almış, dev gibi bünyesiyle büyük başarı gösterdiği fiziksel egzersizleri dil öğrenimi, Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri, hat, musiki ve resim dersleriyle tamamlamıştı. Mimariye de tutkuyla bağlı olan Abdülaziz bir baniydi: Boğaz kıyılarına Beylerbeyi ve Çırağan saraylarını yaptırmıştı. Musikişinas olarak valsler ve barkaroller bestelemeyi denemişti; ayrıca parlak bir süvari, avcı ve tam bir sporcuydu. Heybetli bir fiziği vardı. Tebası gibi güreşten hoşlanıyordu, onlar gibi koç ve deve dövüşlerine meraklıydı. Açık, sosyal bir adam olan Abdülaziz ağzına alkol koymazdı ve kadınların hoşuna gitmeyi bilirdi. Siyasal bakımdan muhafazakâr ve bilinçli bir despot olmakla birlikte, Batı'ya da açıktı; herhalde bu yönünü babası olan reformcu II. Mahmud'dan almıştı.

Avrupa'ya geleceği konusundaki beklenmedik haber hariciye nezaretlerini allak bullak etti. Sultan, Fransızların imparatorunun davetini kabul etmişti ve bu uluslararası buluşmaya, Champ-de-Mars'ta 41 ülkeyi, 50.226 sergiciyi ve on milyon ziyaretçiyi bir araya getirecek, o güne dek düzenlenmiş en büyük sergiye katılacaktı. Bununla birlikte sultanı çeken tek şey, söz konusu serginin öngörülebilir başarısı değildi. Yaşlı kıtanın hemen hemen tüm taçlı başları sergiyi varlıklarıyla şereflendirmeye karar vermişlerdi. Nitekim, yanında şansölyesi Otto von Bismarck ile birlikte Prusya Kralı I. Wilhelm, Rus Çarı II. Aleksander, İsveç Kralı Oscar, Hollanda Kraliçesi Sophie, Belçika Kralı II. Leopold ve eşi, Bavyera Kralı II. Ludwig, Portekiz Kraliçesi Maria Pia, Kraliçe Victoria'nın oğlu Galler Prensi, İmparator Franz-Joseph hep oradaydı. Goncourt kardeşler, Prosper Mérimée'nin yaptığı "O kadar çok prens gelecek ki, onları aynı yatakta ikişer ikişer yatırmak zorunda kalacağız" nüktesine cevap verir gibi, "Gökten kral yağacak" diyorlardı. Böyle iç içe yatmak zorunda kalmamak için, kralların hepsi bir arada gelmedi!

Sultanın, ülkesini Avrupa milletler camiasının dışında bırakmayı göze almadan, Avrupa'nın hemen hemen tüm hükümdarlarının katıldığı böyle bir buluşmaya burun kıvırması mümkün müydü? Abdülaziz İstanbul'dan ayrılarak, imparatorluktaki muhafazakârların homurdanmalarına aldırmadan, Batı'ya duyduğu hayranlığı kanıt-

lamak amacındaydı. Mérimée bu sahneyi hayalinde canlandırmıştı. "Divanda Paris'e gitme niyetini açıkladığında, vezirlerinin hepsi oturdukları yerlerden düşecek gibi oldular. Her biri ona bir açıdan itiraz etmeye çalıştı. Sadrazam Paris'te cami olmadığını söyledi: Zat-ı Şahane cuma namazını nasıl kılacaktı? Sultan, Evrensel Sergi'de bir cami bulunduğunu işittiği cevabını verdi ve zaten camiye gitmeye devam etmemi istiyorsanız, Fransızların imparatorunu görmem şart, diye ekledi" diye yazıyordu.[26]

Bu tuhaf ziyaret karşısında o dönemde yaşayanlar, eski *turquerie*'lerle beslenen bulvar hicvi –"Sultanın Paris ziyareti hakkında ne düşünüyorsunuz? Komik operaya benziyor"– ile olağanüstü bir olay yaşamanın bilincinde olma duygusu arasında bölünmüşlerdi: "Avrupa'da da krallar var ve onlara her gün yolda rastlamak mümkün, halbuki sultan ender bulunan bir kuş ve insanın üşenmeyip, onu görmeye gitmesine değer."[27] Ama Paris sosyetesinin gözlemcilerinde tuhaf bir uygarlığa sahip Türkiye imajında hiçbir gelişme olmamıştı. O sırada Balkanlar'da veya Girit'te toprak kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya olan imparatorluğun vaziyeti hakkında hiçbir siyasal analize rastlanmıyor; 1856'dan beri yeniden canlanan iç reform çabaları hakkında hiçbir yorum yapılmıyordu. Dikkati tek çeken şey, Müslüman bir hükümdarın tuhaflığıydı. Mérimée, "İmparatoriçe [Eugénie] yemek sofrasına geçmek üzere koluna girince yüzünün ne hal alacağını merak ediyorum. Bir Türk'ün gözünde, bir kadının onun koluna girmesi doğaya aykırı bir olaydır" diye yazıyordu. Veya şöyle alay ediyordu: "Majesteleri tamamen masum bir kalple patavatsızlıklar yapabilir. Biliyorsunuz, ömründe asla Üsküdar veya Büyükdere'den uzağa gitmedi [*yazar, Mısır seyahatini bilmiyor muydu?*] ve orada ne tür görgü kuralları öğrendiğini Tanrı bilir." *Carmen*'in yazarı, dansözlerin tahrik ettiği Parislilerle aynı düşlemleri paylaşıyordu: "İstanbul'da annesini veya evli kız kardeşlerinden birini her görmeye gittiğinde, ona kadınlarından birini ikram ediyorlar. Biz de aynı dikkati göstermezsek, belki bu defa kendi istemeye kalkar." Sonra, mektubu gönderdiği hanımla dalga geçerek şunu ekliyordu: "Neyse ki Luxeuil'desiniz, bu içimi rahatlatıyor ve kısa bir süre sonra padişah ile aranıza Ren nehri girecek."[28] Demek ki bazı inatçı klişeler 1867'de bile varlığını koruyordu.

Abdülaziz İstanbul'dan 21 Haziran'da, savaş gemilerinin eşlik ettiği *Sultaniye* yatı ile ayrıldı. Yeğenlerinden ikisi de ona eşlik ediyordu. Bunlardan biri veliaht şehzade (geleceğin V. Murad'ı), diğeri de geleceğin II. Abdülhamid'iydi. Padişah ve maiyeti, üç

yüzyıl önce Barbaros'un donanması kışladığından beri başka Türk görmemiş olan Toulouse'a çıktı. Paris'e seyahat trenle yapıldı. Paris salonları yeniden moderniteden bihaber yaşayan şu Türklerin tepkileri karşısında kahkahalara boğuldu. İçlerinden biri, "Sultan demiryolundan feci korktu. Treni durdurmalarını söylüyor, aşağı inmek istiyordu; saatte otuz fersah hızla giderken haykırarak ağladı" diyordu.[29] Bir başkasının iddiası şöyleydi: "Treni yavaşlatmak zorunda kaldılar, hatta durdurup sonra tekrar yola çıktılar. Müminlerin emiri ve aile efradı korkuya kapılmıştı. Kazasız belasız gelindi; ama vagondan inerken sultanın oğlunu [*aslında yeğeni söz konusudur*] tahtırevanla taşımak zorunda kaldılar; korkusu hâlâ geçmediği için çırpınıp duruyor ve tekerlekli makinelere binmek istemiyordu."[30] Sultanın daha önce 1863'te İskenderiye-Kahire arasında trene bindiğini unutan "salon mensupları"mıza bakılacak olursa, Türkler, "demir atlar" karşısında dehşete kapılan Uzakbatı'nın Kızılderilileri kadar geriydi.

Paris Abdülaziz'i şenliklerle karşıladı. 30 Haziran'da III. Napoléon onu Lyon Garı'nda karşılamış ve geçtiği tüm yol boyunca sultan alkışlanmıştı. 3 Temmuz tarihli *Le Figaro*'nun bildirdiğine göre, "Paris ahalisi iki ayrı sınıfa bölünmüştü: sultanı görenler ve görmeyenler." Elysée Sarayı'nda kalan sultan, seyahatin amacı olan Sergi'yi ziyaret etti. Avrupa seyahatinin diplomatik sebepleri de –ağza alınmamakla birlikte– yok değildi: Sultan, Rusya'yı Balkanlar'daki Hıristiyanların özerklik isteklerini desteklemekten caydırmak umudundaydı ve III. Napoléon'u da, çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu açısından son derece tehlikeli olan milliyetler ilkesinden vazgeçirmek istiyordu. İzleyenlerin aklında en çok iz bırakan olay, padişahın operaya yaptığı ziyaret oldu: Verdi'nin *Il Trovatore*'sinin iki perdesinde sıkıldı, ama *Giselle* balesi ise tam aksine çok hoşuna gitti. Ludovic Halévy *Carnets*'sine [Not Defterleri], "Balerinlerimizi büyük bir merakla cep dürbünüyle izliyordu" diye yazmıştı.[31] *L'Illustration*'un iddiasına göre, şahane ziyaretçi sempati topluyordu, ama hayal kırıklığına yol açmıştı: O, beklenen *Binbir Gece Masalları* hükümdarı değildi. Bu kibar, akıllı ve insani adam, Doğulu biriyle değil de Fransızca konuşan, Avrupai giyimli bir centilmenle karşılaştıkları için canları sıkılan meraklıların beklentilerine uymuyordu.

Abdülaziz, on bir gün kaldığı Paris'ten 11 Temmuz'da ayrıldı. Parisliler onun gidişine üzüldüler. "Çar ve sultandan sonra, Portekiz kralına, Bavyera kralına, İsveç kralına kim bakar ki? Yoldan geçerlerken insanlar ancak gözucuyla süzüyorlar onları."[32] Böy-

lece simgesel bakımdan en yukarıdaki hükümdar basamaklarına yükseltilen sultan, iddiasını kazanmak üzereydi: Osmanlı İmparatorluğu onun kişiliğinde büyük devletlerin itibarını paylaşıyordu!

Paris'ten sonra Londra. Windsor Şatosu'nda Kraliçe Victoria'nın misafiri olan sultan, Buckingham'da kaldı, protokol ziyaretlerine katıldı, parlamentoya gitti, askeri tatbikatları izledi, tersaneyi gezdi, savaş gemileri sipariş etti. Dönüş yolunda Brüksel'de Kral II. Leopold tarafından karşılandı ve Koblenz'de ona Prusya ordusunu hayranlıkla seyrettirmekten gurur duyan İmparator I. Wilhelm ile buluştu. Sırada Viyana vardı; orada da yeniden askeri tatbikatları izledi ve silah alım pazarlıkları yaptı. Yeni kurulmuş Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun başındaki Franz-Joseph'in ona "kardeşi gibi" davrandığı söylendi. Budapeşte'de sadece yarım gün kaldı. Sultan 7 Ağustos'ta İstanbul'a döndü.

Üzerinde güçlü izlenimler bırakan bu seyahat kanaatlerini doğrulamıştı: Gösterilen gayretlere rağmen Osmanlı İmparatorluğu teknik ve ekonomik açıdan geri kalmıştı, ama içeride reformlar hızlandırılırsa aradaki mesafenin kapatılabileceğine inancı da tamdı. Ayrıca bu yolculuk dünyaya Osmanlı hükümdarının kendisini muteber bir devlet reisi olarak karşılayıp ağırlayan Avrupa monarkları tarafından bir ortak olarak kabul edildiğini göstermişti; artık sarayının endişe verici gizemine kapanıp kalmayan, kendi denkleriyle birebir diyaloğa girebilen bir sultan söz konusuydu.

Abdülaziz 1867'de yurtdışı seyahatine çıkan ilk sultan olmuştu. Hıristiyan hükümdarları, İmparator Franz-Joseph'i, İmparatoriçe Eugénie'yi veya geleceğin VII. Edward'ı olacak Galler Prensi'ni Boğaziçi kıyılarında ağırlayan ilk padişah da o oldu. Halefi de iki kez İmparator II. Wilhelm'i ağırlayacaktı. Doğu ile Batı arasındaki buluşma, tüccarların veya diplomatların ötesine geçerek zenginleşiyor ve artık devlet zirvelerinde gelişiyordu.

18

Türkiye'deki Avrupalılar

On kişi bir ağızdan size sesleniyor: Mösyö! Kaptan! Caballero! Eccellenza! Kyrie! Milord!

Edmondo de Amicis

Fransızların imparatoriçesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinden geçişi [...] Türkiye'de fikirlerin ve medeniyetin ilerlemesine mutlaka olumlu surette etki edecektir.

Le Moniteur

Pera, Avrupalıların semti

İnsan burada kendini Londra, Paris veya Viyana'da sanabilirdi. İnsanlar Cadde-i Kebir'de aylak aylak dolaşıyor, üzeri örtülü pasajlardan geçiyor, dükkânlara giriyor, kafelerden çıkıyor, durup tiyatro afişlerine bakıyor, şıklıklarıyla göz alıyor, yüksek sesle konuşup şakalaşıyorlar. Erkekler "soba borusu" adı verilen silindir şapkalar takıyor, kadınların şapkaları tüyler ve çiçeklerle süslenmiş. Telaşsız bahriye subaylarıyla, meşgul ticarethane çalışanlarıyla, sefaret personeliyle, otellerin kapısında elleri kolları valizlerle dolu yolcularla karşılaşılıyor. Kimin aklına gelirdi burasının İstanbul'da olduğu? Ama eski İstanbul'da, Kapalıçarşı'nın ve camilerin İstanbul'unda, ya da Anadolu yakasının Üsküdar'ında değil, Galata'ya ve Haliç'e hâkim tepenin üstündeki Pera'da manzara buydu: Osmanlı başkentinin surdışı bir semtinden çok, Fransa veya İtalya'nın bir şehrini andıran Pera'da sefarethane saraylarının sütunlar ve alınlıklardan oluşan soylu mimarisi bir hizada uzanırken, çanlarından mahrum bırakılmış kiliseler Hıristiyan dininin simgelerini iç mekânlarında saklayıp, dışarıya mütevazı bir hava yansıtıyorlardı.

Pera, "soylu tepe", Türkiye'de küçük bir Batı Avrupa şehridir; buranın sokaklarında İtalyanlar, Fransızlar, İngilizler, Almanlar,

Rumlarla karşılaşılır; her çeşit dilin konuşulduğu Pera'da Yahudiler, Ortodokslar, Protestanlar, Katolikler ibadetlerini özgürce yaparlar. Bir seyyahın belirttiğine göre, burada "Müslüman kendini evinde hissetmez ve Eski İstanbul'da olduğu kadar burnu havada dolaşamaz." Halbuki aslında Pera, meraklı Türkleri bir mıknatıs gibi çeker: En zenginleri oraya bizzat giderek alışverişlerini yaparlar, erkekler "başlık ve şapka dükkânlarının önünde durup balmumundan yapılmış mankenleri hayran hayran seyrederler", feracelerinin[1] altında vücut hatları belli olmayan kadınlar ise "modacıların vitrinleri önünde ağızları açık kalakalırlar."[2] Pera'da Avrupa solunur. Gazla aydınlatılan *La Grande Rue* –Fransızca adı buydu– boyunca İngiliz ve Fransız otelleri, kafeler, Fransızca tabelalı dükkânlar, tiyatrolar, beklenmedik varlığıyla Londra'dan gelmiş bir gazeteciyi çok şaşırtan Pera-Cricket Club gibi kulüpler sıralanır. Kozmopolitizm kural, eğlence kraldır; kitapçıların vitrinlerinde *La Dame aux camélias* [Kamelyalı Kadın] veya *Madame Bovary* gibi eserler boy gösterir ve tiyatro programlarında piyano resitalleri ve İtalyan operaları yer alır.

Pera Batılı bir modern kentin özelliklerine sahiptir: Gürültülü, canlı ve şıktır, sosyete yaşamına bağlıdır, bazen daha düşük seviyedeki zevklerin de mekânıdır ("Bir adam Pera'ya gittiğinde ne aradığı bellidir"). Ama bir taşra şehrinin bayağılıklarını da sergiler. Çünkü eski İstanbul'la karşı karşıya durmanın getirdiği mekân birliği, burada yaşayan Batılı cemaatleri birbirine kaynaştırmamıştır; Gérard de Nerval onların arasında "hiçbir ahlaki bağ, hatta din birliği bile" bulunmadığını ileri sürer.[3] Aynı dönemde yazan Louis Hénault da onu doğrular: "Sosyal ilişkiler bakımından, Pera tam anlamıyla bir küçük şehirdir. [...] Herkes, bir eş dost, ahbap topluluğu olan kendi cemaati içine kapanmış halde yaşar: sefarethaneler topluluğu, konsolosluklar topluluğu, banka topluluğu; sonra yüksek ticaret, sonra küçük ticaret; işçiler bile birbirlerine yan bakar, birbirlerini yargılar ve hor görürler."[4] Haberler, dedikodular, iftiralar da sefarethanelerden birahanelere, dükkânlardan kulüplere her köşeyi dolaşır. Belçika Kralı Leopold'un ifadesiyle, "dünyadaki tüm dedikoduların büyükannesi"[5] ve aynı zamanda bir casus yatağıdır.

Pera tüm İstanbul demek olmadığı gibi, imparatorluğun tamamını da ifade etmez, ama sayıları giderek artan yabancılarla meskûn bu semt, sultanın "krallığı"na karşı Avrupalıların artan ilgisini yansıtmaktadır.

İstanbul seyahati

Osmanlı İmparatorluğu en görkemli ve Hıristiyanlığın onu şeytana havale ettiği günlerinde bile, Hıristiyan seyyahlara asla yasak koymamıştı. Padişahın ülkesine görevli olarak gönderilen diplomatlara eşlik eden âlimler, din uğruna ölümden korkmayan gözü kara din adamları, Doğu'nun zenginliklerine göz koyan tüccarlar Rumeli'yi kat etmiş, İstanbul'a sık sık gelip gitmiş, Anadolu'ya kadar uzanmışlardı. Artık savunmaya çekilen imparatorluk yavaş yavaş Batı'ya açılınca ve Avrupa da tüm dünyaya göz koymaya başlayınca, deniz yolculuğunun tehlikelerini veya Balkanlar'daki haydutları göğüslemeye hazır seyyahların sayısı da arttı. Kuşkusuz Doğu'da sık sık rastlanan veba salgınlarından korunmaları, sıradan Müslüman halkın "gâvur"lara karşı ara sıra kapıldığı bağnazlık nöbetlerine dikkat etmeleri gerekiyordu. Ama Anadolu, Yunanistan veya Suriye'nin antik zenginliklerine yönelik giderek artan merak gibi, Osmanlı dünyasındaki ilginç şeylere duyulan ilgi de onları maceraya atılmaya itiyordu.

Buharlı gemiler ve denizlerde emniyetin artması düzenli bağlantılar kurulmasını kolaylaştırdı. 1830'lu yılların sonunda, Messageries françaises[6] ve Avusturya Lloyd şirketleri Marsilya –veya Trieste– ile İstanbul arasında düzenli bir hat oluşturdular; gemilerin İzmir'e de uğradığı bu hat sayesinde seyahat bir haftaya indi. 1856 Paris Antlaşması ile uluslararası taşımacılığa açılan Tuna nehri de Karadeniz'e çıkılmasını sağlıyordu; çok geçmeden kurulan demiryolu hattıyla birlikte bu yoldan da Varna üzerinden İstanbul'a varılabiliyordu. Demiryolu gerek Osmanlı başkentinin çevresinde, gerekse İzmir bölgesinde ulaşımda devrim yaratmıştı. Bu ilk hatların yapımının üzerinden yirmi yıl bile geçmeden, 1883'te meşhur Orient-Express ilk yolculuğunu yaptı ve Paris-İstanbul arası dört güne indi. O tarihte tren yolcuları Bulgaristan'dan İstanbul'a hâlâ gemiyle geliyorlardı. Hat çok geçmeden tamamlandı ve "Doğu'ya giden sihirli halı" Ağustos 1888'de Osmanlı başkentine, Topkapı Sarayı'nın hemen eteğine yapılan Sirkeci Garı'na girdi. Gar binası, Avusturya-Macaristan uyruklu mimar August Jasmund tarafından bu amaçla inşa edilmişti. 1892'de inşa edilen meşhur Pera Palas ise, zengin yolcuları, Sarah Bernhardt gibi seyircinin gözbebeği olan sanatçıları, Mata Hari gibi tehlikeli kişilikleri, 1929'da Stalin tarafından Rusya'dan sınırdışı edilen Leon Troçki gibi sürgün yollarına düşmüş siyasetçileri veya 411 numaralı odada *Orient-Express Cinayeti*'ni yazan

Agatha Christie gibi edebi esin kaynağı arayışındaki yaratıcıları ağırladı. Paris ve Viyana'yı Osmanlı payitahtına bağlayan demiryolu "şehrin yabancı fikriyat ve teşebbüs tarafından fethi"ni tamamlıyor, "bir anlamda Konstantinopolis'i Batı dünyasına ilhak" ediyordu: 1453'ün rövanşıydı bu.[7]

Kırsal alanlarda karşısına çıkan ilk barınakla yetinmek zorunda kalan seyyah, şehirdeyken ülkesinin konsolosu veya yardımsever bir dini cemaat tarafından yedirilir içirilir ve barındırılırdı. Han sayısı henüz azdı. Sonra, XIX. yüzyılın ortasına doğru, daha o zamandan "turist" adı verilen (kelimenin Fransızcada ilk kullanılış tarihi 1816'dır ve bu, önce İngilizlere ait bir gerçeklik olarak ortaya çıkmıştır) ve sayıları giderek artan yeni ziyaretçileri oteller ağırlamaya başladı. Onlar için kılavuzlar basıldı. Fransa'da bu tür ilk eser Frédéric Lacroix'ya aitti,[8] ama seyyahın cep kılavuzu olarak uzun süre meşhur Adolphe Joanna koleksiyonunun kılavuzu kullanıldı. *Guide bleu*'nün atası olan bu koleksiyonda yer alan kılavuzun başlığı *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient*'dı. Doktor Emile Isambert tarafından kaleme alınmış ve pelür kâğıda basılmış bin sayfalık tek cilt halinde yayımlandı.

Türkiye'de kalan seyyahların hepsi bir seyahatname yazmamıştır. Ama kâh bir gazeteci veya edebiyata tutkun bir subay, kâh soylu bir rantiye veya gerçek bir yazar tarafından yazılıp ülkelerinde yayımlanan seyahatnameler, Avrupa kamuoyunun Osmanlı devletine duyduğu merakı körükledi. Gerçi Yunanistan, Mısır ve Kutsal Topraklar ziyaretleri arasına sıkıştırılan İstanbul seyahatlerinin süreleri birkaç günden birçok aya kadar değişiyor, bu nedenle anlatıların hepsi aynı ilginçlikte olmuyordu. Bazıları beylik anekdotları yinelerken, bazıları ise gerçekten görülmüş şeyleri aktarıyordu. Seyyahların söylemini benimsemek veya benimsememek okura kalıyor, bunda da çoğunlukla metinlerin edebi kalitesi belirleyici oluyordu.

İstanbul seyahatine çıkan büyük Fransız yazarlar oldu ve bunun anlatısını kaleme aldılar. Yazarların şöhreti kitaplarının okur kitlesini daha da artırdı. Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*'de (Paris-Kudüs Güzergâhı, 1811) İstanbul'da sadece altı gün (Eylül 1806'da) ve Türkiye'de üç ay kalmasına neden olan Akdeniz çevresindeki yolculuğunu anlatırken, Kasım-Aralık 1850'de Osmanlı payitahtında Maxime du Camp'la birlikte bir ay kalan Flaubert'in seyahatnamesi ancak ölümünden sonra yayımlandı. Lamartine, Doğu'ya iki kez gitti: Temmuz 1832-Ekim 1833

arasındaki ilk seyahatinde 1833 yazını İstanbul'da geçirdi; Temmuz 1850'de de yeniden İstanbul'daydı. Her iki seyahat de çok geçmeden basılan birer yayınla sonuçlandı. Gérard de Nerval'in Doğu seyahati 1843'te bir yıl sürdü ve yazar İstanbul'da üç ay kaldı. Bu seyahatten çıkarttığı ve gerçeklik ile kurmacanın bir karışımı olan kitap 1851'de yayımlandı. Tam bir seyahat uzmanı olan ve daha önce İspanya, Cezayir, İtalya'yı yakından tanımış olan Théophile Gautier'ye gelince, Haziran-Ekim 1852 tarihlerinde bütün bir yaz mevsimini İstanbul'da geçirdikten sonra, ertesi yıl *Constantinople* adlı eserini yayımladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çehresi ve büründüğü renkler anlatıdan anlatıya değişiyordu. Chateaubriand'ın tablosunda karanlık, hatta trajik renkler hâkimdi. *Génie du christianisme*'in (Hıristiyanlığın Dehası) yazarına başka bir asırdan kalma Haçlı seferi ruhu yön veriyor ve o, İslam'dan nefret ediyordu. İstanbul ona "barbar halkların başkenti" olarak gözüktü, onun gözünde Türkler bir "halk değil, bir imamın peşine takılmış ve bir yeniçeri tarafından boğazlanan bir sürü" idi. "Hapisanelerin ve zindanların ortasında kulluğun kalesi olan bir saray yükseliyordu: Orada kutsal bir muhafız veba tohumlarını ve tiranlığın ilkel kanunlarını özenle muhafaza ediyor"du.[9] Grek kültürü ve Hıristiyanlık üzerine kurulu Batı'yı savunmaktan başka bir düşüncesi olmayan bu sayfalar, "Büyüleyici Yazar"ın stilinin yardımıyla, Doğu despotizmine yönelik tüm olağan düşlemlerin uzunca bir süre daha korunmasına yardımcı oldu.

Her zaman tektanrıcı dinler arasında köprüler kurma kaygısı taşıyan Lamartine ise, *Itinéraire*'in aksine, daha ilk seyahatinden itibaren İstanbul'u coşkuyla betimledi. Türkleri "hoşgörü sahibi tek halk"[10] diye tanıtarak okurlarını şaşırtmayı göze aldı ve Türklerin despotik bir hükümeti olduğu önyargısını çürütürken bağnazlık klişesinin yerine hoşgörü, yumuşaklık, "her şeyi doğadan alan filozof bir halk"ın erdemleri klişesini geçirdi; Türkleri Avrupalılardan daha üstün gösterecek kadar yüceltiyordu.[11]

Théophile Gautier ise savcılarla avukatları baş başa bırakarak, Tanzimat döneminde Osmanlı dünyasının yaşadığı kimlik krizini sorgulamayı tercih etmişti. Yazar nostaljik bir seyyahtı; ileride Pierre Loti'nin de yapacağı gibi, Avrupalılaşmanın dönüştürdüğü hakiki Doğu'yu arıyordu. İmparatorluğu saran modernleşmeye karşı genellikle sert bir tutum alıyor, ülke sakinlerini pençesine alan Batı "taklitçiliği humması"nı, her türlü özgünlüklerini yitirmelerine neden olan melezleşmeyi acımasız bir dille eleştiriyor-

du. Gautier'nin anlattıkları ezeli ve ebedi bir Türkiye'ye âşık okuyucuları tatmin ettiği gibi, Avrupa ile Osmanlı devleti arasındaki uygarlaştırıcı mimetizmi alkışlayanları da memnun edebiliyordu.

"Frenk emir" Lamartine[12]

Doğu'ya ilk seyahatinde Lübnan'ın ileri gelenleri ona bu ismi takmıştı; Temmuz 1850'de sultanın ihsanı olan tarım arazisinin sahipliğini üstlenmeye kalabalık bir ekiple geldiğinde de, İzmir civarındaki Türklere kendini bir prens olarak tanıttı. Lamartine'de jest duygusu, şatafat zevki, büyük bir bey görünümü vardı. 7 Temmuz'da gemiden İzmir'e indiğinde erzakını ve mobilyalarını taşıyacak deve kervanını bizzat oluşturdu ve yerel vali tarafından emrine verilen atlı askerler eşliğinde, seyahatinin son durağı olan, yeni konutunun bulunduğu Burgazova'ya doğru ilerledi. Oraya bir prens gibi ulaşmak ve adamlarına görkemli bir şölen vermek istiyordu (sıcağın etkisiyle etler yolda bozuldu). Yolda giderken, yarı vahşi atlara binmiş, tüfekli, kuşakları yatağan dolu, "dağdan inmiş haydutlar"a benzeyen yeni vassallarını selamlıyordu.[13]

Mâcon bölgesindeki Milly kırsalının soylusu, Saint-Point Kale Muhafızı, herkesin takdir ettiği şair, Académie Française üyesi, siyasal hatiplerin en iyisi niye "Asya güneşi altındaki bir tarla"ya yerleşmeye ve "insanların azla kanaat ettiği yabancı bir toprakta bir ev kurmaya" geliyordu? Bunun nedeni para kaygılarıydı. Gırtlağına kadar borca batmış olan –kendisine takmaktan hoşlandığı isimle– "edebiyat forsası" her gün sabahın beşinden akşamın beşine kadar yazarak alacaklıların borçlarını ödeyebileceğini ve ipotek altındaki Milly'yi kurtarabileceğini sanmıştı. Yanılmıştı. Tüm malını mülkünü satmak zorunda mı kalacaktı?

Lamartine ricacı oldu. Ama yeni kurulan Cumhuriyet'in başkanlığına ona rağmen seçilen Louis Napoléon Bonaparte'a değil, Osmanlı sultanı Abdülmecid'e başvurdu. Doğu'ya yaptığı ilk seyahat sırasında bakılan falında söylenenlerin çıkacağına inanıyordu. Buraya "başka düşüncelerle" geri döneceksin, denmişti. 24 Nisan 1849'da talebini Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya iletti: "Ülkemde cereyan eden olaylar beni ekmeğimi başka yerlerde kazanmak zorunda bırakıyor. Yazılarımda ve özellikle de kitabımda [*Voyage en Orient*] Türklerin dürüstlüğünü ve onlara karşı beslediğim derin dostluk hislerini belirtmeye özen gösterdim. Bu nedenle de onların yanına sığınmaya karar verdim." Lamar-

tine kendisine bir toprak parçasının bedava olarak tahsis edilmesini istiyor, burada gerekli binaları inşa etmekle görevlendirilecek Fransız çiftçilerin, daha sonra ülkeye de yararlı olacak ziraatçıların yardımıyla ve yerli işgücü kullanarak burasını işleteceğini belirtiyordu. Bir cevap beklentisi içinde olan yazar, *Voyage en Orient*'ın 1849'da yapılan yeni baskısından hemen önce Abdülmecid'in babası Sultan II. Mahmud'a sert eleştiriler yönelttiği birçok bölümü çıkardı.

Paris'te üç renkli bayrağın zafer kazanmasını sağlayan 1848 devrimi mebusunun "devrimci" geçmişinin imparatorluk için bir tehlike oluşturmadığına ikna olan sultan, bu talebi karşıladı. Tahsisat dönemi sonunda arazi Osmanlı hükümetine geri dönecek ve Fransa'nın hiçbir müdahale gerekçesi olmayacaktı. Lamartine teşekkürlerini bildirdi, kendi adına toprağın mülkiyetini üstlenecek yetkili bir dostunu gönderdi ve Levant'a gidecek gemiye karısı ve dostlarıyla birlikte binmeden önce bir sermaye toplamaya çalıştı, ama bunda pek başarılı olamadı.

22 Haziran 1850 sabahı Marsilya'dan yola çıkan Lamartine 1 Temmuz'da İstanbul'a vardı. Ayın 6'sında bizzat padişah tarafından huzura kabul edilme onuruna erişti. Mavi gözlü, uzun boylu, "soylu, gururlu, ciddi, duyarlı [...] kendi arzularını dayatmaktan çok kendini sevdirmek isteyen" sultanın iyi niyetine vurulan Lamartine, *Nouveau Voyage en Orient* [Yeni Doğu Seyahati] adlı eserinde hamisinin portresine ve huzura kabulüne yaklaşık yirmi sayfa ayıracaktı. "İşte Abdülmecid'in portresi tam tamına böyle; Van Dyck olsa o da sultanı tuvale böyle aktarırdı" diyordu.[14]

Meşhur Flaman ressamın bir tablosundan çıkmış gibi duran sultan konuğuna, askeri okullardaki genç öğrencilerin teftişinde kendisine eşlik etmesini önerince, Lamartine sevincinden kabına sığamadı: "Sultanın imparatorluk gençliğiyle hem resmi hem de samimi bu yakınlaşma anlarına ilk kez bir yabancı da kabul ediliyordu." Subay adaylarının bilgileri onun önünde sınavdan geçirilirken, Osmanlı seçkinlerinin Avrupa modeline açıldığı görülüyordu. Lamartine "kalabalığın içinde, Türkiye'nin Paris, Londra, Viyana'da tanıdığım birçok ileri gelen siması" olduğunu fark etti. Bu gençlerin Fransız başkentinde kalmaları ve İstanbul'da Fransa'dan gelmiş eğitmenler tarafından Fransızca olarak yapılan öğretim meyvelerini vermişti. Birçoğuna, "bugün Doğu'da neredeyse ikinci anadil haline gelmiş olan Fransız dili hakkında sorular yöneltildi: Önlerindeki açık kitabı Türkçeden Fransızcaya ve Fransızcadan Türkçeye çocukluktan beri bu dile aşina olduk-

larını doğrulayan bir kolaylık ve temiz bir aksanla çeviriyorlardı." Ve Türk dostu şair şu sonuca varıyordu: "Gençliği [...] bu şekilde Avrupa'daki bilgilerin düzeyine ve evrenselliğine erişmiş halklar için barbar kelimesi artık kullanılamaz."[15]

Vaat edilmiş toprağı keşfetme vakti gelmişti. Lamartine "krallığı"nı aldı. "Çevresi sadece yirmi sekiz fersah, çevresindeki dağlar da buna dahil. Bu dağlar da, ovalar gibi bereketli ve güzel. [...] Burası gerçekten Asya'nın Limagne'ı. [...] Yedi köyüm ve tamamlamakla uğraştığım oldukça güzel bir Arap (!) evim var. [...] Ama ben başka bir yerde, Efes'e üç fersah uzaklıkta, eskiden bir tapınağın bulunduğu bir burnun üzerine bir ev inşa edeceğim." Yeni toprak sahibinin gözleri kamaşmıştı. Fransa'da mektuplaştığı dostlarına toprakların bereketini –"Vezüv lavlarının külü"– öve öve bitiremiyordu, kendisini bir servetin beklediğinden emindi, "kolay kazanılacak, muazzam, kesin ve çok yakında gelecek", "yüz spekülatörün ve bin çiftçinin servetine denk" bir servetti bu. Mâcon'dan otuz ila kırk bin (!) bağcı ailesi getirtip üç yıl içinde dünyanın en güzel bağlarından birini yaratmaya kararlıydı. Her şey mümkün gözüküyordu. Tabii, gerekli sermayeyi bulmak şartıyla.

Lamartine bu noktada coşkudan hızla bıkkınlığa sürüklendi: "Bu arazinin genişliğini gördükçe hayretler içinde kalırken, aynı zamanda da bu kadar geniş bir toprağı bereketli hale getiremediğim için de kendimi bitmiş hissediyordum." Yine de bütün zamanını önce dostlarından, sonra da resmi sermayedarlardan kaynak bulabilmek için mektup yazmaya hasretti. Pek azı cevap verdi. Sabırsızlık içinde gidip parayı kendisi bulmaya karar verdi: Bu nedenle 29 Temmuz'da Fransa'ya döndü. Marsilya'ya gelir gelmez karantinadan istifade ederek olası ortaklara mektuplarla başvurmaya başladı. Birine "muazzam bir servet" yapma, bir diğerine "on servetlik bir meblağ kazanma", bir üçüncüye "en az beş veya altı servet değerinde" bir iş vaat ediyordu. Lamartine rakamlarla cambazlık yapıyordu: "Üç yüz bin frankla üç yıl içinde iki yüz bin lira rant elde edileceğine ve bunun istendiği sürece böyle devam edeceğine kesin gözüyle bakabilirsiniz."[16] Prospektüsler bastırdı, gelecekteki bağı tasvir eden resimlerle süslenmiş hisse senetleri hazırlattı, eksik sermayeyi bulmak için Londra'ya gitmeyi düşündü. Romantik şair ateşleniyor, rüyalar kuruyor, "İspanya'da (veya Anadolu'da) şatolar inşa ediyordu" [boş hayaller kurmak anlamında bir deyim]. Aylar akıp geçiyordu ve sermaye hâlâ eksikti.

İki yıl sonra, servet kazanacağına inanan yazarın ertelemelerinden bıkıp usanan sultan araziyi geri almaya karar verdi. Yine de talihsiz imtiyaz sahibine yılda yirmi bin franklık bir rant bağlama cömertliğini gösterdi; güzel bir jestti bu, ama yazarın "içinde yüzdüğü borç okyanusunda bir damla su"dan ibaretti. Büyük adamı mahvolmaktan kurtaracak mucize çözüm yok olmuştu. Abdülmecid'in imparatorluğunda verim ve kâr peşinde koşan modern bir tarım işletmecisi olmayı beceremeyince, şartları gereği yorulmak nedir bilmez hale gelen Lamartine yeniden kalemine sarıldı. 1854-1855'te sekiz ciltlik *Histoire de la Turquie* [Türkiye Tarihi] ile okurlarına Türk dostluğunun son kanıtını sundu. Bu tarihsel derleme, Milly'nin senyörünün Doğu'daki peri masalının sonuydu.

Sultanın evinde seçkin konuklar

Topraklarına gelen Batılı seyyahlarla karşılaşmak, Osmanlı seçkinlerinin Avrupa'ya duydukları merakı körükledi; artık Avrupa'yı gözlemliyor, inceliyor, çoğunlukla onlara imreniyor, bazen de taklit ediyorlardı. Seçkin konukları resmen karşılamayı kabul eden sultan da bu buluşmaları teşvik eder bir görünüm içindeydi. XIX. yüzyılın başından itibaren hanedan üyelerinin, prenslerin ve taç adaylarının İstanbul seyahatine çıktıklarına tanık olundu. Örneğin bir yıl önce büyük devletler tarafından bağımsız Yunanistan'ın tahtına oturtulan I. Otto'nun ağabeyi olan, geleceğin Bavyera kralı Maximilien-Joseph 1833'te Osmanlı başkentine gelip kaldı ve döndüğünde, yeniden inşa ettirdiği Hohenschwangau Şatosu'nda bir "Türk odası" kurmayı ihmal etmedi.[17] On yıl sonra, 1843'te, Prusya kralının kardeşi Prens Albert, Abdülmecid tarafından huzura kabul edildi; 1860'ta ise, Çar I. Nikola'nın oğlu ve II. Aleksandr'ın kardeşi olan Grandük Konstantin İstanbul'a geldi; onu kısa bir süre sonra gelecekte Belçika Kralı II. Leopold olarak tahta çıkacak Leopold de Brabant izledi.

Leopold bir seyahat güncesi de tutmuş ve 9-30 Nisan 1860 tarihlerinde Osmanlı başkentinde –tahtta Abdülmecid vardı– geçirdiği günler hakkında, dobra dobra yazılmış düşüncelerle beslenen canlı sayfalar bırakmıştı. Çelişkiye düşmeyi umursamayan Leopold, amansız yargılarla iyi niyetli görüşleri alt alta sıralamıştı. Mahrem notları resmi bir kabulün perde arkasını gösterirken, lafını sakınmadan yaptığı saptamalar alışılmış beylik sözlerden ayrılıyordu. Kimi zaman kaba davranan prense göre, Türk İmpa-

ratorluğu öyle "dejenere" olmuştu ki şenlik bile düzenleyemeyecek hale gelmişti. Aynı şekilde, "hükümetteki herkesin dört bir yandan buraya akın eden kalleş Avrupalılarla temas içinde yozlaştıkları" kanaatindeydi. Türk idaresini çok aşağılıyor, memurların "fiziksel bakımdan piçleştiği"ni ileri sürüyor, ancak "Türk halkının saygıdeğer olduğu" konusunda güvence veriyordu.

Genç prens bir yandan İstanbul'u Avrupa'yı taklit etmekle suçlar, fes ve redingotun "güzel Doğu kostümleri"nin yerini aldığına hayıflanır ve çarşı tezgâhlarındaki malların "çoğunlukla Manchester, İsviçre ve Verviers fabrikaları tarafından temin edildiği"ni ileri sürerken, Tanzimat'ın mimarları olan Batılılaşmış devlet ricalini övmek için de hiçbir fırsatı kaçırmıyordu: Hariciye Nazırı Fuad Paşa mı? "Çok yetenekli bir dünya insanı olarak beni hemen etkiledi." Ali Paşa mı? "Zarif, namuslu, dindar, eğitimli, saygıdeğer bir insan"; Avrupalı olarak tanınıyor ve "Mustafa Reşid Paşa öldüğünden beri bu ülkenin en önemli şahsiyeti haline gelmiş."

Brabant Dükü, ev sahiplerinde Fransızca konuşma âdetinin yaygınlığını memnuniyetle kaydediyordu. "Çeşitli Avrupalıların istek ve eğilimlerinin yeterince farkında görünen" Sultan Abdülmecid, üç saat boyunca Fransızca konuşmuştu ve "bundan büyük keyif alıyordu"; karşısındaki konuğuna Fransızca gramer kitaplarına ve sözlüklere sürekli göz attığını itiraf etmişti. Leopold'un "zavallı sultan" veya "zavallı hükümdar" dediği, "yıpranmış ve zaman zaman sersemleşen biri olduğunu" söylediği bu "tatlı ve babacan" adam sonuç olarak ona "epey vasat" biri olarak gözükmüştü. Ama, "ilerleme veya kamu yararı isteği ve tasarruf arzusuyla" harekete geçen Abdülmecid'in "büyük reformların şart olduğuna" inandığını da kabul ediyordu. Padişahın Osmanlı borcunun başlıca nedeni olan binalara tutkusu bilindiği için, konuğunun bu sözlerinin ne denli yerinde olduğundan şüphe edilebilir. Leopold'un İstanbul'a yaptığı resmi ziyaretteki asıl kaygısı, kendinden önce oraya gelmiş Grandük Konstantin'le eşit itibarı görmekti. Bunu sağlayınca, memnuniyetini dile getirmişti. "Geçirdiğim bu yirmi gün boyunca bana gösterilen krallara layık saygıdan daha fazlası olamaz. Sultanın konukseverliğinde ihtişamlı bir yan var. Ziyaretimin ona bir ila iki milyon franka patladığına eminim." Belçika'nın gelecekteki kralında, "Bouvard ve Pécuchet"nin [Flaubert'in tamamlayamadığı ve alt başlığı "insan aptallığının ansiklopedisi" olan romanı] hiç uzakta olmadığı fark ediliyor.

Abdülmecid, Leopold'un ziyaretinden sonra fazla yaşamadı:

Ertesi yıl öldü. Halefi Sultan Abdülaziz'in saltanatının başlangıcında, taçsız iki prens Osmanlı payitahtına uğradılar. Bunlardan biri Fransız'dı: Kral X. Charles'ın torununun üç renkli bayrağı ve anayasayı reddetmekteki inadı, bir gün Fransa tahtına çıkma umudunu 1850'de yitirmesine neden olmuştu. Diğeri ise İngiltere Krallığı'nın genç vârisiydi, ama annesi Kraliçe Victoria'nın yerine VII. Edward olarak tahta çıkmak için daha kırk yıl beklemesi gerekecekti.

Bourbon hanedanının yaşlı kolunun son temsilcisi olan Kont de Chambord (1820-1883) o sırada Avusturya'da, Frohsdorf'da sürgündeydi, en ateşli taraftarlarının kendine tapınmaya devam etmesinden başka bir emeli yoktu. Eylül 1861'de hac amacıyla Kutsal Topraklar'ı ve turizm amacıyla Mısır'ı ziyaret edeceği bir Doğu seyahatine çıktı. İlk önemli durağı İstanbul oldu. Prens gördüğü ve hissettiği her şeyi günü gününe kaydediyordu, ama tuttuğu günce çoğunlukla bir Joanne rehberi kadar yavandı. Sıradan bir seyyah gibi şehrin dikkat çekici anıtlarını gezdi, İstanbul'a yerleşmiş Fransızlarla buluştu, çok sayıda ayine katıldı, ama sultan tarafından kabul edilmedi.

İmparatorlukta süregiden modernleşme hamlesinde, sadece kendisini ağırlayan az sayıda Türk ileri gelenin Fransızca bilmesini ve sofra sanatını takdir etmiş gibi gözüküyordu. Bir akşam "alaturka" yemek yedi: "Yani sofrada Türk yemekleri vardı; yoksa geri kalan her şey, sofra takımları, kadehler, şarap hep Avrupa usulüydü."[18] İmparatorluğun Batı'ya açılmasını tehdit ve tehlike dolu bir girişim olarak değerlendiriyordu; ama seyyah-yazarların çoğu gibi ruhunu kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan bir dünyanın hakikiliği için kaygı duymak yerine, Avrupa'da hâkim olan günahın, inanç yitiminin Osmanlı İmparatorluğu'na da ithal edileceğinden korkuyordu. "Avrupa uygarlığı ile bir şekilde temas kurmuş, dillerimizi konuşan, başkentlerimizde bulunmuş bu Türklerin hiçbiri artık bir şeye inanmıyor; kendi imanlarını yitirmişler ve yerine de bir şey koymamışlar: Bunlar kolay kanacak insanlar değil, güçlü beyinler, ama giderek derinlemesine ahlaksızlaşıyor ve yozlaşıyorlar." Ama prens aynı cümlede Batı taklitçiliğinin bir aldatmacadan başka şey olmadığını da iddia ediyor: "Bu uygarlık sadece dış yüzeyde, kostümde, eldivenlerde, kıvırcık saçlarda, dilde kalıyor; içleri ise Türk ve yabani kalmaya devam ediyor. Ellerinden geldiği zaman, en az eskiden olduğu kadar kurnaz, sahte, gaddar olabiliyorlar."[19] Yarım asır önce Chateaubriand'ın da başına geldiği gibi, Fransa tahtının adayı

da önyargılarından kurtulamıyordu, üstelik onda yazarın yeteneği de yoktu.

1867 Evrensel Sergisi münasebetiyle çıktığı Avrupa seyahatinin ardından, Abdülaziz de devlet reislerini İstanbul'da ağırlama olanağı buldu. Aslında yolculuklarının hedefi Osmanlı başkenti değildi; kâğıt üstünde hâlâ Osmanlı devletine bağımlı olan Hıdiv İsmail Paşa Binbir Gece Masalları'na layık bir şatafatla Süveyş Kanalı'nı açmaya hazırlanıyordu; bu açılışa katılmak için Mısır'a giden devlet reisleri de İstanbul'a diplomatik bir nezaket ziyareti yapmak üzere uğramışlardı. Bu devasa eserin hamiliğini Fransa üstlenmişti; kanalın yaratıcısı olan Ferdinand de Lesseps en ünlü Fransız olarak kabul ediliyordu. 17 Kasım 1869'da yapılacak açılışa Avusturya İmparatoru Franz-Joseph, Hollanda prens ve prensesi, Prusya'nın veliaht prensi, Rusya Grandükü Mihail, Emir Abdülkadir gibi isimler davet edilmişti.

Ferdinand de Lesseps'in hayalini destekleyen III. Napoléon, dünya çapında bir olay olacak merasimin başkanlığını İmparatoriçe Eugénie'ye –Lesseps'in kuzini– bıraktı. Merasimi Osmanlı devletinden izin almadan düzenleyen hıdiv, böylece bağımsızlık niyetini bir kez daha belli etmişti. Bu hükümran tavır rahatsızlık yarattı: Sultan kanalın açılışına katılmayı reddetti. Mısır'ın Osmanlı devletine bağımlılığına saygı gösteren Avusturya-Macaristan imparatoru ve imparatoriçe Eugénie doğrudan hıdivin yanına gitmeyi göze alamazlardı. Önce İstanbul'a uğradılar ve orada sultan tarafından Beylerbeyi Sarayı'nda ağırlandılar.

İmparatoriçe 13-19 Ekim 1869 tarihlerinde Osmanlı payitahtında kaldı. Prenseslerin hareme kapalı bir halde yaşadıkları bir ülkede, yüzü açık dolaşan ve resmen kocasını temsil eden bir kadının varlığı ayrıksı bir durumdu. Eugénie Doğu'ya duyduğu meraka rağmen tedbiri elden bırakmıyordu; üstelik, iki yıl önce Paris'te düzenlenen Evrensel Sergi'de Avrupa âdetleri konusunda henüz acemi olan sultanın kendisine biraz soğuk davrandığını da unutmamıştı. İmparatoriçe protokol görevlerini kusursuz bir biçimde yerine getirdi: Onu teklifsizce öpen Valide Sultan'ı ziyaret etti; Dolmabahçe'de resmi akşam yemeklerine, nazırların ve kordiplomatiğin de katılımıyla (Fransa'ya düşman olan Rusya sefiri hariç) düzenlenen resepsiyonlara, askeri resmi geçide katıldı, Pera'yı ziyaret etti ve kendisine Altıncı Daire tarafından büyük itibar gösterildi, oradaki Katolik Ermeni Kilisesi'nde düzenlenen ayine katıldı.

III. Napoléon'un eşinin doğal çekiciliği konusunda herkes

mutabıktı. Abdülaziz bile bu çekiciliğe kendini kaptırmış, hatta Eugénie'ye kalışını bir hafta uzatmasını rica etmişti. Fransa sefiri durumu hayranlıkla izliyordu: "Sultan sürekli olarak çok nazik ve büyülenmiş bir görüntü çizdi, ben de bundan iki yıl önceki Avrupa seyahatine kadar derin bir yalnızlık içinde yaşayan, sofrasına kimseyi kabul etmeyen, bugün ise yüz yirmi konuklu yemeklere ev sahipliği yapan, kulüplere giden, diplomatik resepsiyonlara katılan, erkeklerle olduğu kadar kadınlarla da konuşan ve Doğu'nun geleneklerine böylesine ters, yepyeni bir hükümdarlık biçimini hiçbir görünür çaba ve sıkıntı sergilemeden icra eden sultanın bizim, Avrupa saraylarının âdetlerinde kaydettiği ilerleme karşısında sık sık hayrete düştüm."[20] İmparatoriçesinin yaptığı başarılı ziyaretten gurur duyan Fransız diplomat, "Büyük Türk" olmaktan giderek uzaklaşan Osmanlı hükümdarıyla Avrupa arasındaki doğrudan temasların mutlu sonuçlarına dikkat çekiyordu.

İmparatoriçe İskenderiye'ye doğru yola çıktıktan sonra, Prusya veliaht prensi Beylerbeyi'ne geldi, onu da bir süre sonra Avusturya imparatoru izledi. Franz-Joseph de Abdülaziz tarafından aynı şaşaa ile ağırlandı. Habsburg hanedanının üyesi, Osmanlı hanedanı ile aralarındaki yüzyıllık rekabeti bir an için unutarak, "İnsanın tasavvur edebileceği en nazik ev sahibi" dedi. Kendisinden önceki birçok seyyah gibi, imparator da Boğaziçi'nin büyüsüne kapıldı. Viyana'da kalan karısı İmparatoriçe Elisabeth'e, "Aklımda senin de bunu görmenden başka bir düşünce yok: Bu yerleşim alanı, bu su, bu saray, muhteşem akşam ışıkları, serviler, ne yazık ki örtülü ama böyle olmalarına insanı hayıflandıracak denli güzel gözlere sahip kadınlar ve bu hava!" diye yazdı.[21] Böylesine büyüleyici bir mekândan üzülerek ayrılan Franz-Joseph Kutsal Topraklar'ı ziyarete gitti. XV. yüzyıldan beri oraya giden ilk Germen imparatoruydu. Daha sonra da Port Said'e geçti.

Türkiye'nin ve Müslümanların dostu

İstanbul'da yabancı hükümdarları ağırlamak sadece Avrupa devlet reislerinin merakını tatmin etmeye veya büyük devletler arasında kibarca ilişkileri sürdürmeye yönelik değildi. Bu ziyaretlerde siyasi, askeri ve diplomatik çıkarların da rolü vardı. Üç kez sultanın konuğu olan Almanya İmparatoru II. Wilhelm buna bir örnekti. Yaşlı şansölye Bismarck'ın vesayetinden ve Rus yandaşı politikasından bıkmış, yirmi sekiz yaşındaki bu genç hüküm-

darı II. Abdülhamid (1876-1909) Kasım 1889'da kabul etti. İmparatorun seyahati, Anadolu demiryolu hattı imtiyazının Osmanlı makamları tarafından Deutsche Bank'a verilişini taçlandırıyordu. Almanya ile Osmanlı devleti arasında birkaç yıldır emareleri görülen yakınlaşma doğrulanıyordu.

Dokuz yıl sonra, 1898'de Almanya'nın dış politikasını dünya çapına çıkarmayı (*Weltpolitik*) amaçlayan imparator, sultanı ikinci kez ziyaret etti. Bu ziyaret her iki hükümdarın da beklentilerini karşılıyordu. II. Wilhelm Osmanlı İmparatorluğu'nu ülkesinin dış ticareti için değerli bir pazar olarak görüyordu. 1895-1896'da Ermeni ulusal hareketini çok vahşi bir biçimde bastıran Abdülhamid ise, bir saygınlık yakalama ihtiyacındaydı. Avrupa'nın başlıca ekonomik, askeri ve siyasi güçlerinden birinin liderini şatafatlı bir şekilde ağırlayarak, kendisine yönelik düşman cephede bir gedik açmış oluyordu. Almanya'nın hükümdarı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yalancı pehlivanlık gösterilerine giriştiği için bu destek daha da değerli hale gelmişti. Kaiser, Ermenilere karşı uygulanan vahşetin haberlerini alınca, padişaha gürlemiş, sarayını top ateşine tutacağı tehditleri savurmuş, hal edilmesini istemişti. Ama 1898 sonbaharında sanki bir mucize eseri, her şey unutulmuş gibiydi.

Wilhelm 18 Ekim'de imparatorluk yatı *Hohenzollern*'den Konstantinos'un ve Süleyman'ın şanlı anıları karşısında duygulanarak İstanbul'a indi. İmparator ve imparatoriçenin yanında elli kişilik bir maiyet vardı ve bunların içinde geleceğin şansölyesi Prens Bülow da yer alıyor, ama o efendisinin coşkusundan pek etkilenmiyordu. Abdülhamid'de "eğri büğrü, şüpheci, ürkek ve kambur bir Ermeni havası var" diye yazmıştı. Sultanın tüm sözleri "temkin ve hile" kokuyordu ve onda "bir devrim, bir suikast, hatta bir gazetedeki basit bir saldırı karşısında duyulan çılgınca dehşet" hissediliyordu.[22] Normalde Yıldız Sarayı'ndan dışarı adım atmaya cesaret edemeyen sultan, konuklarını Dolmabahçe'de karşıladı. Yine de ikametgâhının güvenine yeniden kavuşmak istediği için, onları Yıldız'da ağırladı. Sarayı bu ziyaret nedeniyle büyüterek, Wilhelm'in ilk ziyareti için yaptırdığı Şale Köşkü'ne Merasim Köşkü adında geniş ve lüks bir yapı, bir de tiyatro eklemişti. İmparatoriçe Augusta-Victoria haremi merak ediyordu, ama orada "kendilerine yakışmayan Paris tuvaletleri içinde, tatlı ve çikolata yiyen ve müthiş sıkılıyor gibi görünen bir şişman kadınlar kalabalığı"ndan başka bir şey göremedi.[23]

Başkentteki bir hafta geleneksel armağan değiştokuşları, bir

askeri geçit, Bizans kalıntılarını ve kara surlarını atla ziyaret –İmparator, Fatih'in İstanbul'a girdiği kapıyı görmek istemişti– Almanya sefaretinde verilen bir resepsiyon, saray-ı hümayunda verilen bir gala yemeği ve kaçınılmaz diplomatik görüşmelerle geçti. II. Wilhelm, iki hükümdar arasındaki dostluğu ölümsüzleştirmek için İstanbul'a imparator çeşmesi diye bilinen (*Kaiser Brunnen*) bir çeşme armağan etti. Bu çeşme bugün de Sultanahmet Meydanı'nın kuzey ucunda durmaktadır. Neo-Roma-Bizans-Germen stilini Türk stiliyle karıştıran kompozit üsluptaki bu eser, her iki hükümdarın paylaştıkları "II" rakamını öne çıkararak, Almanca ve Osmanlıca hat yazısıyla yazılmış isimlerini birleştiriyordu.

Alman imparatoru İslam'a büyük sempati besliyordu. Seyahatinin devamında bunu resmen beyan etme fırsatını da buldu. Kudüs'te "kendisini misafir eden sultanı, Müslümanları ve İslam'ı" övmeyi sürdürdü; seyahatinin son merhalesi olan Şam'da 8 Kasım'da yaptığı açıklamayla da Avrupa hariciye nezaretlerini endişelendirdi: "Sultan ve onu ruhani önderleri olarak gören üç yüz milyon Müslüman [...] Alman imparatorunun her zaman dostları olarak kalacağına" güvensinler, dedi.[24] Wilhelm döndüğünde de yine coşku içinde Çar II. Nikola'ya şunu yazdı: "Vicdanımın derinliklerinde, Kudüs'e geldiğimde hiçbir dine mensup olmasaydım kesinlikle Müslüman olurdum diyordum."

İmparatorun ziyareti Alman çıkarları açısından başarılı oldu. Reich Kudüs'te Zeytin Dağı'na bir Protestan (Lutherci) kilisesi yapma hakkını elde etti ve bir Katolik kilisesinin himayesini sağlama imtiyazını aldı. Bu imtiyaz Almanya'ya, Fransa'nın Kutsal Topraklar'daki Katoliklerin ruhani hamiliğini tek başına sağlama konusundaki iddiasını engelleme olanağı veriyordu. Ziyaret Alman ekonomisinin de ekmeğine yağ sürmüştü: Abdülhamid Almanya'ya Haydarpaşa Limanı'nın yapımı, Köstence ile İstanbul arasında denizaltından bir kablo çekilmesi ve en önemlisi de, Anadolu demiryolunun Bağdat'a kadar uzatılması imtiyazlarını verdi. Bağdat demiryolu imtiyazı imparatorun ziyaretinin ertesi yılında verildi ve 1903'te, İngiltere safdışı bırakılarak onaylandı. Ermenileri o kadar sert bir biçimde ezmiş olan sultanın bu ziyaret sayesinde edindiği saygınlık birkaç ödüne değerdi.

Türkiye'nin İttifak Devletleri'nin, Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının safında katıldığı Birinci Dünya Savaşı, Alman imparatorunun İstanbul'a yaptığı yeni ziyaretin vesilesi oldu. "Jön Türk" devrimi II. Abdülhamid'i tahttan indirmiş ve

onun yerine tahta kardeşi V. Mehmed Reşad (1909-1918) çıkmıştı, ama bütün iktidar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderleri olan Enver, Cemal ve Talat paşaların elindeydi. Osmanlıların 1916'da İngiliz kuvvetleri karşısında kazandığı Çanakkale zaferinden sonra, II. Wilhelm "paşa" kılığındaki portresini sultana armağan ederek Avrupalı hükümdarların Türk kılığına girme konusundaki eski âdetlerini sürdürdü.[25] Bir sonraki yılın ekim ayında da üçüncü kez İstanbul'a geldiğinde Osmanlı üniforması giymişti. Geri döndüğünde sultanı Berlin'e davet etti.

Sultan bu davete icabet edemese de, yerine Veliaht Şehzade Vahideddin'i, geleceğin VI. Mehmed'ini temsilci olarak gönderdi. Aralık 1917 sonunda Vahideddin Almanya'ya üç hafta süren resmi bir ziyaret yaptı. Adlon Oteli'nde kalan maiyetinde Enver'in İstanbul'dan uzaklaştırmak maksadıyla gönderdiği Mustafa Kemal Paşa da vardı. Askeri yönünü zayıf bulduğu şehzadeye karşı önceden uyarılan Mustafa Kemal çok geçmeden onun zekâsını ve kurnazlığını keşfetti. Vahideddin hükmetmek istiyor, Enver ve Talat'tan nefret ediyordu. Mustafa Kemal de bu nefreti paylaşıyordu. İki adam birbirlerine bağlandılar. Çanakkale'nin şanlı ve kabına sığamayan muzaffer paşasının gözünde, Almanya'nın bozguna uğraması kaçınılmazdı ve Enver'in çok değer verdiği Alman-Türk ittifakı bir çılgınlıktı. Berlin'deki genelkurmay karargâhında, Hindenburg ve Ludendorff'un karşısında, sözünü sakınmayan Türk paşası işi Almanların stratejik tercihlerini eleştirmeye kadar vardırdı ve ev sahipleriyle diplomatik bir skandal yaşanmasına ramak kaldı.[26]

Bir Avrupalı hükümdarın İstanbul'a yaptığı son ziyarete, daha öncekilere benzer, baştan ilan edilmiş bir bozgun duygusu eşlik etti. 1916'da Franz Joseph'in halefi olarak tahta çıkan, Türklerin müttefiki Habsburg hanedanından IV. Karl [Macar hükümdarı olarak IV. Karoly, Avusturya hükümdarı olarak I. Karl] ve İmparatoriçe Zita 19 Mayıs 1918'de İstanbul'a geldiler. Seyahat bir şarkiyatçı olan Başrahip Alois Musil tarafından hazırlanmıştı. Başrahip, gelecekte *Niteliksiz Adam* adlı eseri kaleme alacak olan romancı Robert Musil'in ağabeyiydi. İmparatorun ziyaretinden önce, İstanbul'da bir Viyana moda defilesi düzenlenmiş ve Viyana Komik Operası da bir turne yapmıştı. İmparatoriçe güzelliği, zarafeti ve gülümsemesiyle beğeni toplarken, Macar merasim üniforması içindeki imparator da ev sahiplerini Türkçe selamlayarak gönülleri fethetti.[27]

Ancak turizm zamanı değildi. İtilaf Devletleri'yle ayrı bir ba-

rış yapma girişimlerinin açığa çıkmasının sıkıntısı içindeki İmparator Karl, bu gizli pazarlıkları yalanlamaya, Alman ve Türk müttefiklerine bağlılığını yeniden ifade etmeye uğraşıyordu. Önce İstanbul'a gelen, sonra da –14 Ağustos'ta– Spa'da II. Wilhelm ile buluşan Karl, çatışmaların sona erdirilmesini istiyordu. Ama Kaiser onu duymazdan geliyordu. Tarihin akışı hızlandı. Türkler 30 Ekim'de İngilizlerle mütareke imzaladılar, 3 Kasım'da Avusturya-Macaristan da bir başka mütareke imzaladı, 9 Kasım'da II. Wilhelm tahttan feragat ettiğini açıklamak zorunda kaldı ve Berlin'de cumhuriyet ilan edildi. 11 Kasım'da da Almanya, Fransa tarafından dayatılan tüm koşulları kabul etti. IV. Karl ise iktidardan vazgeçtiğini açıkladı. Savaşın ardından sadece Osmanlı İmparatorluğu hayatta kalmıştı. Kısa süreliğine.

"İstanbul'un altı kralı"

Geleceğin Belçika kralı Leopold Nisan 1860'ta İstanbul'da kaldığında, sadece sultan ve nazırlarıyla buluşmadı. Cami gezileri, Kapalıçarşı alışverişleri ve Kâğıthane dinlenceleri arasında, hemen her gün imparatorlukta görev yapan Avrupalı –İngiliz, Avusturyalı, Prusyalı, Rus ve Fransız– diplomatlarla da görüştü. Seyahat güncesi bunu doğruluyor: Büyük devletlerin sefirleri Türk siyasal yaşamının imtiyazlı aktörleri haline gelerek "İstanbul'un altı kralı" olmuşlardı.

Osmanlı İmparatorluğu ilk kurulduğundan beri yabancı temsilcileri ağırlamayı kabul etmişti. Bu diplomatik mevcudiyet sürekli güçlenmişti; XIX. yüzyılda sefarethanelerin inşa edilmesiyle İstanbul manzarası içinde de görünürlük kazandı. Osmanlı topraklarında ikamet eden ilk sefirler XVI. yüzyılın sonunda Pera tepesinde yapılan büyük ahşap binalara yerleşmişlerdi. Bu sefarethanelere "saray" adı takılması âdet olmuştu. *Palais de France*, *il pallazzo di Venezia* veya *British Palace* deniyordu. Sefirin mesai arkadaşları ve personel, mevcudu kırk ila yüz kişi arasında değişen küçük bir toplum oluşturuyordu.[28]

Mevcutları giderek artan elçilikleri barındıran geleneksel konutlarda genişletme, bakım, onarım çalışmaları yapılması gerekiyordu. İstanbul'da sık sık yıkıcı yangınlar çıktığı için, alevlerin pençesine düşme tehlikesiyle de karşı karşıyaydılar. Nisan 1818'de Fransa sefiri, geçen üç ay içinde en az altmış yangın saydığını söylüyordu. Pera'daki Cadde-i Kebir'de bulunan evlerde çıkan 2 Ağustos 1831 tarihli yangın en fecisiydi: Fransa sarayı

üçüncü kez kül oldu.[29] Sefarethanelerin çoğu alevlere dayanıklı olacak şekilde taştan inşa edildi ve etraflarındaki ahşap evlerden yalıtılmaları için bir taraçanın ortasına yerleştirildiler. Bu yapıların stillerinin ait oldukları devletin gücünü simgelemesi gerektiği düşünülüyordu.

1836 ile 1843 yılları arasında inşa edilen Rusya sefarethanesi yıllarca Moskova'da çar hesabına çalışan Ticinolu mimar Fossati kardeşlerin eseriydi. Tamamen taştan yapılan bu muazzam saray, cephesinin etrafındaki kırmızı kiremitli damlar ve ağaçların arasından yükselen "kibirli azametiyle" geçenleri etkiliyordu. Gérard de Nerval'in değerlendirmesine göre, "Burası gerektiğinde surdışı Pera, Tophane ve Galata mahallelerine hükmeden ürkütücü bir kale haline gelebilir"di.[30] Théophile Gautier daha da ileri gidiyordu: "Tüm bakışları üzerinde toplayan [yapı], şehri çoktan ele geçirmiş gibi duruyor."[31]

Pierre Laucérisque'in eseri olan Fransa sarayı da onunla hemen hemen aynı zamanda yapılmıştı (1838-1847), ama yeri daha kötüydü, Tophane'ye doğru inen bir sokağın üzerindeydi. Binanın Louis-Philippe'in burjuva monarşisine uygun bir şekilde, gösterişe kaçmayan bir zenginlik sergileyen yalın görünümü, taraça halinde düzenlenmiş bahçelerinin güzelliğiyle destekleniyordu. Buraya çıkan ziyaretçileri suriçi İstanbul'u, Adalar'ı ve Anadolu yakasını kapsayan görkemli bir panorama bekliyordu.

Büyük bir bahçenin ortasında yükselen ve Haliç'e bakan muhteşem İngiltere sarayı, 1844-1851 yılları arasında Londra Parlamento binasının başmimarı Sir Charles Barry tarafından İtalyan Rönesansı'ndan esinlenen bir stilde inşa edilmişti. Cephesinde yan yana dizili on üç pencere olan kare planlı geniş yapı yüksek duvarlarla çevriliydi ve "heybetli Albion"u [Büyük Britanya Adası'nın eski adı] iyi temsil ettiği söyleniyordu. Pera'da, Cadde-i Kebir'in iki yanına serpiştirilmiş bir halde, planı 1855'te Fossati kardeşler tarafından çizilen Hollanda sefarethanesi, İspanya sefarethanesi, Venedik balyosunun ikamet ettiği 1695 tarihli zarif binası sonradan İtalya sefarethanesi olan Venedik sarayı ve son olarak da XVII. yüzyıl sonundaki ilk haliyle kalan İsveç sefarethanesi bulunuyordu. 1874'te Taksim Meydanı'nın aşağısına yapılan daha yakın tarihli Almanya sefarethanesinin kırmızı tuğladan neo-Rönesans stili binasının kornişinde tunç kartallar gururla sıralanmıştı.

İstanbul'un etkili yaz sıcaklarında Pera'daki sefarethaneler boşalıyor ve serin, sağlıklı hava arayışındaki sefaret personeli Ta-

rabya veya Büyükdere'deki ikametgâhlarına taşınıyordu. Fransa sefiri Tarabya'da, prens ailesi İpsilanti'lerin 1807'de[32] III. Selim tarafından General Sebastiani'ye verilen konağında kalırken, Büyükdere'de ise İstanbul'un zengin tüccarlarının zarif sayfiye evlerinin yanı sıra, Rusya, Almanya, Yunanistan ve İtalya sefaretlerinin yazlık konutları bulunuyordu. Bunların içinde en görkemlisi, Raimondo d'Aronco'nun eseri olan, "Art nouveau" stilindeki İtalya sefarethanesiydi. İstanbul için Pera ne ise, Boğaziçi için de bu sevimli sayfiye köyleri aynı şeydi: Avrupalılaşmış Türklerin, Ermeni, Yahudi ve Rum ailelerin, Batılı diplomatların ve seyyahların gidip geldiği yerlerdi. Dalgakıranlar, tuvaletleri içindeki şık hanımların piyasa yeriydi, turistleri ağırlamak için bir otel vardı, "Macar müzisyenlerden oluşan orkestralar Strauss'un valslerini çalıyordu."[33]

Dini farklılıkları hiç umursamayan sosyete, kışın sefaretlerde verilen baloların yerini yazın alan çok şık kır partilerinde buluşuyordu. Albay Rottiers 1828'de şöyle yazıyordu: "Özellikle Rusya sarayındaki suareler muhteşemdi; Fransa ve İngiltere sefirlerinin düzenledikleri geceler ise o kadar zengin olmasa da daha zevkliydi; fakat Avusturya konağındaki temsil yemekleri geri kalan her şeyi gölgede bırakıyordu." Bir Rus diplomatın deyimiyle "seçkin Türkler" de Avrupalılara karışarak şenlik keyiflerine teklifsizce katılıyorlardı.[34]

Boğaziçi'nde olduğu gibi Pera'da da diplomatlar tarafından verilen görkemli resepsiyonlar ülke özlemi çeken memurların vazgeçilmez eğlenceleri olmakla kalmıyordu; aynı zamanda, Batı'nın, âdetlerinin, başarısının vitriniydiler ve elçiliklerin gururlu cepheleriyle büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşamında edindikleri yerin görünür işaretiydiler. Çünkü ışıklar kapatılıp, balo tuvaletleri dolaba kaldırıldıktan sonra, söz hakkı yeniden politikaya geçiyordu.

Batılı büyük güçlerin Babıâli'ye düşmanları karşısında verdikleri askeri ve diplomatik yardım, bu güçlerin temsilcilerinin İstanbul'da güçlü bir nüfuz kazanmalarını sağlıyordu. İngiltere'nin Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya karşı girilen savaşta 1840'ta sultana verdiği destek, İngiltere sefiri Lord Ponsonby'yi Osmanlı hükümetinin güçlü adamı haline getirmişti. Sadrazamın bazı kararlarını, İngiltere sefaretinde Avrupalı diplomatlarla yaptığı toplantılarda aldığı söyleniyordu.[35] 1842'den 1858'e kadar on altı yıl görevde kalan (Fransızlar ile İngilizlerin Rusya'ya karşı Osmanlılarla ittifak yaptıkları Kırım Harbi'nden sonra) ürkütücü

İngiltere sefiri Lord Stratford de Redcliffe, Fransız meslektaşı tarafından tek başına "altıncı büyük güç" olarak görülüyordu. "İngiliz sultan" adı takılmış sefirin edindiği otorite, Osmanlı hükümeti üzerinde ciddi bir baskı gücü oluşturmasını sağlıyordu. Reformcu Mustafa Reşid Paşa onun sayesinde sadrazamlık görevine dönebilmiş ve reform programını 1845'te yeniden yürürlüğe koyabilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesinin boyutlarını genişleten 1856 hatt-ı hümayununun ilanı konusunda Tanzimat'ın mimarlarıyla birlikte çalışan da yine o olmuştu.[36]

1870'ten sonra İstanbul'da etkinlikte öne geçme sırası Rusya sefirine geldi. Kont Nikolay İgnatiev hem sadrazamı hem de Abdülaziz'i kararlı bir biçimde yönlendirdi. Panslavizm havarisi olan ve Rusya'ya Slavları kurtarma görevinin düştüğüne inanan İgnatiev "sultan naibi" diye anılıyordu ve Rum patriğinin karşı çıkmasına rağmen, Bulgar Eksarhlığı (Otosefal Bulgar Kilisesi) kurulmasını sultana kabul ettirdi. Eksarh Bulgaristan bağımsızlığını kazanıncaya kadar İstanbul'da ikamet ederken, İgnatiev Bulgar ayaklanmalarını finanse etti, Balkan Hıristiyanlarını Osmanlı karşıtı bir birlik içinde bir araya getirdi, başkenti İstanbul olacak ve başında hükümdar olarak bir grandük bulunacak bir Balkan konfederasyonunun hayalini kurdu.

Hiçbir dikkatli gözlemci, yabancı sefirlerin İstanbul'da oynadıkları hatırı sayılır rolü görmezden gelemezdi. Geleceğin Belçika kralı Leopold'un Osmanlı başkentine yaptığı ziyarette, bir diplomatla görüşmediği hemen hiçbir gün olmamıştı: Lord Stratford'un "sevimli, esprili, nazik ve becerikli" halefi ve düşmanı Sir Henry Bulwer, Avusturya geçici elçisi (*internuntius*)[37] ve tutkulu şarkiyatçı Baron Anton von Prokesch-Osten, "biraz Rusya'nın dümen suyunda giden ve Türkleri aşağılayan" Prusya elçisi Kont Goltz, Fransa sefiri Marki de la Valette veya gelecekte II. Nikola'nın hariciye nazırı olacak, "tamamen Rus vesayeti altına sokmayı umduğu Slavlara dayanmaya çalışan" ve "Türk hükümetinin halihazırdaki sisteminde mevcut karışıklık ve kargaşa"dan memnun gözüken Prens Aleksandr Lobanoff.

Leopold'un aktardığı ve ne protokole ne de sosyeteye ilişkin konular, büyük devletlerin temsilcilerinin imparatorluğun iç meselelerine ne boyutta karışmış olduklarını ortaya koymaktadır. İngiltere sefiri "haklı olarak önce maliyeye düzen vermek *istiyor*. Vakıf mallarının devlete kısmen geri dönmesi yoluyla yeni kaynaklar yaratılması üzerinde duruyor." "Sarayda ekonomik düzenleme yapılması için yönlendirme yapıyor" [yani sultana tasar-

ruf konusunda baskı yapıyor] ve imtiyaz sahiplerine tahsis edilecekleri, böylece ülkenin servetini artıracakları umuduyla "imparatorluk madenlerinin dökümünü çıkarttırıyor." Belçika prensi buna inanmış gözüküyor: 13 Nisan 1860'ta hiçbir çekince payı bırakmadan, "Haşmetli Osmanlılar Hıristiyan sefirler önünde secdeye varıyor. Sir Henry Bulwer, Marki de la Valette İstanbul'daki sarayın yöneticisi gibiler. Artık sultan değil, onlar hükmediyor" diye yazıyordu.[38]

Türkiye'nin âlimlere ihtiyacı var

Osmanlı biniciliğinde reform yapan kişiyle sahil bölgesindeki bir nehrin akışını düzenlemekle görevlendirilmiş bir mühendis, hayvan cinslerini ıslah etmeye uğraşan bir veteriner veya Türk askerlerine yeni silahların kullanılmasını öğreten subay arasında ne gibi ortak yanlar vardır? Yerel veya ulusal çaptaki, hemen veya belirli bir vadede başarı kazanılabilecek faaliyetler öylesine bir çeşitlilik gösteriyor ki, pek ortak yan olamaz diye düşünülebilir. Ama onları birleştiren ortak bir özellik mevcuttur: Hepsi de Avrupa'dan gelmiş teknisyenlerdir; bazıları servet peşinde Türkiye'ye yerleşmiş maceracılardır, diğerleri ise Osmanlı makamları tarafından teknik ilerlemenin taşıyıcıları olarak çağrılmışlardır.

Piemonteli maceracı Calosso ülkesinin karakterine sahipti. Napoléon'un ordusunda subaylık yapmış, bir komploya karıştığı için ülkesinden sürgün edilmiş, iş girişimlerinde talihi yaver gitmemiş, en sonunda Türkiye'ye sığınmıştı. Talihsizlik burada da peşini bırakmamış gibi gözükürken, 1827 yılında bir gün üzerine binen tüm Türk süvarileri sırtından atan bir ata hâkim olup hünerini sergilemişti. Bu başarı onun talihini değiştirdi. Sultanın huzuruna çıkarıldı ve onun gözdesi oldu. Onunla karşılaşan Lamartine, Calosso'yu övgülere boğuyordu: "Namuslu, becerikli ve ihtiyatlı; herkesin kıskançlığını üzerine çekmesine neden olabilecek tehlikeli bir lütfu kendi isteğiyle daha mütevazı kılmayı başarıyor."[39] II. Mahmud ona, Batı'nın modern binicilik kurallarını Osmanlı İmparatorluğu'na getirme görevini vermişti. Calosso geleneksel ağır eyerlerin ve kısa üzengilerin yerine, küçük eyerleri ve uzun üzengileri geçirdi. Yine Lamartine'in iddiasına göre, sultan milliyetini veya dinini inkâr etmesini istemeden ona çeşitli unvanlar vermişti. Ama Türkçe öğrenen adamın adı artık Rüstem Bey'di ve öyle el üstünde tutuluyordu ki bir yıl Mekke hac kerva-

nının başında yer alan sultana eşlik etmesine izin verilmişti.

Batılı teknisyenlerin hepsi böyle bir itibara sahip değildi. Yine de bazıları adlarını güzel eserlere verdiler. Örneğin Türkiye'ye 1849'da gelen Daniel Dubroca adında bir askeri veteriner Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi'nin kurucusu oldu. Aynı dönemde Nancy'li yol ve köprü mühendisi Victor Poirel, Meriç nehrini Edirne'den denize kadar ulaşım için kullanma imkânlarını araştırmak ve nehrin denize döküldüğü Enez'de yeni bir liman inşa etmekle görevlendirildi. Ecole Centrale de Paris mezunu mühendis Jean-Baptiste Redeuil, İzmir'i Kasaba'ya bağlayan demiryolu hattının müdürlüğüne getirildi.[40]

Avrupa'dan çağrılan uzmanları Babıâli esas olarak orduda görevlendiriyordu. Kont de Bonneval ve Baron de Tott'tan beri Osmanlı İmparatorluğu ordusunu modernleştirmek için sık sık Fransız, İngiliz, Alman, hatta İsveçli teknisyenlere başvurmuştu. Muhafazakâr Türkler tarafından kınanan bu görevlendirmeler genellikle kısa sürmüş ve ancak göreli başarılar sağlamıştı.

III. Selim tarafından kurulan Nizam-ı Cedid askerlerini eğitmekle görevlendirilen Avrupalı subaylardan otuz beş yıl sonra, Yunanistan'daki ayaklanmayı destekleyen devletlere karşı savaşa giren Türkiye, Rus ordularına önce denizde Navarin'de (1827), sonra da Edirne'de (1829) yenildi. Sonuncusu İstanbul'da büyük paniğe yol açan bu yüz kızartıcı bozgunlar ordunun zaaflarını bir kez daha gözler önüne serdi. Barışın geri gelmesinden istifade eden II. Mahmud bu zaafları aşmayı denedi. Kurduğu yeni kuvvetlerin savaştan galip çıkanların örneğine göre teçhiz edilip eğitilmesi gerekiyordu. Ama sultan Mısır'dan eğitmen istedi. Buradaki çelişki sadece görünüşteydi.

Firavunlar ülkesinin hâkimi Mehmed Ali Paşa, askeri alanda metbusu olan sultandan on yıl daha ilerideydi. Ulusal bir ordu kurmak için Fransız modelini benimsemiş ve Napoléon Savaşları'na katılmış Lyon'lu Albay Joseph Sève, Mısır ordusunu yeniden yapılandırmakla görevlendirilmişti. Sève, Süleyman Paşa adını aldı ve elde ettiği ilk sonuçlar umut vericiydi. 1829'da bir başka Fransız, Lefébure de Cerisy İskenderiye tersanesinin planlarını çizdi ve Mısır'ın bağımsızlığını kazanmasına yardım edebilecek güçte bir deniz kuvvetleri kurdu. Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa tarzında yeniden yapılanan, eğitilen ve teçhiz edilen kuvvetleri başarılı bir reform örneği oluşturuyordu.[41] Bu yüzden sultan da son derece doğal olarak Kahire'den on iki eğitmen gönderilmesini istedi. Kendini hırslarına kaptırmış olan Mehmed Ali bu

talebi reddetti. O zaman II. Mahmud da Avrupa'ya yöneldi: Ayaklanan Yunanlarla işbirliği yapan Fransızları veya aynı ölçüde Helen dostu İngilizleri değil, Prusya'yı tercih etti.

Sultanın bu talebi Osmanlı ordusunda hemen hemen kesintisiz bir biçimde sürecek Alman bilgi ve tecrübesinin nüfuzunu başlattı. Bu nüfuz ileride meşhur olacak bir adamın şahsında temsil edildi: Geleceğin mareşali, Prusya stratejisinin yaratıcısı ve birlik sağlandıktan sonra Alman ordusunun kurucusu olan Kont Helmuth von Moltke (1800-1891). Clausewitz'in bu takipçisi ülkesinde genelkurmaya girdikten kısa bir süre sonra 1835'te İstanbul'a doğru yola çıktı. Bu genç kurmay subaydan çok etkilenen II. Mahmud onu askeri danışman olarak istihdam etti. Moltke Türkiye'de dört yıl kaldı, imparatorluğun savunma sistemlerini gözden geçirdi ve askeri yeniden yapılanma planları hazırladı. Birkaç Osmanlı askeri okul öğrencisi Viyana ve Berlin'e gönderilirken, Prusyalı ve Avusturyalı eğitmenler de Moltke'nin yanında çalışmaya geldi.

Beklenen ilerlemeler gecikti ve Moltke sonuçların yetersizliğinden yakındı. Daha önceki askeri heyetlerin karşılaştıkları güçlükler aynen devam ediyordu. Prusyalı subaya göre, bunun nedeni Türk zihniyetiydi. "Türkiye'de bir Hıristiyan'dan geldiği zaman en küçük hediyeye bile kuşkuyla bakılıyor. [...] Rusya'da yabancılardan nefret ediliyor olabilir; Türkiye'de ise yabancıları aşağılıyorlar. Bir Türk, Avrupalıların bilim, beceri, zenginlik, gözü peklik ve güç bakımından kendi milletinden üstün olduklarını kolaylıkla teslim etse de, bu nedenle bir Frenk'in kendisini bir Müslüman'la eşit görebileceği akıllarının köşesinden bile geçmezdi." Avrupalı eğitimciler buna rağmen devlet ricali tarafından el üstünde tutulmuşlardı, ama sıradan halkın onlara tek yaptığı aşağılamaydı. Moltke sözlerine şöyle devam ediyordu: "Albaylar bize yol veriyor, subaylar da hoş görülebilir bir nezaket gösteriyorlardı, ama erler önümüzde hazırola geçmeyi reddediyor, zaman zaman da kadınlar ve çocuklar küfürler ederek peşimize düşüyorlardı. Asker itaat ediyor ama selam vermiyordu."[42]

Batı askeri âdetlerine boyun eğme konusunda hiç aceleci olunmasa da, yeni bir Osmanlı ordusu doğmaya başlamıştı. Yapılanması Prusya *Landwehr* sistemine göre düzenlenmiş, barış zamanı bütçeyi tırtıklamadan savaş zamanında ordu mevcudunu artırmayı sağlayan ihtiyat (redif) kuvvetleri oluşturulmuştu. Almanların "ordu millet" kavramına sadık kalan bu sistemin özü, muvazzaf (nizami) asker sayısına eşit redif orduları kurmaktan iba-

retti. Böylece bir redif süvarisi, topçusu ve istihkâm sınıfı oluşturuldu. Bununla birlikte yeniden yapılanma içine giren Osmanlı ordusu, metbusu olan padişaha karşı ayaklanan Mehmed Ali Paşa karşısında 1839'da Nizip'te (Suriye) "Mısırlı Napoléon'un Austerlitz'i"ni yaşamaktan ve bozguna uğramaktan kurtulamadı. Ama Osmanlı hükümeti, Prusya örneğinden esinlenen reformu yine de sürdürdü.[43]

Avrupa, Osmanlı ordusuna eğitimci göndermeye devam ediyordu. Ama bunların sayısı uluslararası duruma bağlı kalıyor, Avrupa devletlerinin Babıâli'ye yönelik iyi niyetlerine veya düşmanlıklarına ve bu devletlerin askeri itibarına göre değişiyordu. Türkiye, Kırım Harbi'nde (1853-1856) müttefiki olan Fransa ve İngiltere'den askeri heyetler istemeye devam ediyordu. Ama Prusya karşısında 1870'te yaşadığı bozgun Fransa'nın o güne dek kazandığı itibarı yitirmesine yol açtı. Yeni kurulmuş Alman Reich'ı yeniden Türkiye'nin başlıca ortağı oldu. Fransa Tunus'ta bir protektora kurar (1881), İngiltere ise Mısır'ı alırken (1882) –her iki toprak da kâğıt üzerinde Osmanlı mülküydü– Sadowa'da Avusturyalıları, sonra da Sedan'da Fransızları yenen Alman ordusunun başarıları ve Berlin Kongresi'nden (1878) beri Avrupa'nın hakemi konumuna gelmiş Şansölye Bismarck'ın itibarı, Osmanlı yönetimini her şeyi başarabilecekmiş gibi duran bir devletin desteğini arama konusunda ikna etmişti. Böylece Türkiye diplomatik yalnızlığından kurtulacaktı. Güçlenen bu nüfuzun sonuçları çok geçmeden kendini göstermeye başladı.

Sultan II. Abdülhamid 1880'de Alman şansölyesinden reform tasarılarında Osmanlı İmparatorluğu'na yardım etmeye hazır sivil ve askeri danışmanlar istedi. İki yıl sonra eğitim görmek isteyen Osmanlı subayları Berlin'e gönderilirken, Albay von Kaehler ve askeri okullar müfettişi Binbaşı Colmar von der Goltz yönetimindeki Alman eğitmenler –yanlarında finans uzmanları da vardı– İstanbul'a geldiler. Teşhisleri çok katıydı. Osmanlı ordusu öyle bir durumdaydı ki, bu orduyu "savaşabilecek hale getirmek" için hiç vakit kaybetmeden "bu kaosa bir düzen vermek" zorundaydılar. Ordu sayısı acilen artırılmalı, askere alma genişletilmeli, süvari kuvvetleri yeniden yapılandırılmalı, bir genelkurmay başkanlığı kurulmalı, maaşlar düzenli ödenmeliydi. Türk subayların yabancı meslektaşlarına kuşkuyla bakmaları, sultanın bazı danışmanlarının düşmanca tutumu, Hıristiyan eğitmenlerin Müslüman askerlerin itaatini sağlama konusunda çektikleri güçlük gibi nedenlerden ötürü gerçekleştirilmesi zor ve iddialı bir görev

söz konusuydu. Örneğin sultanın yaverliğine ve baş imrahorluğuna getirilen Albay von Hobe, emirlerini saray seyislerine bile dinletemiyordu.

Alman askeri heyetinin Osmanlı üniforması giyme şartı getirilen üyeleri, büyük avantajlar sağlanarak istihdam edilmişti: Kontrat süresi yenilenebilir üç yıl olarak saptanmıştı, ücretler yüksekti, emekli aylıkları öngörülmüştü, Türk ordusunda hızla terfi ettirileceklerdi. İstanbul'a geldiğinde albay olan von Kaehler, sadece üç yıl içinde mirliva, ferik, birinci ferik ve 1885'te ölmeden önce müşir (mareşal) olmuştu. Bu terfi sistemi ve maaşların yüksekliği, mütevazı maaşlar alan ve çoğu zaman bunların bile ancak bir bölümünün epey gecikmeyle ödendiği Türk subaylar arasında kıskançlık ve düşmanlığa neden oluyordu. Yabancılara karşı duyulan kuşku ve antipati sürüyordu. Ama Alman ordusuna hayran Osmanlı subaylarında aynı zamanda büyük beklentiler de söz konusuydu. Gelenlerin üslubu da Türklerle kurulan ilişkilerde rol oynuyordu. Von Kaehler'in yaşadığı düş kırıklığının ardından, onun ardılı von der Goltz sezgisi, esnekliği ve erdemleriyle önyargıları yenmeyi başardı; Türk genelkurmay başkan yardımcılığına terfi ettirilen Goltz, 1895'te ülkesine dönmeden önce de müşir yapıldı.

XIX. yüzyıl sonunda Türk askeriyesi Alman tarzını benimsemişti. Türk subayları arasında Fransızcanın yerini Goethe'nin dili almıştı. Reich Osmanlı ordusunu Krupp topları ve Mauser tüfekleriyle donatıyordu. 1897'de Osmanlı devleti ile Yunanistan'ı Tesalya'da karşı karşıya getiren otuz iki gün savaşında kazanılan zafer, Alman danışmanların gerçekleştirdiği askeri reformların başarısını kanıtladı. Moltke'nin artık uzaklarda kalmış anısına bağlı kalan Türkler, 1909'da Mareşal von der Goltz'u İstanbul'a geri çağırdılar. Alman eğitimcilerinin verdikleri derslere uymadıkları için kaybettiklerini düşündükleri Balkan harplerindeki bozgunların ardından, 1913'te yeni bir Alman askeri heyeti talep ettiler; General Liman von Sanders komutasındaki heyet kırk kadar subaydan oluşuyordu. Ağustos 1914'te İttifak devletleriyle yapılan antlaşma kimseyi şaşırtmadı. Almanya, askeri eğitmenlikten savaşta müttefikliğe terfi etmişti.[44]

İltica toprağı Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'dan gelmiş servet peşindeki maceracıları, ülkelerindeki yargıdan kaçanları, sürgün edilen Ya-

hudileri, sosyal başarı arayışındaki düşkünleri her zaman kabul etmişti. Türkiye XIX. yüzyılda siyasi mültecilerin gözde topraklarından biri oldu. Bunlar ister eskiden padişahın yeminli düşmanları olan Hıristiyan devletlerinin uyrukları olsunlar, ister düne kadar Osmanlı devletiyle silahlı çatışma içinde bulunan devletlerden gelsinler önemli değildi: Türkiye onlara sığınak sunuyordu.

Önce Polonyalılar geldiler. 1830'da, Fransa'da Kral X. Charles'ı deviren Temmuz devriminden ve Belçika eyaletlerinin Orange hanedanına karşı ayaklanmasından cesaret alan Varşovalı vatanseverler Rusların ülkelerinin üzerine attığı kurşun cüppeyi kaldırabileceklerini düşünmüşlerdi. Bağımsızlık adına işgalciyi ve işbirlikçilerini kovmak için silaha sarıldılar, çok geçmeden bağımsızlık ilan edildi. Ama dışarıdan yardım almadıkları için kısa ömürlü, hatta intiharı andıran bir girişim söz konusuydu; ayaklanma, Çar I. Nikola'nın birlikleri tarafından acımasızca bastırıldı. Vahşice ezilen "Varşova'da çok geçmeden asayiş sağlandı." Binlerce Polonyalı, cellatlarının boyunduruğuna girmektense göç etmeyi yeğlediler. Londra, Paris, Brüksel "özgürlük kahramanları"nı ağırladılar. La Fayette "Bütün Fransa Polonyalıdır" dedi. Türkiye de bunun dışında kalmadı. Bir buçuk yüzyıl önce Viyana önünde Türkleri durduran Jan Sobieski'nin yurttaşlarına kapılarını açtı.

Polonya'dan 1824'te sürülen, 1832'de –ikinci vatanı– Fransa'ya yerleşen, orada Collège de France'ta bir sandalye sahibi olan, sonra da Arsenal Kütüphanesi müdürlüğüne getirilen Polonyalı büyük romantik şair Adam Mickiewicz (1798-1855), Kırım Harbi sırasında İstanbul'da kalmıştı. Rusya'ya duydukları kin birçok Polonyalıyı orada bir araya getirmişti ve III. Napoléon da onlarda, çara karşı Türkiye'ye yardım ederlerse milletlerinin davasını destekleyeceği izlenimi uyandırmıştı. Kırım Harbi bu nedenle Polonyalıları coşturdu.[45] Başkalarıyla beraber Mickiewicz de Osmanlıların safında Ruslara karşı savaşacak bir Polonya lejyonu örgütlemek üzere İstanbul'a gitti. Sürgündeki yurttaşlarının manevi önderi olan Mickiewicz, İstanbul'u çok beğendi. Türklerin Ruslara karşı beslediği asırlık kin onu bu görevinde yüreklendiriyordu. "Biz Polonyalılar Türkleri çok seviyoruz, çünkü onlar düşmanımızın gücü karşısında boyun eğmediler" diye yazmıştı.[46] Ama savaş henüz sona ermeden, 1855'te İstanbul'da koleradan öldü.

1830'da Fransa ve Belçika dışında tüm devrimci hareketler yenilmişti. On sekiz yıl sonra, devrimlerin uyanışı "halkların baharı"nı müjdeler gibiydi. Ama İtalya, Avusturya, Almanya ve

Macaristan'da 1848'de ayaklananlar da yenildi. Carbonari'ler, masonlar, Garibaldi taraftarları ve *Risorgimento*'nun mimarlarından oluşan İtalyan devrimciler yenilginin ardından İstanbul'a sığınmayı tercih ettiler.

Avusturya İmparatorluğu'nda Franz-Joseph epey zorlanarak da olsa Macar devrimcileri mağlup etmeyi başarmıştı. Bu devrimcilerin en radikal figürü, Aziz Istvan'ın krallığının bağımsızlığının ateşli savunucusu olan Lajos Kossuth'tu. Yenilgi ve bunu izleyen baskı yüzünden mutlakıyetin düşmanları ülkelerinden kaçmak zorunda kaldılar. Subaylar, diplomatlar, entelektüeller, Budapeşte'de kurulan kısa ömürlü meşruti hükümetin çok sayıda yöneticisi göç yollarına düştüler. Batı Avrupa ve Amerika onları kabul etti. 18. yüzyıl başında Habsburglara karşı verilen bağımsızlık savaşının kahramanı Erdel Prensi II. Franz Rakoczi'yi de kabul etmiş olan yakındaki Türkiye de onlar için bir sığınaktı.[47]

Kossuth, kaybedilen iki savaşın ardından görevinden istifa etti, meşhur sakalını kesti, saçlarını değiştirdi ve uşak kılığına girip Osmanlı topraklarına sığındı. Tedbir olarak biri Macar, diğeri İngiliz iki pasaport taşıyordu.[48] Yoldaşlarıyla birlikte önce Bulgaristan'a geçti. Avusturya derhal sınırdışı edilmesini istedi. Ayaklanan Macaristan'ı yeniden fethetmek konusunda Rusların İmparator Franz Joseph'e yaptıkları önemli yardım, Osmanlı devletinin Macar mültecilere iyi niyetli davranmasında önemli bir etkendi: Onları iade etmeyi reddetti ve Kütahya'da gözetim altında ikametlerine izin verdi. Kossuth orada, Nisan 1851'de bir daha asla göremeyeceği ülkesi için bir anayasa taslağı kaleme aldı. Ekim ayında Türkiye'den ayrıldı ve kırk yıl sürgünde yaşadı.

Türkiye 1920'de de Rus mültecilerin sığınağı oldu. 1917'deki Ekim Devrimi'nin ardından içsavaş başlamıştı. İtilaf Devletleri, Sovyet rejiminin muhaliflerine yardım ederek bolşevizmi yok etmeyi umuyorlardı. Sürekli olarak aralarında bölünen Beyaz Ruslar, Kızıl Ordu'ya karşı dağınık ve etkisiz askeri operasyonlar yürüttüler. Bunların hepsi yenildi ve önderleri sürgüne gitmek zorunda kaldı. Kasım 1920'de Beyaz Rusların en meşhuru olan General Vrangel de, birliklerinin Kızıl Ordu tarafından dağıtıldığı Kırım'dan yola çıkıp yüz yirmi altı gemilik bir filonun başında İstanbul'a geldi. Yanında, yarısından çoğu sivil, yüz binden fazla Rus mülteci de vardı. Geçen yüzyılda Çarlık Rusyası Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine göz koymaktan hiç vazgeçmemiş, orduları İstanbul'a birkaç kez yaklaşsalar da asla ulaşamamışlardı; ama bu kez Vrangel'in karmakarışık filosunun Haliç'e girişinde

zaferi çağrıştıran bir görüntü yoktu. Oraya sığınmaya gelmişlerdi.

Türk makamları misafirperverce davrandılar; gerçi bu kadar kalabalık bir topluluğun aniden gelişinin gerektirdiği lojistik destek Fransızlar ve İngilizler tarafından sağlanıyordu. Böylece İstanbul, sürgünün acı gerçekleriyle derhal yüz yüze kalan "yurtdışındaki Rusya"nın geçici genel karargâhı haline geldi. Rus subayları kitaplarını, mücevherlerini, giysilerini satıyor, ne iş olsa kabul ediyorlardı. En yaratıcı olanlar tuhaf işler icat ediyor –hamamböceklerini yarıştırıp bahis oynatan Rus gibi– en beceriklileri ise tiyatro, gece kulübü, pastane ve restoran gibi mekânlar işletiyorlardı. Bunlardan biri olan "Rejans" hâlâ açık olan ünlü bir restorandır. Ataları İstanbul'a hükmetmeyi düşlemişlerdi: Onlar ise İstanbul'da hayatta kalmaya çabalıyorlardı.[49]

Gözle görülür Avrupa mevcudiyeti

Sıradan bir Türk, XIX. yüzyılla birlikte sayıları giderek artan turistlerin selefleri olan egzotizme meraklı Avrupalı seyyahlardan biriyle yolda karşılaşabilirdi. Sultan ve devlet ricali tarafından kabul edilen Batılı önemli şahsiyetlerin, prenslerin veya kralların resmi geçitlerini uzaktan izleyebilirdi. Osmanlı memurları gerek Pera'da gerekse Tarabya'da Batılı diplomatlarla görüşmeye alışmışlardı ve kimi zaman onların balo davetlerini kabul ediyorlardı; Türk askerleri ise Avrupalı askeri eğitmenlerin emri altında talim yapıyorlardı.

Zaman zaman İstanbul yabancılar tarafından istila edilmiş gibi bir görünüme bürünüyordu; Kırım Harbi'nin Ruslara karşı Osmanlıların yanında savaşmak üzere, daha önce hiç görülmemiş sayıda İngiliz ve Fransız askerinin başkente akınına yol açtığı 1853-1856 yılları bu dönemlerden biriydi. Bu yabancılar için, İstanbul'da yaşayan bir İngiliz 1855'te ilk İngilizce-Türkçe sözlüğü hazırladı. Şehir de harpte yaralananların ve hastalananların tedavisinin yapıldığı dev bir hastaneye dönüştü.

Üsküdar'da, III. Selim tarafından yaptırılmış heybetli kışlada Florence Nightingale, meşhur "lambalı kadın" otuz sekiz gönüllü hemşiresinin de yardımıyla İngiliz ordusunun yaralılarının hastane koşullarını iyileştirmişti. Barış geri geldikten sonra İstanbul'da kalan Barones de Fontmagne'ın hayranlıkla belirttiğine göre, bunda Miss Nightingale'in sağduyusundan esinlenen etkili bakım yöntemleri –daha fazla hijyen, koğuşların havalandırılması, hastaların kategorilere göre tasnif edilerek ayrılması–

rol oynamış, böylece "İngilizlerdeki ölüm oranı dörtte üç oranında azalmıştı." Türklerin en umursamazı bile, ortak düşmana karşı savaşan ve şehir hastanelerine yerleştirilen Doğu ordusunun askerlerine duyarsız kalamazdı. Baronesin kaydettiğine göre, "sadece İstanbul'da ölen elli bin Fransız'ın cenazeleri on dört mezarlığa defnedildi."[50]

Gerek İstanbul'da gerekse diğer büyük şehirlerde sıradan Türk'e kendini her gün biraz daha kabul ettiren bir imge de Avrupa'dan gelmiş büyük tüccardı. 1838 ile 1841 arasında imzalanmış ticaret sözleşmeleri de bunu kanıtlıyor: İmparatorluğun iktisadi yaşamı yüzünü Batı'ya dönmüştü. İngiltere, Fransa, ama aynı zamanda Hollanda, Belçika, İspanya, Sardinya, Toscana Grandükalığı Osmanlı devletinden öyle avantajlı gümrük resimleri elde etmişlerdi ki bu ülkelerin mamul maddeleri Osmanlı pazarını istila etti. Batı'nın bu istilası birçok yerel zanaatkârı sıkıntıya sokarken, Avrupa'ya öykünen bir zevk anlayışını tatmin edebilecek, yeni ihtiyaçları karşılamayı bilen bir zanaatkârlık da doğdu: Marangozlar İngiltere veya Fransa mallarının taklidi olan mobilyalar üretiyor, terziler Avrupa tarzı kostümler biçiyor, ayakkabıcılar, saatçiler, mekanikçiler Batı ürünlerine benzeyen mallar imal ediyorlardı.

XIX. yüzyıl ortasından itibaren sayıları iyice artan Avrupalılar Osmanlı "eldorado"sunda servet yapmaya geliyorlardı. Küçük firma yöneticileri, ticari aracılar gibi mütevazı hırsların peşinde koşanların yanı sıra, hızla büyük kârlar elde etmek isteyen büyük yatırımcılar da vardı. Örneğin yüzyıl sonuna gelindiğinde büyük sanayi girişimleri hep yabancı şirketlerin mülkiyetindeydi. Demiryolları Alman, İngiliz, Avusturyalı veya Fransız firmaların elindeydi; tütün rejisinin –tütün gelirlerini yönetiyor ve tütün kaçakçılığını zorla engelliyordu– dörtte üçü Fransızlardaydı. Hemen hemen tüm maden işletmeleri yabancılara aitti. Başkentte tramvay ve Haydarpaşa limanı işletmeleri Almanların, su şirketi Fransızların, gaz imtiyazı ise Alman-Belçika ortaklığının elindeydi.

İstanbullu Türk madenlere, sanayiye, taşımacılık veya liman işletmelerine yatırılan sermayenin nereden geldiğini bilmeyebilirdi, ama Avrupalıların Osmanlı maliyesine nasıl hâkim olduklarını görmemesi imkânsızdı. Bunun için Galata yönüne bakması yeterliydi! Karşısında, 1863'te Fransız-İngiliz sermayesiyle kurulan Bank-ı Şahane-i Osmani'nin [Osmanlı Bankası] mimar Vallaury tarafından 1890-1892 yılları arasında inşa edilen binasının neo-Rönesans sütunlu, heybetli cephesini görürdü. Osmanlı Bankası

imparatorluk için emisyon bankası ve merkez bankası işlevlerini üstlenmişti. Sonra bakışını tam aksi yöne, Kapalıçarşı'ya doğru çevirdiğinde, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin yine Vallaury tarafından 1897'de tamamlanan merkez binası karşısına çıkardı. Binanın neo-Türk veya neo-Moğol üslubu onu aldatmazdı: İçerideki İngilizler ve Fransızlar yabancı alacaklılar hesabına Osmanlı İmparatorluğu'nun gelirlerinin bir bölümünü yönetiyorlardı.

Üstelik yabancı sermaye ve Batı'nın mali alanlardaki bilgi ve tecrübesi Osmanlı İmparatorluğu için gerekliydi. Fetihler sona erince, para ve ganimet kaynakları kurumuş, mali krizler yaşanmaya başlamış ve devalüasyonlar birbirini izlemişti. Bütçe nedir bilinmemesi, arkaik bir vergi tahsilatı, gelirlerin bir türlü merkezileştirilememesi ve durmadan geçici çarelere başvurulması maliye alanının yapısal hastalıklarıydı. XIX. yüzyıl ortasında durum daha da kötüleşti. Önce Kırım Harbi, ardından da Abdülmecid'in gösterişli harcamaları yükü artırdı. 1862'de imparatorluğun ilk bütçesini sunan Fuad Paşa bunu kabul etti: "Maliye dengesi 1854 ve 1855 yıllarında bozuldu."[51]

Hükümet, kara delik haline gelmiş bütçe açığını kapatmak için dış istikraz (borçlanma) yoluna gitti. Üç milyon liralık ilk istikraz 1854'te Londra piyasasında yapıldı; bunu ertesi yıl beş milyonluk ikinci bir istikraz izledi. O tarihte Batı sermayesinden medet umulmasının karşısına birçok muhalif çıktı: Türk muhafazakâr çevreleri gâvurlardan her türlü yardım talebini eleştiriyor ve Avrupalı finans çevreleri de bu tarz işlere sıcak bakmıyordu. Zihniyetler hızla değişti, önyargılar kırıldı, çünkü durum gerçekten acildi! 1860'ta Avrupa hariciye nezaretlerinde bir sonraki istikrazdan başka bir şey konuşulmuyordu. Nisan ayında Fuad Paşa Belçika Prensi Leopold'a "Avrupa'dan yeniden borç alınmasının kaçınılmaz hale geldiğini" itiraf ediyordu: "Benden bunu Brüksel piyasasında denemek için desteğimi istedi." Birkaç gün sonra İngiltere sefiri sultanın Londra'da bir istikraz antlaşması imzaladığını, teminat olarak da Mısır vergisini gösterdiğini prense bildirdi. Bir müddet sonra yine Londra'da, bu kez İstanbul gümrükleri teminat gösterilerek ikinci bir istikraz antlaşması imzalandı.[52] Borç alınan dört yüz milyon franktan sadece yüz altmış dört milyonu Hazine'ye girdi; banker Jules Mirès –Emile Zola'nın *Para* romanı için kullandığı modellerden biri– tarafından gerçekleştirilen plasman fiyasko ile sonuçlanmıştı. Bunu izleyen mali kriz iki katına çıkan dış borçlanmayla birleşince, 1863'te İstanbul'da Osmanlı Bankası'nın kurulması bir zorunluluk haline geldi. Paris ve Lond-

ra'daki idare heyetlerinde yer alan yirmi beş üyeden onu Fransız, onu ise İngiliz'di.

Avrupalı finans çevreleri imparatorluğa borç vermeyi sürdürmeye razı oluyorlardı, ama asıl beklentileri, Osmanlı devletinin kaçınılmaz reformları yapmasından çok, demiryollarına veya kamu donanım imtiyazlarına yatırım yapabilmekti. Böylece Türkiye'de bir dizi banka kuruluşu belirdi: Société générale de l'Empire ottoman [Şirket-i Umumiye-i Osmaniye, 1864] ve onun şubesi olan Banque de Constantinople [İstanbul Bankası, 1872], Crédit général ottoman [Osmanlı İtibar-ı Umumi Şirketi, 1869], Austro-Ottoman Bank [Avusturya-Osmanlı Bankası] ve Austro-Turk Bank [Avusturya-Türk Bankası, 1871], Deutsche Bank (1888).

Osmanlı hükümeti, 1855'ten başlayarak yirmi yıl içinde yurtdışında bazen yüzde 9'u bulan faizlerle on dört istikraz yaptı. Artık iflas bekleniyordu: 1875'te gerçekleşti. Borçların yeniden görüşülmesi gerekti. Hükümet gelirlerinin bir bölümünü borç faizlerinin ödenmesine tahsis etti. Bu gelirleri toplamak ve idare etmek için bir mali kuruluş oluşturdu: imparatorluğun alacaklarını toplamakla görevlendirilen Düyun-ı Umumiye İdaresi. İdare heyeti, Avrupalı alacaklıların beş temsilcisi (İngiliz, Fransız, İtalyan, Avusturyalı, Alman), ayrıca bir Osmanlı ve bir Galata bankerinden oluşuyordu. Bu kurum devleti borcunu ödeyemeyecek duruma düşmekten korusa ve o kurulduktan sonra imzalanan istikraz anlaşmaları daha düşük faizli olsa da, Düyun-ı Umumiye'nin varlığı bile devletin hükümranlık hakkının bir bölümünün elinden alındığına işaret ediyordu. Ülkeye yayılmış yüzlerce şubelik ağı, üç bin çalışanı (Maliye Nezareti'nden daha kalabalık bir personel) ve Kapalıçarşı'nın yanı başındaki merkez binası ile Avrupa'nın imparatorluktaki fiili varlığını, mali ve iktisadi alanlardaki egemenliğini en meraksız Türklerin bile gözüne sokuyordu.

XIX. yüzyıl sona erip XX. yüzyıl başlarken, başarılı bir Fransız romancı, 1905'te Goncourt Ödülü'nü kazanan Claude Farrère, *L'homme qui assassina* [Cinayet İşleyen Adam, 1902] başlıklı romanındaki kişiliklerden birine, sefir Narcisse Boucher'ye şu sözleri söyletti: "Bugünün Avrupası çok açgözlü bir kuş; kargadan bile daha açgözlü, ayrıca daha büyük, daha iri. Büyük bir akbaba veya And kondoru gibi bir şey. Ve Türk'ün tepesinde yüzyıldır süzülüp duran bu kondor, birdenbire üzerine çullandı. Gerisi de çorap söküğü gibi geldi. İstikrazlar, teminatlar, değiştirilen antlaşmalar, imtiyazlar, bırakılan gelirler, Düyun-ı Umumiye, [Os-

manlı] Banka[sı], Reji –hooop! Türkiye diye bir şey kalmadı. Geride sadece iskeleti kaldı." O dönemde yaşayan bir Osmanlı aydını da, bu roman kahramanı diplomatın teşhisinin altına imzasını atabilirdi. Zaten Claude Farrère bir diğer kahramanına, bir Türk müşirine topografik açıdan doğru ve siyasal açıdan haklı, özlü bir cümle söyletmişti: "Haliç, Osmanlı Bankası ile Düyun-ı Umumiye arasında kalıp boğuldu."[53]

Hilal ülkesinde haç

Kiliseler genellikle mütevazı boyutlardadır. Gösterişsiz cepheleri komşu binaların arasında göze çarpmamaya uğraşır; öyle ki bazen bir pasajın içine, dar bir sokağın ucuna, evlerden oluşan bir perdenin gerisine büzülmüşlerdir. Çan kuleleri miniciktir. Batı'nın Hıristiyan kiliseleri ne İstanbul'da, ne de İzmir veya Bursa'da Hıristiyanlığın şanına ve gücüne övgüler düzer. Ölçü ve ihtiyat onların her şeyidir. Padişahın emri! Çoğunlukla yangınlar ve depremlerle yıkılır giderler. O zaman onları yerden kaldırmak, başka yere taşımak, bazen de satmak gerekir. Yine de sayılarıyla şehir manzarası içinde fark edilir ve buralarda ibadet edenler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Avrupa mevcudiyetine katkıda bulunurlar.

İstanbul fethedildiğinden beri camiler, Ermeni kiliseleriyle ve sayısız Ortodoks kilisesiyle yan yana boy göstermişlerdi. Haliç kıyısında, Rum cemaatin yaşadığı Fener semtinde Patrikhane ve onun Aya Yorgi Kilisesi de bulunuyordu. XV. yüzyıl sonundan itibaren Sefarad Yahudilerinin gelmesiyle birlikte, Hıristiyan kiliselerine –özellikle Beyoğlu'nda– sinagoglar da eklenmişti.

1860 veya 1880'de yaşayan bir İstanbullu için, şehrinde Katolik kiliselerin varlığı –rahiplerin ve din adamlarının sayısı çok olmasa da– yeni bir şey değildi. 1453'teki fetihten önce de şehirde var olan Benediktenler Galata'daki Saint-Benoit Manastırı'nda kalmışlar, Kral I. François da buraya Kanuni Sultan Süleyman'ın rızasıyla sefaret şapeli statüsünü vermişti. Böylece bu dini kuruluş, Fransa'nın diplomatik himayesi altına girmişti. Trento Konsili kararlarının ve Roma *De Propaganda Fide* kongregasyonunun kurulmasından hız alan misyonerler de XVIII. yüzyıl başından itibaren Osmanlı topraklarında "kapitülasyonlar"ın koruması altında dolaşmaya başladılar. Kapitülasyonlar, Fransa kralının Kutsal Yerler'in ve Levant'daki Fransız olsun olmasın tüm Hıristiyanların hamisi konumuna girmesini sağlıyordu. XIV. Louis 1673'te IV. Mehmed'den Katolik dininin tüm Osmanlı topraklarında Fran-

sa tarafından himaye edilmesi imtiyazını yeniden koparmıştı. Yeni pazarlar fethetmeye çıkan tüccarların ayak izlerini takip eden din adamları da İstanbul kıyılarına ve iskelelere çıktılar. İçlerinde en hızlı davrananlar Cizvitler oldu: Daha 1583'te dört Cizvit pederi İstanbul'a geldi, ama başlarına gelmeyen kalmadı. Onları biraz gecikmeyle, ancak daha başarılı bir şekilde Kapuçinler izledi: 1626'da Galata'ya, sonra da tüm imparatorluğa yerleştiler ve varlıkları bugün de sürmektedir.

Bu misyonerler gerçekten de Müslümanları Hıristiyan yapma peşinde miydiler? Meşhur seyyah Jean Chardin'in açıkladığına göre, bu sonuç alınması imkânsız bir girişim olurdu: "Ülkesinde kendi isteğiyle Hıristiyan olan ne bir Türk'e, ne de dinsiz doğmuş başka birine rastladım."[54] O halde bu misyonerler Doğu'da ne arıyorlardı? Onların amacı, kendi milletlerinden Katoliklerin ruhlarına bekçilik etmek ve Ortodoksları Katolik yapmaya çalışmaktı. Zaten Papa XIII. Gregorius da 1577'de Roma'daki San Athanasius Collegium'unu bu niyetle kurmamış, hizipçilere [Ortodokslara] karşı mücadele etmekle görevli, Yunanca bilen bir ruhban yetiştirmeyi amaçlamamış mıydı?

Daha sonra başka din adamları da Türkiye seyahatine çıktılar: Lazaristler 1783'te, papa tarafından on yıl önce kapatılan İsa Topluluğu'nun [Cizvitler] yerine İstanbul'a yerleştiler; onları, Filles de la charité (1839) ve Frères des écoles chrétiennes (1841) gibi birçok İtalyan ve Fransız kongregasyonu izledi. Bunlar kiliselerde, okullarda ve hastanelerde hizmet verdiler.

XIX. yüzyılın ortasında İstanbul'da sekiz Katolik kilisesi vardı. Bunların en eskisi, 1581'de Pera'da "Kralın Evi" adı verilen binanın, yani Fransa Sarayı'nın bahçesinde inşa edilen Saint-Louis Şapeli'ydi. Kapuçinler tarafından Türkiye'ye gelişleriyle birlikte devralınan bu kilise 1788'de yeniden inşa edilmiş, 1831'deki korkunç yangında yok olmuş, 1846'da bir kez daha inşa edilmiş ve Fransızların Saint-Louis'si adını almıştı. Saint-Georges, Saint-Pierre ve Saint-Paul, Saint-Antoine ve Fransiskenlerin elindeki Sainte-Marie Draperis dışında, Katolikler üç kubbesiyle övünen Saint-Benoit Kilisesi'ne ve 1846'da Fossati kardeşler tarafından piskoposluğun ve gelecekteki Vatikan Elçiliği'nin yakınına yapılmış, Lazaristlerin yönetimindeki Saint-Esprit Katedrali'ne de devam ediyorlardı.

Protestanlar ancak 1638'den itibaren kendi tapınaklarına kavuşabilmişlerdi. O tarihte Pera'daki Hollanda toplumu bir şapel yapmış, burası şehirdeki en eski Kalvenci tapınak olmuştu. İsveç

Sefareti'nin altında bulunan bir şapelle yetinmek zorunda kalan Lutherciler 1843'te yeni bir tapınak inşa etme iznini aldılar. Sayıları fazla olmayan Anglikanlar ise 1830'da Anadolu yakasında kendi şapellerini açtılar ve Kırım Harbi'nden sonra teşekkür nişanesi olarak Galata'da bir şapel inşa etme iznini elde ettiler.

XIX. yüzyıl sonuna doğru gerek başkentte gerekse Anadolu'da Amerikalı Protestan misyonerler tarafından –iki yüz civarında– şapel ve okul açılmadan önce de, İstanbul Hıristiyan ibadet mekânlarından yoksun değildi.

Boğaz'ın her iki yakasında da Katolik ve Protestan din adamları kiliselerine ve şapellerine ilk ve ortaokullar, hayırseverlik amacıyla kurulan işlikler, dispanserler, yetimhaneler, revirler ve hastaneler eklediler. Onların kuruluşları hem İstanbul'da hem de büyük şehirlerde Avrupa'nın mevcudiyetini –çoğunlukla başarılı bir şekilde– yansıtıyordu. Bunların içinde en meşhuru, Fransızca eğitim veren Saint-Benoit Lisesi'ne dönüşen Lazarist kolejiydi. XIX. yüzyıl ortasında yüz elli civarında olan öğrenci sayısı, 1900'e doğru üç yüzü geçmişti. Binaları 1875 ile 1880 arasında eski öğrencilerinden, Paris'ten diplomalı mimar Alphonse Cingria tarafından yeniden inşa edildi. Notre-Dame de Sion rahibeleri 1856'da, yani kongregasyonlarının kuruluşundan sadece on üç yıl sonra, Türkiye'deki ilk kız lisesini açtılar. Buraya Katolik, Ortodoks, Yahudi ve Müslüman öğrenciler kaydoldu. İleriki tarihlerde Atatürk de dört evlatlık kızını bu okulda okuttu.

Bu eğitim ve sağlık kuruluşlarından hiçbiri Osmanlı hükümetinin izni olmadan kurulamazdı. Hükümet onlara karşı genelde iyi niyetli davrandı, hatta 1848'de İzmir'de bir dispanser açılması için Filles de Saint-Vincent de Paul'e bir miktar para da tahsis etti. Gerçi o tarihte Osmanlı devleti ile Roma arasındaki ilişkilerde hiçbir pürüz yoktu. Abdülmecid, yeni Papa IX. Pius'u kutlamak üzere Hıristiyanlığın başkentine bir elçilik heyeti ve buna karşılık Vatikan da İstanbul'a Monsenyör Ferrieri başkanlığında bir heyet göndermişti. 1 Şubat 1848'de Çırağan Sarayı'nda kabul edilen bu heyet, Osmanlı başkentinde bir Papalık temsilciliği kurulmasının ilk nüvesini oluşturmuştu.[55] 1862'de yeni İzmir başpiskoposu, yapımına sultan tarafından izin verilen Saint-Jean l'Evangéliste Katedrali'nin inşası için kaynak bulmaya uğraşıyordu. Abdülaziz'in şehri ziyaret etmesini fırsat bilen başpiskopos, zat-ı şahanelerine şükranlarını bildirmek üzere huzuruna kabul için izin istedi ve sultandan aldığı ihsanla kilise inşaatını finanse etti!

Osmanlı devleti, gerek Kutsal Topraklar'da gerekse Anadolu'da,

Kapadokya kiliseleri ve manastırları, Aziz Paulus'un vaaz verdiği yerler veya Efes'teki Meryem Ana Evi gibi birçok Hıristiyan sit alanında şu veya bu ölçüde etkili bir koruma sağlıyordu.

Yangın, deprem veya kolera ve veba salgını gibi afetlere kurban giden nüfus topluluklarına yaptıkları yardımlar Türkiye'de rahiplere ve rahibelere karşı şükran duyguları uyandırıyordu. Müslümanların gâvurlara yönelik bakışı evrildi, önyargılar silindi. Kırım Harbi –ve onun trajik hasta ve yaralı kafileleri– Batılılar tarafından sağlanan bakım ve tedavinin başarılı sonuçlarının takdir edilmesine olanak verdi. İstanbul'da ve civarında çoğunlukla doğaçlama bir şekilde kurulan hastanelerde bilfiil çalışan Hayırsever Rahibeler (Soeurs de la Charité) herkesin hayranlığını uyandıran bir gayret ve cesaret sergilediler. Çok geçmeden onlara öykünenler çıktı: İngiltere'den Florence Nightingale yönetiminde İstanbul'a gelen hemşireler de özellikle Üsküdar'da kurulan hastanede İngiliz askerleri tedavi ettiler.

Rahibelerin verdiği hizmet Müslümanlardan çok takdir gördü; öyle ki savaştan sonra başrahibe "Kız kardeşlerimiz tamamen Türklerden oluşan mahallelerde her yere gidebiliyorlar. Paşaların kapıları onlara açık ve itibarla, şerefle karşılanıyorlar; kadınlar cariye veya yararsız varlıklar olarak görüldükleri için, onlara 'ehl-i hayır' deniyor."[56] Hayırsever Rahibeler'in, bünyesinde bir kız okulu, bir eczane ve bir dispanser kurdukları Saint-Benoit içindeki rolleri, bu kuruluşu Osmanlı hükümetinin de kollamasını sağladı. Bahriye nazırı Kırım Harbi'nin sonunda bu kuruluşu ziyaret ederek rahibelere teşekkür etti ve bir bağışta bulundu. Sonra öğrenciler sultan tarafından Dolmabahçe Sarayı'nda kabul edildiler ve ona küçük bir konser verdiler.

1877-1878'deki Rus-Osmanlı Harbi'nde Saint-Benoit rahibeleri hastaneye dönüştürülen Beylerbeyi Sarayı'nda yine hastaların bakımını üstlendiler. Sadrazam onların fedakârlığını şu sözlerle takdir etti: "Kendilerini hiç çekincesiz, hayatlarını feda edercesine hastaların ve yaralıların bakımına adadılar. Biz yaşadığımız sürece hatıraları unutulmayacaktır."

Osmanlı yetkilileri Avrupalı din adamlarının faaliyetini genel anlamda takdirle karşılıyorlardı. Diplomat oğlu ve kendisi de diplomat olan, Tanzimat'ın mimarlarından Ahmed Vefik, Bursa'ya yaptıkları bir ziyaret vesilesiyle Lazaristlere şöyle hitap etmişti: "[Eserlerini] çok faydalı buluyor ve takdirle karşılıyorum; benim için tek önemli şey imparatorluğun çıkarı olduğundan katkılarıma güvenebilirsiniz."[57]

Din adamları tarafından gayrimüslim Osmanlı aileleri için kurulan okullara karşı Türk makamların tavrı, umursamazlık renkleri de taşıyan bir tarafsızlıktı. Ama bazen bu tarafsızlık iyi niyete dönüşebiliyordu. Ender örneklerde, Türk çocuklarının eğitimi de bu kolejlere emanet edilebiliyordu. 1848'de İzmir'de bir Türk subayı Lazaristlere şöyle diyordu: "İşte oğlum; onu bir Fransız yapın; ona da aynen diğer öğrencilerinize davranıldığı gibi davranılmasını istiyorum."[58] 1856'da Saint-Benoit ilk üç Müslüman öğrencisinin kaydını yaptı; bunlardan biri de sultanın hususi hekiminin yatılı olarak kaydedilen oğluydu. Yirmi beş yıl sonra, dönemin sadrazamının oğlunun okula kaydedilmesinin ardından Müslüman öğrencilerin sayısı arttı. Onlar da Hıristiyan veya Yahudi arkadaşları gibi okul üniforması giyiyor, sadece kep yerine fes takıyorlardı. Din derslerine de devam etmek zorundaydılar, ama dualara katılmıyorlardı.

Türkiye'ye yerleşen dini kongregasyonlar dindaş kazanma işiyle uğraşmadılar. Buna karşılık hayırseverlik ve eğitim faaliyetlerini çoğalttılar, çeşitli nüfus topluluklarının şükranını ve çocuklarını onlara emanet etme eğilimindeki seçkinlerin hayranlığını kazandılar. Böylece herkes bir İslam toprağında Batı kiliselerinin temsilcileriyle yan yana yaşamaya ve onlara daha büyük bir hoşgörü göstermeye alıştı.

19

"Batı taklitçiliği modası"

> Şark'ı ziyaret etmenin zamanıdır, çünkü artık yok oluyor, medenileşiyor.
>
> Flaubert

> Avrupa'da gördüğümüz her şeyi burada taklit edebileceğimizi sanmak, bizde siyasi bir gelenek halini aldı.
>
> İsmail Hami

"Türkiye diye bir şey kalmadı"

1860'a doğru, daha düne kadar Türklerin bir başka devletin ulusal renklerini ifade etmek için sancak kelimesini kullanmayı reddettikleri, "paçavra" kelimesini tercih ettikleri ileri sürülürdü. Daha düne kadar, Osmanlı idaresinin resmi evrakında ölü Hıristiyanlardan "geberdi" diye söz edildiği, papanın ise "Müslümanların ona ezelden beri verdiği eski 'domuz' unvanı"na layık görüldüğü belirtilirdi.[1] Daha düne kadar, selamlıklarda padişah başı yukarıda, bakışları sabit, geçeceği yola toplanmış kalabalığı hiç umursamayan bir edayla, sırtında hafif bir kambur, tebaasının kendisini seyretmesine izin verirdi. Tanzimat döneminde yaşamış birçok kişi sultanın bir göz işaretiyle kellelerin uçtuğu, yabancı sefirlerin Avrupalı kıyafetleri üzerine bir kaftan geçirmeden padişahın huzuruna çıkamadığı geçmişi nostaljiyle hatırlıyordu. Bu nostaljik Türkler, II. Mahmud devrine kadar devlet ricalinin asaletle giydiği "kenarları kakım kürklü beyaz saten elbiseyi ve oval biçimli, beyaz ve altın renklerinde, mücevherlerle süslenmiş soylu sarığı" rafa kaldıran devlet memurlarının Avrupalılaşmış kıyafetlerine karşı öfkeden köpürüyorlardı. Haşmetlilerinin fes ve redingot giyen bir nazırına nasıl saygı gösterilebilirdi?

Gelenekçilerin gözünde, Sultan Abdülmecid'in bir bayram günü haremindeki kadınların "alafranga korsaj" giymesini dayatan kararı anlaşılmaz bir şeydi! Sadrazamın Batılı sefirleri "Selamü-

naleyküm" diye karşılaması bir küfürdü! Mustafa Reşid Paşa'nın, Türkiye var olduğundan beri ilk kez Fransa sefirini bizzat ziyaret etmesi, imparatorluğun üstünlüğüne yönelik bir hakaretti. Ya da, papanın İstanbul'a olağanüstü görevle gönderdiği temsilcisini kabul ederken, misafirinin ona papa adına takdim ettiği IX. Pius'un portresini göğsünün üstünde taşıması akıl almaz bir bidattı."Kısa bir süre önce birisi çıkıp da bir sadrazamın Papa'nın portresini taşıyacağını ve onun temsilcisini masada kabul edeceğini söylese buna kim inanırdı?"

Muhafazakâr Türklere göre, bu tarz ödünler Osmanlı devletinin yüceliğine zarar veriyordu; Avrupalı gözlemciler ise aynı değişiklik karşısında hayretler içinde kalıyorlardı. Barones Durand de Fontmagne, "Türkler çok daha esnek davranıyor ve alt sınıflardan insanlar bile Hıristiyanları artık eskisi gibi aşağılamıyor" diye kaydediyordu.[2] Eski âdetlerini sürdürenler Batı'dan alınan şeylerin kendilerini kesinlikle mutlu etmediğini belirtiyorlardı. Sayıları daha az olan diğerleri ise, yenilikleri övüyorlardı. Buna, "Frenklerle birlikte veya onlara karşı yürümek" deniyordu. Üstelik bu söylenenler sadece adab-ı muaşerete ilişkindi. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'dan, basit teşrifat usullerinden daha önemli ve aşağılayıcı bir söz dağarcığının terk edilmesinden daha bereketli fikirler ithal ediyordu.

Yüzyıllar boyunca sarayın dış kapısında korkunç bir süs göze çarpıyordu: içinde imparatorluğun düşmanlarının tahnitlenmiş başlarının teşhir edildiği "utanç nişi."[3] Padişahın paşaları ezelden beri zaferlerinin nişanesi olarak İstanbul'a mağlupların cesetlerinden kesilip alınmış kulakların ve kellelerin konduğu torbalar gönderirlerdi. Her komplocu veya asi, gözden düşmüş her vezir, başının günün birinde dehşetten taş kesilmiş bir kalabalığın karşısında ihanetinin veya yetersizliğinin bir kanıtı olarak duracağını bilirdi. XIX. yüzyıl başına kadar Türkler bu uğursuz âdeti sürdürdüler. Arnavutluk bağımsızlık mücadelesinin talihsiz kahramanı Tepedelenli Ali, paşa ve Yanya sancağının valisi olduğu için, başına bu eski konumunun gerektirdiği saygı ile muamele edilmişti. Şubat 1822'de sarayın kapısına değil, avluda yüksekçe bir mermer direğin üzerine yerleştirilmiş, üstüne de hakkındaki suçlamanın yazıldığı bir yafta konmuştu. Normalde kesik başlar Bâb-ı Hümayun önünde kazıklara dikilirdi: 1812'de Arabistan'ın Vahabi şeflerinin veya 1821'de itimat mektubunu sunmak üzere saraya gelen İngiltere sefirinin gördüğü isyancı Yunanların başları buna örnekti. Sefir, mağlupların kesik kulak ve burunlarından oluşan

ve "küçük ot yığınları"nı andıran tepeciklere bakamamış, gözlerini hemen başka yöne çevirmişti.[4]

1828'de II. Mahmud bu âdeti kaldırdı. İmparatorluğun ücra köşelerinde sürse de, seyyahların tüylerini ürperten bu "Asya barbarlığı"na artık başkentte rastlanmıyordu. Ama Gérard de Nerval 1843'te bile İstanbul'un balık pazarında "yerde yatan başı kesik bir ceset" görmüştü; "kasketli baş cesedin biraz ayrık duran bacakları arasına yerleştirilmişti." Başı kesilen ceset üç gündür bu şekilde teşhir ediliyordu. Söz konusu kişi, bir Türk kadınıyla basılınca ölümden kurtulmak için ihtida eden, ama sonradan kurtulduğunu zannedip yeni dininden vazgeçme tedbirsizliğini gösteren bir Ermeni'ydi. Bu korkunç olaya rağmen, Nerval "Yeni Türkiye'nin ilerici eğilimlerinden kuşku duymak" istemiyor, sadece zina ve dinden dönme suçlarının hâlâ bu şekilde cezalandırıldığını belirtiyordu.[5] Ama on yıl sonra Théophile Gautier kesin bir dille açıklıyordu: "Uzun süredir sarayın kapısında kesik kelle süslemeleri görülmüyor ve kavşaklarda suçlarının yazılı olduğu kâğıtlar göğüslerine çivilenmiş başsız cesetlere rastlanmıyor."[6]

O tarihte bir diğer yasak Osmanlı İmparatorluğu'nu "barbarlık"tan biraz daha uzaklaştırdı. Mayıs 1833'te Lamartine suriçi İstanbul'un uzun sokaklarını kat etmiş, pazarları dolduran kalabalığı yarıp geçmiş ve "bir başka pazarın kapısının baktığı çamurlu bir meydan"a ulaşmıştı. Türk kıyafetleri içindeki Lamartine, şehirli bir gencin rehberliğinde geniş bir avluya girmişti. Bu avluyu çevreleyen revaktaki odalarda tüccarlar ellerindeki köleleri sergiliyorlardı. Burada, "bir başkasının yaşamı, ruhu, bedeni, özgürlüğü tıpkı bizim at veya öküz sattığımız gibi satılıyor ve insanlar kendilerini bu şekilde satın aldıklarının meşru sahibi gibi görüyor."[7] Türk dostu şairi böylesine sarsan bu görüntüden on dört yıl sonra, 1847'de Sultan Abdülmecid İstanbul'daki köle pazarını kapattı. Gerçi kölelik kaldırılmadı ve ticaret devam etti, ama artık özel evlerde sürdürülüyordu. Küçük bir ilerleme. Daha 1840'ta köle ticareti Osmanlı İmparatorluğu'na yılda yaklaşık on bin köle tedarik ediyordu.[8]

Haremlere gidecek kadınlar Kafkaslar'dan geliyor ve Doğu Afrika da hizmetçi ve haremağası olarak kullanılacak siyah erkek köleleri temin ediyordu. Yine de zihniyetlerde bir gelişme olduğu belliydi; sultan 1851'de bu uygulamayı açıkça "akılcı kişiler açısından [...] utanç verici ve barbarca" diye niteledi; "Türkiye'de kölelere başka yerlerde olduğundan daha iyi davranılsa bile, yine de zaman zaman çok kötü muamelelere maruz kalmaktadır-

lar. Allah katında bu zavallılar bizimle eşit değil midir?"[9] Abdülmecid 1854'te beyaz, bir süre sonra da siyah köle ticaretini yasakladı. 1857'de Hicaz dışında tüm imparatorlukta köleliğin kaldırılması çağrısında bulundu, ama bu çağrıya kulak asan olmadı. Türkiye'de köleliğin resmen kaldırılması için 1876 yılını beklemek gerekti. O tarihte köle sayısı azalmış, ama henüz tamamen ortadan kalkmamışlardı. Tahttan indirilen Sultan II. Abdülhamid (yerine V. Mehmed tahta çıkarılmıştı) 28 Nisan 1909'da Yıldız Sarayı'ndan çıkıp Selanik'e sürgüne giderken, yanında hâlâ altı odalık ve iki siyah haremağası vardı. Bunlar, kâğıt üzerinde yasak olan bir ticaretin son tanıklarıydı.[10]

Sultanın canının istediğinin malına mülküne el koyması hakkı gibi çok eski âdetler de kaldırıldı. İmparatorluktaki askeri ve sosyo-ekonomik sistemin temellerinden biri de iptal edildi. Taşradaki sipahi kuvvetlerini kaldıran Osmanlı hükümeti tımarları da yürürlükten kaldırdı. Tımar, devlet tarafından bir toprağın değil, o toprak üzerinde çalışan köylünün ödediği verginin bir bölümünün geçici olarak tımarlı askere tahsis edilmesiydi. XVII. yüzyıldan beri tımar sistemi sadece ordunun tekelinde değildi, sivillere de açılmış ve memurların ödüllendirilmesi için de kullanılmıştı. II. Mahmud, son derece yozlaşmış bu sistemden geriye kalanları ortadan kaldırarak, feodalitenin son kalıntılarını da yok etti.

Uzun süredir düzenli bir şekilde uygulanmamakla birlikte, devşirme sistemi de 1837'de, yeniçeriler fiziksel olarak yok edildikten on bir yıl sonra ilga edildi. Dini ileri gelenlere ait olan vakıflar ise bir anlamda devlet tarafından millileştirildi ve hem dini yapıların bakımının hem de ulemanın maaşlarının sorumluluğunu devlet üstlendi.

Barones de Fontmagne 1857'de, "Türk kadınları öyle sanıldığı kadar eve kapalı değil!" diyordu. Hoşgörülü bir Avrupalı kadının aceleci yorumu muydu bu? Yoksa haremdeki kadınlara duyulan merhametten rahatsız olan bir kadının provokasyonu mu? Aslında bu sözler, herkes tarafından doğrulanmış bir gerçekliğin saptanmasından ibaretti. Harem-i hümayun uzun süre boyunca kapalı bir dünya olmuştu. XIX. yüzyılın ortasında artık öyle değildi. İçeri girmelerine izin verilen ilk erkekler hekimler ve doğumcular olmuş, hastalarının yanına ürkütücü haremağaları tarafından götürülmüşlerdi. Sonra kapılar, hanımların eğlence dünyalarında yenilik yaratan moda tüccarlarına, kuyumculara, terzilere ve tabii musiki öğretmenlerine açılmıştı. Bu öğretmenler sadece ut ve ney gibi geleneksel enstrümanları değil, artık saraylarda yaygın

hale gelen piyano veya arp da öğretiyorlardı. Bu yeni gelenlerle birlikte, hareme yavaş yavaş yeni modalar ve fikirler de girdi. Kadınlar Fransız romanlarını keşfettiler ve tuvaletlerinin esin kaynağı olan moda kitapçıklarını kapıştılar.

Ama hanedanın prensesleri, sultanın eşleri, odalıkları ve hasekileri piyanist olmakla veya Londra ya da Paris'te giyilen elbiselerle yetinmiyorlardı. II. Mahmud devrinde, sultandan eğlenmek için dışarı çıkma iznini kopardılar. Gerçi vücut hatları ferace ile gizleniyor, başlar çarşaf, yüzler yaşmak ile örtülüyordu, dışarı hiçbir zaman yalnız çıkamıyorlardı; onlara eşlik eden haremağaları kendilerine emanet edilmiş küçük kadın topluluğunu amansızca kolluyor, ellerindeki suaygırı derisinden kırbaçlarla meraklıları uzaklaştırmaya hazır bir halde bekliyorlardı. Yine de saray kadınları şehri, sakinlerini, dükkânlarını keşfedebildiler. Avrupalı semtlerindeki dükkânlarda alışveriş ediyor veya Küçüksu'da[11] (neredeyse) tamamen özgür bir şekilde dolaşıyorlardı; Gérard de Nerval'in saptamasına göre, "çünkü onlara saygısızlık etmenin tehlikesi öyle büyüktü ki, kimse buna yeltenemezdi."[12]

Zaman içinde kadın kıyafetleri Batılılaşmıştı; saydamlaşan çarşafın altında tüylü bir şapka ve geniş feracenin altında Paris modasına göre biçilmiş bir elbise fark edilebiliyordu. Bu yeni rüzgâr sadece saray-ı hümayunlarda esmiyordu. Genelde Türk kadınları bu havadan istifade etmişlerdi. Haremlerde kapalı kalmıyor, örtülü olmak koşuluyla yanlarında kocaları olmadan istedikleri gibi evden çıkabiliyorlardı. Edmondo de Amicis 1880'e doğru şunları yazmıştı: "Surdışı Müslüman semtlerde ve Frenk kentinin sokaklarında daima Türk kadınlarına rastlanıyor. İstanbul'un bir ucundan diğer ucuna arkadaşlarını ziyaret etmeye gidiyor, yarım günü hamamlarda geçiriyor, tekne gezintilerine çıkıyor, perşembeleri Kâğıthane'ye, cumaları Üsküdar Mezarlığı'na, diğer günler Adalar'a, Tarabya'ya, Büyükdere'ye gidiyorlar, sekizli veya onlu gruplar halinde köleleriyle birlikte piknik yapıyorlar; padişahların ve hanım sultanların türbelerinde dua etmeye, tekkeleri ziyarete, çeyiz sergilerini görmeye gidiyorlar ve yanlarında veya peşlerinde hiçbir erkek yok demeyeceğim, ama yalnız bile olsalar hiçbir adam onlara en küçük bir laf atmaya cesaret edemiyor."[13]

Âdetlerde görülen bu değişim kadınların evde kapalı kalmasını engellediği gibi, çokeşliliği de zora sokuyordu. Aslında birçok Türk, tıpkı Avrupalılar gibi, sadece bir kadınla evleniyordu. İmparatorluğun son döneminde, İstanbul'daki evli erkeklerin sadece yüzde 2'sinin birden fazla eşi vardı. Bu eskiden beri var olan bir

hadiseydi ve Batılı seyyahlar bunu kaydetmişlerdi. 1857'de, Sadrazam Fuad Paşa'nın Boğaz'daki konağına davet edilen Barones de Fontmagne, "kadınsı evi içinde Madam Fuad ile" tanıştı; "Ne sevimli bir görüntü! Kendi tarzında Türk âdetlerine bağlı olan, ama çokeşliliğe uymayan Fuad Paşa'nın tek eşiydi."[14] Yıldız'da II. Abdülhamid'in etrafında toplanmış üç yüz yetmiş kadını ve yüz yirmi yedi haremağasıyla harem-i hümayuna ve bazı zengin Osmanlıların evlerindeki haremlere rağmen, imparatorlukta uzun süredir çokeşlilik istisna, tekeşlilik kuraldı.

Avrupalı gözlemciler imparatorluğun "medenileştiği" yargısına varırken, geleneklere bağlı Türkler ise atalarından yadigâr kalan uygulamaların ve âdetlerin ortadan kalkmasını bir tehlike olarak algılıyorlardı. İstanbul'un içinde de yeniliklere direnen adacıklar mevcuttu; buralarda zamanın hiçbir etkisi olmamış gibiydi. Silah pazarı böyle yerlerden biriydi: Théophile Gautier, "Yeni fikirlerin hiçbiri buranın eşiğinden adım atmamış; eski Türk hizbi Hıristiyan köpeklere karşı II. Mehmed zamanındaki kadar derin bir aşağılama duygusu ile buraya çöreklenmiş" diyordu.[15] Anadolu yakasındaki Üsküdar da geçmişe yönelik aynı bağlılığı sergiliyordu. Seyyahımız, "Birkaç kürek darbesiyle aşılacak kadar dar olan bu suyolunu Avrupa'ya ait hiçbir fikir geçememiş. [...] Reform oraya hiç girmemiş gibi" diye yineliyordu.[16] Geniş sarıklara ve şalvarlara sadık bu Türkler için, Batı'dan gelmiş yeniliklerde her zaman şeytani bir yan vardı. Bunların ülkelerini tehdit ettiğini düşünüyorlardı. Hatta belki de yapacaklarını çoktan yapmışlardı. Teşhisleri kesindi: "Türkiye diye bir şey kalmadı."

Avrupa tarzı bir hükümet

Ayrıntıları bütünün yerine koymak, bir Batı cilasının medeniyet değişimi anlamına geldiğini sanmak engellenmesi zor bir eğilimdir. İstanbulin giymiş bir Türk, vitrinlere yapışan bir Müslüman kadın, gâvurlara küfretmeyi unutmuş çocuklar, Avrupalılaşmış yeni bir dünyanın doğuşuna mı işaret eder? Sultan II. Mahmud sadece fesi getiren sultan, Abdülaziz de Avrupa'yı keşfeden seyyah değildir. Gerek Mahmud, gerekse Tanzimat'taki halefleri imparatorluğun yönünü Batı'ya çevirmek istemişlerdi. Başarısızlıklarına, yetersizliklerine, tereddütlerine rağmen reform yapmak ve özellikle de Osmanlı devletinin hükümet ve idaresinde yeni bir tarz geliştirmek istemişlerdi.

Bir kez –reformların değişmeyen düşmanı olan– yeniçeriler or-

tadan kaldırılıp ulema zapturapt altına alındıktan sonra, II. Mahmud Avrupa'daki muadillerinden esinlenen bir hükümet aygıtı geliştirmeye uğraştı. Devlet işlerinin giderek karmaşıklaşması, Batı usulü nezaretlerin kurulmasını gerektiriyordu; buralardaki görevleri çok geçmeden yeni bir idareci kuşağı yerine getirecekti. Örneğin yeniçeri ağasının yerini alan serasker ve genelkurmayı, Harbiye Nezareti'nin nüvesini oluşturdular. Bir Dahiliye Nezareti, reisülküttap tarafından yönetilen bir Hariciye Nezareti ve bir Maliye Nezareti kuruldu. Tüm nezaretler, yaklaşık iki yüzyıldır imparatorluk hükümetinin gerçek merkezi olan sadaretten ayrıldı.[17] Bu nezaretlerin kurulması, sultanın iktidarı Babıâli'den geri alma isteğini yansıtıyordu ve Babıâli ile saray arasında yaşanacak çekişmelerin de habercisiydi.[18] 1838'de sadrazam yerine başvekil unvanının geçirilmesi bile göze alındı. Ama Batılı bir terimin benimsenmesi öyle cüretkâr bir hamle olarak değerlendirildi ki, geleneksel unvana geri dönüldü. Sultan, yine iktidarının üstünlüğünü pekiştirme kaygısıyla şeyhülislama resmi bir konut, bürolar, gelirler ve personel vererek, artık saraya bağlı olacak ve gerçek anlamda bir devlet memuru tarafından yönetilecek özel bir idare oluşturdu. Çünkü nezaret organlarındaki dönüşüm modernleşme zorunluluğunu yansıttığı gibi, özellikle II. Mahmud devrinde sultanın otoritesinin güçlenmesini de ifade ediyordu.

Batılı devletlere benzeyen merkezi bir idare kurma isteği sonraki yıllarda da kuvvetlenerek sürdü. Osmanlı hükümetinde, her birinin kendi uzmanlaşmış daireleri bulunan bir dizi nezaret gelişti. Bunların içinde Avrupa'daki nezaretlere en yakın olanı, 1870'e doğru yirmi kadar farklı seksiyon içeren Hariciye Nezareti'ydi. Bunların yanı sıra, kanunlar ve nizamnameler çıkarmakla görevli, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (II. Mahmud tarafından kuruldu, fakat sonradan yetkileri genişletildi), Meclis-i Âli-yi Tanzimat (1854) veya Fransız Devlet Konseyi'nin ikiz kardeşi olan Şûra-yı Devlet (1868) gibi kurumlar kuruldu ya da geliştirildi. Bu kurumlarda her ne pahasına olursa olsun önemli sayıda memurun istihdam edilmesi gerekti.

Fransa'dan esinlenen kanunlar

Tanzimat Türkiyesi, kanunlarının da bir bölümünü Avrupa'dan aldı. Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden "Tanzimat", Abdülmecid'in saltanatının ilk aylarında 3 Kasım 1839'da Sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından sivil ve dini devlet erkânı ile

yabancı diplomatların önünde okunan Gülhane Hatt-ı Hümayunu[19] ile başladı. İsyan eden Mehmed Ali karşısında yüz kızartıcı bir yenilgi alan devlet, reform yoluyla eksikliklerini gidermeye çalışıyor ve böylece Avrupa'nın iyi niyetini kazanmak istiyordu. Uygulamaya konulacak geniş reform programı iki ana ilkeye göre düzenlenmişti: eşitlik ve emniyet. İmparatorluğun tüm tebaasının, milliyet veya din farklarına bakılmaksızın, kanun önünde eşit olduğu açıklanıyor ve canlarına, şereflerine ve mülklerine kimsenin el uzatamayacağı bildiriliyordu. Böylece despotik rejimi yumuşatmak, sultanın kaprislerine son vermek, keyfi yargı uygulamalarını durdurmak amaçlanıyordu. Tüm tebaanın adliye, askeriye, vergi ve devlet memurluğuna erişim konularında eşit olduğunu ilan etmek Osmanlı ve İslam geleneklerinden radikal bir kopuştu. Gerçekten devrimci bir hamleydi.

Yine de ilan edilen reformların Avrupa'dan esinlendiği hiçbir zaman açıklanmadı. Hatt-ı hümayunun giriş bölümünde, muhalefeti susturma umuduyla, bu reformlar İslam'ın gerçek geleneklerine ve şeriata bir dönüş olarak sunuluyor, bunların terk edilmesinin imparatorluğun tüm sıkıntılarının kaynağı olduğu belirtiliyordu. Moderniteye verilen tek ödün şuydu: Osmanlı hanedanının şanlı geçmişi hatırlatılırken, "yeni kurallar" koyma gereğinin de altı çiziliyordu.

Reform yürürlükteydi. Ama düzenli bir ritimle ilerlemedi, faal dönemler, yavaşlamalar ve oldukça uzun kesintiler yaşandı. Kırım Harbi'nden sonra yabancı güçleri memnun etmeye yönelik bir ferman daha ilan etmek gerekti: Islahat Fermanı (1856). Amaç, on yedi yıl önce ilan edilmiş ilkeleri yeniden beyan etmek, kesinleştirmek ve genişletmekti. Abdülaziz'in 1867'deki Avrupa seyahatinin ardından, reform zihniyeti atalet kuvvetlerini gerçekten alt etti ve sonraki yıllar Osmanlı reformculuğunun altın çağı olarak kabul edildi.

Tanzimatçılardan biri şöyle diyordu: "Avrupa'da hiçbir hükümet veya idare, kanunlara rağmen veya onlara aykırı şekilde davranmaya cesaret edemez."[20] İstikrarlı, ülkenin ihtiyaçlarına uygun, tebaanın tamamına uygulanabilecek, modern bir devlete layık yeni kanunlar geliştirme işi Osmanlı reformcularına düşüyordu. İslam fıkıhı çerçevesine katı bir şekilde bağlı kalarak bakıldığında, şeriattan başka kanun olamayacağı ve uygulamada karmaşık Osmanlı yasaması şeriatı, örfi hukuku ve sultanın "kanun"larla dile getirilen iradesini iç içe geçirdiği için, zor bir görev söz konusuydu.[21] Reformcular, hem İslam hukukuna saygı

göstermek zorunda olan, hem de imparatorluğun azınlıkları tarafından da benimsenebilecek kanunlar geliştirdiler.

Model olarak Avrupa, özellikle de Fransa seçildi. Türkiye'de çok konuşulan bir dile sahip olma, modern kanunlar ve İstanbul'da hayranlık duyulan bir merkezi idari aygıt Fransa'nın avantajlarıydı. Osmanlı yasamasının Fransa'ya borcu çok büyüktür: 1858 Ceza Kanunu, Fransa'daki 1810 tarihli karşılığından hareketle geliştirildi; ceza muhakemesi usulü (1879) Fransa'daki 1808 tarihli kanuna ve hukuk muhakeme usulü (1879) 1807 tarihli kanuna dayandırıldı. 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu ve Deniz Ticaret Kanunu, Osmanlıların 1850 ve 1863 tarihlerinde çıkardıkları kanunların esin kaynağı oldular. Bu kanunlarda şeriat ciddi biçimde geriletilmişti: Duruşmada, bir gayrimüslimin bir Müslüman'a karşı tanıklığı artık geçerli sayılıyordu.

Fransa'dan esinlenme yine de taklitçilikten çok uyarlama anlamına geliyordu. Örneğin Osmanlı Ceza Kanunu Fransız modelindeki laik ilkeyi almadı, 1858 Arazi Kanunnamesi'nin içeriği tamamen Osmanlı'ya özgüydü, Deniz Ticareti Kanunu'nda İngiliz, İspanyol ve eski Hanse şehirlerinin kanunlarından alınmış maddeler de vardı. Mecelle'nin geliştirilmesi işinde yer alan Ali Paşa, Napoléon Kanunları'nı belli değişikliklerle kopya etmekten başka bir şey düşünmezken, diğer hukukçu mesai arkadaşları Müslüman geleneklerine bağlı kalınmasını savunuyorlardı. Sonuçta ortaya, hem modern hem de şeriata dayalı bir metin çıktı: "Napoléon Kanunları'nın saygın İslami versiyonu." Belediyelerin itfaiye teşkilatlarının düzenlenmesine ilişkin daha küçük çaplı bir nizamname söz konusu olduğunda ise, Macar deneyiminden esinlenildi. İstanbul'daki devlet görevlileri, Avrupa'da yürürlükte olan kanunlar hakkında tek bir esin kaynağına bağlı kalmayacak kadar bilgi sahibiydiler. Ama yayınlanan metinler, Batı akılcılığından alınan berraklık, kesinlik ve metot gibi biçimsel vasıflara sahipti.

Basının doğuşu

Yüzyıl ortasında Türkiye'ye yeni gelmiş ve kolektif tutumlara dikkat eden bir yabancı, İstanbul veya İzmir kahvehanelerinde çifte devrim yaşandığını kolayca gözlemleyebilirdi. Bunlardan biri, yeni tarz tütün kullanımına ilişkindi. Herkes bilir: Kahve ve tütün içmek bir Türk'ün en önemli ihtiyaçlarıdır. O güne dek tütün meraklıları çubuk ve nargileyle yetiniyorlardı. Ama 1850'ye doğru sigara sarmaya başladılar ve moda hızla yayıldı. Théophile

Gautier'nin iddiasına göre, "İstanbul'da en az Sevilla'da olduğu kadar *papelitos* içiliyor"du. Yabancı gözlemcimizin, "kahve ve tütünle yarı yarıya sersemlemiş" halde uyukluyor diye hakkında biraz acele hüküm verdiği müşteri, dudaklarına sigara götürmek kadar görülmemiş bir ikinci hareketi de başlatmıştı: Eline bir gazete alıyor, açıyor ve haberleri masa komşularına da duyurmak için yüksek sesle okuyordu. Payitaht, II. Mahmud devrinden beri bir diğer barışçı devrimin doğuşuna daha tanık olmuştu: basın. Böylece kahve, tütün ve gazeteler Osmanlıların günlük tüketimi arasına girmişti.

Türkiye ilk haber "kâğıtları"nı Fransız Devrimi'ne borçluydu. 1795'te İstanbul'daki Fransız sefaretinde bir matbaa kurulmuş, İnsan Hakları Beyannamesi ile Paris'in siyasi çalkantıları içinde doğan çeşitli anayasalar –biraz güçlük çekilse de– Türkçeye de çevrilerek yayımlanmıştı. Sefaret, "Doğu Akdeniz'e yerleşmiş vatandaşlarını Cumhuriyet'in meselelerinden haberdar etmek" amacıyla, iki ayda bir çıkan altı ila sekiz sayfalık Fransızca bir bülten, daha sonra da 1796'dan itibaren *Gazette française de Constantinople*'u yayımladı. Bu aylık yayın en fazla altı sayfalık oluyordu. Mısır seferi hepsine son verdi: Türk makamları baskı makinelerine el koydular. 1802'de yapılan Amiens barışından sonra bunlar sefarete iade edildi ve kimi zaman çift dilli olarak çıkan propaganda metinleri ve çeşitli bültenler yayımlandı.[22] Türklerin, sırf kendileri için hazırlanmış bir gazeteyi okumak için birkaç yıl daha sabretmeleri gerekti.

Reformcu II. Mahmud'un bu özelliğini haberleşme alanında da sürdürdüğü söylenebilir, çünkü ilk Osmanlı gazetesi onun saltanatında çıktı. Bu girişimde tek referans, Batılı örnekler değildi: Mehmed Ali de –İstanbul'da sık sık izlenen bir örnek olmuştur– üç yıldır Mısır'da Yakındoğu'nun tek yerli yayın organı olan bir gazete çıkarıyordu. 1831'de bu gecikmeyi telafi etmek isteyen sultan, İzmirli bir Fransız olan Alexandre Blaque'a başvurdu. Blaque, İzmir'de Fransızca konuşanlar için bir gazete çıkardığından –*Le Spectateur oriental*– bu konuda tecrübe sahibiydi. Başkente yerleşen Blaque, Babıâli'nin resmi yayın organı olan ve Fransızca çıkan *Moniteur ottoman*'ı kurdu. Bunu birkaç ay sonra Türkçe versiyon izledi: *Takvim-i Vekayi*. Bu ilk Türkçe haftalık gazete sadece resmi belgeleri yayımlıyordu; oysa *Moniteur ottoman*'da idari olmayan yazılara da yer veriliyordu. *Takvim-i Vekayi*, sultanın sesiydi. Sultan onun aracılığıyla kararlarını ve projelerini aynı zamanda gazetenin okurları da olan memurlara duyurabili-

yordu. Tekelini on yıl kadar korudu, daha sonra bir İngiliz, William Churchill 1840'ta resmi olmayan Türkçe bir haftalık gazete çıkardı: *Ceride-i Havadis* isimli bu gazetede daha çok uluslararası konular ele alınıyordu.

Bu gazetelerin başarısı devamını getirdi. Çok geçmeden İzmir'de iki, sonra üç, sonra altı gazete çıkmaya başladı. Bazıları kısa ömürlü oldu, bazıları İstanbul'a taşındı, ama yeni Rumca, Ermenice ve İbranice gazeteler gidenlerin yerini aldı. O sırada başkentte, ikisi Türkçe, dördü Fransızca, dördü İtalyanca, biri Rumca, biri Ermenice, biri de Bulgarca çıkan on üç gazete vardı.[23] Kırım Harbi basının daha da gelişmesine yol açtı, çünkü Osmanlı okurlar düşman Rus kuvvetlerine karşı yürütülen askeri harekâtların ayrıntılarını öğrenmeye can atıyorlardı. Gazetecilik stili giderek arındı: O güne dek basın tarafından da benimsenen geleneksel, tumturaklı resmi söylemin yerini daha yalın ve doğrudan bir stil aldı. Otuz yıl içinde basın tek gazeteden artık rekabet içine giren birçok gazeteye geçmişti. Son derece çeşitli oluşları –1876'da 49, 1902'de 57 gazete– ülke ve dünya hakkındaki bakış açılarının çoğalmasını sağlıyor ve içerik basit habercilikten eleştiriye, eleştiriden açık muhalefete kadar değişiklik gösteriyordu. Hükümet bundan endişe duydu: 1865'te ilk basın kanununu çıkardı.

Artık İstanbul'u ziyaret eden bir yabancı, o güne dek bilinmeyen iki kimlikle karşılaşabilirdi: seyyar gazete satıcısı ve gazeteci. Onlarla birlikte sansür, otosansür, yabancı elçiliklerin baskısı, siyasi yöneticilerin müdahaleleri de başladı. Türkiye giderek Avrupa'ya benziyordu.

Önce Osmanlı

Yorgo Zarifi, sultanın Rum tebaasından, Kırım Harbi sırasında zengin olmuş güçlü bir bankerdi. 1864'te Şirket-i Umumiye-yi Osmaniye'nin kuruluşuna katılmıştı. İş dünyasında ürkütücü bir rakip olan Zarifi, Babıâli nezdinde de güçlü ilişkilere sahipti. Hayırsever olduğu için muazzam servetinin bir bölümünü imparatorluktaki Rum okullarını finanse etmeye harcıyordu. Ama ulusal kültürünü ve dilini destekleme çabası olarak görülebilecek bu etkinliklerinin yanında, Zarifi kendisini bir Osmanlı olarak hissediyor ve bunu açıklıyordu. Kendisine "Rum" diyen bir gümrükçüye şu cevabı vermişti: "Ben Osmanlıyım." Bu kimlik beyanı asla gösteriş amaçlı değildi: Yunan hükümeti İstanbul piyasasında aske-

ri harcamalarını karşılamaya yönelik bir borçlanmaya çıktığında, Zarifi tahvil satın almayı reddetti.[24]

Hovahannes Dadyan, sultanın Ermeni tebaasındandı, XVIII. yüzyılda İstanbul'a yerleşmişti. Padişahın koruması altındaki ataları gibi, barutçubaşıydı ve Osmanlı devleti için Hıristiyanların kullanması yasak olan silahları imal ediyordu. Hem idareci hem mühendis olan Hovahannes yetenekli bir mucitti, teknolojik yenilikleri takip etmek amacıyla sık sık Fransa ve İngiltere'ye inceleme gezileri yapar ve istihdam edebileceği en iyi teknisyenleri arardı. Türkiye'de doğmakta olan sanayileşmenin ilk aktörlerinden biri oldu. Çok dil –Osmanlıca, Ermenice, Rumca ve Fransızca– biliyordu ve uluslararası bir müteşebbis çapındaydı. Onun imalathanelerinden çıkan silahların harikalar yarattığı Kırım Harbi'nin sonunda, Fransız subaylar bu silahların sırlarını satın almayı teklif ettiler. Gerçi Fransa'nın dostuydu, ama aynı zamanda sultanın da sadık tebaasıydı: Teklifi reddetti. Abdülmecid bu sadakattan haberdar oldu ve onu ödüllendirdi. Dadyanlar, Osmanlıların Ermenilere duyduğu "neredeyse sınırsız güven"le iftihar edebilirlerdi.[25]

Muhtemelen Avusturya-Macaristan tabiyetinden olan Abraham-Salomon Kamondo, aynı zamanda sultanın Yahudi tebaasındandı. Otuz yıl boyunca İstanbul'da bankerlik yapan, Tanzimat sadrazamlarının yakın dostu ve danışmanı olan Kamondo, sultan tarafından da birçok nişanla taltif edilmiş, hatta kendisine Pera ile Galata'da bina ve arazi sahibi olma imtiyazı verilmişti. "Doğu'nun Rothschild'i" lakabı takılan Kamondo, özellikle Osmanlıların Kırım Harbi harcamalarının finansmanı çabalarıyla sivrilmiş, modern bankaların kuruluşuna katılmış ve "Kamondo merdivenleri"nin bugün de kanıtlamaya devam ettiği üzere, İstanbul'da şehircilik faaliyetlerinde de bulunmuştu.

Museviliğe bağlılığını önemli hayırseverlik davranışlarıyla göstermiş, çok sayıda sinagog inşa ettirmiş, din kitaplarının yayınını finanse etmiş, okullar kurmuştu. 1873'te Paris'te öldü, ama isteği üzerine cenazesi İstanbul'a getirildi. Sultan onun için bir devlet adamına yaraşır resmi bir cenaze töreni düzenletti; Osmanlı topraklarında bir Yahudi için böyle bir cenaze töreni hiç görülmemişti.[26]

Yaşlı adam, torunu Abraham-Behor'u, o sırada kendi içlerine kapanmış bir şekilde, ağır bir tecrit içinde yaşayan Yahudi milleti üyelerinin okullarına yönelik yardımseverlik girişimlerini sürdürmek ve artırmakla görevlendirmişti. Abraham-Behor, bir Ay-

dınlanma mirasçısı olarak, bu tecridi kırmak, Yahudi cemaatinin Osmanlı toplumu içinde daha sağlam kökler salmasını sağlamak gerektiğini anlamıştı. Okul ve dil öğrenimi bunu sağlayabilirdi. Öğrenciler, Katolik kralların İspanyası'ndan kaçanların yanlarında getirdiği ve entegrasyonlarının önünde engel olan Yahudi İspanyolcası (Ladino) konuşmaktan vazgeçip Fransızca ve Türkçe öğrenmeliydi. Fransızcayı mükemmel konuşan Abraham-Behor, bunlardan birinin ticaret, diğerinin idare dili olduğunu biliyordu. Her türlü başarı veya yükselme onlara hâkim olmaktan geçiyordu. "Öğrencilerimizin esas olarak doğdukları ülke olan Türkiye'yi öğrenmeye önem vermeleri çok mühimdir. Büyük ihtimalle kariyerlerini burada yapacaklardır. Bu son değerlendirme nedeniyle, Türk dilinin öğrenilmesine [...] bu ülkede doğan ve burada yaşamak zorunda olan öğrencilerimiz açısından temel eğitim konularından biri olan bu dala da büyük önem veriyorum."[27]

Abraham-Behor dedesi tarafından Hasköy'de kurulan okulu bu amaçla dört yüz elli öğrenci kapasiteli bir eğitim kurumuna dönüştürdü. Bu tecrübe, onun pedagojik yönelimlerine karşı olan muhafazakâr hahamlarla arasında tam bir okul savaşı başlattı. Çünkü Kamondoların, Siyonizm ortaya çıkıncaya kadar hiçbir yabancı devlete faydası olmayacak bu faaliyeti, "kimlik yüceltimine zıttı."[28] Onların modern eğitimden bekledikleri, "Osmanlılık" içine başarıyla entegre olabilmekti.

Her biri imparatorluğun gayrimüslim cemaatlerinden birine ait olan Rum Zarifi, Ermeni Dadyan ve Yahudi Kamondolar aynı yurttaşlık kavramını paylaşıyorlardı. Onlar Osmanlı tebaasıydı, bunu sahipleniyorlar, milliyeti dini kimlikten özenle ayırıyorlardı. Osmanlı devletinin hem tarihsel gelenek, hem de çıkarları gereğince cemaatler arasında barışçı ilişkiler sürmek eğiliminde olduğu –bunu her zaman başaramasa da– doğrudur. XIX. yüzyıl ortasında şu saptamayı yapan Gérard de Nerval bunun farkına varmıştı: "Birbirlerinden fazla nefret etmeden bir arada yaşayan dört halk: Aynı toprağın evlatları olan Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler birbirlerine, bizde farklı eyaletlerin veya partilerin insanlarının yaptığından çok daha iyi tahammül ediyorlar."[29] Karma semtlerde yaşayan ve aynı sosyalleşme çevrelerini paylaşan seçkinlerin dışında, bu cemaatler birbirine hiç karışmıyordu. Daha çok yan yana yaşıyorlar, zaman zaman saldırganlık nöbetlerine tutuluyorlar, devlet de bu bir arada varoluşu sürdürmeye çabalıyordu. Rothschild'lerin Avrupa'nın önde gelen Yahudilerinin hayırseverlik komitesindeki temsilcisi olan Albert Cohn, İstanbul

veya İzmir'de okul açtığında başka ülkelerde olduğundan daha az güçlükle karşılaştığını açıklarken, Osmanlı makamlarının imparatorluğun gayrimüslim cemaatlerine karşı ne kadar iyi niyetli davrandıklarını gözler önüne seriyordu.

Osmanlıcılık kaybediyor

II. Mahmud devrinde (1808-1839), Rumlar en üst basamakta yer alırken Yahudiler aşağılanan, horlanan, sefil bir yaşam sürüyorlardı. Yunanistan'ın Osmanlı devletine karşı ayaklanması 1821 Paskalyası'nda Türk misillemesine yol açmış, bunun da ilk kurbanları İstanbullu Rumlar olmuştu. Patrik asılmış, Ortodoks metropolitler öldürülmüş, Hıristiyanlar katledilmiş, kiliseler yağmalanmıştı. Evleri ve konakları yağmalanan, ancak kendileri katliamdan kurtulan birçok Fenerli aile Rusya ve Yunanistan'a göç etti. Yunanistan'a giden erkekler ancak on bir yıl sonra zafere ulaşan bağımsızlık mücadelesine katıldılar. Bu şiddet tırmanışını izleyen on yıl boyunca İstanbul'un Rum cemaati kendini unutturmaya baktı. 1830'dan sonra, "ikinci Fener" adı verilen banker ailelerinin himayesi altında yeniden zenginleşti. Bu aileler aslında geleneksel semtlerini terk edip Haliç'in karşı yakasına, Galata'ya yerleşmiş, yüksek politik ve diplomatik makamlarda görevlendirilmişlerdi. Yeni Rum kiliseleri inşa edildi, işler yeniden düzeldi. Bağımsızlığını kazanan, ama siyasi açıdan istikrarsız bir hale gelen Yunanistan'a gitmek üzere Türkiye'den ayrılanlardan bazıları "yeni Kaliforniya"yı bulmak istedikleri İstanbul'a dönmeyi tercih ettiler. 1881'de İstanbul'da yaşayan Rumların yarısı orada doğmamıştı.

Yahudilerin durumu ise Rumlarınkinin tam aksiydi. Onlar kaderlerini yeniçerilere bağlamış ve onların sarraflığını üstlenmişlerdi. Ülkenin modernleşmesine karşı olan Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılması, Yahudileri de tepetaklak etti. Ama XVIII. yüzyıl sonundan itibaren, Osmanlı Yahudilerinin çoğu, Avrupalı dindaşlarının imrenilecek yaşamıyla tezat oluşturan bir sefalet içindeydi. Nasi'lerin XVI. yüzyıldaki şanlı günlerinden sonra süregiden bir çöküntü içinde XIX. yüzyıl başına varmışlardı. Avrupa'dan gelen göçün durması, Batı ile temaslarını azaltmıştı. Artık orası hakkında hemen hiçbir şey bilmiyor, dillerini konuşmuyor, sadece Ladino konuşuyorlardı. Uzmanlıkları kurumuştu. Ekonomik ve entelektüel açıdan yoksullaşmışlardı; halbuki Batı tarafından eğitilen ve desteklenen diğer azınlıklar Avrupa dünyasına açılan Türklerin ihtiyaç duydukları yetenekler ediniyorlardı.

Tüm seyyahlar, o sırada "Frenklerin, Türklerin veya Ermenilerin" Osmanlı Yahudilerini nasıl aşağıladıklarına tanıklık ediyordu. Bir İngiliz tanık şunları naklediyordu: "Daha yürümeye yeni başlayan bir Türk veledi bile bu milletin bir üyesiyle karşılaştığında, bu gezgin parya ırkının çektiklerine kendi hakaret payını eklemeyi ihmal etmez. Bu kadar zayıf bir düşman karşısında bile ezilen kişi isyan etmeyi göze alamaz, onun sadece ismi bile karşısındakinin hakaretine uğramasına yeter."[30] Müslümanların Yahudilere karşı düşmanlığı katliamlara yol açtı. 1840'ta Şam'da (veya başka yerlerde), Yahudilerin ayin yaparken insan öldürdüklerine ilişkin temcit pilavı gibi tekrarlanan iftiralar ortalığı sardıktan sonra, bunu katliamlar izlemişti.

Yahudi cemaati Türkiye'deki diğer azınlıklara benzer bir şekilde örgütlenmemişti. Rumların ve Ermenilerin hiyerarşisi olan bir kilise yapıları vardı. Bu yapının önderi –patrik ve katolikos– tüm imparatorlukta geçerli olan bir otoriteye sahipti. Yahudilerin ise 1526'dan beri bir hahambaşıları yoktu, zaten o da mevcutken sadece İstanbul Yahudilerini idare etmişti. Osmanlı devleti bu durumu bir tür anarşi olarak değerlendirdiği için, 1835'te millet sistemini Yahudilere de dayattı. O zaman Yahudiler de yetkisi tüm imparatorluğu kapsayan bir hahambaşına sahip olabildiler.

Tanzimat'ın sultanları ve sadrazamları İslam ülkelerinde yürürlükte olan ayrımcılığı, Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıklar lehine kaldırmaya karar verdiler. Avrupa devletlerinin sürekli yinelenen uyarıları ve kendilerini kanıtlamış Batılı reçeteleri ülkelerine de getirme kaygısıyla, Osmanlı devleti reform kartını oynamaya karar verdi ve önce 1839, sonra da 1856 fermanlarını ilan etti. Kanun önünde eşitlik –Fransız Devrimi fikirlerinin mirası– ve emniyet, milliyet veya din ayrımı yapılmaksızın herkese vaat edildi. Azınlıklar ibadet özgürlüğünün yanı sıra, tüm devlet memuriyetlerinde çalışabilme, sivil ve askeri okullara girebilme haklarını da elde ediyorlardı. Bu devrimin simgesi olan iki önlem vardı: Kıyafet üzerinden yapılan ayrımcılık kaldırılıyordu ve artık kiliselerin çanları serbestçe çalınabilecekti. Hıristiyanlar ve Yahudiler artık Müslümanlardan daha aşağıda uyruklar değildi. O güne dek onların daha aşağı konumda oluşuna işaret eden cizye vergisi kaldırıldı. Vergi veya adalet konusunda elde edilen eşitliğe, vazifelerin eşitliği de eşlik ediyordu. Artık herkes zorunlu askerlik hizmetine tabiydi. Ama gerçekte, Türkler Hıristiyanları silah arkadaşı olarak kabullenmeyi reddettiler. Hıristiyanlar askerlikten muaf tutuldu ve bunun yerine "bedel-i askeriye" adı verilen bir ver-

gi ödediler. Osmanlı ordusunda ilk kez 1912'de silah altına çağrılacaklar, ama Türk subayların güvenini pek kazanamayacaklardı.

Sofu Müslümanlar Tanzimat düzenlemeleri içinde dinlerine, ahlaklarına ve geleneklerine aykırı buldukları bazı ilkeleri eleştirdiler. Müminle kâfiri eşit kılmak, sağduyuya aykırıydı. Bir Hıristiyan, bu yolda devam edilirse, "sonunda Türkler Perhiz ayında bizimle beraber oruç tutacak, biz de ramazanda onlarla birlikte iftar sofrasına oturacağız" diye dalga geçiyordu. Yeni dönem, Müslümanların üstünlüğüne son vermiş gibi gözüküyordu. Bu fermanlardan kâğıt üzerinde faydalanan kesimler olan Hıristiyanlar ve Yahudiler, bu gelişmeleri farklı şekillerde değerlendirdiler. Devletin bu kararlarının farklı nüfus toplulukları arasında daha kardeşçe ilişkiler kurulmasına katkıda bulunacağı kesindi, ama aynı zamanda azınlıklar arasında kurulmuş, Rumların ve Ermenilerin Yahudiler üzerindeki hâkimiyetini sağlayan hiyerarşiyi de silip atıyordu. Rumlar yitirdikleri üstünlüğe hayıflanmaktan geri kalmadılar: "Türklere göre daha aşağıda olmaktan şikâyetimiz yoktu, ama bizi Yahudilerle eşit yapmaları şart mıydı?"[31]

Devletin tüm iyi niyetine rağmen, zihniyetler henüz bu bütünleşmeye hazır değildi. Yetkililerin vaz ettikleri Osmanlıcılık –sultana ortak sadakatin birleştirdiği imparatorluk halklarının hür, eşitlikçi ve barışçı ortaklığı– başarılı olmadı. İmparatorluk, her biri kendi istikbalinin derdine düşmüş etnik ve dini grupların oluşturduğu bir mozaik olmaya devam etti. Üstelik, dini cemaatler geçmişteki gibi kendi örgütlenme biçimlerini korumakla kalmamışlar, aynı zamanda Osmanlı makamları onlara kendi içişlerini serbestçe idare etme hakkını da tanımıştı. Babıâli'nin 1850'de Protestan Ermeni milletinin kurulmasına izin vermesi, Osmanlı makamlarının 1863'te Gregoryen Ermenilere ilişkin nizamnameyi onaylaması[32] ve 1865'te çıkan Yahudi milleti nizamnamesi bu "milletler rönesansı"nın kanıtlarıdır.

Patrikliğin öncelikli konumuna bağlı kalan Rumlar dışında, tüm cemaatler yetkili makamlarında "belli bir sekülerleşmeyi" benimsediler, o güne dek tamamen din adamlarının denetiminde olan idarelerinde laiklere ağırlıklı bir yer verdiler. Tanzimat'ın din adamlarından kuşku duyan mimarları, laikleşmenin güçlenmesine yardım ederek, milletlerin kimliklerini zayıflatacaklarını ve onları bir "Osmanlı milleti" içinde daha iyi bütünleştireceklerini umut etmişlerdi. Ama bunun tam tersi yaşandı. "Avrupa milliyetçiliklerinden alınan öğretilerin ve millet idaresi alanında Osmanlı 'bırakınız yapsınlar'ının ikili etkisiyle" her millet kendi ay-

rılıkçılığı içine kapandı.[33] Böylece laik elitler aslan payını milliyetçiliğe verdiler.

Yahudiler, Ermeniler ve Avrupa

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Yahudilerinin durumu yavaş yavaş düzeldi. Onların sefalet koşulları içinde yaşadıklarını öğrenen Batı Avrupa'daki kardeşleri yardımlarına koştular. Fransız Yahudileri bu amaçla 1860'ta Paris'te Alliance Israélite Universelle'i kurdular. Bu kuruluş, Osmanlı İmparatorluğu'nda yoksul çocukların bir meslek öğrenmesine yardım edecek altmış kadar okulun açılmasını teşvik etti. İstanbul'da –Avrupa'da egemen olan antisemitizmin bir uzantısı olarak– Yahudilere karşı şiddet eylemleri devam etse de Orta ve Doğu Avrupa'da pogromlara maruz kalan birçok Yahudi Osmanlı topraklarına sığındı.[34] Ama sultan onları, II. Bayezid'in XV. yüzyıl sonunda atalarına yaptığı şekilde, iyi niyetle karşılamadı.

Sayıları henüz fazla olmasa da bazı Yahudiler Kutsal Topraklar'a varmaya çalışıyorlardı; orada, özellikle Baron Edmond de Rothschild tarafından desteklenen tarım kolonileri kurdular. Sayıları giderek artan bu yerleşimler Babıâli'yi endişelendiriyordu. Filistin'e Yahudi göçü, gayrimüslim bir azınlığı himayelerine almaya her zaman hazır olan Avrupalı devletlerin olası bir müdahalesine bahane oluşturmaz mıydı? Hem bu nedenle, hem de Arap nüfusun baskısıyla Babıâli kısıtlayıcı tedbirler aldı. Yahudiler Osmanlı tebaası olma koşuluyla imparatorluğun her yerine, özellikle de Selanik veya İzmir'e yerleşebilirler, ama Filistin'e yerleşemezlerdi. Ama Osmanlı makamlarının koyduğu engeller Kutsal Topraklar'daki Yahudi nüfusunun 1882-1908 arasında üç kat artmasını durduramadı.

Siyasi Siyonizm hareketinin kurucusu Theodor Herzl, Filistin'de bir Yahudi ulusal yurdu kurmaya niyetlenince, Babıâli iyice ihtiyatlı davranmaya başladı. Herzl tam beş kez Türkiye'ye gitti. Pek başarı sağlayamadı. En sonunda tüm umudunu sultanla yapacağı bir kişisel görüşmeye bağladı. Bu görüşme 17 Mayıs 1901'de gerçekleşti. Herzl'in somut teklifleri vardı. Yahudilerin imparatorluğu öne çıkartacaklarına ve Osmanlı borçlarının tasfiyesine yardım edeceklerine söz verdi. Sultanın çevresine dağıttığı rüşvetlere rağmen onu ikna etmeyi başaramadı. II. Abdülhamid görüşlerinden vazgeçmedi: Yahudilerin Osmanlı yurttaşlığını kabul etmeleri, tüm imparatorluğa dağıtılmaları ve bir örgüt-

lenmeleri bulunmaması koşuluyla Yahudi göçünü kabul edecekti. Ama Filistin'in onlara bırakılması düşünülemezdi. Herzl'e kapı gösterildi.[35]

Yahudiler açısından zor geçen XIX. yüzyıl, İstanbul Ermenilerinin altın çağı oldu. Bizzat sultanın, 1820'li yıllardaki isyan sırasında Rumların peşine takılmadıkları için "millet-i sadıka" dediği Ermeniler, özellikle banker olarak imparatorluğa sadakatle hizmet ediyorlardı. Bu işte Yahudilerle girdikleri rekabetten zaferle çıkmışlardı. Bir İngiliz diplomat 1830'a doğru Ermenilerin ne kadar vazgeçilmez olduklarını şu satırlarla ifade etmişti: "Ermeniler imparatorluğun en zengin ve tüccar halkıydı, hâlâ da öyledirler. Aynı zamanda Babıâli'nin gözünde en güvenilir millettir. [...] Sultan onların zenginliğine iyi gözle bakıyor, çünkü paralarını saçma alışkanlıklarla çarçur etmiyorlar, isyan girişimlerine harcamıyorlar, özenle kasalarında saklıyorlar. Ne zaman hükümetin bir talebi veya ihtiyacı olsa kasalarından çıkarıp Hazine gelirlerini artırıyorlar."[36]

Ermeniler vergi tahsildarıydı, "ticarette çok becerikliydiler", ama aynı zamanda aralarından hekimler, öğretmenler, memurlar, mühendisler ve avukatlar da çıkardı. En gayretlileri babadan oğula geçen *amira* unvanıyla ödüllendirilir, bu da onlara şeref ve imtiyazlar sağlardı. Birkaç büyük aile, Ermenileri seven sultanların verdiği gerçek manada tekellerden istifade ediyordu. Balyanlar 1788'den 1911'e kadar saray mimarlığı makamını ellerinde tuttular ve içlerinden biri sultandan üzerinde tuğra bulunan bir fes takma imtiyazını alırken, onun yetenekli bir mimar olan ama genç yaşta ölen oğlu için sultan üç günlük yas ilan etti. Bu, o güne dek hiçbir Hıristiyan ileri gelenin nail olmadığı bir şerefti. Dadyanlar 1795'ten beri barutçubaşılık makamını ellerinde tutuyor, Düzyan ailesi ise Darphane'yi idare ediyordu ve sarayın kuyumcubaşılığı da onların elindeydi. Yabancı dilleri bilmeleri, Avrupa ile sürekli temasları sayesinde bu yeni aristokrasi Batı kültürünün imparatorluk içindeki dayanağı haline gelmişti. Örneğin *amira*'lar hem Ermeniydi, hem Osmanlı tebaasıydı, hem de Fransız kültüründendi.

Buna karşılık Doğu Anadolu'daki Ermenilerin durumu hiç parlak değildi. Ağır vergilere tabi tutulan, Kürt komşularının saldırılarına maruz kalan bu Ermeniler giderek ulusal kimliklerini daha yüksek sesle beyan etmeye başladılar. Kafkasya'ya doğru ilerlemeyi sürdüren Rusya'yı kendileri için bir kurtuluş umudu olarak görüyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu aleyhine sert hükümler içeren 1878 Berlin Antlaşması'nda, Avrupalı güçler Ermenile-

rin durumunun acilen düzeltilmesi gerektiği konusunda mutabakata vardılar. Ama gerçekleştirilecek reformları öngören madde muğlak kaldı. Yine de Ermeni sorunu gündeme getirilmişti; üstelik yeni kurulan Ermeni siyasi partileri yardım, hatta kendi lehlerine bir müdahale bekledikleri Batılı devletler nezdinde yoğun bir propaganda faaliyeti yürütüyorlardı. O zaman Fransa, İsviçre, İngiltere ve ABD'de canlı bir Ermeni dostu akım gelişti. Ama Osmanlı makamları Ermeni sorununu imparatorluğun varlığına yönelik bir tehdit olarak algılıyorlardı.

Türklerle Ermeni köylüler arasında çıkan çatışmalar üzerine, İstanbul'da büyük gösteriler düzenlendi. 27 Temmuz 1890 Pazar günü Kafkasya kökenli bir grup Ermeni devrimci Ermeni Patrikhanesi'ni işgal etti. Patriği kendilerine katılmaya zorladılar ve sultana karşı kaleme alınmış bir bildirgeyi halka okudular. Polis ateş açtı ve yirmi kişi hayatını kaybetti. 1453'ten beri ilk kez, Hıristiyanlar İstanbul'un içinde Osmanlı kuvvetlerine saldırmaya cesaret etmişlerdi.[37]

1894'te Sasun dağlarında (Doğu Anadolu) Kürtlerle Ermeniler arasında çıkan karışıklıkları Osmanlı ordusu çok sert bir şekilde bastırdı. 1895 sonbaharında Fransız, İngiliz ve Rus sefirleri, Berlin Antlaşması'nda öngörülen ancak sürekli ertelenen reformları ilan etmesi için sultana baskı yaptılar. Becerikli sultan bir ödün, bir ret kartını oynayarak devletler arasındaki bölünmeleri ustaca kullanıyordu. Kısa süre önce bir antlaşma imzalayan Rusya ve Fransa işi yokuşa sürerken, İngiltere –hem ideal hem de çıkar gereği– sultana boyun eğdirmeye uğraşıyor, hatta "fazlasıyla çürümüş" buldukları imparatorluğu parçalamayı bile hesaplıyordu.

Bu olayları İstanbul'da yeni gösteriler ve yeni Ermeni katliamları izledi; bunların hepsi Avrupalı devletler tarafından kınandı. Bu devletleri reformları dayatmaya zorlamak için, silahlı bir Ermeni grubu 26 Ağustos 1896'da Osmanlı Bankası'nın Galata'daki merkez binasına girdi ve içlerinde Avrupalıların da bulunduğu yüz elli kişiyi rehin aldı. Seçilen hedef, Batı'da büyük bir yankı uyandırılmasını garanti altına alıyordu. Pazarlıklar sonucunda bu terör eylemine son verilirken, Ermeni grubu bir Fransız gemisine binerek İstanbul'dan ayrıldı ve Marsilya'ya ulaşarak orada serbest bırakıldı. Türkiye'nin geri kalanında bu haber duyulur duyulmaz Ermenilere karşı yükselen yeni bir şiddet dalgası ülkeyi kana boyadı. Gerek Londra'da gerekse Berlin'de imparatorluğun parçalanmasının, hatta sultanın tahttan indirilmesinin zorunlu olduğundan başka bir şey konuşulmuyordu. Rusya buna karşı çıkıyordu. Fransa'nın

tercihi, Osmanlı maliyesi üzerinde mutlak denetim kılığında bir protektoradan yanaydı. Bu projelerin hepsi boşa çıktı. II. Abdülhamid tahtını kurtardı. Ermeni partileri başarısız olmuştu. Bölünen Avrupa devletleri güçsüzlüklerini göstermişlerdi.

Yeni fikirlerin tapınakları

Osmanlı İmparatorluğu'nda basın tarafından da yayılan Batılı fikirler, Avrupa'da doğup büyüyen bir diğer kanalı daha kullandı: masonluk. Masonluk Türkiye'ye XVIII. yüzyıl başında girmiş, ama ancak XIX. yüzyıl ortasında, Batı nüfuzunun ülkeye girişini kolaylaştıran Tanzimat ve Kırım Harbi döneminde gelişmeye başlamıştı. İstanbul'da 1856'da kurulan ilk loca, bir İngiliz locasıydı; beş yıl sonra kurulan ikincisi ise İngiltere sefiri Sir Henry Bulwer tarafından sefaretin içinde açılmıştı. Fransızlar 1858'de "Etoile du Bosphore"u (Boğaz Yıldızı) kurdular; onu 1862'de bir Alman locası izledi. İtalyanlar ve Fransızlar da 1863'te "Italia" ve "L'Union d'Orient"ı (Doğu Birliği) kurdular. O tarihte İstanbul'da sekiz loca vardı. 1869'da sayıları on ikiye çıktı; İzmir'de ise on üç loca bulunuyordu. 1874 tarihinde başkentteki mason sayısı ise üç yüz yetmişti.

Bu kuruluşlar, genellikle büyük devletlerin Türkiye'deki temsilcileri arasındaki rekabeti yansıtıyordu. Gerilimler ve kıskançlıklar, başarı, gerileme, yok oluştan mürekkep çalkantılı bir tarihin dökümünü sunuyordu. Osmanlı topraklarında mevcut masonluklar arasında, İstanbul'da en faal olanlar İtalyan ve Fransız localarıydı. Dört Fransız locasından ikisi, genel kural olan sadece kendi ulusundan üyeleri kabul etmenin dışına çıkıp, Müslümanlara da açılmayı ve böylece Doğu ile Batı arasında bir köprü görevi üstlenmeyi başardı. İstanbul'a yerleşmiş Parisli avukat Louis Amiable'ın yönetiminde "L'Union d'Orient" Türk ileri gelenlerini de üyeleri arasına katmaya karar verdi. Çok ilginç bir şekilde masonluğu Hıristiyanlığın Truva atı olarak gören ve onun eşitlik, kardeşlik fikrinden rahatsız olan din adamlarının muhalefetine rağmen, söz konusu Müslüman rical masonluğa intisap etti.[38] Bu açılım locanın başarısına katkıda bulundu. 1868'de, kuruluşundan sadece beş yıl sonra, yüz yirmi yedi üyesinden kırk biri Müslüman'dı. Amiable bir başka yenilik daha yaparak, Mason nizamnamesini ve ritüelleri Türkçeye çevirtti. Sorumlular, "Bu çeviriler hem Fransızcayı hem de çevrilen dili çok iyi bilen kişiler açısından bile hatırı sayılır güçlükler içeriyor. [Terminolojinin]

tam karşılıkları bulunmadığı için, buna denk terimler bulmak, hatta yeni kelimeler icat etmek gerekiyor" diyorlardı. Ancak şunu da ekliyorlardı: "Ama bunun masonluk propagandasına sadece ve sadece faydası dokunacaktır."[39] "L'Union d'Orient" 1874'te Türkçe kullanımından vazgeçince, loca gerileme dönemine girdi.

1868'de doğan "I Proodos" (İlerleme) locası, yerel dile yönelik aynı açılımı benimsiyor, Hıristiyanları, Yahudileri, entelektüeller ve yüksek devlet memurları arasından Müslümanları bir araya getiriyordu. Sadece kendi vatandaşlarını inisiye eden ve çok az Müslüman kabul eden İngilizlerden farklı olarak, İtalyan ve Fransız masonlukları açık fikirlilikleri sayesinde Osmanlılar üzerinde hatırı sayılır bir etki sahibi oldular. Masonluk, subayları, hâkimleri, valileri olduğu kadar Osmanlı sarayına yakın kişileri de cezbetti. Abdülaziz'in yaveri ve baş mabeyncisi "L'Union d'Orient" locasındandı. Mısır hıdivinin kardeşi, karun kadar zengin ve Yeni Osmanlılar hareketinin finansörü Mustafa Fazıl Paşa da mason olmuştu. Paris'te ikamet ederken 1867'de Sultan Abdülaziz'i yüksek bir makama getirilme umuduyla ağırlayan Mustafa Fazıl Paşa'nın yanı sıra, sultanın yeğeni, geleceğin V. Murad'ı olacak Şehzade Murad da amcasıyla birlikte gittiği Avrupa seyahatinden dönüşte, 1872'de gizlice masonluğa intisap etmişti.

Siyasi açıdan Fransa'daki kadar faal olmayan masonluk yine de Türkiye'de Tanzimat döneminde ortaya çıkan o muazzam kültürel çalkantıyı yansıtıyordu. Masonluk, her yerde olduğu gibi Türkiye'de de, hürriyet, eşitlik, siyasal yaşamın sekülerleşmesi, ilerleme kavramlarının heyecanla tartışıldığı bir ilerici fikirler laboratuvarı olmuştu. "I Proodos" locasında tekris edilen yazar Namık Kemal (1840-1888), benimsediği bu liberal fikirleri basındaki makaleleri, şiirleri ve diğer eserleriyle yaydı. 1865'te ortaya çıkan ve Yeni Osmanlılar adı verilen grubun kurucu babası olan Namık Kemal, Batı modeline hayranlık duysa da İslami değerlere de sadık kalan bir ideolojinin mimarıydı.

Gerçekleşmesi olanaksız sentez

"Londra sokaklarında dikkatli gözlerle dolaşmak, oradaki inanılmaz şeylere hayran kalmaya yeter. Londra'yı dünya için bir örnek diye nitelemek abartı olmaz." Namık Kemal, 1872'de yayımlanan bu makalesinde İngiltere'ye duyduğu hayranlığı dile getiriyordu. Avrupa'nın hükümet biçimleri, ekonomik kaynakları, kültürel zenginlikleriyle izlenmesi gereken rehber olduğuna kuşku

yoktu: "Bizim de, en medeni ülkeler arasına girmemizi sağlayacak [...] bir düzeye erişebileceğimize kuşku yoktur." Batılılaşma, tehdit altındaki bir imparatorluğu kurtaracak evrensel derman mıydı? Namık Kemal çelişkilerden ürkmüyordu: Avrupalıların başarılarına hayranlık duyuyor, ama Batı taklitçiliğini reddettiği gibi, Avrupa'nın öldürücü değilse bile boğucu baskısını elinin tersiyle itiyordu. "Osmanlılar gibi olağanüstü bir idrak süratine sahip bir milletin giydiği elbiselere kadar her şeyi yurtdışından ithal etmek zorunda kalması acınacak bir durum değil midir?"[40]

Yeni Osmanlıların en meşhur yöneticilerinden birinin bazen karışık, çoğu zaman da çelişkili düşünceleri, sanki çözülmesi imkânsız bir problemin cevabını arıyordu. Namık Kemal Babıâli hükümetinin müzmin muhaliflerindendi. Biraz parasız kalmış iyi bir aileden geliyordu ve daha on yedi yaşında Gümrük kalemine girerek devlet memuriyetinde şansını denedi. Çok geçmeden gazeteciliğe yöneldi ve 1865'te İstanbul gazetelerinden birinin [*Tasvir-i Efkâr*] başına geçti. Namık Kemal kalemiyle ikinci Lehistan ayaklanmasını yorumluyor, ABD'deki içsavaş hakkında okuyucularına bilgi veriyor ve hükümetin icraatını eleştirirken giderek tedbiri elden bırakıyordu. Keskin yazıları yüzünden sonunda Türkiye'den kaçıp Avrupa'ya gitmek zorunda kaldı.

Üç yıl boyunca Paris, Londra ve Viyana'da kaldı, Fransızca eserleri Türkçeye çevirdi, İngiltere'nin başkentinde yayımlanan meşhur *Hürriyet* gazetesine yazılar gönderdi. 1867'de araları iktidarla iyi olmayan başka gençlerle birlikte –özellikle İbrahim Şinasi ve Ziya Paşa; birlikte siyasal liberalizmin "üç silahşoru"ydular, onlara geçici olarak Ali Suavi de eklenmişti– bir meşruti reform programını şekillendirmeyi ve uygulatmayı amaçlayan gizli bir cemiyet kurmuştu. Arkadaşları bu cemiyete, İtalyan liberallerinin "Genç İtalya"sından ve romantik "Genç Almanya"dan esinlenerek "Jeune Turquie" adını vermişlerdi. Bunu Türkçede *Yeni Osmanlılar* diye karşıladılar.

Namık Kemal'in ömrü, kısa özgürlük süreleriyle sık sık gelen sürgün, hatta hapis yılları arasında sürüp gitti. Nefret ettiği Sadrazam Ali Paşa'nın ölümünden sonra Türkiye'ye döndü, *İbret* gazetesinde yeniden çalışmaya başladı, tiyatro oyunları yazmaya devam etti. Bir yıl geçmeden hükümet tarafından tehlikeli bulunarak yeniden sürgün edildi ve üç yıl boyunca Kıbrıs'ta kaldı. Abdülaziz Mayıs 1876'da tahttan indirilince, İstanbul'a dönebildi ve siyasi yaşamda öne çıktı. Tahtta çok kısa süre kalan yeni sultan ve mason biraderi V. Murad'ın sır kâtibi (hususi kâtibi) olan Na-

mık Kemal, Kanun-ı Esasi'nin (anayasa) hazırlanmasında çalıştı. Şubat 1878'de mutlakıyete eğilimli II. Abdülhamid tarafından Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ve Kanun-ı Esasi'nin askıya alınması Namık Kemal'in de gözden düşmesine neden oldu: Önce altı ay hapse atılan sonra da sürgün edilen Namık Kemal, 1888'de Sakız Adası'nda öldü.

Namık Kemal'de iki güçlü inanç bir arada mevcuttu: Türkiye'nin Batı'dan alınacak yeniliklerle modernleşmesinin zorunluluğu ve İslami değerlere derin bağlılık. İnançlı bir Müslüman'dı ve kamusal yaşamın sekülerleştirilmesine çattığı için kendisini eleştiren Batılılara karşı dinini savunmaya her zaman hazırdı. Tanzimat eleştirisi de acımasızdı: yüzeysel değişiklikler, hısım ahbap kayırmacılığının artması, keyfi siyasi sistem... Bunlar, eleştirilerinde sürekli yinelediği hususlardı. Abdülaziz devrinde hazırlanan kalın Mecelle ciltleri mi dediniz? Batı hukukunun şeriatı görmezden gelen veya ihlal eden karikatürlerinden başka bir şey değildiler. Dışarıya açılmak mı? Bu, ülkenin ekonomik çöküşünü hızlandırmaktan başka bir işe yaramazdı.

Türkiye'nin modernleşmesine evet, ama Avrupa'nın uşakça taklit edilmesine ve Müslüman kültürünün unutulmasına hayır. Gençliğinden beri Fransızca bilen ve hem Paris'te hem de Londra'da kalan yazar, Montesquieu ve Rousseau gibi Fransız filozoflarından, Adam Smith ve Ricardo gibi iktisatçılardan beslenmişti. İlk kaleme aldığı makalelerde, Montesquieu'nün ilk eserlerinden biri olan *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*'tan [Romalıların büyüklüğünün ve çöküşünün nedenleri üzerine değerlendirmeler] uzun alıntıları çevirip yorumlamıştı. Sonra kuvvetler ayrılığı havarisinin başyapıtı olan *L'Esprit des lois* [Kanunların Ruhu] üzerine düşünmüş, bu eseri 1863'te çevirmişti. Yetenekli yazar kazanılması imkânsız bir bahse giriyordu sanki: Montesquieu'nün fikirlerini şeriatla bağdaştırmak. Onun düşüncesinin Fransız Devrimi'nden devraldığı iki ilkesinden biri olan hürriyetin, Müslüman geleneğiyle bağdaşabileceğini ileri sürüyordu. Canı gönülden istediği parlamenter rejim ile insan ve yurttaş hakları bir bütündü ve şeriat ilkelerine de uygundu. Kuran'daki üçüncü surenin 153. ayeti bunun kanıtını sunuyordu ("Her işte onlara danış"). "Meşveret" (danışma) uygulanmasına yönelik bu Kuran buyruğu, Avrupa tipi parlamenter sistemin benimsenmesini doğruluyordu; Namık Kemal, III. Napoléon hükümetini fazla otoriter bulduğu için, Fransız rejiminden çok İngiliz rejiminden yanaydı.

Namık Kemal vatan fikrini de Fransız Devrimi'nden almıştı; onun gözünde vatan, Arap vilayetleri de dahil olmak üzere, tüm Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Bu kavramı da İslami geleneğe uyarlamıştı. "Vatan aşkı imanın parçasıdır." Ama *Vatan yahut Silistre* adlı vatansever piyesinin sahnede kazandığı başarı hükümeti ürküttü ve Kıbrıs'ta [Mağusa] sürgüne gönderilmesine neden oldu. Vatanseverlik duygularıyla dolup taşan konunun –Kırım Harbi sırasında Silistre kalesinin Ruslara karşı savunulması– gerçekten de bir Müslüman ülkesinde daha önce benzerine rastlanmamıştı. Sadece Türkler değil tüm Osmanlılar, sultana veya ümmetin temsilcilerine değil, vatan adı verilen soyut ve o güne dek bilinmeyen bir kavrama sadakate çağrılıyordu.

Namık Kemal'in düşüncesi, karışıklıktan ve naiflikten arınmış değildi. Yazar düşüncelerini ispatlamak için bazen tarihi yeniden yazma eğilimi gösteriyordu: Ülkesinin –hiçbir zaman sömürgeleşme yaşamamıştı– görece geri kalmışlığını Batı hâkimiyetine bağlaması veya Avrupa uygarlığının İslam kültüründen türediğini ileri sürmesi bunun örnekleriydi. Samimi bir Müslüman olarak sadece şeriatı yeniden hâkim kılmayı değil, ilk İslam'ın hakiki özüne dönmeyi istiyordu. Hem Batı'ya hayran hem Batı karşıtı olan Namık Kemal, yürürlükteki Avrupa anayasaları şeriatla bağdaşır görünüyorsa onlardan esinlenmeye hazırdı; geleneksel İslam'dan memnun değildi, ama İslam dininin ölüm ilamının verilmesine de karşıydı. Tüm bu çelişkiler içinde, entelektüel cambazlıkları çoğaltıyordu. Bununla birlikte onun düşünceleri bir gerçeğin kanıtıdır: Batılı fikirlerin Osmanlı İmparatorluğu'na girmiş olması, her zaman körce bir kabullenme veya uşakça taklitçilik anlamına gelmiyordu.

Avrupa usulü meşruti monarşi

23 Aralık 1876'da büyük devletlerin temsilcileri İstanbul'da, Tersane-i Âmire'de toplanmışlardı. Henüz adı konulmamış üçüncü Doğu krizi ihtilafını çözümlemekle görevli uluslararası konferansın açılış oturumu yapılacaktı. Osmanlı hariciye nazırının yaptığı hoş geldiniz konuşmasını kuşatan terbiyeli sessizlik birdenbire peş peşe gelen top sesleriyle bozuldu. Nazır konuşmasını kesti ve ürken diplomatlara bu salvo atışının manasını açıkladı. "Şu anda gerçekleşen yüce bir eylemle, altı yüzyıl sürmüş bir yönetim biçimi değişiyor. Haşmetli sultanın imparatorluğuna bahşettiği Kanun-ı Esasi ilan edildi. İmparatorlukta yaşayan milletler için

yeni bir mutluluk ve refah çağı başlıyor."[41] Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk kez bir anayasaya sahip oluyor ve meşruti bir hükümdar tarafından yönetilmeye hazırlanıyordu.

Avrupa, gerek bu beklenmedik ilana gerekse anayasa metnine yabancı değildi. 23 Aralık'taki gürültülü mizansenin amacı, İstanbul'da toplanmış devletlere Babıâli'nin reform isteğinin yeni bir Balkan kriziyle karşı karşıya kaldığını şatafatlı bir şekilde göstermekti. Her şey önceki yıl Bosna ve Bulgaristan'ın Hıristiyan köylülerinin Müslüman efendilerine karşı isyanıyla başlamıştı. Osmanlı makamları bu köylü isyanlarını derhal sert bir biçimde bastırmış, o zaman iş siyasi ayaklanmaya dönüşmüştü. Müslüman katliamlarını, Hıristiyanlara yönelik katliamlar izlemiş, binlerce Hıristiyan ülkelerinden kaçarak Karadağ, Sırbistan, hatta Avusturya'ya sığınmıştı.

Bir zamanlar isyancı Yunanlara da acıyan Avrupa, Babıâli'nin "Bulgar vahşeti" –terim yaşlı Victor Hugo'ya aitti– karşısında ayağa kalkmıştı. Kötü bir ün sahibi olan başıbozuk çetelerinin gaddarlığı karşısında Batı kamuoyu dehşete düşmüştü. 6 Mayıs 1876'da Selanik'te öfkeli bir Müslüman kalabalığının Fransa ve İngiltere konsoloslarını öldürdüğü haberi gelmişti. Avrupa devletleri askeri müdahaleye hazırlanıyordu. Yine de barışa küçük bir şans tanındı. Avrupa Babıâli'den Hıristiyan toplulukları güvence altına alacak reformlar yapmasını istedi. Bunların gerçekten uygulanıp uygulanmadığı, çeşitli uluslardan müfettişler tarafından denetlenecekti.

23 Aralık'ta Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesi Türkiye'nin Avrupa'ya yanıtıydı. Batı'nın talepleri karşılanacak, Balkan krizi sonlandırılacaktı.

Anayasa metni saraydan doğaçlama bir şekilde çıkmamıştı. Tanzimat'ın başlangıcından beri işletilen uzun bir reform sürecinin sonucuydu. Tüm Osmanlıların kanun önünde eşitliğini beyan ederek, ibadet özgürlüğünü tanıyarak, 1839 ve 1856 fermanlarında ifade edilen güvenceleri yineliyordu. Anayasa, dış güçlerin müdahale isteklerini akim bırakmak için koşullara göre düzenlenmişti: İmparatorluğun tüm halklarının eşit olduğu ilan edildiğine göre, her birine ayrı haklar tanımaya hiç gerek yoktu. Ama aynı zamanda ayrı bir niyet de ifade ediliyordu. Yirmi yıl önce daha çok Napoléon Kanunları'ndan esinlenen bir kanun külliyatını kabul eden imparatorluk, Batı devletlerinin çoğuna benzeyen bir siyasi rejime geçecekti. Metni –yardımcılığını bir süre Namık Kemal'in üstlendiği– Sadrazam Midhat Paşa'nın başkanlığında

hazırlayan komisyon, söylendiğine göre, Fransa, Belçika ve Prusya anayasalarından esinlenmişti. Ama pek çok kişiye göre İslami kökenler de söz konusuydu. İngiltere sefirinin anlattığına göre, "Ortalıkta bu yönetim biçiminin demokratik olduğunu ve sultanın elindeki mutlak otoritenin halkın haklarının gaspı manasına geldiğini ve şeriata uygun olmadığını ispat eden Kuran metinleri dolaşıp duruyordu."[42] Sultan tarafından ciddi değişikliklere tabi tutulan anayasa, liberal bir görünüm altında, aslında sultanın bütün yetkilerini koruyordu, siparişe göre biçilmiş "sultani" bir anayasaydı. Yine de bunun sonucunda, Avusturya veya Prusya'nın sadece yirmi yıl önce kabul ettikleri ve Rusya'da henüz bulunmayan –ancak 1905 devrimi sonucunda Çar II. Nikola bu rejimi kabul etmek zorunda kalacaktı– meşruti bir rejim doğdu.

23 Aralık'taki mizansen Haliç Konferansı adı da verilen uluslararası konferansın başarısızlığının işareti oldu. Üç ay bile geçmemişti ki, fazla ilgi uyandırmayan seçimlerin ardından ilk Meclis-i Mebusan-ı Osmani, o sırada hâlâ II. Abdülhamid'in ikametgâhı olan Dolmabahçe Sarayı'nda toplandı. Mecliste yetmiş bir Müslüman (pek çoğu ulema), kırk dört Hıristiyan ve dört Yahudi mebus yer alıyordu. On farklı milliyet söz konusuydu.[43] Meclis, imparatorluğun etnik, dini, toplumsal çeşitliliğini yansıtıyordu. Bu temsilcileri "iyi Osmanlılar" haline getirmek ve meşrutiyeti Batı tarzı bir siyasi rejime dönüştürmek mümkün müydü?

Fransız Devrimi'nin evlatları

II. Abdülhamid'in saltanatı (Ağustos 1876-Nisan 1909) bir meşruti monarşi biçimini alarak başlamıştı. Ama bu, sadece bir parantez olarak kaldı. Bir yıl bile geçmeden sultan meclisi dağıtmış ve Kanun-ı Esasi'yi askıya almıştı. Abdülhamid ülkesini otuz yıl boyunca mutlak bir iktidarla yönetti. Bununla birlikte 1908'de Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymayı ve yeni bir meclis toplamayı kabul etmek zorunda kaldı. Bu ikinci meşrutiyet dönemini, sultanın tahttan indirilmesi ve sürgüne gönderilmesi izledi.

Tıpkı 1876'da olduğu gibi, yeni bir Doğu krizi –değişmez şiddet olaylarıyla birlikte dördüncü kriz– büyük güçlerin iflas etmiş Osmanlı İmparatorluğu'na bir kez daha liberal reformları dayatmalarına izin verdi. 1876 Kanun-ı Esasi'sinin mimarı olan Yeni Osmanlılar artık siyaset sahnesinde yoktu: Sultanın istibdadı onları susturmuştu. Namık Kemal sürgünde ölmüş, kısa süre sonra da Mid-

hat Paşa [Taif'te] öldürülmüştü. Yine de Jön Türkler adı verilen yeni bir muhalefet hareketi belirmişti. İstanbul'un büyük mekteplerinin çalkantılı dünyasında doğan hareket, XIX. yüzyılın son yıllarında gizli cemiyetler modeline göre örgütlenmiş, üye ağını genişletmişti ve yoğun bir propaganda, sokak gösterileri, komplo tasarıları ile müstebit iktidara karşı ilk muhalefet kuvvetini oluşturmaya uğraşıyordu. Bu hareketin liderleri de ülkelerinin karşı karşıya olduğu sayısız güçlüğün siyasi çözümünü yine Batılı fikirlerde aradılar.

Zola veya Taine gibi Fransız yazarları, filozof Auguste Comte'u veya sosyolog Emile Durkheim'ı okuyan Jön Türkler'i bir önceki kuşaktan ayıran şey, pozitivist eğilimleri ve dinden uzaklaşmalarıydı.[44] Polisin ve Abdülhamid'in hafiyelerinin peşlerinden ayrılmadığı Jön Türkler Paris, Londra veya Cenevre'ye sığındılar. Müslüman, Rum veya Ermeni'ydiler. Çoğu masondu ve çok geçmeden imparatorluğa ilk ulusal mason obediyansını [büyük loca] armağan ettiler: Maşrık-ı Azami-i Osmani. Jön Türkler'in liderlerinden Talat Bey (Paşa) de bu obediyansın üstad-ı azamı oldu. Bazıları ödünsüz Batıcılardı, bazıları meşrutiyet ile İslam'ı bağdaştırmaya çalışıyorlardı, bir bölümü ise Türkler'in kadim Asya geleneklerine yönelmişti. Batıcılar seçilecek modele göre bölünmüşlerdi: Devrim'den doğan Fransa veya parlamentoların anası, büyük liberal millet örneği olan İngiltere. Ama hepsinin ortak yanı, sultana karşı besledikleri amansız düşmanlıktı.

Kongrelerini 1902 ve 1907'de Paris'te topladılar; bu kongreler sırasında çok çeşitli eğilimlerin temsilcileri bir birlik kurmaya çalıştılar. 1907'de bu birliğe yaklaşıldı ve sultanın istibdadına karşı mücadele edecek militan bir kuvvet olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti kuruldu. Bundan sonra kendilerine verilen isimle "İttihatçılar" Selanik'te bulunan Osmanlı III. Ordusu'na sızmayı başardılar. Bu ordu 23 Temmuz 1908'de Abdülhamid'i Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymak ve yeni bir meclis toplamak zorunda bıraktı. Sultanın otokratik saltanatını, ikinci bir meşruti monarşi dönemi izledi. Bu olay tüm cemaatler tarafından coşkuyla karşılandı.

1789 Devrimi'nin anısı birçok Jön Türk'ün belleğinden silinmemişti. Onların da şiarı, "Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet, Adalet" değil miydi? III. Cumhuriyet'e özgü Marianne'ın kuzini sayılabilecek, ince giyimli bir kadın onların hürriyet imgesini canlandırıyordu. 23 Temmuz tarihindeki zaferlerini "ikinci Fransız Devrimi" veya "Doğu'daki Fransız Devrimi" olarak kutladılar. Başarılarını veya gerilemelerini sürekli olarak çok saygı duyulan o "ata"ya göre değerlendiriyorlardı.[45]

Bu kez meşruti deneyim 1876'dakinden de kısa sürdü: dokuz ay. Hâlâ iktidarın sahne gerisinde kalan Jön Türkler imparatorluğun yeni bir toprak kaybına uğramasını engelleyemediler ve sultana sadık kalan devlet ricali ile ulema bu bozgundan onları sorumlu tuttu. "İttihatçı" mebuslara karşı "Şeriat isteriz" haykırışlarıyla başlayan 13 Nisan 1909'daki (31 Mart) gerici ayaklanma olayları hızlandırdı. İmparatorluğun başına gelen yeni felaketlerden Kanun-ı Esasi'yi sorumlu tutan göstericiler, yabancı ve tehlikeli buldukları hürriyet ve müsavat kavramlarını lanetliyor, Jön Türkler'i de "bir avuç dinsiz" diye itham ediyorlardı. İttihatçıların ülkenin denetimini yeniden ele geçirmeleri bir aydan fazla sürdü. Ordunun yardımıyla sultanı hal edip, yerine kardeşi V. Mehmed'i tahta çıkarmayı (1909-1918) başardılar. Türkiye'deki iktidar, artık Fransız Devrimi'nin evlatlarının elindeydi.

20

Boğaziçi'nin sanat perileri

> Kayığa binip Boğaziçi kıyıları boyunca ilerlerseniz kimi zaman nefis bir yalının pencerelerinin önünde, Puritains'den veya *Don Pasquale*'den bir cümle çarpar kulağınıza.
>
> Théophile Gautier

> İstanbul, elden giden, acınılası bir şekilde Batılılaşan ve sıradanlık, telaş, çirkinlik içine gömülen bir şehir etkisi bıraktı onun üzerinde.
>
> Pierre Loti

Maviye boyanmış ahşap kaplamalı zengin bir salonun koyu pembe kadife kaplı koltuklarına oturmuş yedi kişinin –beş kadın ve iki erkek– ruhları aynı musiki tutkusunda birleşmiş. Aralarında partisyonlarını taşıyan tenekeden ince, yüksek nota sehpaları bulunan erkek bir viyolonselist ile bir kadın kemancı karşı karşıya oturmuş, bir diğer kadın ise kuyruklu piyanoda oturuyor. Diğer dört kişi ise dikkatle dinliyor. Ne çalınıyor? Yüksek bir kaide üzerine yerleştirilmiş Beethoven büstü ve bir sehpanın üzerine bırakılmış partisyonun, meşhur bestecinin adı okunan kapağı, Beethoven'in bir trio'sunun söz konusu olduğunu akla getiriyor. Salondakilerin kıyafetleri XIX. yüzyıl sonuna ait ve o günlerin modası olan, apartmanların vazgeçilmez bitkisi kentia palmiyesinin varlığı hiçbir şüpheye yer bırakmıyor: 1900'deyiz. Her şey, enstrümanlar, mobilyalar, katılımcıların kıyafetleri, Fauré veya Debussy devrindeki en iyi burjuva ailelerin icra etmeyi sevdiği türden oda müziğine bayılan bir musiki tutkunları grubunun toplantısına tanıklık ettiğimizi doğruluyor.

Bu küçük grubun Seine Nehri kıyılarından çok uzaklarda yaşadığını anlamamızı sağlayacak hiçbir ipucu yok. Oysa, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunan bu grup portresi *Sarayda Beethoven* başlığını taşıyor. Demek ki söz konusu olan Prenses

de Polignac'ın değil, Osmanlı sultanının ikametgâhı, resimdeki kişiler Madam Verdurin'in yakınları değil, Osmanlı hanedanının Batı müziğine meraklı üyeleri.

Ressam kim? Ne Avrupalı, ne de bilinmedik biri olan ressamın adı ikinci bir sürpriz. Tabloyu müteveffa Sultan Abdülaziz'in oğullarından, imparatorluğun son veliahdı, geleceğin halifesi Şehzade Abdülmecid (1868-1944) yapmış. Başarılı bir ressam olan, portreler ve birkaç kişilik kompozisyonlarda hünerli Abdülmecid, sanatını basit bir şehzade eğlencesinin ötesine geçirmişti. Bir tablosuyla Paris'te açılan bir sergiye katılan şehzadenin resimleri bazı Paris salonlarının duvarlarında kendilerine düzenli olarak yer buluyordu. İki tablosu Pierre Loti'ye armağan edilmiş, o da Rochefort'daki evinin merdivenini bunlarla süslemişti.

Bu tablo, Osmanlı seçkinlerinin Avrupa'dan gelen müzik ve resim sanatlarına duyarlılığını yansıtıyor. Sultanın çevresinde Beethoven çalınıyor ve sultanın oğullarından biri hattat kalemini bırakıp Avrupalı ressamların fırçasını kullanıyor. Türkiye'nin Batı'dan gelen sanatsal etkilere nasıl açıldığının yeni bir kanıtı bu. Sanat perileri, Musa'lar, XIX. yüzyılda Boğaziçi kıyılarını mesken tutmuştu.

Bir "müzikal barbarlık" kalıntısı

Türk musikisi de müşkülpesent seyyahların eleştirilerinden yakasını kurtaramamıştı. Fransa'nın XVIII. yüzyıldaki sefiri Kont de Saint-Priest bu musikiyi "çılgın" diye değerlendirirken, "Müzik, Türklerin ve Yunanların hakkında hiçbir fikir sahibi olmadığı bir sanattır" diyen Lady Elisabeth Craven'in görüşünü paylaşıyordu. Enstrümanlarından çıkan sesler "korkunç ve uyumsuz", "şarkı saydıkları çığlıklar"a eşlik etmekten başka bir işe yaramıyor. Kesin hüküm veriliyor: "Türk müziği iğrenç."[1] Buna karşılık, iyi niyetli seyyahların Türk dostluğu müzik alanını da kapsıyordu. Lady Montagu, "Türk müziğinin kulak tırmalamaktan başka bir işe yaramadığını belki okumuşsunuzdur" diye yazıyordu: "Bu, sadece sokaklarda çalınan müziği duymuş insanların açıklamasıdır. [...] Müziklerinin insanın duygularına gerçekten hitap ettiği konusunda sizi temin ederim."[2] Yine de kendisinin İtalyan müziğini tercih ettiğini itiraf eden leydi, Polonyalı dönme Albert Bobowski'nin (1610-yak. 1675) görüşlerini paylaşıyordu. Ali Ufki Bey adını alan ve Sultan V. Mehmed'in tercümanı olan Bobowski, "evde çalınan veya bir odada dinlenebilen" müzikle "daha fazla

patlayan ve savaşta ya da açık mekânlarda çalınmaya uygun sefer müziği"ni [mehter] karşıt kutuplara yerleştiriyordu.[3] Bu ikinci tür müzikte, kullanılan boru türleri, zurna, kös ve nakkareler "sadece büyük bir gürültü, çok güçlü ve tatsız bir ses çıkarmaya yarıyorlar" derken, oda müziğinin incelik ve armoniden oluştuğunu ekliyordu. Türk musikisi "aşırı kaba" (basit diye okuyalım) olabilir; örneğin "en budalaların ve halkın hoşuna giden" türküler, Paris'te Pont-Neuf'te çalınıp söylenen halk şarkılarına benzer. Ama, diye devam ediyor Bobowski, "ulemanın ve medeni kişilerin", özellikle de "Farsça" yazıldıkları zaman takdir ettikleri nefis murabbalar[4] çok ince bir müzik zevkini yansıtır.[5]

Osmanlı ordularına seferde eşlik eden açık hava müziği gibi, yeniçerilerin kösler, nakkareler, timballer, zillerle çalınan müziği de [mehter] savaş alanlarında güçlü bir etki yapıyordu. Daha 1532'de Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan'a saldırmaya hazırlanan ordularının Belgrad'da yabancı gözlemciler –aralarında I. François'nın sefiri de vardı– yaptığı askeri resmi geçit, belleklerde "zafere adanmış İslam orduları"na layık yırtıcı sesler bırakmıştı. Sultan bir kâfir ülkesine elçi göndermeye razı olduğunda, zaman zaman yanına bir mehteran bölüğü de katıyordu. 1665'te Kara Mehmed Paşa'nın kalabalık bir heyetle yaptığı Viyana ziyaretine eşlik eden mehteran bölüğü, Türk musikisinin Avrupa'da tanınmaya başlamasını sağladı. En başta Polonya Kralı II. August'un, sonra Rus çarının, Avusturya imparatorunun ve diğer devletlerin orduları olmak üzere, genelde Hıristiyan orduları da bandolarına doğrudan yeniçeri müziğinden esinlenen yeni vurmalı çalgılar ilave ettiler. Bugün bile Yabancı Lejyonu'na özgü, bandonun önünde gidip ritim veren, "Çin şapkası" adındaki enstrümana "Türk şapkası" adı daha çok yakışabilirdi.

Batılı kulaklara hoş gelsin veya gelmesin, Osmanlı sarayından musiki eksik olmazdı. Her sabah, gün doğmadan bir saat önce, saray müzisyenleri sultanı selamlar ve her akşam, gün battıktan bir buçuk saat sonra ona musikiyle iyi geceler dilerlerdi. Atla gezintiye çıktığında, önemli şenliklere katıldığında, yabancı sefirleri veya önemli bir şahsiyeti huzuruna kabul ettiğinde –tıpkı müziğin Versailles'da XIV. Louis'nin günlük yaşamının ayrılmaz bir parçası olması gibi– sultana da muzika-yı hümayun eşlik ederdi. Haşmetli sultan kayıkla Boğaz'a açıldığında ona telli çalgılar ve zurna türü üflemeli çalgılar eşlik ederdi. Her salı sultanın başı kazınırken, oda müzisyenleri onu eğlendirirlerdi ve sultan da onları haremde konser vermeye çağırırdı. Müzisyenler hareme gözleri

bağlanarak girer, kadınları görmemeleri için bu rahatsız durumda çalıp söylemek zorunda kalırlardı. Başlarında "gözlerini yerden kaldırmasınlar diye onları gözetleyen ve azıcık kımıldasalar şamarı indiren" amansız haremağaları beklerdi.[6]

Türkler nota yazmayı bilmiyorlardı. Demek ki müziği belleklerinden icra ediyor ve hatırlayamadıklarında repertuvarlarının bir bölümünü kaybetmiş oluyorlardı. Türk musikisini porte aracılığıyla kâğıt üzerine ilk kaydeden Albert Bobowski olmuştu. Lvov'lu asil bir aileden gelen Bobowski, çok genç yaşında Latince, Yunanca ve müzik öğrenimi almıştı. On sekiz yaşına doğru Kırım Tatarları tarafından esir edilmiş, köle olarak Türklere satılmış ve İstanbul'a getirilmişti. Müslüman oldu, Türkçe öğrendi ve saraya kabul edildi. Birçok yeteneği olan, pek çok dil bilen –bir düzine dile hâkimdi– şair, tarihçi, belki nakkaş olan Bobowski, aynı zamanda müzisyen ve besteciydi. Mısır'da bir paşanın maiyetinde bir süre kaldıktan sonra, İstanbul'a döndü ve özgürlüğüne kavuştu. Birinci sınıf dilbilimci olan Bobowski, 1664'te Kuran'ı Türkçeye tercüme etti (bu, onun en önemli eseriydi) ve divan tercümanlığına atandı.

Bobowski, geniş kültürü ve birçok dil bilmesi sayesinde Osmanlı başkentine uğrayan Avrupalıların en âlim olanlarıyla tanışma olanağı buldu. Şarkiyatçılar, din adamları, sefirlerle karşılaştı; hepsi de hatıralarında onun güçlü kişiliğinden söz ettiler. Doğu ile Batı arasında bir köprü oldu, Antoine Galland'a Türkçe öğretti, Jean-Baptiste Tavernier ve Paul Rycault ile dostluk kurdu, İngiltere sefiri ve İsveç temsilcisiyle tanıştı. Bu çifte kültürü müzik açısından da yararlı oldu. Bobowski, henüz genç bir içoğlanıyken Türk musikisiyle tanışmış, santur çalmayı öğrenmiş ve hanende olmuştu. Arkadaşları, onun hocalarından aldığı dersleri not etmesi ve aradan aylar geçtikten sonra kendilerinin unuttuğu parçaları defterine bakarak doğru bir biçimde çalması karşısında şaşkına dönüyorlardı. Bu beceri onun başarısını sağladı. Bir tek kez duyduğu parçaları tek bir nota atlamadan çalabilmesi onun bir sihirbaz gibi görülmesine neden oluyordu. Müzik notasyonu hakkındaki teknik bilgisini bazen gizlice kullanıyordu. "Fazla takdir görür ve içoğlanlarının eğitimi için vazgeçilmez biri diye isim yaparsam, özgürlüğümü elde etmekte çok zorlanacağımdan korktuğum için" bu işin sırrını vermekte duraksadığını itiraf etmiştir. Yine de sarayın meşk odasının takımbaşı oldu ve 1650'ye doğru Avrupa müzikal notasyonu sayesinde Türk klasik ve halk müziklerinin en eski versiyonlarını içeren bir antoloji derlemeyi başardı.

Ama notaları sağdan sola doğru yazmıştı.

Bobowski bilmese de, İstanbul'a uğrayan yabancılar arasında takipçileri vardı. Sefir Ferriol tarafından Vanmour'un tablolarından hareketle hazırlanan meşhur *Recueil de cent estampes*'ın 1715'te yapılan yeni baskısına eklenen bir levhada, Chabert diye birisi bir derviş nefesinin notalarını kaydetmişti.[7] Osmanlı devletinin vassalı olan Eflâk voyvodasının oğlu Dimitri Cantemir (1673-1723), Sultan III. Ahmed'in sarayında rehin olarak geçirdiği yirmi yıldan yararlanarak Türkçe, Farsça ve Arapça öğrenmiş, ileride yazacağı tarih eserlerinde kullanacağı belgeleri toplamış ve Türk sanat müziği parçalarını derlemişti. Yabancı sefaretlere bağlı ve şarkiyatçılık tutkunu dragomanlara gelince, bazıları yazma arayışlarına ve dillere duydukları meraka Doğu müziğine yönelik gerçek bir ilgiyi eklemişlerdi. İçlerinden biri olan Charles Fonton 1751'de, Osmanlı organolojisine [müzik aletleri ve tarihleriyle ilgilenen bilim dalı] hasredilmiş resimli bir eser kaleme aldı. Yeniçerilerin vurmalı çalgılarının Batı orkestralarına girişinden Türk musiki birikimine yönelik ilmi ilgiye varıncaya kadar, Avrupa –büyük çoğunluğun önyargılarına veya umursamazlığına rağmen– Boğaziçi kıyılarındaki geleneksel müziğe tamamen yabancı kalmadı.

Orglar, arplar ve piyanolar

Bazı seyahatnamelere bakılacak olursa, Türk müzisyenleri Batı müziğine ilgisiz kalmışlar, kendi icralarının üstünlüğüne inanmışlardı. Lady Craven, hemen her zaman hoşnutsuzluk ifade eden mektuplarından birinde bir gezinti kayığına binmiş müzisyenlerin, bir sefirin konağından duyulan bir klarnet sesine bir an kulak kabarttıktan sonra, başlarını olumsuz manada sallayarak "iğrenç şamatalarına tekrar başladıklarını" ve "kendi çıkardıklarından daha aşağı olduklarına inandıkları sesler"den olabildiğince hızla uzaklaştıklarını anlatır.[8] Bir önceki yüzyılda, Albert Bobowski saray ricalinin Batı müziğinden hiç hoşlanmadığına tanıklık ediyordu. Kuzey Afrikalı korsanlar tarafından saraya teslim edilen bir İtalyan, "koro halinde söylenecek" bir şarkı ve "birbiriyle uyumlu birçok enstrüman tarafından çalınacak" bir parça besteleyerek müziğini iyi bir şekilde tanıtabileceğini düşünmüştü. Her iki beste de hoşa gitmedi: "Bu arayışlar ve bu incelikler Sultan IV. Murad gibi bir savaşçının kulağına hitap edemeyecek boyuttaydı ve bu müziği fazla gevşek ve efemine bulan sultan

bunların ancak kadınlara layık olduğu yargısına vardı."[9]

Ama Osmanlı sarayı utangaç biçimde içeri sızan Batı enstrümanlarından da tamamen habersiz değildi. Sultana sunulan diplomatik armağanlar arasında değerli kumaşların, kuyumculuk parçalarının veya duvar saatlerinin yanı sıra, sık sık Batı müzik enstrümanları da yer alıyordu. Venedik daha 1533'te işleyişini önce kendi kiliselerinden birinde denediği bir Alman orgunu, orgçusuyla birlikte İstanbul'a göndermişti. Birkaç yıl sonra, Venedik Cumhuriyeti Kapudanpaşa Piyale Paşa ve II. Selim'in kızı olan eşine bir mekanik org gönderdi. Onlar da bunu sultana armağan etmek için istemişlerdi. Org geldiğinde Venedik balyosu oğullarından birine işleyiş ve bakımını göstermesini emretti. Müzik aleti genel bir coşkuyla karşılandı. Piyale Paşa hoşnut olmakla kalmadı, karısı da maiyetindeki tüm kadınlarla birlikte, Venedik sefirinin adamlarının orada bulunmasını hiç umursamadan gelip orgu dinledi. Sefir, "Burada bugüne kadar böylesine memnuniyet uyandıran hiçbir armağan verilmemiştir" diye heyecanlanmıştı.[10]

Osmanlı sarayı ile İspanyollara karşı olan ittifakını güçlendirmek ve İngiliz tüccarlar lehine kapitülasyonları pekiştirmek isteyen İngiltere Kraliçesi I. Elisabeth de 1599'da Sultan III. Mehmed'in eşine bir org armağan etmişti. Kendisi de müzisyen olan kraliçe, aslında Osmanlıları William Byrd veya John Dowland'ın müziğiyle tanıştırmaktan çok, onların otomatlara duydukları merakı okşamayı amaçlamıştı. Org, ellerinde gümüş trompetler tutan kişilerin yer aldığı bir duvar saatiyle süslenmişti; bunların yanlarında şarkı söyleyen kuşlar vardı ve şarkı bittiğinde kanat çırpıyorlardı. Böyle anıtsal bir armağanın yerleştirilip kurulması kolay olmadı. Önce İngiliz sefirinin Pera'daki konutuna teslim edilen org, yeterince yüksek bir oda olmadığı için içeri sokulamadı. Enstrümanın montajını tamamlamak için, avluda alelacele bir barınak inşa edildi. Geminin ambarında altı aydan fazla kalmış sandıklar açıldığında, metal borular parlaklıklarını yitirmiş, yıpranmış veya kırılmıştı. Ama hiçbir şey orgun imalatçısının cesaretini kıramadı, gayretle işe koyuldu ve her şeyi onardı. Enstrüman üç gün içinde Topkapı Sarayı'nda Batılılar için Türk barbarlığının özeti olan bir odaya kuruldu: III. Mehmed'in on dokuz kardeşini boğdurduğu köşk.

Armağanın padişaha sunuluşu merasimine ne sefir ne de orgun imalatçısı katılabilmişti. Yine de imalatçı, sultan geldiğinde saatin çalması, çanların çalmaya koyulması, orgun çalışması, karatavukların ve ardıçkuşlarının şakıması ve kanatlarını çırpması

için enstrümanı ayarlamıştı. Mekanizma tam olarak ayarlanmıştı. Ama sultan otomatların ikinci kez oynatılmasını isteyince, teknisyeni çağırmak gerekti. Dehşete düşen adam ancak yanı başında tahtında oturan majestelerine sırtını dönerek bunu yapabileceği için özür diledi. "Tam arkamda olduğu için ne yaptığımı göremiyordu; o zaman ayağa kalktı ve kâtip ellerimi görebilmesi için iskemlesini kenara çekti [...] ben de saat işlemeye başlayıncaya kadar elimden geldiği kadar çaldım."[11] Padişah mest oldu, orgçunun korkusu geçti, İngiliz diplomatlar rahatladı. Ama enstrüman bir daha asla kullanılmadı, çünkü kendine "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" diyen kişiye sırtını çevirmeden çalınamıyordu.

Yine diplomatik buluşmalar sayesinde Osmanlılar XVIII. yüzyılda başka Batılı müzik aletlerini keşfettiler. Org bir kez daha dikkatlerini çekti; bu kez bir armağan olarak gönderilmemiş, Naiplik döneminde Fransa'ya giden meşhur Osmanlı elçilik heyetinin karşısına çıkmıştı. Mehmed Efendi Invalides şapelini ziyaret ettiğinde, bu enstrümanın önünde kalakalmıştı: "Biz kilisenin güzelliklerini seyre dalmışken [orgu] çaldırdılar. Bu enstrümandan söz edildiğini duymuştum, ama hiç görmemiştim. O sırada bu merakımı giderebildim ve çok ilginç bir çalgı olduğunu söyleyebilirim."[12] Padişahın elçisinin bu keşfinin arkası geldi, çünkü orgu İstanbul'a getirtmeye karar verdi ve Türkiye'ye döndüğünde bu enstrümanı incelemeleri için üç Osmanlı müzisyenini –bir Rum ve iki Ermeni– Paris'e gönderdi.

Mehmed Efendi Fransa'da kaldığı sırada, Fransız müziğinin büyüsüne kapılmıştı.[13] Onunla birlikte giden oğlu Mehmed Said de bu zevkini paylaşmış olmalı ki 1741'de Osmanlı sefiri olarak bir kez daha gittiği Paris'ten İstanbul'a dönerken, rivayete göre yanında bir klavsen de götürmüştü. Bu olay birkaç yıl sonra İstanbul'daki Fransız girişimci Jean-Claude Flachat tarafından da doğrulanıyordu. Flachat'ya, "Kapı'nın baş tüccarı" olarak Saray-ı Âmire'ye giriş izni verilmişti. Saray hakkında yaptığı ayrıntılı betimlemede, padişahın dairesinde "İngiliz dehasının ürünü olan" sarkaçlı saatler, XV. Louis tarafından Sultan I. Mahmud'a armağan edilmiş "olağanüstü büyüklükte" iki ayna ve ikisinin arasında bir org ile bir klavsen bulunduğu anlatılmaktadır.[14] Çok geçmeden yetenekli Rum müzisyen Yorgi'nin getirdiği keman da saraydaki telli çalgılar arasına katıldı. Yorgi'nin ölümünden birkaç yıl sonra, 22 Şubat 1779'da Müslüman, Rum ve Ermeni müzisyenler tarafından İngiliz sefaretinde verilen konserin anısını koruyan değerli minyatür bunun kanıtını sunmaktadır. Def, ney, tanbur ve keman-

çe gibi çalgıların yanı sıra, orkestrada keman da yer almaktadır.[15]

Ama Batılılar için Türk musikisi hâlâ yabancıydı. Madam de Fontmagne, "sinirlerimizi ayağa kaldırıyordu" diye itiraf eder. Telli çalgılar "cırtlak", vurmalı çalgılar "barbardı", "genizden gelen sesler ciddi ve kendilerinden memnun bir edayla bir kuarteye sekiz ila on ton yerleştirmeye gayret ediyorlardı." "Gözlerimi kapatsam, ellerinde oyuncak flütleriyle bir çocuk sürüsünün karşısında olduğumu sanabilirdim."[16] Osmanlı başkentinde görevli diplomatlar, aileleri ve misafirleri Londra, Paris veya Viyana'da kullandıkları müzik aletlerini burada da arıyorlardı. Ödünç aldıkları veya Avrupa'dan getirttikleri bir müzik aleti ellerine geçince bunu kutluyorlardı. Lady Craven'in huysuzluğu, Rusya sefiri ona İstanbul'da kaldığı sürece çalması için bir piyano-forte gönderince yatıştı. Diplomatlar, beklentileri yüksek leydiyi memnun etmek için yarışa girmişlerdi: Fransa kralının temsilcisi ona bir pedallı arp buldu; leydi bunu hemen odasına yerleştirtti. Bunlar belki de –org hariç– Türkiye'de çalınan ilk Batı enstrümanlarıydı.

Musiki tutkunları hanedanı

Yabancı temsilciliklerde Batı müziği çalınıyordu. Bazen Avrupa'dan uzun yıllar uzak kalan diplomat eşleri ve kızları, sosyal yaşamın bu zorunlu sanatını amatör olarak icra etmekten geri duramazlardı. 1800 yılının bir Ocak akşamı Osmanlı ileri gelenlerinden birinin evine davet edilen Türk kıyafetleri içindeki Lady Mary Elgin, piyanosunu da getirtmiş ve çaldığı İskoç havalarıyla büyük beğeni toplamıştı.[17] Musiki tutkunu veya başkalarının gözünü kamaştırmak isteyen diplomatlar zaman zaman profesyonel müzisyenleri işe alıyorlardı. Örneğin XVI. Louis'nin sefiri Kont de Choiseul-Gouffier, Viyana'dan gelmiş müzisyenleri istihdam etmişti; bunlar, Fransa Sarayı'nda "İtalya ve Almanya'nın en iyi müziği"ni icra ederek Avrupalı topluluğunu çok hoşnut etmişlerdi.[18] Batı melodileri diplomatik konutlardan Pera'nın en iyi ailelerinin salonlarına kadar İstanbul semalarında dolaşmaya başlamıştı.

Batılılaşmanın cazibesine kapılan Osmanlı seçkinleri de taklit etmeye uğraştıkları ülkelerin müziğini ve kullanılan enstrümanları görmezden gelemezlerdi. XIX. yüzyılın başından itibaren saray-ı hümayun ve konukları bu konuda duyarlı bir hale gelmişti. 1820'lerin sonuna doğru, İstanbul'a yeni gelmiş bir seyyah kulaklarına inanamamıştı: Topkapı'dan yükselen ve bir askeri bando tarafından çalınan müziğin içinde Rossini'nin meşhur parça-

larının notalarını fark etmişti! Daha sonra bilgi toplayan seyyahımız, Sultan II. Mahmud'un Prusyalı subaylar veya Fransız memurlar getirtmekle yetinmeyip, Giuseppe Donizetti adında bir İtalyan orkestra şefini de davet ettiğini öğrenmişti. Giuseppe, ileride *L'Elisir d'amore* ve *Lucia di Lammermoor* adlı meşhur operaları besteleyecek Gaetano Donizetti'nin kardeşiydi.

Donizetti'nin 1828'de Osmanlı başkentine gelişi Batı müziğinin resmen benimsendiğine işaret ediyordu. İki yıl önce Yeniçeri Ocağı, musikileriyle birlikte lağvedilmişti. Zurnalar, nakkareler, kudümler, kösler ve zillerden oluşan meşhur mehter yerini Batı tipi askeri bandolara (muzıka) bırakmıştı. Artık Avrupa'dan gelen marşlar bu bandolar tarafından icra edilecekti. Donizetti bu müzikal devrimin mimarı oldu. Ama maestro, sistemli bir biçimde bir müziğin yerine diğerini geçirmedi: Zaman zaman ikisinin sentezini yapma becerisini sergiledi. Théophile Gautier, 1852'de dinlediği Donizetti tarafından bestelenmiş marşın Türk motifleriyle aranje edildiğini ve "Katolik kulakları rahatsız etmeden Müslüman kulakları da memnun edecek şekilde, araya yeterli sayıda tef ve ney de katıldığını" nakletmektedir.[19] 1856'da İstanbul'u ziyaret eden Madam de Fontmagne'ın kulakları müzikten hiç rahatsız olmadı; her yerde aynı armonilerle karşılaşmadığı, trompetleri, büyük davulları, zilleri ve klarnetleri aynı anda duyduğu için mutluydu; "hepsi, dinlenmeyi hak eden, sürükleyici ve özgün bir yerel renge bürünmüş durumda" diye yazıyordu.[20] Gautier gibi biz de, geleneksel seslerle Batılı tınılar arasında, ölçülü bir egzotizme meraklı seyyahları mest eden becerikli bir dozaj dengesi kurulduğu sonucuna varabiliriz.

Sultan, artık Batılı çalgılarla Batı müziği çalmaya başlayan Osmanlı muzıka-yı hümayununun yönetimini *Signor* Donizetti'ye emanet etti. Sultan esas olarak kültürel bir tercihte bulunmuştu. Orduda reform yapmak, askerleri yeni silahlarla donatmak, onlara daha uygun bir üniforma giydirmek, bunların hepsi zorunlu hale gelen modernizasyonun parçalarıydı. Ama Batı tarzında bir bando ilave etmek açıkça kültürel bir tercihti ve sarığın yerini fesin, şalvarın yerini de redingotun almasına benziyordu. Donizetti 1856'da ölünceye kadar sarayda çalıştı, Muzıka-yı Hümayun Mektebi'ni yönetti, burada İtalyan müziği üzerine ders verdi, haremağalarının sıkı denetimi altında haremde de ders verdi ve kadınlar orkestrasını yönetti. Önce miralay –bir askeri orkestra şefinin taşıması gereken rütbe– sonra da paşa rütbeleri verilen Donizetti 1831'de II. Mahmud onuruna *Mahmudiye*, sonra da yeni

Sultan Abdülmecid tahta çıkınca *Mecidiye* marşlarını besteledi.

Batı müziğinin böyle metazori bir şekilde sokulması, gelgeç bir heves olarak kalmadı: Donizetti öldükten sonra yerini Parmalı bir İtalyan, Callisto Guatelli aldı. İstanbul'a koro şefi olarak gelen Guatelli, 1846 sezonu için getirtilen bir İtalyan opera topluluğunun yönetimini üstlenmişti. Aynı yıl, saray-ı hümayunda da bir piyano resitali vermişti. On yıl sonra sayısız mevki ve nişanı vardı: Osmanlı Muzıka-yı Hümayunu'nun ve hepsi Türk, seksen dört müzisyenden oluşan saray orkestrasının yöneticisi, Muzıka-yı Hümayun Mektebi'nde öğretmen, Dolmabahçe'deki saray tiyatrosuna yerleşen bir topluluğun orkestra şefiydi. Selefi gibi, Callisto Guatelli de 1861'de Abdülaziz tahta çıkınca, imparatorluğun resmi marşı olarak çalınacak *Aziziye* marşını besteledi. *Una notte sul Bosforo* veya *Pourquoi j'ai quitté ma patrie?* gibi bazı parçaları bilinmektedir. 1899'da öldüğünde, yerini önce Pisani adında bir İtalyan, sonra da Ermeni asıllı bir Fransız Katolik, Dussap Paşa aldı.

Batı müziği üzerinde sarayın tekeli yoktu. 1840'lı yıllardan itibaren, operalar, özellikle de Verdi'ninkiler Pera'da İtalyan mimarlar tarafından inşa edilmiş salonlarda sahnelenmişti. Örneğin Gaetano Donizetti'nin *Belisario*'su 1836'da Venedik'te sahneye konduktan altı yıl sonra, 1842'de veya aynı bestecinin *Lucrezia Borgia*'sı 1844'te İstanbul'da sahnelendi. Hatta bu ikinci operada adaptasyona da gidilmiş, Borgia tarafından hapsedilen şahıslardan birinin yerine II. Bayezid'in talihsiz kardeşi, meşhur Cem Sultan konulmuştu.[21] Zaten Osmanlılar librettolara dini denebilecek bir bağlılık göstermiyorlardı. Sultanın keyfine göre entrikalar bozuluyor, çözümler değiştirilebiliyordu. *La Traviata* II. Abdülhamid'in emriyle *Madam Kamelya* oldu ve Violetta iyileşince mutlu sonla bitti. Sultanın en sevdiği opera olan *Rigoletto*'nun adı, *Kralın Kızının Operası* olarak değiştirildi.

Seçkin Osmanlı ailelerinin operaları alkışlamalarının, kızlarına arp veya piyano dersleri aldırmalarının nedeni, tepelerindeki örnekti. İmparatorluğun efendileri çoğunlukla müzisyen, bazen besteci, ama her zaman musiki tutkunuydular. XVIII. yüzyılın sonunda, III. Selim konuklarını ney çalarak eğlendirmekten hoşlanan yetenekli bir müzisyendi. Dairesinde sadece musikiye ayrılmış bir salon düzenletmişti ve bestelerini yaptığı bu salonda, devrinin en iyi müzisyenlerini etrafına toplayıp birlikte çalmaktan zevk alıyordu. Halefleri de aynı tutkuyu paylaştılar, ama Batı müziğine doğru yöneldiler.

I.Abdülmecid piyano çalıyor ve Avrupa'dan gelen piyanistleri sarayında ağırlıyordu. Bunlardan biri de, yukarıda değindiğimiz gibi, Callisto Guatelli'ydi. Yine de en parlak ziyaretçi, 1847 ilkbaharında gelen Franz Liszt oldu. Avrupa yıllardır bu virtüoz piyanist ve üretken besteciyi göklere çıkarıyor, o da sosyete salonlarından konser salonlarına gezgin ve yıpratıcı bir yaşam sürüyordu. Bu yaşam onu üçüncü kez Rusya'ya sürüklemiş, Liszt Şubat 1847'de Kiev'de ateşli prenses Caroline de Sayn-Wittgenstein ile tanışarak ona bağlanmış, sonra da Sadrazam Mustafa Reşid Paşa ve Liszt'in hem dostu hem de okuru olduğu Lamartine'le sürdürülen pazarlıkların ardından turnenin bir sonraki etabı olarak Türkiye'ye geçmişti. "Piyanistlerin kralı" 8 Haziran'da Haliç ve Boğaziçi manzarasından gözleri kamaşmış bir halde İstanbul'da karaya indi ve kaldığı sürece ona rehberlik edecek Giuseppe Donizetti tarafından karşılandı. Müzisyen muazzam şöhreti sayesinde sultan tarafından Çırağan'da bizzat kabul edildi. İki adam Fransızca sohbet ettiler. "Majestelerinin şöhretimden bu denli haberdar olması karşısında çok şaşırdım" diye yazıyordu Liszt.

Liszt iki kez Çırağan Sarayı'nda, bir hayır kurumu yararına Rusya Sefarethanesi'nde, Avrupa Oteli'nde ve Büyükdere'deki Franchini köşkünde konserler verdi. Pera Operası'nda sahneye çıkamadı, çünkü 1842'de ahşaptan yapılan bu bina başkentte sık sık çıkan yangınlardan birinde kül olmuştu ve taştan, bin dört yüz kişilik, yeni bir opera binası inşa ediliyordu. Liszt, İtalyan operasına çok düşkün olan Abdülmecid'in huzurunda, üç opera parçası icra etti: Donizetti'nin *Lucia*'sından andante, Rossini'nin *Guillaume Tell*'inin açılışı ve Bellini'nin *Norma*'sından temalar üzerine fantezi. Basının naklettiğine göre, sultan konseri "giderek artan bir ilgi, hayret ve hayranlık içinde" dinlemişti. Virtüoz sanatçının çaldığı piyano, Erard firması tarafından Paris'ten özel olarak gönderilmişti.

Liszt, İstanbul'da Fransa Sarayı'nın yakınında, piyano imalatçısı Carlmann tarafından emrine verilen Polonya sokağındaki[22] bir binada kalmıştı. Söz konusu binanın üzerindeki plaket, meşhur bestecinin orada kaldığını bugün de gelip geçenlere hatırlatmaktadır. Sultan konuğunu İftihar Nişanı'yla onurlandırırken, ona değerli mücevherlerle süslü bir enfiye kutusu ve gümüş bir nargile de armağan etti. Tek tatsızlık, Liszt'le aynı sırada İstanbul'da bulunan ve "yarım adaş"ının şöhretinden istifade etmek isteyen Listmann adındaki piyanistin, adının ikinci hecesini iptal ederek konser vermesi olmuştu.

Liszt Türkiye'de kırk gün kaldıktan sonra Karadeniz üzerinden Odessa'ya giderek, orada da on kadar konser verdi. Kısa bir süre sonra müzik tutkunu Avrupa'ya, konser kariyerini bıraktığını, artık "halka uşaklık etmeyeceğini" açıklayacaktı.[23]

Bilgili müzisyenler olan sultanlar aynı zamanda bestecilikle de uğraşmışlardı. Abdülaziz'in bestelediği "Valsa Davet" adlı parçanın yanı sıra, gençliğinde Giuseppe Donizetti'nin talebesi olan V. Murad ve VI. Mehmed de polkalar, valsler ve mazurkalar besteleyerek salon müziği geleneğini sürdürdüler. Piyano çalmayı İtalyan ve Fransız hocalardan öğrenen II. Abdülhamid de –herhangi bir bestesi bilinmemekle birlikte– müzikseverdi ve tercihinin "beyinde yorgunluk yaratan" müzikten çok "eğlendirici" hafif Batı müziğinden yana olduğunu itiraf etmişti. Yıldız'da inşa ettirdiği İtalyan tarzı küçük tiyatroda operalar –en sevdiği besteci Verdi'ydi– ve operetler sahneleniyordu. Çocuklarına da müzik dersleri aldırmıştı ve söylendiğine göre pek çoğu mükemmel müzisyenler olmuştu: Örnek olarak, kızları Ayşe ve Hatice, iyi bir piyanist olan Şehzade Burhaneddin, mükemmel bir kemancı ve orkestra şefi olan Abdurrahim veya yetenekli bir orgçu olan Tevfik sayılabilir.[24]

Batı müziği, halkın bağlı kaldığı geleneksel Türk musikisini silip atamadı. Batı müziğini benimseyen seçkinler, Türk musikisini de dinlemeyi veya icra etmeyi sürdürüyorlardı. Örneğin haremdeki müzik hocası kalfalar küçük prenseslere "Türk çalgıları"nı da öğretiyorlardı. Her iki müzik biçimi bir arada var oldu.

Alla turca besteler sürüyor

Avrupa'da ise, bir önceki yüzyılda da olduğu gibi, yeniçeri müziğinin tınılarına duyulan merak sürüyordu. Hatta Viyanalı piyano imalatçıları üçgen zil, sembal ve kös sesini birleştiren o "Türk" tınısını elde etmek için, alete özel bir pedal eklemişlerdi.[25] XVIII. yüzyıl sonunda birçok partisyonda, örneğin Mozart'ın öğrencisi olan Avusturyalı besteci Süssmayer'in *Türk Senfonisi*'nde veya Joseph Haydn'ın *"Askeri" Senfoni*'sinde (1794) bu "Türk" perküsyonlarına rastlanıyordu. Moda XIX. yüzyıl başında da sürdü ve çok sayıda beste üreten Diabelli, sonatlarından birinin rondosunda "yeniçeri" pedalı adı verilen pedalı kullandı. Beethoven de *Atina Harabeleri*'nin (1811) *marcia alla turca* bölümüyle ve "tam bir Türk müziği"ni benimseyen *Vittoria Muharebesi* veya *Wellington'ın Zaferi* (1813) adı verilen orkestra için fantezi tarzındaki eseriyle şarkiyatçılık yoluna girdi.

Gluck veya Mozart'ın peşinden, bugün şöhretlerini hâlâ koruyan veya unutulmuş müzisyenler Türk temaları üzerine operalar bestelediler. Mozart'ın çağdaşı olan, İsveç'e yerleşmiş Alman besteci Joseph Martin Kraus (1756-1792), cömert Türk, çapkın dervişler ve baştan çıkarıcı odalıkların vazgeçilmez figürler olarak öne çıktığı *II. Süleyman veya Üç Hanım Sultan* adlı operayı yazdı.[26] Paris'te yaşayan Maltalı besteci Nicolas Isouard (1775-1818), o sırada Rusya'da bulunan Boieldieu'nün yokluğundan istifade ederek, Opera-Comique'te büyük başarılar kazanmış ve ardı arkası kesilmeyen bestelerinde işin içine hep bir Türk damarı katmıştı: *Türk Hekim* (1803), *Idala veya Hanım Sultan* (1806), *Zelomir veya Saray Entrikası* (1809). Şöhreti her yana yayılmış Gioachino Rossini'ye gelince, *Cezayir'deki İtalyan Kadın*'dan sonra, Romani'nin librettosuna yazdığı *İtalya'daki Türk*'te (1814) tüm yeteneğini döktürmüştü. Daha az bilinen bir diğer eserini, *Maometto II*'yi (1820), *Korinthos Kuşatması*'nda (1826) elden geçirip genişletmişti. Birinci versiyonda olaylar 1470'te Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edilen Negreponte'de (Eğriboz), ikincisinde ise Osmanlılar tarafından 1458'de fethedilen Korinthos'ta geçiyordu.

Tesir altında kalan mimarlar

Osmanlı barok sanatı, Empire stili veya Osmanlı neo-klasisizmi, Osmanlı Art Nouveau'su. İstanbul'da XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yaşanan parlak mimari dönemlerini tanımlamak için Avrupa'da yaygın olan stil kategorilerine başvurulması bir kültür sömürgeciliği sayılabilir mi? Türk sanat tarihçileri bu terimleri kullanmaktan hiçbir zaman kaçınmamışlardır, çünkü onlar, Osmanlı başkentindeki Batı tesirinin gerçekliğini ortaya koymaktadırlar. En iyi Nuruosmaniye Camii[27] örneğinde görülen barok stilin kavisli çizgileri, iki valide sultan türbesi[28] ve Bizans surları yakınındaki Küçük Efendi Camii'nin planı tarafından da doğrulanıyordu. Bu caminin sahnı elips biçimindeydi; türünün tek örneği. Barokun son dönemiyle çağdaş olan Empire stili, III. Selim ve II. Mahmud'un gözdesiydi. Babıâli'nin karşısına düşen ve Sur-ı Hümayun üzerinde çıkma yapan, 1819'da yeniden inşa edilmiş Alay Köşkü bu stildeydi. Divan-ı Hümayun'a tepeden bakan Adalet Kasrı veya At Meydanı yakınında, Divan Yolu'nun girişinde bulunan Cevri Kalfa Mektebi de Empire stilinde yapılardı. Bu mektepte, düşey ve yatay çizgilerle simetri arayışı öne çıkıyordu.

Eski İstanbul'un bu ana ekseni üzerinde 1839'dan beri reformcu sultan II. Mahmud'un yalın türbesi de yükselir. Süslemeleri tamamen klasik Antikçağ'dan alınmış bu kütlesel sekizgen yapı, barok stilin tüm taşkınlıklarından uzaklaşmıştı, "dönemin Avrupa mimarisi anlayışına uygun biçimde bir modernite mabediydi."[29]

1826'da inşa edilen Nusretiye Camii'nin sahın planıyla Batı'dan yapılan alıntılar sürdü; bu sahın, Hıristiyan kiliselerindeki tek nef ve yarım daire absidli planı hatırlatıyordu. I. Abdülmecid tarafından inşa ettirilen ve içinde Peygamber'in hırkasının bulunduğu Hırka-i Şerif Camii bile modernite çizgisindeydi. Türünün tek örneği olan planda, neoklasik türbeleri andıran iki sekizgen –sahın ve kutsal emanet bölmesi– yan yana getirilmişti. "Empire" stilinin yalancı mermer, dorik giriş alınlığı ve pencerelerin neogotik doğramalarını bir araya getiren iç süslemeleri de yüzyılın ikinci yarısında hüküm sürecek eklektizme katkıda bulunuyordu.[30] Dolmabahçe Sarayı'nın dış süslemeleri de bir üslup karmasıydı; sarayın yanındaki cami ve Ortaköy Camii de eklektik stillerdeydi; bunların aydınlık sahınları sosyete salonlarını veya balo salonlarını andırıyordu; Beylerbeyi Sarayı'nın cephesi neo-Rönesans stilindeydi.[31]

Gerek bu sarayda gerekse Çırağan Sarayı'nda Avrupa'da yetişmiş Osmanlı mimarları Balyan kardeşlerin Şark taklidi tercihleri öne çıkıyordu. Bu mimarlar Batı'da, Avrupalıların daha önce Yakındoğu'nun, Kuzey Afrika'nın veya eski Endülüs'ün Müslüman ülkelerinden görüp aldıkları süsleme unsurlarını keşfetmişlerdi. Tuhaf bir gidiş-geliş trafiği içinde, Batılı sanatçılar tarafından yeniden yorumlanmış bu Doğulu süslemeler, sahicilik veya Türk geleneklerinin özgünlüğü kaygısı taşınmaksızın Osmanlı mimarisine katılmıştı. Örneğin Beylerbeyi Sarayı'nın zemin katındaki merkezi salon, ortalığı serinletmeye yönelik fıskiyeli bir havuzla donatılmış, bu da Batı'nın tasavvur ettiği tarzda bir Arap-Endülüs etkisi yaratmıştı. Tavanların stilize süslemeleri ise İngiliz mimar ve dekoratör Owen Jones'tan (1809-1874) esinleniyordu. Jones'un özellikle Londra'nın Crystal Palace'ındaki çalışmalarının esin kaynağı ise Granada'daki Elhamra Sarayı'ydı.

Aynı şekilde, Beylerbeyi Sarayı'nın çevre duvarı üzerine oturtulmuş, Boğaz'a bakan, erkek ve kadın konukların ayrı ayrı kayıklara binmesini sağlamaya yönelik iki köşk de tam anlamıyla "Osmanlı mimarisinin oto-parodisi"ydi. Çadır biçimindeki damlar hanedanın göçebe kökenlerini hatırlatır ve revakların küçük kubbeleri Türk mimarlığındaki değişmez bir unsura gönderme yaparken, at nalı biçimindeki kemerler Batı'nın fantezisinde var

olan bir oryantalizme aitti; Osmanlı mimarisinde böyle bir şeye rastlamak mümkün değildi. Kuzey Afrika'da sık sık rastlanan, artık aşılmış kemerler ve Fatımi mimarisinde yaygın olan uzun şişe biçiminde pencereler, İstanbul'da Beyazıt Meydanı'nda bulunan Harbiye Nezareti'nin anıtsal giriş kapısında da kullanılmıştı (1864-1866). Kompozisyon ve işlev bakımından Avrupa'yı referans alan mimari yapılar –kütlesel planlı saraylar veya kamu binaları– bir Arap-Osmanlı stiliyle süslenmişti.[32]

Sanatçıların köşe kapmacası

1836'da Londra'da görevde bulunan, Tanzimat'ın öncülerinden Mustafa Reşid Paşa, Avrupa basınının Osmanlı başkentinde sık sık yangınlarda kül olan ahşap yapıların tehlikeleri hakkındaki eleştirilerine artık tahammül edemiyordu. Sultan II. Mahmud'a gönderdiği bir mektupta, ahşabın yerini acilen taş ve tuğlanın alması gerektiğini, inşaatları "yeni ve çekici bir stil"de yapmanın zorunluluğunu vurguluyordu. Ama duvarcılık çalışması, Türklerin bu alandaki bilgi ve tecrübe eksikliği yüzünden, "Avrupa'dan fazla masraf yapmadan birkaç mimar ve sanat insanı getirtilmesini" ve "mimari sanatını ve ilmini esaslı biçimde öğrenmeleri amacıyla" on, on beş Osmanlı talebesinin de Batı'ya gönderilmesini zorunlu kılıyordu.[33]

O zaman, Babıâli'nin birkaç yıldır Avrupa'daki askeri okullara gönderdiği Harbiye ve Bahriye öğrencilerine, Batı'nın güzel sanatlar akademilerine ve inşaat mühendisliği okullarına gönderilen öğrenciler ve mesleğe yeni başlamış, gelecek vaat eden mimarlar eklendi. Gerçek bir Osmanlı mimar hanedanı olan, üretken Ermeni ailesi Balyanlar'ın üyeleri 1840'lı yıllardan itibaren Paris, Viyana veya Venedik'te eğitim gördüler. II. Abdülhamid devrinde Osmanlı mimarisine hükmeden Alexandre Vallaury'nin (1850-1921) babası Nice'li olmakla –kentin Savoia hanedanına ait olduğu dönemde– birlikte, kendisi İstanbul'da doğmuştu. Kendisinden önceki Balyanlar gibi o da eğitimini 1870-1878 arasında, Paris'teki Güzel Sanatlar Okulu'nda yaptı.

Fransa'nın kültürel etkisi, Sultan Abdülaziz'i Osmanlı ressamlarının Paris'e gidip gelmelerine izin vermeye teşvik etti. Bu genç sanatçılar ilk eğitimlerini sivil okullarda değil, ilginç bir şekilde resim dersleri verilen Osmanlı askeri mekteplerinde almışlardı. Teknik resme, topografik rölöveye ve perspektife hâkim olan bu "asker-ressamlar" –onlara bu ad veriliyordu– ya mezun oldukları

okullarda hocalık yapmaya, ya Yıldız'da kurulan çini ve porselen atölyelerinde dekoratör olarak çalışmaya hazırlanıyorlardı. En yeteneklileri, örneğin 1857'de Osman Hamdi Bey, 1860'ların sonunda Ahmed Ali veya Süleyman Seyyid, 1880'de de Halil Paşa, Paris'te –bazıları uzun sürelerle– kalma ayrıcalığına sahip oldular ve orada akademizmin ustalarının, örneğin Gustave Boulanger veya Jean-Léon Gérome'un resim atölyelerinde Güzel Sanatlar Okulu'nun derslerini izlediler.

Türkiye ile Batı arasındaki sanatçı göçü her iki yönde işledi. Ama servet peşinde İstanbul'a gelen veya resmen davet edilen Avrupalı mimarların sayısı daha fazlaydı. Onlara verilen siparişler, şehrin modernleştirilmesine ve –reformların sonucu olarak– Batılı bir şehir yapısına kavuşturulmasına, nezaretler, kışlalar, garlar, hastaneler veya bankalar inşa edilmesine yönelikti. Bu akımı 1830'lu yılların sonunda Tessinalı Gaspare Fossati ve kardeşi Giuseppe ile İtalyanlar başlattı. 1840'lı yıllarda İngiliz sefarethanesini yapan İngiliz W. J. Smith ortaya çıktı, sonra Giovanni Battista Barborini gibi çok sayıda İtalyan, Auguste-Antoine Bourgeois veya Léon Parvillée gibi Fransızlar geldi. II. Abdülhamid devrinde, Londra ve Paris ile olan ilişkilerde yaşanan kriz nedeniyle, Fransızların ve İngilizlerin sayısı azaldı (yine de yetkili makamlar, Joseph-Antoine Bouvard'a anıtsal düzenlemeler sipariş ettiler, o da Paris'ten ayrılmadan tekliflerde bulundu). Ama 1893'te Raimondo d'Aronco ile İtalyanlar varlıklarını sürdürürken, August Jasmund, Otto Ritter ve Helmuth Cuno gibi Almanlar Hamid devrinin son yirmi yılında garlar ve banka merkezleri inşa ettiler.

İstanbul'da uzun süre kalmayı kabul eden ressam sayısı fazla değildi. Gerçi buharlı gemilerin kullanıldığı deniz yolları ve demiryolu Şark seyahatini, bir önceki yüzyıldaki kadar egzotik olmaktan çıkarmıştı, artık Türkiye'ye daha kolay ulaşılabiliyordu. Üstelik Avrupalıların artan sayısı, seyyalı-ressamların yerel siparişlerle geçinebilmelerini ve daha az tecrit olmalarını sağlıyordu. Oryantalist ressamlar Kuzey Afrika'da –Delacroix gibi–, Mısır'da, İran'da veya Yakındoğu'da kalıp Türkiye'yi ihmal edebiliyorlardı. Ya da Avrupa'daki atölyelerinden hiç çıkmadan Doğu temalarını resmedebiliyorlardı. Gerçeklikle karşılaşmadıkları için, esin kaynaklarını varsayımsal bir pitoresk ve sıradan düşlemler besliyordu. Odalıkların ve meşhur *Türk Hamamı* tablosunun ressamı Ingres, Doğu'ya hiç gitmemişti.

Bu ressamların şöhreti İstanbul'da kaç ay geçirdiklerine bağlı değildi. Zamanında Delacroix kadar meşhur olan Alexandre

Gabriel Decamps (1803-1860), Türklerin resimlerini Türkiye'ye gelmeden önce yapmıştı ve İzmir'de 1828'de bir yılı biraz aşkın bir süre kaldıktan sonra sanatı için yararlı hatırı sayılır bir kaynak külliyatıyla geri dönmüştü. Üretken bir ressam olan, sayısız ödül almış, hayattayken İstanbul manzaralarıyla büyük hayranlık uyandırmış Félix Ziem (1821-1911), Türkiye'ye sadece iki seyahat yapmış, bunların hatıraları, Martigues'de bir Osmanlı camii biçiminde yaptırdığı atölyesinde de ona eşlik etmişti. Ama aynı zamanda Arap dünyasını da dolaşmış, ayrıca yılda en az iki kez gittiği İtalya'yı da ihmal etmemişti: "Doğu, aynı zamanda Venedik'tir" diyordu. Boğaziçi kıyılarına yerleşmeyi seçmiş birkaç ressamın durumu gerçekten istisnadır. Polonyalı Stanislas von Chlebowski (1835-1884) Abdülaziz'in sarayında on iki yıl kalmış, Padova yakınında doğan, Roma Güzel Sanatlar Akademisi'nde yetişen Fausto Zonaro da (1854-1929), önce Paris, ardından Venedik'te kaldıktan sonra 1891'de Osmanlı başkentine yerleşmiş ve ailesiyle birlikte 1911'e, İtalyanların Trablusgarp'ı işgal ettiği yıla kadar orada yaşamıştı. II. Abdülhamid devrinin son resmi ressamı olmuştu.

Bu yabancı ressamlar varlıkları ve eserleriyle İstanbul'u yeni biçimlerle tanıştırmaktan geri kalmadılar, Avrupa'da yürürlükte olan stillerden alınmış süsleme motiflerinin başarısına katkıda bulundular. Böylece Osmanlı başkentindeki ve civarındaki yüz kadar yapı art nouveau stilinde süslenmişti ki, bu bakımdan İstanbul'la yarışa girebilecek büyük şehirlerin sayısı fazla değildi. Bu çiçekli stilden söz edildiğinde bugün daha çok Avrupa'daki –Paris, Nancy, Barcelona, Brüksel, Prag veya Viyana– örneklerin akla gelmesinin nedeni ise İstanbul'da 1960'tan sonra yapılan geniş çaplı bina yıkımlarıdır. Yoksa bu stil İstanbul'da da en az yukarıda sayılan diğer şehirlerdeki kadar egemendi.

Avrupai bir hükümdar

Osmanlı sanatı XIX. yüzyıla kadar üç boyutlu yontulmuş insan figürü tasvirini görmezden gelmişti. İstanbul'un fatihi II. Mehmed'in portreleri, İtalyan ressamlarının yeteneklerine borçlu olduğumuz madalyonlardan ibaretti. Kanuni Sultan Süleyman'ın gözdesi Veziriazam İbrahim Paşa'nın, düşmandan ganimet olarak alıp At Meydanı'ndaki sarayının bahçesine koydurduğu pagan tanrı heykelleri ise, putperest olarak kabul edilen bu veziriazamın katledilmesinden sonra ayakta kalamadı. İmparatorluğun 1839'da Tanzimat dönemine girmesi, eski hanedanın kendini mo-

dern dünyaya uyarlamasını taşla ölümsüzleştirmek fikrinin doğmasına neden oldu. 1839 Hatt-ı Hümayunu'nun birinci yıldönümünü kutlamak için, Avrupa'da çok bol olan anıtsal yapılara benzeyen bir anıt yapılması düşünüldü. Birçok proje çizildi, ama hiçbiri gerçekleştirilmedi. İçlerinden Gaspare Fossati imzalı birinde, bir dikilitaşın iki yanında yatan birer aslan figürü vardı; dikilitaşın kaidesine hatt-ı hümayunun metni kazılmış, tepesine de hilal ve bir yıldız yerleştirilmişti. Bu simgeler de olmasa, Batı'da şanlı olayları ve askeri zaferleri kutlamak için dikilen anıtlardan hiçbir farkı kalmayacaktı.[34] Bu projeden vazgeçilmesi, ülkenin henüz mimari yapı içine heykellerin de katılması fikrini benimsemediğini göstermektedir.

Yirmi yıl sonra, Abdülaziz'in saltanatı sırasında, heykel ilk kez güneşin altındaki yerini aldı. 1867'de Avrupa başkentlerini ziyaret eden sultan, gerek meydanları ve caddeleri süsleyen kamusal anıtlara gerekse müzelerde korunan heykellere hayran kalmıştı. Paris'te, Süveyş Kanalı'nın girişine dikilecek anıtın hazırlık çizimlerini, özellikle de bir Osmanlı levanteni olan Faustin Glavany'nin bir piramidin yanına alegorik figürleri eklediği projesini görmüştü. Müslüman dünya, heykel sanatına karşı önyargılarından sıyrılıyor gibiydi. 1869'da Binbir Gece Masalları'na layık ihtişamlı bir törenle Süveyş Kanalı'nın açılışını yapan Mısır Hıdivi İsmail Paşa (1863-1879) heykelin kendi hanedanını ölümsüzleştirmeye en elverişli sanat olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle, Avrupalı sanatçılara, girdiği savaşlardan çoğunlukla galip çıkmış bir komutan olan babası İbrahim Paşa'nın ve meşhur dedesi Mehmed Ali Paşa'nın at üstünde heykellerini ısmarladı. Heykeller, 1873'te Kahire ve İskenderiye'ye dikildi. Onun bu girişimiyle, Osmanlı sultanının attığı adım aynı döneme denk düştü.

Abdülaziz, yontu bir portresi yapılan ilk Osmanlı hanedanı üyesiydi. Büstü, Floransa'da yetişmiş, 1869 yılında İstanbul'da bulunan İngiliz Charles Fuller yapmıştı. Kille biçim verilen ve sanatçının modeline her yaklaşabildiğinde biraz daha geliştirdiği bir versiyondan hareketle yapılan büst, 1872'de mermerden yontuldu. Kısa sakalı ve üniformasıyla görülen Abdülaziz, çaprazlama büyük bir şeridin bulunduğu göğsünde nişanlarını taşıyordu ve başında bir fes vardı. Eser herhangi bir siparişin sonucu değildi; sultana nasıl ve ne zaman sunulduğu da bilinmemektedir. Bu büst Topkapı Sarayı'na daha geç bir tarihte, bir hanedan üyesi tarafından bağışlanmıştır.

Buna karşılık, sultan at üstünde bir heykeli için sipariş ver-

mişti. Fuller onu mermerden yontmayı tasarladı, ama Abdülaziz bronzu tercih etti. Heykel 1872'de Münihli heykeltıraş Miller'in atölyesinde döküldü. Atletik görünümlü mükemmel bir süvari olan sultan, en sevdiği atlardan birine binerken görülüyordu. Böylelikle sultanın sürekli bir biçimde seyredilebilmesine olanak veren eser hanedan âdetlerinden bilinçli bir tutumla kopmuş oluyordu. Çünkü geleneklere göre, zat-ı şahane uyruklarına nadiren gözükmeli, haşmetinin sırrını koruma kaygısı taşımalıydı. Sıradan insanlar onu ancak uzaktan, kayığının içinde, at üstünde veya resmi törenler münasebetiyle, her zaman etrafında kalabalık bir maiyet olduğu halde görebilirdi. Her cuma merasim giysileri içinde ve şatafatlı bir tören alayı içinde, hiç kıpırdamadan selamlığa gittiğinde, geçişi sırasında tüm başlar yere eğilir ve gözlerine bakılmazdı. Hiçbir zaman bir sultan halkını selamlamamıştı. 31 Temmuz 1908'de II. Abdülhamid arabasının koltuğundan ayağa kalkıp coşkudan yerinde duramayan kalabalığa doğru el salladığında, benzeri görülmemiş bir davranışa imza atmıştı. Gerçi, o sırada zat-ı şahanenin ikinci kez Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda bırakıldığı da unutulmamalıdır.

1872'de teorik olarak herkes padişahın yontulmuş yüz hatlarını görebilecek duruma gelmişti; o yine bir Osmanlı hükümdarıydı (sakalı, nişanları ve fesi bunu kanıtlıyordu), ama görünümü genellikle gururla atlarına binerken tasvir edilen Avrupalı hükümdarlara benziyordu. İki imge birbirine karışıyordu. Sadece cephelerinin her birinde görülen bir mihrabın süslü kaidesi İslam'a yapılan göndermeyi vurguluyor ve Avrupai kıyafetli, asil, heybetli süvarinin halife unvanını hatırlatıyordu. Bu görüntünün radikal yeniliğinin farkında olan Abdülaziz, heykelin başkentte kamusal bir alana dikilmesini emretmedi. Beylerbeyi Sarayı'nda tuttu. Öldüğünde, oğlu Şehzade Abdülmecid onu yazlık sarayına taşıdı. 1924'te kısa bir süre Topkapı Müzesi'nde kaldıktan sonra, bugün Beylerbeyi Sarayı'na dönmüş durumdadır. Sultanın at üstündeki heykelinin yapılmasından sadece on yıl sonra, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasıyla heykel sanatı Türk kültürüne katıldı.

İlk sanat kurumu

Avrupalı mimarlar başkentin Batılılaşmasını hızlandırırken, yerel makamlar da Mustafa Reşid Paşa'nın 1836'da dile getirdiği inşaat sanatını bilen genç Osmanlılar yetiştirilmesi isteğini hayata geçirmek yolunda adımlar attı. Avrupa'da alınan eğitimin yeri-

ne doğrudan İstanbul'da eğitimi mümkün kılmaya çalıştılar. Böylece 1883'te Paris'in Bonaparte sokağındaki okul [Güzel Sanatlar Okulu] örnek alınarak kurulan ve binası Paris'te Ernest Georges Coquart'ın öğrencisi olmuş Alexandre Vallaury tarafından yapılan Sanayi-i Nefise Mektebi açıldı.[35] Kurucusu ve ilk müdürü bir Türk'tü: tablolarıyla ünlü Osman Hamdi Bey (1842-1910). Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın büyük oğlu olan Osman Hamdi Bey, on altı yaşındayken babasına Viyana seyahatinde eşlik etme ayrıcalığına kavuşmuş, orada keşfettiği müzeler onun ressamlığa yönelmesinde belirleyici olmuştu. 1857'de Paris'te hukuk eğitimi almasına izin verilen Osman Hamdi Bey önce boş zamanlarını, sonra da bütün zamanını Güzel Sanatlar Okulu'nun en iyi hocalarının, kuşkusuz Boulanger ve Gérome'un resim derslerini izlemeye hasretti. Bir Fransız kızla evlendi ve ondan iki kız çocuk sahibi oldu. Sultan Abdülaziz'in de ziyaret ettiği 1867 Evrensel Sergisi'nde üç tablosunu sergiledi. On iki yıllık ayrılığın ardından 1869'da İstanbul'a dönen Osman Hamdi Bey yüksek idari görevlerde bulundu, arkeolojinin farkına vardı ve en meşhur Türk ressamı haline geldi. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin yönetimi, Türk resim sanatının öncüsü olan bu Batı'ya açık adama verildi.

Türkiye'yi Avrupa'ya bağımlılıktan kurtarmak için açılan bu kurum, yine de yabancı hocalar istihdam etmek zorunda kaldı. Resim, heykel ve mimarlık bölümlerinde İtalyan ve Fransız hocalar ders verdi (askeri okullardaki "asker-ressam" resim öğretmenleri değil). Mimarlık bölümünde ancak 1900'den itibaren bir Türk hoca mimarlık tarihi dersleri vermeye başladı. O sırada mimarlık mesleği daha çok imparatorluğun Hıristiyan ve Yahudi uyruklarını cezbediyordu. Mektebin 1895'teki –tüm bölümler dahil– toplam yüz kırk üç öğrencisinden sadece elli yedisi Müslüman'dı. 1907'de de toplam doksan üç mevcudun seksen yedisi ile en kalabalık grubu oluşturuyorlardı (kırk beş Rum veya otuz altı Ermeni ile kıyaslandığında), ama tüm gayrimüslimler karşısında yine azınlıktaydılar.

Sanayi-i Nefise Mektebi kurucularının isteklerini karşıladı: Genç sanatçıların sanatsal eğitimlerini tamamlamak üzere yurtdışına çıkma eğilimine direnmeyi sağladı. Mektebin açıldığı tarihten XX. yüzyıl başına kadar Fransa'ya giden öğrenci sayısı beşi geçmedi.

O sırada Türkiye'de ne sanat galerisi ne de sanat sergisi vardı. XX. yüzyılın hemen başında, 1901'de Pera'da Şark Pasajı'nın (Passage oriental) içinde ilk resim ve heykel salonu açıldı,

1907'de ilk Osmanlı sanat sergisi düzenlendi ve ertesi yıl, Osman Hamdi Bey'in başkanlığında sanatsal faaliyetleri geliştirmek amacını güden Osmanlı Ressamlar Cemiyeti kuruldu ve bu cemiyet Birinci Dünya Savaşı'nın ortasında (1916) bir toplu sergi düzenledi. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin resim bölümü 1908'de bir erkek model kullanma (peştemallı) gözü pekliğini gösterdi. O zamana kadar genç kızlar ancak evde özel hocalardan sanat eğitimi alabilirlerken, 1914'te İnas Sanayi-i Nefise Mektebi açıldı.

Ulusal sanatı yenilemek

Osman Hamdi Bey'in ismi Batı'dan alınma bir diğer örnekle daha birlikte anılır: ulusal kültür ve sanat varlıklarının korunması. Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda yer alan Aya İrini Kilisesi XVIII. yüzyıl başından beri silah deposu olarak kullanılıyordu. 1846'da Tophane-i Amire Müşiri burayı bir müzeye dönüştürerek, Mecma-i Esliha-i Atika (Eski Silahlar Koleksiyonu) ve Mecma-i Asar-ı Atika (Eski Eserler Koleksiyonu) Helenistik ve Bizans dönemlerinden kalma eski eserleri bir araya getiren iki koleksiyon oluşturdu. Bu karmaşık bütün için, müze müdürü olarak Galatasaray'da hoca olan bir İngiliz, Edward Goold seçildi. Goold'un 1871'de yayımladığı ve eserleri Fransızca olarak tanıtan ilk katalogda, yüz kırk yedi madde yer alıyordu. Meslektaşları ve ardılları da Avrupalılardı: Albert Dumont Fransız, arkeolog Anton Philip Déthier ise Almandı.

Osmanlı yetkilileri eski eserleri korumaya önem veriyorlardı: 1846'da Ayasofya'nın restorasyonunu Gaspare Fossati'ye vermişler ve 1852'de At Meydanı'nda özellikle yeniçeri üniforması giydirilmiş mankenlerden oluşan bir eski kostümler müzesi açılmıştı. Aya İrini Müzesi, Müze-i Hümayun unvanını alırken (1869), eski eserler koleksiyonu 1875'te Çinili Köşk'e nakledildi. 1472'de inşa edilen bu yapı İstanbul'daki ilk Osmanlı anıtı olarak kabul ediliyordu. Alman Déthier 1881'de öldükten sonra, Osman Hamdi Bey Müze-i Hümayun'un başına ilk Türk müdür olarak getirildi. Birçok yeteneği olan –ressam, mimar, idareci– ve birçok dil konuşan Osman Hamdi, Avrupa başkentlerinin tüm sanat ve ilim çevreleriyle bağlantılıydı. 1871 öncesinde Bağdat vilayetinde bulunduğu yüksek idari makamlar sayesinde, ilgi alanlarına arkeolojiyi de eklemiş ve birçok kazıya katılmıştı. 1873'te düzenlenen Viyana Evrensel Sergisi için *Bin İki Yüz Doksan Senesinde Elbise-i Osmaniye* adındaki esere katkıda bulunmuş ve Nafıa Nazırı olan kardeşi

Edhem Hamdi Paşa'ya, birçok Fransız, İtalyan, Ermeni yazarın yazı verdiği iki anıtsal ciltlik muhteşem *Usul-u Mimari-i Osmani* adındaki eserin hazırlanmasında yardım etmişti. Tüm bu özellikleri onu müze müdürlüğünün doğal adayı haline getiriyordu.

1881'de Alexandre Vallaury tarafından inşa edilen binanın temelini attı ve bu bina on yıl sonra tamamlanarak halka açıldı. 1887'de Lübnan'daki Sayda nekropolisinin bulunması, ünlü lahitler koleksiyonunu hatırı sayılır ölçüde zenginleştirdi; Büyük İskender'in lahdi de bunların arasındaydı. Osman Hamdi Bey, Fransa ile iyi ilişkileri sayesinde, Ecole française d'Athènes'den arkeologları bulunan objeleri tanımlamak, kayda geçirmek ve tasnif etmek üzere düzenli olarak davet edebildi. Örneğin 1882'de Salomon Reinach ve 1892'de André Joubin yeni kataloglar yayımladılar ve yeni bir müzeyazımı düzenlemesi önerdiler.

Osman Hamdi Bey, Osmanlı kültür varlığının korunması işinin aciliyetini hissediyordu. 1892'de şöyle yazmıştı: "Bugün sanatçıları hayran bırakmaya devam eden şeylerden geriye yakında bir şey kalmayacak." Bu nedenle sadece anıtların değil, halıların, ipeklilerin, çinilerin, ciltlerin, eski silahların ve sedef ya da fildişi objelerin korunmasına ve restorasyonuna da önem verdi. Aynı zamanda, eski sanat eserlerinin ülkeden çıkarılmasını yasaklayan 1884 nizamnamesini uygulamaya uğraştı. Ne kadar Batılılaşmış olursa olsun, "Avrupa'nın tapon malları"nın ithalinin yol açtığı "Doğu halklarındaki zevk yozlaşması"nı eleştiriyordu. Osmanlı kültürel kimliğini korumaya yönelik çabalarının irade-i şahane tarafından desteklendiğini ifade ediyordu. "Bu medenileştirici çalışmanın başına büyük bir ilgi ve kararlılıkla geçen sultan, durmaksızın müzeler, özel okullar, kütüphaneler gibi kurumlar açıyor... Bunlar, ülkeye modern Avrupa ilmini sokarken, diğer yandan da ulusal sanatı yenilemeye yöneliktir" diyordu.[36] Batılılaşmanın aşırılıkları olarak kabul edilen olguya karşı, XX. yüzyıl başında bir savunma ve ulusal kültürü yansıtma hareketi oluşmuştu. Edebiyat, Türk dilini arılaştırma çabaları, bir Kemaleddin Bey'in veya Vedat Tek'in Selçuklu döneminin örneklerini ve Sinan'ın klasik eserlerini dikkate alan mimari ürünleri de bu hareketin içindeydi ve Jön Türkler'in milliyetçi ideolojisi de bu gelişmede rol oynuyordu.

Fotoğrafın parlak dönemleri

Osmanlı kültür kimliğini Batı'dan ithal edilmiş bilimsel bir yöntem aracılığıyla parlatmak, Türkiye'de ilk yayıldığı dönem-

de fotoğrafçılığın da işlevi değil miydi? Nicéphore Niepce tarafından ilk fotoğraf görüntülerinin elde edilmesinden yirmi yıl kadar, Paris'te 1839'da ilk "dagerreyotipi"nin bilim ve sanat akademilerinin üyelerine sunumundan da iki yıl sonra, fotoğraf Pera'ya da geldi. 1841'de Fransız asıllı, Daguerre'in öğrencisi olduğunu söyleyen Kompa adında biri Pera'ya yerleşip fotoğrafçılık malzemesi satmaya ve bildiklerini öğretmeye başladı. Onu az sayıda başka fotoğrafçılar izledi, aynı yerde dükkân açarak bir tür gelenek yarattılar. Yani, İstanbul'da fotoğrafçılık moda mağazalarının açılmasıyla, ilk telgrafla, ilk demiryolu hattıyla ve çok geçmeden Beyoğlu'nda gerçekleştirilen gazlı aydınlatmayla yaşıttı. Bununla birlikte, dagerreyotipilerden hareketle yapılmış gravürlere yer verilen Batı seyahatnamelerinde Türkiye'ye bu konuda çok mütevazı bir yer ayrılıyordu. O sırada daha meşhur olan antik eserlerin bulunduğu Yunanistan, Kutsal Topraklar ve Mısır fotoğrafçıları daha çok cezbediyordu.

Sonra İstanbul, mekânın çekiciliğine duyarlı ve kültürlü zengin seyyahların merak alanı, yerel kültür varlığının dökümünü çıkarma kaygısı taşıyan bilim insanlarının, etnografların ve arkeologların inceleme konusu haline gelmeye başladı. Léopold de Brabant 1860'ta Türkiye'den döndüğünde, İstanbul'daki Belçika sefaretinin sekreterliğine ziyaret ettiği şehrin fotoğraflarını temin etmelerini bildirdi. Sekreter de, edebiyata geçmeden önce muhabirlik yapan bir seyyahla temas kurdu; Claude-Marie Ferrier (Fransız) Osmanlı başkentini üç yıl önce ziyaret etmiş ve birçok fotoğraf çekmişti. Şehir sakinlerinin günlük yaşamıyla ilgilenmeden şehir manzaraları ve anıt görüntüleriyle sınırlı kalan cam baskıları o dönemin fotoğrafçılığındaki son yenilikti.[37]

Fransa'nın İstanbul sefiri olan Marki de Moustier'nin akrabası Alfred de Moustier'nin "röportajı" ise şehir surlarının dışına taşmıştı. 1862'de, sultanın izniyle ve yanında muhafızlarla Anadolu'da bir fotoğraf seyahati gerçekleştirmiş ve bunun sonuçlarını ertesi yıl "Şark Görüntüleri" adıyla Paris'teki Ulusal Fotoğraf Cemiyeti'nde sunmuştu.

Çok geçmeden, bu "sosyetik" röportajların yerini fotoğrafın ilmi bakımdan kullanılması alacaktı.

O sırada giderek bilimselleşen arkeoloji fotoğraftan yararlanmaya başladı. Meşhur Alman arkeoloğu Heinrich Schliemann, yeni keşfettiği Priamos'un Troya'sındaki kazılarının sonuçlarını sunmak için fotoğrafa başvuran ilk arkeolog oldu. Henüz emekleme dönemindeki etnoloji de daha fazla beklemedi. Osmanlı İmparatorluğu'nda

yaşayan halkların kostümlerinin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avrupalı Boğaziçi ressamlarının en sevdikleri konulardan biri olduğunu biliyoruz. Onlar gravür derlemelerinin uzantısı, Viyana Evrensel Sergisi'nde sunulan *Bin İki Yüz Doksan Senesinde Elbise-i Osmaniye* tarzında fotoğraf albümleri oldu. Levanten asıllı ünlü fotoğrafçı Sebah tarafından çekilen ve altyazıları Osman Hamdi Bey ile Marie de Launay tarafından yazılan levhalarda, görsel arayış bir kenara bırakılnuş –görüntüler cepheden alınmış, dekor devre dışı bırakılmıştı– onun yerine imparatorluğun toplumsal, dinsel ve etnik bileşenlerinin tablosu için bilimsel bir veri tabanı oluşturulması tercih edilmişti.

Ticari fotoğrafçılık, yani özel stüdyolar ve onların müşterileri Pera'da ve birkaç büyük şehirde 1850'li yıllarda, Ermeni veya Rum, gayrimüslim yerel fotoğrafçılar sayesinde gelişti. Önce V. Murad'ın, sonra da II. Abdülhamid'in hususi fotoğrafçısı olan Basil Kargopulo 1850-1912 arasında uzun bir kariyer sahibi oldu. Ermeni asıllı Abdullah biraderler (üç kardeş) 1858-1898 arasında kırk yıl faaliyet göstererek büyük ün kazandılar. Önce Abdülaziz'in, sonra da Abdülhamid'in unvanlı fotoğrafçısı olan kardeşler, sultanın İstanbul'a gelen tüm önemli misafirlerinin fotoğraflarını çektiler ve Pera'daki stüdyoları sosyete hayatının önemli merkezlerinden biri oldu.

Şehri kasıp kavuran yangınlar değilse de, panoramik İstanbul manzaraları ve anıtlar uzun süre fotoğrafçıların dikkatini çekti. Bu fotoğrafları ilk çekenler 1860'a doğru James Robertson ve Felice Beato oldular. Çoğunlukla "Souvenirs de Constantinople" (İstanbul Hatıraları) adı verilen büyük ve görkemli fotoğraf albümleri yayımlandı. Fotoğrafçılar Batı'daki meslektaşları tarafından tanınıp takdir gördükçe, Türkiye'deki fotoğrafçılık sanatı da rüştünü ispatladı. Örneğin İzmirli Svoboda Fransız Fotoğrafçılık Cemiyeti tarafından ağırlandı ve Pascal Sebah ile Abdullah biraderler Paris ve Viyana'da sergi açmaya davet edildiler.

Fotoğrafçılık ulema tarafından da kabul görmüştü, çünkü mekanik yönü nedeniyle onu sanatsal yaratımdan ayırıyorlardı. Yine de Müslüman bir Türk'ün bu mesleği icra etmesi için 1910 yılına kadar beklemek gerekecekti. O tarihte, hanedan üyelerinin portre fotoğrafları uzun süredir yaygınlaşmış, sultanlar görüntülerinin yayılmasının uyruklarının sadakatini güçlendirmeye hizmet ettiğini anlamışlardı.

Fotoğrafçılık birçok farklı şekilde kullanıldı. Ülke hakkındaki etnografik bilgilerin önemli bir desteğiydi ve öyle olmaya devam

ediyordu. İmparatorluktaki nüfus topluluklarının çeşitliliğini veya odalıkların mirasçısı olan "Türk kadını"nı göstererek, Batılıların Doğu düşlerine hizmet ediyordu. Bir zamanlar portre resimlerinin olduğu gibi, günlük yaşamda da öne çıkıyor, portre fotoğrafları çoğalıyor, kartpostallara ve o sırada icat edilen kartvizitlere kadar giriyor, hatta evlilik seçimlerinde bile rol oynuyorlardı: II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan, ilk kocası olacak nişanlısını diğer adayların arasından fotoğrafına bakarak seçtiğini itiraf etmişti. Fotoğrafın siyasi açıdan ilginçliği II. Abdülhamid'in de gözünden kaçmamıştı.

II. Abdülhamid'in marangozluktan sonra ikinci tutkusu fotoğrafçılıktı. Yıldız'da bir görüntü alma atölyesi ve bir laboratuvar kurmuştu ve birçok fotoğrafçıyı himaye ediyordu. Onun selefi de 1870'e doğru fotoğrafçılığı orduya sokmuştu: II. Abdülhamid de gerek mühendislik mekteplerine gerekse askeri okullara bu konuda özel bir ders koydurdu. Biriktirdiği otuz bin klişeyi hem bir haberalma kaynağı, hem de propaganda aracı olarak kullandı. Gerçekten de ustaca yapılmış bir fotoğraf seçimi imparatorluk hakkında teknik ilerleme, sosyal düzelme, kültürel etkilerden oluşan olumlu bir imaj vererek, Batı kaynaklı –ve haksız bulduğu– iftiraları çürütebilirdi. Osmanlı İmparatorluğu hakkında ülkedeki Amerikalı ve İngiliz misyonerler tarafından yayılan karanlık imajı yeniden parlatmak için, 1893'te Chicago Sergisi vesilesiyle Washington'daki Kongre Kütüphanesi'ne deri ciltli ve içlerinde toplam bin sekiz yüzden fazla fotoğraf bulunan elli bir albüm hediye etti. Ertesi yıl benzer bir bağışı British Museum'a da yaptı. Yepyeni okullar, diğer ilkmektep talebeleriyle birlikte görülen siyahi öğrenciler (Amerika'daki ırk ayrımcılığının karşısına Osmanlı hoşgörüsünü koymanın bir yolu), son model laboratuvarlar bu aydın hükümdar devrinde başarılan ilerlemeleri yansıtma iddiasındaydı. Batı'nın hiç bıkmayacağı anlaşılan oryantalist görselliğin karşısında, özenle seçilmiş fotoğrafçılık ürünleri (dönemin siyasi olaylarından tedbirli bir şekilde uzak durulmuştu) görenleri imparatorluğun modernliği hakkında ikna etmek istiyordu. Doğu'nun kendisi hakkında yaymak istediği imajı yurtdışına taşıyordu.[38]

Sinemanın ilk adımları

Fotoğrafın Osmanlı İmparatorluğu'na girmesi için birkaç on yıl gerekmişti, ama Batı sinemasının İstanbul'da da benimsenmesine birkaç yıl yetti. 1895: Lumière kardeşler ilk filmleri olan

La Sortie des usines Lumière'i Paris'te gösterdiler. 1896: Yıldız Sarayı'nda ilk sinematografik projeksiyon. 1897: Birinci Dünya Savaşı'nda ordunun sinematografik bölümünü yöneten Polonyalı Rumen Sigmund Weinberg, Pathé filmlerinin İstanbul'daki ilk halka açık projeksiyonunu Galatasaray meydanındaki Sponeck birahanesinde ve Şehzadebaşı'nda düzenledi. II. Abdülhamid'in saltanatının sonlanmasına bir yıl kala, Mart 1908'de başkentte "Hilal" adındaki ilk sinema salonu açıldı. Ertesi yıl –Elia Kazan adıyla bilinen, *Cennetin Doğusunda* adlı filmin yönetmeni, meşhur sinemacı Elia Kazanoğlu'nun İstanbul'da doğduğu yıl– Ayasofya yakınında ilk açık hava sineması açıldı.

Türkler, Batı'dan getirtilen sinema veya haber filmlerinin seyircisi olmakla yetinmediler. Kendi sinemalarını da yarattılar. Ama ilk Türk filminin kökeni henüz bilinmemektedir. 1896'da Türkiye'de ilk filmi çekenler Türkler değil, Lumière kardeşlerin mesai arkadaşlarıydı. 1914'te Fuat Uzkınay tarafından çekilen *Ayastefanos'taki Rus Abidesinin Yıkılışı*'nın ilk Osmanlı filmi olduğu bazen ileri sürülür. Ama bu kısa belgesel kaybolmuştur ve kimsenin de onu görmediği anlaşılıyor. Buna karşılık, ilk Türk haber filmi Haziran 1911'de V. Mehmed'in Kosova'da, uzak atası I. Murad'ın "Meşhed-i Hüdavendigâr" adıyla bilinen mezarını [iç organlarının defnedildiği yer, türbesi Bursa'dadır] ziyareti sebebiyle çekilmişti. İstanbul'dan gemiyle Selanik'e giden sultan, oradan trenle Üsküp'e ulaşmış, sonra da Priştine'ye geçmişti. Ama filmi çeken Manaki kardeşlerin Makedon ve gayrimüslim oldukları da ileri sürülmektedir. Filme çekilen diğer röportajlarda ise geleceğin VI. Mehmed'i olacak Veliaht Şehzade Vahideddin'in 1917'de Berlin'e yaptığı ziyaret veya Habsburg hanedanından İmparator IV. Karl'ın 1918'de Sofya ve İstanbul'a yaptığı ziyaretlerin anıları kaydedilmiştir. Konulu ilk Türk filmlerinin tarihleri ise kesinlikle bellidir. *Pencere* ve *Casus* isimli bu filmler 1917'de gazeteci Sedat Simavi tarafından çekilmişti.

Eski Türkiye nostaljisi

O da fotoğraf çekiyordu, ama Batı'dan gelen her şeyden, tahripkâr şehirleşmeden, Boğaziçi'nde buharlı gemilerle yapılan ulaşımdan, giyim modasından ve onun "korkunç ve gri takım elbiseleri"nden nefret ediyordu. *Eski* kültünün bu başrahibi, gerek modernleşmeye gerekse Batılılaşmaya elinden geldiğince direnen eski Şark'ı seviyordu sadece. Ona bakılacak olursa, Türki-

ye gerçek mutluluğu eskiden, "insanların hallerinden memnun bir halde ağaçların altında oturup, bir meteliğe bir fincan kahve içip, nargilelerini fokurdattıkları" günlerde tatmıştı.[39] İlerlemeyi reddi bir asalet nişanı haline getirmişti. Eski İstanbul'un, "gürültüye, sürate, elektriğe, dumana ve demir yığınlarına karşı" her ne pahasına korunması gereken "kutsal bir sanat tarihi ve şiir alanı olduğu" bir gün anlaşılacak mı diye soruyordu. Doğu ateşiyle yanan romantik Pierre Loti (1850-1923), ilerlemenin İstanbul'un büyüleyici atmosferini yok etmesini görmek istemiyor, modernizm ile çirkinliği, Batılılaşma ile felaketi özdeşleştiriyordu. O, eski zamanların Türkiye'sini seviyordu.

Şubat 1870'te, ömrü boyunca sadık kalacağı ülkeyi ilk kez keşfetti ama bu pek bir önem taşımadı. Bindiği okul gemisi sel gibi yağmurun altında İzmir'de kısa bir mola vermişti; henüz meşhur bir yazar olmamış, ikinci sınıf öğrencisi Julien Viaud bu ziyarette hayal kırıklığına uğradı. Daha sonra, 1876-1913 arasında Türkiye'ye yedi kez daha geldi. Bu ziyaretlerin kimi üç gün, kimi on sekiz ay sürdü. Önce Meşrutiyet rejimine, sonra Hamid istibdadına, Jön Türk Devrimi'ne, V. Mehmed saltanatına ve Balkan savaşlarına tanık oldu. Her kalışında bir kitap yazdı: *Aziyade* (1879) hiçbir satış başarısı kazanmadı, ama onun şöhretinin kaynağı oldu; *Fantome d'Orient* (1892), bir önceki kitabın devamı ve sonu niteliğindeydi; *Constantinople 1890* (1892), *Les Désenchantées* (1906), bir mistik cezbenin ürünü olduğu söylenen en kurmaca romanı ve *La Turquie agonisante* (1913), ilk siyasi kitabı.

Türk tarihinin o karanlık günlerine varıncaya dek, Loti siyasi mantıktan çok duyguları ve estetizmi nedeniyle Türk dostu olmuştu. 16 Mayıs 1876'da deniz teğmeni olarak Selanik'te gemiden indiğinde romantizme zemin hazırlayacak hiçbir şey yoktu. Türklerin isyan eden Bulgarlara karşı giriştikleri korkunç bastırma hareketine ve bir hafta önce Fransa ve Almanya konsoloslarının katledilmesine çok öfkelenen Hıristiyan Avrupa, o sırada Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan bu limana tazminat isteklerini dayatmak üzere Fransız, Alman, Rus, İngiliz ve Avusturya savaş gemileri göndermişti. Böylece Doğu krizinin yeni ve en ciddi evresi başlıyordu. Müttefik donanmaları bir süre körfezde demirli kaldığı için, Loti bu çok sevdiği topraklarda keşif gezilerine çıkabildi. Müslüman mahallesinde subay kıyafetiyle dolaşırken tuhaf bir gözlenme duygusuna kapıldı. "Kalın demir parmaklıkların ardında [...], benim gözlerime kilitlenmiş iki büyük, yeşil göz. Kaşları es-

merdi, hafif çatılmıştı, neredeyse birleşecek kadar birbirlerine yakındı. [...] Bu gözlerin sahibi olan genç kadın ayağa kalktı ve uzun ve katı pilileri olan bir ferace ile örtülü bedenini beline kadar gösterdi. [...] Başını beyaz bir örtüyle özenle sarmıştı, sadece alnı ve büyük gözleri görünüyordu. Gözbebekleri yeşildi, Doğulu şairlerin türküsünü yaktıkları o eski zamanların denizi gibi yeşil. Bu genç kadın Aziyade'ydi."[40] Çerkes asıllı bu güzel ve meçhul kadının adı Hatice'ydi, ama yazar ona Aziyade adını takmıştı. Abidin Efendi adında zengin ve ihtiyar bir tüccarın dört karısından biriydi.

Loti Selanik'te kalmadı. Fransa sefaretinin İstanbul'daki karakol gemisinde göreve başlamak üzere 1 Ağustos'ta başkentte oldu. İstanbul'da bir dizi önemli siyasi değişim yaşanmıştı: Medrese öğrencilerinin gösterileri sonucunda hükümet devrilmiş, Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş (sonra da şüpheli bir şekilde ölmüş), yerine önce yeğeni V. Murad tahta çıkmış, onun çok kısa süren saltanatının ardından da tahta kardeşi II. Abdülhamid geçmişti. Askeri görevleriyle pek ilgilenmeyen Loti, bu çalkantılı şehirde sekiz ay kaldı. Şehir hayatıyla bütünleşmek istedi: Önce Kasımpaşa, sonra da Eyüp'te kaldı, yerel kıyafetler giydi, Türkçe öğrendi, kendisine Arik Ussim Efendi dedirtti, Doğulu bir yaşantı sürdürmek onu büyüledi ve hayatının geri kalanında hep bunun hasretini çekti: "Sabah At Meydanı'ndan yola çıkıp akşam Eyüp'e varmak; elinde bir tespihle camileri dolaşmak, her kahvecide, türbelerde, hamamlarda ve meydanlarda mola vermek; bakır ayaklı, minicik mavi fincanlarda Türk kahvesi içmek; güneşe oturup bir nargile fokurdatarak tatlı bir uyuşukluk içine gömülmek; dervişlerle veya yoldan geçenlerle sohbet etmek; hareket ve ışık dolu bu tablonun bir parçası olmak; hür, kaygısız ve meçhul olmak ve akşam evinde sevdiğin kadının seni beklediğini düşünmek."[41]

Çünkü Selanik'teki aşkı Aziyade, kocası ve onun diğer üç eşiyle birlikte İstanbul'a, Fatih Camii'nin yakınında bir yere yerleşmişti. Abidin Efendi'nin iş için sık sık evden gitmesi, sevgililerin aşk hikâyelerini yaşamalarına izin vermişti.

Loti amber kokulu genç bir kadının kucağında bu saatleri geçirirken, Türkiye Batılı devletlerin taleplerine cevap olarak 23 Aralık 1876'da Kanun-ı Esasi'yi ilan etmiş, modern devletlerdekine benzeyen bir rejime geçmişti. Avrupa'ya teslim olmayı reddeden Türklere sempati duyan Loti, şaşkınlığını gizleyemedi: "İşte zavallı Türkiye de anayasasını ilan etti! Nereye gidiyoruz böyle? Soruyorum size, hangi yüzyıldayız? Meşruti bir sultan bu ko-

nuda beynime kazınmış tüm fikirleri bozuyor. Eyüp'te herkes bu olay karşısında çok kederli; iyi Müslümanların hepsi Allah'ın onları terk ettiğini ve padişahın aklını yitirdiğini düşünüyor. Tüm ciddi şeyleri, özellikle de politikayı şaklabanlık olarak gören ben de, Türkiye'nin özgünlüğü hesaba katıldığında bu yeni sistemin uygulamaya konulmasıyla çok şey kaybedeceğini söylüyorum."[42]

Avrupalılaşmanın ödünsüz savunucularının, terakki yandaşlarının şeytan görsün yüzünü! Yazar geleneksellikten yana Türklerle içli dışlıdır; "geçmişin aranan devirlerini hatırlatan her şeye" tapıncı vaz eden İzzeddin Ali Efendi bunlardan biridir. Bu bilgenin evinde kalın halılar, çok alçak sedirler, brokar minderler, gümüş tepsiler, üzerine nargile konan sekiz ayaklı sehpalar var. İskemle yok. Kadın yok. Özenle seçtiği konukları arasında "Paris bulvarlarında piyasa yapmış, züppe ve budala paşa çocukları" değil, "altın yaldızlı yalılarda, Batı'dan esen kömür dumanıyla karışık o eşitlikçi havanın uzağında yetiştirilmiş eski Türkiye'nin evlatları" var; "Gündüzleri Avrupalı kıyafetlerle dolaşan bu adamlar akşam olduğunda, mahremiyetine tecavüz edilemeyecek evlerinde ipek gömleklerini ve içi kürklü uzun kaşmir kaftanlarını yeniden sırtlarına geçirmişlerdi. Gri palto onların Asyalı düzenlerine hiç uymayan geçici ve tatsız bir kıyafet değişikliğiydi."[43]

Ama 17 Mart 1877'de genç deniz subayı İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı, çünkü gemisi geri çağrılmıştı ve güzel Çerkes kadınıyla olan aşk macerası da sona eriyordu. *Aziyade*'nin erkek kahramanı Türkiye uğruna Kars surları önünde can verse de, Loti içi nostaljiyle dolu vaziyette Avrupa'ya döndü. Günlüğüne şu satırları yazdı: "Türkiye'den, dönmeye yemin ederek ayrıldım, ama bu yemini yerine getirmek üzerine yaptığım girişimlerin hiçbirinden sonuç alamıyorum. [...] Mademki bir Fransız subayı olarak Türkiye'ye dönmeme imkân yok, ben de Türk olurum. Gözümde Batı Avrupa'nın hiçbir önemi kalmadı."[44] Bununla birlikte, ne din değiştirdi ne de askerden kaçtı. Loti fikren ve kalben Türk oldu ve yayımladığı roman bunalımına derman oldu. Bu işten Fransız edebiyatı kazançlı çıktı ve buna çok sevinen Sacha Guitry, hınzır bir dilekle, Mayıs 1876'da Teğmen Julien Viaud'yu Türk sahillerine gönderen Denizcilik Bakanı'nın bir heykelinin dikilmesini istedi. Heykelin kaidesine şu yazılır:

> Bir gün Pierre Loti'ye
> Aziyade'yi yazmasını emreden
> Denizcilik bakanına.[45]

Yazarın bir sonraki İstanbul ziyareti sadece üç gün sürdü: 6-8 Ekim 1887. İlk karşılaşmalarından on yıl sonra, Aziyade'nin öldüğünü öğrendi ve Yedikule yakınındaki surdışı mezarlıkta onun mezarını aradı. Mayıs 1890'da İstanbul'da geçirdiği dört gün boyunca, Loti II. Abdülhamid tarafından Yıldız'da kabul edildi. Sultan ona Fransa başkanı Sadi Carnot'ya iletilmek üzere bir mesaj verdi ve Mecidiye nişanıyla taltif etti. Dört yıl sonra, Fransız Akademisi'ne kabul edilen ve çok beğenilen bir yazar olan Loti, inancına yeniden kavuşmak umuduyla gittiği Kudüs ve Kutsal Topraklar'dan dönerken Mayıs 1894'te İstanbul'da kaldı, sonra da Fransa sefiri Paul Cambon'la birlikte Bursa'ya gitti. Bithynia Olympos'unun [Uludağ] eteklerindeki ilk Osmanlı başkentinin çekiciliği, Ulu Cami ve I. Mehmed türbesi Loti'nin geleneksel Türkiye aşkını daha da körükledi.

İstanbul'da en uzun kaldığı ziyareti –on sekiz ay– Eylül 1903-Mart 1905 arasında yaptı. Fransa sefareti nezdinde denizcilik ataşeliğine atanmıştı ve fırkateyn kaptanı olarak sefaretin karakol gemisi Le Vautour'a komuta ediyordu. Başkente dönüşü şehirdeki tüm gazeteler tarafından kutlandı. Bu ziyaretten Aziyade'nin mezar taşını çalıp evine, Rochefort'a götürmek için istifade eden Loti, haremlerinde bunaldıklarını ve meşhur yazarla karşılaşmak istediklerini kendisine bildiren üç kadın tarafından aldatıldı. Kadınlar, her zaman yeni bir aşk macerası arayışında olan Loti'yle eğlenmek istemişlerdi. Yazara güzel hatıralar ayarlamaya uğraşan bu "üç küçük siyah hayalet"le Küçüksu, Eyüp veya eski İstanbul'un bir evinde gerçekleşen buluşmalar bir çoksatan romana ilham kaynağı oldu: *Les Désenchantées* (Bezgin Kadınlar). Üç meçhul kadın, kocalarının boyunduruğunda yaşayan ve bir ölçüde özgürleşmek isteyen Türk kadınlarının ıstırabını dile getirmek için Loti'nin kaleminden yararlanmayı amaçlamışlardı.

Yazar, derin bir inanç veya devrimci bir niyetle değil, sadece insanlık kaygısıyla kadın davasının savunuculuğunu kabullendi ve kadınların özgürlüğü lehine (temkinli) bir eser kaleme aldı. İslam'ı ve Türkleri kızdırmamaya dikkat ederek, aceleci yargılardan kaçındı ve kalemine hâkim oldu. Karar size ait: "Günümüzün haremi, bizdeki gibi oluşmuş ve bizdeki gibi yetiştirilmiş bir ailenin kadınlara ait bölümünden ibarettir. Tek fark eve kapanıp kalma, sokağa çıkarken giyilen kalın ferace ve çarşaflar ve baba, koca, kardeş, bazen de çocukken birlikte oynanmış bir kuzen dışında bir erkekle fikir alışverişinde bulunma imkânı olmaması."[46]

Fransa'da büyük bir satış başarısı yakalayan kitap, tüm bu ted-

birlere rağmen Türkiye'de bir skandala neden oldu. Bir eleştirmen, "Türkiye'de böyle hoppa kadınlar barındıran bir tek aile bile yoktur" diyordu. Osmanlı makamları, Türk dostu yazarın sultanın teminatı olduğu geleneksel topluma karşı bu tavrını eleştirdiler. Mazi yanlısı olan Loti, kalemini İstanbul seçkinlerinden yüzleri siyah çarşafla örtülü üç kadının davasına sunarak modernizme teslim olmuştu. Aslında bu kadınlardan biri Fransız ve gazeteci, diğer ikisi ise Türk'tü; ihtida etmiş bir Fransız'ın torunlarıydılar ve her üçü de Avrupa usullerine göre yetiştirilmişti. 1906 tarihli romanda, aldatmacanın dışında, Jön Türk Devrimi'nin iki yıl, çokeşliliği kaldıran Medeni Kanun'un da yirmi yıl öncesine denk düşen bir önsezi söz konusuydu.

Devrimin de yardımıyla, yazarla Türk makamları arasındaki rahatsızlık çok geçmeden ortadan kalktı. Loti Türkiye'yi iki kez daha ziyaret etti. 1910 yazı ve sonbaharı arasındaki birinci ziyarette, yeni sultan V. Mehmed'in huzuruna kabul edilen yazar, onun Muhteşem Süleyman'ın soyundan gelen biri olduğuna inanmakta güçlük çekti. "Başındaki fes olmasa, gri takım elbise içindeki sultanı gören, onu herhangi bir Fransız burjuvası sanabilirdi."[47] Padişah fazlasıyla Avrupalılaşmış, payitahtı fazlasıyla modernleşmişti! Eski İstanbul'un göbeğinde, Yanık Sütun'un [Çemberlitaş] yakınındaki küçük kiralık evinde hiçbir şey onun Türk rüyasını bozmamalıydı. Kapalıçarşı'dan minderler ve masa yerine kullanılan kocaman siniler aldırmış, duvarlara yetenekli hattatların elinde dekoratif objelere dönüşen Kuran ayetleri asmıştı. Hizmetkârı en önemli ihtiyaç malzemelerinin eksik olduğunu hatırlattı. Cevap kısa oldu: "Dekordan daha acil bir şey yok, vazgeçilmez olanlardan her zaman vazgeçilebilir." Yine de mutfak, kap kacak ve tuvalet eşyası için, Almanya'dan gelmiş beyaz emaye mallardan almak gerekti. Bunlar, Batı'dan yapılan ithalatın korkunç örnekleriydi.[48]

Loti niye o tarihte Türkiye'ye kalıcı biçimde yerleşmedi? Artık onu Fransa'da tutacak bir şey kalmamıştı. Sevgili annesi hayatta değildi, çocukları yetişkin olmuştu, telif haklarından servet kazanmıştı, dostlarının pek çoğunun da öldüğü Paris'ten nefret ediyordu. Biyografi yazarı Lesley Blanch şunu soruyordu: "Mutsuzluk isteği, artık mutluluğun peşinden gitmesine hiç izin vermeyecek kadar güçlü müydü? Artık bütün engeller ortadan kalkmıştı, ama Ahmet ile Aziyade'nin kendisine kalması için yalvardıkları dönemde düşlediklerini gerçekleştirmek için artık çok geç olduğunu düşünüyordu."[49]

Hem İstanbul'u hem Edirne'yi ziyaret ettiği 1913'teki sekizin-

ci ve son Türkiye seyahatinde, Loti bir ulusal kahraman gibi karşılandı. Ezeli dostu Kontes Ostrorog, "rıhtıma biriken kalabalığı, yol açmak için iki sıra halinde dizilen askerleri, her yerde askeri törenlerle karşılanışını, sarayın gönderdiği kupa arabalarını" sayıyor.[50] 16 Ağustos'ta sultan onu Yıldız'da bizzat kabul etmişti. "Ondan ayrılırken, rakamları pırlantadan yapılmış saatini ve ağır köstekini çıkarıp neredeyse zorla avucuma koydu ve bu armağanı reddetmeye hazırlandığımı görünce, 'Çok değer verdiğim ve daha sultan olmadan önceki zamanlardan beri taktığım bu saati kabul edin. Şu anda yaptığımı daha önce hiç yapmadım ve sizden başka birisi için de asla yapmam' dedi."[51]

Herkes tarafından alkışlanan Loti, gerçekten de "karanlık günlerin dostu"ydu. İtalyanların 1911'de Trablusgarp'ı işgal etmesine karşı, "atalarının topraklarını hayranlık verici bir şekilde savunanları" korumuş ve büyük devletlerin pasifliğini eleştirmişti: "Avrupa, her katliamda olduğu gibi, yine olayı sakin sakin seyrediyor! Şu kocaman ve boş laflar ne gülünç: ilerleme, barışçılık, konferans ve hakemlik."[52] Avrupa'nın "tarihinde bir leke olarak kalacak" hareketsizliğini, Balkanlar'ın Hıristiyan devletleri imparatorluğu parçalamak için birleşince patlak veren Birinci Balkan Savaşı'nda da (Ekim 1912-Mayıs 1913) eleştirdi. Hatta Loti ABD'ye bile çağrıda bulundu.

Ezeli ve ebedi âşık, mazi taraftarı estet, tuhaf Loti, sırtına siyaset elbisesini giymişti. Üslubu, *Enfant grec*'te (Yunan Çocuğu) barut ve mermi çağrısı yapan Victor Hugo'yu andırıyordu. "Evlatlarını kemirmeye başlayan modernizm yağmuruna karşın," müthiş mücadeleci Türkiye'yi yüreklendiriyor, Avrupa'yı yeriyor ("palavra Hıristiyanlığından utanç duymalı!"), Bulgarların yaptığı vahşeti kınıyor, Tük halkına iftiralar yağdıran, ama "bir kez bile Türkiye'ye ayak basmamış yazar takımı"na isyan ediyordu. Ebedi Türk dostu Loti, İstanbul'unun tehdit altına, sevgili Türkiye'sinin tehlike içine girdiğini görünce, militanlaşmıştı. Bu mücadele ona Fransa'da epey düşman kazandırırken, İstanbul'da minnet ve şükran duygularıyla karşılandı.

Yazarın, Aziyade ile yaşadığı aşk hikâyesinden kaynaklanan, İstanbul'un büyüleyici atmosferinden beslenen Türk dostluğu her ziyaretinde biraz daha şekillenmişti. "İsteklerinde kanaatkâr olmayı bildiği, değişimden korktuğu ve imanını koruduğu için altınçağında kalabilmiş mutlu" bir halk olarak gördüğü Türklerin varoluşunu kendi bunalımlarına bir yanıt olarak yorumlamıştı.[53] Loti'nin birçok kitaba yansıyan Türk dostluğu, mazinin

Avrupalı hükümdarları gibi, sevmekten asla vazgeçmediği topraklardan esinlenen bir ev dekorunu benimsemesiyle de kendini ifade etmişti. Rochefort'daki evine 1895-1897'de kurdurduğu, Türk olduğu sanılan öğelerle (aslında bunlar İspanyol-Mağribi öğelerdi) zenginleştirilmiş Türk salonu ve cami, tükenmez nostaljisini ölünceye kadar sürdürmesini sağladı. Loti, Lyautey dışında, Avrupa kamuoyunu Türklerin lehine çeviremese de –yazarın tüm çabalarına karşın, Osmanlı İmparatorluğu 1914'te Almanya'nın yanında savaşa girdi– *Aziyade*, *Fantôme d'Orient* ve *Désenchantées*'nin yazarı, Avrupa'yı Türk halkının ruhuna daha aşina kıldı.

21

Hasta Adam'ın başucunda

> Bizi zayıf mı sanıyorsunuz? Hata ediyorsunuz! Gücümüz sizin aranızdaki bölünmelere dayandığı için suni değil.
>
> Fuad Paşa

> Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ve bağımsızlığı, Avrupa'nın geri kalanında huzurun, özgürlüğün ve güç dengesinin korunması için şarttır.
>
> Lord Palmerston

> Artık Osmanlı kalmadı. Türklerden başka bir şey yok. Bu da iyi bir şey. Osmanlılar, dişleri dökülmüş yaşlı kurtlara dönmüşlerdi.
>
> Kurban Said

1815'te, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli eyaletlerinin haritasında, sultanın "memalik-i mahrusa"sının kuzey sınırlarını, vassal Eflâk ve Boğdan prenslikleri dışında, Zagrep'in altında Sava, sonra da Tuna nehirleri çiziyordu. Yani Balkanlar hâlâ Osmanlı toprağıydı.

Daha bir yüzyıl bile geçmeden, 1913'te, padişah Avrupa'da sadece İstanbul'un doğusunda kalan dar bir toprak parçasına, Edirne ve Doğu Trakya'ya hükmediyordu. O zamana dek Osmanlı devletine bağımlı olan Sırbistan, Bosna, Karadağ ve Arnavutluk, Yunanistan ve Makedonya, Tuna eyaletleri ve Bulgaristan'a ne olmuştu? Türklerin Viyana önünde uğradıkları yenilgiden sonra Avusturya'nın Macaristan'ı ele geçirmesi gibi, bunlar da Batı devletleri tarafından mı fethedilmişti? Hıristiyanlık, hilali gerileterek, yeniçerilerin Rumeli'ye yağmur gibi yağdığı XV. yüzyıldan beri beklediği ve sürekli ertelenen rövanşı almış mıydı?

Gerçeklik farklıydı: İmparatorluk ne cepheden saldırıya uğramış veya parçalanmış, ne de intikamcı Batı tarafından sömür-

geleştirilmişti. Kendi kendine dağılıyordu. Tuhaf gözükse de, büzüşen bir deri gibi küçülmesi neredeyse Batılı devletlere rağmen gerçekleşiyor, aralarında fazlasıyla bölünmüş durumdaki bu devletler, içlerinden hiçbirinin bir toprak parçası bile ele geçirmesine izin vermiyor, her biri tam tersine imparatorluğun toprak bütünlüğünün sürdürülmesinin Avrupa'daki dengenin korunmasının güvencesi olduğuna inanıyordu.

"Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı, Türklerin değil, Hıristiyan Avrupa'nın yararınadır" diyen dostu Wellington'ın bir adım ilerisine geçerek, "Türkiye, ne kadar barbar olursa olsun, Avrupa sistemi içinde gerekli bir unsurdur" açıklamasını yapan Lord Castlereagh'ın bu sözleri, İngilizlerin aykırı fikirler öne sürme merakıyla açıklanabilir mi? O sırada Sen Petersburg da aynı teşhisi paylaşıyordu: 1828'de, "Osmanlı İmparatorluğu'nun korunmasının yararları, elverişsiz yanlarına ağır basmaktadır" deniyordu. Viyana da bu koronun dışında kalmıyordu; Şansölye Metternich Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da kalmasının "Avusturya için zorunlu" olduğunu açıklıyordu.[1] Demek ki Avrupa hükümetlerinin hepsi aynı şiarı paylaşıyordu: sultanın imparatorluğunu sürdürmek. Bu nedenle Osmanlı devletinin Balkanlar'da yaşadığı kırılma, Doğu ile Batı arasındaki bir çatışmadan kaynaklanmıyordu.

Diplomatik bir dogma

Avusturya İmparatorluğu'nun başvekili Prens von Metternich'e göre, "Asılmış, boğazlanmış, kazığa oturtulmuş üç veya dört yüz bin kişi nedir ki?" 6 Mayıs 1821'de, sultana karşı ayaklanan Yunanlara yönelik ilk katliamlardan birkaç hafta sonra sinikçe, "Bunun hiçbir önemi yok" diye yazıyordu. Bir önceki ay, 6 Nisan'da, Patras Metropoliti Germanos isyan bayrağını açmış ve özellikle Mora Yarımadası'nda Türk işgalciye karşı mücadele başlamıştı. Habsburgların devleti gibi büyük bir Katolik gücüyle Osmanlı sarayının tebaası olan Hıristiyan topluluklar arasında dini bir dayanışma fikri, Viyana'daki şansölyenin aklının ucundan bile geçmiyordu. Hatta Avrupa'nın askeri müdahalede bulunup Balkanlar'daki kardeşlerinin yardımına koşması ve yüzlerce yıllık Türk hâkimiyetini silip atması düşüncesi, onu dehşet içinde bırakıyordu. "Doğu'da ortaya çıkabilecek komplikasyonları kimse hesap edemez" diyordu. Zaten bütün bu işler, "medeniyetin dışında" olup bitiyor diye ekliyordu.

Kimsenin sonunu hesaplayamadığı bir krizin başlangıç nokta-

sında ileri görüşlülük eksikliği mi sergileniyordu? Hayır, Prens von Metternich hayatı boyunca bu yargısına sadık kaldı. Beş yıl sonra, İngiltere ve Rusya uluslararası güvence altında özerk bir Yunan devleti kurulmasını önerdiklerinde, soluğu tıkanırcasına haykırdı: "Böyle bir hareket tasavvur bile edilemez! Bu politik bir cinayettir!" Ve Şansölye, bir Batı filosunun 23 Ekim 1827'de Navarin açıklarında sultanın donanmasına –İstanbul'u Yunanistan'ın özerkliğini tanımaya zorlayacak– yüz kızartıcı bir yenilgi yaşattığını öğrendiğinde de bu fikrinde ısrar etti: Bu olayı "korkunç bir felaket" diye niteledi.[2]

Avusturya başvekili birdenbire sultanın müttefiki mi olmuştu da, Osmanlı toprak bütünlüğünü savunmaya koyulmuştu? Aslında şansölye Osmanlı devletinin en önde gelen destekçisi hiç değildi, ama Napoléon'un uğradığı yenilginin ardından doğan hassas Avrupa dengesini tehdit edebilecek ulusal ve liberal özlemlere düşmandı. Eğer bir çalkantı, kendisinin başrahibi olduğu monarşilerin Kutsal İttifak'ını sarsarsa, kangren oluşacak ve inşa ettiği politik sistem alaşağı edilme tehlikesiyle yüz yüze kalacaktı. Bu nedenle yok edilme tehdidiyle karşı karşıya olan zavallı Yunanları kurtarmak için herhangi bir askeri sefere kalkışmaya, Osmanlı Balkanları'nda fethe girişmeye niyeti yoktu. Kendisine takılan lakapla, "Avrupa'nın arabacısı" barışı korumak için statüko savunucusu olmuştu; her türlü kopuşma riskini uzak tutmaya çalışıyor, komşu bir devletin Balkanlar'da en ufak bir hegemonya oluşturmasına izin vermeyi reddediyordu. Sultanın meşru otoritesine saygı gösterilmeliydi. Avusturya, isterse Osmanlı devletini hedef almış olsun, müesses nizama yönelik hiçbir isyan hareketini desteklemeyecekti.

Zaten Avusturya daha 1804'te sultana karşı ayaklanan Sırpların yardımına koşmayı reddetmişti; bir an için onları destekler gibi görünen I. Aleksandr'ın Rusyası da onları terk etmiş –Napoléon'un 1812'deki istilası nedeniyle buna mecbur kalmıştı– ve ilk Sırp isyanı başarısızlığa mahkûm edilmişti. 1815'te patlak veren ikinci isyan ise daha talihliydi: Ama Sırbistan yarı-özerk bir statü kazanmasını ne Rusya'ya –artık onun desteğine güvenmiyordu– ne de –yardımı reddeden– Avusturya'ya borçluydu; bu başarı, Sırpların okuması yazması olmayan eski bir sığırtmaç olan lideri Miloş Obrenoviç'in diplomatik yeteneğinin ve sabrının ürünüydü.

Yunanistan'da ise, Şansölye Metternich ve resmi diplomasinin reddettiğini, Avrupa kamuoyu dayattı. Helen davasına yönelik muazzam bir sempati hareketi tüm Avrupa'yı kapladı, hat-

ta ABD'ye bile uzandı. Ege Denizi'ndeki Sakız Adası sakinlerinin maruz kaldıkları katliamlar, Yunan vatanseverlerin savundukları Missolonghi'ye yönelik uzun kuşatma ile öfkelenen Avrupa (Mora'daki Türk kurbanları unutarak) bağımsızlık savaşına tutkuyla bağlandı ve Yunanistan'ın özgürlüğü için yanıp tutuşmaya başladı. Helen dostluğu vicdanları coşturdu ve yazarlarla sanatçılara egemen oldu. Yaşlı Goethe, şair Shelley, Missolonghi'de sıtmadan ölen Lord Byron, Chateaubriand, Victor Hugo, Lamartine, Delacroix veya David d'Angers kamuoyunu peşlerinden sürükleyerek Yunan davasına katılmasını sağladılar. Delacroix 1824 Salonu'nda gerçek bir romantik bildirge niteliğindeki *Scène des massacres de Scio*'yu (Sakız Adası'ndaki katliamlardan sahne],[3] sonra 1827'de *La Grèce expirant sur les ruines de Missolonghi*'yi (Missolonghi'nin harabeleri üzerinde son nefesini veren Yunanistan)[4] sundu. Victor Hugo *Les Orientales*'de (1829), Yunan çocuğunun, kalıntılar içinde tek başına kalmış mavi gözlü çocuğun intikamcı azminin türküsünü söyledi ("Türkler buradan geçti. Her yer harabe, her yer matem"), ama bir yandan da kavganın sürdürülebilmesi için "barut ve mermi" istedi. David d'Angers, 1823'te savaşta ölen General Markos Botzaris'in anısına, küçük bir Yunan dilenci kızının mermerden heykelini yaptı; kız parmağıyla kahramanın mezar taşına yazılı adını heceliyordu.[5]

Gerek Fransa'da gerekse İngiltere'de, gerek Boston'da gerekse Cenevre'de Helen dostu cemiyetler kuruldu; bunların amacı Yunanistan'a para ve silah göndermekti; yüzlerce isimsiz veya tanınmış gönüllü masrafları ceplerinden karşılayarak silahlandılar ve Türklerle savaşmaya gittiler; basın çatışmalar konusunda kamuoyunu düzenli olarak bilgilendiriyordu. Liberaller –Yunanistan'da galip gelen ideallerinin Avrupa'daki monarşileri de yeneceği umuduyla– ve Müslüman işgalciye karşı Hıristiyan bir halkı desteklemeye yatkın olan muhafazakârlar Türk'e duyulan nefret konusunda uzlaşıyorlardı.

Prens von Metternich Viyana'daki şansölyelik sarayında artık iyice yalnız kalmıştı. Kutsal İttifak'ın koruyucu sistemi gözlerinin önünde çatırdıyordu. Çar I. Nikola'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşa girmesini engelleyemedi ve Edirne'ye yürüyen Rus birlikleri sultandan Yunanistan'ın özerkliğini kopardılar (1829); bu özerklik de çok geçmeden bağımsızlığa dönüştü (1832). İlk kez bir büyük devlet –bir Fransız kolordusu tarafından desteklenen Rusya– ulusal bir ayaklanmanın yardımına koşmuştu. İlk kez Osmanlı hâkimiyetinden kurtarılan yeni bir Hıristiyan devlet –Sırbis-

tan henüz tam özerk bir statüye sahip değildi– kuruluyordu. Bağımsızlığını kazanan Yunanistan bir ekol oluşturabilecek miydi?

İstismarcı bir vasi

Osmanlı devletinin en az yüzyıllık düşmanı olan Habsburg monarşisi, yine de Balkanlar'daki Osmanlı egemenliğine alışıktı; Rusya ise Boğazlar'dan serbest geçiş hakkı sağlayarak Doğu Akdeniz'e inmek istiyordu. Yunan krizine bu nedenle müdahale etmiş ve Osmanlı ordusunu yenerek, 1830'da sultandan önemli avantajlar koparmıştı. Bunların en can alıcı olanı, Boğazlar'ın ve Türk limanlarının Rus ticaret gemilerine açılmasıydı. Ama Çar I. Nikola savaştan galip çıksa bile –otokratik zihniyeti nedeniyle Yunan devriminden kişisel olarak nefret ediyordu– Avrupa dengeleri açısından temel öneme sahip olarak gördüğü Türkiye'yi fazla ezmemişti. "Osmanlı monarşisine son darbeyi indirmenin", eyaletlerinden birini ele geçirmenin çekiciliğine direnen veya Osmanlı'nın yerine Rusya'ya rakip olabilecek devletler geçirmeyi tercih etmeyen çar ve hariciye nazırı Nesselrod, Babıâli'yi Çarlık Rusyası'nın himayesi altına sokmayı yeğliyorlardı; böyle bir durum Sen Petersburg'un "siyasi ve ticari çıkarları"na daha uygundu.

Avusturya ve Rusya'nın statükoya bağlılığı Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın metbusu Sultan II. Mahmud'a isyan etmesinin şansölyelikleri niye o kadar kaygılandırdığını açıklamaktadır. Suriye'de zafer kazanan Mısır ordusunun İstanbul'a doğru yürümesinden endişe eden II. Mahmud yardım çağrılarını artırmıştı. Ürkütücü haine karşı padişaha yardım etmek Avrupa'ya mı düşecekti? Avrupa devletleri içinde sadece Rusya yardım teklifinde bulundu. Ama bu devletin de modern bir Truva atı olma tehlikesi yok muydu? Rus müdahalesinden endişe duyanlara, sultan şu cevabı verdi: "Denize düşen yılana sarılır." Ama I. Nikola'nın kafasında hiçbir fetih tasarısı yoktu, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak Avrupa dengesini savunma anlayışına uygundu. Çarın, padişah lehine harekete geçmek için başka sağlam nedenleri de vardı: Bir asinin ezilmesine yardımcı olmak meşruiyet inançlarına uyuyordu ve Rusya'nın efendisi Osmanlı'ya yaptığı yardımın karşılığında bir ödül de bekleyebilirdi.

Şubat 1833'te bir Rus filosu Mehmed Ali Paşa ordusunun yıldırım gibi ilerleyişi karşısında tehdit altına giren İstanbul önlerine geldi ve on beş bin asker Boğaz boyunca ordugâh kurdu: O zaman Mısır sultan ile uzlaşmak zorunda kaldı. Temmuz ayın-

da Ruslarla Osmanlılar arasında sekiz yıllık bir karşılıklı yardımlaşma antlaşması imzalandı:[6] Ruslar Osmanlılara hem karada hem denizde yardım etmeyi taahhüt ederken, bunu imparatorluğun bir eyaletinin kendilerine bırakılması değil, Rus gemilerine Boğazlar'dan geçiş izni verilmesi ve diğer tüm savaş gemilerine kapatılması karşılığında yapıyorlardı. Bu avantajlar Rusya'yı Osmanlı devletinin imtiyazlı müttefiki yapmakla kalmıyor, aynı zamanda onun geleceği üzerinde ağırlığını hissettirebilecek bir tür hami haline getiriyordu. Boğazlar Avrupa'nın diğer devletlerine kapatılıyordu. Gerek İngiltere gerekse Avusturya için bu ittifak bir kaygı ve rahatsızlık kaynağından başka bir şey değildi.

Batı, İstanbul'un anahtarlarını elinde tutuyor

Lord Palmerston, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın yönetimini 1830'da üstlenmişti ve bu görevde otuz yıl kalacaktı. Sıcak denizleri bahriyesine açık tutma kaygısı güden Rus hükümeti gibi, İngiliz dışişleri bakanının da bir saplantısı vardı: Doğu Akdeniz'de, özellikle de kervan yollarının denize ulaştığı Suriye sahilinde destek noktaları ele geçirerek Hindistan yolunu koruma altında tutmak. Bu nedenle İngiltere de, tıpkı Rusya gibi, Osmanlı devletini tehdit eden bir kriz karşısında alarma geçiyordu. İstanbul'da bir yangın tehlikesi belirir belirmez, Ruslar veya İngilizler onu söndürmeye koşuyorlardı. Ama itfaiyeciler bile kimi zaman ateşle oynama tutkusuna kapılabilirdi.

Mehmed Ali Paşa'nın sultana karşı isyanı ve Suriye'de kazandığı, imparatorluğun istikrarını bozabilecek başarıları Londra'da İngiliz çıkarlarına yönelik bir tehdit olarak algılandı. İngiltere Osmanlı devleti ile ittifak meselesini sadece Rusya'ya bırakamayacağı için, Dışişleri Bakanlığı harekete geçti. Becerikli bir diplomat olan Palmerston, sultandan İngiliz tüccarlar için hatırı sayılır ekonomik imtiyazlar koparmayı (1838), Mehmed Ali'nin hamiliğine soyunan Fransa'yı savaşla tehdit etmeyi, Lübnan'da Mısır ordularına karşı bir zafer kazanmayı ve uluslararası Boğazlar Sözleşmesi'yle (1841) yabancı gemilere yeniden kapatılan Boğazlar'dan hiçbir devletin gemilerinin izinsiz geçemeyeceğini ilan ettirerek Rusya'yı devre dışı bırakmayı başardı. Böylece Rus donanması Karadeniz'de sıkışıp kaldı. Rusya'nın Türkiye üzerindeki 1833'te onaylanan münhasır hegemonyası sadece sekiz yıl sürebilmişti. Osmanlı İmparatorluğu artık Batılı büyük devletlerin vesayeti altındaydı, ama toprak bütünlüğü korunmuştu.

Çarın aklından çıkmayan tek bir fikir vardı: Boğazlar'dan serbest geçiş hakkını, gerekirse savaş pahasına yeniden elde etmek. I. Nikola bu fikre dini bir kılıf buldu. O sırada Osmanlı toprağı olan Filistin'deki Hıristiyan mezhepler arasında, zaman zaman yeniden alevlenen çok eski bir kavga söz konusuydu: Kutsal Yerler, Fransa tarafından desteklenen Katoliklerin mi, Rusya'dan yardım alan Ortodoksların mı gözetiminde olacaktı? 1851'de, o sırada prens-başkan olan geleceğin III. Napoléon'u, Osmanlı devletinden her iki tarafın da haklarını inceleyecek karma bir komisyonun toplanması iznini aldı. Rusya bunu derhal protesto etti ve sultandan, Kudüs ile Beytüllahim'deki Hıristiyanların tek koruyucusu olarak kendisinin tanınmasını istedi. Bu "kutsallık kavgası"nın ardında aslında Rusların, Fransız-İngiliz ittifakının bekçiliğini yaptığı Boğazlar Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesini sağlama niyeti yatıyordu.

Bu vesileyle, 1 Ocak 1853'te Sen Petersburg'da düzenlenen bir baloda I. Nikola, İngiltere sefiri Sir Hamilton Seymour'a çok meşhur olacak şu sözleri söyledi: "Bakın, kollarımızda hasta, çok hasta bir adam var: Şu günlerde, özellikle de tüm gerekli tedbirler alınmadan, elimizden kurtulursa, açıkça söylüyorum, bu büyük bir talihsizlik olur."

Bu çarpıcı cümleler, bu özlü, hatta muamma gibi sözler, Rusların denize ilişkin niyetlerinin –Boğazlar'ın yeniden açılması– ötesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ve Rusya, hatta Avusturya lehine parçalanması olasılığını da dışlamıyordu. Rusya'ya İstanbul Boğazı'nın denetimi ve Tuna prenslikleri, Bulgaristan ve neredeyse tam özerkliğini elde etmiş Sırbistan gibi uydu devletlerin himayesi verilecek, Sırbistan da bu arada bağımsızlığına kavuşacaktı. İngiltere Girit ve Mısır'ı alacaktı; Avusturya ise Rusya ile birlikte, Balkanlar üzerinde "ortak bir protektora" sahibi olacak, hatta Çanakkale Boğazı'nı bile denetim altına alabilecekti. Çarın bu sözlerini, Rusları Karadeniz'de tutabilecek tek şey olan Osmanlı toprak bütünlüğüne büyük önem veren İngiliz diplomatı şöyle yanıtladı: "Cömert ve güçlü adama düşen, hasta ve zayıf adamı idare etmektir."

Osmanlı toprak bütünlüğünün savunucusu olan bir Metternich veya bir Palmerston'un bilgeliği, Avrupa dengesini bozmaya ve Osmanlı devletini ortadan kaldıracak adımları atmaya kararlı görünen bir çarın maceracı zihniyetine teslim olacak gibiydi. Rus ordusu Tuna prensliklerini istila edince Osmanlı devleti de Rusya'ya savaş ilan etti. O zaman Rusya, Osman-

lı İmparatorluğu'nun varlığını ve sultanın bağımsızlığını korumak için savaşmaya hazır olan Fransa ile İngiltere'yi de karşısında buldu. Sultandan da bu yardıma karşılık Hıristiyan tebaasının gerekli özgürlüklerini tanıması istendi. Kırım Harbi (1853-1856) böyle başladı. Palmerston'a göre, "verimli bir girişim" olacaktı; III. Napoléon açısından ise, Waterloo'dan beri uluslararası sahneden silinen Fransa'nın bir rövanş alma olanağı söz konusuydu.

Bir hareket değil, mevzi savaşı olan bu acımasız çatışmada muazzam kaynaklar seferber edildi, çok sayıda insan canını kaybetti. Savaş muhabirleri ve fotoğrafçılık sayesinde Avrupa kamuoyu savaşı günbegün izleyebiliyordu. Alma ve Malakoff muharebelerinden sonra ilk kez bir araya gelen Batılılar ile Osmanlılar omuz omuza savaşıyorlardı.

Kırım Harbi'ne son veren antlaşma, 1856'da Paris'te, Dışişleri Bakanlığı'nın yapımı henüz tamamlanmış Quai d'Orsay'deki sarayında imzalandı. Yeni çar II. Aleksandr'ın Rusyası açısından oldukça sert olan koşullar, antlaşmanın eki olarak olduğu gibi yinelenen 1841 Boğazlar Sözleşmesi'ni de onaylıyordu. Sadece İstanbul ve Çanakkale Boğazları değil, tüm Karadeniz savaş gemilerine kapatılıyordu. Karadeniz sahillerinde hiçbir askeri tersane kurulmayacak veya mevcutlar tutulmayacaktı. Karadeniz bir zamanların Türk gölü değildi artık belki, ama bir Rus gölü olmaktan da çıkarılmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu hiçbir toprak kaybına uğramadı ve bütünlüğü büyük güçler tarafından güvence altına alındı; Rus ayısının elinden kurtulmuştu, ama bir tür azınlık gibi, Avrupalı müttefiklerinin vesayeti altına girmişti. Gerçi Tuna deltası Rusya'nın eline geçmemişti, ama nehir üzerindeki ulaşım burada güvenliği sağlamakla görevli uluslararası bir komisyonun denetiminde –Avusturya'nın isteği buydu– serbest bırakılmıştı. Eflâk ve Boğdan prenslikleri –Rus denetiminden kurtulmuşlardı– sadece Osmanlı devletinin metbuluğu altında özerk duruma gelmişler miydi? Bu tamamen kâğıt üzerinde böyleydi ve gözetimini sürdüren Avrupa, sultana bağlı iki prensliğin yeni bir Hıristiyan devleti bünyesinde birleşmesini desteklemekten geri kalmadı: Romanya devleti çok geçmeden bağımsızlığına kavuşacaktı. Son olarak, Sırbistan'ın 1830'da elde ettiği yarı-özerklik eksiksiz hale geldi ve Batılı devletlerin toplu garantisi altına yerleştirildi. Belgrad ve birkaç şehirde Osmanlı garnizonları kaldı, ama Avrupa'nın onayını almadan herhangi bir faaliyet göstermeleri olanaksızdı. Örneğin, bir Sırp gencinin Belgrad kalesinden bir asker tarafından öldürülme-

si üzerine başkent ayağa kalktı ve Osmanlı devletine yeniden savaş açılmasına ramak kaldı; o zaman büyük devletler Osmanlı garnizonlarının ülkeden ayrılmasını dayattı. Bu şekilde, Türk varlığı, Sırp bayrağının yanında dalgalanmaya devam eden Osmanlı bayrağına indirgendi.

Böylece imparatorluğun Rumeli vilayetlerinin bazıları tam anlamıyla uluslararası bir statüye girmiş oldu. Balkanlar'daki hassas denge Avrupa başkentlerine bağımlıydı: Antlaşmanın 7. maddesinde, "Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına ve bütünlüğüne zarar verebilecek her türlü fiil veya olay, Avrupa çıkarlarına ilişkin bir sorun olarak ele alınacaktır" deniyordu. Sultanın imparatorluğunun geleceği her zamankinden çok bir "Avrupa sorunu"na dönüşmüştü. Yenik Rusya'nın yerini müttefikler almıştı. Ruslar sahneden kalıcı olarak mı çekilmişti? Palmerston bu konuda kuşkuluydu, ama Boğazlar kavgasında en azından "on yıllık sükûnet" kazandığına inanıyordu. İngiliz bakanın hesabı biraz kötümserdi: Osmanlı İmparatorluğu kuzey komşusu karşısında yirmi yıl erteleme kazanmıştı.

Londra İstanbul'u kurtarıyor

Yirmi yıl sonra, Metternich ve Palmerston'un ardından, Osmanlı devletinin güvenliği Avrupa'da kendine yeni bir savunucu buldu: İngiliz tarihinin önemli simalarından, Kraliçe Victoria'nın başvekili Benjamin Disraeli (1804-1881). Muhafazakâr lider 1874'te, Balkan tarihinin en kötü günlerinde, Hıristiyanların Türkler tarafından katledilmesinin Avrupa'da öfkeye neden olduğu ve Rusya'nın Osmanlı devletine karşı peş peşe askeri ve diplomatik başarılar kazandığı bir dönemde ikinci kez iktidara geldi.

1875'te önce Bosna-Hersek, sonra da Bulgaristan'da ayaklanma hareketleri başgösterdi; önce ekonomik güçlüklerden kaynaklanan bu hareketler çok geçmeden ulusal taleplerle de beslendi. Kısa sürede siyasal ayaklanmaya dönüşen köylü isyanına Türkler amansız bir bastırma harekâtıyla cevap verdiler. Bu harekâtın en ürkütücü kesimini meşhur başıbozukların oluşturduğu gayrinizami milis güçleri yürütüyordu. Yirmi bin ölüden söz ediliyordu ve binlerce Hıristiyanın katliamdan kurtulmak için komşu bölgelere sığınmaya çalıştığı öğrenilmişti. Avrupa kamuoyu, tıpkı elli yıl önce Sakız ve Missolonghi katliamlarını mahkûm ettiği dönemde olduğu gibi, Türk cellatlara karşı tam bir öfke seline kapılmıştı.

İngiltere'de, Disraeli'nin selefi olan eski liberal başvekil Gladstone, *Bulgaristan Vahşeti* başlıklı bir broşür yayımlamıştı ve burada Türkleri "insanlığın insanlık düşmanı ırkı" diye niteliyordu. Büyük insani yardım davalarının savunucusu olan bu siyasetçi, "Türklerin bu istismarlarını mümkün olan tek biçimde, yani kendileri de yok olarak ortadan kaldırmalarını" talep ediyordu. Gladstone'a ve genç Oscar Wilde'ın ya da Victor Hugo'nun "Bulgaristan'daki vahşeti" kınayan şiirleriyle kanı tutuşan genel kamuoyuna karşı, Disraeli Hıristiyanlara yönelik katliamları fazla önemsemiyor ve Balkanlar'daki kurtuluş hareketlerinin ciddiyetinden şüphe ediyordu.

1875-1876'daki trajik olaylar, sadece Avam Kamarası'nda tartışmaya neden olmuyordu. Orduları da harekete geçirmişti. Sırplar ve Karadağlılar, Osmanlı devletine savaş ilan ederek, Bosna-Hersek'teki Sırp soydaşlarıyla olan dayanışmalarını gösterdiler. Slav ve Ortodoks Rusya, asileri ve onların yardımına koşanları desteksiz bırakabilir miydi? Panslavizmin etkisinde kalmış, Güney Slavlarını kurtarmayı görev bilen Ruslar müdahale etmeye hazırlanıyorlardı. Bu, Kırım Harbi galibi Batılıların onları kovduğu Balkanlar'a ve Boğazlar'a yeniden ayak basmak için de güzel bir fırsattı!

Çar II. Aleksandr ve nazırlarının niyeti, 1856 Paris Antlaşması'nı yırtıp atmaktı. Çar bu antlaşmayı imzalayarak bir "korkaklık, evet bir korkaklık" yaptığını itiraf ediyor, ama "bunu bir daha asla yapmam" diyordu. Aslında ılımlı bir siyasetçi olan başnazırı Gorçakov, antlaşmayı iptal etmenin ve Rusya tarafından "korunacak" özerk devletler kurarak Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamanın bir zorunluluk olduğunu açıklıyordu. İstanbul'daki Rus sefiri Kont İgnatiev ise, programını iki kelimeyle özetlerken diplomatik dili hiç umursamıyordu: "Ya otonomi, ya anatomi." Panslavist gazeteciler ve yazarlar, Rusların artık sadece Çarigrad diye andıkları İstanbul üzerindeki mülkiyet haklarını gürültülü bir şekilde ilan ediyorlardı. Dostoyevski, *Bir Gazetecinin Günlüğü* adlı eserinde, bu fethi Rusya'nın önüne konmuş zorunlu bir Haçlı seferi olarak tanımlıyordu. "Avrupa'ya hiçbir ödün vermemeliyiz, çünkü bizim için bir ölüm kalım sorunu söz konusu. İstanbul bizim olmalıdır" diyordu.

Zaten Sen Petersburg'un girişimleriyle, Paris Antlaşması'na önemli makaslar atılmıştı: Rus ajanlarının durmaksızın çalkantı yarattığı Karadağ 1858'de bir tür özerklik kazanmış, Tuna prenslikleri 1862'de birleşerek Romanya'yı oluşturmuş, 1867'de

Sırbistan'ın özerklik çerçevesi genişlemişti. Rusya'nın önü açık gibi görünüyordu. 1870'te Prusyalılar tarafından bozguna uğratılan Fransa'nın artık önemi kalmadığına inanan Gorçakov, Avusturya'nın rızasını almak için onlara Balkanlar'ın batısında bazı ödünler vermenin yeterli olacağını düşündüğünden, 1870'te Avrupalı güçlere efendisinin "Paris Antlaşması'nın yükümlülüklerine daha fazla bağlı kalamayacağını, çünkü bu şartların Karadeniz'deki hükümranlık haklarını kısıtladığını" açıkladı. Uluslararası bir antlaşmanın böyle tek taraflı olarak iptal edilmesi Londra'da şaşkınlık yarattı: Dışişleri bakanı, Rusya sefirine, "Bu, tam ortamızda patlayan bir bomba" dedi. O sırada iktidarda olan Gladstone olayı geçiştirmeye çalışsa da, İngiliz kamuoyu savaşa hazırlanıyordu.

1875'ten itibaren Bosna-Hersek ve Bulgaristan Hıristiyanları üzerine çöken korkunç baskı duyulur duyulmaz, Çar II. Aleksandr ve İmparator Franz Joseph Balkanlar'ın nüfuz bölgeleri halinde paylaşılması konusunda anlaşmaya vardılar. Sırbistan, Bosna ve Hersek Avusturya'nın; Bulgarların himayesi, Besarabya ve Doğu Anadolu Rusya'nın nüfuz alanı olacaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki diğer vilayetleri –Romanya, Rumeli, Arnavutluk– bağımsızlıklarını kazanacaklardı; Tesalya ve Epir Yunanistan'a verilecek ve İstanbul önce serbest şehir ilan edilecek, daha sonra Ruslar tarafından ilhak edilecekti. İngiltere'nin girişimiyle Aralık 1876'da toplanan ve Haliç Konferansı adı verilen uluslararası konferansın uğradığı başarısızlık, çarı Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmeye yöneltti. Rus orduları gerek Doğu Anadolu'da gerekse Balkanlar'da ilerlemeye başladı. Sofya ve Edirne'den sonra, başkente yüz kilometre uzaktaki Rodosto'da [Tekirdağ] durdular. İstanbul gerçekten Çarigrad olacak mıydı? Böyle düşünmek, İngiltere ve Disraeli'yi hiç hesaba katmamak anlamına geliyordu.

İngiliz başvekilinin Rus emperyalizminin karşısına dikilmesi için tüm koşullar mevcuttu. Disraeli, II. Aleksandr'ın Akdeniz'deki tasarılarını Hindistan yoluna yönelik bir tehdit olarak kabul ediyordu. Daha fazla genişlerse kontrol dışına çıkabilecek bir çatışmanın risklerinden çekiniyor ve güçlü bir Türkiye görmek istiyordu. Bunun nedeni tabii ki sultanın tebaasına karşı beslediği iyi niyet değil, Rusların emellerine karşı çıkabilecek bir güce duyduğu ihtiyaçtı. Lordlar Kamarası'nda şöyle demişti: "Şunu kesin bir dille ifade ediyorum: Sık sık ileri sürüldüğü gibi sadece İngiltere'nin değil, tüm Avrupa'nın politikası Osmanlı

İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ve mevcudiyetini sürdürmek olmuştur. Bu politika sayesinde Avrupa'nın başına büyük felaketler gelmesi önlenebilir, süresi belirsiz savaşlardan sakınılabilir, devletler arasındaki dengenin genel yarara zarar verebilecek ölçüde bozulması engellenebilir."[7] Keşke onun bu bilgeliğinden ve ileri görüşlülüğünden 1914'teki Avrupalı halefleri de nasiplerini almış olsalardı...

İngiliz donanmasının Marmara Denizi'ne girmesine ve bunun doğurduğu aşırı gerilime rağmen, İstanbul'daki Rus sefiri Kont İgnatiev avantajını koruma yolunu seçti ve sultana barış görüşmelerine oturulması isteğini kabul ettirdi. 3 Mart 1878'de Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması imzalandı. Rusların dayattıkları çok ağır şartlar arasında, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya tam bağımsızlık verilmesi ve bir yandan Tuna'dan Ege Denizi'ne, diğer yandan Karadeniz'den Arnavutluk'a kadar uzanan, yani Balkanlar'ın göbeğini neredeyse tamamen kaplayan çok büyük ve özerk bir Bulgar devletinin kurulması vardı. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarını ikiye bölen ve Rus kuvvetlerinin garnizon bulunduracağı bu büyük Bulgaristan'ı kendisine bağlı bir vassal devlet yapmayı ve Boğazlar'ın denetimi yolunda bir ara aşama olarak kullanmayı amaçlıyordu. Ruslar, himayelerine aldıkları bu yeni devlet aracılığıyla Selanik'e doğru bir yol arayışında olan Avusturya'nın niyetlerini yok ediyor ve kendilerine Ege Denizi'ne açılma olanağı sağlıyorlardı.

Ayastefanos Antlaşması Osmanlılar açısından tarihsel bir felaket ve Avrupa açısından da kabul edilemez bir dayatmaydı: Disraeli bu antlaşmanın en kararlı muhalifi oldu. Hem İngiltere hem de Avusturya-Macaristan yedek askerlerini silah altına çağırdı ve Ayastefanos Antlaşması'nın baştan sona gözden geçirileceği bir uluslararası barış kongresi toplanmasını isterken, diğer yandan da bölgeye asker yığmaya başladılar. Şansölye Bismarck uzlaştırıcılık rolünü üstlenmeyi önerdi ve kendisini tanıttığı sözlerle, "dürüst arabulucu" diplomatları Berlin'de bir araya getirdi. Disraeli, yetmiş dört yaşında olmasına rağmen, Berlin'e bizzat gitti. Hem kararlılığı hem de diplomatik teamüllere karşı umursamazlığı meslektaşlarını etkiledi: O sırada diplomasi dili olarak kullanılan, ama yeterince hâkim olmadığı Fransızcayı değil, bir belagat üstadı olduğu kendi dilini, İngilizceyi kullandı. Rusların öne sürdüğü koşulların çoğuna inatla karşı çıktı: Sen Petersburg, Bulgaristan'ın güney eyaletleri üzerinde Osmanlı devletinin sivil ve askeri denetiminin kaldırılmasını istiyordu; Disraeli buna ha-

yır dedi; Osmanlı devletine Balkan dağlarından başka bir sınır dayatılmasına da karşı çıktı.

Böylece Rus Panslavizmini kırmayı başardı: Büyük Bulgaristan kurulamadı, söz konusu alan üçe bölündü: Balkan dağlarının kuzeyinde, Sofya'dan Varna'ya kadar uzanan özerk, yani fiilen bağımsız bir Bulgar prensliği; güneyde, Plovdiv'den (Filibe) denize kadar uzanan yarı-özerk ve sultanın asker bulundurabileceği bir Doğu Rumeli; son olarak da Türklere verilen Makedonya. İngiliz başvekilinin sultana verdiği bu destek, "Asya'nın anahtarı" diye nitelenen Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılmasıyla ödüllendirildi. Bu ada İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetini sağlayan ve Süveyş Kanalı'nın girişini denetleyen stratejik bir konuma sahipti. Aynı zamanda romancı olan Disraeli, *Tancred* adlı kitabında Hindistan yolunun anahtarı olarak görülen Kıbrıs'ın işgalini hayal etmişti. Otuz yıl sonra, ömrünün sonuna doğru bu hayalini gerçekleştirdi.

Böylece büyük güçler Balkanlar'ın haritasını yeniden çizdiler. Osmanlı İmparatorluğu çok kayıp vermişti. Bismarck her zamanki kabalığıyla, kötü bir muamele ile karşılaşan Türk delegelere "Kongreye tartışmak için gelinmez" demişti. Onların varlığına ancak büyük devletlerin kararlarını çekincesiz kabul etmeleri koşuluyla tahammül ediyordu. "Eğer bu kongrenin Türkiye için toplandığını düşünüyorsanız yanılıyorsunuz" diyordu. Osmanlılar çok geçmeden buna ikna oldular. Sırbistan, Karadağ ve Romanya Ayastefanos'ta kazandıkları bağımsızlıklarını korurken, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarından geriye sadece Trakya, Makedonya, Tesalya (burayı da 1881'de Yunanistan'a kaptıracaktı) ve Girit kaldı. Bu toprakların hepsine komşu devletler göz dikmişti. İngiltere'ye Kıbrıs'ı, Avusturya-Macaristan'a Bosna-Hersek'i idare etme hakkını, Rusya'ya da Doğu Anadolu'daki üç vilayeti (Vilayet-i Selase: Kars, Ardahan ve Batum sancakları) bırakmıştı. Kaybedilen alan, beş milyonluk bir nüfus ve iki yüz bin kilometrekare anlamına geliyordu. Hasta adam hâlâ yatalak değildi. Hayatta kalmıştı. Batı Avrupa buna özen gösteriyordu ve Disraeli Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkılmaktan kurtarmıştı. Ama bu kadar geniş bir toprak parçasının kaybedildiği 1878, Babıâli için *annus horribilis* (korkunç yıl) olmuştu.

Avrupa Balkanlar'daki yükümlülüklerinden kurtuluyor

Osmanlı İmparatorluğu böyle bir krizin ardından sükûnete kavuşmayı bekleyebilir miydi? İngiltere sayesinde hayatta kalmış-

tı, ama bu durum kalıcı olacak mıydı? Berlin Kongresi'ni izleyen yıllarda, büyük devletlerin çoğu Balkanlar sahnesinden çekildiler. O zamana dek bölgedeki en girişimci güç olan Rusya, barış antlaşması sonucunda oluşan statükoyu, özellikle de Boğazlar'ın kapanmasını kabullendi. Yeni Çar III. Aleksandr Panslavizm'den kuşku duyuyor ve artık açık denize Uzakdoğu tarafından çıkmaya çalışıyordu; bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'ndan vazgeçmiş gibi görünüyordu.

Buna karşılık Avusturya-Macaristan, Berlin'de elde ettiği başarıları sürdürmek isteyen bir görünümdeydi. 1880'li yıllarda Prens Milan Obrenoviç'le yapılan gizli anlaşmalar sayesinde Sırbistan'ın bağlılığını sağlamış ve Romanya Prensi Karol ile de Ruslara karşı bir savunma antlaşması imzalamıştı. Ama Selanik yolunu açık tutmak isteyen Viyana, Osmanlı İmparatorluğu'na barışçı yollardan, ticaret ve demiryollarıyla nüfuz etmeyi ön plana almıştı. İmparatorluğun sürmesi onun çıkarlarına uyuyordu. Zaten 1897'de İmparator Franz-Joseph ve Çar II. Nikola, Sen Petersburg'da "statükoyu sürdürmenin zorunluluğu"nu hatırlatan, Balkan Yarımadası'nda "her türlü fetih umudu"nu püskürtmek gerektiğini belirten ve "diğer tüm devletleri bu ilkeye uymak" zorunda bırakmayı taahhüt eden bir antlaşma imzaladılar. İstanbul ve Boğazlar sorununun aslında bir Avrupa sorunu olduğu bir kez daha tasdik edilmişti.

Sultanın Fransa'dan çekinmesi için hiçbir neden yoktu. 1870 bozgunuyla yıpranan yeni III. Cumhuriyet Doğu'daki tüm itibarını yitirmişti. Bakanlarından biri Fransa'nın sahneden çekilmesini şu ince sözlerle tanımlamıştı: Fransa, "en titiz çekimserlikle güvence altına alınmış en mutlak tarafsızlığı" terk etmeyecekti. Sermayesini Osmanlı devlet istikrazlarına ve imparatorluğun ekonomik faaliyetlerine yatırmayı tercih eden Fransa, II. Abdülhamid rejimiyle uyum sağlarken imparatorluğun uzak ve marjinal eyaleti olup, Babıâli'den neredeyse tamamen bağımsızlaşmış Tunus üzerinde protektorasını da dayatıyordu (1881).

Sultanın istediği ortak olan Almanya da Türkiye'ye ekonomik bakımdan sızmayı öne çıkarıp, askeri eğitmenlerini, mali danışmanlarını, sanayicilerini ve tüccarlarını gönderirken, İngiltere artık İstanbul'da revaçta değildi. Türk dostu Disraeli başvekilliği Türklerin açık düşmanı olan Gladstone'a bırakmıştı. Yeni başvekilin "Bulgaristan'daki vahşeti" kınayan broşürü unutulmamıştı. İmparatorluğun bir zamanlar müttefiki olan İngiltere artık hasmıydı. Berlin Antlaşması'yla Kıbrıs'ı almıştı; 1882'de de Mısır'a

yerleşerek o güne dek en ateşli savunucusu olduğu imparatorluğun toprak bütünlüğüne tecavüz etti.

Ama, Tunus ve Mısır'ın koparılmasına, bazı Batılı devletlerin elde ettikleri ekonomik ödünlere rağmen, büyük güçler imparatorluğun Avrupa'daki topraklarına yönelik her türlü askeri müdahaleden kaçınmışlardı. Protestolarına rağmen 1886'da Bulgaristan ile Rumeli'nin birleşmesini kabul etmek zorunda kalan Rusya bile artık bir tehdit değildi: "Barış"ın korunması adına Balkanlar'daki Hıristiyan Ortodoksları terk etmişti. 1894-1896 arasındaki üç kara yıl boyunca Osmanlı makamlarınca milliyetçi isyanlara ve gösterilere tepki olarak, Doğu Anadolu ve İstanbul'da sürdürülen Ermeni katliamları, sadece İngiltere'de tepki çekti. İngiltere, Başvekil Salisbury'ye göre "fazlasıyla çürümüş" olan Türkiye'nin paylaşılması olasılığını düşünmeye hazırdı. Ama ne Rusya ne de Fransa müdahale etmek istediler. Fransa Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux, "Bu temsili trajik bir biçimde yorumlama kararını alamam" diye yazmış ve "her türlü müdahale, Haçlı seferi ve macera zihniyeti"ni devre dışı bırakmıştı!

Aynı dönemde (1896-1897), Osmanlı toprağı olan Girit'teki ayaklanma ve Yunanistan'a bağlandığının ilan edilmesi de Avrupa'da, bu büyük adanın Hıristiyanlarıyla dayanışma duygularından çok kaygı yarattı. Tesalya'da Osmanlı ve Yunan ordularını karşı karşıya getiren savaşta, zafer sultanın ordusunun oldu. Girit fiilen imparatorluktan çıksa da, Osmanlı ordusunun disiplini, örgütlenme kalitesi ve subaylarının değeri sayesinde kazanılan bu güzel askeri başarı bir övünç vesilesi oldu.

1900'e doğru "hasta adam" hâlâ iyi durumdaydı. Büyük devletler arasındaki rekabet, anlaşmazlıklar, kuşku onun ayakta kalmasını sağlıyordu.

Balkanlar kendi özgürlüğünü ilan ediyor

Osmanlı İmparatorluğu'nun XX. yüzyılın ilk yıllarında uğradığı toprak kayıplarından, biri dışında, Avrupa sorumlu değildi. 1903'te Makedonya ayaklandığında, müdahale etmeme konusundaki anlaşmalarına sadık kalan Rusya ve Avusturya-Macaristan askeri bir girişimde bulunmadılar ve büyük devletler de sultana kendi vesayetlerini güçlendiren bir reform programını dayatmakla yetindiler. Makedonya'daki Osmanlı egemenliği, iyice zayıflasa da yine de sürdürüldü.

23 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koy-

maya mecbur edilen II. Abdülhamid'in mutlak iktidarına son veren Jön Türkler'in kazandığı zafer, 5 Ekim'de Bulgaristan'ın tam bağımsızlık ilan etmesiyle gölgelendi. Prens I. Ferdinand çar unvanını aldı ve sultan ile her türlü bağımlılık ilişkini kopardı; bu arada Arnavutluk'ta çıkan isyanlar da Kartallar Ülkesi'ni bağımsızlığa hazırlıyordu. Ama Avrupa'yı savaşın eşiğine getiren bunlar değil, 6 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmesi oldu. O güne dek herkes tarafından birlikte savunulan statükoyu terk eden bir Avrupalı devlet, Osmanlı İmparatorluğu'nun vilayetlerinden birini almıştı. O zamana kadar hiçbir büyük güç bir üçüncü devlete Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak almanın kazancını terk etmek istemezken, Viyana Avrupa'yı bir oldubittiyle karşı karşıya bırakmıştı. Yine de savaş çıkmadı: Almanya Avusturya'yı destekledi, Fransa hayati çıkarlarının söz konusu olmadığı kanısına vardı, İngiltere diplomatik bir girişimle yetindi, tereddüt eden Rusya ise Viyana'ya karşı öfkeden kuduran Kral I. Petar'ın Sırbistan'ını, ilhakı kabule ikna etti.

Bu istisna dışında, sonraki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması büyük güçlerin değil, Türkleri Avrupa'dan kovmaya kararlı genç Balkan devletlerinin eseri oldu. Avrupa'dan o kadar beklenen, ama hep ertelenen yardımın gelmemesinden hayal kırıklığına uğrayan bu devletler, aralarındaki toprak ihtilaflarına, siyasi rekabete, kimi zaman da kine rağmen, Osmanlı devletine karşı kuvvetlerini birleştirmeye razı oldular. Daha 1860'lı yıllarda bir Sırp prensi, bir "Yugoslav federasyonu" fikrini ortaya atmıştı. Sonra, Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarını paylaşmak için Belgrad ve Sofya ile birleşmeyi düşleyen bazı Yunan bakanlarının girişimleri gelmişti. Ama bir türlü aşılamayan bölünmeler bu güzel tasarıların suya düşmesine neden olmuştu. Balkanlar'daki halkların birleşmesini hızlandıran, paradoksal bir biçimde, 1908'de zafer kazanan Jön Türkler'in tavrı oldu.

Türkiye'nin otoriter merkeziyetçi olan yeni efendilerine göre, eski Osmanlıcılık idealinin gerçekleşmesi olanaksızdı. Onlar, "kalıtsal bir hükümdara ortak sadakatle birleşen halkların kardeşçe birlikteliği"nin yerine, herkesin hak ve ödevler bakımından eşit olacağı bir Osmanlı yurttaşlığı içinde erimiş tüm etnik unsurların birliğini geçirmeyi amaçlıyorlardı. Şiarları, "Türk olmayan unsurları bir Türk harcı içinde öğütmek"ti. Türk ulusunun yüceltilmesi, esas olarak okullarda ve mahkemelerde Türk dilinin kullanılmasının zorunlu kılınmasında ifadesini bulan merkeziyetçi birlik

anlayışı Balkanlar'da yaşayan halkların hoşnutsuzluğuna yol açtı, Makedonya'yı ayaklandırdı ve o güne dek düşman olan devletler arasındaki ittifakları pekiştirdi.

1912'de Sırbistan ve Bulgaristan bir askeri ittifak anlaşması imzaladılar, sonra Yunanistan ve Bulgaristan İstanbul'a yönelik bir karşılıklı yardımlaşma sürecine girdiler, en nihayet, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan Babıâli'ye karşı bir askeri antlaşmada buluştular. O zaman yarımada peş peşe gelen, kısa süren, ama çok acımasız iki savaşa sahne oldu; etnik "temizlik" hareketlerinin eşlik ettiği bu savaşlar sönmeyecek kinlerin kaynağı oldu.

Balkan Birliği ile Osmanlı devletini karşı karşıya getiren Birinci Balkan Savaşı'nda (Ekim 1912-Nisan 1913), Bulgar orduları İstanbul'un kırk kilometre yakınına kadar geldi; İkinci Balkan Savaşı ise (Temmuz 1913), Bulgaristan ile daha dünkü müttefikleri Sırbistan ve Yunanistan arasında patlak veren bir kardeş kavgasıydı. Dehşet öyküleriyle Batı basınının sayfalarını dolduran bu çatışma karşısında, büyük güçler hiçbir şey yapmadılar. Yenilen Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarının hemen hemen tamamını kaybetmesine seyirci kalan şansölyeliklerde savunulan ilke, "Balkanlar Balkan halklarına"ydı. Epir'i Yunanistan aldı, Makedonya artık Selanik'e de hâkim olan Yunanistan ile Sırbistan arasında paylaşıldı, Yenipazar sancağı Karadağ'a, Batı Trakya da Bulgaristan'a geçti.

Savaşan tüm taraflar açısından korkunç sonuçlara yol açan Balkan savaşları, Boğazlar'ın batısında sadece Doğu Trakya ve Edirne elinde kalan Türkiye için tam bir felaket oldu. Arnavutluk'un da bağımsızlığını ilan ettiği birkaç haftalık bir süre zarfında, Babıâli XV. yüzyıldan beri elinde tuttuğu vilayetlerin hepsini kaybetti. 1913'te Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul çevresinde daracık bir şeride indirgenmiş Avrupa'daki toprakları, İstanbul'un fethi öncesinde Bizans İmparatorluğu'nun elinde kalmış topraklardan daha geniş sayılmazdı. *Sic transit gloria mundi* [Böyle geçip gider dünyanın görkemi].

Sivri uçlu miğfer tercihi

1908 Devrimi'ni yapan, ama ancak 1913'ten itibaren ülkenin mutlak hâkimi haline gelen Jön Türkler bölünmüşlerdi: Babıâli çatışmak üzere olan güçlerden merkezi imparatorluklardan [İttifak] mı –Almanya ve Avusturya-Macaristan– yoksa İtilaf devletlerinden mi –Fransa, İngiltere ve Rusya– yana tavır alacak-

tı? Tek parti hükümetinin başındaki İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin çoğu, İtilaf devletlerinden yanaydı. Türkiye Fransa ile, Paris'te eski Fransız-Osmanlı dostluğunun ek bir kanıtı olarak alkışlanan bir ticari, sınai ve mali sözleşmeyi yeni imzalamıştı. Hatta Jön Türk liderlerinden Cemal Paşa Fransa'ya gerçek bir ittifak önermişti. Bu nedenle Paris ve Londra 2 Ağustos 1914'te İstanbul ile Berlin arasında Rusya'ya karşı gizli bir savunma antlaşması imzalandığını öğrenince büyük bir şaşkınlık yaşandı. Bu antlaşma, Cemiyet'in bir diğer lideri olan, 1908 devrimi kahramanlarından, Trablusgarp'ta ve iki Balkan Harbi'nde başarıyla savaşarak muazzam bir saygınlık kazanmış Enver Paşa'nın eseriydi. Berlin'deki Osmanlı sefaretinde askeri ataşe olan bu enerji dolu ufak tefek adam inancını arkadaşlarına kabul ettirmeyi bilmişti: "Biz onlarla [Almanlarla] birlikteyiz, çünkü çıkarlarımız bu yönde." Türkiye'nin ezeli düşmanı Rusya'ya karşı savaşa girmek Osmanlı ahalisinde her zaman coşkuya neden olmuştu. Ama 1914'ün o Ağustos ayında ufukta görünen savaş –kasım başında ilan edildi– ne sultan ne de halk tarafından isteniyordu: Bu, Enver'in savaşıydı. Sultan V. Mehmed, "Rusya'ya savaş açmak ha! Onun ölüsü bile bizi ezmeye yeter" demişti.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu ileri görüşlü ve kâhince uyarının karşısına ağır basan argümanlarla çıkıyordu. Almanya'nın ve ordusunun üstünlüğüne duyulan güvenin kökleri Osmanlı ordusunda reform yapmak üzere Türkiye'ye gönderilen Prusyalı subaylarla yetmiş beş yıldır süren işbirliğine uzanıyordu. Türklerin ve İslam'ın dostu olan İmparator II. Wilhelm'in yaptığı iki ziyaret de bu işbirliğini desteklemişti. 1908'den beri, Enver'in yardımıyla, İstanbul'daki Alman askeri varlığı daha da güçlenmişti. Aslında durumdan kaygı duyan bazı diplomatlar, "*Deutschland über Allah*" diye espri yapmaktan da geri kalmıyorlardı. 1914 yazında mürettebata Türk üniformaları giydirilen iki Alman kruvazörü Haliç'e alındı. Yirmi beş bin Alman subay ve asker, sultanın ordusunda komuta mevkilerine yerleştirildi ve bir Prusyalı subay Türk askeri havacılığının kurucusu oldu.

Güçlü –dünyanın ikinci büyük donanmasına, Krupp toplarına ve Mauser tüfeklerine sahip– Almanya ile ittifak yapılırsa tükenmez, ama kötü donatılmış bir insan kaynağına sahip olan düşman Rusya ile başa çıkılabileceği düşünülüyordu. Böylesine ürkütücü bir müttefiki olan Osmanlı İmparatorluğu, topraklarından önemli bir bölümünü yitirmiş olsa da öcünü alabilecek, kaybettiklerinin bir bölümünü –özellikle de 1878'de Rusya'ya bırakılan Do-

ğu Anadolu vilayetlerini– geri alabilecek, hatta Transkafkasya ve Orta Asya'daki ata topraklarını fethedebilecek, Bakü'yü alıp Hazar Denizi'ni geçerek Buhara ve Semerkand'ı ele geçirebilecekti. Saçma bir rüya mı? Jön Türkler, soylarının mitsel beşiği olan ve "Turan" adını verdikleri büyük Türkiye'nin Anadolu'dan Rus steplerine ve Moğolistan'a kadar uzandığına, her gerçek Türk'ün buraya yönelmesi gerektiğine inanıyorlardı.

Almanya ile ittifak yapıp onun sayesinde kazanmak, aynı zamanda Batı Avrupa devletlerinin, Fransa ile İngiltere'nin mali boyunduruğunu da sarsma olanağı vermeyecek miydi? Bu iki devlet, borca batmış Osmanlı İmparatorluğu'nu ekonomik vesayet altına almaya çok istekliydi.

Osmanlı İmparatorluğu savaş ilan ettiği sırada, bir Alman, "Türkleri severim, ama intihar ettiklerini düşünüyorum" demişti. 1915'te Çanakkale Boğazı'nı zorlayan Fransız ve İngiliz kuvvetlerine karşı Türk askeri kahramanca dirense de, yenilgiler ve felaketler birbirini izleyecekti. Ne Bulgaristan'ın Almanya'nın yanında savaşa girmesi, ne Rusya'yı felç eden 1917 Devrimi, ne İtilaf devletlerinin müttefiki olan Romanya ordusunun uğradığı bozgun beklenen zaferi getirmeye yetti. Üstelik uluslararası toplum tarafından soykırım diye tanımlanacak olan 1915-1916'daki korkunç Ermeni katliamı tüm devletlerin tepkisini çekti. Sultan Halife tarafından Kasım 1914'te yapılan cihat çağrısının ne kadar etkisiz kaldığı ise, İngilizler tarafından desteklenen Mekke şerifinin 1916'da Arapları Babıâli'ye karşı isyana çağırmasıyla ortaya çıktı. 1918'de gelen birkaç geç kalmış askeri başarı –Bakü'nün alınması– hiçbir şeyi değiştirmedi. İttifak devletleri Batı'da savaşı kaybetmişlerdi ve Bulgaristan'ın 1918'de çökmesi Fransızların Doğu Trakya'ya girip İstanbul üzerine yürümelerine olanak verdi.

Osmanlı İmparatorluğu yenilmişti; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şefleri kaçtılar, 30 Ekim 1918'de Mondros'ta Türkler koşulsuz teslim antlaşmasını imzaladılar. Altmış gemilik bir İtilaf filosu Çanakkale Boğazı'ndan geçip Osmanlı başkentinin limanında demirledi.

Franchet d'Esperey'nin beyaz atı

İstanbul, 8 Şubat 1919. Şehir kaynıyor. Yaklaşık üç ay önce, 13 Kasım'da –Batı cephesinde Rethondes ateşkesi imzalandıktan iki gün sonra– başkent İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edilmiş ve şehrin Hıristiyan sakinleri, Rumlar ve Ermeniler sevinç gös-

terileri yapmışlardı. Bozgunla yere serilen, yedi yıldır neredeyse aralıksız süren savaşlarla bitap düşen ülke çökmüş, halkın morali bozulmuştu. Artık başkentleri bile düşmanlar tarafından "kirletilirken", uçsuz bucaksız bir imparatorluğun uyrukları olduklarını hatırlıyorlar mıydı acaba? Beş yüzyıllık şanlı bir tarihin sonuna gelinmiş gibiydi.

O şubat günü felaketin en son aşaması, onursuzluğun doruk noktasıydı. Doğu ordusunun başkomutanı General Franchet d'Esperey törenle İstanbul'a giriyordu. Yüzyıllardır hiçbir kâfir bu şehre muzaffer komutan olarak girememişti. Ruslar bu noktaya birçok kez yaklaşmış, ama şehri asla alamamışlardı. Müslümanlar açısından, "İslambol"un alınması çok acıydı. Fransız generali şehre at üstünde girmiş, bu beyaz at da kendisine başkentin Hıristiyanları tarafından armağan edilmişti. Tıpkı yaklaşık beş yüzyıl önce, 29 Mayıs 1453 akşamı yeniçerileri tarafından mağlup edilen Konstantinopolis'in merkezine muhteşem bir beyaz atın üstünde ilerleyen Fatih Sultan Mehmed gibi... Hiçbir kutsal ittifakın veya Haçlı seferinin yapamadığını Doğu ordusu başarmıştı. Osmanlıların Bizans İmparatorluğu'na karşı kazandığı zaferin uzaklarda kalmış anısı zihinlerde ve kalplerde varlığını nasıl korumuş olmalıydı ki, evlerinden çıkamayan yıkılmış Müslümanlara rağmen, galiplerin yaptığı resmi geçidi yığıldıkları yol kenarlarında coşkuyla izleyen Hıristiyan ahalinin önünde aynı ritüel tekrarlanıyordu.

Yüzyıllar boyunca Hıristiyan dünyayı titretmiş şehir artık düşmanlarının elindeydi: 16 Mart'ta İngiliz-Fransız-İtalyan kuvvetlerinin denetimine geçti. Türkler açısından en beteri henüz yaşanmamıştı: İtilaf devletleri mayıs ayında Yunanların İzmir ve bölgesini işgaline izin verince, Yunan askerleri derhal İzmir'e çıktılar.

Paris'te İtilaf devletleri barış üzerinde çalışıyorlardı. Almanya'ya dayatılan Versailles Antlaşması'ndan sonra, Paris tacı antlaşmaları diye anılan ve Avusturya, Bulgaristan ve Macaristan'a dayatılan antlaşmalar, 10 Ağustos 1920'de Osmanlı İmparatorluğu ile imzalanan Sevr Antlaşması'yla noktalandı. Bu antlaşma, imparatorluğun Anadolu dahil parçalanmasını onaylıyordu. Avrupa'da, 1913'te elde tutulan Doğu Trakya Yunanistan'a verilmiş, sadece İstanbul ve yakın banliyöleri elde kalmış, Boğazlar ise uluslararası bir statüye kavuşturularak, hem barış hem de savaş dönemlerinde askeri veya ticari tüm gemilere açık bir hale getirilmişti. Anadolu'da Fransa ve İtalya'ya nüfuz bölgeleri ayrılırken, İzmir bölgesi Yunan idaresine bırakılmıştı. Antlaşmada bir

Kürt devletiyle bağımsız bir Ermenistan kurulması da öngörüldüğü için, daha birçok Doğu vilayetinin de imparatorluktan koparılması gündemdeydi. Türk ordusunun mevcudu 15.000'e düşürülmüş, –savaşa girerken iptal edilen– kapitülasyonlar yenilenmiş ve genişletilmişti; kamu maliyesini yönetmekle görevli yabancı uzmanların da İstanbul'a gelmeleri bekleniyordu.

İmparatorluk, Ermenistan ile Yunanistan arasında sıkışmış, hiç olmadığı kadar azınlık statüsüne sokulmuş, küçük bir Anadolu devletine indirgenmişti. Tarihte bir devlete uygulanmış bu kadar aşağılayıcı bir muamelenin başka bir örneğine pek rastlanmaz. Türkiye'ye bir kerede reva görülen kader, Polonya'nın XVIII. yüzyıl sonunda üç kez peş peşe paylaşılmasına benzetilebilir. Antlaşma maddeleri öğrenilir öğrenilmez, İstanbul mateme girdi ve gazeteler bu haberi siyah bir şeritle birlikte yayımladılar. Bayraklar yarıya indirildi, tiyatro salonları ve devlet daireleri kapandı, camilerde cenaze namazları kılındı.

1918'de ağabeyinin yerine tahta çıkan Sultan VI. Mehmed bu dayatmayı kabul etti. İhanete uğradıklarını düşünen Türkler o zaman tüm umutlarını yenilgiyi ve ülkesinin parçalanmasını reddeden Çanakkale kahramanı Mustafa Kemal Paşa'ya bağladılar.

Uzuvları kesildi ama iyileşti

Yenilgiyi inkâr ederek ordudan istifa ettikten sonra Osmanlı hükümeti tarafından idama mahkûm edilen bu asi generalde De Gaulle'ü andıran bir yan vardı. Durmaksızın "Ben savaşıyorum" diye yinelerken ve Amasya'da tıpkı 1792'deki Fransız yurtseverleri gibi "vatan tehlikededir" diye ilan ederken, Clemenceau'yu da hatırlatıyordu. Milliyetçiler tarafından reddedilen Sevr Antlaşması'nı İtilaf Avrupası dayatmıştı, ama Mustafa Kemal "İstiklal Harbi"ni sadece İzmir'e yerleşen Yunanlara karşı yürüttü, çünkü Fransızlar ve İtalyanlar Anadolu'dan çekilmeyi kabul etmişlerdi. Türkiye'nin gelecekteki başkenti Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde elde ettiği siyasi başarılarla güçlenen, bir "dostluk ve kardeşlik antlaşması" imzaladığı Sovyet Rusya'dan para yardımı alan –ittifaklar inanılmaz bir şekilde tersyüz olmuştu– Mustafa Kemal, İtilaf devletlerini "Türk milliyetçiliğinin geleceği temsil ettiğine" ikna etmeyi başardı.[8]

Anadolu seferber oldu ve zafer ufukta gözüktü. Ocak 1921'de İnönü köyü yakınında İsmet Paşa'nın kazandığı zaferden sonra, Mustafa Kemal Yunan ordusunu eylül ayında Sakarya'da,

Ankara'ya yüz kilometre mesafede mağlup etti. Mareşal rütbesiyle birlikte gazi unvanını da alan Mustafa Kemal için nihai taarruza geçme vakti gelmişti. Yunan ordusu bozguna uğradı ve 9 Eylül 1922'de apar topar gemilere binerek İzmir'den ayrıldı. İtilaf devletleri Mondros mütarekesinden üç yıl sonra yeni bir ateşkes imzalamak zorunda kaldılar. Ama bu kez koşulları dayatan Türkler oldu. Geriye aşağılayıcı Sevr Antlaşması'nı silecek yeni bir barış imzalanması kalmıştı.

Galiplerin Avrupası 1920'de Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamış ve *a minima*'ya düşürmüştü. 1923'te aynı devletler, Lord Curzon'un barış konferansı sırasında "küstah ve ödünsüz" bir tutum izlediklerini iddia ettiği Türklerin isteklerini karşıladılar. 24 Temmuz'da imzalanan Lozan Antlaşması Türkiye'ye tüm Anadolu, İstanbul ve Edirne dahil olmak üzere Doğu Trakya üzerinde hükümranlık hakkını iade etti. Boğazlar'dan geçiş serbestliği ilkesi korundu, ama Türk hükümeti düşman bir devletin gemilerine geçiş yasağı koyma hakkını elde etti. Antlaşma Türkiye'de yerleşik bulunan –hatta bir bölümü Türkçe konuşan– Hıristiyan Ortodoks nüfusun Yunanistan'a gönderilmesine karar verdi; Yunanca konuşanlar da dahil olmak üzere Yunanistan'da yaşayan Müslüman nüfus da Türkiye'ye nakledilecekti. Bu zorunlu nüfus mübadelesi Türkiye'den dokuz yüz bin, Yunanistan'dan da dört yüz bin kişinin ayrılmasına yol açarak sonsuz bir ıstırap kaynağı oldu. Sadece İstanbul Rumları ve Trakya Türkleri mübadele dışında tutuldu. Kısa süre önce gerçekleşmiş Ermeni katliamıyla birlikte bu olay, artık yüzde 99'u Müslüman bir ülke haline gelen Türkiye'nin etnik mozaiğine son verdi.[9]

Toprak bakımından küçülse de[10] siyasi ve ekonomik açıdan hür ve bağımsız bir ülke haline gelen Türkiye'nin kazandığı bu başarı,[11] Mustafa Kemal'in askeri zaferleriyle, Sovyet Rusya'nın diplomatik ve mali desteğinin olduğu kadar, galip devletler arasındaki bölünmenin de sonucuydu. Dünya savaşının sona ermesinin üzerinden henüz üç yıl bile geçmemişken, ne Fransa ne de İtalya yeniden silaha sarılıp, İngiltere kralı için çalışmak istememişlerdi. Sevr Antlaşması'ndan aslan payını alan İngiltere, Filistin ve Irak mandasıyla birlikte petrol çıkan Musul vilayetini de almıştı. İngiliz hükümeti 1923'te, Mısır, Ortadoğu veya Asya'daki İngiliz çıkarları milliyetçi hareketlerin tehdidi altındayken, Gazi'ye karşı tek başına harekete geçme riskine girmek istemedi.

Bir önceki yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü en etkili güvencesini büyük devletleri karşı karşıya getiren

rekabette bulmuştu. Bir Metternich, bir Gladstone veya bir Disraeli için imparatorluğun sürdürülmesi Avrupa dengesini koruyan bir bentti. Bu nedenle hasta adam uzun süre gücünü korumuştu. Geçmişin ketlerinden kurtulan yeni Türkiye ise 1923'te yine Avrupalı rakiplerinin arasındaki ihtilaflar sayesinde milletler topluluğu içinde yerini almayı başardı. Fuad Paşa vaktiyle uyarısını yapmıştı: "Gücümüz sizin aranızdaki bölünmelere dayandığı için suni değil."

22

“Elveda Şark”

> Genç Türk cumhuriyetinin tek düşündüğü, geçmişle tüm bağlarını koparabilmek.
>
> *Le Petit Journal*

> Biz her görüş açısından medeni insan olmalıyız. Çok acılar gördük. Bunun sebebi dünyanın vaziyetini anlamayışımızdır. Fikrimiz, düşüncemiz, tepeden tırnağa kadar medeni olacaktır.
>
> Mustafa Kemal

> Zarafetin en ileri şartlarını yerine getirmek asriliğin ihmal götürmez şiarı zannediliyordu.
>
> Yakup Kadri Karaosmanoğlu

Erdemli Cincinnatus, görevini tamamladıktan sonra diktatörlük mevkiini bırakıp sabanının başına geçmeyi bilmişti. Mustafa Kemal Paşa da (1881-1938) İstiklal Savaşı'nı, imparatorluğu sadece Anadolu'ya indirgeyenlere karşı öç alıcı askeri operasyonlarla uzatmadı. Milli mücadele, büyük devletler tarafından İzmir bölgesine yerleştirilen Yunanların denize dökülmesini sağlamış, ama intihara yol açacak bir fetih zihniyeti doğurmamıştı. Ne fazladan bir zafer arayışı, ne de romantik bir macera hevesi söz konusuydu. Osmanlı tarihinin son gazisi, meşhur astragan kalpağını fötr şapkayla, askeri üniformasını da takım elbiseyle değiştirerek tüm ömrünü sadece ve sadece Türkiye'ye adadı. Savaşla ilgisi olmasa da en az o kadar tehlikeli bir başka görev onu bekliyordu: ülkeyi yeniden inşa etmek, onu muasır medeniyetler seviyesine çıkarmaya çalışmak. Mustafa Kemal, sadece saltanatın yerine cumhuriyeti geçiren bir devletin kurumlarında değil, halkın zihniyetinde de temelden bir devrime gitmeyi amaçladı. Halka Batı modelini sundu ve dayattı. *Temps* gazetesinin İstanbul muhabiri şöyle yazmıştı: “Türk Cumhuriyeti [hilafetin kaldırılmasından sonra] ken-

disini Asya geleneklerine bağlayan göbek bağını kesti; Batı uygarlığının tüm ilkelerini, zihniyetini, idealini blok halinde kabul etti. Şunu kesin bir şekilde ifade etti: Elveda Şark."[1]

Uygar milletlerin dostu

Modernite, küçük Mustafa'ya çocukluğundan itibaren dayatılmıştı. Selanik'te doğmuştu; Makedonya'nın başkenti olan bu şehir, öne çıkan ticari dinamizmi ve doğmaya başlayan sanayileşmesiyle imparatorluğun İstanbul'dan sonra Avrupa'daki en önemli şehri olmakla kalmıyordu. Aynı zamanda, Batı fikirlerine ve âdetlerine en açık şehirdi. Büyük Osmanlı şehirlerinin çoğu gibi kozmopolitti ve Yahudilerin ağırlıklı varlığıyla ayırt ediliyordu. XV. yüzyıl sonunda İspanya'dan sürüldüklerinden beri Selanik'te yaşayan Yahudiler gerçekten de çoğunluktaydılar ve "Balkanlar'ın Kudüs'ü" adı verilen şehrin görünümünü Sefarad kültürü belirliyordu: Mustafa Kemal doğduğunda, bu şehirde yirmi iki bin Türk ve on sekiz bin Rumla birlikte elli bin Yahudi yaşıyordu. Eğitim kurumlarındaki yenilenme sayesinde, Yahudi öğrencilerin en iyilerinin önünde güzel kariyer fırsatları bulunuyor, hekim, mühendis veya avukat oluyorlar, Selanik'i Batı'ya bağlayan demiryolu hattının açılması sayesinde daha da yakınlaşan Avrupalı fikirleri benimsiyorlardı. Uluslararası ticaret, yabancı dillerin öğrenilmesi, basın –geleneksel olarak İstanbul'dakilerden daha özgür kırk kadar gazete ve süreli yayın çıkıyordu–, mason localarının varlığı hep Batılılaşmanın öncüleriydi.[2]

Mustafa Kemal henüz kendi yaşındaki çocuklarla oynarken, şehir sokaklarında "Paris" kıyafetiyle dolaşan, kravat ve yakalık takmış, çizgili ceket ve cilalı ayakkabılar giymiş gençlere rastlamak az görülen bir olay değildi; genç kızlar ise Paris'ten getirtilmiş moda mecmualarının sayfalarını karıştırarak düşlere dalıyorlardı. Selanik'te her zaman birçok dil konuşulmuştu, ama o tarihte "modern" olma iddiası taşıyanlar arasında en yaygın dil Fransızcaydı.

Mustafa, Batı modelinin cazibesine kapılmış bir ailenin çocuğu değildi. Babası mütevazı bir memurdu, sonra kereste işine girmiş ama başarılı olamamış ve vakitsiz vefat etmişti. Annesi Mustafa'yı geleneksel bir mektebe yazdırmayı düşünürken, babası onu Selanik'te açılan modern okullardan birine yazdırmıştı. Babasını kaybettikten sonra, Mustafa onun asker olmasından korkan annesine, bir askeri idadiye gitme isteğini kabul ettirdi.

Askeri okullar iki yüzyıldır Osmanlı reformcuları için ayrıcalıklı birer laboratuvar olmuş, yabancı eğitmenler tarafından yenilenmiş ve dini etkilerden kurtulmuşlardı. Mustafa, Batı'nın etkisine en açık devlet hizmeti yoluna giriyordu.

Mustafa Kemal, Manastır Askeri İdadisi'nden sonra, on sekiz yaşında İstanbul'da Harbiye Mektebi'ne girdi ve orada mükemmel bir aileden gelen –paşa oğlu ve ferik torunu, Katolik pederlerin okulunda yetiştirilmiş– Ali Fuad adında bir öğrenciyle yakın dost oldu. Ali Fuad, Selanikli küçük memurun oğluna kültür zevkini ve dünyaya açılma duygusunu aşıladı. Mustafa Osmanlı başkentinde, Fransız bir kadın tarafından işletilen bir aile pansiyonunda kalıyordu; kadın ona Paris'te basılan Jön Türk gazete ve dergilerini veriyordu. Askeri mektep öğrencisi, özgürlüğü, anayasayı, vatanı yücelten reformcu entelektüel Namık Kemal'in eserlerinin yanı sıra, Auguste Comte veya Emile Durkheim'ın Fransız sosyolojisinden beslenen ve laikliğe eğilim duyan Türk yazarları da yutarcasına okuyordu. Mustafa Kemal, bu karşılaşmalar ve okumalardan kesin bir sonuç çıkardı: Fuad'ların, mevcut nezaretin devrileceğini öngören bir aile dostuna, "Zamanı geldiğinde Batı tarzı bir hükümet kurulacaktır" dedi. O günden sonra şu sözler dilinden hiç düşmedi: Türk halkının "modern bir eğitime ihtiyacı var. [...] Halkı, toplumun ve bireylerin üzerine çöken Doğulu etkilerden kurtarmak gerek."[3]

Erkân-ı Harp Mektebi'ni de bitiren, sonra kolağası (yüzbaşı) olarak Şam'a gönderilen Mustafa Kemal orada "Vatan ve Hürriyet" adında bir grup kurdu; daha sonra, 1907'de Selanik'teki III. Ordu'ya tayin edildi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. Cemiyet, bir yıl sonra Abdülhamid'i devirdi. Mustafa Kemal hayatı boyunca askerlik üzerine eserlerin yanı sıra, tarih eserleri, Aydınlanma filozoflarının, Fransız Devrimi'nin aktörlerinin, sosyologların, Balzac, Flaubert veya Hugo'nun eserleri gibi kitaplar okumayı sürdürdü. Almanca ve Fransızca biliyordu. Avrupa'ya hayrandı ve seyahatlere çıkmıştı. Eylül 1910'da, Paris'te ataşe militer olan bir arkadaşının onu davet ettirdiği Picardie büyük tatbikatını izlemek üzere Fransa'ya gitti. Bu ilk Batı seyahatini, Trablusgarp ve özellikle Çanakkale savaşlarında gösterdiği başarı ve kahramanlıkların ardından paşalığa terfi ettirilince 1918 yılının başında Veliaht Şehzade'nin (Vahideddin) yaveri olarak yaptığı Almanya seyahati izledi. Aynı yıl, çok ıstırap veren kolik nefrit krizlerini dindirmek için Bohemya'nın çok şık kaplıca merkezi olan Karlsbad'da bir ay kaldı. Ama paşa, bol bol su içip çamur

banyosu yaparken Almancasını ilerletmek için ders almayı da ihmal etmedi. Sadece Voltaire'in dilinde yazılmış kitaplar okuyarak artık iyice hâkim olduğu Fransızcasını da unutmamıştı. Mustafa Kemal, Harbiye talebesiyken de Türkiye'nin başındayken de her zaman elinin altında bir kitap bulundurur, okurken özenle notlar düşerdi. Hakkında çıkarılan kültürsüz bir adam olduğu yönündeki kötü niyetli dedikoduların en güzel yalanlaması buydu.

Yutarcasına okuduğu tarih kitapları içinde, Fransız Devrimi –büyük şahsiyetleri, hatipleri, idealleri– öncelikli bir yer tutuyordu. Kemal'in 1919'dan sonraki birçok siyasi hamlesi, kullanılan söz dağarcığına varıncaya dek, Fransız seleflerini çağrıştırmaktadır.[4] 1922'de, Fransa sefaretinde yaptığı bir konuşmada, milliyetçilerin "Büyük Fransız Devrimi'nin... kanlı sayfalarını... hayranlık ve coşkuyla" okuduklarını söylemişti. "Fransız milletini yüz otuz yıl önce haklı olarak ayaklandıran bir baskı ve şiddet rejimi"ne maruz bırakılan Türkiye halkı da "tanınmayan ve ayaklar altına alınan haklarını savunmak için" ayaklanmıştı.[5]

Tıpkı 1792'de Fransız monarşinin yıkılması gibi, saltanatın kaldırılması da şarttı. Mustafa Kemal bu amaca ulaşmak için Osmanlı tarihine ilişkin kara bir tablo çizdi: "Osmanoğulları Türk milletinin hükümranlığını ve saltanatı zorla ele geçirdiler ve bu gaspı altı yüzyıldır sürdürüyorlar. Şimdi Türk milleti isyan etti, bu gasıpları bozguna uğrattı ve hükümranlığı, saltanatı kendi ellerine aldı."[6] Karar 1 Kasım 1922'de alındı ve devrik sultan VI. Mehmed saraydan kaçtı. Sürdürülen hilafet onun kuzeni II. Abdülmecid'e emanet edildi. Ama onun da tüm yetkesi sadece dini nitelikteydi, artık hiçbir siyasi erki kalmamıştı.

Yine de milliyetçilerin iyi bilinmeyen, dışarıdan ithal olarak görülen ve "gâvur" gibi olumsuz bir sıfat yakıştırılan kurumsal bir rejim karşısındaki çekinceleri, Mustafa Kemal'in cumhuriyetin ilanını bir yıl ertelemesine neden oldu. Ama bunu şiddetle istiyordu, çünkü o da "kuzenleri olan Fransız radikalleri gibi, cumhuriyet idealine tam bir tapınç hissiyle bağlıydı."[7] Cumhuriyet Türkiye'nin uygar bir devlet konumuna erişmesini sağlayacaktı; yüzyıllardır sayısız engel ülkeyi bu amaçtan uzak tutmuştu. Osmanlı geçmişinin "çürümüş kanunları"nı, onların "çökmüş yandaşları"nı, ilerlemenin önündeki asırlık direnişleri kazıyıp atmak şarttı. Mustafa Kemal'in bir II. Mahmud'un veya Tanzimat'ın mimarlarının çabalarına haksızlık eden değerlendirmesine göre, uygar devletlere yetişmek yönünde çok vakit yitirilmiş, çok fırsat kaçırılmıştı. Örnek olarak da, Batı'da Türklerin 1453 zaferiyle aynı dönemde icat edi-

len matbaaya Osmanlı İmparatorluğu'nda ancak üç yüzyıl süren tereddütlerin ardından izin verilmesini gösteriyordu.

Başkent değiştirmek, yeni Türkiye için geçmişi olmayan bir şehir seçmek, onu efendisinin ülkeye telkin etmek istediği yeni başlangıca göre baştan aşağı inşa etmek, fazlasıyla ağır gelen Osmanlı mirasından kopuşmanın en güzel simgesi değil miydi? Ekim 1923'te cumhuriyet ilan edilir edilmez, Büyük Millet Meclisi başkenti Ankara'ya taşıyan kanunu onayladı. Anadolu bozkırının ortasındaki yirmi beş bin nüfuslu bu uyuşuk kasaba adını ilk kez Nisan 1920'de, İngilizler tarafından işgal edilen ve "Constantinobraltar" adı takılan İstanbul'u terk eden Osmanlı meclisinin mebusları Anadolu'ya geçtiklerinde duyurmuştu. Bir zamanlar Angora diye bilinen şehrin, Bizans dönemine ait kalesinin de tanıklık ettiği antik varlığı artık çok uzak bir hatıradan ibaretti: Hiçbir "modern" otel yoktu, mebusların yerleşebileceği sayıda ev bulunmuyordu. Mebuslar yatılı erkek mektebinin yatakhanesini kullanmak zorunda kaldılar, ancak bir adet çok eski model otomobil mevcuttu. Mustafa Kemal'in genel karargâhını kurabileceği tek bina şehrin dışındaki Ziraat Mektebi'ydi, Amerikan konsolosu da bir yük vagonuna yerleşti. Her şeyden yoksun bu küçük şehir, sultanların İstanbul'undan alınacak rövanşın başlangıç noktası haline geldi.

Yine de burasının başkent olarak seçilmesi bazı çelişkileri barındırıyordu. Gerçi Ankara yeni Türkiye'nin coğrafi merkezindeydi ve Kemalist zaferle özdeşleşiyordu, ama o güne dek "uygarlığın" uzağında kalmış bu mütevazı Anadolu yerleşimi, kendisine sürekli olarak Batı'yı model alan bir siyasetçi tarafından seçilmişti. Mustafa Kemal daha 1927'de toplu bir plan oluşturulmadan, aceleyle Batılı başkentlerin gururlandıkları bazı binaları inşa ettirmişti: bir "Resim ve Heykel Müzesi", bir Etnografya Müzesi, bir Millet Meclisi binası. Sonra 1928'de açılan uluslararası bir yarışma sonucunda Alman Hermann Jansen tarafından önerilen şehirleşme planı kabul edildi. Bu plan Ankara'yı, ikamet semtlerinden, bakanlıklardan, elçiliklerden, çok revaçta olan ve genç cumhuriyetin sayısız balosuna ev sahipliği yapan Ankara Palas gibi lüks otellerden oluşan bir modern metropol gibi şekillendirdi. O zaman modernite Anadolu bozkırının tam ortasına yerleşmiş oldu.

Türkiye'yi Batılı modern milletler düzeyine yükseltmek Mustafa Kemal'in değişmeyen niyeti, günlük saplantısı, Graal'ıydı [hep peşinden koştuğu amaç]. Mayıs 1927'de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın üyeleri önünde otuz altı saat boyunca okuduğu meş-

hur ve sonu gelmez *Nutuk*'ta, inşa halindeki yeni devletin ideolojik dayanaklarını ortaya koymuştu. Bu ilkelerden [sonradan altı ok] biri olan "inkılapçılık" toplumun devrimci yöntemler kullanılarak hızla dönüştürülmesini şart koşuyordu. Hatibe göre inkılapçı olmak, "ara aşamaları yakarak ve zamanın içinde sıçramalar gerçekleştirerek, mümkün olan en ivedi biçimde davranmak" anlamına geliyordu. O tarihte, Türkiye'yi "muasır medeniyetin tüm milletlere sağladığı imkânlar"la donatma girişimi başlamıştı.

"Medeni insan olmalıyız"

"Efendiler, Türkiye Cumhuriyetini tesis eden Türk halkı medenidir. Tarihinde medenidir, hakikatta medenidir. Fakat ben sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız, babanız gibi haber vermeye mecburum ki, medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı; fikriyle, zihniyle medeni olduğunu isbat ve izhar etmek mecburiyetindedir. Medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı aile hayatiyle, yaşayış tarzıyle medeni olduğunu göstermek mecburiyetindedir. Velhasıl medeniyim diyen Türkiye'nin, hakikaten medeni olan halkı baştan aşağıya vaz'ı haricisiyle dahi medeni ve mütekâmil insanlar olduğunu fiilen göstermeğe mecburdur. [...]

– Bizim kıyafetimiz milli midir? *(Hayır, hayır sadaları)*

– Bizim kıyafetimiz medeni ve beynelmilel midir? *(Hayır, hayır sadaları)*

– Size iştirak ediyorum. Hayır, hayır, hayır. Tabirimi maruz görünüz. Altı kaval üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millidir ve ne de beynelmileldir. [...] Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli, milletimiz için layık bir kıyafettir. Onu iktisa edeceğiz. Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, caket ve bittabi bunların mütemmimi olmak üzere başta siperişemsli serpuş. Bunu çok açık söylemek isterim: Bu serpuşun ismine şapka denir."[8]

Kimi geleneksel giysiler, kimi Avrupalı kıyafetler içindeki karışık bir dinleyici kitlesi karşısında Mustafa Kemal önce ulusal egemenliği yüceltti, sonra dini toplumu eleştirerek devam etti, bunun mantıksal bir devamıymış gibi de Türk halkının kabul etmesi gereken kıyafet devrimini açıkladı. Bu, 27 Ağustos 1925 tarihindeki meşhur "şapka nutku"ydu.

Kıyafet devrimci midir? Fransız Devrimi II. yılının "*sans-culotte*"larından Başkan Mao'nun yakasız ceketine kadar tarih böyle diyor. Mustafa Kemal de, yurttaşlarının dış görünüşünde

gözle görülür bir değişimi zorunlu kılarak, derin bir simgesel devrim gerçekleştiriyordu. Türkler açısından kıyafet ve özellikle de başlık, onların ümmete aidiyetine işaret ediyordu. Zaten bir önceki yüzyılın reformları da, istanbulin ve fes yardımıyla kıyafetteki dışlayıcılığı değiştirmiş, Batılılaşanlar ile bunu reddedenler arasında bir uçurum doğurmuştu. Önceleri gâvurlardan esinlendikleri gerekçesiyle bir kenara itilen bu aksesuvarlar en sonunda kabul edilmişti; üstelik fes Allah önünde secdeye varmaya engel değildi. Buna karşılık şapkanın geniş kenarları dini manada bir provokasyon gibiydi. Mustafa Kemal'e göre, bu başlık Türk halkının yönelmesi gereken Batı uygarlığının simgesiydi. 1924'te "Türk dünyasının değil İslam dünyasının simgesi" olarak gördüğü hilafetin kaldırılmasından sonra, fesin de yasaklanması eski düzenin yıkıldığını herkese duyurmayı amaçlıyordu.

İki yıl sonra aldığı kararı şöyle gerekçelendiriyordu: "Efendiler, fesin kaldırılması zorunluydu. Çünkü fes, kafalarımızın üstünde, bilgisizliğin, bağnazlığın, uygarlık ve her türlü ilerleme karşısında duyulan nefretin bir simgesi gibi oturuyordu. Onun yerine tüm medeni dünya tarafından kullanılan başlık olan şapkayı geçirmek ve böylece Türk milletinin gerek zihniyet gerekse diğer bakımlardan medeni toplumsal yaşamdan hiçbir şekilde uzak olmadığını ispatlamak zorundaydık."

Modern Türkiye'nin mes, fes ve şalvar gibi Doğulu kıyafet unsurlarıyla bir ilişkisi olamazdı. Peki, kadın kıyafetleri de benzer bir devrime tabi tutulacak mıydı?

"Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başlarına bir bez veya bir peştamal veya buna benzer bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir veya yere oturarak yumulur. Bu tavrın anlamı nedir? Efendiler, medeni bir milletin anası, millet kızı bu garip şekle, bu vahşi vaziyete girer mi? Bu hal milleti çok gülünç gösteren bir manzaradır. Derhal tashihi şarttır."

Ancak Kemal, kadınlara yüzlerini örtmeyi şart koşan erkeklerin önyargılarını mahkûm etmekle yetindi, çarşafa karşı bir yasa çıkarmadı; sadece şehirli seçkinler yavaş yavaş çarşafı terk edeceklerdi. Buna karşılık reformcunun başında bir panama şapkayla çıktığı yurt gezileri şapkanın yaygınlaşmasına yardım etti. Onun şerefine "fes yırtma merasimleri" tertiplendi; ama ziyaretler sona erdikten sonra, Doğu Anadolu'nun insanları kendi kıyafet alışkanlıklarına geri dönüyor, gâvur serpuşu diye eleştirilen medeni başlığı benimsemeyi inatla reddediyorlardı.

Mustafa Kemal örnek olmanın değerine inanıyordu: Şıktı, ne giyse yakışıyordu ve o da görünümüne önem veriyordu. Her zaman üzerine mükemmel oturan takım elbiseler giyiyor, yelek, kravat ve cep mendillerinin uyumuna dikkat ediyor, gerek yurt gezilerinde gerekse Ankara'daki Orman Çiftliği'nde halkının karşısına bu şekilde çıkıyordu. Resmi törenlerde şehir giysilerini çıkarıp en kusursuz frakları giyiyor, bazen bu kıyafete bir siyah pelerin ekliyor, her zaman silindir şapka ve beyaz eldiven takıyordu. Sanki Türkiye'nin lideri, Paris veya Londra sosyetesinin suareleriyle boy ölçüşmek ister gibiydi. Siyasal bağlamda yaygın bir şekilde kullandığı fotoğraflarında da ister Millet Meclisi'nde bir oturumu açarken, ister meşhur Nutuk'u söylerken, ister önemli bir ziyaretçiyi karşılarken olsun, hep benzer bir görünüm sergiliyordu.[9]

Batılı görünüm gardıropla sınırlı değildi. Mustafa Kemal, Doğu damgasını yemiş başka alışkanlıkları da hedef aldı. Nezaket ifadelerini değiştirdi. Geleneksel "selamünaleyküm" yasaklandı ve parmakları önce alna, sonra dudaklara ve kalbe götürerek yapılan geleneksel selamlaşmanın yerini tokalaşma aldı. Türklerin kullanmadığı soyadı yerine atalardan kalma iki önadla –ikincisi kullanılan önaddı, buna babanın önadı veya bir lakap eklenirdi– çağrılma âdeti, her yurttaşın bir soyadı almasını zorunlu kılan 1934 Soyadı Kanunu'yla birlikte iptal edildi. Osmanlı döneminden miras kalan tüm rütbeler ve unvanlar –derviş, şeyh, paşa, bey, efendi, ağa– kaldırıldı ve yerine "bay ile "bayan" geçirildi. O zaman Mustafa Kemal Paşa, Atatürk soyadını alırken, başvekili İsmet Paşa da Kurtuluş Savaşı'nda kazandığı zaferin adını –İnönü– soyadı olarak aldı.

Güneşin gözle görülür seyrine göre hesaplanan saat ve Batı takvimi de geleneksel Müslüman sisteminin yerini aldı. Pierre Loti'nin 1901'de gülünç bir şekilde "saf 1320'ler" diye adlandırdığı modası geçmiş kadınların yaptığının aksine, artık tarihler Hicret'e göre hesaplanmayacaktı.[10] Avrupa'da yürürlükte olan sayılar, ağırlık ve uzunluk ölçüleri getirildi. Cuma namazı korunsa da, haftanın bu günü tatil olmaktan çıktı ve kamu dairelerinin haftalık tatil günü pazar oldu. Çok uzun süre Doğu'ya bağlı kaldıkları varsayılan dil ve yazıda yapılan radikal reformla birlikte, Osmanlı geleneğinden kopuşma iyice belirginleşti. Dil, Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılırken, yazıda ise Arap harflerinin yerine Latin harfleri geçirildi. Eski yazılı Osmanlıca ölü dil statüsüne indirgendi: Bu ret, bir Osmanlıca-Türkçe sözlük yayımlanmasıyla perçinlendi. Latin alfabesi ise sadece sözlükleri ve gra-

mer kitaplarını değil, tabelaları ve tüm resmi yazıları da istila etti. Bu adım sayesinde yeni cumhuriyetin Avrupa ile ilişkilerinin kolaylaşacağı düşünülüyordu. Türkiye'nin okul öğretmenliği rolünü çok seven ilk reisicumhuru, karatahtada Latin alfabesinin avantajlarını göstermek için hiçbir kamusal fırsatı kaçırmıyordu:

"Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulundurarak, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak, bunu anlamak mecburiyetindesiniz. [...] Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. [...] Bunu, vatanperverlik ve milletperverlik vazifesi biliniz. [...] Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. [...] Milletimiz, yazısı ile, kafası ile bütün âlem-i medeniyetin yanında olduğunu gösterecektir."[11]

Şeriatın kaldırılmasından Türkiye Güzeli seçimine

Şeriatın yetkisini sınırlayan Tanzimat reformlarına rağmen, Batılı değerlerin benimsenmesi önündeki engeller sapasağlam duruyordu. Atatürk bu engelleri kaldırmaya kararlıydı. 1925'te, Ankara'daki yeni Hukuk Fakültesi'nin açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmada, "Büsbütün yeni kanunlar vücuda getirerek eski esasat-i hukukiyeyi temelinden kal' etmek teşebbüsündeyiz" demişti.[12] Büyük ve zor bir görev söz konusuydu. Atatürk, hukuk ve eğitim alanlarında reforma giderek, İslam'ı hukuk ve eğitim dayanaklarından yoksun bırakmayı amaçlıyordu.

Daha 1924'te şeri mahkemeleri kaldırdı. Ama medreselerde yetişmiş ve şeriata hâkim kadılar laik mahkemelerde, özellikle aileye ve kişilere ilişkin alanlarda şeriat hukukunu uygulamaya devam ediyorlardı. Mustafa Kemal bu sistemi modernleştirmek veya liberalleştirmektense, ortadan kaldırmak istedi. 1926'da, İsviçre Medeni Kanunu ülkenin ihtiyaçlarına göre uyarlanıp benimsendi ve şeriat yürürlükten kaldırıldı. Gerek mülkiyet gerekse evlilik kurumları artık şeriat buyruklarının dışına çıkarılmıştı. Müminler ile inanmayanlar arasındaki hukuki ayrım ortadan kalktı. Gerek çokeşlilik gerekse erkeğe verilen eşini boşama hakkı yasaklandı. Sadece bir devlet temsilcisi önünde kıyılan nikâh yasal kabul edildi ve boşanma da laik bir yargıcın hükmüne tabi kılındı. "Eski rejimin dört duvar arasına hapsedilmişleri" diye adlandırılanların aksine, Türk kadınları artık erkeklerle eşit medeni haklardan yararlanıyorlardı. Hatta bir gayrimüslimle yasal olarak evlenme hakkına bile sahiptiler ve reşit olmuş tüm vatandaşlara –pek kullanılmasa da– din değiştirme hakkı tanınmıştı. Şe-

hirlerden ve ana ulaşım eksenlerinden uzak köylerin ata yadigârı âdetlere sadık kalması, erkek otoritesine meydan okumaya karşı pasif direnişin, bu konudaki çekingenliğin, kanunların çevresinden dolanmak konusundaki hünerlerin bu reformun uygulanmasını uzun süre sınırlamış olması, Mustafa Kemal'in attığı bu adımın devrimci gücünden hiçbir şey eksiltmez.

Modern bir devlet seçkinlerini yetiştirme, yeni doğan bir cumhuriyet de yeni bir cumhuriyetçi kuşak yaratma kaygısı taşımak zorundadır. Reformcu reisicumhur, "Muallimler! Yeni nesli, Cumhuriyet'in fedakâr muallim ve mürebbilerini sizler yetiştireceksiniz. Ve yeni nesil sizin eseriniz olacaktır" diyordu. Ulema değil, muallimler yani öğretmenler! Tanzimat'tan sonra Türk çocukları iki tür okul arasında paylaşılmıştı: devlet okulları ve medreseler. Atatürk 1924'te Tevhid-i Tedrisat kanununu çıkararak, uzun süredir eğitimdeki modernleşmenin önünde engel olarak görülen medreseleri kapattı. Eski eğitim kurumlarının yerini alacak ilk ve ortaeğitim okullarının açılmasına karar verildi; herkese, erkek ve kız çocuklara açık olacak bu ücretsiz okulların pedagojik yöntemlerinde Batılı deneylerden esinlenilmişti. Din adamlarının denetimindeki, "ülkenin çöküşünün başlıca nedenlerinden biri" olarak damgalanan eski usul eğitimin yerine, "her türlü batıl inanç"tan arındırılmış ve gericilikle savaşmakla görevlendirilmiş, bu bakımdan III. Cumhuriyet'in "kara süvarileri"yle [*hussard noir*: III. Cumhuriyet'te kamu eğitim kurumlarındaki öğretmenlere takılan ad] akraba sayılabilecek öğretmenlerin görev yaptığı yeni bir eğitim geçiyordu.

Evlenme, boşanma, medeni haklar, karma okul: Türk kadını dev adımlarla özgürleşiyordu. Mustafa Kemal 1918'de, "Türk kadınının Amerikalı kadına benzemesini istiyorum" demişti. Gerçi böyle –maksadını aşan veya safça söylenmiş– özdeşlikler kararnamelerle yaratılamaz, ama Mustafa Kemal ülkesinin kadınlarının Batı'dan geri kalmamaları için uğraştı, hatta özellikle resmi "Cumhuriyet baloları"nda çiftler halinde dans edilmesini teşvik ederken, mebusları kollarını çıplak bırakan gece elbiseleri giymiş eşleriyle dans etmeye zorladı. Kendisi de hayatını Batı eğitimi almış genç bir kadınla birleştirmemiş miydi? Latife Hanım'la Eylül 1922 başında, İzmir'in korkunç bir yangının eşlik ettiği kurtarılışının o şanlı ve dramatik günlerinde tanıştı. Latife Hanım, hukuk eğitimi aldığı Fransa'dan yeni dönmüştü. Batılı tavırları reformcu Mustafa Kemal'ı cezbetti ve beş ay sonra, Ocak 1923'te evlendiler. Zeki, çok dil bilen, Batılı âdetlere alışkın Latife Hanım, ko-

casına birçok resmi yurt gezisinde eşlik etti. O, Mustafa Kemal'in model olarak kabul ettirmek istediği modern kadını temsil ediyordu. Yine de 1925'te boşandılar. Ancak Mustafa Kemal'in biri tarihçi, diğeri pilot olan iki manevi kızı mesleki etkinlikleri ve yaşam tarzlarıyla onun Türk kadını hakkında dünyaya sunmak istediği modern ve özgür kadın görüntüsünün devamıydılar.

İstenen özgürleşmeyi engelleyen ataerkil geleneklere rağmen, Türk kadınları o dönemde hiçbir Fransız kadınının sahip olmadığı bir hakkı elde ettiler: 1930 belediye seçimlerinde ve 1934 genel seçimlerinde oy kullanabildiler; buna mebus seçilebilme hakkı da eşlik etti. 1935'te on yedi kadın Büyük Millet Meclisi'ne girdi.

Türk usulü laiklik

Yeni Türkiye genel laiklik zihniyetini Fransa'dan almış, ama "laik" terimini benimserken, bu terimin içeriğini kabullenmemişti. Fransa'daki 1905 tarihli kanunun belirttiği gibi devlet ve din işlerinin ayrılması yerine, İslam'ın devlet denetimine sokulması gerçekleşmişti. Mustafa Kemal tarafından getirilen önlemler din karşıtı değildi: Radikal bir biçimde din adamlarına karşıttı. Aydınlanma felsefesinin mirasçısı olan Mustafa Kemal'in dini inançları yoktu, ama reformcu, pragmatik ve gerçekçi olduğu için, din adamlarını tasarılarının karşısında bir tehdit olarak görüyordu. Bu nedenle Müslümanlığın kamusal ifade olanaklarını kısıtlamaya, kişisel alanla sınırlı tutmaya ve gerici eğilimlerden arındırmaya gayret etti.

O zaman sıradan mümin, günlük ibadetinde gözle görülür kopuşlar olarak değerlendirilebilecek yeniliklerle karşılaşmaya başladı. O güne dek Arapça okunan ezanı ve Cuma hutbesini artık sadece Türkçe duyabiliyordu. Sık sık ziyaret edilen evliya türbelerinin, yatırların kapıları kilitlendi. Şikâyetlerini kaldırılan şeri mahkemelere yapamıyor, erkek çocuklarını kapatılan medreselere gönderemiyor ve dağıtılan tarikatlarda tasavvuf yolunu izleyemiyordu. Hele İstanbullu ise, müzeye dönüştürülen Ayasofya'ya namaz kılmak için girmesi de yasaktı.

Din adamları çevresi de 1924'te kurulan ve Başbakanlığa bağlanan Diyanet İşleri Başkanlığı sayesinde her şeyi denetleyen, gözetim altında tutan, etki eden devletin ağırlığını acı acı hissediyordu. Camiler ve tüm personeli –imam, vaiz, müezzin, müftü– onları sıradan devlet memurları gibi atama ve azletme yetkisi bulunan Diyanet'e bağlıydı. Din eğitimine yönelik yayınlar onun

onayına tabiydi. İmam Hatip Mektepleri ve İlahiyat Fakülteleri onun idaresindeydi. Geniş yetki alanı, devletin din adamları üzerinde kalıcı bir denetim uygulamasına olanak veriyordu.

Bu nedenle, Türk usulü laiklik 1905'te Briand tarafından kaleme alınan Ayrılık yasasından çok, Bonaparte'ın 1801'de imzaladığı Konkordato'ya yakındı. İpleri ele geçirilen İslam kamusal alandan bertaraf edilip özel alana hapsedilmişti. Ama laiklik –Kemalizmin altı "ok"undan biri– bir tek hamlede dayatılmadı. 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde, muhafazakâr kesimleri de idare etmek kaygısıyla, "Türk devletinin dini İslam'dır" denmişti. Dört yıl sonra yapılan bir değişiklikle bu madde kaldırıldı, böylece İslam dini anayasal statüsünden mahrum edildi. Süreç 1937'de, devletin laik niteliği anayasaya girince tamamlanmış oldu. Atatürk öldüğünde, Türkiye Cumhuriyeti laikliği resmen benimsemiş ilk ve tek Müslüman ülke olmuştu.

Dörtnala sürdürülen böylesi bir reform yarışının bazıları örtük –bir müminin Kuran'ın dili olan Arapça ile ibadet etmesi nasıl engellenebilirdi?– bazıları etkin, açık ve şiddetli direnişlere neden olması kaçınılmazdı. Ortaya çıkan komplolar, gösteriler, ayaklanmalar, silahlı isyanlar hükümet tarafından hep sert bir biçimde bastırıldı: Mustafa Kemal direnenleri, "Yoluma dikilmeye yeltenecek olanlar, merhamet gösterilmeden ezilecektir" diye tehdit etmişti.

Ritimleri ne kadar baş döndürücü olursa olsun, ülkeye "Batılı bir görünüm" vermeyi amaçlayan reformlar ilk değildi, öncülleri vardı. Mustafa Kemal'in Batı'ya yönelik ilgisi geçmişte de paylaşılmıştı. Bilindiği gibi, XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı seçkinleri Avrupa'nın başarılarını gözlemlemiş ve bunların reçetelerini almaya çalışmışlardı. Sonraki yüzyılda sultanlar ve sadrazamlar imparatorluğun gerilemesini Batı modeline göre gerçekleştirilen reformlarla durdurmak istemişlerdi. Osmanlı geçmişine karşı çok sert bir tutumu benimseyen Mustafa Kemal, aslında II. Mahmud ve Tanzimat'ın aktörleri tarafından açılan yolda ilerlemişti. Önce Yeni Osmanlıları sonra da Jön Türkleri onun geliştirmeyi ve sonunda zafere ulaştırmayı bildiği bir hareketin başlatıcıları olarak görmek, Mustafa Kemal'in volontarizmine hakaret sayılmaz.

Türk kadınının özgürleşmesinin kökleri de yüzyıl başına uzanıyordu. Seçkinlerin içinde çokeşlilik, kadının hareme kapatılması çağdışı olarak değerlendiriliyordu ve Batılı kadın modeli hali vakti yerinde ve eğitimli sınıflar içinde gelenekten kopuşan tavırları öne çıkarmıştı. 1908'den sonra, meslek okulları, liseler ve üniversite kızlara da açılmış, Jön Türkler kız öğrencileri hemşire

veya öğretmenlik dışında da bir profesyonel kariyere hazırlayabilecek eğitim kurumlarına önem vermişlerdi. Birinci Dünya Savaşı yılları Batı'da olduğu gibi Türkiye'de de kadınların öne çıkmasına yardım etti; cephedeki erkeklerin boşluğunu dolduran kadınlar, eşsiz meziyetlerini kanıtladılar. Savaşın ortasında geleneksel aile hukukunda önemli gedikler açıldı: 1916'da yetkili makamlar bazı durumlarda boşanmaya razı olurken, ertesi yıl aile içi ihtilaflar şeri yetki alanından çıkıp laik makamların yetki alanına girdi. Jön Türkler'in yaptıkları reformlar sekülerleşme sürecini de başlattı: Kadılar Adliye Nezareti'nin denetimi altına verilirken, dini okullar da Maarif Nezareti'nin vesayetine girdi.

Atatürk yeni Türkiye'yi sıfırdan inşa etmedi, ama selefleri tarafından başlatılan Batılılaşma hareketini sistemleştirdi, hızlandırdı, geliştirdi ve taçlandırdı. Reformların bir bölümü onun ölümünden sonra ayakta kalmasa, laiklik ilk kez 1947'de esnetilse bile, eseri kalıcılığını büyük ölçüde korudu. Onun eseri, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleştirilmesi davasını en içten biçimde benimsemiş reformcularda bile görülen kararsızlıklardan, oyalanmalardan, yarım önlemlerden kesin bir çizgiyle ayrıldı. Çeşitli nüfus topluluklarına zor ve hoyrat gelen –yeniçerilerin 1826'da fiziksel olarak ortadan kaldırılması da bundan geride kalmıyordu–, muhaliflerin acımasız bulduğu reformlar forsepsle gerçekleştirildi. Rusya'daki Büyük Petro veya Aydınlanma çağının bir aydın despotu gibi, Atatürk'ün de "halkına deri değiştirttiği" yazıldı. Ülkeye dayatılan değişim öyle geniş çaplıydı ki, büyülenmemek elde değildir. Dün olduğu gibi bugün de bu girişimin sınırları olduğu, şehir ve kır nüfusları arasındaki eşitsizliği daha da derinleştirdiği söylenebilir, arkada başka niyetlerin gizli olduğu ileri sürülebilir. Ama ölçüsüzlüğü nedeniyle suçlanamaz. Antikçağ insanlarının *hybris*'i zaten uygarlığa geçmiş halkların lüksüdür, ata yadigârı geleneklerden koparak büyük ve hızlı adımlarla uygarlığa doğru yürümek isteyenleri kapsamaz.

Sonuç

Tarihsel bir "Avrupa arzusu"

Supervielle'in ifadesiyle, "insanların unutkan hafızası" aynı zamanda seçici bir hafızadır. Batılı zihinlerde Türkler hakkında kalan, muzaffer yeniçerilerin savaş alanlarında geride bıraktıkları insan kellelerinden oluşan piramitler olmuş, ama aynı zihinler Osmanlıların imparatorlukta yaşayan Hıristiyanlara ve Yahudilere karşı göreli hoşgörüsünü bilmezden gelmeyi tercih etmiştir. Sultanın "despotik" idaresini hatırlamış, ama Tanzimat'ın kanun külliyatlarının Avrupa'dan neler aldığını unutmuşlardır. Batılı zihniyetleri düşmanca klişeler de şekillendirmiştir. "Türk gibi kuvvetli", en zor işlerin bile altından kalkabilen birini değil, beyni olmayan bir yarmayı çağrıştırır. "Alaturka" terimi, rahatsız helalar için de kullanılır. İlk kez 1866'da ortaya çıkan "Türk kafası" deyimi ise, somut olarak fuarlarda üzerine vurularak yumruk kuvveti yarışması yapılan sarıklı bir baş için kullanıldı; mecazi anlamda ise hiç durmadan alaya alınan insanları ifade etti. Bu halk deyimleri, Avrupa'nın temsil ettiği ileri sürülen uygarlığa uzak kabul edilen bir ülke ve bir halka yönelik inatçı önyargıları yansıtırlar.

Osmanlıları bu kadar ağır bir dille yargılamayan Batılıların sayısı azdı; onların bazı meziyetleri olduğunu kabul etmeye uğraşanlar ise daha da nadirdi. Oysaki Türkiye ve Avrupa kendi içlerine kapalı, geçirgen olmayan, ayrı dünyalar değildi. Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyılın başından sona erinceye dek, Avrupa politikasının ayrılmaz bir parçası olmuş, Batılı devletlerin müttefiki veya rakibi olarak boy göstermiş, devletler arasında imzalanan barış antlaşmalarına doğrudan veya dolaylı olarak karışmış, Avrupa'daki dengelerin bozulmasında veya korunmasında rol oynamıştı. Savaş alanlarındaki çatışmalar barışçı ilişkilere, ekonomik ve kültürel alışverişlere de bir yer bırakmış, üstelik bu yer gi-

derek büyümüştü. Birbirlerini önce pek umursamayan iki dünya giderek karşılıklı meraka, sonra cazibeye kapılmış, hatta büyülenmiş, en nihayet karşılıklı etkilere açık hale gelmişlerdi. Babıâli XVIII. yüzyıldan itibaren Batılılaşma kartına oynamış ve Mustafa Kemal'in Türkiyesi de başlatılan girişimi sistemli bir hale sokarak, kendi köklerini inkâr etmeden Avrupa'yı bir model konumuna yükselterek bu işi tamamlamıştı.

İstanbul'da yaşanan "Avrupa arzusu" ister bir fetih açlığını, ister Batılı reçetelerin benimsenmesini yansıtsın, eskidir, uzun bir geçmişi vardır. Bugün de yaşamaya devam etmektedir. 1948'de kurulan Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün ilk on sekiz üye devleti arasında yer alan, böylece Marshall Planı'ndan da istifade eden Türkiye, 1949'da Avrupa Konseyi'ne üye olduktan sonra, 1952'de de (Yunanistan'la aynı tarihte) NATO'ya katıldı. ABD'nin sadık, ama her koşulu da kabul etmeyen bir müttefiki oldu. 1959'da bildirdiği talebinin ardından 1963'te Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ilk ortaklık sözleşmesini imzaladı. Bu, Türkiye'nin UEFA'ya veya Eurovision'a katılmasına izin veren çok çeşitli bir dizi sözleşmenin ya da Avrupa Savunma ve Güvenlik İşbirliği veya gümrük birliği anlaşmalarının kapısını açtı. Türkiye 1987'de AET üyeliğine aday oldu; Maastricht Anlaşması'ndan sonra Avrupa Birliği'ne dönüşen bu kurum Aralık 1999'daki Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin resmi aday ülke statüsünü tanıdı, bu konudaki görüşmeler 2004'te başladı.

Uzun süredir fetih zihniyetinden arınmış olan Türkiye'nin Avrupa yürüyüşü artık başka yollara girdi. Son yirmi, otuz yılda Avrupa değerlerine yakınlaşmak için gösterilen çabaların bir bölümünü de Batı Avrupalı yaratıcılarla kurulan kültürel işbirlikleri oluşturdu. Avrupa Parlamentosu da İstanbul'u 2010 yılı için Avrupa başkenti seçerek bu çabaları tanıdığını gösterdi.

İvo Andriç'in iki dünya arasındaki köprüsü artık üçüncü milenyuma uyarlanmış durumda: İstanbul Boğazı'nın altından geçen ve Avrupa yakasındaki demiryolu hattını Anadolu yakasındaki demiryolu hattına bağlaması öngörülen tüp geçit yakında açılacak. Avrupa modelinin cazibesine her zamankinden çok kapılmış durumdaki bir Türkiye'nin simgesi ve gerçeği bu.

Notlar

Önsöz-İki dünya arasında bir köprü

1. Ivo Andric (1892-1975), *Le Pont sur la Drina* [*Drina Köprüsü*] Fr. çeviri, 1994 [Türkçe çeviri bu kitap için Fransızca metinden yapılmıştır-ç.n.].

1. Osmanoğullarının önüne geçilmez yükselişi

1. Géraud Poumarède, *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles,* Paris, 2004.
2. Louis de Bonald'ın deyimi Chateaubriand tarafından alıntılanmıştır, *L'Itinéraire de Paris à Jérusalem,* J.-C. Berchet, Paris, 2005, s. 87.
3. Bizans imparatorunu ifade eden terim.
4. Michel Balivet, "Aux origines de l'islamisation des Balkans ottomans", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée,* 66, 1992/4.
5. Denis Lalande, *Jean II Le Meingre, dit Boucicaut (1366-1421). Etude d'une biographie héroïque,* Cenevre, 1988. Alıntı Saint-Denis'li Din Adamı'ndan yapılmıştır, s. 63.
6. Steven Runciman, *La Chute de Constantinople, 1453,* Paris, 2007, s. 32.

2. Padişah Ayasofya'da

1. Nakleden Jacopo Tedaldi, Floransalı tüccar, görgü tanığı, *Le Voyage à Istanbul* içinde alıntılanmıştır, der. Alain Servantie, Paris, 2003, s. 127-128.
2. Alıntı yapan Henri Vast, *Le Cardinal Bessarion (1403-1472),* Paris, 1878, s. 216-217.
3. Alıntı yapan Francis Rapp, *De la Réforme à la Réformation (1450-1530), l'Histoire du christianisme des origines à nos jours'*un VII. cildi, Paris, 1994, s. 85.
4. Enea Silvio Piccolomini (Papa II. Pius), *Lettre à Mahomet II,* Latinceden çeviren ve önsözü yazan Anne Duprat, Paris, 2002, s. 32.
5. Franco Cardini, *Europe et Islam, Histoire d'un malentendu,* Paris, 2002, s. 197-198.
6. *Mémoires d'un pape de la Renaissance: Pie II,* der. Castiglione Minischetti ve Ivan Cloulas, Paris, 2001, s. 299-300.

3. Köpekten beter mi yoksa iyi insanlar mı?

1. Jean Delumeau, *La Peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles),* Paris, 1978, s. 270-272.

Erasme, *Consultatio de bello turcico* (Faut-il ou non faire la guerre aux Turcs?), Latinceden çeviren Jean-Claude Margolin, *Erasme* içinde, Paris, R. Laffont, coll. Bouquins, 1992, s. 955-973.

2. Laurence Delobette, "Ac fuit in cruciata contre Turcos...", *La Franche-Comté à la charnière du Moyen Age et de la Renaissance* içinde, Besançon, 2003, s. 129-159, s. 138.

3. Jean Dlugosz, alıntı yap. Francis Rapp, *Histoire du christianisme* içinde, a.g.e., c. VII, s. 81.

4. F. Babinger, *Mahomet II le conquérant et son temps (1432-1481),* Paris, 1954, s. 136.

5. André Clôt, *Mehmed II. Le Conquérant de Byzance, 1432-1481,* Paris,1990, s. 82.

6. *Röliklerin* tam listesi 4 Temmuz 1483'te yapılmıştır. Bkz. *Bellini and the East,* der. Caroline Campbell ve Alan Chong, Londra, 2005, s. 92.

7. *Portrait de Mehmed II,* Gentile Bellini, yağlıboya tuval, 65 cm x 48 cm, Londra, National Gallery.

8. Bugün adı Trabzon olan il, hayatta kalan son Bizans devletiydi ve imparatoru da bir Komnenos'tu. 1456'dan sonra Osmanlı sarayının vassalı olan bu devlet 1461'de kesin olarak fethedildi ve böylece Karadeniz'in Anadolu kıyısındaki Osmanlı hâkimiyeti tamamlandı.

9. 1504-1507 arasında yapılan 347 cm x 770 cm'lik tuval Milano'daki Brera Pinacoteca'sında korunmaktadır.

10. Kâğıt üzerine suluboya, 39 cm x 27 cm, Topkapı Sarayı Müzesi.

11. *Voyage au Levant. Les Observations de Pierre Belon du Mans (1553),* der. Alexandra Merle, Paris, 2001.

12. Geoffroy Atkinson, *Les Nouveaux Horizons de la Renaissance française,* Paris, 1935, s. 214.

13. Machiavel, *Le Prince,* der. Raymond Naves, Paris, 1957, s. 19.

4. Önünde durulmaz bir sel mi?

1. Ghislain de Busbecq (Ogier), *Lettres de Turquie,* c.1, s. 43-44.

2. Macaristan Krallığı bu şekilde adlandırılırdı.

3. Thuroczy, alıntılandığı yer *Mille ans d'histoire hongroise,* yay. yön. Istvan György Toth, Budapeşte, tarihsiz, s. 144.

4. Alexandre Zotos, "La figure de Scanderberg dans les lettres françaises de la Renaissance à l'âge classique", *De Scanderberg à Ismaïl Kadaré,* Saint-Etienne, 1997, s. 11-36.

5. Matei Cazacu, *Dracula,* Paris, 2004.

6. Alıntı yap. Catherine Durandin, *Histoire des Roumains,* Paris, 1995, s. 57.

7. O tarihte sadece Macarların işgalindeki Belgrad Hıristiyan olarak kalmıştı.

8. Lucian Noia, *La Roumanie. Un pays à la frontière de l'Europe,* Paris, 2003, s. 85.

9. Dimitrie Cantemir, *Histoire de l'Empire ottoman* (1727), alıntı yap. Jean Nouzille, *La Moldavie, Histoire tragique d'une région européenne,* basım yeri belli değil, 2004, s. 85.
10. Alıntı yap. Miklos Molnar, *Histoire de la Hongrie,* Paris, 2004, s. 125.
11. Temeşvar banlığının da vassallaştırıldığını eklemek gerek.
12. 1543-1547, 1551-1562 ve nihayet, Kanuni Sultan Süleyman'ın hayatını kaybettiği 1566'daki son seferi.
13. Gilles Veinstein, Collège de France'ta verdiği ders, 2004-2005, s. 694.
14. 1867, Budapeşte Ulusal Galerisi.
15. Aslında soyluların bir bölümü, Habsburglara duydukları kin nedeniyle Türklerle ittifak yapmış ve Erdel sultan ile Avrupa arasında bir gidip bir gelmişti.

5. Zambaklar ve hilal

1. E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant,* Paris, 1840-1860, alıntı yap. A. Clôt, *Soliman le Magnifique,* Paris, 1983, s. 178.
2. N. Vatin tarafından yayımlanan mektup, *Les Ottomans et l'Occident (XV-XVIe siècles),* İstanbul, 2001, s. 56-59.
3. Mohammed Arkoun (yay. yön.), *Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Age à nos jours,* Paris, 2006, s. 324.
4. *Soliman le Magnifique,* Grand Palais Ulusal Galerisi'nde sergi kataloğu, Paris, 1990, s. 45.
5. Alıntı yap. G. Le Thiec, şu eserin içinde: Ariette Jouanna, *La France de la Renaissance, Histoire et Dictionnaire,* Paris, 2001, s. 550.
6. Alıntı yap. A. Clôt, a.g.e., s. 191.
7. Mohammed Arkoun, a.g.e., s. 328.

6. Ortak meraklar

1. *Venise et l'Orient, 828-1797,* Paris, 2006.
2. a.g.e., *s.* 117, not 37.
3. Jean-Jacques Rousseau, *Les Confessions,* der. Bernard Gagnebin, Paris, 1972, c. I, s. 7-8.
4. Orhan Pamuk, *Beyaz Kale,* İletişim Yayınları, 18. Baskı, 1996, s. 36.
5. Louvre'da bulunan, Agostino Veneziano tarafından yapılmış 1535 tarihli estamp *Soliman le Magnifique,* a.g.e., s. 24'te yayımlanmıştır.
6. *Scuola*'nın iç dekorunu yapma hakkını Tintoretto kazandı ve 1565-1587'de orada çalıştı.
7. Esther Benbassa, Aron Rodrigue, *Histoire des Juifs sépharades. De Tolède, à Salonique,* Paris, 2002, s. 144.
8. Bugün New York Metropolitan Museum of Art'ta.

9. Mike Dash, *La Tulipomania. L'histoire d'une fleur qui valait plus cher qu'un Rembrandt,* Paris, 2000.
10. Roy Strong, *Les Fêtes de la Renaissance. Art et pouvoir,* Arles, 1991, s. 156-162.
11. Baldassar Castiglione, *Le Livre du courtisan,* ed. Alain Pons, Paris, 1987, s. 139.
12. Guy Le Thiec, "L'Entrée des Grands Turcs dans le 'museo' de Paolo Giovio", *Mélanges de l'Ecole française de Rome,* c. 104, 1992-2, s. 781-830.
13. 1559'da "Les Eloges et vies des plus illustres hommes de guerre qui se voient à Côme" başlığıyla bir Fransızca edisyonu çıktı.
14. Koleksiyon XVII. yüzyıl başında dağıldı. Bugüne kadar sadece üç orijinal portre tespit edilebilmiştir.
15. Ondan önce sadece Gentile Bellini'nin 1480'de İstanbul'da yaptığı çizimler vardır.
16. *Soliman le Magnifique,* a.g.e., s. 286.
17. *Les Quatre Premiers Livres de navigations et périgrinations orientales.*
18. Sultan Süleyman'ın Tiziano okulunda yapılmış iki portresi *Soliman le Magnifique,* a.g.e., s. 22-23'te yayımlanmıştır.

7. İki dünya arasında

1. Fatih Sultan Mehmed'in bu kararı 1458'de ilan edildi.
2. Bernard Lewis, *Juifs en terre d'islam, Islam* içinde, Paris, 2005, s. 570.
3. Alıntı yap. Marie F. Viallon, *Venise et la Porte ottomane (1453-1566),* Paris, 1995, s. 222.
4. a.g.e., s. 227.
5. Alıntı yap. Ph. Mansel, *Contantinople. La ville que désirait le monde, 1453-1924,* Paris, 1997, s. 32-33.
6. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki eyaletleri genellikle "Rumeli" diye anılırdı.
7. *La Grande Sultane* –Cervantes'in yazdığı komedi– Hürrem'le değil bir başka Hıristiyan cariyeyle ilgilidir.
8. Sultana çocuk veren odalıklar "kadın" adını alır ve harem hiyerarşisinde en üstün mevkide yer alırlar.
9. John Reed, *La Guerre des Balkans,* 1996, s. 277.
10. Gilles Veinstein, şu eserin içinde: Robert Mantran (yay. yön.), *Histoire de l'Empire ottoman,* Paris, 1989, s. 172.
11. Angiolello'nun (yak. 1451-1524) *Historia Turchesca*'sı, 1480'de yayımlandı; alıntı yap. Alain Servantie, *Le Voyage à Istanbul,* Paris, 2003, s. 154.
12. Katolikler (Türkler onlara "Latin" veya "Frenk" derdi) esas olarak bazı Kyklades adalarında, Arnavutluk'ta, Macaristan'da veya Hırvat sınırında yaşayan çok küçük bir azınlıktı.
13. B. Lewis, *Islam,* a.g.e., s. 575.
14. E. Benbassa ve A. Rodrigue, *Histoire des Juifs sépharades,* a.g.e., s. 84.

15. a.g.e., s. 85.
16. Din değiştirip Katolikliğe geçse de, Musevi ibadetini gizlice sürdüren kişileri ifade eden aşağılayıcı terim.
17. *Voyage de Turquie,* der. Jacqueline Ferreras ve Gilbert Zonana, Paris, 2006, s. 369.
18. B. Lewis, *Islam,* a.g.e., s. 496.
19. Edgar Morin, *Vidal et les siens,* Paris, 1989, s. 15.
20. E. Benbassa ve A. Rodrigue, a.g.e., s. 86.
21. Campanella, *Monarchie d'Espagne et de France,* alıntı yap. Michel Balivet, Aix-en-Provence kollokyumu, 1999: *Les Dominicains et le monde musulman.*
22. Serge Métais, *Histoire des Albanais,* Fayard, 2006.
23. Varlığını sürdüren Müslüman Bulgar azınlık Pomaklar dışında.
24. Alfred de Musset, *Namouna,* XII.
25. Bartolomé ve Lucile Bennassar, *Les Chrétiens d'Allah,* Paris, 1989.
26. Alıntı yap. Michel Balivet, "Aux origines de l'islamisation des Balkans ottomans", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée,* 66, 1992/4.
27. Ogier Ghislain de Busbecq, a.g.e., c. II, s. 111-112.
28. Lady Mary Montagu, *L'Islam au péril des femmes,* 1991, s. 139.

8. Batı donanması örnek alınıyor

1. Predrag Matvejevitch, *Bréviaire méditerranéen,* Fayard, 1992, s. 95.
2. Alıntı yap. Jean-Claude Hocquet, *Venise et la mer, XIIe-XVIIIe siècle,* Paris, 2006, s. 319.
3. Boğaz'ın çalkantılı sularına karşı bir tür doğal ve güvenli iç liman oluşturan Haliç'te Bizans döneminde de bir tersane bulunduğu tahmin ediliyor. II. Mehmed orada bir kadırga limanı inşa ettirmişti.
4. Briot'nun metni, alıntı yap. Xavier de Planhol, *L'Islam et la mer. La mosquée et le matelot, VIIe-XXe siècle,* Paris, 2000, s. 464.
5. Alıntı yap. Philippe Braunstein ve Robert Delort, *Venise, portrait historique d'une cité,* Paris, 1971, s. 112.
6. Alıntı yap. Ennio Concina, *Venise 1500,* Paris, 1993, s. 50.
7. a.g.e., s. 48.
8. Alıntı yap. Xavier de Planhol, a.g.e., s. 205.
9. a.g.e., s. 206-208.
10. a.g.e., s. 203.
11. Alvise Zorzi, *La République du lion,* Paris, 1996, s. 199.
12. Michel Vergé-Franceschi, *Histoire de Corse,* Paris, 1996, 2 c., c. I, s. 153-155.
13. 1908'den sonra, Jön Türkler'in Almanya'dan satın aldığı iki kruvazöre *Barbaros Hayreddin* ve *Turgut Reis* isimleri verildi.
14. La Valetta'da, Üstad-ı Azam'ın sarayında bulunan, Romalı ressam Matteo Perez d'Aleccio'nun yaptığı on iki fresk, kuşatmanın aşamalarını göstermektedir. Bu

eserin bir kopyası da Fransa'da, Gers departmanındaki La Cassagne şatosunda bulunmaktadır.

15. Alıntı yap. Michel Lesure, *La Galères au combat,* s. 128.

16. Michel Lesure, "Les 'vaincu' de la bataille de Lépante (1571)", *L'Histoire,* no 36, Temmuz-Ağustos 1981, s. 12.

17. Aline Schulman'ın çevirisi, Paris, 1997, c. I, s. 395, bölüm 39.

18. Örneğin, Saint-Sauveur de Grignan'daki Bakire Meryem sunağında, XVII. yüzyıl sonuna ait bir tablo bulunmaktadır. Tablonun arka planında İnebahtı Savaşı, önde ise bu savaş için dua eden V. Pius görülmektedir. Bordeaux'daki Notre-Dame-du-Chapelet Kilisesi et Haut-Rhin'deki Bergheim Kilisesi'nde de İnebahtı şerefine yapılmış birer tuval mevcuttur. İlkini bir Dominiken keşiş olan André Jean yapmıştır (1733); kimin yaptığı bilinmeyen ikincisinde Rosaire Meryemi ve Avusturya prensi Don Juan görülmektedir. Osmanlılara karşı kazanılmış bu zafer deniz kültlerinde XIX. yüzyılda bile unutulmamıştı. Lyon'daki Fourvière Bazilikası'nın 1896'da yapılmış mozaiklerinden biri Bakire Meryem'in 1571'deki müdahalesini hatırlatmaktadır.

19. Bernard Lewis, *Que s'est-il passé? L'Islam, l'Occident et la modernité,* Paris, 2002, s. 18.

20. Michel Lesure, *Lépante. La Crise de l'Empire ottoman*, Paris, 1972, s. 232-233.

9. İmkânsız bir düş: Kızıl elma

1. G. Penek, *Der Kahlenberg,* 1952, alıntı yap. Jean-Pierre Bois, *Les Guerres en Europe, 1494-1792,* Paris, 1993, s. 154.

2. Evliyâ Tchélébi, *La Guerre des Turcs. Récits de batailles extraits du Livre de voyages,* Arles, 2000.

3. Hammer, alıntı yap. Vikont de La Jonquière, *Histoire de l'empire ottoman,* yer ve tarih belli değil, 2 c., c. I, s. 228-229.

4. Gerçek adı Ulrich Megerle (Souabe, 1644-1709), XVII. yüzyılda Alman dilinin en önemli belagat ustalarındandır.

5. Bir asker-şair olan François Nodot'nun yazdığı soneden dizeler.

6. Roland ve Françoise Etienne, *La Grèce antique. Archéologie d'une découverte,* Paris, 1990, s. 41.

7. Bundan sonraki alıntılar Faruk Bilici, *Louis XIV et son projet de conquête d'Istanbul* içinde yayımlanan raporlardan alınmıştır, Ankara, 2004.

8. Antoine Aubéry, a.g.e., s. 53.

9. a.g.e., s. 107.

10. Géraud Pournarède, a.g.e., s. 151.

11. Veya Unitaryen: Bu mezhebin mensupları Teslis'i inkâr ederler. Tanrı tektir ve İsa insandır.

12. Jean-Michel Cantacuzène, *Mille ans dans les Balkans,* 1992.

13. İngiltere için 1662 ve 1674, Hollanda için 1668.

14. 1623, 1640, 1668 –Lvov kuşatmasından (1672) önce ve 1673-1676 arasında her yıl yinelenen Osmanlı akınları– ve 1678, barış yeniden tesis edilince.

15. 1785'te, İskenderiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalanıyla olan deniz ulaşımının üçte ikisi Avrupa gemileri tarafından sağlanıyordu (Xavier de Planhol, *L'Islam et la mer,* 2000, s. 284).

16. Daniel Panzac, *La Caravane maritime. Marins européens et marchands ottomans en Méditerranée (1680-1830),* Paris, 2004.

10. Şeytanın baştan çıkarıcılığı

1. Bugünkü Slovenya'nın doğu kesiminde, Maribor ile Ptuj arasında.

2. Bu koleksiyon 2005'te İstanbul Sabancı Müzesi'nde, *17. Yüzyıl Avrupası'nda Türk İmgesi* (*Image of the Turks in the 17th century Europe*) başlığıyla açılan geçici bir sergide sunuldu.

3. Floransa'daki Palatino Galerisi'nde bulunan portre *Ottoman Splendeur in Florentine Collections* sergisinin kataloğunda yayımlanmıştır (2004, s. 121).

4. *Rembrandt par lui-même,* Londra'da National Gallery tarafından düzenlenen serginin kataloğu, Paris, 1999, s. 137.

5. Jean-Pierre Vivet (der.), *Mémoires de l'Europe,* c. III, *L'Europe classique, 1600-1763,* Paris, 1971, s. 327 ve 334.

6. Elisabetta Borromeo, *Voyageurs occidentaux dans l'Empire ottoman (1600-1644),* Paris, 2007, 2 c., c. II, s. 681-686.

7. Tablo Varşova Ulusal Müzesi'ndedir.

8. Polonya kıyafetinin bazı unsurları yaşamaya devam etti: Siyah *zupan*'ı *shteti* Yahudileri giyerken, *zupan* ve *kontusz* XIX. yüzyılda Rus otoriteye direnişin işareti ve ulusal bağımsızlık simgesi oldu.

9. Fernand Braudel bu tarihi 1630'a kadar götürür.

10. *Image of the Turks in the 17th century Europe* sergi kataloğunda yayımlanan gravürler ve tablolar, Sabancı Müzesi, 2005, s. 116-124.

11. Nebahat Avcioglu, "A Palace of one's own: Stanislas I's kiosks and the idea of self-représentation", *Art Bulletin,* Aralık 2003, c. 85, no 4, s. 682, n. 25.

12. Stanislas 1704-1709 et 1733-1734'te iki kez Polonya kralı oldu.

13. Anne Muratori-Philip, *Le Roi Stanislas,* Paris, 2000, s. 48-49.

14. Claude Nordmann, *Grandeur et liberté de la Suède (1660-1792),* Paris, 1971, s. 172-181.

15. Ren bölgesi ile Sarre arasındaki sınırda.

16. A. Muratori-Philip, a.g.e., s. 50.

17. Nebahat Avcioglu, a.g.e., s. 674.

18. Guy Cabourdin, *Quand Stanislas régnait en Lorraine,* Paris, 1980, s. 138.

11. İstanbul'daki Avrupa: Sefirler ve tercümanlar

1. "Ankara'nın büyük *turquerie*'leri" adıyla bilinen bu dört tablo (98x131 cm) Edward Wortley Montagu'nün mirasçılarından geliyordu. Mary Beal bunlarla ilgili incelemesinde, tabloların Lady Montagu tarafından ısmarlanmış olabileceklerini, portresi yapılan sefirin de bizzat E. Wortley Montagu olabileceği varsayımını ileri sürüyor. Bkz. *Guardi. Quadri turcheschi,* Milano, Electa, 1993, s. 107-111.
2. Nedim Gürsel, *Resimli Dünya,* Doğan Kitap, 2004, s. 167.
3. *Louis XIV à Saint-Germain, 1638-1682,* sergi kataloğu, Saint-Germain-en-Laye, 1988, s. 102.
4. Nicolas Vatin, "L'Emploi du grec comme langue diplomatique par les Ottomans (fin du XVe-début du XVIe siècle)", *Les Ottomans et l'Occident,* İstanbul, 2001, s. 105-111.
5. Rus Hariciye Nezareti'nde ancak 1823'te bir Doğu dilleri eğitim seksiyonu açıldı. İki Fransız şarkiyatçının işbirliği sayesinde açılabilen bu seksiyon, İstanbul'da görev yapacak diplomat adaylarını yetiştirmeye yönelikti. (Marie-Pierre Rey, *Alexandre Ier*, Paris, 2009, s. 241.)
6. Nicolas Mavrocordato, *Les Loisirs de Philiothée*, éd. Jacques Bouchard, Atina-Montréal, 1989, s. 93.

12. Önyargısız keşifler

1. Lady Mary Montagu'nün mektuplarının kısmi ama yakın tarihli bir yayınına *L'Islam au péril des femmes. Une Anglaise en Turquie au XVIIIe siècle* içinde yer verilmiştir, der. Anne-Marie Moulin ve Pierre Chuvin, Paris, 2001. Alıntıları bu eserden yaptık.
2. Mısır'ın batısında kalan Kuzey Afrika ülkelerine bu ad veriliyordu.
3. Bugün sahile bağlanmış durumdaki Maguelone Adası.
4. Mehmed Efendi, *Le Paradis des infidèles. Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence,* der. Gilles Veinstein, Paris, 2004.
5. Caroline Seth, *La Grande Affaire. L'inoculation et son imaginaire au siècle des Lumières,* HDR, 2004.
6. Voltaire, *Lettres philosophiques,* der. René Pomeau, Paris, 1964, mektup XI, s. 70-74.
7. *An Eyewitness of the Tulip Era: Jean-Baptiste Vanmour,* İstanbul, 2003. Bkz. 11. Bölüm, s. 243-244.
8. Bkz. 10. Bölüm, s. 226-227.
9. *Dessins de Liotard,* Louvre ve Cenevre sergisinin kataloğu, Paris, 1992.
10. Santur çubuklarla çalınan telli bir çalgıdır. Tambur dört tellidir. Kanun parmaklara takılan mızraplarla çalınır.

11. A. Boppe, *Les Peintres du Bosphore au XVIIIe siècle,* Paris, 1911. Stephen Degorgio ve Emmanuel Florentine, *Antoine Favray (1706-1798): a French Artist in Rome, Malta and Constantinople,* Santa Vénéra, 2004.
12. La Valetta Güzel Sanatlar Müzesi ve Mdina Katedral Müzesi'nde (Malta), Favray'in Türk ve Yunan kadınları gösteren başka eserleri de bulunmaktadır.
13. Özel bir koleksiyona ait olan iki tuval, 1999'daki *Topkapï à Versailles* sergisinde sunulmuş ve sergi kataloğunda da yayımlanmıştı, s. 331.
14. Stéphane Yerasimos, *Constantinople. De Byzance à Istanbul,* Paris, 2000, s. 346-347.
15. Cornelis Boschma ve Jacques Perot, *Antoine-Ignace Melling (1763-1831), artiste-voyageur,* Paris, 1992, s. 18.

13. Düşlemsel bir Türkiye

1. Molière, *Cimri,* II. Perde, IV. Sahne.
2. Stendhal, *Correspondance,* c. III, s. 3, no 499, 26 Aralık 1830, Baron de Mareste'e yazılmış mektup.
3. Robert B. Asprey, *Frédéric le Grand, 1712-1786,* Paris, 1989, s. 525.
4. *Images of the Turks in the 17th century Europe,* a.g.e., s. 274, Damanius Tarsia'nın portresi.
5. Jean-Pierre Bois, *Le Maréchal de Saxe,* Paris, 1992, s. 432.
6. Marie-Christine Moine, *Les Fêtes à la cour du Roi-Soleil,* Paris, 1984, s. 97, 26-27.
7. Ferdinand bu tuvalleri 1691'de, vaktiyle Santo Stefano şövalyeleriyle birlikte Osmanlılara karşı savaşmış Floransalı siparişçi Kont Ferrante Capponi'nin dul eşinden almıştı. Bu tablolar *Ottoman Splendour in Florentine Collections* içinde yayımlanmıştır.
8. *Splendeurs de la cour de Saxe. Dresde à Versailles.* 2006 sergi kataloğu, RMN, 2006, s. 104-107; *Schätze aus 1001 Nacht. Faszination Morgenland,* der. Völklinger Hütte, 2005 sergi kataloğu, s. 45-47.
9. Mairet, Alibray, Scudéry, Magnon veya Keşiş Tristan gibi.
10. Bkz. 11. Bölüm, s. 249, 250.
11. André Le Gall, *Racine,* Paris, 2004, s. 305-320.
12. *Turcaret* ve *Gil Blas*'nın meşhur yazarı.
13. Yves Durand, *Les Fermiers généraux au XVIIIe siècle,* Paris, 1971, s. 571.
14. Saint-Foix'nın *L'Arlequin au sérail*'ı (1747) –yirmi yıl boyunca çok moda olan tiyatro yazarı; 1747'de *Les Veuves turques* ve 1751'de Le *Derviche*'i sahneletmişti– çok düşlem ürünü bir piyesti.
15. Pierre Martino, *L'Orient dans la littérature française au XVIIe siècle et au XVIIIe siècle,* Paris, 1906, s. 242.
16. Pierre Martino, a.g.e., s. 246. Ustası Boucher'den farklı olarak egzotizme fazla ödün vermeyen Fragonard, tüm kadın sultanlar dizisi için değilse bile, en

azından *Le Pacha* başlıklı tabloda (özel koleksiyon) Marmontel ve Favart'dan esinlenmişti. Bu tabloda söz konusu paşaya sunulan iki genç kadından biri diz çökmüştü, diğeri ise (Hürrem?) sanki boyun eğmeme iradesini göstermek ister gibi ayakta duruyordu.

17. Alıntı yap. James R. Anthony, *La Musique en France à l'époque baroque,* Paris, 1981, s. 179.

18. Singspiel "Belmonte und Konstanze oder die Entführung aus dem Sérail", Christoph Friedrich Bretzner, aranjman yönetmen Gottileb Stephanie.

19. Gluck 1761'deki *Le Cadi dupé* [Kandırılan Kadı] ile bir Türk teması işlemişti.

20. Brigitte ve Jean Massin, *Mozart,* Paris, 1970, s. 821-823, 858-864, 893-908. Önce Fransa sarayının, sonra da Paris seyircisinin 1783-84'te opera-komik ustası André Modeste Grétry'nin üç perdelik bir opera-balesini alkışladığını ekleyelim: *La Caravane du Caire* [Mısır Kervanı] du maître de l'opéra-comique André Modeste Grétry. Bu eser 1991'de Marc Minkowski yönetimindeki Ricercar Academy tarafından kaydedildi.

21. Alıntı yap. Christian Baulez, "Le goût turc. François Rémond et le goût turc dans la famille royale au temps de Louis XVI", *L'Objet d'art,* Aralık 1987, s. 37.

22. Guillaume Janneau, "Des noms de meubles: canapés, sofas, ottomanes", *Vie et langage,* no 266, Mayıs 1974, s. 276-278.

23. Nicole de Reynies, *Le Mobilier domestique. Vocabulaire typologique,* Paris, 1987, c. 1.

24. Christian Baulez, a.g.e.

25. 46 x 64, *Guardi. Quadri turcheschi* içinde yayımlandı, Milano, Electa, 1993.

26. Racine, 1676'da *Bajazet* için yazdığı önsöz.

27. 1733 tarihli tuval Londra'da, Wallace Collection'dadır.

28. 1737'de Salon'da sergilenen ilk tablo Wallace Collection'da, ikincisi Richmond'daki Virginie Müzesi'ndedir.

29. İlk ikisi Sen Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'nde, üçüncüsü özel bir koleksiyondadır.

30. Perrin Stein, "Madame de Pompadour and the harem imagery at Belle-vue", *La Gazette des Beaux Arts,* c. CXXIII, Ocak 1994, s. 29-44.

31. Bugün Varşova yakınındaki Jablonna sarayında.

32. *Toilette*'in kalıbı Louvre'da, *Déjeuner* ve *Travail*'ın kalıpları ise Nice'teki Chéret Müzesi'ndedir; *Danse*'ın kalıbı kaybolmuştur.

33. Pierre Martino, *L'Orient dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle,* Paris, 1906, s. 270-271.

34. Alıntı yap. Perrin Stein, "Amédée Van Loo's *Costume Turc:* the French Sultana", *Art Bulletin,* 1996, c. 78, s. 417-438, s. 419.

35. a.g.e., s. 433.

36. a.g.e., s. 433.

14. Kınanan bir Türkiye

1. Lady Craven (1750-1828) 1814'te *Hatırat*'ını yayımladı, bunlar 1828'de Fransızcaya çevrildi ve 1991'de Mercure de France tarafından, *Mémoires de Elisabeth Craven, princesse Berkeley* adıyla ve Jean-Pierre Guicciardi'nin sunuş yazısıyla yeniden yayımlandı. 1791'de Lord Craven'in ölümüyle dul kalan Lady Craven, Avrupa'ya gitmeden önce tanıştığı Ansbach markisi Christian Frédéric'le hiç zaman yitirmeden yeniden evlenmişti.
2. Alain Grosrichard'ın, *Structure du sérail* adlı eserinin alt başlığı budur (Paris, 1979).
3. Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem,* der. Jean-Claude Berchet, Paris, 2005, s. 205-206.
4. Bölüm XCIII, "Etat de la Grèce sous le joug des Turcs", alıntı yap. Voltaire, *Textes sur l'Orient,* I. *L'Empire ottoman et le monde arabe,* Paris, 2005, s. 129.
5. Voltaire, *Commentaire sur l'Esprit des lois. Œuvres complètes,* 1885, c. XXX, s. 409, alıntı yap. A. Grosrichard, a.g.e., s. 41-42.
6. Voltaire, *L'Essai sur les mœurs,* bölüm XCIII.
7. Alıntı yap. *Dictionnaire général de Voltaire,* yay. yön. Raymond Trousson ve Jeroom Vercruysse, Paris, 2003, s. 117.
8. Alıntı yap. François Bluche, *Le Despotisme éclairé,* Paris, 1969, s. 187. Voltaire kalemini (bin düka karşılığında!) Rusya'yı savunma hizmetine sunmuş, Katerina'nın siparişi üzerine Rus ordusunun şanını öven iki broşür yazmıştı: le *Sermon du papa Nicolas Chariteski,* Mayıs 1771 ve *Le Tocsin des Rois,* Ocak 1772.
9. Alıntı yap. *Dictionnaire général de Voltaire,* a.g.e., s. 665.
10. Roland ve Françoise Etienne, *La Grèce antique. Archéologie d'une découverte,* Paris, 1990, s. 36.
11. Léonce Pingaud, *Choiseul-Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI,* Paris, 1887, s. 24.
12. *Voyage en Crimée et à Constantinople,* a.g.e., s. 354-355.
13. O tarihte sadece birinci cilt çıkmıştı, ikinci cilt 1809, 1822 ve 1824'te yayımlandı.
14. Léonce Pingaud, a.g.e., s. 67.
15. Bugün Louvre'da bulunan Dor frizinin güney cephesindeki, bir Kentauros ile bir Lapithe kadınını tasvir eden X. metope söz konusudur. Parthenon'un "Ergastine"leri tasvir eden bir friz parçasıyla yan yana durmaktadır. Bu parça da Fauvel tarafından Choiseul-Gouffier için alınmıştır.
16. *Le Voyage en Grèce du comte de Choiseul-Gouffier,* Avignon'da Calvet Müzesi'nin sergi kataloğu, 2007, s. 73.
17. Susan Nagel, *La Comtesse et le Parthénon,* Paris, 2006, s. 143.
18. a.g.e., s. 170.
19. Byron, *La Malédiction de Minerve,* 1812.
20. Alıntı yap. Roland ve Françoise Etienne, a.g.e., s. 69.

15. Batı'ya utangaç bir açılım

1. Mehmed Efendi, *Le Paradis des infidèles. Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence,* der. Gilles Veinstein, Paris, 2004.
2. Bu ilk Türkçe matbu eserler Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi'nde mevcuttur.
3. Casanova, *Histoire de ma vie,* der. Francis Lacassin, Paris, 1993, s. 281-283.
4. Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle,* Paris, 1911, s. 431-432.
5. Liliane Hilaire-Pérez, "Cultures techniques et pratique de l'échange entre Lyon et le Levant: inventions et réseaux au XVIIIe siècle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine,* no. 49-1-2002/1, s. 89-114, s. 102.
6. Paul Masson, a.g.e., s. 482.
7. Hallac yayını titreştirerek pamuk liflerini birbirinden ayırır. Liliane Hilaire-Pérez, a.g.e., s. 98, not 49.
8. Bu dostluğu bir otomat ve bir Fransız cariye karşılığında kazandığını açıklıyordu!
9. Paul Masson, a.g.e., s. 494.
10. a.g.e., s. 439. Vaucluse ovalarında kızılkök ekiminin geliştirilmesi böyle başlamıştır.
11. *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Maestricht. 1785,* der. Ferenc Toth, Paris, 2004.
12. Bernard Lewis, "Les répercussions de la Révolution française en Turquie", *Islam,* Paris, 2005, s. 891-918.
13. *Deux Ottomans à Paris sous le Directoire et l'Empire. Relations d'ambassade,* der. Stéphane Yerasimos, Paris, 1998, s. 36-39.

16. Batı ile silahlar eşit mi?

1. Sultanın tuğrası.
2. Topkapı Müzesi.
3. Versailles, Musée du château, 256x193 cm.
4. Genel kural, kenarları dik, kırmızı kadifeden bir başlığın *(tac)* çevresine pamuklu veya ipekli-pamuklu beyaz bir bez sarmaktı.
5. Philip Mansel, *Constantinople, la ville que désirait le monde,* Paris, 1997, s. 250.
6. Navarin'de Türk-Mısır donanmasının bozguna uğraması, ardından Edirne'nin Ruslar tarafından alınması.
7. Özellikle Mısır'da "tarbuş" da denir.
8. Théophile Gautier, *Constantinople,* a.g.e., s. 262.
9. 1838'de yeni Darü't-Tıp binasının açılışı vesilesiyle yaptığı konuşma, Bernard Lewis, *Islam et laïcité,* Paris, 1988, s. 81.
10. Galatasaray futbol takımı 1905'te, lisenin bir sınıfında kuruldu. "Bu soylu köken hâlâ Batılılaşmış ve Fransız dostu bir burjuvaziye bağlılık gösteren kulübe

bu stilini kazandırdı; Fenerbahçe ise daha halka yakın ve kırsal kesimi de dışlamayan bir şehirli kimlik sergilemektedir", Daniel Rondeau, *İstanbul*, Paris, 2004, s. 163.

11. Napoléon'u yenen Dük Wellington'ın meşhur cümlesine gönderme yapılıyor: "Waterloo savaşı Eton'ın oyun sahalarında kazanılmıştır", Bernard Lewis, *Islam et laïcité*, a.g.e., s. 112-113.

12. Bkz. 18. Bölüm.

13. Théophile Gautier, a.g.e., s. 256-257.

14. 1843'te yaptığı seyahatte Gérard de Nerval tarafından hatırlatılmıştır: "Sahilde, sol yakada, uzun Yunan sütun sıraları, çiçekler ve yapraklarla süslü çatıları ve güneşte parlayan altın yaldızlı parmaklıklarıyla sultanın yazlık sarayının binaları uzanıyor" (*Voyage en Orient*, der. Jacques Huré, Paris, 1997, iki cilt, c. II, s. 188).

15. Théophile Gautier, a.g.e., s. 260.

16. *Itinéraire de Jérôme Marchand d'Antibes à Constantinople*, alıntı yap. S. Yerasimos, *A la table du Grand Turc*, Arles, 2001, s. 22-23.

17. Théophile Gautier, a.g.e., s. 188.

18. Gérard de Nerval, a.g.e., s. 245.

19. a.g.e., s. 189.

20. Philip Mansel, *Constantinople*, a.g.e., s. 261.

21. Gérard de Nerval, a.g.e., c. II, s. 168.

22. "Türkler ile Fransızlar arasındaki başlıca fark, sarık ile şapkadır; ve Levant dilinde hesap sarık ve şapka cinsinden tutulur" (yazarın notu). Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, a.g.e., s. 234.

23. Leroi Parisli meşhur bir modaeviydi. Chateaubriand, a.g.e., s. 238.

24. Marie-Carmen Smyrnelis, *Smyrne, la ville, oubliée? 1830-1930. Mémoires d'un grand port ottoman*, Paris, 2006. Cânâ Bilsel, *Vers une métropole moderne de la Méditerranée*, s. 122-137.

25. Xavier de Planhol, *L'Islam et la mer*, a.g.e., s. 286, s. 322.

26. "Bugün, tarihi merkez daha çok eski bir dokudan çok, içine antik anıtlar serpiştirilmiş modern bir kent görünümü sunuyor", Stéphane Yerasimos, *Constantinople, de Byzance à Istanbul*, Paris, 2000, s. 375.

27. Orient-Express, İstanbul tren garları ve Pera Palas 18. Bölüm'de ele alınacak.

28. Stéphane Yerasimos, *Istanbul*, Paris, 2002, s. 391, 416, 422.

29. Eski şehir buna ancak 1879'da kavuşacaktır.

30. Bernard Lewis, *Islam et laïcité*, a.g.e., s. 344-350.

31. Gérard de Nerval, a.g.e., s. 248.

17. Avrupa'da Türkler

1. Arapçadan çeviren ve yayımlayan: Anouar Louca, *L'Or de Paris, Relation de voyage. 1826-1831*, Paris,1988. [Türkçeye *Paris Gözlemleri* olarak çevrilmiştir.]

2. Tahtâwî, a.g.e., s. 93-96.
3. "Onlarda kıyafet sürekli değişiyor. Modalarının hiçbiri günümüze dek devam edememiş", a.g.e., s. 119. "Sadece söz ve eylem olarak hayırseverler, ama para vermeye hiç yanaşmıyorlar", a.g.e., s. 120.
4. "Doğaüstünü inkâr ediyorlar [...] Kaderi ve takdir-i ilahiyi inkâr etmek gibi iğrenç öğretileri var", a.g.e., s. 124.
5. Anouar Louca, *Voyageurs et écrivains égyptiens en France au XIXe siècle,* Paris, 1970; alıntı yap. Gilbert Sinoué, *Le Dernier pharaon. Méhémet Ali,* Paris, 1997, s. 175.
6. O sırada bağımsız belediyeydi, 1860'ta Paris'e bağlandı.
7. Max Roche, *Education, assistance et culture françaises dans l'Empire ottoman, 1784-1868,* İstanbul, 1989, s. 204-206.
8. Philip Mansel, a.g.e., s. 244.
9. M. A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*'de (1853), yurtdışında yedi Osmanlı temsilcisi bulunduğunu belirtir: Paris ve Tahran'da iki sefir, Londra ve Viyana'da iki olağanüstü temsilci, Berlin, Atina ve Brüksel'de üç ticari ataşe.
10. İçlerinde Marsilya, Ajaccio, Paris, Bordeaux, Toulon da vardı.
11. B. Lewis, *Islam et laïcité,* a.g.e., s. 84.
12. Sinan Kuneralp, *Diplomates et consuls ottomans en France au XIXe siècle,* H. Batu ve J.L. Bacqué-Grammont, *L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France* içinde, Paris, 1986, s. 305-313, alıntı s. 306.
13. Musée de Versailles, 308x510 cm.
14. Thierry Savatier, *L'Origine du monde. Histoire d'un tableau de Gustave Courbet,* Paris, 2006, s. 69.
15. Michèle Haddad, *Khalil-bey. Un homme, une collection,* Paris, 2000, s. 139.
16. Michèle Haddad, a.g.e., s. 51.
17. a.g.e., s. 90.
18. Henri de Villemessant, *Mémoires d'un journaliste,* alıntı yap. Thierry Savatier, a.g.e., s. 104.
19. Albert Wilff, *Voyage à travers le monde,* a.g.e.'de alıntılanmıştır, s. 104.
20. Rusya ancak 1905'te bir anayasaya sahip olabilmiştir.
21. Michèle Haddad, a.g.e., s. 120.
22. Salaheddin Bey, *La Turquie à l'exposition universelle de 1867,* Paris, 1867, s. 21-22.
23. Salaheddin Bey, a.g.e., s. 42, 56, 77, 114, 131-132.
24. a.g.e., s. 128.
25. Zeynep Celik, *Displaying the Orient. Architecture of Islam at Nineteenth Century World's Fairs,* Berkeley, Los Angeles, 1992.
26. Prosper Mérimée, *Correspondance générale,* der. Maurice Parturier, Toulouse, 1959, c. VII (1866-1867), s. 522-523, 7 Haziran 1867 tarihli mektup.
27. a.g.e., s. 512, 522.

28. a.g.e., s. 529.
29. a.g.e., s. 541.
30. Mme Jules Baroche, *Second Empire: notes et souvenirs,* Paris, 1921, s. 377.
31. Ludovic Halévy, *Carnets,* c. I, 1862-1869, Paris, 1935, s. 180.
32. a.g.e., s. 181.

18. Türkiye'deki Avrupalılar

1. Türk kadınları tarafından sokakta giyilen üstlük.
2. Edmondo De Amicis, *Constantinople,* Paris, 1883, s. 67.
3. Gérard de Nerval, *Voyage en Orient,* c. II, s. 202.
4. Louis Hénault, *Constantinople et la Turquie. Tableau historique, pittoresque, statistique et moral de l'Empire ottoman,* Paris, 1855, s. 381-382.
5. Léopold de Belgique, *Voyage à Constantinople. 1860,* Paris, 1997, s. 81.
6. *Messageries maritimes:* Hem posta hem yolcu taşıyan Fransız denizcilik şirketi (ç.n.)
7. Alexander Van Millingen, *Constantinople,* Londra, 1906, alıntı yap. François Georgeon, *Abdulhamid II, le sultan calife,* Paris, 2003, s. 239.
8. *Guide du voyageur à Constantinople et dans ses environs.* Aynı yıl, Marchebeus *Le Voyage de Paris à Constantinople par bateau à vapeur*'ü yayımladı; bu kitap, 1833'te Akdeniz'de gerçekleştirilen ilk deniz yolcu turunun anlatımıydı.
9. Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem,* a.g.e., s. 256-258.
10. 1836'da Roma, *Voyage en Orient*'ı *Index Librorum Prohibitorum*'a [Vatikan'ın yasak kitaplar listesi] aldı.
11. Sarga Moussa, *La Relation orientale. Enquête sur la communication dans les récits de voyage en Orient (1811-1861),* Paris, 1995, s. 85-98.
12. "Fransız hükümdar" manasında.
13. Willy Sperco, "Lamartine et son domaine en Asie Mineure", *La Revue de France,* Ekim 1938, s. 467-486.
14. Lamartine, *Nouveau Voyage en Orient,* der., 1863, Kitap II, s. 63-64.
15. a.g.e., s. 70-76.
16. *Correspondance d'Alphonse de Lamartine,* c. VI : 1850-1855, der. Christian Croisille, Paris, 2003.
17. Oğlu olan Bavyera kralı II. Ludwig de aynı "Türk zevki"ni paylaşıyordu; 1870'te Garmisch Partenkirchen'in güneyindeki Schachenalpe'de, 1866 metre irtifada Yıldız Sarayı stilinde yaptırdığı şalenin tüm birinci katını bir "Türk odası"na ayırdı.
18. Comte de Chambord, *Journal de voyage en Orient, 1861,* Paris, der. Arnaud Chaffanjon, 1984, s. 76.
19. a.g.e.
20. Christophe Pincemaille, *L'Impératrice Eugénie. De Suez à Sedan,* Paris, 2000, s. 149.

21. Jean-Paul Bled, *François-Joseph,* Paris, 1987, s. 381.
22. Marc Blancpain, *Guillaume II,* Paris, 1998, s. 67.
23. a.g.e., s. 68.
24. a.g.e., s. 69.
25. Portre, İstanbul'daki Alman konsolosluğundadır.
26. Alexandre Jevakhoff, *Kemal Atatürk. Les chemins de l'Occident,* Paris, 1999, s. 40. Benoist-Méchin, *Mustafa Kemal ou la mort d'un empire,* Paris, 1954, s. 162-167.
27. Jean Sévilla, *Zita impératrice courage, 1892-1989,* Paris, 2003, s. 120.
28. Philip Mansel, a.g.e., s. 207.
29. Pierre Pinon, "Notes sur les résidences de France en Turquie durant la première moitié du XIXe siècle", *L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France,* a.g.e., s. 152-154.
30. G. de Nerval, a.g.e., s. 184.
31. Théophile Gautier, a.g.e., s. 87.
32. Ipsilanti sarayının hemen kuzeyindeki Mourousi sarayı, XVIII. yüzyılın sonunda Kont de Saint-Priest'in sonra Kont de Choiseul-Gouffier'nin, onun ardından da İngiltere sefirinin yazlık konutu olmuştu.
33. Théophile Gautier, a.g.e., s. 307.
34. Philip Mansel, a.g.e., s. 220-221.
35. a.g.e., s. 277.
36. Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839) Tanzimat'ın ilk dönemini başlattı; Islahat Fermanı ise (1856) ona ikinci bir soluk verdi.
37. Avusturya diplomasisine özgü bu terim, ticaret ataşesine denktir; o sırada Avusturya'nın Babıâli nezdinde sefiri henüz yoktu. Baron 1867'de İstanbul sefiri unvanını aldı.
38. Léopold de Belgique, a.g.e., s. 58.
39. *Lamartine,* Voyage en Orient, a.g.e., s. 564-565.
40. Max Roche, *Education, assistance et culture françaises dans l'Empire ottoman, 1784-1868,* İstanbul, 1989, s. 98,202.
41. Robert Solé, *L'Egypte, passion française*, Paris, 1997, s. 62-63.
42. Alıntı yap. Bernard Lewis, *Islam et laïcité,* a.g.e., s. 78-79.
43. 1843'te her biri tümen, tugay, alay ve tabur halinde örgütlenmiş beş ordu oluşturuldu ve ilk kez taşra komutanlıkları kuruldu. 1869'da zaman içinde sınırlı askerlik hizmeti kuralı getirildi, ama her yerde zorunlu kılınamadı.
44. Odile Moreau, *L'Empire ottoman à l'âge des réformes. Les hommes et les idées du "Nouvel Ordre" militaire, 1826-1924,* Paris, 2007.
45. Daniel Beauvois, *La Pologne. Histoire, société, culture,* Paris, 2004, s. 255.
46. Alıntı yap. Philip Mansel, a.g.e., s. 294.
47. 1716'da Marmara Denizi kıyısındaki Tekirdağ'a sığındı, 1735'te orada öldü ve İstanbul'da Saint-Benoît şapeline gömüldü.
48. Paul Lendvai, *Les Hongrois, Mille ans d'histoire,* Paris, 2006, s. 288.

49. Tom Reiss, *L'Orientaliste,* Paris, 2006, s. 148-150.
50. Baronne Durand de Fontmagne, *Un séjour à l'ambassade de France à Constantinople sous le Second Empire,* Paris, 1902, s. 68-69.
51. André Autheman, *La Banque impériale ottomane,* Paris, 1996, s. 5.
52. Léopold de Belgique, a.g.e., s. 68, 80, 85.
53. Claude Farrère, *L'homme qui assassina,* Paris, 1902, s. 39-40 ve s. 17.
54. Dominique Carnoy, *Représentations de l'islam dans la France du XVIIe siècle,* Paris, 1998, s. 84.
55. Max Roche, a.g.e., s. 80 ve 104.
56. a.g.e., s. 179.
57. a.g.e., s. 192.
58. a.g.e., s. 117.

19. "Batı taklitçiliği modası"

1. Durand de Fontmagne, a.g.e., çeş. yer.
2. a.g.e., s. 224.
3. İsmail Kadare'nin romanının adı (Fr. çeviri, 1984).
4. 1820'den beri İstanbul'daki İngiliz sefaretinin rahibi olan Peder Robert Walsh'un Londra'ya döndüğünde kaleme aldığı güncesi, 1828'de *Le Voyage en Turquie et à Constantinople* başlığıyla Fransızcaya çevrildi; Victor Hugo *les Têtes du sérail des Orientales'*de bu kitaptan esinlendi.
5. Gérard de Nerval, a.g.e., s. 175-176.
6. Théophile Gautier, a.g.e., s. 357.
7. Lamartine, *Le Voyage en Orient,* a.g.e., s. 559.
8. François Georgeon, *Abdulhamid II,* a.g.e., s. 145.
9. Philip Mansel, a.g.e., s. 275.
10. Malek Chebel *L'Esclavage en terre d'islam* (Paris, 2007) adlı kitabında, bu sekiz kişinin fotoğrafını yayımlamıştır.
11. *Eaux douces d'Asie.*
12. Gérard de Nerval, a.g.e., s. 197-198.
13. Edmondo De Amicis, *Constantinople,* Paris, 1883, s. 227-228.
14. Durand de Fontmagne, a.g.e., s. 297.
15. Théophile Gautier, a.g.e., s. 132.
16. a.g.e., s. 144.
17. Bernard Lewis, *Islam et laïcité,* a.g.e., s. 92.
18. XVII. yüzyıl ortasından itibaren gerçek iktidar merkezi haline gelen Babıâli –burada hükümet anlamında– 1654'te sarayın bulunduğu tepenin eteğindeki bir binaya yerleşti. 1844'te ise hükümet binalarının mimari çalışmaları tamamlandı.
19. Adını, Topkapı Sarayı için gülsuyu ve gülbeşeker üretilen Gülhane Kasrı'ndan

aldığı sanılmaktadır. Bu yapı, sarayın üçüncü avlusundaydı.

20. Sadık Rifat Paşa, diplomat ve devlet adamı. İlber Ortaylı ve Tekin Akıllıoğlu, "Le Tanzimat et le modèle français: mimétisme ou adaptation?", H. Batu ve J.-L. Bacqué-Grammont, *L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France* içinde, İstanbul, 1986, s. 197-208, s. 198.

21. Avrupalıların "Muhteşem" lakabıyla tanıdıkları Sultan Süleyman'ın Türkiye'deki lakabı "Kanuni"ydi.

22. Bernard Lewis, "Le Retour de l'islam" (Paris, 1985), *Islam* içinde yeniden basılmıştır (Paris, 2005), s. 902.

23. M.A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie,* Paris, 1853, s. 260-261.

24. Philip Mansel, a.g.e., s. 289-290.

25. Pascal Carmont, *Les Amiras, seigneurs de l'Arménie ottomane,* Paris, 1999, s. 121-122.

26. 1865'te İtalyan vatandaşı olmuş ve Victor-Emmanuel ona babadan oğula aktarılabilen "kont" unvanını vermişti.

27. Nora Seni ve Sophie Le Tarnec, *Les Camondo ou l'éclipse d'une fortune,* Arles, 1997, s. 49.

28. a.g.e., s. 65-66.

29. Gérard de Nerval, a.g.e., s. 173.

30. Miss Julia Pardoe, 1836, alıntı yap. Bernard Lewis, *Islam,* a.g.e., s. 602.

31. Nora Seni et Sophie Le Tarnec, a.g.e., s. 48.

32. Ermeni Kilisesi'ne (Katolik ve Protestan Ermenilerden ayırmak için) verilen Gregoryen Ermeni Kilisesi adı, IV. yüzyılda İncil'i yayan, Aydınlatıcı Aziz Gregorius adıyla bilinen ve Ermenistan Kilisesi'nin başı olan Krikor'dan gelmektedir.

33. Paul Dumont, şu eserin içinde: Robert Mantran, *Histoire de l'Empire ottoman,* a.g.e., s. 498.

34. Bernard Lewis, *Islam,* a.g.e., s. 598-599, 607-608.

35. Henry Laurens, *La Question de Palestine,* c. I, *L'Invention de la Terre sainte. 1799-1922,* Paris, 1999, s. 184-188.

36. David Urquhart, *Turquey and its Resources,* 1833, Fr. çev. 1836, alıntı yap. Pascal Carmont, a.g.e., s. 41.

37. François Georgeon, a.g.e., s. 281.

38. Thierry Zarcone, *La Turquie moderne et l'islam,* Paris, 2004, s. 79.

39. Alıntı yap. Thierry Zarcone, *Mystiques, philosophes et francs-maçons en Islam,* Paris, 1993, s. 204.

40. Bernard Lewis, *Islam et laïcité,* a.g.e., s. 133 ve s. 154.

41. Alıntı yap. François Georgeon, a.g.e., s. 65.

42. Alıntı yap. Bernard Lewis, *Islam et laïcité,* a.g.e., s. 145.

43. François Georgeon, a.g.e., s. 75.

44. Thierry Zarcone, *La Turquie,* Paris, 2005, s. 33.

45. Hamit Bozarslan, *Histoire de la Turquie contemporaine,* Paris, 2004, s. 12.

20. Boğaziçi'nin sanat perileri

1. Lady Craven, a.g.e., çeş. yer.
2. Lady Mary Montagu, a.g.e., s. 166.
3. Albertus Bobovius, *Topkapï. Relation du sérail du Grand Seigneur,* der. Annie Berthier ve Stéphane Yerasimos, Arles, 1999, s. 93.
4. Dörtlük.
5. Albertus Bobovius, a.g.e., s. 93-95.
6. a.g.e., s. 99.
7. Bkz. 12. Bölüm.
8. Lady Elisabeth Craven, a.g.e., s. 384.
9. Albert Bobowski, a.g.e., s. 93-94.
10. *Venise et l'Orient,* a.g.e., s. 119, not 110 ve s. 104.
11. Thomas Dallam, alıntı yap. Alain Servantie, *Le Voyage à Istanbul,* Paris, 2003, s. 205-219: "Un orgue dans le kiosque de la strangulation" [Boğma köşkünde bir org].
12. Mehmed Efendi, *Le Paradis des infidèles,* a.g.e., s. 111.
13. Fatma Müge Göçek, *East Encounters West,* New York, Oxford, 1987, s. 48.
14. Jean-Claude Flachat, *Observations sur le commerce et sur les arts...,* Lyon, 1766, alıntı yap. Alain Servantie, a.g.e., s. 356.
15. İllüstrasyon Halil İnalcık ve Günsel Renda (yay. yön.), *Ottoman Civilisation* içinde basılmıştır (İstanbul, 2 cilt, 2002), c. II, s. 1032.
16. Durand de Fontmagne, a.g.e., s. 52.
17. Susan Nagel, *La Comtesse et le Parthénon,* Paris, 2006, s. 98.
18. Lady Craven, a.g.e., s. 296, 384.
19. Théophile Gautier, a.g.e., s. 175.
20. Durand de Fontmagne, a.g.e., s. 271.
21. Bkz. 5. Bölüm.
22. Bugünkü Nuru Ziya Sokak.
23. Alan Walker, *Franz Liszt,* Paris, 1989, c. I, 1811-1861, s. 459-462.
24. Leila Hanoum, *Le Harem impérial au XIXe siècle,* Brüksel, 2000, s. 127-128.
25. Viyana'daki Conrad Graf atölyesinden 1820'li yıllarda çıkan bu piyanolardan biri piano-forte'nin yaratıcısı Bartolomeo Cristofori Akademisi (Floransa) tarafından satın alınmıştı *(Ottoman Splendeur in Florentine Collections,* a.g.e., s. 55).
26. Concerto Köln ve Sarband tarafından çalınan *Dream of the Orient*'ta bu eserden uzun bölümler dinlenebilir (Archiv Production, 2003).
27. Bkz. 12. Bölüm.
28. III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan'ın Eyüp'teki türbesi (1802-1803) ve II. Mahmud'un annesi Nakşidil Valide Sultan'ın Fatih Camii'nin bitişiğindeki

türbesi (1818). Bkz. Stéphane Yerasimos, *Constantinople,* a.g.e., s. 355 ve 357.
29. a.g.e., s. 359.
30. a.g.e., s. 360.
31. Bkz. 16. Bölüm.
32. Diana Barillari, Ezio Godoli, *Istanbul 1900,* Paris, 1997, s. 42.
33. a.g.e., s. 11.
34. Fossati'nin projesi *Ottoman Civilisation* içinde yayımlanmıştır (a.g.e., c. II, s. 960).
35. Bugün, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
36. Rémi Labrusse (yay. yön.), *Purs décors? Arts de l'islam, regards du XIXe siècle. Collections des Arts décoratifs,* Paris, 2007, s. 160-161.
37. Léopold de Belgique, a.g.e., s. 96-97.
38. Gilbert Beaugé ve Engin Cizgen, *Images d'Empire. Aux origines de la photographie en Turquie,* İstanbul, tarihsiz.
39. Pierre Loti, *Les Désenchantées. Roman des harems turcs contemporains,* İstanbul, 2002, s. 110.
40. Loti, *Aziyadé,* éd. Claude Martin, Paris, 1991, s. 35.
41. a.g.e., s. 102.
42. a.g.e., s. 111.
43. a.g.e., s. 172.
44. Alain Quella-Villéger, *Pierre Loti. Le pèlerin de la planète,* Paris, 2005, s. 84.
45. a.g.e., s. 85.
46. Loti, *Les Désenchantées,* a.g.e., s. 31.
47. Alain Quella-Villéger, a.g.e., s. 403-404.
48. Lesley Blanch, *Pierre Loti,* Paris, 1986, s. 273.
49. a.g.e., s. 274.
50. Alain Quella-Villéger, a.g.e., s. 418.
51. a.g.e., s. 419.
52. a.g.e., s. 404.
53. a.g.e., s. 314-315.

21. Hasta Adam'ın başucunda

1. Philip Mansel, a.g.e., s. 259.
2. G. de Bertier de Sauvigny, *Metternich,* Paris, 1986, s. 352, 399, 407.
3. Louvre Müzesi.
4. Musée des Beaux-Arts de Bordeaux [Güzel Sanatlar Müzesi].
5. Musée des Beaux-Arts d'Angers [Güzel Sanatlar Müzesi].
6. Hünkâr İskelesi Antlaşması.
7. Alıntı yap. Jacques de Langlade, *Disraeli. Le fou de la reine Victoria,* Paris, 1996, s. 286.

8. Semih Vaner (yay. yön.), *La Turquie,* Paris, 2005, s. 65.
9. Bu nüfus mübadelesi, Yaşar Kemal'in *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana. Bir Ada Hikâyesi* adlı romanının da odak noktasını oluşturmaktadır (Türkçe baskı 1998, 1. cildin Fr. çev. 2004).
10. O sırada yüzölçümü 767.000 km^2 idi, bunun 24.000 km^2'si Avrupa'daydı.
11. Sevr'de yeniden tesis edilen kapitülasyonlar, Lozan'da kaldırıldı.

22. "Elveda Şark"

1. Alıntı yap. Paul Dumont, *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne,* Brüksel, 1993, s. 155.
2. *Salonique. 1850-1918, la "ville des Juifs" et le réveil des Balkans,* Gilles Veinstein (yay. yön.), Paris, 1993.
3. Alıntı yap. Alexandre Jevakhoff, *Kemal Ataturk, les chemins de l'Occident,* Paris, 1999, s. 19 ve s. 29.
4. Thierry Zarcone, *La Turquie moderne et l'islam,* Paris, 2004, s. 127.
5. Thierry Zarcone, *La Turquie de l'Empire ottoman à la République d'Atatürk,* Paris, 2005, s. 132.
6. Alıntı yap. Bernard Lewis, *Islam et laïcité,* a.g.e., s. 225-226.
7. Alexandre Jevakhoff, a.g.e., s. 324.
8. Alıntı yap. Bernard Lewis, *Islam et laïcité,* a.g.e., s. 235.
9. Rejimin ileri gelenleri de ona öykünerek şıklık yarışına girdiler; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, 1934'te yayımlanan ve 2008'de Fransızcaya da çevrilen *Ankara* romanında bunu anlatmaktadır.
10. Pierre Loti, *Les Désenchantées,* a.g.e., s. 39.
11. Alıntı yap. Bernard Lewis, a.g.e., s. 243.
12. a.g.e., s. 240.

Ekler

Osmanlı sultanlarının soyağacı

I. Osman (1326)

Orhan (1326-1362)

I. Murad (1362-1389)

I. Bayezid (Yıldırım) (1389-1402)
Fetret Devri
I. Mehmed (1413-1421)

II. Murad (1421-1444, 1446-1451)

II. Mehmed (Fatih) (1444-1446, 1451-1481)

II. Bayezid (Sofu) (1481-1512)

I. Selim (Yavuz) (1512-1520)

I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566)

II. Selim (Sarhoş) (1566-1574)

III. Murad (1574-1595)

III. Mehmed (1595-1603)

I. Ahmed (1603-1617) — I. Mustafa (1614-1618, 1622, 1623)

II. Osman (1618-1622) — IV. Murad (1623-1640) — I. İbrahim (1640-1648)

IV. Mehmed (1648-1687) — II. Süleyman (1687-1691) — II. Ahmed (1691-1695)

II. Mustafa (1695-1703) — III. Ahmed (1703-1730)

I. Mahmud (1730-1754) — III. Osman (1754-1757) — III. Mustafa (1757-1774) — I. Abdülhamid (1774-1789)

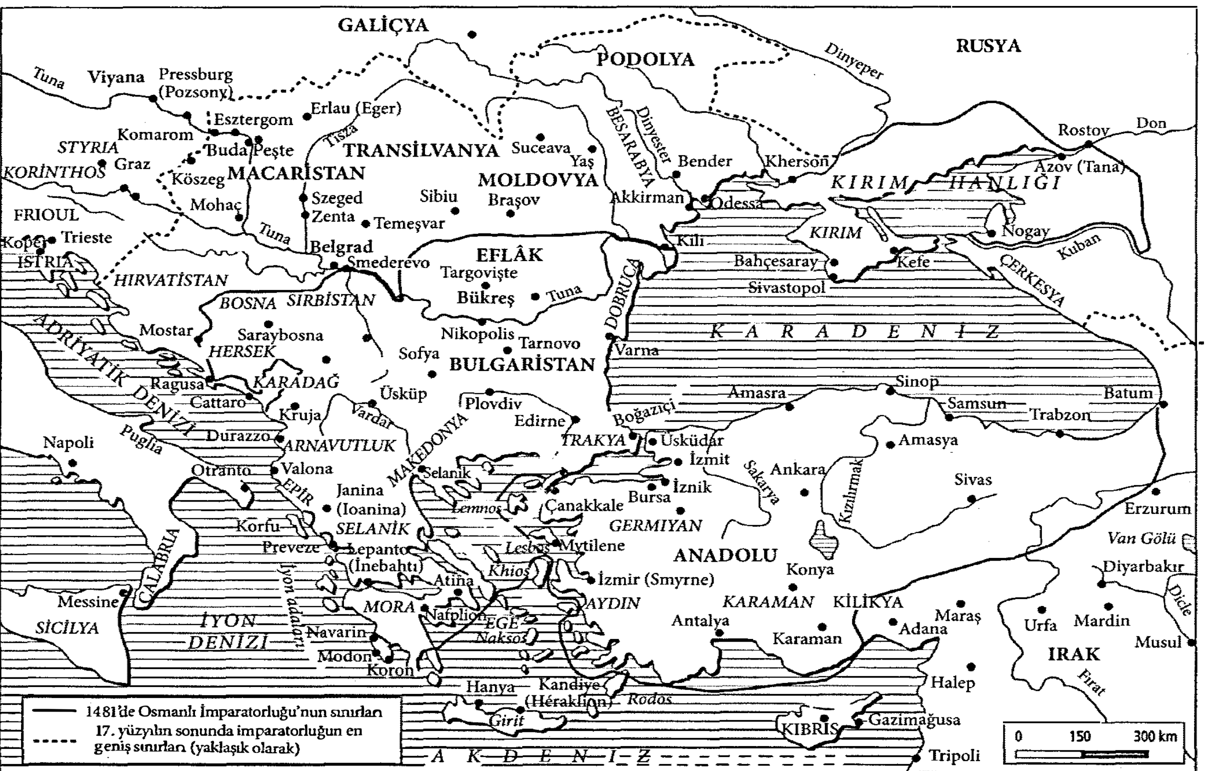
III. Selim (1789-1807)

IV. Mustafa (1807-1808) — II. Mahmud (1808-1839)

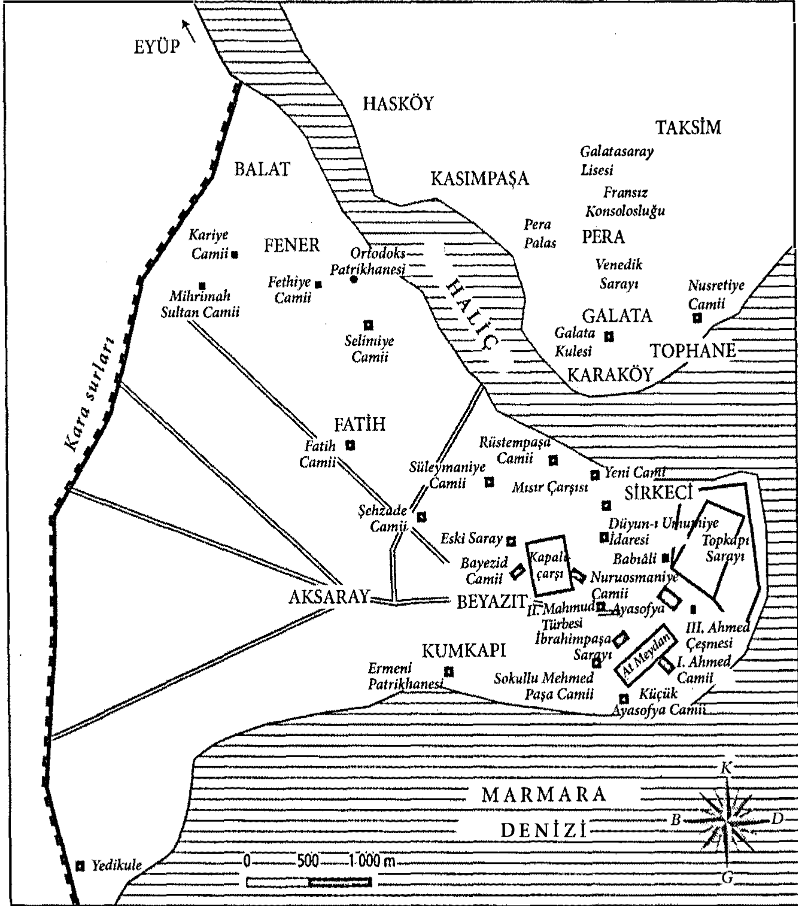
I. Abdülmecid (1839-1861) — Abdülaziz (1861-1876)

V. Murad (1876) — II. Abdülhamid (1876-1909) — V. Mehmed (1909-1918) — VI. Mehmed (1918-1922)

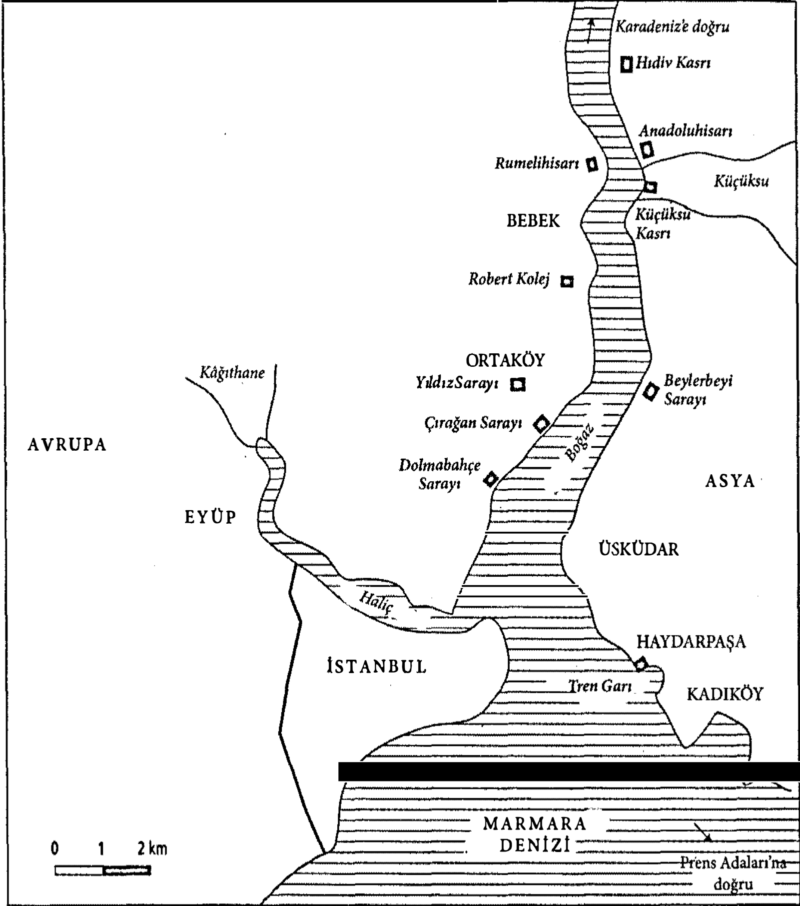
II. Abdülmecid (yalnızca halife)
(1922-1924)

GALİÇYA
RUSYA
PODOLYA
Dinyeper
Tuna
Viyana
Pressburg (Pozsony)
Erlau (Eger)
Esztergom
Komarom
Buda
Peşte
STYRIA
Graz
KORİNTHOS
Köszeg
MACARİSTAN
TRANSİLVANYA
Tisza
Suceava
Yaş
BESARABYA
Dinyester
Bender
Kherson
Rostov
Don
Azov (Tana)
KIRIM HANLIĞI
MOLDOVYA
Sibiu
Braşov
Mohaç
Szeged
Zenta
Temeşvar
Akkirman
Odessa
FRIOUL
Trieste
Koper
ISTRIA
Belgrad
Smederevo
EFLÂK
Targovişte
Bükreş
Kili
KIRIM
Bahçesaray
Kefe
Nogay
Kuban
ÇERKESYA
Sivastopol
HIRVATİSTAN
BOSNA
SIRBİSTAN
DOBRUCA
K A R A D E N İ Z
Mostar
Saraybosna
HERSEK
Nikopolis
Tarnovo
Varna
Sofya
BULGARİSTAN
ADRİYATİK DENİZİ
Ragusa
KARADAĞ
Üsküp
Cattaro
Kruja
Vardar
Plovdiv
Edirne
Boğaziçi
Amasra
Sinop
Samsun
Trabzon
Batum
Durazzo
ARNAVUTLUK
MAKEDONYA
TRAKYA
Üsküdar
Amasya
Napoli
Puglia
Otranto
Valona
EPİR
Selanik
İzmit
Sakarya
Ankara
Kızılırmak
Sivas
Janina (Ioanina)
Lemnos
Çanakkale
Bursa
İznik
Erzurum
Korfu
SELANİK
GERMİYAN
Van Gölü
CALABRIA
Preveze
Lepanto (İnebahtı)
Lesbos
Mytilene
ANADOLU
İyon adaları
Khios
İzmir (Smyrne)
Konya
Diyarbakır
Messine
Atina
AYDIN
KARAMAN
KİLİKYA
Dicle
MORA
Nafplion
Maraş
Urfa
Mardin
SİCİLYA
İYON DENİZİ
EGE
Naksos
Antalya
Adana
Musul
Navarin
Karaman
IRAK
Modon
Koron
Halep
Fırat
Hanya
Kandiye (Héraklion)
Rodos
Girit
KIBRIS
Gazimağusa
A K D E N İ Z
Tripoli
1481'de Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları
17. yüzyılın sonunda imparatorluğun en geniş sınırları (yaklaşık olarak)
0
150
300 km

İSTANBUL

EYÜP
HASKÖY
TAKSİM
Galatasaray Lisesi
BALAT
KASIMPAŞA
Fransız Konsolosluğu
Pera Palas
PERA
Kariye Camii
FENER
Ortodoks Patrikhanesi
Venedik Sarayı
Fethiye Camii
Mihrimah Sultan Camii
HALİÇ
Nusretiye Camii
GALATA
Selimiye Camii
Galata Kulesi
TOPHANE
KARAKÖY
Kara surları
FATİH
Fatih Camii
Rüstempaşa Camii
Süleymaniye Camii
Yeni Camii
Mısır Çarşısı
SİRKECİ
Şehzade Camii
Düyun-ı Umumiye İdaresi
Topkapı Sarayı
Eski Saray
Babıâli
Bayezid Camii
Kapalı çarşı
Nuruosmaniye Camii
AKSARAY
BEYAZIT
II. Mahmud Türbesi
Ayasofya
III. Ahmed Çeşmesi
İbrahimpaşa Sarayı
KUMKAPI
At Meydanı
I. Ahmed Camii
Ermeni Patrikhanesi
Sokullu Mehmed Paşa Camii
Küçük Ayasofya Camii
K
MARMARA
B
D
DENİZİ
Yedikule
0
500
1 000 m
G

BOĞAZİÇİ SARAYLARI

KARADENİZ
Edirne
Doğu Trakya
İstanbul
Gelibolu
Mondros
Sakız
Çeşme
İzmir (Smyrne)
Bursa
Sakarya
Ankara
TÜRKİYE
Sinop
Samsun
Trabzon (Trébizonde)
Batum
GÜRCİSTAN
Tiflis
Ardahan
Kars
Erivan
Erzincan
ERMENİSTAN
Sivas
Kayseri
Afyonkarahisar
Konya
Antalya
Adana
Diyarbakır
Van Gölü
Van
İRAN
BAĞIMSIZ KÜRDİSTAN
Musul
IRAK (İngiliz mandası)
İskenderiye
Halep
SURİYE (Fransız mandası)
EGE DENİZİ
Rodos
AKDENİZ
Kıbrıs
0
150
300 km
Yunan bölgesi
Askersiz bölge
İtalyan bölgesi
Fransız bölgesi

Kaynaklar ve Seçilmiş Kaynakça

Kaynaklar

Abdülhamid II, *Pensées et Souvenirs*, éd. Ali Merad, Paris, 2007.

Amicis, Edmondo de, *Constantinople*, Paris, 1883.

Beaumont, Adalbert de, "Les arts décoratife en Orient et en France. Une visite à l'Orient à l'Exposition universelle", *Revue des Deux Mondes*, 1867, s. 138-160.

Belon du Mans, Pierre, *Voyage au Levant (1553)*, éd. Alexandra Merle, Paris, 2001.

Berchet, Jean-Claude (der.), *Le Voyage en Orient. Anthologie des voyageurs français dans le Levant au XIXe siècle*, Paris, 1985.

Bobovius, Albertus, *Topkapi. Relation du sérail du Grand Seigneur*, der. Annie Berthier et Stéphane Yerasimos, Aries, 1999.

Busbecq (Ogier Ghislain), *Lettres*, Paris, 1748.

Chambord, Comte de, *Journal de voyage en Orient (1861)*, éd. Arnaud Chaffajon, Paris, 1984.

Charriere, Ernest, *Négotiations de la France dans le Levant*, Paris, 1848-1860.

Chateaubriand, Francois René de, *Itinéraire de Paris à Jerusalem*, éd. Jean-Claude Berchet, Paris, 2005.

Craven, Lady Elisabeth, *Voyage en Crimee et à Constantinople en 1786*, Londra ve Paris, 1789.

Deux Ottomans à Paris sous le Directoire et l'Empire. Relations d'ambassade, éd. Stéphane Yerasimos, Aries, 1998.

Durand de Fontmagne (Baron), *Un séjour à d'ambassade de France à Constantinople sous le Second Empire*, Paris, 1902.

Evliyâ Tchelebi, *La Guerre des Turcs. Récits de batailles extraits du Livre des voyages*, der. Faruk Bilici, Aries, 2000.

Fromaget, Nicolas, *Le Cousin de Mahomet*, Jacques Domenech'in sonsözüyle, Toulouse, Anacharsis, 2007.

Galland, Antoine, *Voyage à Constantinople (1672-1673)*, éd. Charles Schefer, Paris, 2002.

Garnier, François, *Journal de la bataille de Lépante*, Paris, 1956.

Gautier, Théophile, *Constantinople et autres textes sur la Turquie*, éd. Sarga Moussa, Paris, 1990.

Georges de Hongrie, *Des Turcs. Traité sur les mœurs, les coutumes et la perfidie des Turcs*, éd. Joel Schnapp. Michel Balivet'in *La Peur du Turc*, Toulouse, 2003'ün devamı.

Guer, Jean Antoine, *Mœurs et usages des Turcs*, Paris, 1746.

La Croix (Sieur de), *Le Sérail des empereurs turcs. Relation manuscrite du sieur de La Croix à la fin du règne du sultan Mehmed TV*, éd. Corinne Thepaut-Cabasset, Paris, 2007.

Lamartine, Alphonse de, *Le Voyage en Orient*, éd. Sarga Moussa, Paris, 2000.

Nouveau Voyage en Orient, *Œuvres complètes*, 33. cilt, Paris, 1850.

Correspondance, éd. Christian Croisille, c. VI, 1850-1855, Paris, 2003.

Latîfî, *Eloge d'Istanbul. Traite de l'invective*'in (Anonim) devamında, der. Stéphane Yerasimos, Arles, 2001.

Leopold (Belçikalı) (geleceğin Leopold II'si), *Voyage à Constantinople* 1860, Brüksel, 1997.

Londres, Albert, *Si je t'oublie Constantinople*, Paris, 1985.

Mehmed Efendi, *Le Paradis des infidèles. Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence*, der. Gilles Veinstein, Paris, 2004.

Montagu (Lady Mary), *L'Islam au peril des femmes. Une Anglaise en Turquie au XVIIIe siècle*, der. Anne Marie Moulin ve Pierre Chuvin, Paris, 2001.

Montesquieu, *Lettres persanes*, der. Jean Starobinski, Paris, 2003.

Mouÿ, Charles de, *Lettres du Bosphore*, Paris, 1879.

Nerval, Gerard de, *Voyage en Orient*, éd. Jacques Huré, Paris, 1997.

Nicolay, Nicolas de, *Navigations. Dans L'empire de Soliman*

le Magnifique, der. Marie Christine Gomez-Geraud ve Stéphane Yerasimos, Paris, 1989.

Osman Agha de Temechvar, *Prisonnier des infidèles. Un soldat ottoman dans L'Empire des Habsbourg*, der. Frederic Hitzel, Aries, 1998.

Osmanoğlu (Aïché), *Avec mon père le sultan Abdülhamid. De son palais à sa prison*, Paris, L'Harmattan, 1991.

Palerne, Jean, *D'Alexandrie à Istanbul. Pérégrinations dans L'Empire ottoman, 1581- 1583*, éd. Yvelise Bernard, Paris, 1991.

Pertusier, Charles, *Promenades pittoresques dans Constantinople et sur le Bosphore*, Paris, 1815.
La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire ottoman, Paris, 1822.

Pie II (Papa), *Lettre à Mahomet II*, éd. Anne Duprat, Paris, 2002.

Pignot, Hélène, *La Turquie chrétienne. Récits des voyageurs français et anglais dans l'Empire ottoman au XVIIe siècle*, Vevey, 2007.

Postel, Guillaume, *De la République des Turcs*, Poitiers, 1560.
Des histoires orientates et principalement des Turks..., éd. Jacques Rollet, İstanbul, 1999.

Saint-Priest (Comte de), *Memoires*, der. Nicolas Mietton, Paris, 2006.

Salaheddin Bey, *La Turquie à l'Exposition universelle de 1867*, Paris, 1867.

Saussey, Edmond, *Prosateurs turcs contemporains*, Paris, 1935.

Servantie, Alain (der.), *Le Voyage d'Istanbul. Byzance. Constantinople. Istanbul. Voyage à la ville aux mille et un noms du Moyen Age au XXe siècle*, Brüksel, 2003.

Sonnini, Charles Sigisbert, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI et avec L'autorisation de la cour ottomane*, 1801, éd. Patrice Brun, Paris, 1997.

Tahtâwî, *L'Or de Paris. Relation de voyage, 1826-1831*, éd. Anouar Louca, Paris, 1988.

Thouvenel (Marie), *Une saison à Constantinople, 1856-1858*, der. Nora Seni, Paris, 1996.

Tott, Baron de, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, der. Ferenc Toth, Paris, 2004.

Ubicini, M. A., *Lettres sur la Turquie*, Paris, 1853.

Van Spanbroek, Jan Abraham Meijn, *Le Voyage d'un gentilhomme d'ambassade d'Utrecht à Constantinople en 1765*, der. Catherine Vigne, Paris, 2007.
Voltaire, *Lettres philosophiques*, der. René Pomeau, Paris, 1964.
Voltaire, *Textes sur l'Orient. 1. L'Empire ottoman et le monde arabe*, der. Jean-Pierre Jackson, Paris, 2005.
Voyage de Turquie, der. Jacqueline Ferreras, Gilbert Zonana, Paris, 2006.

Kaynakça

Ancel, Jacques, *Manuel historique de la question d'Orient (1792-1923)*, Paris, 1923.
Arkoun, Mohammed, (Yayın yönetmenliğinde), *Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Age à nos jours*, Paris, 2006.
Atkinson, Geoffroy, *Les Nouveaux Horizons de la Renaissance française*, Paris, 1935.
Autheman, André, *La Banque imperiale ottomane*, Paris, 1996.
Auzepy, Marie-France; Ducellier, Alain; Yerasimos, Stéphane, *Istanbul*, Paris, 2002.
Avcıoğlu, Nebahat, "A Palace of One's Own: Stanislas I's kiosks and the idea of self-representation", *Art Bulletin*, c. 85, fas. 4, 2003, s. 662-684.
Babel, Antony, *L'Horlogerie genevoise à Constantinople et dans le Levant du XVIe au XVIIIe siècle*, Cenevre, 1926.
Babinger, Franz, *Mahomet II le Conquérant et son temps (1432-1481)*, Paris, 1954.
Baechler, Christian, *Guillaume II d'Allemagne*, Paris, 2003.
Balivet, Michel, *Byzantins et Ottomans: relations, interaction, succession*, İstanbul, 1999.
Melanges byzantins, seldjoukides et ottomans, İstanbul, 2005.
"Aux origines de l'islamisation des Balkans ottomans", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 66, 1992/4.
Bareilles, Roland, *Le Crépuscule ottoman, 1875-1933. Un Français* (Bertrand Bareilles) *chez le dernier grand sultan, 1875-1933*, Paris, 2002.
Barillari, Diana; Godoli, Ezio, *Istanbul 1900, Architecture et interieurs Art nouveau*, Paris, 1997.

Batakovic, Dusan T. (Yayın yönetmenliğinde), *Histoire du peuple serbe*, Paris, 2005.

Batu, H. ve Bacque-Gramont, Jean-Louis, (Yayın yönetmenliğinde), *L'Empire ottoman, la Republique de Turquie et la France*, İstanbul, 1986.

Baulez, Christian, "Le Goût turc: Francois Remond et le goût turc dans la famille royale au temps de Louis XVI", *L'Objet d'art*, n° 2, Aralık 1987, s. 34-45.

Behar, Pierre, *Vestiges d'empires. La décomposition de L'Europe centrale et balkanique*, Paris, 1999.

Behrens-Abouseif, Doris ve Vernoit, Stephen, (Yayın yönetmenliğinde), *Islamic Art in the 19th century. Tradition, innovation and eclectism*, Leyde/Boston, 2006.

Bely, Lucien, *L'Art de la paix en Europe. Naissance de la diplomatie moderne, XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, 2007.

Benbassa, Esther ve Rodrigue, Aron, *Histoire des juifs séfarades. De Tolède â Salonique*, Paris, 2002.

Bennassar, Bartolome ve Lucile, *Les Chrétiens d'Allah. L'histoire extraordinaire des renégats, XVIe-XVIIe siècles*, Paris, 2001.

Bennassar, Bartolome ve Sauzet, Robert, *Chrétiens et musulmans à la Renaissance*, Paris, 1998.

Benoist-Mechin, *Mustafa Kemal ou la mort d'un empire*, Paris, 1954.

Berchet, Jean-Claude, (Yayın yönetmenliğinde), *Le Voyage en Orient de Chateaubriand*, Houilles, 2006.

Berenger, Jean, *Histoire de l'empire des Habsbourg, 1273-1918*, Paris, 1990.

Leopold Ier (1640-1705), fondateur de la puissance autrichienne, Paris, 2004.

Bernard, Yvelise, *L'Orient du XVIe siècle. Une société musulmane florissante*, Paris, 1988.

Bertier de Sauvigny, Guillaume de, *Metternich*, Paris, 1986.

Bezombes, Roger, *L'Exotisme dans l'art et la pensée*, Paris, 1953.

Bilici, Faruk, *Louis XIV et son projet de conquête d'Istanbul*, Ankara, 2004.

Bittar, Thérèse, *Soliman. L'Empire magnifique*, Paris, 1994.

Blanch, Lesley, *Pierre Loti*, Paris, 1986.

Boia, Lusian, *La Roumanie. Un pays à la frontière de l'Europe*, Paris, 2003.

Bois, Jean-Pierre, *Les Guerres en Europe, 1494-1792*, Paris, 1993.
Maurice de Saxe, Paris, 1992.
Don Juan d'Autriche, Paris, 2008.

Bojovic, Bosko I., *Raguse et L'Empire ottoman (1430-1520)*, Paris, 1998.

Boppe, A., *Les Peintres du Bosphore au XVIIIe siècle*, Paris, 1911.

Borromeo, Elisabetta, *Voyageurs occidentaux dans l'Empire ottoman (1600-1644)*, Paris, 2007.

Boschma, Cornells; Perot, Jacques, *Antoine-Ignace Melling (1763-1831), artiste voyageur*, Paris, 1992.

Bouquet, Olivier, *Les Pachas du sultan. Essai sur les agents supérieurs de l'Etat ottoman (1839-1909)*, Paris-Louvain, 2007.

Bozarslan, Hamit, *Histoire de la Turquie contemporaine*, Paris, 2004.
Une histoire de la violence au Moyen-Orient. De la fin de l'Empire ottoman à Al-Qaida, Paris, 2008.

Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'epoque de Philippe II*, Paris, 1966.

Bruno de Paris, "Ambassadeurs de France et capucins français à Constantinople au XVIIe siècle d'après le journal du P. Thomas de Paris", *Etudes franciscaines*, 1913, c. 29, 31.

Burdy, Jean-Paul, (Yayın yönetmenliğinde), *La Turquie est-elle européenne? Contributions au débat*, Paris, 2004.

Cardini, Franco, *Europe et Islam. Histoire d'un malentendu*, Paris, 2000.

Carmont, Pascal, *Les Amiras. Seigneurs de l'Arménie ottomane*, Paris, 1999.

Carnoy, Dominique, *Représentation de l'Islam dans la France du XVIIe siècle. La ville des tentations*, Paris, 1998.

Caron, Jean-Claude; Vernus, Michel, *L'Europe au XIXe siècle. Des nations aux nationalismes, 1815-1914*, Paris, 1996.

Caron, Marie-Thérèse; Clauzel, Denis, (Yayın yönetmenliğinde), *Le Banquet du Faisan. 1454: L'Occident face au défi de l'Empire ottoman*, Arras, 1997.

Carrere d'Encausse, Hélène, *Catherine II. Un âge d'or de la Russie*, Paris, 2002.
Alexandre II. Le printemps de la Russie, Paris, 2008.

Castellan, Georges, *Histoire des Balkans, XIVe-XXe siècles*, Paris, 1991.

Cazacu, Matei, *Dracula*, Paris, 2004.

Çelik, Zeynep, *Displaying the Orient. Architecture of Islam at Nineteenth-Century World's Fairs*, Berkeley/ Los Angeles, Oxford, 1992.

Clot, André, *Soliman le Magnifique*, Paris, 1983.

Mehmed II. Le conquerant de Byzance, 1432-1481, Paris, 1990.

Coco, Carla, *Harem. L'Orient amoureux*, Paris, 2002.

Coles, Paul, *La Lutte contre les Turcs*, Paris, 1969.

Dalegre, Joelle, *Grecs et Ottomans, 1453-1923, de la chute de Constantinople à la disparition de l'Empire ottoman*, Paris, 2002.

Dash, Mike, *La Tulipomania. L'histoire d'une fleur qui valait plus cher qu'un Rembrandt*, Paris, 2006.

Davis Robert C., *Esclaves chrétiens, maîtres musulmans. L'esclavage blanc en Méditerranée (1500-1800)*, Paris, 2006.

Degorgio, Stephen; Fiorentino, Emmanuel, *Antoine Favray (1706-1798): A French Artist in Rome, Malta and Constantinople*, Santa Venera, 2004.

Delsol, Chantal; Maslowski, Michel; Nowicki, Joanna, (yayın yönetmenliğinde), *Mythes et symboles politiques en Europe centrale*, Paris, 2002.

Delumeau, Jean, *La Peur en Occident, XIVe-XVIIIe siècles*, Paris, 1978.

Desmet-Gregoire, Hélène, *Le Divan magique. L'Orient turc en France au XVIIIe siècle*, Paris, 1980.

Desportes, Catherine, *Le Siège de Malte. La grande défaite de Soliman le Magnifique, 1565*, Paris, 1999.

Dolle, Ignace, *Un Européen chez les Turcs. Auger Ghiselin de Busbecq*, Paris, 2008.

Dumont, Paul, *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne*, Brüksel, 1983.

Durandin, Catherine, *Histoire des Roumains*, Paris, 1995.

Enckell, Pierre, "Des turqueries pour rire et pleurer", *L'Avant-Scène Opéra*, Ocak 1984, no 59, s. 16-19.

Finkel, Caroline, *Osman's Dream. The story of the Ottoman Empire, 1300-1923*, Londra, 2005.

Fontenay, Michel, "Les galeres de l'islam", *Quand voguaient les galères*, Paris, 1990.

"L'Empire ottoman et le risque corsaire", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, c. 32, Nisan-Haziran 1985, s. 185-208.

Freller, Thomas ve Campoy, Dolores, *Padre Ottomano and Malta*, Santa Venera, 2006.

Gangloff, Sylvie (yayın yönetmenliğinde), *La Perception de l'héritage ottoman dans les Balkans*, Paris, 2005.

Georgeon, François, *Des Ottomans aux Turcs. Naissance d'une nation*, İstanbul, 1995.

Abdülhamid II. Le sultan calife (1876-1909), Paris, 2003.

Göcek, Fatma Müge, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the 18th Century*, New-York/ Oxford, 1987.

Gorceix, Septime, *Bonneval Pacha*, Paris, 1953.

Grosrichard, Alain, *Structures du sérail. La fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique*, Paris, 1979.

Haddad, Michele, *Khalil Bey. Un homme, une collection*, Paris, 2000.

Haja, Martine; Wimmer, Günther, *Les Orientalistes des ecoles allemandes et autrichiennes*, Paris, 2000.

Hentsch, Thierry, *L'Orient imaginaire: la vision politique occidentale de l'Est méditerranéen*, Paris, 1988.

Hilaire-Perez, Liliane, "Cultures techniques et pratique de l'échange entre Lyon et le Levant: inventions et réseaux au XVIIIe siècle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, no 49-1, 2002/1.

Hitzel, Frédéric, *Relations interculturelles et scientifiques entre l'Empire ottoman et les pays de l'Europe occidentale, 1453-1839*, thèse Paris-IV, 1994.

L'Empire ottoman, XV-XVIIIe siècles, Paris, 2001.

Hocquet, Jean-Claude, *Venise et la mer, XIIe-XVIIIe siècles*, Paris, 2006.

Hokayem, Antoine, "Le protectorat religieux de la France dans l'Empire ottoman: fondements, application et limites", *France-Levant de la fin du XVIIe siècle à la Première Guerre mondiale*, Paris, 2005 içinde.

Hunyadi, Istvan, "L'Empire germanique et le péril turc au XVIe siècle", *Hommage à Georges Livet, l'Europe, l'Alsace et la France*, Colmar, 1986, içinde s. 186-191.

Hupchick, Dennis P.; Cox, Harold E., *Les Balkans. Atlas historique*, Paris, 2008.

İnalcık, Halil, *Turkey and Europe in History*, İstanbul, 2006.
ve **Renda, Günsel**, *Ottoman Civilization*, Ankara, 2002, 2 cilt.
Jardine, Lisa; Brotton, Jerry, *Global Interests. Renaissance Art between East and West*, Londra, 2000.
Jevakhoff, Alexandre, *Kemal Atatürk*, Paris, 1999.
Jonquiere, Vicomte de la, *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 1914, 2 cilt.
Kitsikis, Dimitri, *L'Empire ottoman*, Paris, 1985.
Kosovo. Six siècles de mémoires croisées, Paris, 2000.
Lagarde, David, *Ogier Ghislain de Bubescq et Guillaume Postel: deux humanistes dans l'empire de Soliman le Magnifique*, mémoire de master, Besançon, 2008.
Lalande, Denis, *Jean II Le Meingre, dit Boucicaut (1366-1421). Etat d'une biographie héroïque*, Cenevre, 1988.
Lamouche (Albay), *Histoire de Turquie*, Paris, 1953.
Laurens, Henry, *Les Origines intellectuelles de l'expedition d'Egypte. L'orientalisme islamisant en France (1698-1798)*, Paris, 1987.
Orientales I. Autour de l'expédition d'Egypte, Paris, 2004.
Tolan, John; Veinstein, Gilles, *L'Europe et l'islam. Quinze siècles d'histoire*, Paris, 2009.
Leila Hanoum, *Le Harem impérial et les sultans au XIXe siècle*, Brüksel, 1991.
Lendvai, Paul, *Les Hongrois. Mille ans d'histoire*, Lozan, 2006.
Lesure, Michel, *Lépante. La crise de l'Empire ottoman*, Paris, 1972.
"Les vaincus de la bataille de Lépante" (1571), *L'Histoire*, no 36, Temmuz-Ağustos 1981, s. 8-18.
Lewis, Bernard, *Islam et laïcité. La naissance de la Turquie moderne*, Paris, 1988.
Istanbul et la civilisation ottomane, Paris, 1990.
Europe-Islam. Actions et réactions, Paris, 1992.
Comment l'islam à découvert l'Europe, Paris, 1992.
Que s'est-il passe? L'islam, I'Occident et la modemite, Paris, 2002.
L'Islam en crise, Paris, 2003.
Islam, Paris, 2005.
Le Thiec, Guy, "L'Empire ottoman", *La France de la Renaissance. Histoire et dictionnaire*, Paris, 2001 içinde.
"L'entrée des Grands Turcs dans le 'museo' de Paolo Giovio",

Mélanges de l'Ecole française de Rome, c. 104, 1992-2, s. 781-830 içinde.
"Le Turc en Italie: divertissements nobiliaires à la Renaissance", *Bulletin de l'Association des historiens modernistes des universités françaises*, Ocak 2006.
"Divertissements à la turque dans les noblesses française et italienne â la Renaissance" *La Fête dans l'Europe méditerranéenne (XVIe-XXe siècles)*, Montpellier, 2006 içinde.

Louca, Anouar, *L'Autre Egypte*, Kahire, 2006.

Mansel, Philip, *Constantinople. La ville que désirait le monde, 1453-1924*, Paris, 1997.

Mantran, Robert, (yayın yönetmenliğinde), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 1989.
Istanbul au temps de Soliman le Magnifique, Paris, 1994.
Histoire d'Istanbul, Paris, 1996.

Martino, Pierre, *L'Orient dans la littérature française aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1906.

Masson, Paul, *Histoire du commerce français au Levant au XVIIIe siècle*, Paris, 1911.

Matvejevitch, Predrag, *Bréviaire méditerranéen*, Paris, 1992.
La Méditerranée et l'Europe, Paris, 2005.

Merle, Alexandra, *Le Miroir ottoman. Une image politique des hommes dans la littérature géographique espagnole et française (XVIe-XVIIe siècles)*, Paris, 2003.

Metais, Serge, *Histoire des Albanais. Des Illyriens à l'indépendance du Kosovo*, Paris, 2006.

Molnar, Miklos, *Histoire de la Hongrie*, Paris, 2004.

Morin, Edgar, *Vidal et les siens*, Paris, 1989.

Moussa, Sarga, *La Relation orientale. Enquête sur la communication dans les récits de voyage en Orient (1811-1861)*, Paris, 1995.

Muratori-Philip, Anne, *Le Roi Stanislas*, Paris, 2000.

Nagel, Suzanne, *La Comtesse et le Parthenon*, Paris, 2006.

Nouzille, Jean, *Histoire de frontières. L'Autriche et l'Empire ottoman*, Paris, 1991.
La Moldavie. Histoire tragique d'une région européenne, Paris, 2004.

Panzac, Daniel, *La Caravane maritime. Marins européens et marchands ottomans en Méditerranée (1680-1830)*, Paris, 2004.

Peltre, Christine, *Les Orientalistes*, Paris, 2000.
Peyraube, Emmanuelle, *Le Harem des Lumières. L'image de la femme dans la pein-ture orientaliste au XVIIIe siècle*, Paris, 2008.
Pincemaille, Christophe, *L'Impératrice Eugenie. De Suez à Sedan*, Paris, 2000.
Pingaud, Leonce, *Choiseul-Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI*, Paris, 1887.
Planhol, Xavier de, *L'Islam et la mer. La mosquée et le matelot, VIIe-XXe siècles*, Paris, 2000.
Poumarede, Géraud, *Pour en finir avec la Croisade? Mythes et réalités dans la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*, Paris, 2004.
Quella-Villeger, Alain, *Pierre Loti. Le pèlerin de la planète*, Paris, 2005.
Reis, Tom, *L'Orientaliste*, Paris, 2006.
Renda, Günsel *vd.*, *Histoire de la peinture turque*, Cenevre, 1988.
Renouvin, Pierre, *Histoire des relations internationales*, c. II: *1789-1871*, c. III: *1871-1945*, Paris, 1994.
Rey, Marie-Pierre, *Alexandre Ier*, Paris, 2009.
Roche, Max, *Education, assistance et culture françaises en Turquie de 1784 à 1868*, İstanbul, 1989.
Rondeau, Daniel, *Istanbul*, Paris, 2000.
Roth, Cecil, *Doña Gracia Nasi*, Paris, 1990.
Rousseau, André, (yayın yönetmenliğinde), *Sur les traces de Busbecq et du gothique*, Villeneuve-d Ascq, 1991.
Roux, Jean-Paul, *Histoire des Turcs*, Paris, 2003.
Un choc de religions. La longue guerre de l'islam et de la chrétienté, 622-2007, Paris, 2007.
Roy, Philippe, *Louis XIV et le second siège de Vienne (1683)*, Paris, 1999.
Runciman, Steven, *La Chute de Constantinople 1453*, Paris, 2007.
Saint-Clair, William, *Lord Elgin, l'homme qui s'empara des marbres du Parthénon*, Paris, 1988.
Samardjitch̀, Radovan, *Mehmed Sokolovitch. Le destin d'un grands vizir*, Paris, 1994.
Sandu, Traian, *Histoire de la Roumanie*, Paris, 2008.
Scheicher, Elisabeth, "The collection of archiduke Ferdinand II at Schloss Ambras: its purpose, composition and evolution",

Impey, Oliver; Macgregor, Arthur; *The Origins of Museums*, Oxford, 2002 içinde.
Scott, Philippa, *Turqueries*, Paris, 2001.
Seni, Nora; Le Tarnec, Sophie, *Les Camondo ou l'éclipse d'une fortune*, Arles, 1997.
Seth, Catriona, *Les rois aussi en mouraient. Les Lumières en lutte contre la petite vérole*, Paris, 2008.
Sinoué, Gilbert, *Le Dernier Pharaon. Méhémet Ali, 1770-1849*, Paris, 1997.
Smyrnelis, Marie-Carmen, *Smyme, la ville oubliée? 1830-1930. Mémoires d'un grand port ottoman*, Paris, 2006.
Sourdel, Janine ve Dominique, *Dictionnaire historique de l'islam*, Paris, 2004.
Sperco, Willy, "Lamartine et son domaine en Asie Mineure", *La Revue de France*, Ekim 1938, s. 467-486.
Stein, Perrin, "Madame de Pompadour and the harem imagery at Bellevue", *Gazette des Beaux-Arts*, c. CXXIII, Ocak 1994, s. 29-44.
Summer-Boyd, Hilary; Freely, John, *Strolling through Istanbul. A guide to the city*, Londra ve New York, 1987.
Ternon, Yves, *Empire ottoman. Le déclin, la chute, l'effacement*, Paris, 2002.
Testa, Marie de; Gautier, Antoine, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*, İstanbul, 2003.
Thobie, Jacques, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman de 1895 à 1914*, Paris, 1977.
Toth, Istvan Gyorgy (yayın yönetmenliğinde), *Mille ans d'histoire hongroise. Histoire de la Hongrie de la conquête jusqu'à nos jours*, Budapeşte, 2003.
Trousson, Raymond; Vercruysse, Jeroom, *Dictionnaire general de Voltaire*, Paris, 2003.
Unger, Gérard, *Lamartine*, Paris, 1998.
Valensi, Lucette, *Venise et la Sublime Porte. La naissance du despote*, Paris, 1987.
Vaner, Semih (yayın yönetmenliğinde), *Istanbul. Gloires et dérives*, Paris, 1988.
(yayın yönetmenliğinde), *La Turquie*, Paris, 2005.
Vast, Henri, *Le Cardinal Bessarion (1403-1472)*, Paris, 1878.
Vatin, Nicolas, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes, 1480-1522*, Paris-Louvain, 1994.

Les Ottomans et l'Occident (XVe-XVIe siècles), İstanbul, 2001.

ve Veinstein, Gilles, *Le Sérail ébranlé. Essai sur les marts, dépositions et avènements des sultans ottomans, XIVe-XIXe siècles*, Paris, 2003.

ve Veinstein, Gilles (yayın yönetmenliğinde), *Insularités ottomanes*, Paris, 2004.

Veinstein, Gilles, bkz. Vattn (Nicolas), Laurens (Henry).

(yayın yönetmenliğinde), *Soliman le Magnifique et son temps*, Paris, 1992.

(yayın yönetmenliğinde), *Salonique, 1850-1918. La "ville des Juifs" et le réveil des Balkans*, Paris, 1993.

Annuaire du Collège de France, Résumé des cours et travaux, Histoire turque et ottomane, 1999 à 2006.

Viallon, Marie P., *Venise et la Porte ottomane (1453-1566)*, Paris, 1995.

Walker, Alan, *Franz Liszt*, c.1:*1811-1861*, Paris, 1989.

Wheatcroft, Andrew, *The Ottomans. Dissolving Images*, Londra, 1995.

Yerasimos, Stéphane, bkz. Auzepy, Marie-France.

"Le Turc en Occident. La connaissance de la langue turque en Europe: XVe-XVIIe siècles", içinde: Michele Duchet (yayın yönetmenliğinde), *L'Inscription des langues dans les relations de voyage (*XVIe-XVIIIe *siècles)*, Les Cahiers de Fontenay, no 65-66, Mart 1992, s. 191-210.

(yayın yönetmenliğinde), *Istanbul, 1914-1923. Capitale d'un monde illusoire ou l'agonie des vieux empires*, Paris, 1992.

Questions d'Orient. Frontières et minorités des Balkans au Caucase, Paris, 1993.

Les Turcs: Orient et Occident, islam et laïcité, Paris, 1994.

Constantinople. De Byzance à Istanbul, Paris, 2000.

A *la table du Grand Turc*, Arles, 2001.

Istanbul au temps des derniers Ottomans, Paris, 2003.

Zaïmova, Raïa, *Voyager vers l'"Autre" Europe. Images françaises des Balkans ottomans, (*XVIe-XVIIIe *siècles*, İstanbul, 2007.

Zarcone, Thierry, *Mystiques, philosophes et francs-maçons en islam*, Paris, 1993.

La Turquie moderne et l'islam, Paris, 2004.

La Turquie. De l'Empire ottoman à la republique d'Atatürk, Paris, 2005.

Zorzi, Alvise, *La République du lion. Histoire de Venise*, Paris, 1996.

Sergi Katalogları

An eyewitness of the Tulip Era. Jean-Baptiste Vanmour, Istanbul, 2003.
Bellini and the East, Londra, Boston, 2005.
Dessins de Liotard, Cenevre, Paris, 1992.
Enfants de langue et Drogmans, İstanbul, 1995.
La Grèce en révolte. Delacroix et les peintres français, 1815-1848, Paris, 1996.
Guardi: Quadri turcheschi. Venise, Milano, 1993.
Image of the Turks in the 17th century Europe, İstanbul, 2005.
Images d'Empire. Aux origines de la photographie en Turquie, İstanbul, 1994.
Mères, déesses et sultanes. Les femmes en Turquie de la préhistoire à la fin de l'Empire ottoman, Brüksel, 2004.
Ottoman Splendour in Florentine collections. From the Medicis to the Savoias, İstanbul, 2004.
Portraits of the Empire, İstanbul, 2005.
Purs Décors? Arts de l'islam, regards du XIXe siècle, Paris, 2007.
Schätze aus 1001 Nacht. Faszination Morgenland, Sarrebrück, 2005.
Soliman le Magnifique, Paris, 1990.
Topkapï à Versailles. Trésors de la cour ottomane, Paris, 1999. *Türkische Kostbarkeiten aus dem Kunshistorischen Museum*, Innsbruck, 1997.
Venise et l'Orient, 828-1797, Paris, 2006.
Le Voyage en Grèce du comte de Choiseul-Gouffier, Avignon, 2007.

Edebi bir bakış

Almira, Jacques, *La Fuite à Constantinople ou la vie du comte de Bonneval*, Paris, Le Mercure de France, 1986.
Andric, Ivo, *Omer pacha Latas*, Paris, Belfond, 1992.
Le Pont sur la Drina, Paris, Belfond, 1994.
La Chronique de Travnik, Paris, Belfond, 1997.
Assouline, Pierre, *Le Dernier des Camondo*, Paris, Gallimard, 1997.
Batur, Enis, *La Pomme*, Arles, Actes Sud, 2005.

Berniere, Louis de, *Des Oiseaux sans ailes*, Paris, Le Mercure de France, 2006.

Clement, Catherine, *La Sultane*, Paris, Grasset, 1981.
La Señora, Paris, Calmann-Lévy, 1992.

Cumalı, Necati, *Le Dernier Seigneur des Balkans*, Paris, L'Esprit des Péninsules, 2001.
Macédoine 1900. Nouvelles, Arles, Actes Sud, 2007.

Farrere, Claude, *L'homme qui assassina*, Paris, 1902.

Grece, Michel de, *La Nuit du sérail*, Paris, Olivier Orban, 1982.
Le Dernier Sultan, Paris, Olivier Orban, 1991.

Gürsel, Nedim, *Le Roman du Conquerant*, Paris, Seuil, 1996.
Les Turbans de Venise, Paris, Seuil, 2001. [*Resimli Dünya*, Doğan Kitap, 2004]

Kadare, Ismail, *La Niche de la honte*, Paris, Fayard, 1984.
Les Tambours de la pluie, Paris, Fayard, 1985.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Ankara*, Paris, Éd. Turquoise, 2008.

Kemal, Yachar, *Regarde l'Euphrate charrier le sang. Une histoire d'île. 1*, Paris, Gallimard, 2004.

Khoury-Ghata, Vénus, *Bayarmine*, Paris, Flammarion, 1988.
Le Moine, l'ottoman et la femme du grand argentier, Arles, Actes Sud, 2003.

Loti, Pierre, *Aziyadé, Fantome d'Orient*'in devamı, éd. Claude Martin, Paris, Gallimard, "Folio classique", 1991.
Les Désenchantées. Roman des harems turcs contemporains, İstanbul, Ünlem, 2002.

Mourad, Kenizé, *De la part de la princesse morte*, Paris, Robert Laffont, 1987.

Nokovitch, Milena, *Et la nuit ottomane tomba sur Kosovo*, Paris, 1985.

Pamuk, Orhan, *Le Chateau blanc*, Paris, Gallimard, "Folio", 1996. [Beyaz Kale, İletişim Yayınları, 1996]
Mon nom est rouge, Paris, Gallimard, "Folio", 2001.

Prevost, Abbé, *Histoire d'une Grecque moderne*, Paris, Garnier-Flammarion, 1990.

Saïd, Kurban, *La Fille de la Corne d'Or*, Paris, Buchet-Chastel, 2006.

Sinoué, Gilbert, *La Dame à la lampe. Une vie de Florence Nightingale*, Paris, Calmann-Lévy, 2008.

Verne, Jules, *Kéraban-le-têtu*, Paris, 1. baskı, 1883.

Dizin

Abbas Paşa 390
Abdülaziz 367, 369, 371, 372, 394, 396, 399-403, 414-416, 423, 437, 445, 447, 460-462, 469, 477, 479, 482, 484-487, 489, 495, 563
Abdülhamid I 287, 317, 563
Abdülhamid II 44, 372, 374, 396, 401, 417, 418, 427, 443, 445, 456, 459, 462, 465, 477, 479, 482-484, 486, 491, 492, 493, 495, 497, 514, 516, 563
Abdullah biraderler 491
Abdülmecid I 367, 373, 478, 481, 563
Abdülmecid II, halife 527, 563
Alfonso, Napoli kralı 51
Ahmed, I. 156, 197, 563
Ahmed, III. 129, 238, 239, 243, 264, 277, 278, 280, 335, 338, 472, 563
Ahmed Vefik Paşa 388, 389, 438
Ayşe Sultan, Abdülhamid'in kızı 492
Aleksandr I, çar 359, 503,
Aleksandr II, çar 412, 508, 510, 511
Aleksandr III, çar 514
Alexandre VI, papa 141
Ali, Tepedelenli 441, 358
Ali Paşa, sadrazam 190
Ali Yetim 173, 390, 413, 448, 461, 505
Andric, Ivo 15, 538, 539
Andronikos IV, Paleologos 26
Aramon, Gabriel 110, 111, 114, 138
d'Arvieux, Laurent 296
August, II, Polonya kralı 237, 294, 470
August III, Polonya kralı 295

B

Balyan kardeşler 370, 372, 481
Barbaros Hayreddin Paşa 102, 543
Barborini, Giovanni Battista 483
Basileus I, Bizans imparatoru
Bayezid I, 30, 32-36, 42, 84, 563
Bayezid II, 39, 67, 74, 95-99, 120, 121, 141, 142, 161, 175, 368, 456, 477, 563
Beethoven, Ludwig von 468, 469, 479
Bell, Gertrude 266

Bellini, Gentile 64, 66, 540, 542
Bellini, Giovanni 66
Belon, Pierre 68-70, 111, 144, 252, 540
Benoit XII, papa 122
Bernhardt, Sarah 406
Bessarion, Jean 49, 50, 539
Bismarck, Otto von 400, 416, 427, 512, 513
Blanch, Lesley 498, 558
Bobowski (Bobovius, Albert) 373, 469-472, 557
Bodin, Jean 61, 72
Bonneval, Claude Alexandre 340-343, 350, 353, 425
Borgia, Césare 141, 477
Boulanger, Gustave 483, 487
Bourbon hanedanı 311, 414
Bulwer, Sir Henry 423, 424, 459
Busbecq, Ogier Ghislain de 112, 115, 127, 138, 540, 543
Byron, George Gordon 332, 549

C

Calkoen, Cornelis 244, 276
Calosso (Rüstem Bey) 424
Calvin, Jean 23
Campanella, Tommaso 168, 195
Cantemir, Dimitrie 219, 472, 541
Capistrano, Saint Giovanni 78, 79
Carli, Gian Rinaldo 261
Casanova, Giacomo 342, 343, 550
Castiglione, Baldassar 112, 133, 539, 542
Catherine de Médicis 124, 131, 155, 293
Cem Sultan 95, 97, 477
Cemal Paşa, sadrazam 518
Cemil Bey, sefir 390
Cervantes, Miguel de 191, 542
Charles V, Lorraine dükü 202
Charles V, Fransa kralı 122
Charles VI, Fransa kralı 30, 35
Charles X, Fransa kralı 414, 429
Chateaubriand, François René 23, 319, 376, 407, 408, 414, 504, 539, 549, 551, 553
Choiseul, Etienne François 326, 328, 350
Choiseul-Gouffier, kont 326, 328-330, 332, 475, 549, 554, 579
Christie, Agatha 407
Churchill, William 450
Clemenceau, Georges 521
Clemens VII, papa 134
Colbert, Jean-Baptiste 259
Colonna, Marcantonio 184, 189, 193
Comte, Auguste 466, 526
Corvinus, Matyas 82, 83, 88, 120
Cosimo I, Medici 131, 137, 226
Cosimo III, Toscana grandükü 294
Coypel, Charles Antoine 291, 337
Craven, Lady Elizabeth 315, 318, 324, 328, 469, 472, 475, 549, 557
Curzon, Lord 522

D

Dadyan ailesi 451, 452, 457
D'Aranco, Raimondo 372, 395, 422, 483

De Amicis, Edmondo 553, 555
Decamps, Alexandre Gabriel 392, 484
Delacroix, Eugène 288, 363, 392, 483, 504
Descartes, René 128
Desmarets de Saint-Sorlin, Jean 155
Diderot, Dennis 234, 237, 314, 354
Disraeli, Benjamin 509-514, 523, 558
Donizetti, Gaetano 476, 477
Donizetti, Giuseppe 476, 478, 479, 483
Doria, Andrea 183, 184, 186
Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç 510
Dragut bkz. Turgut Reis
Dumont, Albert 488
Dürer, Albrecht 139
Durkheim, Emile 466, 526
Duşan, Stefan, Sırp çarı 28
Dussap Paşa 477
Dussaud kardeşler 378
Düzyan ailesi 457

E

Edhem Hamdi Paşa 489
Edward VII, İngiltere kralı 403, 414
Elgin, Lady Mary 330-332, 475
Elgin, Thomas Bruce 330-332
Elizabeth I, İngiltere kraliçesi 156
Enver Paşa 518
Erasme, Didier 540
Eugene, Savoie prensi 206, 207, 211, 231, 236
Evliya Çelebi 120, 249, 265
Eyyub 42, 145

F

Farnese, Alessandro 134, 136
Farrère, Claude 434, 435, 555
Fauvel, Louis François Sébastien 326, 328-330, 332, 549
Favray, Antoine de 283, 284, 286, 547
Felipe, II 189, 192
Fénelon, François de Salignac de La Mothe 324, 389
Ferdinand (Aragonlu) 161, 162,
Ferdinand I, Habsburg imparatoru 88, 89, 91, 94, 105, 109, 121, 127, 137, 138, 148, 230
Ferdinando I, Medici, Toscana grandükü 131, 167, 242
Ferdinando II, Medici, Toscana grandükü 226
Ferrante I, Sicilya kralı 121,
Ferriol, Charles 256, 275, 283,
Fielding, Henry 270
Flachat, Jean-Claude 343-346, 474, 557
Flaubert, Gustave 407, 413, 440, 526
Fontmagne, Barones Durand de 431, 441, 443, 445, 475, 476, 555, 557
Forest, Jean de la 103, 104, 111
Fossati, Gaspare 421, 436, 483, 485, 488, 558
Fossati, Giuseppe 483
Fossati kardeşler 421, 436
François I, Fransa kralı 94, 95, 99, 100-110, 114, 118, 133, 136, 139, 249, 253, 261, 335, 435, 470
Franz Ferdinand, arşidük 367
Friedrich II, Prusya kralı 14,

241, 270, 291, 313, 322
Friedrich Wilhelm, Prusya kralı 292
Fuad Paşa, sadrazam 369, 388, 413, 433, 445, 501, 523
Fuller, Charles 485, 486

G

Galland, Antoine 252, 261
Gaulle, Charles de 521
Gautier, Théophile 47, 125, 316, 363, 371, 373, 374, 382, 392, 408, 409, 421, 442, 445, 449, 468, 476, 550, 551, 554, 555, 557
Gennadios (Scholarios) 60, 61, 145, 146
Gérome, Jean-Léon 483, 487
Giacomo di Gaeta 146, 163
Giovio, Paolo 134-137, 542
Giustiniani, Giovanni Longo 41, 46, 110, 192
Gladstone, William Ewart 510, 511, 514, 523
Gluck, Christoph Willibad von 299, 304, 305, 480, 548
Goethe, Johann Wolfgang von 428, 504
Goltz, Colmar von der 423, 427, 428
Goncourt kardeşler 400
Gorçakov, Aleksandr 510, 511
Gravier d'Ortières, Etienne 208-210, 212
Gregorius XIII, papa 436
Gritti, Alvise 146-148
Gritti, Andrea 147
Guardi, Giovani Antonio 244
Guatelli, Callisto 477, 478
Gürsel, Nedim 248, 546

H

Habsburg hanedanı 88, 99, 100, 109, 230, 294, 359, 416, 419, 493
Haga, Cornelis 229
Hatice Sultan, Kanuni'nin kız kardeşi 286-288
Halet Efendi 334, 361
Halil Bey 389-394
Halil Paşa 42, 45, 390, 483
Hamlin, Cyrus 369
Hamon, Joseph 163
Hamon, Moise 163
Hénault, Louis 405, 553
Henri II, Fransa kralı 95, 109, 110, 138
Henri III, Fransa kralı 158, 249
Henri IV, Fransa kralı 214
Henry IV, İngiltere kralı 35
Henry VIII, İngiltere kralı 100, 122
Herberstein, Johann de 224
Herberstein, Johann Josef, kont 224, 225
Herberstein, Sigmund, baron 223-225, 242
Herberstein, Maximilien Sigmund 225
Héré, Emmanuel 239, 241
Herzl, Theodor 456, 457
Holbein, Hans 123, 124
Hovakim, Ermeni patrik 61
Hübsch, Friedrich von 286
Humbaracı Ahmed Paşa bkz. Bonneval 314-317, 324, 327, 399
Hugo, Victor 14, 76, 100, 464, 499, 504, 510, 555
Hunyadi, János 76-79

I
Ingres, Jean Auguste Dominique 391, 392, 483
Innocentius VIII, papa 98
Innocentius XI, papa 201, 205
Isabel (Kastilyalı) 162
Isouard, Nicolas 480
Iulius II, papa 142
Iulius III, papa 109

İ
İbrahim (Mehmed Ali'nin oğlu) 485
İbrahim Edhem Paşa 487
İbrahim I, sultan 199, 227, 357,
İbrahim Müteferrika 338-341
İbrahim Paşa, sadrazam 102, 118, 119, 147, 148, 152-156, 171, 197, 484
İbrahim Paşa, sefir 291
İbrahim Şinasi 461
İgnatiev, Nikolay 423, 510, 512
İoannes V, Kantakuzenos 154
İoannes V, Paleologos 26
İoannes VII, Paleologos 36
İoannes VIII, Paleologos 36, 37, 43
İskender Bey (Skanderbeg) 74, 79-81, 168
İsmail Hami 440
İsmail Paşa, hıdiv 415, 485
İsmet Paşa (İnönü) 521, 531

J
Jacob, Georges 308
Jan Sobieski, III 195, 201, 204, 222, 230, 231, 429
Jansen, Hermann 528
Jasmund, Auguste 406, 483
Jones, Owen 481
Joseph I, Habsburg imparatoru 295
Joseph II, Habsburg imparatoru 304, 352
Juan, Don 189, 190, 544
Jurisisch, Miklos 91, 92

K
Kadare, İsmail 80, 540, 555
Kaehler, von 427, 428
Kamondo, Abraham Béhor 451, 452
Kamondo, Abraham Salomon de 451
Kantakuzenos, Konstantin 24, 154, 219
Kapıdağlı, Konstantin 363
Kara Mehmed Ağa 235
Kara Mustafa, sadrazam 202, 203, 211, 230, 235, 236, 255
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 524, 559
Kara Yorgi 359
Karl IV, Habsburg imparatoru 419, 420, 493
Karl V, Şarlken 14, 76, 88, 94, 95, 100-106, 108, 109, 114, 118, 130, 131, 133, 135, 136, 147, 183, 184, 187, 223, 249
Karol I, Romanya kralı 514
Kasım Paşa 175, 176
Katerina II, Rus çariçesi 309, 315, 322, 323, 325, 329, 330, 346, 348, 350, 351, 360
Kaunitz, Wenzel Anton 260
Kazan, Elia 493
Kemal, Yaşar 559
Kemaleddin Bey 489
Koenigsmark, Otto Wilhelm 206
Kolschitzky, Franz Georg 235
Konstantinos, Paleologos 44

Kossuth, Lajos 430
Köprülü, Ahmed 200
Köprülü, Hüseyin 206
Köprülü, Mehmed 200
Kösem Sultan 156
Kritovulos 60, 63

L

La Chapelle, Georges de 227
La Fayette, Marki 429
La Fontaine, Jean de 243
La Haye, Jean 227
La Tour, Maurice Quentin 312
La Valette, marki 423, 424
Lacroix, Frédéric 407
Ladislas II. (Lajos) Jagellon, Macar kralı 87, 94
Lamartine, Alphonse de 243, 261, 359, 407-412, 424, 442, 478, 504, 553-555, 570, 580
Lancret, Nicolas 306, 309
Latife Hanım 533
Lazar 19, 28, 29, 30, 33
Leibniz, Gottfried Wilhem 214
Leo X, papa 134
Leonardo da Vinci 141, 142, 323
Lesage, Alain René 299, 389
Leslie, Walter 225
Lesseps, Ferdinand de 415
Levni 280, 281
Lewis, Bernard 369, 542-544, 550-552, 554, 555, 559
Liman von Sanders 428
Liotard, Jean Etienne 281-283
Liszt, Franz 478, 557
Loredan, Pietro 174
Lorenzo de Medici 65
Loti, Pierre (Julian Viand) 408, 468, 469, 494, 496, 531, 558, 559
Louis Guillaume (Türkenlouis) 231
Louis IX (Saint Louis) 31, 211, 215, 436
Louis-Philippe, Fransa kralı 390, 421
Louis XI, Fransa kralı 95, 97-99
Louis XII, Fransa kralı 95, 99, 133, 141
Louis XIV, 199, 201, 202, 205, 207, 210-214, 236, 237, 250, 251, 254, 255, 278, 291, 293, 295-297, 324, 337, 341, 370, 373, 435, 470
Louis XV, Fransa kralı Fransa kralı 239, 240, 244, 278, 281, 283, 290, 292, 299, 311-314, 323, 326, 335, 337, 347, 348, 350, 374, 474
Louis XVI, Fransa kralı 284, 308, 314, 357, 475
Lulli, Jean-Baptiste 251, 296
Lumière kardeşler 492, 493
Luther, Martin 57, 139, 193

M

Machiavelli, Nicola 71
Magris, Claudio 9, 18
Mahmud Angeloviç 181
Mahmud Raif Efendi 387
Mahmud I 244, 285, 341, 474, 563
Mahmud II 363-368, 370-375, 378, 382-384, 386, 387, 400, 410, 424-426, 440, 442-446, 449, 453, 476, 480-482, 505, 527, 535, 557, 563
Malatesta, Sigismond 60, 64
Manaki kardeşler 493
Manuel II Paleologos 35
Mara 37

Marie-Antoinette 278, 306, 308, 314
Mavrokordato, Aleksandr 262-264
Mavrokordato, Nikolas 334
Maximilien I, Habsburg imparatoru 100
Maximilien II Emmanuel, Habsburg imparatoru 293
Mehmed Ali, Mısır valisi 366, 383, 384, 386, 390, 422, 425, 427, 447, 449, 485, 505, 506
Mehmed Efendi 271, 272, 276, 278, 291, 334, 474, 546, 550, 557, 570
Mehmed Fuad Paşa 369
Mehmed I, sultan 137, 174, 396, 497, 563
Mehmed II (Fatih) 20, 47, 58-60, 62-67, 117, 121, 137, 163, 445, 484, 543, 563
Mehmed III, sultan 473, 563
Mehmed IV, sultan 128, 129, 195, 200, 224, 225, 227, 228, 235, 250, 435, 563
Mehmed Said Efendi 291
Mehmed V (Reşad), sultan 419, 443, 467, 469, 493, 494, 498, 518, 563
Mehmed VI (Vahideddin), sultan 419, 479, 493, 521, 527, 563
Melling, Antoine Ignace 286-288, 547
Mendes, Doña Gracia 161, 164, 165
Metternich, Clemens 502, 503, 504, 507, 523, 558
Michelangelo 142
Mickiewicz, Adam 429
Midhat Paşa 464, 465
Mihrişah Sultan 557
Molière 251, 289, 291, 295, 296, 299, 321, 369, 389, 547
Moltke, Helmut 426, 428
Montagu, Edward Wortley 265, 270, 273, 546
Montagu, Lady Mary Wortley 254, 265-270, 273-275, 277, 278, 316, 318, 469, 543, 546, 557
Montaigne, Michel de 71, 80
Montecuccoli, Raimondo 200, 342
Montesquieu, Baron de La Brède 301, 302, 315, 318-322, 462
Mozart, Wolfgang Amadeus 299, 302, 304, 305, 479, 480, 548
Murad I, sultan, 19, 25, 37, 196, 493, 563
Murad II, sultan, 37, 42, 49, 77, 563
Murad III, sultan, 114, 117, 139, 140, 156, 233, 240, 563
Murad IV, sultan, 224, 227, 472, 563
Murad V sultan, 401, 460, 461, 479, 491, 495, 563
Musil, Robert 419
Mustafa II 256, 563
Mustafa III 126, 284, 322, 343, 563
Mustafa IV 354, 563
Mustafa, Kanuni'nin oğlu 72
Mustafa Fazıl Paşa 460
Mustafa Kemal (Atatürk) 419, 437, 521, 522, 524-536, 538, 554, 559
Mustafa Reşid Paşa 379, 388, 389, 409, 413, 423, 441, 446, 478, 482, 486

N

Nakşidil Sultan 557
Namık Kemal 460-465, 526
Napoléon I 62
Napoléon III 368, 386, 390, 395-399, 402, 415, 429, 462, 507, 508
Nasi, Joseph (Yasef) 164, 165
Nattier, Jean-Marc 309, 311
Nedim, şair 280
Nerval, Gérard de 363, 374-376, 378, 382, 405, 408, 421, 442, 444, 452, 551, 553-556
Nicolaus V, papa 41, 49, 50
Nightingale, Florence 431, 438
Nikola I, çar 412, 429, 504, 505, 507,
Nikola II, çar 418, 423, 465, 514
Nikolay, Nicolas 423
Nointel, Charles François Ollier 255, 261, 324
Nur Banu Sultan 155, 156

O

Obrenoviç, Milan 514
Obrenoviç, Miloş 503
Orhan, sultan 23-25, 37, 154, 563
Orlov, Alexis 247
Osman Hamdi Bey 483, 487-489, 491
Osman I, sultan 563
Osman II, sultan 563
Ossolonski, Jerzy 232

P

Paleologos, Andronikos 26
Palmerstone, Henry Temple 501, 506-509
Pamuk, Orhan 117, 541
Parrocel, Charles 291, 337
Parvillée, Léon 396, 483
Patrona Halil 279, 280
Paulus III, papa 167
Pazvandoğlu, Osman 358
Pertev Paşa 191
Petro, Büyük, çar 205, 207, 237, 322, 323, 335, 346, 348, 351, 364, 536
Petroviç, Yorgo (Karayorgo) 359
Philippe II, Burgonya dükü 31
Philippe III, Burgonya dükü 51, 132
Piccolomini, Enea Silvio bkz. Papa II. Pius
Piri Reis 179
Pius II, papa 51-56, 66, 78, 539
Pius IX, papa 437, 441
Pius V, papa 189, 192, 192, 544
Piyale Paşa 186, 473
Platon 68
Polin 105, 107, 108
Polo, Marco 120
Pompadour, markiz 283, 311
Ponsonby, Lord 422
Ponsonby, William 282
Postel, Guillaume 70, 71, 103, 111, 156, 252, 261
Potemkin, prens 351, 352

R

Racine de Monville 307
Racine, Jean 311
Ragıp Paşa 284
Ralamb, Claes 228
Riario, Pietro 132
Richelet, Pierre 307
Richelieu, kardinal 213
Rincon, Antoine 102, 104
Ritter, Otto 483
Ronsard, Pierre 74, 80

Rossini, Gioacchino 475, 478, 480
Rothschild, Edmond de 451, 452, 456
Rousseau, Jean-Jacques 117, 322, 541
Roxelane (Hürrem Sultan) 154, 155, 301, 542, 548
Rudolf II, Habsburg imparatoru 197, 224, 230
Rüstem Paşa 126, 171
Rycaut, Sir Paul 227, 252, 267, 297

S
Sadık Rifat Paşa 556
Safiye Sultan 156
Said Paşa, Mısır kral naibi 390
Said, Kurban 501
Saint-Priest, kont 243, 469, 554
Salahaddin Eyyubi 136
Salisbury, Robert Cecil 515
Sedat Simavi 493
Seignelay, Jean-Baptiste Colbert 208, 210, 212
Selahaddin Bey 397, 398
Selim I, sultan 115, 137, 163, 175, 183, 241, 563
Selim II, sultan 139, 151, 155, 165, 188, 189, 473, 563
Selim III, sultan 286, 287, 330, 331, 332, 352, 353-357, 359, 360, 363-366, 383, 387, 422, 425, 431, 477, 480, 457, 563
Sève, Joseph (Süleyman Paşa) 425
Sévigné, markiz 222, 266, 297, 399
Seymour, Sir Hamilton 507
Sigismond, Macar kralı 31-34
Siméon, mimar 285
Sinan, (Mimar) 66, 143, 151, 186, 489
Sixtus IV, papa 132
Smith, Adam 462
Sokollu Mehmed Paşa 116, 126, 139, 140, 150, 171, 188, 194
Stanislaw I Leszcynski 237
Stanislaw II Poniatowski, Leh kralı 352
Starhemberg, Ernest 203
Stocker, Bram 81
Stratford de Redcliffe, Lord 423
Süleyman (Kanuni/ Muhteşem), sultan 13, 36, 72, 73, 75, 76, 84, 87-92, 94, 101-105, 107, 109, 114-116, 118, 119, 126, 137-139, 147, 148, 150-155, 159, 160, 163, 164, 175, 176, 181, 183, 186, 189, 195-197, 200, 205, 206, 215, 223, 226, 235, 247, 249-251, 268, 277, 291, 296, 298, 301, 354, 365, 370, 373, 417, 425, 435, 470, 484, 498, 541, 542, 556, 563
Süleyman Ağa 250, 251, 291, 296
Székely, Bertalan 92

T
Tacca, Pietro 167
Tahtavi 384
Talat Paşa 419, 466
Tavernier, Jean-Baptiste 252, 320, 471
Tek, Vedat 489
Testa ailesi 284
Theodora, Orhan'ın eşi 24, 154
Theodosius, Bizans imparatoru 41

Thévenot, Jean 112, 252
Thomas Paleologos 51
Thököly, Imre 201, 202
Timoni, Emmanuel 273
Tommaso d'Aquino 60
Tott, Baron François de 283, 323, 334, 346-350, 353, 354, 425, 550
Tournefort, Joseph Pitton de 252, 319
Troçki, Leon 406
Tsarfati, Isaac 160, 161
Turgut Reis (Dragut) 186, 543

U
Ubicini, M.A. 389, 552, 556
Uluç Ali Paşa 181, 191
Urquhart, David 556

V
Vallaury, Alexandre 372, 432, 433, 482, 487, 489
Valois hanedanı 148, 213, 232, 249
Van Eyck 123
Van Loo, Amédée 313, 548
Van Loo, Carle 311, 313
Vanmour, Jean-Baptiste 243, 244, 246, 256, 275-277, 280-283, 288, 309, 310, 472, 546
Vasari, Giorgio 130, 134, 192
Veniero, Sebastiano 189, 192
Verdi, Giuseppe 402, 477, 479
Vergennes, Charles Gravier 283, 284, 329, 347, 350
Vernet, Claude 290, 309
Véronèse 140, 192
Victoria I, İngiltere kraliçesi 400, 403, 414, 509
Vlad Dracul (Tepes) 81-83
Vladislas III ya da IV 37
Voltaire 38, 74, 80, 194, 215, 234, 238, 241, 270, 274, 284, 289, 297, 298, 304, 315, 320- 323, 527, 546, 549
Vrangel, Baron de 430

W
Walsch, Robert 555
Watteau, Antoine 275, 309
Weinberg, Sigmund 493
Wilde, Oscar 510
Wilhelm I, Almanya imparatoru 400, 403
Wilhelm II, Almanya imparatoru 403, 416- 420, 518
Wolsey, Thomas 122

Y
Yakub Paşa bkz. Giacomo de Gaete

Z
Zağanos Paşa 42, 46
Zápolya, János 88, 89, 148
Zarifi, Yorgo 450-452
Ziya Paşa 461
Zola, Emile 433, 466
Zonaro, Fausto 44, 484
Zrinyi, Miklos 92